ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
№ 1(59), 2017

Алматы

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

МРНТИ 16.21.49

М.К. Абаева[1], Б. Умытпекова[1]
[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК ТРАНСЛЯТОРЫ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье рассматривается фразеологический фонд языка (фразеологизмы и пословицы) как транслятор культуры народа. Языковые единицы, обладающие культурно-национальной спецификой, имеют свои способы ее отражения в языке, а концепты, стереотипы, эталоны, символы, мифологемы являются знаками общечеловеческой культуры, освоенной народом – носителем языка. Культура и язык – формы сознания, отражающие мировоззрение человека.

Как известно, культура – это своеобразна историческая память народа. Благодаря своей кумулятивной функции, язык хранит ее, обеспечивая диалог поколений из прошлого в настоящее. Во фразеологической системе языка воплощено культурно-национальное мировоззрение. В свете сказанного фразеологические единицы языка приобретают роль культурных стереотипов. К таким стереотипам исследователи относят и паремиологический фонд, поскольку пословицы можно рассматривать как стереотипы народного самосознания. Пословицы – это веками сформировавшийся язык обыденной культуры, в котором в краткой форме отражены категории и установки жизненной философии народа-носителя языка. Статья посвящена фразеологизмам и пословицам с лингвокультурологической точки зрения, учитывающей сформировавшиеся подходы.

Ключевые слова: фразеология, идиома, пословица, национальная специфика.

Фразеологические единицы, отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают из поколения в поколение культурные установки, стереотипы, эталоны и архетипы. Система образов, закрепленных во фразеологическом составе языка, служит «нишей» для кумуляции мировидения и так или иначе связана с материальной, социальной или духовной культурой данной языковой общности и может свидетельствовать о ее культурно-национальном опыте и традициях.

Пословицы как особые фразеологизмы постепенно обособлялись от общей массы фразеологических единиц; исследование паремий составило отдельное направление, которое получило название «паремиология» (от др. греч. paroim – «поговорка, притча»). Пословицы и поговорки всех типов имеют сложную структуру. В отличие от ФЕ они эквивалентны предложению. Таким образом, пословицы представляют собой своего рода «кладезь премудрости» народа, сохраняющий и воспроизводящий его менталитет, а значит, и его культуру [1, 97].

Существует точка зрения, что записями пословиц занимались греческие, александрийские и римские ученые. Восточные культуры дали богатые образцы древнееврейских, индийских, арабских пословиц, пословиц других языков, часто получавших литературную обработку [Библия, Панчатантра, Коран].

Внимание, уделяемое в современной лингвистике отражению в языке когнитивной деятельности человека, привело исследователей к изучению паремий, в которых представлен социально-исторический и житейско-бытовой опыт народа – носителя языка.

Проблематика национально-культурного своеобразия фразеологической системы языка в настоящее время является предметом исследования многих лингвистов. Повышенное внимание к данной теме обусловлено общим всплеском интереса к проблеме «Язык и культура». По замечательному выражению Л.И. Ройзензона, «фразеология из всех творений языкового гения человека – наиболее самобытное, сложное и компликативное явление» [2, 119].

Проблема национально-культурного своеобразия фразеологии выходит, таким образом, за чисто лингвистические рамки и требует своей разработки в русле таких междисциплинарных вопросов, как «язык и культура» и «язык и мышление», которые становятся все более актуальными для современной лингвистики.

При рассмотрении национально-культурной специфики фразеологизмов важное место занимают проблемы анализа во фразеологическом аспекте концептов как «структур национального сознания, единых для всех представителей данного социума» [3,74].

При обращении к проблеме национально-культурного своеобразия фразеологизмов необходимо осознавать, что на сегодняшний день в лингвистике существует несколько различных подходов к выявлению национально-культурной составляющей фразеологических единиц, имеющих различную методологическую базу, различные методы исследования, отличающиеся друг от друга степенью охвата фразеологического материала. Различие методологии связано с постепенным переходом в конце 20 века лингвистической мысли от постулатов структурализма к антропологической парадигме, при которой язык рассматривается в широком экзистенциальном и понятийном контексте бытия человека в тесной связи с сознанием и мышлением человека, его духовным миром.

Осознание же особой национально-культурной самобытности фразеологизмов, вначале интуитивное и априорное, сопутствовало фразеологии с самого зарождения этой лингвистической дисциплины на всех этапах ее развития. Таким образом, различных подходов к выявлению национально-культурного во фразеологии соответствовала ступеням развития образа языка в лингвистике.

В рамках имманентно-семиологического направления было разработано два подхода к выявлению национально-культурного своеобразия фразеологизмов. Прежде всего, необходимо назвать лингвострановедческий подход. Лингвострановедческое направление в лингвистике опиралось на появившиеся в работах лингвистов указания на существование внеязыкового компонента в значении слова, обусловленного экстралингвистическими факторами.

Интересы лингвострановедения сконцентрированы на фоновых знаниях носителей языка и безэквивалентной лексике. О.С. Ахманова определяет фоновые знания как «обоюдное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения». При лингвострановедческом исследования фразеологии выделяются и классифицируется экстралингвистические факторы, отраженные в компонентном составе фразеологических единиц. Особое внимание к плану выражения фразеологизмов актуализирует значение историко-этимологического толкования элементов или прототипа фразеологических единиц. В рамках лингвострановедческого подхода национально-культурное своеобразие фразеологизмов выражается в упоминании тех или иных экстралингвистических реалий, характерных для данной культуры и принадлежащих к фоновым знаниям носителей языка. Лингвострановедческий подход – это наиболее поверхностный уровень выявления национально-культурной составляющей фразеологизмов, справедливо называемый в позднейших работах «самоварным», поскольку классическим примером отражения культуры во фразеологизмах в рамках лингвострановедческого подхода является выражение «ехать в Тулу со своим самоваром». Компоненты этого выражения «Тула» и «самовар» относятся к безэквивалентной лексике русского языка и, следовательно, составляют национальное своеобразие данной фразеологической единицы [4, 69].

Второй подход к выявлению национального своеобразия фразеологизмов также возник в рамках структуралистского понимания языка. Он являет собой определенную противоположность лингвострановедческому подходу: заостряет внимание исследователя не на «безэквивалентном» компоненте фразеологизма, а, напротив, на наличии у анализируемой фразеологической единицы тех или иных иноязычных соответствий.

Сопоставление фразеологических аналогов разных языков с целью выявления их национального колорита, национально-культурных особенностей является предметом контрастивного подхода к явлению национально-культурного своеобразия фразеологизмов. Сопоставление фразеологических эквивалентов здесь происходит с целью выявления не общего, как при классическом сопоставительном методе, а для выявления различий, которые и составляют национально-культурное своеобразие фразеологических эквивалентов сопоставляемых языков.

При этом традиционно выделяемые в литературе виды межъязыковых фразеологических эквивалентов, такие как омонимы, паронимы, лексико-грамматические варианты, несовпадение семантических объемов, синонимы и т.д., в настоящее время понимаются как различия в определенном макрокомпоненте значения фразеологизма – денотативным, оценочном, эмотивном, стилистическим, мотивационном.

Данные различия и являются причиной возникновения национального своеобразия у межъязыковых фразеологических эквивалентов. Развитие сравнительно новых подходов к выявлению национально-культурных особенностей фразеологизмов происходит, как было сказано выше, в русле антропологической парадигмы лингвистики, а именно в рамках лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

В настоящее время формируются принципы когнитивно-культурологического исследования идиом. В этом русле выполнен коллективный труд «Фразеология в контексте культуры». Для исследователей характерен новый взгляд на фразеологизмы, во-первых, как на языковой знак, передающий информацию; во-вторых, на знак, хранящий и воспроизводящий культурные установки народа, знак, вся семантика которого предстает в проблесках культуры.

Так, М.Л. Ковшова пишет следующее: «Значение идиомы может быть представлено как информационный текст, различные смыслы которого проходят «сквозь фильтр ментальности» говорящего и слушающего, интерпретируются в пространстве социального и культурного знания, активизируемого субъектом речи в момент общения» [5, 166].

Когнитивный анализ фразеологических систем, опирающийся на постулат о важности сферы знаний для процесса фразеологизации (вербализации), позволяет описать фразеологический образ. В качестве источника формирования идиоматического значения выступают не значения слов-компонентов (прямые или производные), а связанные с ними фреймы и сценарии – знания о типичных ситуациях, объектах и способах поведения. В этом случае значения идиом описывается как результат концептуальных преобразований над фреймами (сценариями) и их составляющими – слотами. В связи с этим рассмотрим концептуальные преобразования, предложенные А.Н. Барановым и Д.О. Добровольским. Ученые рассматривают фреймы и сценарии не как различные способы представления знаний, а как концептуальные структуры с декларативно -и- процедурно- ориентированными знаниями. Они выделяют следующие типы элементарных преобразований над слотами и их содержимым:

1) замена содержания слота на нехарактерное (или даже в некотором смысле противоположное);

2) введение нехарактерного слота со свойственным ему содержанием (прежде слот данного типа отсутствовал);

3) перенесение концептуального содержания слота одного фрейма в другой;

4) интеграция концептуального содержания слота исходного фрейма в одноименный слот результирующего фрейма;

5) эллиминация (уничтожение слота или подслота);

6) свертывание фрейма в один слот/подслот. На основе таких преобразований над концептуальными структурами в процессе семантической деривации возникают более сложные преобразования, приводящие к модификации фреймов и их структур. Например, замена подслота на нехарактерный и сведение фрейма к слоту с нехарактерным подслотом, приводится следующая идиома *солома в голове.* Во фрейме «человек» слот «голова» содержит подслот «мыслящая субстанция» с характерным заполнением («мозг»). Это концептуальное содержание заменяется на нехарактерное («солома»), что и предопределяет конечный семантический результат.

В ряде исследований авторами было показано, что актуальное значение идиомы порождается в результате обработки структур знаний – фреймов, и выполнении на них определенных когнитивных процедур. Например, актуальное значение русской *идиомы без царя в голове* «легкомысленный, несерьезный человек» порождается (не в этимологическом смысле, а в смысле возможности осмысления связи внутренней формы и актуального значения) на основе фреймов ГОСУДАРСТВО и ЧЕЛОВЕК: изъятие слота «управляющая инстанция» из фрейма ГОСУДАРСТВО приводит к его дисфункции (ослабление контроля над деятельностью и пр.), что воспроизводится во фрейме ЧЕЛОВЕК. Такой подход объясняет больше, чем традиционное представление о переносе значения (неясно, что можно считать «прямым значением» высказывания *Он без царя в голове*) [6].

Из этого можно сделать следующий вывод, что метафорические словосочетания понимаются не буквально, а в переносном смысле благодаря тому, что за ними стоят заранее известные носителям языка концептуальные конструкты.

С позиции когнитивной лингвистики концепты являются не языковыми, а иными, в частности, когнитивными сущностями, причем первичными в этом смысле по отношению к языку. Они представляют собой надъязыковые или предъязыковые ментальные – мыслительные понятийные сущности, которые лежат в основе языковых, в том числе лексических и фразеологических, реализаций.

Интерес представляет также методика описания метафорической модели, предложенная А.П. Чудиновым, который для описания метафорической модели предлагает охарактеризовать следующие признаки:

1) исходную понятийную область (в других терминах: ментальную сферу-источник, сферу-донор, источник метафорической экспансии), то есть семантическую сферу, к которой относятся охватываемые моделью слова в первичном значении;

2) новую понятийную область (в других терминах: ментальную сферу-мишень, денотативную зону, реципиентную сферу, направление метафорической экспансии), то есть семантическую сферу, к которой относятся охватываемые моделью слова в переносном значении;

3) типовые для данной модели сценарии, которые отражают наиболее характерные для исходной понятийной сферы последовательности ситуаций;

4) относящиеся к данной модели фреймы, каждый из которых понимается как фрагмент наивной языковой картины мира и которые структурируют соответствующую понятийную область (концептуальную сферу);

5) составляющие каждый фрейм типовые слоты, то есть те элементы ситуации, которые включают какую-то часть фрейма, какой-то аспект конкретизации;

6) компонент, который связывает первичные и вторичные значения охватываемых данной моделью единиц, то есть выяснить, что дает основания для метафорического использования соответствующих концептов, почему понятийная структура сферы источника оказывается подходящей для обозначения элементов совсем другой сферы [7, 44, 45].

Когнитивисты Дж. Лакофф и М. Джонсон предложили новую трактовку метафоры в рамках теории **концептуальной метафоры.**

Концептуальная метафора неформально определяется как способ думать об одной области через призму другой, перенося из области-источника в область-мишень те когнитивные структуры (фреймы, образные схемы и т.п.), в терминах которых структурировался опыт, относящийся к области-источнику. Метафорические отношения между значениями многозначных слов и метафорические выражения – этот отражения концептуальных метафор в языке.

Теория концептуальной метафоры, развиваемая в данной работе содержит следующие важные положения:

- Метафора – важный механизм, при помощи которого мы осмысляем абстрактные понятия и рассуждаем о них.
- Метафора по своей природе не языковое, а концептуальное явление.
- Метафорический язык – это поверхностное проявление концептуальной метафоры.
- Метафорическое понятие основано на неметафорическом понятии, т.е. на нашем сенсомоторном опыте.
- Метафора основана скорее на соответствиях в нашем опыте, чем на сходствах. Область-источник и область-цель по своему существу не связаны [8].

Фразеологические концепты заложены в памяти человека как приобретенное знание норм и узусных образований языка. К ним относятся фразеологизмы, метафора, афористические выражения, которые используются как нестандартные образования или как знаки вторично-производной операции. При образовании обобщенного типа высказываний происходит размывание их буквального значения, т.е. нивелирование исходной денотативной функции. Формируется как бы вторичная номинация с размыванием исходного значения в той или иной степени и приобретением нового обобщенного целостного смысла при сохранении исходной формы. В силу отрыва исходной ситуации и нового осмысления такое высказывание становится метафорическим. Но чтобы такой процесс осуществился, требуется длительное и частотное употребление в практике коммуникации, т.е. создание условий для привычн6ого восприятия смысла.

По мнению С.Е. Исабекова благодаря когнитивной лингвистике сформировалась новая разновидность фразеологии, а именно когнитивная фразеология, которая получила свое развитие в сторонах Западной Европы [9,10]. Когнитивно-психологический подход в отличии от традиционного в изучении фразеологических единиц фокусирует свое внимание на ментальных сущностях, которые обеспечивают осознание, идентификацию ФЕ, на извлечение их из памяти при организации и восприятии речи, на значениях, лежащих в основе формирования ФЕ, их переработке в сознании, мышлении, на понятии концептов и т.д.

По мнению ученых концептуальный анализ строится на метафорическом подходе: «процессы человеческого мышления в значительной степени метафоричны. Именно это мы имеем в виду, когда говорим, что понятийная система человека метафорически структурируется и определяется. Метафоры как лингвистические выражения возможны именно потому, что они имеются в концептуальной системе человека». (Дж. Лакофф и М. Джонсон.).

В когнитивной фразеологии метафора рассматривается прежде всего как важное средство структурирования реальной действительности. Центром внимания когнитивной фразеологии становится понятие метафорической модели, которая включает в себя два момента: 1) сфера, поставляющая картинки; 2) сфера, принимающая их.

С позиции когнитивной лингвистики концепты являются не языковыми, а иными, в частности, когнитивными сущностями, причем первичными в этом смысле по отношению к языку. Они представляют собой надъязыковые или предъязыковые ментальные – мыслительные. Понятийные сущности, которые лежат в основе языковых, в том числе лексических и фразеологических, реализаций. Когнитивная концепция метафоры не ограничивается лишь демонстрацией соотнесенности метафорической модели и ее концептов, но и пытается доказать, что когнитивное и языковое освоение действительности имеет метафорическую структурированность. В когнитивной фразеологии ФЕ расцениваются не только как словосочетания, возникшие в ходе исторического развития языка из единиц речи, т.е. из переменных словосочетаний, но и как важные элементы и средства структурирования действительности посредством языка, играющие важную роль при метафорической концептуализации определенных областей действимтеольности. Важно при этом отмечать, что ФЕ в этом смысле имеют свои предпочтительные референциональные области.

Рассмотренные выше подходы к выявлению национально-культурного своеобразия фразеологизмов, бесспорно, представляют собой единое целое. Они могут быть представлены как ступени анализа национальной фразеологии: выявление безэквивалентных экстралингвистических факторов, отраженных во фразеологизмах; выявление структурно-семантических особенностей межъязыковых фразеологических аналогов; выявление национально-культурных коннотаций ключевых слов и концептов культуры, заключенных во фразеологизмах; выявление особенностей национального членения языковой картины мира и особенностей функционирования национального менталитета как лингвокреативного мышления.

Совокупное применение лингвострановедческого, констративного, лингвокультурологического и когнитивного подходов может дать полную картину национально-культурных особенностей фразеологической системы язык.

Список использованной литературы:

1 *Терминасова С.Г. Язык и МКК. – М., 2000.*

2 *Ройзензон Л.И., Пеклер М.А. Материалы к общей библиографии по фразеологии. – Ташкент, 1965.*

3 *Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2004.*

4 *Куркова Л.С. Фразеологический фрагмент семантического поля «мышление» в современном немецком языке в сопоставлении с русским языком: Автореф. дис…. канд.филол.наук. – М., 1980.*

5 *Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 336 с.*

6 *Баранов А.Н. Добровольский Д.О. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 263 с.*

7 *Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). – Екатеринбург: «Урал. Гос. Пед. Ун-т, 2003. – 238 с.*

8 *Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРС, 2004. – 256 с.*

9 *Исабеков С.Е. Принцип дополнительности в номинативной системе языка: дисс. … докт.филол.наук: 10.02.04 + 10.02.06. – Алматы, 1996. – 461 с.*

10 *Абишева А.Б., Абаева М.К. Концептуальная метафора как компонент содержания во фразеологизмах-зоонимах (на материале английского языка)// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки» №1(51), 2015. – С. 5-11.*

Аңдатпа

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР МӘДЕНИЕТТІ ТАРАТУШЫ РЕТІНДЕ

Абаева М.К.[1], Умытпекова Б.[1]

[1]*Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Мақалада тілдің фразеологиялық қоры (фразеологизмдер мен мақалдар) халықтың мәдениетін таратушы ретінде қарастырылады. Мәдени-ұлттық ерекшелікке ие тілдік бірліктердің тілде бейнелену тәсілдері бар, ал концепт, стереотип, эталон, символ, мифологемалар тілді иеленуші халық меңгерген жалпыадами мәдениет белгілері болып табылады. Мәдениет пен тіл – адамның дүниетанымын бейнелейтін таным формасы.

Белгілі болғандай, мәдениет – халықтың өзіндік тарихи естелігі. Тіл өзінің шоғырланған қызметі арқылы өткен мен бүгіннің диалогын қамтамасыз ете отырып оны сақтайды. Тілдің фразеологиялық жүйесінде мәдени-ұлттық дүниетаным көрсетіледі. Айтылғандар тұрғысынан тілдің фразеологиялық бірліктері мәдени стереотип рөліне ие болады. Ондай стереотиптерге зерттеушілер паремиологиялық қорды да қосады, себебі мақалдарды халық дүниетанымының стереотипі ретінде қарастыруға да болады. Мақалдар – үйреншікті мәдениеттің ғасырлар бойы қалыптасқан тілі, онда тіл иеленуші халықтың өмірлік философиясы қысқаша түрде бейнеленген. Мақала лингвомәдени көзқарас тұрғысынан фразеологизмдер мен мақалдарға арналған.

Түйін сөздер: фразеология, идиома, пословица, национальная специфика.

Abstract

PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL UNITS AS THE TRANSLATORS OF CULTURE

Abayeva M.K.[1], Umitpekova B.[1]

[1]*Abai Kazakh National Pedagogical university*

The article deals with the phraseological foundation of the language (phraseological units and proverbs) as a translator of the culture of the people. Language units that have cultural-national specifics have their own ways of reflecting it in the language, and concepts, stereotypes, standards, symbols, mythologems are signs of a universal culture mastered by the native speaker. Culture and language are forms of consciousness reflecting a person's world view.

As you know, culture is a unique historical memory of the people. Due to its cumulative function, the language stores it, providing a dialogue of generations from the past to the present. In the phraseological system of the language, a cultural-national outlook is embodied. In the light of the above, phraseological units of language acquire the role of cultural stereotypes. The researchers classify such stereotypes as a paremiological foundation, because proverbs can be considered as stereotypes of people's self-awareness. Proverbs are the centuries-old language of everyday culture, in which the categories and attitudes of the life philosophy of the native speaker are briefly reflected. The article considers phraseological units and proverbs from the linguistic and cultural point of view, taking into account the formed approaches.

Key words: phraseology, idiom, proverb, national specificity.

ҒТАХР 16.31.02

Б.К. Абикеева[1]

[1]*Еуразия технологиялық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада математикалық лингвистиканың қарастыратын негізгі мәселелері мен мақсаты және әдіс-тәсілдері жан жақты талданып қарастырылған. Тілді зерттеудің нақты әдістерінің қажеттілігінен математикалық лингвистика саласы қалыптасқаны мәлім. Лингвистика мен математика салаларының аралығынан туындаған «математикалық лингвистика» тілдің құрылымына көңіл аударып, тілді жүйе ретінде қарастыра және талдайды. Математикалық лингвистика – ол лингвистикаға тән математикалық аппараттардың жиынтығы. Математикалық лингвистикадағы сан алуан бағыттар тіл біліміндегі әртүрлі бағыттармен тығыз байланыста бола отырып, өзара бірін-бірі толықтырып келеді. Математикалық лингвистика тілді талдау (анализдеу), жинақтау (синтездеу) әдістерін қолдана отырып, бірнеше мақсаттарды орындап шығады. Атап айтқанда, синтаксистік құрылымды сипаттау, формалды грамматика ұғымдарын жинақтап анықтау, тілдің аналитикалық модельдерін құрастыру мәселелері. Лингвистикалық ұғымдарды математикаландыру қажеттілігін бұрынырақта XIX-XX ғ.ғ. аралығында осы саламен арнайы айналысқан Ф. де Соссюр мен И.А. Бодуэн де Куртенэ сынды ірі лингвистер баса айтқан болатын. Ал А.В.Гладкий мен И.А.Мельчук сынды танымал ғалымдар «математикалық лингвистика тіл білімінің емес, математиканың арнайы саласы» деген нақты пікірде болды. Мақалада осы мәселелер ғалымдар зерттеулері негізінде талданып, жан-жақты қарастырылған.

Түйін сөздер: математикалық лингвистика, ұғым, әдіс-тәсіл, талдау, тіл білімі.

Кіріспе. Тілді зерттеудің нақты әдістерінің қажеттілігінен және оның негізгі ұғымдарын нақтылау мақсатынан математикалық лингвистика қалыптасқаны мәлім. Лингвистика мен математика салаларының аралығынан туындаған «математикалық лингвистика» тілдің құрылымына көңіл аударып, тілді жүйе ретінде қарастырады. Қазіргі теориялық тіл білімінің дамуына ең көп әсер еткен осы құрылымдық лингвистика мен математикалық лингвистика пәндері деуге болады. Бұндай әсер көбінде грамматиканың синтаксис және семантика салаларында айтарлықтай көрініс тапты.

Зерттеудің әдістері. Математикалық лингвистика қолданыс қажеттілігінің әсерінен, ішкі қажеттілікпен, тіпті өзінің «ішкі логикасымен» де дамиды деуге болады. Бірақ математикалық лингвистиканың даму барысында алынатын нәтижелер мен ұғымдарының бәрі бірдей тіл білімінде қолданыс таба бермейді. Математикалық лингвистика – ол тілдің маңызды қарым-қатынас жақтарына қатысты лингвистикаға тән математикалық аппараттардың жиынтығы.

XIX ғасырдың 70-жылдарында нақты математикалық әдістерді гуманитарлық ғылымға қолдану керек деген пікір қалыптасты, осының нәтижесінде ғана көптеген шешімін таппай жатқан мәселелер «оң» шешімін тауып, ғылым (гуманитарлық) өз дамуын жалғастырды [1, 24]. Лингвистикалық

ұғымдарды математикаландыру қажеттілігін бұрынырақта XIX-XX ғ.ғ. аралығында Ф. де Соссюр мен И.А. Бодуэн де Куртенэ [2, 3] сынды ірі лингвистер атап айтқан болатын. Дегенмен бұл бағыт тек жарты ғасыр өткеннен кейін ғана іске аса бастаған. Мұның басты себептері: біріншіден, лингвистердің математика саласымен жақын болмағандығынан болса, екіншіден, керісінше, екі сала ғалымдарының бір-бірінен алшақ болуында деп жобалауға болады. Бірақ оның айрықша себебі – XX ғ. басында алгоритмдер теориясының болмағандығы.

Алайда XX ғасырдың 50-жылдары лингвистикалық ұғымдарға математикалық тұрғыда түсінік берудің негізгі принциптері анықталып, математикалық лингвистика саласы қарқынды дами бастады. Оның жедел дамуына едәуір дәрежеде ЭЕМ-ның өмірге келуі мен ғылыми ақпарат легінің жылдам қарқында өсуі оң ықпалын тигізді. Сонымен бірге, аталған мәселеге автоматты түрде аудару мен ақпаратты іздеу қажеттігі де себеп болды.

Шындығында, лингвистика – өзінің қажеттілігіне байланысты тиісті жерінде математикалық әдісті қолданатын, өзінің зерттеу нысандары мен мақсаттары бар біртұтас ғылым.

Кейінгі кездегі түсінік бойынша, математикалық лингвистика да, компьютерлік лингвистика да лингвистикалық феномендерді түсіндіруде математикалық модельдерді қолдануды мақсат ететін лингвистиканың бағыттары деп саналады. Бірақ оны соңғы кездегі табиғи тілдерді өңдеуге қолданып жүрген ақпараттанудың әдістерімен шатастыруға болмайды.

Аударма жұмысын автоматтандыру мен ақпараттық ізденіс әрекеттері арнайы теорияны қолданбай жүзеге аса бермейді, олай болса, математикалық лингвистика мен қолданбалы лингвистика мәселелері арасындағы тығыз байланыс осындай теорияның негізі бола алады [2, 3].

Негізінде, математикалық лингвистика «дискреттік математика» деп аталатын математикалық саланың кешеніне кіреді. Оның аппараттары: математикалық логиканың негізі, абстракциялық алгебра және комбинаторлық әдістер. Тіпті, математикалық лингвистиканы математикалық логиканың басқа тармақтарымен, ең алдымен, алгоритмдер мен автоматтар теорияларымен тығыз байланыста қарастыру қажет.

Енді бұрыннан қалыптасқан классикалық анықтамаларға келсек, математикалық лингвистика тіл білімінде қолданылатын кейбір дерексіз ұғымдарды қалыптастыратынын және (тілдің әр үрлі аспектідегі модельдері ретінде) зерттейтінін байқауға болады. Сондықтан А.В.Гладкий мен И.А.Мельчук [2, 17] сынды ғалымдар «математикалық лингвистика тіл білімінің емес, математиканың арнайы саласы» деген пікірді қолдайтынының куәсі боламыз [3, 287].

Қазіргі кезде математикалық лингвистика өзі жинақтаған мәліметтерді жүйелей отырып, оларды бағыт-бағытпен қарастыра алатындай деңгейге жетті. Математикалық лингвистикадағы сан алуан бағыттар тіл біліміндегі әртүрлі бағыттармен тығыз байланыста бола отырып, өзара бірін-бірі толықтырып келеді. Математикалық лингвистика тілді талдау (анализдеу), жинақтау (синтездеу) әдістерін қолдана отырып, мынадай мақсаттарды көздейді:

а) сөйленісті жинақтау және оны туындату;

ә) синтаксистік талдау және генерация – бұл кез келген сөйлемді «бөлшектеу» немесе кез келген сөйлемді «жинау» қабілеті;

б) машиналық аударма.

Сол сияқты В.Н. Ярцеваның бас редакторлығымен жарық көрген «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» математикалық лингвистиканың төмендегідей үш салаға бөлінетіндігі айтылған:

1) синтаксистік құрылымды сипаттау тәсілдер теориясы;

2) формалды грамматика теориясы;

3) тілдің аналитикалық (теоретикалық-жиынтық) модельдері [3, 286].

Тілді математикалық тұрғыда сипаттау барысында Ф. де Соссюр табиғи тілді механизм ретінде қарастыруды, ал оның қызметін тек сөйленісте ғана байқауға болатындығын сөз етеді. Осының нәтижесінде сөйленіс бірліктері жүйесінде «дұрыс мәтіндер» деген ұғымның пайда болатындығын айтады. Мұндай мәтіндердің көпшілігі математикалық жолмен сипатталатыны және белгілі бір заңдылыққа бағынатыны айқындалған. Дұрыс мәтіндерді (ең алдымен сөйлемдерді) математикалық сипаттау тәсілдерімен зерделеу математикалық лингвистика саласының міндеттерінің бірі болып саналады.

Сонымен, математикалық лингвистиканың бірінші тәсілдер теориясы – синтаксистік құрылымды сипаттайтын теория. Аталған теориялық тәсілді дұрыс түсіну үшін, ең алдымен, табиғи тіл мен математикалық тілді салыстыра қарастыру қажет болады. Табиғи тілдің жүйелілік сипаты адам баласына тек сезім деңгейінде ғана қабылдана алады. Бұл – табиғи тіл құрылымына тән ерекшелік. Керісінше, математикалық тілдің әр элементі белгілі мағынадағы ұғымды білдіреді де, ал қолданыста олардың

әрқайсысы әртүрлі қызмет атқарады. Математикалық тілді логикалық жүйе ретінде жақсы дәрежеде жүйеленген деуге болады. Табиғи тіл мен математикалық тілдің екіжақтық сипатының болуы (конфронтациясы), әрбір лингвистикалық нысанды математикалық нысандарға сәйкес қоюды қажет етеді.

Математикалық әдістерді тіл білімінде қолданудың негізгі мақсаты – кәдімгі диффузиялық, сезім деңгейінде қалыптасқан, толық шешімі жоқ немесе лингвистикалық шешімдері біржақты немесе қарапайым, логикалық тұжырымдалған және алгоритмдік шешімі бар ұғымдарды математикалық шешімдермен ауыстыру деп ұғынған жөн сияқты. Бұл айтылғандар сөйленіс тіліндегі ақпаратты сараптауға, синтездеуге байланысты туатын қолданбалы мәселелерді компьютер арқылы шешу барысында аса қажет.

Математика саласының маманы сөйленіс мазмұнын бір жағынан «мазмұн межесі», екінші жағынан «тұрпат межесі» және жиынтық ретінде қарастырып, оны «мағына» мен «мәтін» ұғымымен түсіндіреді. Демек, ондай маман коммуникация әрекетін зерттеп білу барысында сөйлеуші «миында», сөзсіз, қандай да бір таным тәсілі бар деген тұжырымға келеді [4, 28 б.].

Зерттеу нәтижесі. Сонымен, математикалық лингвистика, бір жағынан, алгоритмдер теориясының арнайы тармағы, ал, екінші жағынан, алгебраның дербес тарауы деуге болады. Математикалық лингвистикаға қатысты кей жұмыстарда алгоритмдер теориясы, кейбіреулерінде алгебра, ал енді біреулерінде осы екеуі де тығыз байланыста болатын комбинаторлық әдістер де жиі қолданыс тауып жатады деген ойды білдіреді. Математикалық лингвистиканың зерттеу нысаны ерекше түрдегі функция және осыған байланысты пайда болатын абстракциялық жасалымдар табиғи тілдердің кейбір маңызды жақтарымен ұқсас келеді.

Сөйлемнің құрылысын (синтаксистік құрылымын) сипаттау үшін қолданысқа түсетін сөздер жиынын әр сөзге, ал тікелей тәуелді сөзді бүтін синтаксистік бірлік ретінде көрсету қажет болады.

Мәселен, профессор Қ.Қ. Жұбанов (1930 жылдары) сөйлем ішіндегі әрбір сөзтұлғалар мен сөз тіркестеріне араб сандарымен нөмір беріп, олардың арасындағы байланысты түзу сызық ретінде таңбалаған. «*Біздер мектепке келдік*» деген сөйлемді: «...бұл үш сөз матастырылмаған. *Біздер* деген мен *мектепке* деген екеуі жиналып *келдік* деген бір сөзге арқандалған. Мысалы:

1 2 3

Біздер→ мектепке → келдік.

Мұның арқандалу ретін сызықпен көрсетсек, мынандай болады:

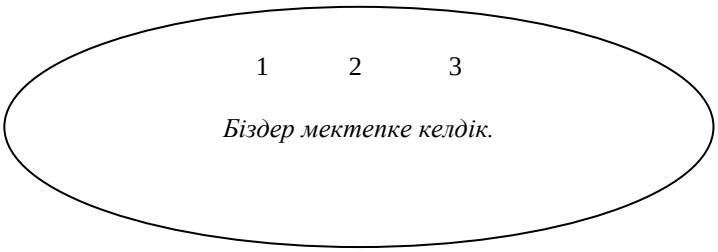

Сөйлем ішіндегі сөздер бір-біріне ере де байланысады.

Біздер келдік.

↓ ↓

ертуші еруші

↓ ↓

мектепке келдік

↓ ↓

ертуші еруші».

Еруші сөзді жетек сөз, ерітуші сөзді жетекші сөз дейміз. Енді қай сөз, қай сөзді жетектеп тұрғанын да сызықпен таңбаласақ, мынандай болады [5, 160-161], - дейді ғалым.

Математикалық лингвистиканың қарастыратын келесі, бір мәселесі – формалды грамматика. Математикалық лингвистика пәнін нақтылай түсу үшін формалды грамматика теориясындағы «грамматика» ұғымы жеке қарастырылатын болса, оған көптеген таңбалар тізбегіне қатысты арнайы ережелер жүйесі алынады. Бұл тізбектер әр грамматикалық деңгейде арнайы тілдік нысан ретінде талданады. Мысалы, сөзтұлға (морф. тізбегі), сөз тіркесі және сөйлем (сөзтұлға тізбегі) және т.б.

Демек математикалық лингвистиканың грамматикасы – формалды лингвистикалық ұғымдарды жинақтап қорытудан қалыптасады. Формалды грамматиканың теориясы, ең алдымен, Н.Хомскийдің (1928, Америка) ғылыми ізденістерінің нәтижесінде пайда болды. Сонымен, «формалды грамматика көптеген тізбектерді жасайды» деген ұғымының түсінігі бойынша берілген таңбалар жиынтығынан (тілдегі барлық сөзтұлғалары немесе сөз қолданыстар) көптеген тізбек құрауға болады. Әрине, бұл тізбектің кейбіреулері дұрыс немесе «ықтималды» деп саналады. Мысалы, орыс тілінің грамматикалық дұрыс тізбегіне мына сөйлем жатады: *Сосны шумят на ветру* немесе *Радости свисят на меху.* Ал басқалары – бұрыс немесе «мүмкін емес» тізбек болып саналады. Оған мына мысалды келтіруге болады: **Ветру на шумят меху* (жұлдызша – бұрыс сөз орам, сөз тұлға және т.б.). Яғни, мынадай екі жағдайда ғана таңбалар жиынтығы сөйлем (тізбек) құрай алады:

1) егер формалды грамматика кез келген берілген тізбектің дұрыс немесе қате екендігін айқын көрсететін болса және тізбектің құрылысы туралы қажетті ережелер берілсе;

2) егер формалды грамматика дұрыс тізбекті құраса және оның құрылысы жаында қажетті ережелер берілсе ғана формалды грамматика қажетті тізбектерді (сөйлемдерді) құрастыра алады [6, 23].

Формалды грамматика математикалық лингвистиканың негізгі бөліктерінің бірі және оның теориясы, ең алдымен, Хомскийдің зерттеулеріне негізделген [6, 36]. Жиі қолданылатын формалды грамматиканың түрі – туындатушы грамматика немесе Хомский грамматикасы деп аталып жүр [3, 289]. Ол грамматика белгілі бір тілдегі барлық дұрыс мәтіндердің жиынтығын бейнелейтін заңдылықтарды сипаттайды.

Математикалық лингвистиканың қарастыратын тағы бір мәселесі – тілдің аналитикалық модельдерін құрастыру. Ал оның негізінде алынатын формалды құрылымдық мәліметтер арқылы жалпы тіл құрылымының кейбір маңызды мәліметтеріне қол жеткізуге болады.

Қорытынды. Қолданбалы лингвистиканың жаңа аспектілері теориялық тіл біліміне жаңадан ғана ене бастаған математикалық әдістерді, әсіресе, теоретика-жиындық, формалды-логикалық, статистика-ықтималдық әдістердің қолдануын барынша жеделдетті. Қазіргі теориялық тіл білімінің дамуына ең көп әсер еткен – құрылымдық лингвистика мен математикалық лингвистика пәндері болса, мұндай әсер көбінде грамматиканың синтаксис және семантика салаларында айтарлықтай көрініс тауып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Борьба идей и НТР // под редакцией к.ф.н. А.Я. Куклина. – Л.− 1973. – 224 с.

2 Гладкий А.В., Мельчук И.А. Элементы математической лингвистики. – М.: Наука, 1969. – 192 с.

3 Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. − 710 с.

4 Математическая лингвистика // под редакцией Шрейдера Ю.А., Рейзина И.И., Лахути Д.Г. и Финн В.К. – М.: Мир,1964. – 310 с.

5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. − 361 б.

6 Гладкий А.В. Лекции по математической лингвистике для студентов НГУ. – Новосибирск, 1966. − 190 с.

Аннотация

ЦЕЛИ И МЕТОДЫ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Абикеева Б.К.[1],

[1]*Евразийский технологический университет*

В статье рассматривается самые актуальные проблемы, цели и методы математической лингвистики. Математическая лингвистика была сформулировано блогодаря точными методами изучение языка. Математическая лингвистика которая была сформулировано между лингвистикой и математикой, выделяет много внимание на структуру языка и рассматривает ее как систему. Математическая лингвистика – это комплект математических аппаратов которые характерны к лингвистике. Разнообразные пути математической лингвистики связаны с другими путями языкознания, и дополняют друг друга. Математическая лингвистика используя анализирование и синтезирование, добивается нескольких своих целей. В частности, описывает синтаксическую структуру, определяет формального грамматического понятие. В этой статье все эти вопросы были широко анализированы и рассмотрены. В далеких XIX-XX веках такие лингвистики как Ф. де Соссюр мен И.А. Бодуэн де Куртенэ говорили о важностях математизирование лингвистических понятий. А так же лингвистики как А.В. Гладкий, И.А. Мельчук сказали что математическая лингвистика это не только часть языкознании, ну и отдельное сфера математики. Математическая лингвистика по сей день является актуальным. Корпусная лингвистика рассматривается на этой же сфере.

Ключевые слова: математическая лингвистика, понятие, анализировать, языковедение, метод.

Abstract

MATHEMATICAL LINGUISTICS' TARGETS AND METHOD

Abikeyeva B.K.[1],

[1] *Eurasia University of Technology*

Mathematical linguistics' main issues, targets and methods are analyzed by this article. Mathematical linguistic was formed because of linguistics' specific needs of methods. "Mathematical linguistic" witch was formed between math and linguistic, pays attention to consideration of structures of language. And also to consideration of laguage as system.

Mathematical linguistic- it's devises' sets of linguistics'. Numerous ways of Mathematical linguistic are connected with linguistic's different directs and to addict each others. Mathematical linguistic reaches some of it's targets by analyzing and synthesizing. Exacly saying, to describe syntactical structure, to determine the summarized grammatical concept, to create analytical models of language. In this article, these issueses were investigated by scholars. Also were widely analyzed and considered. The linguistics like Ferdinand de Saussure and Jan Baudouin de Courtenay told us about mathematization of linguistic concept in early XIX-XX century. Another linguistics like A.V.Gladky and I.A. Melchuk said that mathematical linguistic wasn't an only linguistic's, and of course also mathematic's special sphere.

Keywords: mathematical linguistics, concept, analyze, linguistics, method.

МРНТИ 16.31.61

А.Акбаров[1]

[1]*Университет Сулеймана Демиреля, г. Алматы, Казахстан*

СУЩНОСТЬ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ МЕСТО В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

Ядром межкультурной коммуникации является повышение межкультурной коммуникативной компетенции изучающих английский язык. Культурный трансфер первого языка является элементом, оказывающим наибольшее влияние на межкультурную коммуникацию. Настоящая статья главным образом посвящена влиянию культурного трансфера на межкультурную коммуникацию, а также практической и эффективной методологии улучшения межкультурной коммуникации и проведения исследований по этому предмету. Как правило, в этнографии слово «межкультурный» используют, когда речь идет о межэтнических отношениях, в лингвистическом контексте – о взаимодействии носителей разных языков. Мы же исходим из того, что общество, даже внутри этнической целостности, даже в среде людей, говорящих на одном языке, поликультурно, и демаркация культур может проходить по разным критериям: не только этническому, но и возрастному, половому, статусному, профессиональному, ценностному и т.п. Способность создать и использовать язык является наиболее отличительной особенностью человечества. Также это статья исследует, как язык мог бы влиять и быть под влиянием культуры, и что может быть узнано об особой культуре, изучив ее язык, предоставив обзор отношений между исследованием языка и исследованием культуры.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, культурный трансфер, коммуникативная компетенция, культурные ценности.

Межкультурная коммуникация

Межкультурная коммуникация представляет собой дисциплину, затрагивающую многие другие дисциплины. Как самостоятельная учебная дисциплина, межкультурная коммуникация возникла не так давно, но ее история как социального явления является такой же древней как история человечества, и начало его возникновения может быть обозначено с эпохи племен. В современном обществе все мы рассматриваем книгу Эдварда Холла «Молчаливый язык» как начало возникновения межкультурной коммуникации. И с этого времени антропологи, социологи, психологи и лингвисты начали проводить исследования в области межкультурной коммуникации и дали свое представление о ней. Таким образом, исследования межкультурной коммуникации становились все более и более популярными.

Что касается концепции межкультурной коммуникации, существуют разные мнения по этому вопросу. Мы определяем межкультурную коммуникацию как предмет, главным объектом исследования которого являются коммуникативная деятельность людей разных культурных традиций, а также сущность и правила коммуникативной деятельности [1, 236]. И мы должны понимать, что «межкультурный» означает не только коммуникацию разных стран, но и общение людей разных стран, разного социального статуса и так далее.

Межкультурная коммуникация созрела с углублением исследований, и в 1970-е годы некоторые ученые дали понятие межкультурной коммуникативной компетенции на основе межкультурной коммуникации, таким образом, мы можем рассматривать межкультурную коммуникативную компетенцию как практическое применение теории межкультурной коммуникации.

1.1. Происхождение и концепция межкультурной коммуникативной компетенции

Когда речь идет о происхождении межкультурной коммуникативной компетенции, необходимо упомянуть Ноама Хомского и Дел Хаймса, потому что они первыми ввели понятие «компетенция». В 1965 году Хомский описал подробное и строгое различие между двумя важными понятиями – компетенция и исполнение. Он считал, что компетенция означает усвоенные лингвистические знания говорящего и слушающего, таким образом, практическое использование языка не задействовано. При этом, исполнение означает практическое использование языка в конкретной ситуации или практическое использование языка всеми людьми в уникальном языковом "обществе". Он также отметил, что лингвистическая теория должна в первую очередь сосредоточиться на говорящем и слушающем в однородной языковом "обществе". Так, очевидно, Хомский уделял больше внимания "компетенции", но не самому языку.

Хаймс считал, что "компетенция", о которой упоминал Хомский, является лишь лингвистической компетенцией, которая не может включать в себя все практическое использование языка в уникальном языковом "обществе". И, по его мнению, языковая компетенция является частью коммуникативной компетенции. Таким образом, коммуникативная компетенция может не только дать человеку возможность выучить язык, но и способность правильно использовать язык в обществе. Он также дал четыре параметра коммуникативной компетенции - степень возможности, осуществимости, целесообразности и эффективности.

После появления понятия коммуникативной компетенции все больше и больше ученых проводили исследования по ней и, наконец, сформулировали ее четкую и подробную концепцию. В 1970-е годы ученые считали, что коммуникативная компетенция включает в себя языковую компетенцию, социальную языковую компетенцию, и прагматическую компетенцию. Суть их теории заключается в приспособлении к обществу, которое определяет использование языка [2, 23]. Но когда мы рассматриваем эту теорию с точки зрения межкультурной коммуникации, мы можем обнаружить, что она является неполной: во-первых, несмотря на то, что она объективно относится к правилам в обществе, она не рассматривает цели коммуникаторов; во-вторых, содержание коммуникативной компетенции должно распространяться глубже и шире, в противном случае оно не способно показать динамичное развитие межкультурной коммуникации. Так, по мнению Шпицберга [3, 129], межкультурная коммуникативная компетенция означает: "компетенцию, которая следует правилам приспособления к обществу и в то же время достигает цели межкультурной коммуникации." [3, 129].

1.2. Система межкультурной коммуникативной компетенции

Говоря широко, межкультурная коммуникативная компетенция может быть обобщена на трех уровнях: [4, 4]

Система основ коммуникативной компетенции: Эта система в основном означает коммуникативную компетенцию, которой субъект должен владеть, и которая связана с социальными правилами, такими, как язык и жесты, социальной лингвистической компетенцией и правилами приспособления, соответствующими коммуникативными знаниями, мотивами коммуникации, методами распознавания и социально-культурными знаниями.

Коммуникативная система эпизодической компетенции: означает, что человек владеет компетенцией для того, чтобы дать совершенно новое отражение в определенной сцене или конкретном коммуникативном фрагменте. Эта система включает в себя две переменные: во-первых, для демонстрации более высокого коммуникативного статуса; во-вторых, для оправдания ожиданий других людей, чтобы получить более высокую оценку.

Система реляционной компетенции: Ядром этой системы является качество связи. Реляционное качество является особым символом эффективности коммуникации: во-первых, коммуникаторы должны быть как "свободными",так и "близкими"; во-вторых, сходство культур должно быть собственно гипотезой, и в то же время, различия культур должны быть в некоторой степени принесены в жертву; в-третьих, необходима передача сенсибильности; в-четвертых, приспособление вместо эгоизма.

В этой системе коммуникативной компетенции можно легко увидеть четыре параметра, и эта система является основой для того, чтобы люди могли обсудить влияние культурного трансфера на межкультурную коммуникацию, особенно межкультурную коммуникативную компетенцию.

2. Культурный трансфер

Под влиянием тенденции глобализации, культура становится "плавильным котлом", поэтому целью изучающих английский язык является способность общаться с другими людьми свободно и правильно. Успешная коммуникация требует не только хорошего владения иностранным языком, но и знания различий между разными культурами и практики применения таких знаний. Поэтому для того, чтобы изучить язык, необходимо изучить соответствующую культуру языка. Далее мы рассмотрим явление культурного трансфера, которое играет важную роль как в изучении иностранного языка, так и в самом языке.

2.1. Понятие и развитие теории культурного трансфера

Культурный трансфер является культурным вмешательством, вызванным культурными различиями. Вообще говоря, это означает, что в культуре общения люди используют свои собственные правила и ценности культуры, которые определяют их слова и поступки, и даже мысли, и они также используют их в качестве стандартов для оценки слов и поступков других людей.

Для анализа формы и сущности культурного трансфера исследователи, прежде всего должны определить и классифицировать понятие культуры. Культура содержит в себе вещи, которым люди учатся всю жизнь, включая языки, поступки, веру, военные и духовные основы жизни. Большое понятие культуры можно разделить на три уровня [5, 35].

- первый уровень заключается в материальной культуре, изменяемой и перерабатываемой субъективными мыслями людей;
- второй уровень заключается систематической культуре, включающей в себя политические и экономические системы, юридические и художественные произведения, поступки и обычаи людей;
- третий уровень заключается в психологическом уровне, который содержит ценность жизни, мыслительные шаблоны, нравственные нормы, религиозные чувства и так далее.

Хотя эта классификация не является достаточно специфической и ясной, она может показать сущность культурного трансфера.

Согласно классификации, культурный трансфер можно охарактеризовать в качестве двух видов передачи: передача поверхностной структуры и передача глубокой структуры. Первый и второй уровни культуры относятся к передаче поверхностной структуры, так что, если приложить немного усилий, можно найти различия культур в этих аспектах. Передача глубокой структуры указывает на передачу культуры на третьем культурном уровне, и так как это психологические элементы, ее трудно почувствовать.

Вы можете спросить, почему культурный трансфер является самым большим препятствием в межкультурной коммуникации. Это происходит главным образом потому, что национальная культура очень глубоко запечатлена в сердце людей отельного народа. С момента своего рождения, люди находятся под национальным культурным влиянием, и независимо от того, что они делают, они руководствуются национальной культурой. И все люди воспринимают свою собственную культуру в качестве центра, и считают, что правильно поступать только так, как поступают люди вокруг, в противном случае, действие будет неправильным и неприемлемым. Эта точка зрения с одной стороны помогает формированию национального единения, но с другой стороны, это она может привести к недоразумениям в межкультурной коммуникации.

Проводилось много исследований, посвященных культурному трансферу и отношениям между культурой и изучением иностранного языка. В 1940-х годах американские лингвисты С.С.Ферис и Роберт Ладо отмечали важность уделения большего внимания культуре в преподавании иностранного языка; они просили учащихся понимать культурные различия и делать культурные сравнения. Кроме этого, социальные лингвисты также представили некоторую информацию о культурном трансфере. Например, британский лингвист Дженни Томас провела успешное исследование воздействия культурных различий на межкультурную коммуникацию.

Она разделила несостоятельность в межкультурной коммуникации на два вида [6, 3];

- прагматико-лингвистическую несостоятельность
- и социально-прагматическую несостоятельность.

Соответственно, прагматико-лингвистическая несостоятельность является трансфером поверхностной структуры и социально-прагматическая несостоятельность является трансфером глубокой структуры. Исходя из этого мы знаем, что культурный трансфер должен играть важную роль в межкультурной

коммуникации, и на самом деле, теория Томас представляет собой теоретическую рамку культурного трансфера, и мы можем рассмотреть влияние культурного трансфера на межкультурную коммуникацию с точки зрения трансфера поверхностной структуры передачи и трансфера глубокой структуры.

2.1. Форма культурного трансфера

Ученые как лингвистики так и социологии провели много исследований в области культурного трансфера. Вообще говоря, они разделили культурный трансфер на две формы – трансфер поверхностной структуры и трансфер глубокой структуры.

2.1.1 Трансфер поверхностной структуры

Исследование в области трансфера поверхностной структуры состоит из двух частей: исследование культуры языковых форм и исследование коммуникативного содержания, лингвистических слов и поступков.

Исследования культуры языковых форм, главным образом, рассматривает культуру словарного запаса, который можно разбить на пять частей.

1) Не существует соответствующих слов на другом языке. Например, несмотря на то, что фраза "Бешик-туй" на узбекском языке может быть переведен как "первое пеленание ребенка", ее необходимо объяснить, иначе люди из западного мира не смогут ее понять. Этот древний обряд сохранился в культуре узбеков с незапамятных времен и до сих пор соблюдается в Узбекистане. Для каждой узбекской семьи – это большой праздник, в подготовке к которому, участвует вся родня, соседи и друзья семьи.

2) Слова имеют очень сильное историческое или социальное значение, например, значение термина "домбыра" в казахском языке. Домбра – казахский двухструнный щипковый музыкальный инструмент.

3) Идиомы. Поскольку эти выражения произошли из древних легенд, религии или исторических событий, они являются самыми трудными для понимания.

4) Пословицы и поговорки. Они пользуются популярностью у обычных людей или произносятся некоторыми известных личностями.

5) Формулы и эвфемизмы. Эти выражения различны в разных обществах.

В реальной жизни действительно существуют пять аспектов. На самом деле, учащиеся используют словарь бессознательно, и это действие можно рассматривать как инстинкт. В то же время, их знание английского словаря ограничено и практика словаря также является недостаточной. В результате, трансфер словаря первого языка на словарь иностранного языка является неизбежным для большинства учащихся.

Согласно теории Ладо, по крайней мере три случая могут повлечь культурный трансфер [7, 276];

- тот же смысл, иная форма;
- другой смысл, та же форма;
- тот же смысл, такая же форма, но другое распределение.

Независимо от случая, единственный способ избежать недоразумений в межкультурной коммуникации – сделать сравнение между различными культурами и попытаться узнать коннотацию слова согласно соответствующей культуре.

Что касается исследований коммуникативного содержания и лингвистических слов и поступков, мы знаем, что любая коммуникация сочетается с природной, социальной и культурной средой, так что исследование культурных основ могут помочь учащимся понять различия между правилами коммуникации и правилами языка в других странах.

Например, казахский сотрудник в иностранной компании, когда началось обучение, представил человека из Англии на казахской манере, при помощи фразы: "А сейчас давайте поприветствуем г-на Брауна, который произнесет прекрасную и поучительную речь". По мнению представителей казахского народа, эта фраза является представлением особо важной персоны, но англичанин был недоволен, и казалось, что он был немного зол, потому что понимание англичанина этого предложения было прямо противоположное: он чувствовал, что хозяин не был уверен в нем и пытался ободрить его, чтобы он показал все свои способности. Очевидно, что недоразумение было вызвано культурными различиями в лингвистических актах.

Остин и Сёрли ввели теорию речевых актов, которая может объяснить феномен культурного трансфера. Они выделили три вида языков [8, 56];

- локутивный акт,
- иллокутивный акт
- и перлокутивный акт.

Ключевым моментом является то иллокутивный акт, поскольку та же фраза из другой культуры может привести к отличному иллокутивному акту, как показывает анализ приведенного примера – то же предложение с казахского приводит к недоразумению в межкультурной коммуникации только потому, что с ним сталкивается человек из другой культуры.

2.1.1 Трансфер глубокой структуры

Передача глубокой структуры происходит на психологическом уровне, поэтому влияние жизненных ценностей и моделей мышления не ясны в отдельном диалоге, за исключением случаев, когда говорящие хорошо знакомы с этими двумя культурами. Именно поэтому существует непонимание в общении и говорящие испытывают замешательство. И кроме того, это связано с долгосрочными привычками и мыслями, которые трудно преодолеть.

Казах хотел бы выразить вещи уклончиво и предоставить другим возможность угадать подтекст, в то время как англичанин предпочитает говорить вещи непосредственно. Например:

Г-н Браун: It looks like we are going to have kept the production line running on Friday.

Г-н Канатов: I see.

Г-н Браун: Can you come on Friday?

Г-н Канатов: Yes, I think so.

Г-н Браун: That will be a great support of yours.

Г-н Канатов: Friday is a special day for me, did you know?

Г-н Браун: How do you mean?

Г-н Канатов: It’s my daughter’s birthday.

Г-н Браун: I hope you all enjoy it very much.

Г-н Канатов: Thank you. I am grateful for your understanding.

В этом диалоге английский г-на Канатова является безупречным, но он проявил несостоятельность в коммуникации. Он не хотел работать в пятницу, но он также не хотел прямо отказать, поэтому он сказал об этом своему английскому начальнику уклончиво, но его начальник не смог понять его из-за различий способах коммуникации и шаблонах мышления.

Этот пример может показать, что в общении обычно происходит трансфер глубокой структуры, и именно поэтому некоторые люди не могут общаться должным образом, хотя они хорошо владеют английским языком. Из примера мы узнаем, что даже некоторые говорящие на сложном английском языке не могут общаться правильно и успешно, не говоря уже о начинающих. Почему? Ответ на этот вопрос можно найти в трех гипотезах [9, 92]:

- Во-первых, даже если люди изучают английский и контактируют с соответствующей культурой в течение длительного времени, культурный трансфер будет по-прежнему продолжаться.
- Во-вторых, несмотря на то, что изучающие английский знают поверхностно-структурные различия в культуре родного языка и культуре целевого языка, это не означает, что они также знают о культурном трансфере глубокой структуры.
- И, наконец, даже знание культурных различий не означает, что изучающие английский язык могут подсознательно избежать или отказаться от культурного трансфера родного языка.

Эти три гипотезы подтвердились путем наблюдения и анкетирования. Иными словами, культурный трансфер оказывает глубокое влияние на изучающих английский язык и, кроме того, от него трудно отказаться. Таким образом, это напоминает изучающим английский язык, особенно старшего возраста, о важности культурных различий.

3. Влияние культурного трансфера

3.1 Влияние культурного трансфера

Из анализа переноса поверхностной структуры и трансфера глубокой структуры мы можем ощущать влияние культурной передачи на межкультурную коммуникацию, но на что похоже специфическое воздействие? Далее мы обобщим воздействие следующим образом:

Культурный трансфер формирует основу для межкультурной коммуникации, поскольку он составляет существо разницы культур. Как известно, традиционная межкультурная коммуникация в основном относится к культурным различиям, которые являются основой культурного трансфера. Ученые пытались найти способы уменьшить межкультурное недопонимание. Если бы не было никаких культурных различий, то не было бы межкультурной коммуникации.

Культурный трансфер является мотивом культурного разнообразия, который может способствовать развитию культуры, и он постоянно представляет новый материал для исследования межкультурной

коммуникации. Мы все знаем, что культурные различия обусловлены культурным трансфером, а на самом деле культурные различия являются главным содержанием культурного разнообразия. Основное содержание межкультурной коммуникации составляет культурное разнообразие, так что если мы будем игнорировать культурный трансфер, мы не постигнем сущность коммуникативных актов.

Культурный трансфер предоставляет возможность говорить об общности культуры, которая открывает новые перспективы в исследовании межкультурной коммуникации. Так, исследование коммуникативных актов может быть более значимым.

Как трансфер поверхностной структуры так и трансфер глубокой структуры являются основными причинами культурного непонимания, они показывают сущность более ясно, что помогает нам выяснить пути решения проблемы коренным образом. Как известно, теория культурного трансфера показывает психологические причины коммуникативного непонимания, так что если мы включим эту теорию в наши исследования по межкультурной коммуникации, мы сможем эффективно решить эту проблему.

Эти воздействия содержат в себе почти все аспекты межкультурной коммуникации, и посредством теории трансфера поверхностной структуры и трансфера глубокой структуры, мы можем видеть их более четко, и в дальнейших исследованиях мы должны стараться избегать воздействия культурного трансфера.

3.1. Методология

Как было упомянуто ранее, ядром межкультурной коммуникации является улучшение межкультурной коммуникативной компетентности [10, 25]. Как известно, культурная передача является основной причиной межкультурного непонимания. Так в частности, мы будем предоставлять учащимся методологию для того, чтоб избежать несостоятельности в межкультурной коммуникации и улучшить коммуникативную компетенцию.

Попытка ознакомиться с иностранной культурой является первым шагом. Этот шаг в основном связан с формированием системы коммуникативной компетенции и попыткой избежать трансфера поверхностной структуры. Он дает основную компетенцию для вхождения в межкультурную коммуникацию, и в основном имеет отношение к неким легким знаниям. На этом уровне, задача состоит в том, чтобы читать книги об иностранной культуре, в том числе высшей культуре, народной культуре и глубокой культуре.

Попытка понять ценность зарубежной культуры является вторым шагом. Этот шаг делается в коммуникативной системе эпизодической компетентности, поскольку необходимо знать различия значений, и тогда вы можете дать соответствующий ответ. В то же время, он помогает избежать трансфера поверхностной структуры, поскольку вам необходимо понять ценности, но не принимать их.

Легко получить знания о чужой культуре, но ее понимание может занять больше времени. Попытка сравнить культурные различия и использовать знания, чтобы избежать недоразумений спонтанно и соответствующим образом является конечным уровнем. На этом уровне вы можете освоить систему реляционной компетенции и избежать трансфера глубокой структуры. В этом процессе учащиеся не только знают и понимают культуру, но и высказывают свое мнение, так что они могут осуществлять межкультурную коммуникацию свободно и правильно. После этого шага, учащиеся хорошо владеют знаниями как языка, так и культуры, поэтому их коммуникативная компетенция может способствовать более высокому исполнению в межкультурной коммуникации.

4. Заключение

На основе анализа межкультурной коммуникации, коммуникативной компетенции и влияния культурного трансфера на межкультурную коммуникацию, мы можем прогнозировать, что межкультурная коммуникация окажет нам большую помощь при столкновении с культурными различиями и культурными конфликтами. Конечная цель этого предмета заключается в сокращении недоразумений и неурядиц, вызванных культурными различиями.

Любая академическая теория должна развиваться на основе предположений, но ее единственная цель состоит в том, чтобы определять практическую деятельность человека. Настоящая статья главным образом освещает межкультурную коммуникацию и теорию культурного трансфера, и представляет некоторые предложения для практической жизни. Если учащиеся смогут понять влияние межкультурной коммуникации, не будет сложно применить методологию на практике.

Список использованной литературы:

1 Акбаров А.А. Гендерно-обусловленный язык и его влияние на межкультурную коммуникацию// Uzbekistan National University, 2016. - P. 235-238.

2 Hymes D. On linguistic theory, communicative competence, and the education of disadvantaged children //Anthropological perspectives on education, 1971. – P. 51-66.

3 Spitzberg B H. Communication with Strangers // New York : Random House, 1994. – P. 183-202.

4 Pan X.S. et al. Analysis of Cross-cultural Communicative Competence // Foreign Language Research, 34 (2). – 1996. – T. 40. – №. 10. – P. 2321-2326.

5 Hu W. Z., Gao Y. H. Foreign language teaching and culture //Changsha: Hunan Education Publishing House, 1997. – 36 p.

6 Thomas J. Cross-cultural pragmatic failure //Applied linguistics, 1983. – T. 4. – 91 p.

7 Ridge L. Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers // Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957. – 102 p.

8 Searle J.R. Speech acts: An essay in the philosophy of language. – Cambridge university press, 1969. – T. 626.

9 Akbarov A. Linguistic and Cultural Identity Hindrance in the era of Globalization. // Educaţia 21 - Didactic Training Institute of Babeş-Bolyai University, 2011. – T. 1. – №. 2. – P. 87-105.

10 Akbarov A. Сравнительный анализ обучение русского языка как иностранный язык для боснийско-говорящих студентов и его воздействию на межкультурную коммуникацию, Language, Culture and Society in Russian Studies, IBU Publications, Sarajevo, 2016 Issue - P. 19-30.

Аңдатпа

МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ОРНЫ

Акбаров А.[1],

[1]Сүлеймен Демерил ат. университет

Мәдениаралық коммуникацияның қарастыратын негізгі мәселелерінің бірі – ағылшын тілін үйренушілердің мәдениаралық коммуникациялық құзіреттілігін арттыру мәселесі болып табылады. Мәдениаралық коммуникацияға әсер ететін басты факторлардың бірі ретінде ана тілінің «мәдениет тасымалдаушысы» ретіндегі қызметін атауға болады.

Осы мақалада тілдің «мәдениет тасымалдаушысы» ретіндегі қызметінің мәдәниаралық коммуникацияға әсері, сондай-ақ мәдениаралық коммуникацияны жақсартудың тиімді әдіснамасы мен осы мәселе төңірегіндегі зерттеулер қарастырылады.

Этнографияда, «мәдениаралық» термині этносаралық қарым-қатынастар сөз етілгенде қолданылатындығы белгілі, ал лингвистикалық зерттеулерде әртүрлі тіл иелерінің өзара коммуникациясы туралы айтылғанда пайдаланылады. Этникалық тұтастығы бар қоғам болса да, тіпті, бір тілде сөйлесетін адамдар ортасында да мәдениеттер демаркациясы жүзеге асырылады. Яғни демаркация, тек этникалық қана емес, жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби біліктілігі, лауазымы және т.б. әртүрлі критерийлер бойынша іске асады. Мақалада тілдің мәдениетке және мәдениеттің тілге ықпалы туралы сөз етіледі.

Кілт сөздер: мәдениаралық коммуникация, мәдениет тасымалдаушысы, коммуникативтік құзіреттілік, мәдени құндылықтар.

Abstract

ESSENCE OF CULTURAL VALUES AND THEIR ROLE IN CROSS - CULTURAL COMMUNICATION

Akbarov A.[1]

Suleyman Demirel University

Developing intercultural communicative competence of English language learners is the core of intercultural communication. Cultural transfer of the first language is the most influential factor in intercultural communication. The article discusses the impact of cultural transfer on intercultural communication and suggests practical and effective methodology of improving and researching intercultural communication. As a rule, in ethnography the word "intercultural" is used when it comes to interethnic relations, in a linguistic context – it means the interaction of speakers of different languages. We proceed from the premise that society, even within ethnic integrity, even among people who speak the same language, is multicultural, and the demarcation of cultures can go through different criteria: not only ethnic, but also age, sex, status, professional, value etc. The ability to create and use language is the most distinctive feature of mankind. Also this article explores how language could be influenced and influenced by culture, and what can be learned about a particular culture by studying its language, providing an overview of the relationship between language research and culture research.

Key words: intercultural communication, cultural transfer, communicative competence, cultural values.

ҒТАХР 16.31.41

М.М. Базарбаева [1]
[1]*әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

БИЛИНГВ ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ СЕМАЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада қостілділік мәселесі қарастырылған. Олардың бөлінісі, ерекшеліктері жайлы анықтама берілген. Әрбір қостілді жазушының өзіндік жазу стилі болады, яғни тілдік ерекшеліктері бар. Билингв-жазушылары шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктерін анықтау. Әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын сөздерді жинақтап, олардың лексикалық семаларға бөліністерін қарастыру. Билингв-жазушылар қазақ халқының ұлттық танымына жататын бірнеше сөздерді қолданып отырады. Тілдік қатынастардың психологиялық компоненттеріне назар аудара отырып, сөздік іс-әрекетті зерттейді. Тілдер бір-бірімен тікелей қарым-қатынаста болмайды. Олар тек қана материалды түрде өтетін іс-әрекет арқылы қатынасқа кіреді. Тек қана сөздік іс-әрекет екі тілдердің қарым-қатынастарын материалды түрде көрсетіп, жүзеге асырады. Сөздік іс-әрекет материалдық іс-әрекет, билингвтердің тілдік компетенциясы негізінде іске асырады. Қостілділік жеке жағдайда, көптілділік жай мағынада – екі тілде қатар сөйлеу мүмкіндігі, яғни, екі тілді меңгеру деңгейінің ана тілді меңгеру деңгейіне жақын болуы, ал ғылыми тұрғыда – күнделікті өмірде екі тілді жүйелі пайдалану.

Түйін сөздер: қостілділік, әлемнің тілдік бейнесі, семантика, сема.

Қостілдікті дамыту – қазіргі заманның өзекті мәселесінің бірі, сондықтан да оны жан-жақты және ғылыми тұрғыдан зерттеу қоғамның қажеттілігінен туындайды. Осы жағдайлармен байланысты қостілділік мәселесін психолингвистикалық тұрғыдан қарастырсақ.

Қостілділік феноменнің психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында келесі мәселелер көтерілді: 1) екінші тілді үйрету тәсілі; 2) екінші тілді меңгеріп алып жатқан адамның жас-мөлшері; 3) қостілдік тұлғаның бір тілден басқа тілге ауысу қабілеттерінің бар-жоқтығы; 4) бірінші және екінші тілді меңгеру деңгейі; 5) туған тілдің негізінде екінші тілге үйрету кезінде жиі кездесетін қиыншылықтардың түр сипаты; 6) екі тілдің нормалардан ауытқуы; 7) екінші тілді толық игеріп, мүлтіксіз тура білуі.

Психолингвистика билингвизм мәселелерін зерттеу барысында оларды коммуникант тұлғаның сөздік әрекетінде пайда болатын проблемаларымен байланыстырады.

Қостілділіктің психолингвистикалық жағы қостілділік Е.М. Верещагин және А.Е. Карлинскийдің еңбектерінде тереңірек қаралған. Е.М. Верещагин қостілділік мәселесін психологиялық жақтан сипаттай отырып, қостілділік теориясының төрт факторын көрсетеді: 1) билингвтің орындайтын іс-әрекетінің саны бойынша; 2) екі сөздік механизмдердің сәйкестенуіне қарай; 3) әрбір тілдегі ойлау жүйесімен байланысу тәсіліне қарай; 4) сөздік механизмнің басымдылығына қарай [1].

Билингвтің белсенді түрде орындайтын іс-әрекеттерінің санына қарай қостілдіктің үш түрі жіктеледі: 1) рецевтивтік қостілдік. Ол артикуляцияны, дұрыс сөзді тудыруға баланың қабілетінің жоқтығын көрсетеді; 2) репродукциялық қостілдік. Бұл жағдайда бала артикуляциясы дұрыс деңгейде айтуға болатын сөзді тудыра алады; 3) продуктивті қостілдік. Бұл жағдайда билингв екінші тілде дұрыс сөйлеп, сөзді дұрыс деңгейде тудырады.

Екі сөздік механизмнің сәйкестенуіне қарай қостілдіктің екі түрі белгіленеді:

1) таза билингвизм. Бұл жағдайда әр түрлі ситуацияда тек ғана бір тілді пайдаланылады;
2) аралас қостілдік. Аралас қостілдік жүзеге асырылған кезеңде белгілі бір ситуацияда билингв екі тілді пайдаланады.

Әр тілдегі сөздік ойлау жүйесімен байланысу тәсілі бойынша қостілділіктің үш түрі:

тура билингвизм	• екінші тіл ойлау жүйесімен тығыз байланыста болады;
аралас қостілділік	• белгілі бір ситуацияда билингв әртүрлі тілдерді қолданады;
тура емес билингвизм	• екінші тілдегі сөздік дағдылар ой жүйесімен тікелей байланыста болмайды. онымен екінші тілдегі сөздік дағдылар бірінші тілдегі үйреншікті сөздік дағдылар арқылы байланысады.

А.Е. Карлинский өзінің «Тілдердің іс-әрекеттерінің теориялық негізі» атты еңбегінде тілдер қатынастарының теориясын дамыту барысында қостілділік ұғымына түсінік беріп, қостілділік түрлерін сипаттайды. Автордың пікірінше, қостілдіік процесі тілдік қатынастар билингвтердің өзара іске асырылатын сөздік іс-әрекеттердің нәтижесі [2].

А.Е. Карлинский де тілдік қатынастардың психологиялық компоненттеріне назар аудара отырып, сөздік іс-әрекетті зерттейді. Автордың айтуынша, тілдер бір-бірімен тікелей қарым-қатынаста болмайды. Олар тек қана материалды түрде өтетін іс-әрекет арқылы қатынасқа кіреді. Тек қана сөздік іс-әрекет екі тілдердің қарым-қатынастарын материалды түрде көрсетіп, жүзеге асырады. Сөздік іс-әрекет материалдық ісәрекет, билингвтердің тілдік компетенциясы негізінде іске асырады.

Билингвизм түсінігі және екі тілді меңгеру деңгейі туралы толық анықтаманы Е.Ю. Протасова былай деп тұжырымдайды: «Қостілділік жеке жағдайда, көптілділік жай мағынада – екі тілде қатар сөйлеу мүмкіндігі, яғни, екі тілді меңгеру деңгейінің ана тілді меңгеру деңгейіне жақын болуы, ал ғылыми тұрғыда – күнделікті өмірде екі тілді жүйелі пайдалану. Тілдердің қоғамда толық жетіліп дамуы немесе тең дәрежеде қалыптасуы, сондай-ақ бір-бірімен араласып кетуі, не болмаса бір-бірінен тәуелсіз жағдайда болуы мүмкін. Тұрақты тілдік жағдайда, қоғамда мәртебесі жоғары беделді тіл және мәртебесі төмен белгісіз тіл қатар өмір сүреді. Оның біріншісі – грамматикасының күрделі болуымен ерекшеленіп, көбінесе ресми жағдайларда және жазбаша жазуларда қолданылады. Ал екіншісі – күнделікті өмірде, көбінесе ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады» [3, 8].

Қостілділік ғылыми тұрғыда – күнделікті өмірде екі тілді жүйелі пайдалану деп жоғары айтып кеттік. Қазақстанда екі тілді де қатар пайдаланатын ақын-жазушылар бар. Олар қазақ болғанымен, шығармаларын орысша жазып отырады. Соғар орай, қостілді жазушылар шығармаларын алсақ, әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктері бар.

Роллан Сейсенбаевтың «Қашқын» («Бегство») шығармасын талдайтын болсақ, онда стильдік, әрі тілдік ерекшеліктерін байқауға болады. Билингв жазушы қазақ халқының ұлттық танымына жататын бірнеше сөзді қайталап қолданады. А.Б. Туманова өз монографиясында көрсеткендей, жазушының шығармасын талдай отырып, көркем мәтінді үш семантикалық сала бойынша қарастыруға болады. Олар: «Адам», «Заттық әлем», «Табиғат» [4, 65].

Бірінші семантикалық сала «Адам» жүйенің ортасында орналасады және тікелей адамдық іс әрекетпен байланысты, адамның әлеуметтік жағдайымен және қазақ халқының жастық және туыстық ерекшеліктеріне байланысты болады. Екінші семантикалық салаға «Заттық әлем» деп аталатын қазақтардың тұтыну өнімдері мен өмірлік жағдайларымен байланысты тақырып атауы кіреді. Үшінші семантикалық сала «Табиғат» – қазақ ұлтының өкілі адамның орнымен әр түрлі табиғи шынайылықтар – флора, фауна, географиялық және климаттық ерекшеліктерді біріктіреді [4, 65].

«Адам» семантикалық сферасында лексиканың мынадай тематикалық топтары бөлінеді, мысалы: саяси-әлеуметтік көріністер атауы, әскери міндетінің орындалуына қатысты адам атауы, туыстық қатынасқа байланысты кісі атауы, жас шамасына байланысты кісі атауы және т.б.

Х.Х. Махмудова, М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанов, С.А. Диқанбаев, Ш.К. Жарқынбеков, А.Е. Карлинского, Б. Хасанова, Г.Г. Гиздатова, К.К. Ахмедьярова, Н.М. Томанов, С.У. Таукеева, А.М. Щербак және т.б. еңбектерінің этнолингвистикалық ойларына еріп, бұл тематикалық топқа анализ жасалған және актуалды ұғымға түсінік берілген, ғылыми әдебиетте лексикалық құрамы айқын жазылған [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Сөз суретшілері – билингв-қазақтар өздерінің жазбаларында қазақ ұлтының тарихи өткеніне аз мән берген жоқ. Қазақ халқының жартылай әскери көшпелі өмір салтын жүргізгендігі кездейсоқ емес. Ереже бойынша әрбір жігіт ішкі және сыртқы жаудан кез келген уақытта туған ауылын, туғандары мен жақындарын қорғау үшін міндетті түрде жеке қару-жараққа және әскери жылқыға ие болу керек [12, 268;253].

Жоғарыда аталған сөздер сияқты әр түрлі қару атаулары да болады. Мысалы, «Адам» семантикалық сферасында әлемнің тілдік бейнесінің экспликациясы үшін билингв жазушылар «туыстық қатыныс бойынша тұлға атауы», «жас шамасы бойынша тұлға атауы» тематикалық топтарын кең пайдаланды. Жазушы билингв көркем шығармаларында авторлық хабарламаларын бұзбай еркін түрде *ақсақал, жігіт, батыр, аға* және басқа да қазақ сөздерін қолданылады. Көбіне бұл шынайылықта тікелей немесе авторлық сөз қаратпа сөз формасында немесе жәй ғана осы немесе басқа да кісі атауын аудармасыз тікелей айтуда қолданыла береді. Мысалы:

Кудайберген плюнул, рванул поводья и понесся галопом в степь. Если уж мудрейший из аксакалов не находит ответа, то с меня какой тогда спрос? – зло думал он [13, 23].

Острые серые глаза предводителя басмочей так и впились в Кудайбергена. Глаза Мырзы жигита – так звали здесь Бексултана [13,28].

- Вот мы встретились, Кудаш-ага! – приговорил он, хлопая по плечам своего старого приятилея, чья дружба связала из почти что родственными узами [13, 35].

«Адам» семантикалық сферасын құрайтын лексикалық өлшемінің анализі қазақ өмірінің, тарихының, мәдениетінің референтивті кеңістігі, олардың түрлі қасиеттері мен кісі атауларына, ұлттық дәстүрлеріне ерекше мән берілетінін көрсетті. Жазушы-билингв жеке тілдік бейнесі ұғымына ие өзінің халқы мен халық адамына әлемдік көзқарас позициясымен тарихи өсулер мен өзгерістерді түсіндіреді. Шын мәнінде, орыс тілді жазушылардың көркем шығармаларда осы семантикалық сфераның рөлі беріледі. «Заттық әлем» семантикалық сферасы ыдыстар, киімдер, құралдар атаулары сияқты тематикалық топтармен қамтылған. «Шындық» факторы қазақ халқының мәдениетін, күнделікті өмірін бейнелейтін өлшемдерін ынталандырады. «Тұрмыстық құралдар, ыдыс-аяқ атауы» тематикалық тобына назар аударамыз. Көшпелі қазақтар халықтың көшіп-қонуына ыңғайлы, жылдың әр түрлі мезгіліне қарай, ауа райына және температуралық талаптарға байланысты қолайлы ыдыстар қолданған. Сусындар мен тағамдардың бұзылмай сақталуына байланысты: *қоржын, торсық* және т.б. түрлі ыдыс атаулары бар. Мысалы: А топот все приближался. Теперь и Аклима уже слышала его. Вот она, жизнь! В одной руке – бесатар, в другой – пустой **коржын**, на плечах повисла жена – радость его, на постели разметались в безмятежном сне сыновья – гордость его, и вот его родная юрта, дом родной, который он снова должен покинуть [13,14].

Всадник, еще раз осмотревшись внимательно, направил коня на запад, к Жалгызбиику, и, только достигнув его склона, сбавил ход,развязав **торсык** на луке седла [13, 10].

Көшпелі халықтың өмірінің, тұрмысының ерекшелігіне байланысты олардың ыдыстары көбіне былғарыдан жасалады. Ұлттық компоненттерге, мына берілген сөздердің мағынасына назар аударсақ: *қоржын* – «иірілген жүннен тоқылған үй бұйымы»; *торсық* – «түйе, бұғы, өгіздің мойын терісінен жасалатын сусын құюға арналған ыдыс». Бұл көркем мәтіндерді халық өздері жасап қана қоймайды, мұнда сол халықтың өзіндік менталитеті, тарихы мен мәдениеті ұштасып жатыр.

Көріп тұрғанымыздай, келтірілген қазақ халықына тән сөздер көшпелі халықтың өмір салтының ерекшелігіне байланысты дифференциалды семалар ыдыстардың жасалу және қолдану ерекшелігін көрсетеді. Орыс халқында кез келген қап – бұл ыдыс емес, зат болып табылады, сол сияқты, ыдыс түсінігі былғарыдан емес шыны, балшық, шойын, қаңылтырдан жасалады деген эмпириялық ой қалыптасқанын және семантиканың этномәдени коннотациясын көрсететінін ескерген жөн.

«Киім мен аяқ киім атауы» тематикалық тобын құрайтын лексикалық өлшемдер қазақ халқының дәстүрлі тіршілігінің сыртқы бейнесінің факторы болып табылады. Орыс тіліндегі эквивалентке ие

киім мен аяқ киім атаулары бар, бірақ мұндай лексемаларда негізгі сема мен басқа эквивалентті семаның сәйкес келуі периферияльық семалардың түрлі жағдайларынан болуы мүмкін. Билингв жазушының әлемнің тілдік бейнесі және ұлттық менталитетке байланысты киім атауы автордың өз сөзінде кеңінен көрсетілген. Көркем әдебиетте адамдардың ұлттық киімдері және олардың сипаты туралы көп жазбалар кездеседі. Келесі мысалдарды келтірейік:

Однако он не успел добежать – прямо перед ним оказался меховой **борик** всадника, котрый уже еспел подняться по склону. Кудайберген выстрелил, не целясь, и **борик** пропал [13, 26].

– Говори, что за дело. – И Кудайберген мрачно глянул на своего одногодка, здоровенного рябого малога, чьи могучие плечи распирали ладно скромный **бешмет** [13, 26].

Бешпет – қазақ үшін әмбебап киім. Оны еркектер де, әйелдер де кие алады. Оны түйенің жүнінен басып, соның жұқа матасынан тіккен.

Бөрік – ретеден келе жатқан ұлттық бас киімі, оны бағалы аң терісінен және жас төлдің елтірісінен тігеді.

Сырт киімдер және барлық аяқ киім түрлері жүн, былғары сияқты қолда бар заттардан жасалатыны бұл топтың тілдік өлшемінің анализін растауға мүмкіндік береді. Бұдан көшпелі халықтың өмір тіршілігінің ерекшелігі және басты негізі мал шаруашылығы екендігін көреміз.

Сонымен, «Заттық әлем» семантикалық сферасын құрайтын лексикалық өлшем анализі көшпелі халықтың өмірінің генмен берілетін ерекшеліктерін көрсетілген тематикалық топ лексикасы билингв-жазушының таңдауын көрсетеді. Ұлттық лексика қазақтардың тіршілігі, өмір салты әлемнің ұлттық бейнесінің маңызды бөлімі екендігін көрсетеді.

Роллан Сейсенбаевтың «Қашқын» («Бегство») шығармасында берілген лексикалық бірліктер әлемнің тілдік бейнесінің көрсеткіші болып табылады, таза орыстың әлемнің тілдік бейнесі емес, таза қазақтың әлемнің тілдік бейнесі. Орыс тілді билингв жазушының ерекшелігі топонимдерді, қаратпа сөздерді, көтеріңді дауыстарды қолданғанда байқалып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1984. – 364 с.*

2 *Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата, 1990. – 182 с.*

3 *Становление и функционирование двуязычия // Материалы по исследованию билингвизма. – М., Изд. МГУ, 1999. – С. 3-15.*

4 *Туманова А.Б. Контаминированная языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. Монография. – Алматы: КБТУ, 2010. –260 с.*

5 *Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 283 с.*

6 *Копыленко М.М., Ахметжанова З.К. и др. Казахское слово в русском художественном тексте. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 168 с.*

7 *Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 180 с.*

8 *Хасанов Б. Казахско-русское художественно-литературное двуязычие. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 192 с.*

9 *Гиздатов Г.Г. Ассоциативные поля в русском и казахском языках. – Алматы: АГУ им. Абая. 1997. – 80 с.*

10 *Ахмедьяров К.К., Томанова Н.М. Лингвопоэтическая интерпретация текста. – Алматы; Искандер, 2006. – 196 с.*

11 *Таукеев С.У. Национально-историческая специфика творческого контекста А. Алимжанова и ее роль в создании образно-языковой картины мира // Русистика в Казахстане: проблемы, традиции, перспективы: Доклады международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения д.ф.н. профессора Х.Х. Махмудова. – Алматы, 1999. – С. 259-260.*

12 *Махмудов Х., Мусабаев Т. Казахско-русский словарь. – Алма-Ата, 1988. – 442 с.*

13 *Сейсенбаев Р. Всего одна ночь. М. Советский писатель. 1980. – 304 с.*

Аннотация

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ БИЛИНГОВ

Базарбаева М.М. [1],

[1]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

В этой статье рассматривается проблема двуязычия. Определяются их классификация и особенности. Каждый писатель-билингв имеет свой стиль, языковые особенности. Определение особенностей языковой картины мира в произведениях писателей-билингвов. Сбор слов, определяющих языковую картину мира и рассмотрение их деления в лексические семы. Писатели-билингвы используют слова национальной специфики казахского народа. Они исследуют речевое поведение, придавая особое значение психологическим компонентам языковой коммуникации. Языки не находятся в прямых отношениях друг с другом. Они контактируют через действия, осуществляемые только в материальной форме. Только речевое поведение представляет и осуществляет отношения двух языков в

материальной форме. Речевое поведение осуществляется на основе материального поведения и языковой компетенции билингвов. Билингвизм в отдельных случаях, многоязычие – возможность говорить параллельно на двух языках, то есть приближение уровня владения обоими языками к уровню владения родным языком, с научной точки зрения – систематичное использование оба языка в повседневной жизни.

Ключевые слова: билингвизм, языковая картина мира, семантика, сема.

Abstract

LEXICAL SEMES IN THE WORKS OF BILINGUAL WRITERS

Bazarbayeva M.M.[1],

[1]*Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan*

In this article the issue of bilingualism is considered. Their classification and peculiarities are determined. Every bilingual writer has his own style, linguistic peculiarities. Determination of features of language picture of the world in the works of bilingual writers. Collection of the words determining the language picture of the world and consideration of their division in lexical semes. Bilingual writers use the words of national specifics of the Kazakh people. They investigate speech behavior, attaching special significance to psychological components of language communication. Languages aren't in the direct relations with each other. They contact through the actions which are carried out only in a material form. Only the speech behavior represents and carries out the relations of two languages in material form. The speech behavior is realized on the basis of material behavior and language competence of bilingual speakers.

Key words: bilingualism, language picture of the world, semantics, seme.

ҒТАХР 16.21.33

Г.Бейсебекова[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

К.АХМЕТОВА ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Тіл – халықтың даналығын, танымын, парасатын, талғамын көрсететін, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан баға жетпес қазына. Адам қоғамда тіл арқылы тек қарым-қатынас жасап қана қоймай, саналы ғұмырын тіл арқылы бағамдап, рухани-эстетикалық сұранысын көркем ойлау жүйесімен сабақтастырады. Ұлттың бар болмысы және ұлт тілінің бар бейнесі сол ұлт тілінде жазылған көркем туындылары арқылы беріледі. Тілді жасаушы халық, яғни сол ортада өмір сүрген ақын-жазушылар. Қазіргі таңда, мәдени өркениетке, рухани дамуымызға, әсіресе, ұлттық дәстүрге, ұлттық жан дүниемізге өз шығармаларымен айтулы үлес қосқан қаламгерлердің туындыларын зерттеп, солардың қаламынан шыққан туындылардың көркемдік сапасын ажырату, талдау, таразылау бүгінгі күннің сұранысы. Ақын тілін зерттегенде өз алдына жеке бөлініп шығатын тақырып – ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы болып табылады. Осыған байланысты ұлттық поэзияда өзіндік өрнек, өзгешеліктерімен келген, адамдық, ізгілік иірімдерін нәзік лирикамен, терең тебіреністі толғамдармен еркін жырлаған ақындардың бірі және бірегейі – Күләш Ахметова.

Түйін сөздер. Тіл, ұлт, тарих, ақын, поэзия, стиль, лирика.

Тіл – халықтың даналығын, танымын, парасатын, талғамын көрсететін, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан баға жетпес қазына. Адам қоғамда тіл арқылы тек қарым-қатынас жасап қана қоймай, сонымен қатар өзінің саналы ғұмырын бағамдап, рухани-эстетикалық сұранысын көркем ойлау жүйесімен сабақтастырады. Халықтың рухани байлығы ұлт тілінде екендігіне баса назар аударған лингвист, ғалым Салқынбай А. «Қазақ тілі – сан ғасырдан бері ата-бабадан мирас болып келе жатқан киелі дүние. Ол – халықтың алтыннан қымбат кені. Тіл – адам баласының әлем бейнесін тану жолындағы түсінігінің, ойының, сезімінің, идеасының, дүниетанымының көрінісі. Тіл – халық тарихы. Тілде халық жасаған мәдениет пен өркениеттің даму жолы жатады. Қазақ халқының барлық құнарлы ойы, құнды қиялы, көркем сөзбен кестеленген» [1, 6]. Ұлттың бар болмысы және ұлт тілінің бар бейнесі сол ұлт тілінде жазылған көркем туындылары арқылы беріледі. Тілді жасаушы халық, яғни сол ортада өмір сүрген ақын-жазушылар.

Қазіргі таңда, мәдени өркениетке, рухани дамуымызға, әсіресе, ұлттық дәстүрге, ұлттық жан дүниемізге өз шығармаларымен айтулы үлес қосқан қаламгерлердің туындыларын зерттеп, солардың қаламынан шыққан туындылардың көркемдік сапасын ажырату, талдау, таразылау бүгінгі күннің

сұранысы. Сондай-ақ тілдік және стильдік жағынан қарастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Ақын тілін зерттегенде өз алдына жеке бөлініп шығатын тақырып – ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы болып табылады. Ұлттық поэзияда өзіндік өрнек, өзгешеліктерімен келген, адамдық, ізгілік иірімдерін нәзік лирикамен, терең тебіреністі толғамдармен еркін жырлаған ақындардың бірі және бірегейі – Күләш Ахметова. Ақын көптеген мәселелерге қалам тартты. Атамекен, ел-жер, тәуелсіздік, махаббат алуан түрлі салыстырулар арқылы шебер де шешен жеткізген Күләш Ахметованың ақындық өнері-талант қуатымен, көркемдік нәрімен, сыр-сезімге толы шындық сипаттарымен даралана түседі. Ақынның махаббат тақырыбындағы өлеңдерінің мәселесіне үңілсек, ақынның тілдік тұлғасын танып, өзіндік өрнектеріндегі тілдік тану талмай зерттеуді талап етеді. Күләш апамыз – өз халқының жүрегінің төрінен әлдеқашан орын алған ақын.

Ақын К. Ахметова қазақ жырына ешкімге ұқсамайтын өзінің ерекше өрнек-кестесімен келіп, бірден биіктен көрінді. Айталық, К.Ахметованың алғашқы өлеңдерінде (Атамекен, «Ақпан айы», «Жол», «Қысқы бақта», «Оқырманмен әңгіме», «Көктем де келді», «Ыстық жаз», «Таңертең» т.б.) ізденіс іздері адам мен оның еңбегіне құрмет, өмірге құштарлық, игілік пен ізгілік, табиғат пен жыл мезгілдері кеңінен орын алды.

Ақын жырлаған тақырыптарда жанрлық ерекшеліктері мен көркемдік стилі жағынан әр алуан болып келеді. Қазақ даласындағы ұлттық идеяны, табиғат толғаныстарын, адамгершілік, жеке адам психологиясын, қазіргі қоғамның өзекті мәселелерін өлеңдерінің өзекті тақырыптары ете отырып, жаңа идеяны насихаттаушы ақын ретінде танылды. Сондай-ақ адам өмірін үлгі етіп, еңбекті бағалау, келешекке үміт арту айқын аңғарылады. «Мен туған үй» өлеңінде:

Түрлі достар үйімізде бар біздің,
Тоғысатын шоғырындай жұлдыздың.
Балалайка тартып анам, ал әкем

Әнін салып отыратын қырғыздың, – деп балалық дәуренін сағынышпен еске алу арқылы алтын тамыр – ауылға, кеше – бүгінге барлау – байлам жасайды [2, 10]. Ақын тақырып табиғатына айрықша мән береді. Кез – келген тақырыпты толғаусыз толғап, қиыннан қиыстырып жаза бермегені ақыннан аңғаруға болады. Өзі көрген, көңіл сеніп жүрекке берік ұялаған жайларды ғана тереңнен толғап, шынайы жырлайды. Күләш Ахметова ақындығының басты белгілерінің бірі – өзін толғандырған тақырыпқа еркін еніп, оны әр қырынан танып, ұтымды қырларымен жеткізу болып табылады. Жалпы ақын өмірін өлеңге арнаған. Өмірге өнердің көзімен қарап, сыр мен сезімді қатар ұстайды және лирикалық туындыларында өмір шындығына кең орын беріледі.

К.Ахметованың «Бұлақтағы жұлдыздар» (1982) атты өлеңдер мен поэмасы енген жыр жинағы – мазмұнға бай, рухани әсері жоғары тұтастық тапқан туынды. Жинақ бес бөлімнен тұрады. Төрт бөлімі – адалдық, адамгершілік, игілік, ізгілік, еңбек, табиғаттан тұрса, соңғы бөлім «Болашақ үшін» деп аталады. Поэма Б.Момышұлына арналған.

«Қар жауып тұр қалада», «Күн бұлыңғыр», «Ыстық жаз», «Қызыл алма», «Өмір деген бояу», «Аппақ гүлдер» сынды өлеңдері жыл мезгілдерінің құбылысы, уақыт тынысымен өзара сәйкестендіре суреттеп, жырлайды.

К.Ахметова поэзиясында біріншіден, ақынның өмірге деген құштарлығы, өнерге деген шынайы ілтипатын айқын көруге болады. Екіншіден, ақын өлеңдері ойлы, сенімді де серпінді. Үшіншіден, ақындық өнер табиғатынан өлең өрісінің кең көкжиегі, ондағы шеберлік пен шешендік жүйесі жеткізіледі. Төртіншіден, ақын қолтаңбасына еңбек пен адам әлемінің сырлы иірімдері, ұнамды қырларымен көрініс табады. Бесіншіден, ақынның өлеңдері, ондағы өмірден өрбіген шындық сол қалпында суреттейді. Ақын шығармаларында байқалған сыршылдық, терең лиризм, романтикалық әуен мен философиялық кеңдік оның лирикасының басты мұратын айқындайды. Поэзия биігінен көрініп, жемісті еңбегімен әдебиетке өзіндік үлесін қосып жүрген К.Ахметова лирикасы айқын қолтаңбасымен, дүниетаным тереңдігімен ерекшеленеді [2, 15].

К. Ахметованың өлеңдері тақырыптық жағынан алып қарағанда барлығы лирикаға құрылған деуге болады.

К.Ахметова лирикасындағы тілдік, стильдік, бейнелік құбылыстар да ерекше назардан қалмайды. Әдебиеттану ғылымында стиль мәселесіне ерекше маңыз беріледі. «Стиль – форма мен мазмұн көркемділігінің жалпы сипаты. Стильді жеке суреткердің өзіне тән ерекшелігі туады. Әрі бір ғана шығарманың бойына тән ерекше стильдік сипаттарымен астаса, жарыса қиысып, оның тұтас

творчествосына тән стильдік ерекшелігін жасауы мүмкін» [3, 79]. Ақын поэзиясының көкжиегі кең. Көркемдік көкжиегі, тілдік мүмкіндіктері мол. Тақырыпты әр қырынан байытып, түрліше суреттей біледі. К. Ахметова поэзиясында кездесетін тұрақты тіркестер жайлы сөз еткенде, аса бір ерекше тұс – бұл тұрақты тіркестерде лирикалық стиль бояуы анық байқалып тұруы. Оны төмендегі мысалдардан байқаймыз:

Сен үшін бабалардан бата аламын,
Із қалдырам сен үшін жылдарға бұл
Сыбағасы өзіңе бұйырмаған. [4, 10].
Алдау – арбау арбасын быт – шыт қылып,
Ақиқаттың алдында бас ұрайын [4, 78].

Ақын лирикасында нақты дүниетанымды байқататын метафоралар жүйесі мол. Мысалы: «мезгіл – өзен», «өмір – күрес», «төзім – сенің егізің» секілді ауыстырулар ақынның өмірге көзқарасын байқатады. Сондай-ақ, «Құт» кітабына ақынның соңғы он бес-жиырма жыл көлеміндегі әр кездерде жазылған өлеңдері енгізілген. Соңғы жиырма жыл ішіндегі ел басынан өткен сәттердің бәрі Күләш жырларынан көрініс табады.

Ғасырлар бойы күткен Тәуелсіздік келгеннен кейінгі халқымыздың көңіл-күйі, өтпелі кездердегі қуаныш-қайғысы «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық» толғауы да бар болмыс-бітімімен әдемі өрілген. Ақын Тәуелсіздікке тағзым ете отырып, алдымызда әлі де қиын асулар, тар жол, тайғақ кешулер тұрғандығын бар дауыспен жеткізеді. Сол жолда елдің Елбасыға арқа сүйейтінін, елдің тағдын, ел аманатын да сеніп тапсыратынын жырлайды.

Қайтып жатыр оралып түз алтыны,
Алда – биік асқар шың, мұзарт ұлы.
Президент! Қазақтың дербестігін
Бүкіл дүние таныды Сіз арқылы!
Ұзай алмас шідерін үзбеген ат,
Ұлы жолда қатса да мұзға қанат.
Тұқыртқанға көнбеді тұлпар-тағдыр,
Сол тағдыры халықтың Сізге – аманат!

Сондай-ақ, ел ішіндегі кейбір келеңсіз жағдайларды ашына да ашық айтады. Сонысымен де Күләш ақын поэзиясы құнды.

Елге барсам – құрулы қақпандар көп,
Ептілерге жем болып жатқандар көп.
Момынның ақысын жеп жатқандарға
Айғайлағым келеді: «Тоқтаңдар!» – деп.
Біз ұшырдық үміттің құсын кеше,
Дұшпан оғы жерге атып түсірмесе...
Азаттықтан не пайда,
Баламның тілін әкем түсінбесе?!

Тіл тағдыры – ел тағдыры. Осы тұста халқын, ұлтын сүйетін, әрбір ұл мен қыздың туған тілдің келешегі үшін күресуі керек екенін, туған тілсіз Азаттықтың көк тиын құны жоқ екендігін ескертеді. «Құт» кітабы –бүгінгі қазақ жырының олжасы.

Күләш Ахметова лирикасын зерттеу негізінде тілдік тұлғаның шығармашылық табиғатын ашу, қолтаңба табиғатына мән беру заман талабы екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. – Алматы, 1999. – 309 б.
2 Абдуалиева Ж.Б. Күләш Ахметованың лирикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореферат. – Астана, 2006. – 10 б.
3 Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы, 1966. – 79 б.
4 Ахметова К. Күн шыққанда күліп оян. Алғы сөз: Жебеу жырлар. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 10 б.

Аннотация

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ К.АХМЕТОВА

Бейсебекова Г.[1],

[1]*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*

Язык – отражение мудрости, познания, благородства, духовности, бесценное хранилище духовного богатства всего народа, сохранившееся с древних времен до наших дней. Язык это не только средство коммуникации, человек с помощью языка познает мир, удовлетворяет свои эстетические потребности. Язык отражает национальный характер, ностилеями которых являются акыны и писатели. Национальная самобытность и образ языка нации передается через художественные произведения акынов и писателей. В настоящее время исследование произведений писателей, которые внесли значительный вклад в развитие культурной цивилизации, духовности, а именно национальных обычаев, нравов, традиций, а также анализ, оценка качества художественных произведений, написанными ими – являются актуальностью сегодняшнего дня.

Художественный стиль поэта является отдельной сферой художественной поэтики. В этой связи Куляш Ахметова – одна из поэтесс, отличающееся в национальной поэзии своеобразным тонким лиризмом и глубокой мыслью.

Ключевые слова. Язык, нация, история, поэты, поэзия, стиль, лирика.

Abstract

LANGUAGE FEATURES OF K.AKHMETOV'S POETRY

Beisebekova G.[1],

Abai Kazakh National Pedagogical University

Language - a reflection of wisdom, knowledge, nobility, spirituality, an invaluable repository of the spiritual wealth of the whole people, preserved from ancient times to the present day. Language is not only a means of communication, a person learns the world through language, satisfies his aesthetic needs. Also, the language reflects the national character, which are disseminated by akyns and writers. National identity and the image of the language of the nation is transmitted through the art works of akyns and writers. At present, the study of works by writers who have made a significant contribution to the development of cultural civilization, spirituality, namely, national customs, customs, traditions, as well as analysis and evaluation of the quality of works of art written by them, are relevant today. Artistic style of the poet is a separate sphere of artistic poetics. In this regard, Kulyash Akhmetova - one of the poetesses, differing in national poetry with a distinct thin lyricism and deep thought.

Key words: Language, nation, history, poets, poetry, style, lyrics.

ҒТАХР 16.21.29

Ж.М. Бектұрғанова[1], А.Х. Ерімбетова[2], Ж.А. Қоқанова[3]

[1]*НАРХОЗ Университеті, Алматы қ. Қазақстан*

[2]*Орталық-Азия университеті, Алматы қ. Қазақстан*

[3]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

ТАРИХИ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ ТҰРҒЫСЫНАН

Аңдатпа

Тарихи ескерткіштер тілінің психолингвистикасы тілдің шығуы, яки филогенезіне қатысты мәселелерде көбірек сөз болады. Ол кейбір нейропсихолингвистикалық зерттеулерге жол ашады. Нейропсихолингвистика мәдениет тарихына терең талдау жасау арқылы адам санасының дамуы, адамзат қоғамымен бірге тілдің дәуірлеу сатылары туралы зерттеулерге мүмкіндік береді. Тарихи ескерткіштер тілін зерттеу арқылы ортақ универсал құрылымдарды анықтау ескерткіштер мәтініне концептуалдық талдау жүргізуде маңызды болмақ. Тіл байлығы сөздік қормен, тілдің грамматикалық мүмкіншіліктерімен ғана өлшенбейді, сонымен қатар, оның концептуалдық әлемін де қамтиды. Кез келген тілдің, ұлттың өмір сүруіне тірек болған, өзіндік болмысы мен өмірлік көзқарастарын көрсетететін нақты концептілер болады. Концепт тіл мен мәдениеттің байланысын көрсетеді. Психолингвистикалық зерттеу үшін маңыздысы тілдің өркендеу жолындағы адамзат санасының дамуы мен қалыптасуы және қазіргі күйі болмақ.

Түйін сөздер: Антропология, парадигма, психолингвистика, ойлау, сөйлеу, сана, тіл тарихы.

Антропологиялық зерттеулер қазіргі ғылым салаларының барлығына дерлік дендеп ене бастаған мәлім. Антропологиялық парадигма тілді зерттеуде адам табиғатын күллі болмысымен алдыңғы орынға шығарады. Адамның күрделі, сан алуан табиғатын танып білу мақсатында көптеген ғылымдар тоғысып, өзара «серіктес» ғылым салаларының дамуына әкелді. Адам болмысы қоғам, ұлт, мәдениет, психология, физиология, гносеологиялық аспектіде қарастырылып, сәйкесінше әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, психолингвистика және тіл палеонтологиясы сияқты тағы да көптеген салаларда кең қарастырыла бастады.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге ерекше мән берген танымал ғалым Қ.Жұбанов «біз жекелеген лингвистикалық фактілерді тілдің басқа салаларымен жалпы бірлікте қарастырып, осы байланысты қоғамның даму деңгейі, экономикалық, әлеуметтік дүниетаным тұрғысынан зерделеуді қажет етеміз» деген болатын [1, 405-406]. Тілді зерттеудің бұл қағидасы бүгінде өркен жая бастады. Оның жетістіктерін түркітануда, түркі халықтарының жазба ескерткіштерін зерттеуде де қолдану аса маңызды болмақ.

Психолингвистика антропологиялық парадигма аясында қарастырылса да, өз ішінде интегративтік сипатқа ие болып келеді. Себебі ол бірнеше дәстүрлі пәндердің тоғысқан жерінде пайда болып, қолданбалы мақсаттағы зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. XX ғасырдың ортасында ғана қалыптаса бастаған бұл ғылым саласы тарихи ескерткіштер тілін зерттеуге терең бет бұра қойған жоқ. Ол негізінен эксперименттік, сипаттамалы зерттеулерге ден қоюда. Дегенмен, тарихи ескерткіштер тілін зерттеуде ол тілдің шығуы, яки филогенезіне қатысты мәселелерде көбірек сөз болады.

Тілдің шығуы, пайда болуы және оның дамуы туралы мәселеде күні бүгінге дейін түрлі көзқарастар бары белгілі. Шеті мен шегі жоқ бұл мәселені зерттеуде ғалымдар түрлі топшылаулар, болжамдар жасады. Тілдің шығуын еліктеу теориясымен, тума қабілет теориясымен байланыстыра қарастырды. Дегенмен, соңғы кездердегі зерттеулерде ғалымдар әлеуметтік-биологиялық көзқарас теориясына көбірек жүгіне бастағаны байқалады.

Тарихи жазба ескерткіштерді психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу кейбір нейропсихолингвистикалық зерттеулерге жол ашады. Нейропсихолингвистика мәдениет тарихына терең талдау жасау арқылы адам санасының дамуы, адамзат қоғамымен бірге тілдің дәуірлеу сатылары туралы зерттеулерге мүмкіндік береді. Американдық нейропсихолог Р.Орнстейн батыс адамының ойлауы мидың сол жақ бөлігінде өтетінін дәлелдейді. Оның ойынша, мидың оң жақ бөлігі мүмкіндіктерінің шектелуі адамның рухани мүмкіндіктерін азайтып, оған нұқсанын тигізеді. Ол батыс әлеміндегі тәрбие мен оқытудың шектен тыс рациоаналды, аналитикалық жүйеге құрылғанын айтады. Өзінің зерттеулерінің нәтижесінде Орнстейн Батыс пен Шығыстың арасындағы айырмашылық – мидың сол жақ және оң жақ бөліктеріндегі ресурстарды әр түрлі пайдалануында деген тұжырым жасайды. Азиаттықтар мен батыс халықтарының ойлауы әр түрлі екені көп айтылады. Бұл мәселемен этнопсихология айналысады. Бұл зерттеулерде ежелгі шығыс этностары өкілдерінің оң жақ ми бөліктері Еуропаның дамыған елдеріндегі және Американың адамдарымен салыстырғанда дүниені түсінуде, қабылдауда ерекше белсенділігімен ерекшеленеді делінеді. Бұлардың алғашқыларының өмірінде дәстүр, әдет-ғұрып, ұжымшылдық, интуиция, тылсым дүние (мистицизм) т.б. алатыны айтылады [2, 230]. Түркі тілі мен өркениеті туралы жазған О.Сүлейменовтің сөздері де оны дәлелдей түседі: «Түркі сөзінің мезгіл езгісіне төзімділігі оның құрылымдық қаңқасының тарихи алғышарттары – дәстүрлі өмір сүру ерекшеліктерінің өзгерместігін (көшпелі тұрмыс салты), діни ғибратты (тәңірге, аруаққа табыну) қосалық. Көшпелілер ат жалын құшып, қанша құйғыта шапқанымен уақыт бір орнынан қозғалмаған сияқты. Көшпелілер ондаған қоңсы халықтармен араласқа түседі де өзінің ұлттық ерекшелігін үнемі байытып отырған, әдет-ғұрып, салт-сана өзгермеген [3, 203].

К.Ф. Седовтың пайымдаулары бойынша, адам санасының даму векторын анықтайтын болсақ, өркениеттің пайда болуы, дамуы барысында адамзаттың ойлау стратегиясы оң жақ ми бөліктерінен сол жақ бөліктеріне біртіндеп ығысқанын көруге болады. Ал бүгінде ол оң жақ бөлікке ығыса бастағанын байқалады. Қазіргі аудио, видео жаңа технологиялардың, компьютер, Интернет өміріміздің барлық саласына енген заманында ақпаратты беру жолдары мен формасы да адам айтқысыз өзгерді. Мидың сол жақ бөлігінен гөрі оң жақ бөлігінің белсенділігі күшейе түскен. Теледидар, БАҚ, жарнамалардың арқасында ақпарат тек мидың сол жақ бөлігіне ғана емес, оң жақ бөлігіне де әсер ете бастады. Ақпарат адресатқа рационалды ғана емес, эмоционалды жағынан да ықпал ете түсті. Қазіргі заман адамының әмбебап болмасқа амалы жоқ секілді көрінеді. Ақпаратты жеткізудің техникалық артықшылығы визуалды қабылдау каналдарының белсенділігін күшейте түсті. Суреттер мен фото бейнелер біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Оны интернеттен ғана емес, хабарлама жазуда да қолданатын болдық. Бұрынғы кездердегідей тыйым салу сөздері нақты бейнелермен ауыстырылды. Мейрамханалардағы, қоғамдық орындардағы ақпараттар нақты бейнелермен көрсетілетін болды. Оқулықтар суреттемен, түрлі-түсті бейнелермен өрнектеле бастады. Қоршаған ортадағы өзгерістер қазіргі заман адамының да қарым-қатынас стиліне, жеке санасына, түптеп келгенде ұжымдық санаға түбегелі әсерін тигізуде. Ақпаратты өңдеу, жеткізу барысындағы сол жақ ми бөлігі мен оң жақ ми

бөлігінің ара қатынасында да өзгерістер пайда болуы даусыз. Кітап оқу мәдениетінің адам өмірінен ығысып шыға бастағаны осының салдарынан болса керек.

Сөйлеу тілінің онтогенезі мен филогенезін тұтастықта қарастыратын әлеуметтік-биологиялық теория өкілдерінің ойынша, бала тілді меңгеруге деген тума қабілетпен туылады да, өзі өмір сүріп отырған ортадағы тіл туралы материалдарды үлкендер арқылы қабылдайды. Оны жай қабылдап ала бермейді, даму сатысы жоғарылаған сайын «өңдеп», «бала» тілін «ересектер» тілінің жүйесіне ауыстыра отырып, көп жағдайда өз бетінше меңгереді. Тілді меңгеру қарқыны оның өмірлік қажеттіліктерінің артуына қарай өсе түседі. Осы көзқарасты жақтаушылардың бірі Т.Черниговская ол туралы өзінің мақалаларының бірінде былай деп жазады: «...баланың миы – тамаша тілші, оның ана тілді қалай игеретіндігі ғылым үшін әлі құпия нәрсе. Егер бала тілді диктафонға жазып, фразалар мен ережелерді жаттап үйренетін болса, біз сияқты еркін сөйлеу үшін оған ең аз дегенде 100 жыл керек болатын еді. Бірақ бала магнитофон емес, оның миында тілдік алгоритмдерді жасайтын тумысынан берілген құрылым бар» [4, 5]. Оның ойынша, баланың миындағы бұл құрылым тамаша жазылған виртуалды әмбебап кітап, «чип» сияқты (ал кейбір ғалымдардың айтуынша ол биологиялық компьютер), оның сырын түсінген күні әмбебап оқулық жазудың тәсілін үйренуге болады. Сайып келгенде, мидың қалай жасалғанын білген кезде дүниенің қалай жасалғанын түсіне аламыз дейді. Шын мәнінде, сәбидің дүниеге келген күннен бастап өз ортасын тани бастауы, жеке сөздерден, фразалардан, ағаштың сыбдыры, иттің үруі, күннің күркіреуі, т.б. осы сияқты табиғаттағы сан алуан дыбыстардан адамзаттың тілін ажыратып, одан өзіне қажетті сөйлеу механизмін жасауы, сосын пайдала бастауы – барлығы өте күрделі үдеріс. Бұған қатысты қазақ халқының дүниетанымында «төбесі тесік» деген ұғым бар. Бұл тұрақты тіркес «өзге тілді түсініп қалатындай хабары бар» деген мағынаны білдіреді [6, 687]. Бұл әсіресе ерекше сезімтал балаға қатысты айтылады. Қазақ халқы баланың тілі шыға бастаған кезде айтатын сөздеріне айрықша мән береді, себебі бала – періште, не айтса сол орындалады деп кәміл сенеді. Және олар алдын-ала сезгіш, болжағыш келетінін байқап, баланың сөздерін жақсы ырымға балап отырады. Бұл тұрақты тіркестегі «төбенің», адамның бас бөлігінің ми қызметіне қаншалықты қатысы бары, оны неліктен тесік деп айтатыны ерекше қызықты жайт. Қазақтар бұл жерде баланың енбегін айтып отыруы да мүмкін. Қалай болғанда да бұл процесс баланың дүниеге келгеннен бастап дыбыстық тілді алғаш рет қабылдай бастайтын кезеңімен қатар өтеді. Аталмыш «құрылымның», «әмбебап кітаптың», «чиптің» мида дұрыс құрылуы, жазылуы баланың одан кейінгі даму, қалыптасу механизмдеріне түрткі болатыны сөзсіз.

Тілдің адам табиғатындағы ең жұмбақ әрі ең маңызды орталық екенін аз ғана қалыптасу тарихы бар (салыстырмалы түрде айтқанда) қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынұлы да айтқан болатын. Ол әу бастан тілдің ми, сана қызметімен тікелей іске асатын күрделі механизм екеніне айрықша назар аударған. Ол сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі деп көрсетті, олар *ақыл, қиял, көңіл*. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» [7,10]. Бұл жерде ғалым поэтикалық тіл мен поэтикалық ойлау туралы айтып отыр. Поэтикалық тілді архаикалық тілмен, мифтік санамен тамырлас, жақын тіл ретінде қарайтын болсақ, тілдік сананың дамуына тірек болған жетелеуші механизмдерді болжауға да болатын секілді. Сондай-ақ, ақыл мен қиялдың, көңілдің үнемі, жетілу, даму үстінде болатын табиғатын да меңзеп тұр. Алайда бұл механизмдердің тілдің түрлі дәуірлеу кезеңдерінде бірдей деңейде болмағаны мәлім. Бүгінде бастапқы тіл мен қазіргі тілдің арасында жер мен көктей айырмашылықтар біліне бастағаны осының айғағы болса керек.

Тарихи ескерткіштер тілін психолингвистикалық зерттеуде тіл генетикасы мен энергиясын зерделеу мәселесі де туындайды. Адам миындағы нейрондардың сөйлеу барысында ұйымдасуы, жаңа функционалдық байланыстардың қалай және неліктен пайда болатыны, сырттан келетін ақпараттардың және генетикалық факторлардың тілдік құзыреттің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу мәселесі өте өзекті [8, 269-284]. Адамзат тілінің құрылымын, нақтылап айтқанда, тілді өзге қарым-қатынас жүйелерінен ажыратуға негіз болатын, бірақ ұлт тілдерінің барлығына ортақ әмбебап (универсалды), базалық қасиетін анықтауға деген талпыныс бары анық. Барлық ұлтқа ортақ «тілдік ген», «грамматикалық ген» мәселесі генетиктерді де қызықтырып отыр. Бұл түптеп келгенде тілдің шығу тарихы мәселесімен тамырлас мәселе екені белгілі. Тарихи ескерткіштер тілін зерттеу осы

мәселеде ортақ универсал құрылымдарды анықтауда маңызды болары хақ. Н.Хомскийдің ойынша, әмбебап грамматиканың бары еш күмән тудырмайды. Әмбебап грамматика барлық нақты тілдерге ортақ, барлығына бірдей ортақ тәртіпке негізделген «грамматикалық метатеория» қызметін атқарады. Ал әрбір тілді үйренуші сол әмбебап грамматикаға бағдарланған ортақ тәртіп пен ережелерді нақты тілді индуктивтік жолмен игеру арқылы меңгереді [9,27]. Ол өзінің зерттеулерінде негізінен тілдің грамматикалық құрылысындағы, әсіресе синтаксистік құрылымдарындағы ұқсастықтарға иек артты. О.Сүлейменов өзінің «АЗиЯ» атты туындысында барлық тілге ортақ «жер» сөзіне байланысты қызыты деректер келтіреді. «Жер – «йер» қадым дәуірлерде халықаралық атау болған, өйткені ол сол күйінде семит, герман және түркі тілдерінде сақталып қалды. Олардың бәрі алғашқы бір нүктеден басталғанмен, түпнұсқасы ешбір қосындысыз таза күйінде тек түркі тілдерінде ғана сақталып қалған: йер - жер» [3, 202]. Осыған байланысты ол үндіеуропалық тілдермен салыстырғанда түркі тілдерінің бұл орайда жеткілікті дәрежеде зерттелмегенін алға тартады. Оған мысал ретінде Н.Я.Маррдың түркі тілдері туралы бұлтарпас, күні бүгінге дейін өзекті ойларын дәлел ретінде алға тартады. Айтылған ойды әрі қарай жалғастыратын болсақ, түркі тілдерінде «жер» сөзінің айтылуының бірнеше нұсқасы бар: йар, жер, джер, чер, тьер, кер, кир. Автор герман тілдеріндегі бұл сөзге емлелік-фонетикалық жағынан сәйкес келетін мынадай нұсқалар барын көрсетеді: дие йерде (йард, йорд, йурт). Зерттеушілердің айтуынша, мыңдаған жыл аралығымен есептелетін кезеңде жалаң ауызекі сөйлеу тілі ықпалымен тұлғалық өзгеріске ұшырамай жеткен түбір сөздің өзі де көп емес. Табиғи тілдердегі тұлғалық өзгеріске тым баяу ұшырайтын қазақ тіліндегі мұндай сөздерге *жіктеу мен сұрау есімдігі, қимыл атауы, физиологиялық әрекет пен сезінуді білдіретін сөздер, өлшем атауы, айнала қоршаған ортамен байланысты атау, туыстық атаулар, соматикалық атаулар* т.б. жатады. Мұндай «неғұрлым көне, неғұрлым тұрақты ұғымдарды бейнелейтін сөздер сөздік қордың 1-2 пайызынан аспайды. Әдетте, осылар ғана салыстыра зерттеуге жарай алады. Математикалық лингвистика осы негізгі қордың 15 пайызы мың жылда өліп, олардың орнын басқа сөздер басатынын дәлелдейді. Сондықтан болса керек-ау, шумер тілінің осы заманғы тілдермен жақын-алыстығын анықтау мүмкін болмай отыр. Себебі олардың бір-бірінен ажырасқан мезгілі тым алыс дәуірлерде болған» екен. И.М.Дьяконовтың осы пайымдауларына сүйене отырып, О.Сүлейменов тағы да қызықты деректер келтіреді. Қазіргі ағылшын тілінің лексикасында тек роман тілдерінен ауысқан сөздердің өзі ғана 5 пайыздан асса, ал корей сөздігінде қытай сөздері 75 пайызды құрайды екен. Бүгінде осындай негізгі сөздік қордың ізімен этностың тілдік сана архетипін зерделеу, оны өзге ұлттардағы көрінісімен салыстыра-салғастыру зерттеу мүмкіндігі туып отыр [10, 30-34].

Ч.В. Хокеттің ойынша, әр тектес тілдерге тән ортақ ұқсастықтар әлі күнге «жұмбақ күйінде қалып отыр». Тілдердің арасындағы мұндай ұқсастықтар мен біртектестік, әр тектес тілдердің грамматикалық және басқа құрылымдарының арасындағы жақындық әр тілге тән энергетиканың табиғи біртектестігін көрсетеді. Ю.В. Казариннің ойынша, «бұл энергияны perpetuum mobile деп ұғуға болмайды, алайда әртектес тілдердің антропологиялық ықпалда болатынын, соның арқасында тілдік жүйелердің бәріне ортақ «энергетикалық қозғалтқыш» барын жоққа шығармайды» [11, 7].

Барлық тілге тән ұқсастықтарды анықтау универсалды тілдік құрылымдарды анықтаумен бірге, барлық адамзатқа тән инвриантты универсалды ұғымдарды, сонымен бірге құндылықтарды зерттеу мәселесімен де өзекті бола түседі. Т.В. Черниговская Р. Джэкендоффтың зерттеулеріне сүйене отырып, тілді шынайы сұрыптаудың нәтижесінде пайда болған «грамматикалық мәшине» секілді сипаттайды. Бұл «мәшиненің» тілдегі концептілер күрделенген сайын жетіліп келе жатқанын айтады. Джэкендоффтың ойларына сүйенсек, лингвистикалық мағына (семантика) ол концептуалдану процесі мен синтаксистік және фонологиялық деңгейлердің аралығында пайда болатын тілдің дербес қызметі болып саналады. Мұндай пайымдаулар тілдің синтаксистік деңгейімен қоса, фонологиялық қабатын да қатар зерттеуді алға тартады. Бұл ұстанымдық көзқарас, Т.В. Черниговскаяның ойынша, адамзат тілін зерттеуде прагматикалық қағиданы, оның ішінде синтаксисті басты зерттеу нысан етіп алатын Н. Хомскийдің пікіріне тіпті қайшы келеді. Т.В. Черниговскаяның пайымдауларынан тілді зерттеуде синтаксисті емес, тұтас жүйені, сол жүйеге тән концептілерді нысанға алудың маңыздылығы көрінеді. Себебі адам концептілер әлемінде өмір сүреді. Оның ойынша, адамзат тілінің шығуы мутациялық өзгеріс нәтижелері ме, әлде сұрыптаудың нәтижесі ме деген қарама-қайшы көзқарастарды бинарлық әдіспен өлшеудің шырмауынан шығып, өзге ғылым өкілдерімен мәмілеге келе «сұхбат жүргізу» аса қажет. Соның ішінде гуманитарлық ғылымдардың ғана емес, теориялық физиканың жетістіктерін пайдалана отырып, «тіл-сана-ми» қызметі мәселелерін жаңа қырынан қарастыру керек.

Бұл орайда тарихи ескерткіштер тіліндегі концептілердің жүйесін қарастыру маңызды болмақ. Тіл байлығы сөздік қормен, тілдің грамматикалық мүмкіншіліктерімен ғана өлшенбейді, сонымен қатар, оның концептуалдық әлемін, ортасын да қамтиды. Кез келген тілдің, ұлттың өмір сүруіне нақты концептілер тірек болады. Концепт тіл мен мәдениеттің байланысын көрсетеді. Сол себепті тілдегі концептілерді адам санасындағы «мәденит ошағы» десек те болады. Концептіні адам санасында тұрақталған идеалды түсініктердің жиынтығы деуге де болады. Концептінің тұрақтылығы (константтылық) дегеніміздің өзі концептінің мәдени санада берік орын алғанын көрсетеді. Тұрақты концептілерге қарағанда әмбебап (универсалды) концептілер жалпыадамзаттық, жалпыланған санаға тірек болады. «Концепт – адамзат санасына тән әмбебап құрылым. Ол ассоциативтік өрістердің жасалуына ықпал етеді де, субъектінің санасындағы «мәдениет жадысымен» байланысын, рухани дәстүрге қатынасын анықтауға мүмкіндік береді» [12,10]. Ал Ю.С.Степановтың ойынша, концепт үнемі дамып, жетіліп отыратын қасиетке ие, сол себепті ол «көпқабатты» құрылымнан тұрады. Оның әрбір қабаты әр дәуірдегі мәдени өмірдің «ізін» бейнелеп тұрады [13,46].

Бұл барлық тілдерге ортақ танымды көрсетеді ме, әлде оның басқа да сыртқы тарихи объективтік факторлары бар ма? Бұл мәселе әлі де талай рет сөз болатыны хақ. Оны зерттеуге тіл білімінің глоттогенез, глоттохронология салалары да өзінің үлесін қосады. Психолингвистикалық зерттеу үшін әзірге маңыздысы тілдің өркендеу жолындағы адамзат санасының дамуы мен қалыптасуы және қазіргі күйі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Жұбанова Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.*

2 *Седов К.Ф. Нейропсихолингвистика. – М.: Издательство «Лабиринт», 2009. – 250 с.*

3 *Сүлейменов О. АЗиЯ. – Алматы: Жазушы, 1992. – 295 б.*

4 *Черниговская Т. Главная тайна мозга// «МК» в Питере» газет. от 9 мая 2007.*

5 *Черниговская Т. Ум как джазовая импровизация. – № 51. 17 июля 2008.*

6 *Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.*

7 *Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.*

8 *Черниговская Т. Мозг и язык: Полтара века исследованиий. Нейропсихолингвистика. Хрестоматия. – Москва: Лабиринт, 2009. – 304 с.*

9 *Хомский Н. О природе и языке. – Москва: КомКнига, 2010. – 288 с.*

10 *Дмитрюк Н.В. Фразеологический соматикон как отражение архетипов языкового сознания этноса // Вопросы психолингвистики. – №10. – 2009. – 30-34 с..*

11 *Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтичяеского текста. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 432 с.*

12 *Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. АН СССР. Сер лит. и яз., 1993. – Т.52. – №1. – 24-28 с.*

13 *Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исслед. – Москва, 1997. –154 с.*

Аннотация

С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АСПЕКТА В ИСТОРИЧЕСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ЯЗЫКА

Бектурганова Ж.М.[1], Еримбетова А.Х.[2], Коканова Ж.А.[3]

[1]НАРХОЗ Университет

[2]Центрально-Азиатский Университет

[3] Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

Психолингвистическое исследование языка исторических памятников в большинство случаях затрагивает проблему возникновения языка и касается вопросов филогенеза языка. Благодаря этому стало изучатся некоторые нейропсихолингвистические аспекты исторических памятников. Нейропсихолингвистика делает глубокий анализ истории культуры и тем самым открывает возможности изучения периодизации языка. Выявление универсальных структур языка является очень важным при концептуальном анализе текстов исторических памятников. Богатство языка измеряется не только лексическими ресурсами, грамматическими возможностями языка, но и охватывает его концептуальный мир. У каждого языка и нации существуют концепты, которые определяют своеобразный быт и восприятие мира определенного народа и культуры. Концепт это отражение связи языка и культуры. Для психолингвистического исследования является очень важном развитие и формирование человеческого сознания и его сегодняшнее состояние, путем изучения языка.

Ключевые слова. Антропология, парадигма, психолингвистика, мышление, речь, сознание, история языка.

Abstract

FROM THE POINT OF VIEW OF THE PSYCHOLINGUISTIC ASPECT IN THE HISTORICAL WRITTEN MONUMENTS OF THE LANGUAGE

Bekturganova Zh.M.[1], Erimbetova A.H.[2], Kokanova Zh.A.[3]

[1]*NARXOZ University*

[2]*Central Asian University*

[3]*Abai Kazakh National Pedagogical University*

The psycholinguistic research of language of historical monuments in the majority cases touches on an issue of emergence of language and concerns questions of phylogeny of language. Thanks to it some neuropsycholinguistic aspects of historical monuments became studied. The neuropsycholinguistics does the deep analysis of cultural history and by that opens possibilities of studying of a periodization of language. Identification of universal structures of language is very important in the conceptual analysis of texts of historical monuments. The richness of language is not measured only by lexical resources, grammatical opportunities of language, it also covers his conceptual world. Each language and the nation has concepts which define a peculiar life and perception of the world of certain people and culture. The concept is a reflection of language and culture. For a psycholinguistic research development and formation of human consciousness and its today's state, by studying of language is very important.

Key words. Anthropology, paradigm, psycholinguistics, thinking, speech, consciousness, language history.

МРНТИ 16.41.25

Buran A.[1], Bakbergenova R.K.[2]

[1]*Fırat üniversitesi, Elazığ /Türkiye Cumhuriyeti*

[2]*Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi, Almatı, Kazakistan*

KIRGIZ DİLİNDEKİ SES UYUMLARININ ÖZELLİKLERİ

Abstract

Sesler dilin temel birimleridir. İnsan dili, öncelikle sesten ibarettir ve ses ile vardır. İnsan diline ait sesler, "*ünlüler*" ve "*ünsüzler*" şeklinde iki temel gruba ayrılır.

Dil, *anlama/bilme* ve *anlatma/bildirme/bildirişme* ihtiyacından doğmuştur. İnsan doğası gereği, bu ihtiyacını, "*en az çaba*" harcayarak, en kısa sürede ve en kolay, en pratik biçimde gidermek ister. Dolayısıyla genel fonetikte olduğu gibi, Türk dilinin tarihi fonetiğinde de, tonsuz ünsüzlerden tonlulara, katı-patlamalı ünsüzlerden sızıcı ünsüzlere; tonlu, sızıcı ünsüzler ile, yarı ünlülerden de ünlülere doğru bir değişim eğilimi söz konusudur. Çünkü insan dilinde ünlüler, ünsüzlere göre daha kolay üretilen, daha kolay çıkarılan seslerdir.

Dillerde *"en az çaba yasası*" başta olmak üzere, ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişmelerin çeşitli sebepleri vardır. Bu değişimlerin bir bölümü, münasebette bulunulan diller, kültürler, iklim ve coğrafya gibi dilin "*dış tarihi*" ile ilgilidir. Diğer önemli bir kısmı ise, dilin iç dinamiklerinden kaynaklanan *"dilin iç tarihi"* ile ilgili değişme ve gelişmelerdir.

Türk dilinde ünlüler ile ilgili "*kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık*", ünsüzlerle ilgili de "*tonluluk-tonsuzluk*" uyumu adı verilen önemli ve özel uyum sistemleri bulunmaktadır. Bu sistemlerin ortaya çıkışı ve işleyişi de tamamen en az çaba yasası ile ilgilidir. Çünkü kalın ünlüler ağız boşluğunun arka/art kısmında, ince ünlüler ise ön kısmında boğumlanırlar. Bir kelimenin ilk hecesinde art/kalın bir ünlü varsa sonrakilerin de kalın, ön/ince bir ünlü varsa sonrakilerin de ince olması bir kolaylıktır. Aynı kolaylık ünsüzlerdeki tonluluk-tonsuzluk uyumu için de geçerlidir [1.37].

Çağdaş Türk yazı dillerinde bu uyum sistemlerinin durumu önemli farklılıklar göstermektedir. Özellikle, geç zamanda ve yapay yollarla yazı dili haline getirilmiş bazı çağdaş Türk yazı dillerinde ünlü ve ünsüz uyumları bozuktur. Bunun bir sebebi de dış etkilere maruz kalmış konuşma dillerinin yazı diline esas alınmış olmasıdır. Özbek Türkçesi bunun en başta gelen örneklerindendir.

Kırgız Türkçesi, Türk yazı dilleri arasında ünlü ve ünsüz uyumlarını en ileri düzeye taşıyan ve en sağlam biçimde işleten yazı dilidir. Bu uyum sistemleri geliştikçe, dil kendi doğası gereği, kelime tabanlarında ve ekleşme durumunda karşılaştığı uyuma aykırı biçimleri değiştirip dönüştürerek uyuma uygun hale

getirmektedir. Bu durum sadece Türkçe kelimeler için değil, yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir[2.78].

- **KALINLIK-İNCELİK UYUMU** (kalın ündüü küüsü içke ündüü küüsü)

Kalınlık-incelik uyumu, Altay dillerinin, dolayısıyla Türk dilinin karakteristik özelliklerinden biridir. Ünlülerin boğumlanma yeri (art-ön) bakımından benzerlik göstermesi ile ilgili bir uyumdur.

Türkiye Türkçesinde; *"Kalınlık-incelik uyumu", "damak uyumu", "büyük ünlü uyumu"* gibi terimlerle ifade edilen bu uyum için Kırgız Türkçesinde "*tildin küüsü; kalın ündüü küüsü, içke ündüü küüsü"* terimleri kullanılmaktadır.

Kalınlık-incelik uyumu iki ayrı uyumdan oluştuğu için biz konuyu "*Kalınlık Uyumu*" ve "*İncelik Uyumu*" başlıklarıyla ayrı ayrı ele alacağız[3.6].

- **Kalınlık Uyumu *(Kalın Ündüü Küüsü)*. Türkçe Kökenli kelimelerde**

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *okuuçumun, kıskarak cakşılık, turgan, balalı, uulu, cıluu, aldooçu, koldongondo, açkıç, coldoş, tışkarı.* Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen; *alma (elma), kana (<ET. kanı>hani), karındaş (kardeş), kaysı,* gibi kelimeler, Kırgız Türkçesinde eski şekillerini korur ve kalınlık uyumuna uyarlar.

Yabancı Kökenli Kelimelerde. Kalınlık uyumu Kırgız Türkçesinde kullanılan yabancı kökenli kelimeleri de etkilemektedir. Dolayısıyla, kaynak dildeki özgün biçimleri kalınlık uyumuna uymayan çok sayıda kelimenin uyuma sokulduğu görülmektedir: adat (<Ar. âdet), alaamat (<Ar. 'alâmet), daavat (<Ar. da'vet), esep (<Ar. hesâb), kubat (<Ar. kuvvet), makala (<Ar. makâle), daana (<Far. dâne); adabiyat (<Ar. edebiyât)[4.56].

Kalınlık Uyumuna Aykırı şekiller. Türkçe Kökenli Kelimelerde

+ek, +yek, +ke, +eke, +key, +ge ve +ker eki kalın ünlülü kelimelerde geldiğinde uyuma aykırı düşerler: koyonek (tavşan yavrusu), kırgıyek (genç atmaca), apake, atake, bayke, tayeke, *kılıçker, kırgıyek, balakey, bayge, kantip.*

Yabancı Kökenli kelimelerde. Bazı yabancı kökenli kelimelerdeki ünlüler özgün şekillerini korur ve uyuma aykırı düşerler: *kollektiv, pabrika, partiya, mamile, naçalnik, aktiv, komandir, zalök* vb. Ayrıca, *+ker ve +ke* ekleri ile kullanılan kalın ünlülü kelimelerde kalınlık uyumu bozulur: *talapker, carooker (şefkatli) carmanke (Rus. yarmarka).*

Kalınlık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri. İnce Ünlülerin Kalınlaşması. Kırgız Türkçesinde yer alan yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü, kaynak dildeki özgün biçimleri bakımından kalınlık uyumuna aykırı sesler bulundururlar. Kırgız Türkçesi, bu kelimelerin çok önemli bir bölümünde yer alan bu aykırı sesleri uyuma zorlar ve değiştirir. Uyuma girme yönünde meydana gelen ünlü değişmelerinin büyük bir kısmında ince ünlülerin kalınlaştığı görülür. Değişimler, değişmenin yönüne göre *ilerleyici* veya *gerileyici benzeşme* yoluyla gerçekleşir.

e>a değişmesi: İlerleyici Benzeşme Yoluyla: adat (<Ar. âdet), alaamat (<Ar. 'alâmet), daavat (<Ar. da'vet), esep (<Ar. hesâb), kubat (<Ar. kuvvet), makala (<Ar. makâle), daana (<Far. dâne)**. Gerileyici benzeşme Yoluyla:** adabiyat (<Ar. edebiyât), azan (<Ar. ezân), balaa (<Ar. bela'), camal (<Ar. cemal), mazar (<Ar. mezâr), tamaşa (<Far. temâşâ), almas (< Ar. elmâs), camal (< Ar. cemâl). **İlerleyici ve gerileyici Benzeşme Yoluyla:** zıyarat (<Ar. ziyâret), akıkat (<Ar. hakikat), amanat (<Ar. emânet), zıyapat (<Far. Ziyâfet), taza (<Far. tâze).

i>ı değişmesi: İlerleyici benzeşme Yoluyla: adıl (<Ar.>adl> âdil), zayır (<Ar. zahir), akır (<Ar. âhir). **Gerileyici benzeşme Yoluyla:** ıktıbar (<Ar. i'tibâr), ıktımal (<Ar. ihtimâl), ıktıyar (<Ar. ihtiyâr). **İlerleyici ve Gerileyici benzeşme Yoluyla:** ıbarat (<Ar. ibâret), zıyarat (< Ar. ziyâret), ışaarat (<Ar. işâret). **i > a değişmesi**: *taraba (<Ar. terâvîh).* **İncelik Uyumu *(İçke Ündüü Küüsü).***

Türkçe Kökenli Kelimelerde. Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde incelik uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *cigitter, süylöbödü, bergenbiz, cergiliktüü, iygilik, köŋüldüü, cöö, cüröksüz, ketişiptir.* Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalan *anne, dilmaç* gibi bazı kelimeler Kırgız Türkçesinde *ene (anne), tilmeç (dilmaç)* biçiminde kullanılır ve incelik uyumuna uyarlar[5.3].

Yabancı Kökenli Kelimelerde. Kırgız Türkçesinde doğal bir kural halinde ve yaygın bir biçimde işleyen incelik uyumu, yabancı kökenli kelimelerde de etkili olmakta ve onları da büyük oranda uyuma sokmaktadır. Yabancı kökenli kelimelerin ön, iç ve son seslerinde yer alan uyuma aykırı sesler, uyum açısından daha güçlü olan sesler tarafından kendine benzeştirilerek uyuma uygun hale getirilir Ör. *kümön (<Far. gümân), dükön (<Ar. dükkân); süröt (<Ar. suret)* [6].

İncelik Uyumuna Aykırı Şekiller. Türkçe Kökenli Kelimelerde: +tAy eki

ince sıradan ünlülerle başlayan kelimelere getirildiğinde uyum dışı kalır*: eketay (babacık), initay (kardeşçik), cenetay (yengeciğim), kementay (keçeden yapılan üst giyim).*

Yabancı Kökenli Kelimelerde: Yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü incelik uyumuna uydurulmadan kullanılır: *işkana, kitepkana, ideal, filosof, militsiya, seriya, sentyabr, sekretar, icara, dialekt vb.*

Kırgız Türkçesinde, kök hecede yuvarlak yahut yuvarlaklaşmış bir ünlü bulunduran kelimelerin sonraki hecelerinde yer alan ünlüler dudak uyumuna uymak için yuvarlaklaşırlar. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunu; bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de düz, yuvarlak bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de yuvarlak olması kuralıdır, şeklinde tanımlayabiliriz. Bu kuralın en belirgin istisnası, birinci veya sonraki hecelerde bulunan dar-yuvarlak u ünlüsünden sonra düz-geniş a ünlüsünün gelebilmesidir. Ayrıca az sayıda örnekte, ilk seste ikincil bir uzun o (oo) oluşmuşsa bu o sesinden sonra da a ünlüsü gelebilmektedir. *Ooba (<evet), oopa (<vefa), oodar- (<aktar-), oona-, (<ağna-),oozan (<ağızan-)*

Düzlük-yuvarlaklık uyumu terimiyle ifade edilen ses uyumu da esasen iki ayrı uyum sistemini içerir. Bunlardan biri, düzlük uyumu, diğeri yuvarlaklık uyumudur. Bu iki uyum arasındaki ilişki de düzlük ve yuvarlaklık bakımından bir karşıtlık ilişkisidir. Biz, *kalınlık uyumu* ve *incelik uyumu* gibi *düzlük* ve *yuvarlaklık* uyumlarını da ayrı başlıklar halinde incelemeye çalışacağız.

Düzlük Uyumu. **Türkçe Kökenli Kelimelerde**. Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde, düzlük uyumu sağlam bir kural halinde işlemektedir: *iygilik, cerdeşibiz, cabık, bargan, keldi, bışkan, tınçtık, elder, bizdin, baldarıbız, baarınar***,** *camgır, kamır, ketiptirsin, çıgarmanı*

Türkiye Türkçesinde düzlük uyumuna uymayan *yağmur, hamur* gibi bazı kelimeler Kırgız Türkçesinde *camgır, kamır* biçiminde uyuma uygun şekilde kullanılırlar.

ÜNSÜZ UYUMU. *Tonluluk-tonsuzluk, süreklilik-süreksizlik* gibi terimlerle ifade edilen bu uyumun Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde farklı düzeylerde yaşatıldığı ya da yansıtıldığı bilinmektedir. Çağdaş Türk lehçeleri arasında ünsüz uyumunu en ileri düzeyde işleten yazı dili Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesinde, tonlu bir ünsüzle biten kelimeye getirilen ek tonlu, tonsuz bir ünsüzle bitten kelimeye getirilen ek de tonsuz bir ünsüzle başlar. Bilindiği gibi Türkçede, *b-p, c-ç, d-t, g-k* gibi seslerin tonlu ve tonsuz karşılıkları varken *f, s, ş, h* gibi tonsuz ünsüzlerin tonlu ve *j, l, m, n, r, v, y, z* gibi tonlu ünsüzlerin de tonsuz karşılıkları yoktur[8]. *Tonsuzluk Uyumu*. Tonlu ve tonsuz karşılıkları olan ünsüzlerle başlayan ekler her halükârda kelime tabanındaki ünsüzün niteliğine uydukları için ünsüz uyumuna uyarlar. Tonsuz karşılıkları bulunmayan ünsüzler (l, m, n) ile başlayan eklerin ilk sesi kelime tabanının son sesinin niteliğine göre bir değişmeye uğrayarak (l>t, m>p, n>t) uyuma uygun hale gelir. Alıntı kelimelerde kelime kökünde de bu durum görülebilir: tekpir (<Ar. tekbîr), tespe (<Ar. tesbîh). Aşağıda verilen örneklerde tonlu ünsüzler tonsuzlaşmış ve böylece ekleşme sırasında tonsuzluk uyumu sağlanmıştır.

Tonlu Ünsüzlerin Tonsuzlaşması. l>t değişmesi: +lAr ekinde: *böböktör, cigitter, ayaktar, coldoştor, kitepter,* **+lı (<lIg) ekinde:** *küçtüü, ataktuu,eseptüü,* **+lIk ekinde:** *tınçtık, caştık, töştük, baştık,* **+laş- ekinde***:* *betteş-, dostoş-, çataktaş-, togoloktoş-***+lan- ekinde:** *örttön-, kılıktan-, koopton-* **+la- ekinde:** *kışta-, tişte-, taşta-, otto-, kılıçta.* **m>p değişmesi: -mA Olumsuzluk ekinde**: *korkpo-, uruşpa-, açpa-, küröşpö-***mI Soru Ekinde:** *albaspı, tolukpu.* **b>p değişmesi: bız (<biz>vüz>Iz) ekinde:** *caşpız, studentpiz, oruspuz, cölökpüz (yardımcıyız).*

Sonuç

Türk dilinde ünlü ve ünsüz uyumlarının sebep olduğu ses değişmeleri vardır. Bu ses değişmelerinin en düzenli ve en ileri düzeydeki örnekleri Kırgız Türkçesinde görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde, ünlü uyumlarından kaynaklanan ünlü değişmelerinde, değişimin yönü ünlü kalınlaşması ve ünlü yuvarlaklaşması yönündedir. Özellikle ünlü yuvarlaklaşması eğilimi Kırgız Türkçesinde "*yuvarlaklık uyumu*"nu kendine özgü bir hale getirmiş ve oldukça ileri bir düzeye taşımıştır. Bu bağlamda uyuma aykırı yabancı kökenli kelimeler de uyuma uydurulmuştur. Uyumalara aykırı yapıların örnekleri azdır.

Ünsüz uyumlarından kaynaklanan ses değişmeleri, daha çok tonsuz karşılığı olmayan seslerle başlayan eklerde (l, m, n) görülmektedir. Eklerin ilk sesleri, kelime köklerinin son seslerine göre tonlu ya da tonsuz (d-t, b-p) biçim alıp ünsüz uyumuna uygun hale gelirler. Ekleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan bu değişme eğilimi genişleyerek yabancı kökenli kelimeleri de etkilemiştir. Ünsüz uyumuna aykırı düşen örnekler oldukça sınırlıdır.

Kaynaklar:

1 Başdaş, C.-Kutlu, A., Kırgız Türkçesi Grameri, – Diyarbakır, 2004.
2 Biyaliyev, A., Kırgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması, – Bişkek, 2002.
3 Buran,A.-Alkaya E., Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3, Akçağ Yay., – Ankara, 2014.
4 Cumakunova, G., Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Yıl 5, Sayı 9, Güz 2008. - S. 101-117.
5 Çengel, H.K., Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yay., – Ankara, 2005.
6 Davlatov. C- Kudaybergenov C., Azırkı Kırgız Tili, – Firunze, 1980.
7 Doğan, Levent vd. Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı, Kriter yay., – İstanbul, 2007.
8 Gülensoy, T., Kırgız Türkçesi Grameri, Kayseri, 2004.

Аңдатпа

ҚЫРҒЫЗ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫС ҮНДЕСТІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Буран А.[1], Бақбергенова Р.Қ.[2]

[1]*Фырат университеті, Түркия Республикасы*

[2]*Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті*

Мақалада адамға ғана тән тіл дыбыстары дауысты және дауыссыз болып екіге бөлінетіндігі, олардың өзіндік айырым белгілері болатындығына тоқтала отырып, сөздің құрамындағы дауысты және дауыссыз дыбыстарды үндестіріп, бүтін бір сөз етіп тұратын лингвистикалық құбылыс болатындығы қарастырылады. Бұл құбылыс барлық тілге ортақ емес, туыстас тілдер тобына ғана тән құбылыс. Қырғыз және түрік тілдеріндегі дауысты және дауыссыз үндесім құбылысы салыстыра талданады.

Түрік тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндесім үйлесімі қырғыз тілінде де көрінетіндігі, қырғыз тілінде жуан және жіңішке дауысты дыбыстардың үндесім үйлесімінің бірыңғайлығы сөз етіледі. Ал түрік тілінде бұл заңдылықтардың ішінара сақтала бермейтіндігін мысалдар арқылы салыстырыла беріледі. Бұл заңдылықтардың түрік және қырғыз тіліне енген кірме сөздерге де сәй-кестендірілгендігін, дегенмен үндесім дауыссыздар сәйкестігіне қайшы келетін үлгілердің өте шектеулі екендігіне тоқталады. Морфемалар жігінде көрші келген дауыссыздардың акустика-артикуляциялық жақтан бір-біріне ұқсауы, бейімделуі қарастырылып, прогрессивті, регриссивті және тоғыспалы ассимиляция түрлері мысалдар арқылы дәйектеледі.

Түйін сөздер: дыбыс үндесімі, дыбыс сәйкестігі, дыбыстар тіркесі, үндестік заңы, ерін үндестігі, дыбыстардың алмасуы, дауысты дыбыстар үндесімі, дауыссыз дыбыстар үндесімі, прогрессивті ассимиляция, регрессивті ассимиляция.

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНА СИНГАРМОНИЗМА ЗВУКОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Буран А.[1], Бакбергенова Р.К.[2]

[1]*Университет Фырат, Республика Турция, г.Элязыг.*

[2]*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*

В статье автором подробно рассматриваются вопросы системы звуков, которые свойственны только человеку, классификации звуков на гласные и согласные, на своеобразных особенностях и различиях звуков, а также изучается такое лингвистическое явление, как сочетание в одном составе слова гласных и согласных звуков, что приводит к созданию одного целого слова. Такое явление свойственно не всем языкам, а только группе родственных языков. В статье анализируется и сопоставляется явление сингармонизма гласных и согласных звуков в кыргызском и турецком языках.

Также в статье говорится о том, что гармония гласных и согласных звуков турецкого языка обнаруживается и в кыргызском языке, в кыргызском языке гармония твердых и мягких гласных звуков однородна. А в турецком языке данная закономерность не наблюдается, что наглядно представлено конкретными примерами. Так, закон сингармонизма был приведен в соответствие и в отношении заимствованных из других языков слов в турецкий и кыргызский языки, однако весьма ограничены примеры, противоречащих соответствию гармонии согласных. Также в статье говорится о сходстве, адаптированности соседних согласных по акустике и артикуляции, встречающихся на стыке морфем, а виды прогрессивной, регрессивной и перекрестной ассимиляции были доказаны конкретными примерами.

Ключевые слова: гармония звуков, соответствие звуков, сочетание звуков, закон сингармонизма, губная гармония, обмен звуков, гармония гласных звуков, гармония согласных звуков, прогрессивная ассимиляция, регрессивная ассимиляция.

Abstract

FEATURES OF THE LAW OF THE SYNHARMONISM OF SOUNDS IN KYRGYZ LANGUAGE

Buran A.[1], Bakbergenova R.K.[2],

[1] Firat University, Republıc of Turkey, Elazig

[2]Abai Kazakh National Pedagogical University

In the article the author examines in detail the problems of the system of sounds that are peculiar only to man, the classification of sounds into vowels and consonants, peculiar peculiarities and differences in sounds, and also studies such a linguistic phenomenon as the combination of the word vowels and consonants in one composition, which leads to the creation One whole word. This phenomenon is not peculiar to all languages, but only to a group of related languages. The article analyzes and compares the phenomenon of synharmonism of vowels and consonant sounds in Kyrgyz and Turkish.

The article also says that the harmony of the vowels and consonants of the Turkish language sounds is also found in the Kyrgyz language, in the Kyrgyz language the harmony of hard and soft vowel sounds is uniform. And in the Turkish language, this pattern is not observed, which is clearly illustrated by concrete examples. Thus, the law of synharmonism was brought into line with words borrowed from other languages into Turkish and Kyrgyz, but examples that contradict the harmony of consonants are very limited. The article also discusses the similarity, adaptation of neighboring consonants in acoustics and articulation, found at the junction of morphemes, and the types of progressive, regressive and cross-assimilation have been proved by concrete examples.

Key words: harmony of sounds, correspondence of sounds, combination of sounds, t law of synharmonism, lip harmony, sound exchange, harmony of vowel sounds, harmony of consonant sounds, progressive assimilation, regressive assimilation.

ҒТАХР 16.31.61

Қ.З. Елшібаева[1]

[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ. Қазақстан

САЯСАТКЕР ИМИДЖІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ҚАЖЕТТІ МІНЕЗДЕР

Аңдатпа

Саяси лингвистика – қолданбалы лингвистиканың жаңа бөлімі. Бұл тіркестің өзі ХХ ғасырдың 90 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бұл бағыттағы мамандардың алдына қойған негізгі мақсаты – ең біріншіден саяси коммуникацияны зерттеу. Екіншіден, бұл саяси қарым-қатынасты қалай дұрыс орнатудың жолдарын көрсетеді. Бұл әсіресе саяси коммуникация аясында белгілі бір себептермен саяси дәстүрлерге шектеу қойылған қоғам мүшелері үшін айтарлықтай үлкен мәселе.

Аудиторияға әсер етуде ең тиімді әрекет – саясаткердің имиджі, оның құрылымы, қозғалысы, дамуы болып табылады. Саясаткер имиджінің жасалуы, іс-әрекеттің бағалануы заман талабы мен қоғамның талабына орай жүзеге асады.

Саясаткер имиджі, оның тілдік және коммуникативтік ерекшеліктері саяси лингвистиканың зерттеу нысаны болып саналады.

Көшбасшы имиджі – саяси жарнаманың басты құралдарының бірі. Оның арнайы қасиеті – үстемділік: біз ақпараттың толық көлеміне сүйенудің орнына ықшамдалған негізгі ақпаратқа сүйенеміз.

Имидждік коммуникацияның арнайы ерекшелігі ақпаратты алушы реакциясының бақыланатындығында. Хабарлама тұрғындардың күткен реакциясын ескере отырып жасалады.

Түйін сөздер: саясат, саяси лингвистика, имижд, саяси көшбасшы, көшбасшылық қасиет.

Бүгінгі таңда қоғамның ең негізгі әлеуметтік-мәдени үрдістері көрініс табатын маңызды саласының бірі – саясат болып отыр. Жалпы саясат дегеніміздің өзі алдын-ала жоспарға көне бермейтін онтологиялық күрделі құбылыстардың біріне жататындықтан, саяси дискурсты зерттеу өзекті мәселелердің бірі.

Сондықтан біз бұл мақаламызда саясаткер имиджін қалыптастыруға қажетті талдау бірліктерінен бастап, олардың үйлесімді сөйлеу коммуникациясын қарастыруға күш салдық.

Саяси лингвистика тұлға мен қоғамды, ұлттық сананы зерттейтін ғылым салалары – әлеуметтік психология, мәдениеттану, саясаттану, этнографиямен тығыз байланысты. Саяси лингвистиканың басты мақсаты –саяси қайраткер мен қоғамның саяси тұлғаларының тілді қолдануын зерттеу.

Саяси тұлға өзінің тарапынан тілді коммуникацияның ерекше құралы ретінде қолдануда қандай да бір стратегиялар мен тактикалардан жасақтайтыны белгілі. Өйткені, тілдік жоғары нәтижесіне қол жеткізу сөйлеушінің ұстанған стратегиясы мен тактикасына тікелей байланысты болады. Осы құбылысты сипаттау мен зерттеу саяси лингвистиканың мақсатын айқындаса, зерттеу объектісі ретінде алынатын лидер лексикасы осы тіл білімінің зерттеу бағытына жатады.

Саяси коммуникация билік құзіретін адамдар мен қоғам мүшелерінің санасын әсер ету құралы ретінде пайдаланады. Саяси тұлғаларға сайлаушылар, депутат, шенеунік, әкім, мэр, т.б. тұлғалар жатады. Саяси коммуникация тек қана ақпаратты ғана беріп қоймайды, сонымен қатар саяси адамның санасындағы саяси көрініс ті де көрсетеді.

Ғылымның бұл түрі белгілі бір қайраткерлердің, саяси партиялар мен бағыттардың саяси стилін белсенді зерттейді, сонымен қатар, саяси коммуникацияның стратегиялраы мен тактикаларын, әдістәсілдерін қарастырады, саяси мәтіндердің композициясы, лексикасы мен фразеологиялық қолданыстарын зерттейді.

Еліміздегі саяси коммуникацияның қалыптасу жолдарына тоқталмас бұрын, алдымен саясаттанудағы саяси коммуникация ұғымына анықтама бергенді жөн көрдік. Жалпы саяси ғылым саласында «саяси коммуникация» ұғымы туралы әртүрлі тұжырымдар қалыптасқан. Мәселен, Р.Ж. Шварценберг: «Саяси коммуникация дегеніміз – басқарушы мен бағынышты арасындағы олардың өзара келісімге келу мақсатындағы ақпарат алмасу» деп көрсетсе, [1, 174 б.] энциклопедияда: «Саяси коммуникация – (лат. Аударғанда communicatio – хабарлама, жеткізу, әңгімелесу, сөйлесу деген мағына береді) – саяси қызметті жүзеге асыратын, қоғамдық пікірді қалыптастыратын, азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделері есебін ескере отырып, олардың саяси әлеуметтендірілуін қамтамасыз ететін саяси ақпараттарды алмасу және жеткізу процесі» [2, 533 б.] деген пайымдама ұсынылады. Саяси түсіндірме сөздікте: «саяси коммуникация – саяси субъектілердің ақпарат алмасу мен тікелей қатынасының, ой-идеяларымен, мәліметтермен бөлісу негізіндегі өзара қарым-қатынас үрдісі; қандай да бір саяси мазмұнды бір санадан екінші санаға белгілеу, қандай да бір материалдар көмегімен немесе виртуалды түрде беру; саяси құрылым мен ондағы байланыстырушы қызметті орындауды білдіретін саяси үрдіс; коммуникатордың саяси мақсаттарына қол жеткізу үшін адамдардың мінез-құлқы мен саяси санасын өзгертуге ұмтылатын ерекше ақпараттық-технологиялық ықпал ету» [3, 486 б.] деп анықтама берілген. Демек, саяси коммуникацияны саяси жүйедегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени процестермен тығыз байланыста дамитын жаңа ақпараттық технологиялар арқылы саяси субъектілердің өзара және қоғаммен арадағы хабар тарату, алмасу деген мағынаны білдіреді деп қорытындылауға болады. Сондай-ақ, коммуникация мәселесін саясаттану, философия, әлеуметтану, психология және педагогика және т. б. Бірқатар гуманитарлық ғылым салалары зерттеу нысаны етіп алып, өздерінің зерттейтін бағытына сәйкес жан-жақты қарастыратыны белгілі жайт. Бұл арада әрбір қоғам мүшелерінің билікпен өзара байланыс орната отырып, ақпарат алмасуға түсуін, олардың саяси іс-шараларға белсене қатысуын қажет ететін бүгінгі таңда коммуникация мәселесін саяси ғылым саласында зерделеу зор маңызға ие.

Зерттеу барысында біз саяси коммуникацияның қалыптасуы мен даму тарихына тоқталып, әр жылдардағы жаңа технологиялардың дамуына байланысты мынадай кезеңдерге бөліп көрсетеміз: Бірінші кезең – 1991-1998 жылдар аралығы. Бұл уақытта Қазақстан Республикасы өзінің дербес Конституциясын қабылдап, жаңа саяси жүйеге өтіп, өзіндік дамудың жаңа жолын қалыптастырды. Саяси жүйеде шетелдік түрлі технологиялар тәжірибелерін қолдану арқылы тәуелсіз мемлекетімізде тұңғыш рет саяси коммуникацияның қалыптасуына алғышарт жасалды. Бұл жайт, әсіресе, осы аралықтағы сайлау науқандарында нақты байқалған болатын.

Екінші кезең – 1998-2007 жылдар аралығын қамтиды. Конституциямызға енгізілген өзгерістер арқылы саяси жүйені нығайта отырып, жұртшылықты ақпараттандырудың әртүрлі стратегиялары мен бағдарламалары жасалды. Осы кезеңде Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», «Ақпараттандыру туралы», «Байланыс туралы» Заңдарының жекелеген баптарын жаңарту арқылы, еліміздегі саяси коммуникацияның тиімді қызмет етуіне жол ашылды. Сайлаудың жаңа жүйесі қалыптасып, оны жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдері енгізілді. Ұялы байланыс, телефакс, интернет т. б. Сияқты жаңа байланыс түрлері кеңінен таралып, еліміздегі саяси коммуникацияның дамуына ықпал етті.

Үшінші кезең – 2007 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды. Президенттік-парламенттік басқару нысанындағы Қазақстан Республикасы әлемдік тәжірибелерді ескере отырып, жаңа саяси жүйені қалыптастыруда қоғам мен билік арасындағы өзара байланысты нығайтудың жаңа сипаттарына өтуге көшті. Елімізде «электрондық үкімет» ақпарат таратудағы «сандық формат»

сияқты жаңа тәсілдерге өтудің бастамалары жүргізілуде. Саяси өмірде коммуникация қоғамға ықпал етудің мықты және сенімді құралдарының бірі болып есептеледі. Саяси коммуникация нақты саяси жүйе шеңберінде, сонымен бірге аталған жүйемен және тұтастай қоғаммен арада саяси ақпарат алмасу процесін көрсетеді. Бұл коммуникативті кеңістікте саясаткерлер бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен өздері үшін жағымды қоғамдық пікірді қалыптастыруға тырысады. Сондықтан, саяси коммуникация процесінің қатысушылары билік органдары, БАҚ және қоғам болса, ал оның басты негізі – өзара сенімді қалыптастыру арқылы хабарламалар құрау, символдарды жасау мен тарату және мағыналарын түсіндіру болып табылады.

Саяси коммуникацияға жариялылық, ашықтық тән. Саясаткер өзінің ойын және сезімдерін жеткізіп қана қоймайды, сонымен қатар өзінің бейнесін, яғни, арнайы саяси шынайы келбетін жасауға қабілетті. Саяси коммуникацияның тиімді көмегімен басқарушы элита мынаған қол жеткізеді: қоғам элиталардың сенімдері мен басымдықтарын өздерінікіндей қабылдай бастайды. Саяси коммуникацияның сапасы қоғамның даму деңгейімен анықталады, яғни, билік азаматтарға тәуелді және солар үшін өмір сүреді, тек керісінше емес жағдайда болуы тиіс. «Қоғамда демократияның деңгейі жоғары болған сайын, саяси ақпарат алмасу көлденең деңгейде соғұрлым қоғам мен ұйымдардың мүшелерінің арасында интенсивті жүреді. Оның үстіне көлденең алмасу, азаматтарға бағытталғандықтан үлкен маңызға ие» [4, 83-84 б.].

Саясаткер имиджінің жасалуы, іс-әрекеттің бағалануы заман талабы мен қоғамның талабына орай жүзеге асады.

Бағаны жүзеге асыратын бағалаушылықтың құрамы күрделі. Айталық, бір зат екінші затпен салыстыра бағаланатын болса,салыстырылып тұрған зат немесе соның бір белгісі бағаның элементі ретінде бағалаушылықтың құрамына енеді. Бағалау кезінде объект тұтасымен емес, баға беруші субъектіге маңызды корінетін белгілі бір бөлігі,маңызды белгісі, айтулы бөлшегі ғана алына береді. Бұл көбінесе бір объектінің әр түрлі бағалануына себеп болады. Хабарлаушының мақсатына қарай бағалаушылықты жеткізу құралдары бейтарап немесе экспрессивті болады.

Саясаткер имиджі, оның тілдік және коммуникативтік ерекшеліктері саяси лингвистиканың зерттеу нысаны болып саналады. Саяси коммуникация және қазақстандық лингвистикадағы саяси дискурстың теориялық мәселелері қалыптасу үстінде екендігін айта кету керек, десек те бұл мәселелерді тікелей және жанама қарастырып жүрген бірқатар зерттеушілер бар (Б.А. Ахатова, Ю.Д. Куличенко, И.Г. Оразбекова және т.б.). Саяси коммуникацияға арналған жұмыстарға шолу жасау саяси әрекет жайлы тілдік әрекеттің бөлігі ретінде айтуға мүмкіндік береді. Саясаттануда тілді саясат өрісінің компоненті ретінде қарастыру үрдісі бар. Бұл жерде бірінші орынға саяси коммуникацияның орталық элементі ретінде саясаткер шығады, оның тұлғасы электоратпен тікелей қарым-қатынас жасау арқылы да, бізге адамды емес, жасалған бейнені ұсынатын қазіргі масс-медиа арқылы да көрінеді. Шындығында да бүгінде саясаткерді, сайлау алды компаниясын, мәжіліскерді «имидж» ұғымынсыз елестету қиын, бұл ұғым біздің лексиконымызға табысты, танымал адамның негізгі құрамдас бөлігі ретінде мықтап енді.

Ағылшын тілінен сөзбе-сөз аударғанда *«image»* – бейне, мотив. Бұдан басқа *рөл, амплуа, бетперде, абырой, бедел, үміт арту* секілді анықтауыштар да кездеседі. Адамзат мәдениетінде маңызды және саналуан рөл атқаратын және өзіне әртүрлі мәдени-тарихи мағыналарды тоғыстыратын бұл ұғымның мағынасын әлі де аша түсу керек. Қандай да бір болмасын саяси қайраткер түгіл кез келген тауардың да өзіндік имиджі болады. Сондықтан имидж – баршаға әрі барлық заттарға ортақ құбылыс.

Имидж сөзі әртүрлі сөздермен тіркесе келе түрлі-түрлі мағынада жұмсалады. Мысалы, лидер имиджі, мемлекеттің имиджі, парламенттің имиджі, т.б. Лидер имиджі - саясаттанушылар, саяси психологтар, маркетологтар, әлеуметтанушылар, журналистер мен тілшілер тарапынан зерттелетін пәнаралық ұғым. Өйткені лидердің жеке басы саясаттанушылардан бастап тарихшыларды, ғалымдарды үнемі тартып отыратын нысан. Себебі, лидер – түрлі өзгерістердің әсеріне жауап беріп қана қарап отыратын адам емес, сол өзгерістерді дүниеге әкелуші және соңынан ерген адмадарға, алуан түрлі және алуан бейнемен өмір сүретін қоғамға ықпалын жүргізуші тұлға [5, 62 б.].

Имидж экономикалық және саяси категорияларға ажыратылады. Саяси имидж өз ортасына жағымды көрінуден басталады. Имидж екі түрге бөлінеді: идеалық имидж және шынайы имидж. Имидждің осы екі түрінде де қалыптасуы лидердің өзіне байланысты, дегенмен де имидждің қалыптасуы лидер туралы ақпарат жеткізуші қоғамда резонанс тудырушы ақпарат құралдарының қызметінің нәтижесі. Ал қоғамдық санаға эффекттілігі визуалды, манипулияциялы, позитивтік және метафоризациялы тәсілдер арқылы жүзеге асады. Қазақ тілінде лидер имиджі мен лидерлерге тән оң, теріс мінездемелердің метафоризациялық тәсіл арқылы бұрыннан қалыптасып келгендігі мынадай сөздерден-ақ

көрініс береді: «Жаман басшыдан жақсының сілтеуі артық», «Ақылды басшы алдырмас», «Ханда қырық кісінің ақылы бар» т.б.

Тіл-тілдегі метафора мінездеме беруге, әсіресе, лидерге мінездеме беруге аса қолайлы, өйткені метафораның тууының өзі адам сезімімен ұштасып жатады. Өзінің ішкі сезімін, әсерін адам мен адам қарым-қатынас кезінде сыртқа шығара алады, сол кезде метафора тілдері жаңа мағыналы сөздердің тууына көп мағыналық мен эмоционалды-экспрессивті лексиканың дамуына жағдай тудырушы қолайлы «ортаға» айналады.

Біз ендігі кезекте лидер имиджінің бағалаушылық арқылы қалай қалыптасатынына назар салып көрелік. Таза лингвистикалық жақтан, ғылыми тұрғыдан бағаның субъектісі – мемлекет лидері, тұлға, жай тұлға емес, айрықша тұлғаны алып отырмыз. Сондықтан да талдау тұлғаның имидж бейнесі қандай сөз қолданыстары, дискурстың қай түрі арқылы қалыптасып жатыр? Бағалау шынымен де интелектуалдық-психикалық акт болып санала ма? Кімдер бағалау да? Қалай бағалауда? Деген сауалдар төңрегінде өрбиді.

Елбасы туралы сөз айтуда интелектуалдық-психологиялық акт деп білеміз. Ал президент іс-әрекетіне баға берушілер туралы біраз тілдік ақпараттар «Тәуелсіздік толғауы» атты жинақтан алынды. Олар жас жағынан болсын, кәсіби мамандығы жағынан болсын, ғылыми атақ-дәрежесі, қоғамдағы беделді жағынан болсын әр түрлі бірақ олардың бәріне лидер имиджін қалыптастыруға ат салысу үшін мүмкіндік берді. Тұрған ортақ критерий бар. Ол – ел Президенті туралы сөз қозғап, оның іс-әрекетіне баға беріп жүрген авторлардың бәрі дерлік интелегенция өкілдері болуы. Өйткені, президент іс-әрекетін бағалау үшін баға берушінің абстракциялық ойлау қабілеті жетілген, қоғамдағы болып жатқан түрлі саяси ойындардың астарын аңғартатындай біліктілігі бар, әлеуметтік-саяси ситуацияны объективті бағалай алатын адам болуы қажет. Саяси баға беру үшін адамның жан-жақты жетілгендігі тұлғалық «мені» болуын керексінеді.

Мысалы, автордың бірі академик З.Қабдолов былай дейді: «Қаламгердің қаһарманы – қайраткер. Біздің қаламгер ретінде бұл жолғы айтар сөзіміз де әншейін қазақ емес, қайраткер туралы болғалы отыр. «Тәуелсіздік толғауы» сонда ғана келген сыр мен кемел сезімге суарылмақ». Академик қазақтың жүріп өткен тарихын шола отырып, тәуелсіздік күреске қатысты көптеген фактілерді константция ретінде береді. Сонда тәуелсіздікке қол жеткізу үшін жанын пида еткен өмірі өксіген талай заңғар ұлдар мен заман дүлдүлдерінен «қазақ мемелекетінің соңғы он жылының тұтқасын ұстап, туын көтерген һәм тұғырлы тұлғасы – тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың» айбынын арттырып тұрған ел тәуелсіздігіне қол жеткізген екенбіз. Әрине, адамның әс-әрекетінің нәтижелі, оның ішінде оң нәтижелі болғанына не жетсін! Президент, ғалым, жазушы бағалауынша: «өз дәуірлеген жылдарында қарекеттің көзге көрінер, қолға ұстар нақты нәтижелерін сарабдал сырға салды, бұра тартпай байсалды пайымдады, сөйтіп барып өзгеден ерек, ортасынан бөлек дара келбетке» - ие болған.

Тұлғаның көшбасшылық қасиеттері:

- интуиция және болжау қабілеттерінің болуы;
- терең және терең ақыл;
- шешімділік;
- аса қатты еріктілік;
- өз-өзіне сенімділік;
- белсенді мақсаттың бағалануы;
- психологиялық қабілеттілік (Жеке магнетизм);
- психологиялық қорғаушылық;
- эмоционалды ерікті тұрақтылық;
- экстравертивтілік;
- тең бола алу қабілетілігі;
- барлығымен достық қарым қатынаста болу;
- ақпаратты табу және талдай білу;
- қызмет барысында инновациялық бағыт, стандартты емес шешім қабылдай алу;
- рефлексия қабілеттілігі;
- дау дамайларды шеше алу қабілеттілігі.

Белгілі саясаттанушы Е.В. Егорованың айтуы бойынша, лидер жайлы үш компонентті құрылымды атауға болады. Оның құрамдас құрылымы бойынша адам өміріндегі жеке бөлігі ретінде қарастыруға болады. Екінші құрамдас құрылымы әлеуметтік мінездемелеріне байланысты болады. Үшінші құраушы бөлімі ретінде имидждің символикалық мінездемелері ретінде, менталитет құрамдас бөлігі бола алды.

Қазіргі имиджеологтар мен саяси технологтар ғылымда жиі қарастырылмай жүрген маңызды ерекшеліктерді көрсетеді, мысалы, харизманың болуы, ол тұлғаны көпшілікті баурап алатындай етіп, әсіресе көпшілікпен тікелей қатынас жасауда оларға қандай да бір жұмбақ түрде әсер етуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл сәт қандай да бір көшбасшыны сайлағанда айқындаушы фактор болуы мүмкін. Бейненің харизматикалық компоненті коммуникация тұрғысынан ең ұтымдысы: бұқаралық сана мен көшбасшы арасында өзінен өзі тығыз эмоционалдық, айтарлықтай берік байланыс орнайды, коммуникатордан ешқандай қосымша байланыс талап етілмейді, манипулятивтік технологияны тартудың қажеттілігі жойылады. Харизматикалық тұлғаға билік институтының көмегі де қажет емес: бұл тұлға сенімділік тудыруға, ұнауға, артынан көпшілікті ертуге қабілетті [6, 82 б.].

Психолог О.В. Иванников әлеуметтік психологиялық жұмысында тұлғаның имидждік, тұлғалық саяси көшбасшылығын атап, онда моралді, іскерлік қасиеттерін сипаттап, мықты көшбасшының сипатын көрсетеді. Автор сонымен қатар, қоғамдағы имидж қалыптасуының негізгі үш факторын айтады:

- саясаткердің (лидердің деп өзгертейік) ерекше шынайылығын сипаттайды: сыртқы мәліметтер, тартылымдылық, жасы, денсаулығы, киім киюі, мимикасы, айналадағы адамдарды жанына жинай алу қабілеті (бойында харизманың болуы), темпераменті, мінезі, қабілеттері, сонымен қатар, саяси позициясының айқындалуы, сайлауалды бағдарламасы мен қоғамдағы қызметі.
- саясаткердің (лидер) имиджін қалыптастыру үшін тұлғасы мен ақпараттарды жеткізу түрі құрайды.
- қоғам дамуының нақты әлеуметтік даму жағдайындағы электораттың ерекшелігі (сайлау кезінде дауыс бере алатын адамдар тобы). Осы жердегі жалпы алғандағы менталитеттің ерекшелігі, аса қиын әлеуметтік болжамдар да маңызды орынға ие [7, 105 б.].

Апраксина М. В. Имиджология принциптерін мынадай етіп топтайды:

1. Басты принцип адамдарға ұнай білу, ең жақсыны анықтау және оған сәйкес эстетикалық форманы қалыптастыру;
2. Өзін өзі тәрбиелеу мен өзін өзі жетілдіру;
3. Визуалды бейненің гармониясы;
4. Коммуникативті және сөйлеу ықпалдары;
5. Өзін өзі реттеу [8, 240 б.].

Жеке, даралық имидж деп – имиджелогияда осы ұғымның практикалық қолданылуына байланысты жеке, дербес субьектіні айтқанда, жеке, дара имидж – ол дербес тұлғаның имиджді, қарапайым адамның имиджді яғни топтың, ұйымның, заттың имиджіне салыстырмалы қарама – қарсылықта. Жеке, дара имидждің өзіндік аталуында оның маңызды қасиеттері тұжырымдалған. Егер жеке, дара имиджді символикалық құрылым ретінде қарастырсақ, ондағы орталық орынды жеке дербестікке жауап бере алатын символдар алады. Яғни субьектінің жеке сапалық көрсеткіштерін, образдық имиджін, тек сол тұлғаға ғана тиемелді, басқа адамдардан ерекше қасиеттерін ерекшелендіріп сипаттайтын сапалы көрсеткіштер.

«Жеке, даралық» (индивидуальность) термині (латынша indivibuum бөлінбейтін, ерекше) деген мағына береді. Психологиялық сөздікте теңдессіз қасиеттерін білдіреді. Психологияда жеке, дербес ұғымы жеке ерекшеліктерді зерттеу контексінде (сөйлемінде) немесе адамның психологиялық қасиеттерінде иерархиялық құрылымдарды құруда – тұлғалық ұғыммен бірегей ұғым ретінде қолданылады. Жеке айырмашылықтар проблемасымен байланысты жеке дербестік туралы сөз болғанда, ол ұғымды – (зерделікте) адам бойында пайда болатыны зерделілік, темперамент, тұлғалық секілді психологиялық қасиеттердің түрлері деп түсінеді. Жеке дербестік «орташа» адамға жеке адамның қасиеттерінен бөліп қарау үшін қарама – қарсы қойылады. (орташа топтық беталыстар, тенденциялар). Бұл қарама – қарсы қоюшылық топтағы нақтылы адамға алынған заңдылықты ауыстырмау ережесінде өрнектеледі.

Адамның психологиялық қасиеттеріндегі иерархиялық ұйымдастырудағы талдауға келетін болсақ, мұнда жеке, даралық жеке-тұлғалық деңгейге қарағанда осы иерархияның жоғарғы деңгейі ретінде мазмұндалады. Яғни адамның жеке, даралық және тұлғалық қасиеттерінің теңдессіз үйлемісі ретінде Б.Г. Ананьевтың образдық мазмұндауы бойынша, тұлғалық психологиялық қасиеттердің «шыңы», ол жеке, даралық –тұлғалықтың «терең» жүйесі болып табылады.

Жеке даралықтың пайда болуына алып келетін процестер жайлы сөз қылғанымызда бізге жекелену немесе даралану ұғымдарын осы процестерді белгілеу үшін қолданылуымыз қажет.

Индивидуация, даралану ұғымы ұзақ түсініктемеге, тағдырға ие. Оның зерттелу тарихын философияда Фома Аквинскийге (1225-1274) үйлестіреді. «Индивидуация, даралану принципі» атты

шығармасында кез – келген екі жеке, дара тұлғалар үшін екеуін ажырата білетін бір белгінің табылатыны дәлме – дәл көрсетіп айтты. Мұндай жағдайда, индивидуация, даралану қандай – да бір теңдессіз бөлетін белгілерге байланысты болмау мүмкін, ол стандартты қасиеттердің теңдессіз комбинацияларымен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Көшбасшы имиджі – саяси жарнаманың басты құралдарының бірі. Оның арнайы қасиеті – үстемділік: біз ақпараттың толық көлеміне сүйенудің орнына ықшамдалған негізгі ақпаратқа сүйенеміз. Имидждік коммуникацияның арнайы ерекшелігі ақпаратты алушы реакциясының бақыланатындығында. Хабарлама тұрғындардың күткен реакциясын ескере отырып жасалады.

Ғылыми әдебиеттер көрсетіп отырғандай, психологтар, имиджмейкерлер, саяси кеңесшілер үміткер имиджін қалыптастыра отырып, аудитория депутаттыққа үміткерді, саясаткерді төмендегідей негізгі белгілер бойынша бағалайтындығынан келіп шығады: түр-әлпеті бойынша – 55 %, қалай сөйлейтіндігінен – 37-38 % және тек қана 6-7% – не айтып тұрғандығы бойынша [6, 54 б.].

Сонымен жоғарыда айтылған мәліметтердің бәрін қорытындылай келе, тұлғаның имиджін қалыптастыруда негізгі көшбасшылық қасиеттері деп төмендегілерді атауға болады:

- интуиция және болжау қабілеттерінің болуы;
- терең және терең ақыл;
- шешімділік;
- аса қатты еріктілік;
- өз-өзіне сенімділік;
- белсенді мақсаттың бағалануы;
- психологиялық қабілеттіліг (Жеке магнетизм);
- психологиялық қорғаушлық;
- эмоционалды ерікті тұрақтылық;
- экстравертивтілік;
- тең бола алу қабілетілігі;
- барлығымен достық қарым қатынаста болу;
- ақпаратты табу және талдай білу;
- қызмет барысында инновациялық бағыт, стандартты емес шешім қабылдай алу;
- рефлексия қабілеттілігі;
- дау дамайларды шеше алу қабілеттілігі.

Халық алдына шығатын адам ел үшін жайлы және пайдалы атмосфераны құру керек. Ел сеніміне ие болып, топ алдында өзінің белсенділігін қандай да бір әрекеттермен қалыптастырып, аудиторияны өзіне бағындырып, көрермендерге ойды түсінікті сөздермен не мағыналы стереотиптермен түсіндіруді негізге алу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Шварценберг Р. Ж. Политическая социология. – М., 1992. – Часть I. – 180 с.*

2 *Политическая энциклопедия: В 2-х томах. – М.: Мысль, 2000. – Т.1. – 750 с.*

3 *Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. – 616 б.*

4 *Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.*

5 *Әбсаттаров, Р. Саясаттану негіздері: оқу құралы/ 1-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 187 б.*

6 *Ибраева Ж.К. Психолингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 130 б.*

7 *Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. – СПб.: Питер, 3-е изд., 2006. – 208 с.*

8 *Апраксина М.В. Теоретические аспекты самопрезентации // Имиджелогия. Как нравятся людям? – М.: Народное образование, 2002. – 180 с.*

Аннотация

ИМИДЖ ПОЛИТИКА И НУЖНЫЕ ХАРАКТЕРЫ ДЛЯ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Елшибаева К.З.[1],

[1]*Казахский государственный женский педагогический университет*

Область политической лингвистики – это сравнительно молодая часть прикладной лингвистики, само словосочетание стало активно использоваться с 90-х годов XX века. Направление деятельности специалистов в этой области заключается в первую очередь в исследовании в целом политической коммуникации — это с одной стороны. А с другой стороны, это разработка рекомендаций по тому, как правильно строить политическую коммуникацию. Это же довольно большая проблема, особенно для обществ, в которых политическая традиция была очень сильно ограничена из-за того, что существовали какие-то ограничения в сфере политической коммуникации.

Одной из важных составляющих эффективности воздействия на аудиторию, является имидж политика, его формирование, поддерживание и продвижение. Построение удачного имиджа политического лидера главным образом зависит от следующих условий: от знания и понимания настроений, требований и установок своих будущих или настоящих последователей и умения показать, что данный политик – именно тот, кто полностью отвечает потребностям публики.

Ключевые слова: политика, политическая лингвистика, имижд, политический лидер, лидерские свойства.

Abstract

IMAGE OF THE POLITICIAN AND NECESSARY CHARACTER FOR HIS FORMATION

Yelshibayeva R.Z.[1],

[1]*Kazakh State Women's Pedagogical University*

The field of political linguistics is a relatively young part of application-oriented linguistics, the phrase became active to be used from 90th years of the 20th century. Activity of experts in this area consists first of all in a research in general of political communication - it is on the one hand. And on the other hand, it is development of recommendations about how it is correct to build political communication. Same quite big problem, especially for societies in which the political tradition was very strongly restricted because there were some restrictions in the sphere of political communication.

One of important components of efficiency of impact on audience, image of the politician, his formation, support and advance is. Creation of successful image of the political leader mainly depends on the following conditions: from knowledge and understanding of moods, requirements and installations of the future or real followers and ability to show that this politician - the one who completely meets needs of the audience.

Key words: policy, political linguistics, имижд, political leader, leader properties.

МРНТИ 16.21.47

Г.А. Жумабекова,[1] А.Б. Абдракова,[1] Д.Минарбеков [1]

[1]*Таразский государственный педагогический институт*

г. Тараз, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ О НОМИНАЦЕНТРИЧЕСКИХ ПОСЛОВИЦАХ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В настоящей статье актуальным представляется сопоставительно-типологическое исследование пословиц, а также логический план пословиц и поговорок в русском и казахском языках. Мир пословиц и поговорок представляет собой благодатное поле для исследовательской работы ученых самых различных специальностей – паремиологов, лингвистов, литературоведов, фольклористов, этнографов и др. Это вполне закономерно, поскольку пословица, несмотря на малый объем, может рассматриваться в различных аспектах исследования. Комплексное изучение пословицы, особенно в содержательном аспекте, имеет непосредственное отношение к таким отраслям научного знания, как культурология, этнолингвистика и этнография. Этим и определяется актуальность нашего исследования.

Также, Актуальным представляется и сопоставительно-типологическое исследование пословиц. В этом плане номинацентрические пословицы почти не изучались: в лингвистике отсутствуют работы монографического характера, посвященные сопоставительному анализу пословиц двух (или нескольких) разносистемных языков. В нашей работе на материале русского и казахского языков рассматриваются номинацентрические пословицы, т.е. пословицы, представляющие собой предложения, в которых главные члены (и подлежащее, и сказуемое) выражены существительными, местоимениями-существительными, субстантивированными частями речи и инфинитивами.

Ключевые слова: духовное богатство, культурное наследие, пословицы, этнолингвистика и этнография.

ВВЕДЕНИЕ. Пословицы – это жемчужина, житейская мудрость, духовное богатство и культурное наследие народа, проверенное на многовековом опыте. По мнению известного писателя, языковеда, этнографа XIX в., автора обширнейшего свода русских пословиц и поговорок В.И.Даля, "пословица не сочиняется, а рождается сама" [1].

Мир пословиц и поговорок представляет собой благодатное поле для исследовательской работы ученых самых различных специальностей – паремиологов, лингвистов, литературоведов, фольклористов, этнографов и др. Это вполне закономерно, поскольку пословица, несмотря на малый объем, может рассматриваться в различных аспектах исследования. Комплексное изучение пословицы, особенно в содержательном аспекте, имеет непосредственное отношение к таким отраслям научного знания, как

культурология, этнолингвистика и этнография. Этим и определяется актуальность нашего исследования. Актуальным представляется и сопоставительно-типологическое исследование пословиц. В этом плане номинацентрические пословицы почти не изучались: в лингвистике отсутствуют работы монографического характера, посвященные сопоставительному анализу пословиц двух (или нескольких) разносистемных языков. В нашей работе на материале русского и казахского языков рассматриваются номинацентрические пословицы, т.е. пословицы, представляющие собой предложения, в которых главные члены (и подлежащее, и сказуемое) выражены существительными, местоимениями-существительными, субстантивированными частями речи и инфинитивами (именными формами глагола).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Пословица – это паремия, которая не может быть меньше предложения, но и не может превосходить его по объему. При этом пословица грамматически (структурно) может соотноситься как к простым, так и сложным предложениям. Пословица как краткое и меткое народное изречение является сложным явлением. Поэтому в настоящее время нет ее единого определения. Более справедливой представляется точка зрения знатоков русской словестности В.И.Даля и А.А.Потебни [1,2]. По мнению В.И.Даля, пословица – это краткая притча, суждение, поучение. Поговорка же представляет собой окольное выражение, переносную речь, иносказание, намек, способ выражения. Но без притчи, без суждения, заключения, применения – это первая половина пословицы. По мнению А.А. Потебни, между басней и пословицей много общего и нередко источником происхождения пословиц служат басни. Пословицей может стать либо все содержание басни, либо часть ее. В любом случае процесс появления пословиц из других поэтических форм сопровождается мыслительной и речевой компрессией. Изучив многие линвистические работы ученых, я пришла к выводу, что различие между пословицей и поговоркой заключается в том, что пословица подкрепляет речь особым отдельным изречением, а поговорка вставляется в какое-либо суждение на правах его части.

Но в последней трети XXв. используется новый, структурно-семиотический подход к анализу пословиц [3; 4]. Этому способствовало развитие наук: лингвистика текста и паремиология. Так, по мнению паремиолога Г.Л. Пермякова, поговорками являются иносказательные словесные обороты, выражающие незаконченные суждения, а пословицы − это иносказательные предложения, формулирующие законченную мысль. /5, С.23-24/. И поговорки, и пословицы он рассматривает в рамках общей теории клише, указывая необходимость ее изучения в логическом плане. Логический план пословиц и поговорок Г.Л. Пермяков определяет как логико-семиотический. Различные дефиниции пословиц предлагают и другие паремиологи. В настоящее время пословица понимается как краткое, устойчивое в речевом обиходе, ритмически организованное изречение назидательного характера, в котором зафиксирован многовековой опыт народа; имеет форму законченного предложения (простого или сложного).

Существенными и специфическими признаками пословиц: 1) народность, 2) древность происхождения и актуальность употребления, 3) метафоричность, 4) аллегоричность, 5) многозначность и обобщающий характер, 6) назидательность 7) образность, поэтичность (для создания образности пословиц используются следующие средства, 8) эмоциональная насыщенность, 9) краткость, 10) структурно – семантическая законченность.

Основываясь на проанализированных свойствах пословицы, мы предлагаем следующее определение ее: «Пословица – это структурно и семантически законченное лаконичное народное изречение в клишированной парадигматической форме, имеющее образно – поэтический, аллегорический и назидательный характер».

В своей работе мы представили сопоставительное изучение номинацентрических пословиц в русском и казахском языках. В связи с этим согласна с утверждением ученого Э.Д. Сулейменовой о том, что «язык, независимо от национальных вариантов», представляет собой «универсальную базу мышления» [6]. Данное теоретическое положение вполне применимо и к сопоставительному исследованию пословиц. «Каждый народ спрессовывает в пословицы свой собственный опыт, но как часто он совпадает с опытом других народов! Оттого и получается иной раз, что разноязычные пословицы кажутся прямо-таки скалькированными друг с друга [6, 15].

В ходе исследования были выявлены предпосылки сопоставительного изучения пословиц номинацентрического характера: 1) наличие у каждого народа языковой картины мира, отражаемой в структуре языка и его единицах, в том числе и пословицах, 2) различия в реалиях, свойственных

каждому народу, 3) наличие структурных сходств и различий пословиц, 4) сходство пословиц разноструктурных языков в логико – семиотическом плане.

Пословицы разных языков, сходные в логико-семиотическом отношении и структурно-грамматическом плане, могут иметь существенные различия в плане обозначения реалий. Они определяются особенностями исторического развития, экономики, культуры, географии и др. и неизбежно находят свое отражение в языковых единицах, в том числе и в пословицах.

Пословицы в каждом языке охватывают сферы жизни человеческого общества. В процессе исследования пословичного фонда любого языка выделяются различные тематические группы, как: Любовь к Родине, родной земле, своему народу. Историческое прошлое. Народная практическая философия. Человек и его жизнь. Духовные качества человека; нравственные категории. Учение, знание, наука. Семейные отношения. Дружба и любовь и другие.

Номинацентричность пословиц не позволяет в полной мере представить все указанные тематические группы. Особенности номинацентрических пословиц:

1) они характеризуются отношениями тождества (положительного или отрицательного), например: Неверный друг – опасный враг; Лишнее говорить – себе вредить; Голод не тетка; Дом вести – не бородой трясти;

2) присутствие сравнения – явного или скрытого, например: Человек что замок: к каждому нужно ключик подобрать; Жизнь как луна: то полная, то на ущербе; Ученье – свет, а неученье – тьма; Мать праведна – ограда каменная;

3) могут обозначать типичные знаковые ситуации, например: На безрыбе и рак рыба; На безлюдье и Фома дворянин; Где пастух дурак, там и собаки дуры; Слуга барину не товарищ.

Охарактеризовать план содержания казахских пословиц непростая задача.

Антропологический характер пословиц особенно ярко проявляется в пословичном фонде казахского языка. В казахских пословицах человек предстает как высшая ценность мироздания, причем подчеркивается настоятельная необходимость единения человека с народом. В народе, обществе, коллективе сосредоточены нравственные, духовные и физические силы. Например: Ашу – дұшпан, ақыл – дос; Адам – адамға қонақ, жан – денеге қонақ; Білім – қуат; Жақсы аға – орман, жақсы іні – қорған; Отан − қуат, отбасы − шуақ; Ата − баланың қорғаны.

Структура номинацентрических пословиц определяется морфологическим и синтаксическим аспектами.

Главные члены номинацентрических пословиц выражаются именами существительными в именительном падеже.

Единство синтаксической позиции и функции требует расширить круг номинацентрических пословиц и включить в него высказывания с грамматическими заменителями имени существительного в именительном падеже. В роли таких заменителей выступают инфинитивы и субстантированные части речи. Например: Жить в разлуке – жить в муке; Каждый зряч, да не каждый врач; Не то счастье, о чем во сне бредишь, а то, на чем сидишь да едешь; Не всяк злодей, что часом лих; Пьяный что дурной.

Структурные схемы номинацентрических пословиц и пословичных выражений:

1. Sn + Sn.
2.Inf + Inf.
3. Sn + Inf.
4. Inf+Sn.

Абсолютное большинство русских номинацентрических пословиц построено по схеме: Sn+ Sn.

Например: Неверный друг – опасный враг; Молчаливая собака не слуга; Борода глазам не помеха; Кровь – не вода, сердце – не камень.

Номинацентрические пословицы представляют собой предикативные единицы (предложения), функционирующие как самостоятельно, являясь простыми предложениями.

Например:Время – судья; Доброе начало – половина дела; Счет дружбе не помеха, так и в составе сложных предложений БСП: Лето- припасиха, зима – подбериха;. ССП: Глаза – бирюза, а душа – сажа; СПП: Кто друг прямой, тот брат родной;

Часто в составе номинацентрических пословиц употребляются два сравнительных союза: что и как.

Например: Девичьи слезы, что роса на восходе солнца; Человек что замок: к каждому нужно ключи подобрать; Человек без Родины, что соловей без песни; Речь без пословицы, что еда без соли; Жизнь как луна: то полная,то на ущербе; Дружба как стекло: разобьется, не склеишь.

В русском языке особое место занимают номинацентрические пословицы с конструкцией Sn + Sn:

Льстец под словами – змей под цветами; Слово – серебро, молчание – золото; Старость – не радость, смерть – не камень; Кукушка не ястреб, а неуч не мастер; Стар – что собака, а мал – что щенок; Для муравья капля – озеро; На безрыбье и рак рыба; На чужой стороне и орел – ворона; Сто голов – сто умов.

Конструкции Inf + Inf:

Жизнь прожить – море переплыть; Писать – не языком чесать; С волками жить – по-волчьи выть; Волков бояться – в лес не ходить; Друга узнать – пуд соли вместе съесть; Иному и век изжить – ровно (просторечное словно) шутку пошутить.

Модели конструкций Sn + Inf и Inf + Sn немногочисленны.

Например: Женский обычай – слезами беде помогать; На старости жениться - не себе корысть.

Существуют и другие конструкции:

Три дня – три года. Лук с чесноком – родные братья; Хорошая жена – и золото, и серебро; Солнце, воздух и вода – наши лучшие друзья; Беда да мука – та же наука; Хорошая жена – и золото, и серебро; Ученье без уменья – не польза, а беда.

В казахском языке наиболее часто встречаются номинацентрические пословицы, построенные в соответствии со структурной схемой Sn + Sn: Білім – қуат (Знание – сила); Жастық – әлсіздік емес (Молодость – не слабость).

Пословицы представлены нераспространенными простыми предложениями типа: Қыз – қонақ; Білім – қуат; Отан − қуат, отбасы − шуақ; Көз− бұлақ, көңіл − сынап.

Номинацентрические пословицы представлены распространенными простыми предложениями типа: Жақсы ат – жан серігі; Шешеннің тілі – шебердің бізі; Жақсы сөз – жарым ырыс; Уақыт – ұлы емші; Жері байдың − елі бай; Асылдың бірі − адалдық.

Номинацентрические пословицы представлены сложными предложениями типа: Сөздің сәні – мақал, шектің сәні – сақал; Сөз атасы – құлақ, жол атасы – тұяқ, су атасы – бұлақ; Жақсы аға – орман, жақсы іні – қорған; Ашу – дұшпан, ақыл – дос.

ВЫВОДЫ. Таким образом, номинацентрические пословицы русского и казахского языков, имея существенные различия в семантическом и структурном отношениях, характеризуются определенным единством и в плане содержания, и в плане выражения.

Список использованных источников:

1 Даль В.И. Словарь русского языка. / Переизданный. − М., 1989.
2 Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. − М., 1967.− 535 с.
3 Қазақ мақал-мәтелдері // Құрастырған Ж.Малайсарин. − Алматы, 2005.−184б.
4 Современный русский литературный язык / Под ред. Белошапковой Г.А. − М., 2001.
5 Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по обшей теории клише).− М.,1970. − С.23-24.
6 Сулейменова Е.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики.− Алматы,1996. – 15 с.

Аңдатпа

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ НОМИНАЦЕНТРИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМАСЫ ТУРАЛЫ

Жұмабекова Г.А.[1], Абдрақова А.Б. [1], Минарбеков Д.[1]
[1]Тараз мемлекеттік педагогикалық институты

Мақал-мәтелдер – ұзақ жылдар бойы халықтың іс-тәжірибесінен түйінделген даналық жемісі. Мақал-мәтелдер – әр кезеңде ата-бабадан ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақтың еншілеген мол қазынасы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінінде халықтың өмір сүру барысындағы тәжірибесі, көңілге түйген ақылының кені жатыр.Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасалып, екшеліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – мақал-мәтелдер.

Халық қашан да өскелең ұрпақты тәрбиелеудің мәнін, оның қиындығы мен қуанышын, одан шығатын нәтижені біліп отырған. Осы тұрғыдан алғанда ауыз әдебиетіндегі шағын жанрлардың бірі – мақал-мәтелдер баланың ой-өрісін, дүниетанымын, қиялын, тілін дамытуда, тәлім-тәрбиесінде терең мән жатыр.

Осы мақалада өзекті мәселе мақал-мәтелдерді салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеу, сондай-ақ орыс және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің логикалық жоспары.

Бұл тұрғыда номинацентрикалық мақал-мәтелдер қажетті деңгейде зерттелмеген: екі жүйедегі тілдердің мақал-мәтелдерін салыстырмалы талдауға арналған монографиялық сипаттағы жұмыстар лингвистикада жоқ.

Түйін сөздер: Мәдени мұра, мақал, этнолингвистика және этнография.

Abstract

THE PROBLEM ABOUT NOMINALISTICALLY PROVERBS IN RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Zhumabekova G.A.[1], Abdrakova A.B.[1], Minarbekov D.[1]

Taraz state pedagogical Institute

In this article, seems relevant comparative-typological study of Proverbs, as well as a logical plan of Proverbs and sayings in Russian and Kazakh languages. The world of Proverbs and sayings is a fertile field for research scientists of various specialties - paremiolog, linguists, literary scholars, folklorists, ethnographers, etc. Is quite natural, as the saying goes, despite the small volume may be regarded in various aspects of the study. A comprehensive study of the Proverbs, especially in substantial aspect, is directly relevant to such branches of scientific knowledge as cultural studies, ethno linguistics and Ethnography. This determines the relevance of our research.

Also, the Actual appears and comparative-typological study of Proverbs. In this regard nominations Proverbs has not been studied: in linguistics there are no works of monographic character, dedicated to the contrastive analysis of Proverbs of two (or more) raznosortnyh languages. In our work on Russian and Kazakh languages are considered nominations Proverbs, i.e. Proverbs, which is a proposal in which the main members (subject and predicate) are nouns, pronouns, nouns, substantial bye parts of speech and infinitives.

Key words: cultural heritage, cultural heritage, Proverbs, ethno linguistics and Ethnography.

МРНТИ 16.21.47

Г.А. Кажигалиева[1]

[1]Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы. Казахстан

ЧИТАЯ МОНОГРАФИЮ
(лингвометодические размышления на полях монографии А.К. Жумабековой «Антонимия в казахском и русском языках (опыт сопоставительно-типологического анализа)»)

Аннотация

Данная статья представляет собой рецензию на научную монографию доктора филологических наук, профессора А.К. Жумабековой, посвященной рассмотрению феномена антонимии в казахском и русском языках в сопоставительно-типологическом аспекте.

Автор статьи анализирует содержание и структуру монографии, отмечая, что интегративный подход, используемый профессором Жумабековой, позволяет сформировать целостный взгляд на изучаемое явление, увидеть его панорамно во всей многомерности его связей и отношений, в частности рассмотреть противоположность, лежащую в основе антонимии, как многоаспектное явление, как сферу пересечения интересов философии, логики, психологии, социологии, этики, эстетики, религии и собственно лингвистики.

Ценность монографии, достигнутых её автором результатов и в том, что последние могут служить лингвистической основой актуальных сегодня интегративно-антропоцентрических направлений в сфере языкового обучения. В статье-рецензии подчеркивается, что монография в систематизированном виде представляет результаты успешно проведенного теоретического научного исследования, обладающие актуальным учебно-образовательным потенциалом.

Ключевые слова. Монография, феномен антонимии в казахском и русском языках, сопоставительно-типологический аспект, интегративно-антропоцентрическое направление, учебно-образовательный потенциал проведенного научно-теоретического исследования.

Научная монография по определению своему предполагает «многоаспектное рассмотрение и решение актуальной проблемы; она должна обладать: 1) новизной теоретического или эмпирического содержания; 2) единством научного подхода; 3) смысловой завершенностью; 4) сложной композиционной структурой. К тому же *многоаспектность содержания* монографии предполагает: 1) формулировку проблемы и/или постановку задачи; 2) определение и дифференциацию понятий с установлением между ними логико-семантических отношений; 3) экспликацию идеи, гипотезы или основного тезиса научной концепции, «окрашенного» гипотетической модальностью; 4) доказательство гипотезы; 5) характеризацию изучаемого объекта; 6) демонстрацию эмпирического материала, подтверждающего достоверность нового знания» [1]. То есть монография представляет собой авторский научный труд, в котором не только с полнотой раскрывается определённая тема или проблема, а также смежные вопросы, не только освещаются новые гипотезы и решения, имеющие научную ценность, но главной целью монографии является предоставление научному сообществу

уникальной точки зрения на конкретную тему, подробное освещение методики ее изучения и предложение научных способов решения проблемы. Иначе монография предлагает нам квинтэссенцию научных достижений ее автора, причём в систематизированном виде, на материале анализа конкретной научной проблематики.

Сегодня такой монографией, предметом нашего обсуждения, стал научный труд доктора филологических наук, профессора **А.К. Жумабековой «Антонимия в казахском и русском языках (опыт сопоставительно-типологического анализа)»** [2].

Как отмечает сам автор в аннотации к указанной монографии, в работе проводится «комплексный анализ явления антонимии с привлечением данных таких наук, как логика, психология, философия. Результаты разработки проблемы в сравнительно-типологическом аспекте демонстрируют сущность антонимии как языковой универсалии, отражающей взаимосвязь мышления и языка. Итогом исследования антонимических отношений в лексике казахского и русского языков стало выявление не только общих закономерностей развития данного языкового явления, но и специфических черт его реализации в каждом исследуемом языке».

Таким образом, как следует из данной аннотации, автор и в новой работе верен комплексному подходу, использованному в свое время им в учебном пособии «Лексика как система языка», также рецензированном нами. Эта верность вызывает уважение, поскольку именно комплексность, системность, интегративность позволяют сформировать целостный взгляд на изучаемое явление, увидеть его панорамно во всей многомерности его связей и отношений и, как отмечает Бонифатий Михайлович Кедров, известный философ, логик, психолог, увидеть ход движения научной мысли «от дифференциации к интеграции», от специального частного к общему, от низшей ступени познания к высшей, от изучения изолированных сторон предмета к единству их рассмотрения» [3]. В преломлении же на лингводидактическую сферу комплексно-интегративный подход становится предопределяющей константой, поскольку главной целью языкового обучения сегодня является формирование многомерной целостной языковой личности обучаемых, отсюда – актуализация обеспечения интегративных связей обучения языкам.

Интегративность и антропоцентричность – это ключевые характеристики рассматриваемой научной монографии, состоящей из введения, двух глав, заключения, списка рекомендуемой литературы, списка источников и их сокращений. Объем монографии составляет 10 печатных листов. Красной нитью через всю работу автор проводит мысль о преодолении атомистической тенденции в лексикологической сфере через «переход от инвентаризации фактического материала к обобщению результатов предыдущих исследований отдельных лексических объединений», через «выявление определенных структур организации лексической системы, которые служат универсальной основой организации памяти человека, связаны с логическими свойствами мышления»; и последнее делает уже возможным не только расчленение языкового материала, но и его синтез.

В первой главе монографии «О сущности явления антонимии» А.К. Жумабекова последовательно рассматривает: основные направления и современное состояние теории антонимии в русском и казахском языкознании; логические и языковые аспекты теории антонимии; проблему классификации антонимических единиц; лексикографический аспект теории антонимии.

Интегративность данного раздела работы и по содержанию, и по структуре уже предопределяется сущностными характеристиками антонимии как универсального языкового явления, наблюдаемого в различных языках и на разных уровнях языковой системы. Антонимия играет важную роль в речемыслительной деятельности, поскольку является основным выразительным средством создания контраста. В силу чего тема антонимических отношений в системе языковых связей характеризуется общетеоретической значимостью, которая в данной работе подкрепляется в постановкой проблемы в сопоставительно-типологическом ракурсе. Последний (сопоставительно-типологический аспект) способствовал глубокому проникновению в сущность антонимии как языкового явления, раскрытию универсального и специфического в каждом из сопоставляемых языков по отношению к антонимам и антонимии как языковому явлению в целом. То есть с помощью методов сопоставительной типологии автору удалось раскрыть индивидуальные особенности конкретного языка и вместе с тем черты, общие у него с другим языком.

Так, анализируя качества и характеристики антонимии, имеющей логико-понятийную природу, автор работы разграничивает понятия «логическая противоположность» и «языковая противоположность» и выделяет 2 вида соотношения логических и языковых категорий: 1) контрарная противоположность – языковая противоположность; 2) контрадикторная противоположность - языковая

противоположность. На основе изучения значительного фактического материала профессор А.К. Жумабекова приходит к выводу о том, что не всегда наблюдается полное соответствие между двумя данными категориями, поскольку «логическая противоположность характеризует определенные отношения между несовместимыми понятиями и включает контрарную и контрадикторную противоположность. Языковая же противоположность, являясь производной от логической, отражает в языке существенные с точки зрения человеческого сознания различия в предметах и явлениях объективного мира и реализуется в антонимических единицах. Отсюда понятие *языковая противоположность* шире понятия *контрарная противоположность*, так как включает, помимо симметричных, еще и асимметричные антонимические оппозиции; понятия контрадикторная противоположность и языковая противоположность совпадают лишь в той части, что оба основываются на отрицании. Однако логическое отрицание оказывается нетождественным грамматическому» [2, 33]. Приведенные в работе примеры подтверждают тезис о том, что понятие «языковая противоположность» шире понятия «контрарная противоположность»

Таким образом, указанный вывод автора монографии еще раз подчеркивает важную роль интегративного подхода к анализу универсальных языковых явлений, каковой является актуализированная здесь антонимия, поскольку только широкий – интегративный – подход позволяет полноценно рассмотреть противоположность, лежащую в основе антонимии, как многоаспектное явление, как сферу пересечения интересов философии, логики, психологии, социологии, этики, эстетики, религии и собственно лингвистики и позволяет соответственно не игнорировать вопросы соотношения языка, мышления и действительности и раскрытия механизмов человеческого познания. Поэтому нельзя не приветствовать стремление автора монографии уйти от «традиционной узколингвистической характеристики антонимического состава языка», а также его вполне обоснованное предложение рассматривать лексическую систему языка с позиций интегративного подхода, учитывающего взаимосвязь лингвистического, логического и психологического. Помимо этого, отметим, что возможность экстраполировать теоретические положения философии на лингвистический план позволяет сделать выводы, имеющие важное значение для дальнейшего изучения языковой системы, в том числе и антонимии.

Представленный в этой же Первой главе сопоставительный анализ антонимических противопоставлений в казахском и русском языках с помощью *метода оппозиций* (предложенного в свое время Н. С. Трубецким) дал автору работы возможность выделить градуальные, привативные и эквиполентные оппозиции и охватить большое число противопоставлений.

В целом в теоретическом плане указанный Первый раздел и в общем вся работа, если использовать методическую терминологию, четко выделяются своим **межпредметным** содержанием, реализуемым через использование автором возможностей других наук для объяснения языковых явлений, в частности феномена антонимии в лексике языка. К примеру, логика в контексте языка ориентирует не на расчленение, а на поиск и выделение особенных субстратных, структурных единиц, обладающих максимальной всеобщностью и постоянной воспроизводимостью, к каковым, безусловно, относятся и антонимы. Рассматривая сущностные характеристики антонимии, А.К. Жумабекова в своей работе опирается также на такие общесистемные принципы философского происхождения, как целостность, структурность, иерархичность, взаимозависимость системы и среды, множественность описания каждой системы.

Указанные достижения теоретического характера в лингводидактическом аспекте ценны тем, что могут служить лингвистической основой актуальных сегодня интегративно-антропоцентрических направлений в сфере языкового обучения. Ибо главная лингводидактическая цель – становление многомерной целостной языковой личности обучаемых – это целостный педагогический процесс, характеризующийся интегративно-гуманистической сущностью. К примеру, в контекст инновационной *личностно ориентированной технологии* языкового обучения органично вписывается идея обучения антонимической системе языка как «целостному единству взаимообусловленных элементов», идея понимания противопоставления, заложенного в антонимию, как мощного средства системной организации лексики с семантической точки зрения. Ибо личностно ориентированное образование - это образование, основывающееся на знании о целостном мире человека и на опыте целостной деятельности в этом мире. «Главная функция такого образования состоит в том, чтобы обеспечить целостную ориентировку в мире с позиций интересов человека – главного продукта генезиса природы, общества и саморазвития духа» [4, 74].

Во Второй главе монографии «Функциональный аспект антонимических единиц казахского и русского языков» автор последовательно освещает такие вопросы, как: факторы, создающие контекстуальную антонимию; особенности функционирования антонимических оппозиций в казахских и русских паремиях; стилистические фигуры, основанные на противопоставлениях, и некоторые вопросы их перевода. Как отмечает профессор А.К. Жумабекова в вводной части ко Второй главе, целью данного раздела стал малоизученный вопрос антонимии как в казахском, так и в русском языкознании – «анализа оппозиций в коммуникативном аспекте». Автором решалась задача «выявления потенциальных возможностей антонимических единиц, заложенных в системе языка и реализуемых в актах речевого общения» [2, 89]. При этом целесообразным было, как подчеркивает Айгуль Казкеновна, рассмотрение особенностей функционирования антонимических единиц в различных литературных жанрах: поэзии, прозе, публицистике, в произведениях устного народного творчества [2, 89]. Помимо этого, в данном разделе затрагивается и тема перевода стилистических фигур, основанных на противопоставлениях, с одного языка на другой. Вторая глава монографии, как можно заметить, носит выраженный практико ориентированный характер, и она насыщена целенаправленно отобранным разнообразным речевым материалом.

Рассматривая в методическом плане содержание данной главы, важно отметить, что оно чрезвычайно созвучно концепции активной коммуникативности, положившей в 70-80-е годы прошлого столетия начало современной антропоцентрической лингводидактике. Коммуникативное обучение языку (языкам) предполагает стимулирование и использование коммуникативных потребностей обучаемых, мотивацию и развитие этих потребностей, обусловленных общественной необходимостью и индивидуальной заинтересованностью в изучаемом языке, то есть при коммуникативном подходе акцент делается на использовании, употреблении языка, иначе на прагматической его составляющей. Коммуникативный подход к языковому обучению означает, что в центре этого обучения находится обучающийся как субъект учебной деятельности, а сама система обучения предполагает максимальный учет индивидуально-психологических, возрастных и национальных особенностей личности обучаемого, ориентацию учебных занятий на обучение общению, использование языка с целью обмена мыслями. Ключевая прагматическая составляющая коммуникативного подхода к языковому обучению перекликается в нашем случае с авторской идеей комплексно-интегративного рассмотрения вопросов антонимии, анализа антонимических единиц с точки зрения их функционирования в речевом общении [2, 93-141]. Поэтому материал, сосредоточенный в данной главе и представляющий собой прецедентные тексты (казахские и русские паремии, отрывки из произведений Абая, И. Джансугурова, М. Ауэзова, М. Дулатова, М. Жумабаева, М. Шаханова, М. Цветаевой, М. Булгакова, Е. Евтушенко, В. Каверина, Б. Акунина и др.), обладает выраженной практической значимостью и может эффективно использоваться и при дальнейшем типологическом исследовании казахской и русской антонимии, и в переводческой и лексикографической практике, и в преподавании курса лексикологии, и в сравнительной типологии языков, и в практике преподавания русского и казахского языков, и при подготовке учебных пособий, и при написании студентами курсовых и квалификационных работ.

Указанный практический материал важен в методическом, и не только, плане также тем, что демонстрирует возможности антонимов как изобразительного и выразительного средства. В одном случае они конструктивно организуют текст, в другом - контрастно оттеняют характеры героев произведений, в третьем - выступают в уточняющей функции. Например, антонимы, выражающие координационные понятия (*снаружи - внутри, направо - налево, сперва - потом*), служат для выражения пространственных или временных отношений в тексте.

Как известно, в задачу преподавателя-словесника входит не только обучение учащихся грамотной речи. Не менее важно воспитать в них эстетическую восприимчивость, чувство прекрасного. И работа над антонимами, раскрытие их художественных функций - один из приемов этого воспитания. Отобранный автором монографии материал предоставляет в этом отношении прекрасную возможность и для собственно обучения антонимии, и для художественно-эстетического воспитания студентов.

В целом в лингводидактическом плане ценность данной работы заключается в том, что она в систематизированном виде представляет результаты успешно проведенного теоретического научного исследования, результаты, обладающие актуальным учебно-образовательным потенциалом. Это тем более важно в целях эффективного продолжения начатых преобразований в образовательной сфере, требующих объединения усилий всех ученых страны, всемерного и полнокровного использования в реальном образовательном процессе результатов успешно проведенных ими научных исследований.

Профессору А.К. Жумабековой, на наш взгляд, удалось привлечь внимание читателей к феномену антонимии, раскрыть новые грани в ее сущностных характеристиках, рассмотреть новые подходы к изучению увлекательной, сложной и практически неисчерпаемой области лексикологии, показать современное состояние теории антонимии, определить ее ближайшие задачи.

Монография А.К. Жумабековой об антонимии как системном и универсальном явлении, рассматриваемой к тому же в сопоставительно-типологическом аспекте, таким образом, не только сообщает читателям определенный круг сведений и не только систематизирует их, но и стимулирует новые поиски в области русской и казахской теории антонимии как теоретического, так и учебно-методического характера.

Список использованной литературы:

1 Словарь лингвистических терминов. - Изд. 5-е, испр-е и дополн. – Назрань: Изд-во «Пилигрим». Т.В. Жеребило, 2010. – 486 с.

2 Жумабекова А.К. Антонимия в казахском и русском языках (опыт сопоставительно-типологи-ческого анализа). – Алматы: ТОО «Институт развития государственного языка», 2016. – 168 с.

3 Кедров. Б.М. Беседы о диалектике. Шестидневные философские диалоги во время путешествия. – М.: Издательство «Комкнига», 2007. – 242 с.

4 Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. – 272 с.

Аңдатпа

МОНОГРАФИЯНЫ ОҚИ ОТЫРЫП
(А.Қ. Жұмабекованың «Қазақ және орыс тілдеріндегі антонимия (салғастыру-типологиялық талдау тәжірибесі)» атты монографиясы туралы лингвомәдени ой-толғау)

Қажығалиева Г.А.[1],

Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Аталмыш мақала филология ғылымының докторы, профессор А.Қ. Жұмабекованың қазақ және орыс тілдеріндегі антонимия феноменін салғастыру-типологиялық бағытында қарастырған ғылыми монографиясына рецензия болып табылады.

Мақала авторы монографияның мазмұны мен құрылымына талдау жүргізеді. Профессор А.Қ. Жұмабекованың қолданған интегративті бағыт зерттеген құбылысқа тұтас көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік береді, лексикалық байланыстар мен қарым-қатынастардың қыр-сырын түсіну үшін, атап айтқанда, антонимия негізіндегі жататын қарама-қарсылықты көп қырлы құбылыс ретінде, сондай-ақ, философия, логика, психология, социология, этика, эстетика, дін және лингвистика түрлі салаларының мүддесі екеніндігіне әбден көз жеткізуге болады.

Монографияның, яғни оның авторы қол жеткізген нәтижелердің құндылығы, олар тіл оқыту саласында бүгінгі күні өзекті болып табылатын интегративтік-антропоцентрикалық бағыттарының лингвистикалық негізі бола алатындығы. Мақалада аталған монографияда жүйеленген түрде ойдағыдай жүргізілген теориялық ғылыми зерттеудің өзекті оқу-білім беру әлеуеті бар екендігі ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: монография, қазақ және орыс тілдеріндегі антонимия феномені, салғастыру-типологиялық бағыты, интегративтік-антропоцентрикалық бағыты, жүргізілген теориялық ғылыми зерттеудің өзекті оқу-білім беру әлеуеті.

Abstract

READING THE MONOGRAPH
(lingua-methodological reflections in the monograph of A. K. Zhumabekova «Antonymy in Kazakh and Russian languages (experience of the comparative and typological analysis)»)

Kazhigaliyeva G.A.[1],

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University

This article represents the review of the scientific monograph of the Doctor of Philology, professor A. K. Zhumabekova, devoted to consideration of a antonymy phenomenon in Kazakh and Russian languages in comparative and typological aspect.

The author of article analyzes content and structure of the monograph, noting that the integrative approach used by professor A. K. Zhumabekova allows to create a complete view of the studied phenomenon, to see it panoramically in all multidimensionality of its communications and relations, in particular to consider the contrast which is the cornerstone of an antonymy as the multifaceted phenomenon, as the sphere of interests crossing of philosophy, logic, psychology, sociology, ethics, an esthetics, religion and actually linguistics.

The value of the monograph, of the results achieved by its author is in the fact that it can form a linguistic basis of the integrative and anthropocentric directions urgent today in the sphere of language training. The article review emphasizes that in a systematic way the monograph presents the results of successfully conducted theoretical scientific research with the actual educational potential.

Key words: monograph, antonymy phenomenon in Kazakh and Russian languages, comparative and typological aspect, integrative-anthropocentric direction, actual educational potential of the theoretical scientific research.

ҒТАХР 16.21.47

Д.Е. Капанова[1], М.И. Байгошкарова[1]
[1]С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ӘЙЕЛ ЕСІМДЕРІНІҢ МАҒЫНАСЫ

Аңдатпа

Мақалада ономастиканың негізгі теоретикалық проблемалары мен мәселелері қарастырылады. Тіл біліміндегі жалқы есімдердің негізгі теориялық мәселелерінің бірі онимдердің ерекшелік мәселелері болып табылады. Олардың онимдер ерекшелігінен айырмашылығы олардың жалқы және жалпы есімдермен тығыз байланыстылығында. Алдарыңызда беріліп отырған мақала әдеби ономастика саласындағы ономастикалық зерттеу бағыттары мен мәселелеріне шолу жасауға арналған.

Ономастика қазіргі тіл білімі ғылымының лексикалық бір бөлігі ретінде біздің қоғамның, тарих пен мәдениеттің және күнделікті әлеуметтік өмірімізбен тығыз қарым-қатынаста. Ономастиканы зерттеуші тілші ғалымдар дүниетаным мен тілдің өзара байланысы мен қарым-қатынасын, атаулар мен оларға негіз болатын этномәдени ақпараттарды тілдік тұрғыдан қарастырады. Жоғарыда атап кеткеніміздей қазақ ономастикасы қазіргі таңда жаңа тың бағытта даму үстінде. Сондықтан да ономастика саласын, олардың тілдік айрықшылықтары мен құрылымын мәдени танымдық, әлеуметтік этимологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің өзекті тақырыбы болып табылады.

Оның үстіне мақала авторлары қазақ тіліндегі көркем шығармалардағы әйел есімдерінің мағыналары туралы тың мәселелерді қарастырады. Мақалады ұлы жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы», Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан», Сәбит Мұхановтын «Ботагөз» шығармаларындағы әйел кейіпкерлердің есімдері мысалдармен кеңінен талданады.

Түйін сөздер: әйел есімдері, бейресми есімдер, антропонимдер, көркем шығарма, әдеби ономастика.

Қазақ халқының ұлы жазушысы М. Әуезов 1917 жылы жазылған «Адамдық негізі – әйел» деген ең алғашқы туындысын әйел тақырыбына арнапты. Ғалым: «Адам баласы – тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балаларының бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналасына үйіріліп, үй ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын адамшылыққа кіргізген – әйел» – депті. Ұлы ойшыл жазушы сол сөзімен әйел – біздің қоғамның ұйытқысы екенін, әйел еркіндікке жетпесе, адамшылық та күрмеулі болатынын нақты айтып, егер, қазақ, мешел болып қалмайын десең, бесігіңді түзе, әйелдің халін түзе! – деп сол кездің өзінде-ақ, қазіргі біздің заманымызға өте қажет идеяны ұстанғанын байқаймыз. Қазақ елі әу бастан-ақ анасын сыйлап өткен. Ертеден келе жатқан наным-сенімдердің түп тамыры да – ана. Біздің халқымыз аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана деп табынады.

Есімдер көркем шығармалардың алуан түрлі жанрларында (поэзия, проза, драма) кейіпкерлердің әдеби образдарын толықтыруда, олардың характерін, психологиялық ерекшеліктерін көрсетуде негізгі құрал ретінде стильдік мәнде кеңінен қолданылады.

Есімдерді талғап-таңдап, саралай сұрыптап, ыңғайына қарай өз орнына қолдануда бірден-бір өнеге, үлгі тұтатын туынды М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы боп табылады.

Эпопеядағы есім-атаулар сыр-сипаттарына қарай екі түрлі топқа бөлінеді. Олар:

1) шын болған тарихи адамдардың есімдері;

2) жазушы тарапынан ойдан қойылған есімдер.

Араб-парсы тілдерінен алынған есімдер: *Айша, Ділда, Қамар, Мағрипа, Рахила, Шәрипа*

Байырғы қазақ есімдерінен қойылған есімдер: *Айса, Айша, Ділда, Қамар, Мағрипа, Рахила, Шәрипа, Айқыз, Аққозы, Керімбала, Әйгерім, Таңшолпан, Тоғжан, Торғай, Ұлжан Ақбалы, Балжан*

Фольклорлық көне есімдер: *Айша, Ділда, Қамар, Мағрипа, Рахила, Шәрипа*

М. Әуезов романындағы кейіпкерлер есімдерінің айтуға жеңіл, құлаққа жағымды, сұлу да әдемі, мағынасы айқын болу жағына баса назар аударып отырған. Сол себептен де болар романдағы кейіпкерлердің есімдерінің көбінің мағынасы халыққа бірден түсінікті, көкейге қонымды келеді. Оны мына төмендегі есімдерден анық байқаймыз. Мәселен, Аққозы «әдемі, аппақ қозы» деген теңеулер қандай тамаша берілген.

Абайдың әжесі Зере атының шығу төркініне зер сап байқасақ, парсының Зере «алтын», «ақша» деген мағынадағы сөзінен қойылған екен. Қазіргі кезде Зергүл, Зереш, Ақзере, Айзере тәрізді есімдер жиі ұшырайды. Осы сөздің негізінде парсы тілінде зергер «алтыннан зат жасаудың шебері, ювелир, зарикар – «алтындалған, алтыннан жасалған» деген сөздер де бары мәлім. Тіліміздегі зер кесе, зере тостаған тәрізді сөз тіркесінің «алтын кесе», «алтындаған» дегенді білдірсе керек.

Әйгерім есімінің шығу, қойылу себебін эпопеяда былайша оқимыз. Кезеңінен аттанып шығысымен Шүкіман жайын ауызға алысты.

- Керім… Керім..: Несін айтасың! – деді Абай.
- Әй, керім! Әй, керім! – деп Ербол да сұқтанып, тамсанудың үстінде еді. Абай қалай айттың, қалай айттың деп жолдасының жаңағы айтысын қайта-қайта қайыртты да:
- Ал мен бірнәрсе айтайын ба? Бұның Шүкіман деген аты сұлу емес, сай емес. Жаңа ат қоямыз. Оны дәл осы арада сен таптың. Шүкіман аты қалсын, шын аты Әйгерім! Әйгерім болады! – деді [1, Ү т. 43].

Эпопеяда кісі есімдеріне берілген мінездемеден-ақ әрбір есімнің толық мағынасы анық ашылып, көпке айқын болып отырады.

Эпопеядағы есімдерді жүктеп, талдағанымызда ерекше көзге түсіп байқалған құбылыс – олардың басым көпшілігі ана тіліміздегі сөз байлығынан алынған. Сондықтан да олар әуел бастағы жалпы есімдік мағынасынан тұтастай айрылмаған, жалпы қауымға түсінікті, көкейге қонымды тұрады.

«Абай жолы» эпопеясындағы әйел есімдерінің мән-мағынасы мен қолдану ерекшеліктері осы айтылғандармен шектеліп қалмайды. Эпопеядағы географиялық атаулар мен ел, халық, руаттарының мал атаулары мен өсімдік дүниелерінің атаулары– халқымыздың әлеуметтік тұрмыс, мәдени өмірінің бет бейнесін көрсететін тұтас жатқан тың дүние. Келесі қарастырылғалы отырған шығармамыз Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі әйел есімдерінің мағынасы.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» повесінде антропонимиялық шоғыр қалың қабатымен көрінеді: аталған туынды да кейіпкерлер молынан ұшырасады. Шығармадағы басты кейіпкер мен жанама кейіпкерлер тағдыры арқылы қазақ қоғамының қайталанбас бейнесі ашылады. Повесте кісі есімдері өте көптігімен қатар, қолданылу жиілігі жағынан да көп қолданылатыны байқалады. Әсіресе көркем әдебиетте басқа кейіпкерлерге қарағанда *Ұлпан* антропонимі жиі қолданылған. [2, 106].

Ғабит Мүсіреповтің аталмыш шығармасы шынайы тарихи оқиғаға негізделгенімен, шығарма өн бойы автордың көркем ойлауына құрылған, сол себепті де басты кейіпкер бейнесі – типтік бейне болып табылады.

Көркем мәтінде белгілі бір антропонимдер немесе топонимдер әдеби туындының құрылымы мен мағынасына байланысты көптеген қосымша коннотациялық пен ассоциациялық мәнге ие болады. Жалқы есімдердің мағыналық қырлары мәтінде біртіндеп көріне бастайды; оған автор берген барлық персонаждың классификациясы мен жалқы есімдер мағынасы қатысады. Яғни жалқы есім мәтінде мағына жағынан толығып белгілі бір белгі ретінде қызмет атқара бастайды да, ассоциативті мағынаны білдіретін таңбаға айналады. Ол мағыналарды кеңістікті мағыналық құрылым деп атауға болады. Олар сол контектске ғана тән, сол контексте ғана өміршең бола алады, яғни индивидуальды-көркем мағыналы жалқы есім бола алады.

Шығарманың басты кейіпкерінің есімі туындыда тірек сөз болып табылады да, негізгі мағыналық жүкті өз бойына жинақтап, шығарманың тақырыбы мен негізгі идеясын айқындап тұрады. Ұлпан есімінің «индивидуальды-көркем мағынасы» толыққанды болғандықтан, символдық дәрежеге дейін көтеріліп, өнеге болатын, үлгі болатын есімге айналады. Повесть басталғанда *Ұлпан* мағыналық қырлары ашылмаған толыққанды есім емес еді. Ал повесть соңында *Ұлпан* есімі тәкаппар, еркін, ақылды, батыл сөздерімен ассоциацияға түседі.

Кез келген көркем мәтіндегі жалқы есім үш деңгейде мәтіннің семантикалық композициясында қызмет атқарады:

1. сөйлеу композициясы (сөйлеу композициялық құрылымы + стилистикалық тәсілдер);
2. әдеби композициясы (сюжет + персонаж);
3. шығарманың идеялық-эстетикалық мағынасы («концепт» немесе «автор образы»).

О.И. Фонякова бойынша, көркем мәтіндегі тізбекті-сөйлеу композициясы пирамиданың негізін құрайды. Оның келесі деңгейі образ бен сюжет жүйесінен тұрады. Ал көркем мәтіннің жоғарғы семантикалық категориясы болып екі деңгейден тұратын шығарманың идеялық-эстетикалық мағынасы саналады.

«Ұлпан» повесінің идеялық-эстетикалық мағынасы Ұлпан антропонимінде де болуы мүмкін. Себебі бұл жалқы есім шығарманың тірек концепті болып табылады да, шығарманың идеясына негіз болады.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі антропонимдер көркем мәтіндегі семантикалық композицияның деңгейінде авторлық семантизациясының түрлі амалдарына бағынады, өйткені Л.В. Щербаның пікірінше, «әдеби шығарманың мәтіні – жазушының «индивидуалды сөйлеу әрекетінің» эстетикалық тұрғыдан ұйымдастырған жемісі».

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі антропонимдерге классификация жасайтын болсақ, олардың шығу тегі тұрғысынан екі топқа жіктеуге болады:

- қазақ антопонимдері – ұлттық есімдер;
- шет тілінен енген антропонимдер.

Қазақ антропонимдері повестегі кісі есімдерінің ішіндегі ең көп бөлігін құрайды, арасында аз да болса фамилиялар да кездесіп отырады. Олар повесте басты және жанама кейіпкерлер болып табылады. Кейбір есімдер эпизодтар да ғана кездессе, енді бір кейіпкерлердің есімдерін бір бетте бірнеше рет көреміз. Соның негізінде кейіпкерлер есімінің қолданылу жиілігіне байланысты оларды «бірінші дәрежелі» және «екінші дәрежелі» кейіпкерлер деп те жіктеуге болады. Себебі кейбір кейіпкерлер оқиғаның басынан соңына дейін қатысады, оларды басты және «бірінші дәрежелі» кейіпкерлерге жатқызамыз.

Қазақ антропонимдері повесте жиі әрі сирек қолданылып, көркем мәтіндегі әдеби хабарлаудың мәтін құраушы қызметін атқарады.

Қазақ антропонимдерін тағы екі топқа жіктеуге болады:

- ерлер есімі;
- әйелдер есімі.

Қазақ антропонимдерінің ішінде ер адамдар есімінің басым екені анықталды.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі әйелдер есімі: *Ұлпан, Ақнар (Ақнар Артықбаевна), Ақмарал, Шынар, Науша, Айбарша, Жаниша, Кәукер, Бикен, Мария, Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қазбике, Күнгөне, Бибижиһан, Асылтас, Айша, т.б.*

Қазақ антропонимін зерттеуші ғалым Т. Жанұзақов ол туралы мынадай уәж айтады: « … қазақ кісі есімдері көбіне белгілі себептермен қойылған, уәжі бар. Онда халықтың материалдық және рухани өмірінің ізі жатыр. Оның бірнеше себептері болады»[3]. «Ұлпан» повесіндегі антропонимдерді былайша жіктеуге болады:

1. сымбатты, көркем болсын деген тілекпен қойылған есімдер: *Ақмарал, Шынар, Науша, Айбарша, Жаниша, Кәукер, Бикен, Мария, Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қазбике, Күнгөне, Бибижиһан, Асылтас, Айша.*

Сондай-ақ халықтың материалдық және рухани өміріне мал шаруашылығы да өз әсерін тигізгені белгілі.

«Ұлпан» повесіндегі әйел есімдері этномәдени мәліметтерге толы. *Ақмарал, Ақнар, Шынар, Айтбике, Нұрбике, Асылтас, Айша* сияқты әйел есімдері қазақ халқының эстетикалық дүниетанымын көрсететін есімдер болып табылады.

Ғабит Мүсіреповтің этномәдени бірліктерін арнайы зерттеген Г.Ж. Снасапова мынадай баға береді: «Қазақтардың балаға ат қоюында белгілі бір ырымдардың негіз болуы құдіреттің күшіне сенуді көрсетеді. *Жаманбала, Сүйір, Сағал*т.б. есімдер көз тимесін, балам аман болсын деген мәнді аңғартса, *Қызтумас, Тілектес, Сағындық, Ұлпан*, т.б. лингвокультуремалардың прототипі ұл күту, бала тілеу тәрізді тілек мәнді семантиканы білдіретін антропонимдер: *Артықбай, Бақберді, Байдалы, Қайыргелді, Несібелі*, т.б. жалқы есімдердің пртотипі дүниеге келген балаға ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарыту дегенге меңзейді»[4, 30].

Сондай-ақ Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі қазақ антропонимдері тек ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ғана ие емес, сонымен қатар олар көркем мәтінде сан алуан стилистикалық, эмоционалдық, экспрессивтік т.б. коннотацияларды да білдіреді. О.И. Фонякова көрсеткендей, мәтінде кейіпкер есімі көркем мәтіннің барлық статустық қасиетін толық көрсетеді, яғни авторлық модальдылық, прагматикалық бағыттылықты есімдердің қайталануы арқылы береді.

Ал келесі қарастырып отырған шығармамыз С. Мұхановтың «Ботагөз» романның атына лайық оның ең басты кейіпкері, әрине, *Ботагөз.*

Қазақ көркем шығармасында сол кезеңде дәл Ботагөздей қазақ қызының бейнесі жасалмаған еді. Рас, ауыз әдебиеті туындыларында, түрлі аңыз, ертегілерден алынған шығармаларда, жаңа өмірге арналған алғаш повесть, әңгімелерде ондай кейіпкерлер болды.

Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің Айшасы, С. Мұқановтың Сұлушашы, т.б. Бірақ жаңа өмір үшін саналы күреске шығып, өмірдің ащы-тұщысын татып, қоғамдық-саяси іске белсене араласып, қазақ қызына тән сан алуан қасиетті толық көрсете алған кейіпкер – Ботагөз. [5, 480] Ботакөз есімі қазақ ономастикасында жиі кездесетін жалқы есім. Автордың бұл есімді таңдап алу себебі неде? Ботагөз – ботаның көзіндей әдемі, қап-қара, мөлдір деген мағынаны білдіреді. Яғни бұл есім автордың когнитивтік санасында елдің, ұлттың еңбекқор, ісіне адал, қазақ қызының моделін жасауға қажет болды. Себебі автор шығарманың өн бойында Ботакөз есімді қыздың ізетті, сыйлы образын айқын, дәл көрсетіп береді. Соған сәйкес оның есімі де осы ұғымды ашып тұруға тиіс болды. Яғни аталмыш есім жоғарыда көрсетілген сапалық ұғымдар мен ақпаратта тарихи кезеңнің қиын-қыстау жылдарында өсіп, ер жеткен, оқу, білім алуы да сан қилы оқиғалармен тұс келетін, бірақ саналы күрескер болып қалыптасуына әсіресе тұрмыс сабағының әсері көп болған Ботагөз жаңа заман табалдырығын аттаған бүкіл қазақ әйелінің бейнесін елестетеді. Тап Ботагөздей өсіп, мықты, білікті қайраткер болып отытрған әйелдер көп. Бұл Ботагөз бейнесінің кездейсоқ емес, типті бейне екенін, жалпыға ортақ, көпке тән бейне екенін аңғартады.

1 Ботагөз ақ пен қара қайсы, әділет пен әділетсіздік қайсы, бай не дейді ал соның жалшысы болып жүрген Темірбек не дейді – мұның бәрі зерделі қыз бірте-бірте біліп, көңілге тоқи береді. Романда Ботагөздің өмірге деген көзқарасының қалыптасуы нанымды баяндалады.

2 Шығармада Ботагөзден басқа тағы бір әйел кейіпкері Ұлберген. Ол Ботакөздің анасы.

3 Ұлберген есімін құдайдан ұл күткен ата-ананың тілегіне байланысты қойылған есіммен байланыстыруға болады.

4 Ботакөз үшін тағы да жағымды әйел образдары Айбала мен Лиза (Елизабета). Айбала – жеңгесі, Лиза – мектепте бірге оқитын дос қызы.Айбала есімі ай сияқты сұлу, көркем болсын деген тілекпен қойылған есім.

5 Лиза құдайдың атымен ант беру деген мағынаны білдіреді. Көркем шығармадағы жалқы есімдерді этимологиялық тұрғыда қарастырудың ерекшеліктерін айта келіп, белгілі орыс ғалымы А.В.Суперанская: «Лингвистические этимологии основ имен собственных для авторов литературных произведений обычно интереса не представляют. Экстралингвистические моменты приносят в имена художественного текста новые значения, не имеющие отношения к лингвистической этимологии». Национальная окраска имени также может служить стилистическим целям. Создавая национальное произведение, автор подбирает своим героям имена в языковых формах, типичных для определенного социального поля страны и эпохи [6, 123] деген пікір білдіреді.

6 Ботагөз – кедей қызы, дер шағында оқуға түскен. Тұлғасында, мінезінде кісі боларлық белгілер бар.

7 Ботагөзге тән қасиеттер әділдік, білімге ұмтылу. Жақынға жақсылығын аямау, арын таза ұстау, өмірге, махаббатқа, жақсылыққа сену, босқа торықпау, досқа берік, дұшпанға қатал болу, әр істе батырлық, батылдық көрсету, үйренуден жалықпау, өзгеге үйретуден бас тартпау, міне нағыз ұнамды кейіпкерге лайық осындай жақсы қасиеттер Ботагөздің басына орнаған.

Жалқы есімдердің шығу тарихы мен этимологиясын қарастырғанда елдің, этностың мәдениеті, салт-дәстүрі мен рухани байлығы туралы кең мәлімет алуға болады. Ол әсіресе тарихи, көркем шығармалар мен ауыз әде- биеті үлгілерінен анық байқалады. Осыған орай А.В. Суперанскаяның: «Духовная и материальная культура народа, создающего имена, питает их истоки, осуществляет их связь с коллективом, в котором они живут и развиваются, испытывают различного рода влияния, претерпевают переосмысления. Именно связь с культурой народа делает имена собственные яркими выразительными средстствами в художественной литературе» [7, 127] деген пайымдауының мәні зор.

Жоғарыда айтып өткендей, қазақ тілі, оның ішінде қазақ ономастикасы қазіргі уақытта жаңа бағытта дамып келеді. Ономастика саласындағы антропонимдер болсын, топонимдер болсын олардың тілдік ерекшеліктері мен құрылымын мәдени танымдық және психологиялық, әлеуметтік этимологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің өзекті тақырыбы. Осылай тексеру арқылы ономастикалық атаулардағы халқымыздың сан ғасырлардан бергі тарихы мен шаруашылығы туралы мәдени ақпараттарды алуға болады. Ал көркем шығармадағы антропонимдер – кісі аттары мен лақап есімдер, олардың пайда болуы мен тілдік ерекшеліктері, мағыналары социолингвистикалық, психолингвистикалық т.б. бағыттарда зерттеу тіл білімі үшін аса құнды дүние болары сөзсіз.

Қорыта келе айтарымыз, көркем шығармалар жүйесінде анықталатын қазақ тіліндегі әйел есімдері – көне дәуірлерден этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 5 Т. – Алматы: Жазушы. 2004. – 367 б.

2 Бекбергенов М. Ғ. Мүсіреповтың прозасы. – Алматы, Ана тілі, 1996. –270 б.

3 Жанузаков Т.Ж. Обычаи и традиции в казахской антропонимии // Этнография имен. – М.: Наука, 1971. – С. 101-103.

4 Снасапова Г.Ж. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер: филол. ғыл. канд. дисс... афтореферат. – Алматы, 2003. – 33 б.

5 Мұқанов С. Ботагөз. –Алматы: Жазушы, 1989. – 480 б.

6 Суперанская Б.Б. Теория и методика ономастических исследований. – Москва, 1986. – 255 с.

7 Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык. I лексика. – Алма-Ата, 1959. – 140 с.

8 Мұсатаева М.Ш., Тымболова А.О. Ұлттық болмысты зерделеудегі тілдің рөлі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет хабаршысы.Филология сериясы. №1. 2015. – 51-56 бб.

Аннотация

ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСКИХ ЖЕНСКИХ ИМЕН В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Капанова Д.Е.[1], Байгошкарова М.И.[1] ,

[1]Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина

В статье рассматриваются основные теоретические проблемы и вопросы ономастики, неоднозначно трактуемые до настоящего времени в сфере имен собственных.Одной из главных проблем теории имени собственного в лингвистике является проблема специфики онимов. С ней тесно связан вопрос о разграничении имён собственных и нарицательных и их отличии, о значении онимов. Данная статья посвящена обзору литературной ономастики как особого направления ономастических исследований и вопросам, актуальным для этой области.А также авторы этой статьи рассматривает вопросы о значении казахских женских имен в художественной литературе, на примерах женских имен в произведениях М.Ауэзова «Путь Абая», Г.Мусирепова «Улпан», С.Муханова «Ботагоз» анализируется в широком спектре.

Ключевые слова: женские имена, неофициальные имена, антропонимы, художественная литература, литературная ономастика.

Abstract

IMPORTANCE OF KAZAKH FEMALE NAMESIN FICTION

Kapanova D.Y. [1], Baigoshkarova M.I.[1],

[1]Kazakh AgroTechnical University named S.Seifullin

The article deals with the basic theoretical problems and issues of onomastics, ambiguous are treated to date in their own names. One of the main problems of the theory of a proper name in linguistics is the problem of specificity onim. Since it is closely related to the question of delimitation of proper nouns and common nouns and their contrast, the importance of onim. This article provides an overview of the literary onomastics as a special direction onomastic research and issues relevant to this area. Also, the authors of this article considers the questions about the meaning of the Kazakh women's names in fiction, with examples of women's names in the works of M. Auezov "The way of Abai" GabitMusirepov "Ulpan" SabitMuhanov "Botagoz" is analyzed in a wide range.

Key words: female names, unofficial names anthroponomy, fiction, literary onomastics.

ҒТАХР 16.41.53

А.С. Қойбақова[1], Г.Бодау[1]
[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН СТИЛИСТИКАЛЫҚ ӘДІС ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа

Тұрақты тіркестер – қытай фразеологиясы саласында ерекше орын алатын, өзіндік ерекшеліктері бар, ауызекі тілдік сипатқа ие болған бірліктер тобы. Қытай тіліндегі тұрақты тіркестер қоры өзіндік құрылымдық семантикалық және функционалдық стилистикалық ерекшеліктермен сипатталады.Бұл ерекшеліктер олардың шығу тегіне, күнделікті өмірде қолданылуына байланысты сан алуан болып келеді.

Фразеология тілдік құбылыс ретінде жай ғана фразеологиялық құрылымдардың жиынтығы емес, сөздермен және бір-бірімен салыстырмалы және өзара байланысты бірліктердің белгілі бір жүйесі болғандықтан, тіл туралы ғылымның бұл саласында фразеологиялық құрылымдар жан-жақты қарастырылуы тиіс. Қазіргі уақытта олар семантикалық тұтастығы, көркем және қоғамдық-публицистикалық әдебиетте стилистикалық қолданылуы жағынан жақсы зерттелген. Дегенмен де фразеологиялық құрылымдарды басқа да жақтардан, атап айтсақ: тілдің басқа да елеулі бірліктері қатарындағы өзіндік қасиеттері, лексикалық құрамы, құрылымы, мәні, құрамдас бөліктерінің морфологиялық қасиеттері, пайда болуы, қолдану аясы және стилистикалық безендірілуі, сондай-ақ салыстыру және салғастырмалы-тарихи тұрғыдан қарастыру да үлкен рөл ойнайды. Мақалада қытай тіліндегі тұрақты тіркестерге тән стилистикалық әдістер қарастырылады, сондай-ақ құрылымдық семантикалық ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: фразеология, тұрақты тіркестер, компонент, коннотация, терминология.

Қытай тілінің бай фразеологиялық қоры ондағы тілдік бірліктердің әртүрлілігінен көрініс табады. Көптеген фразеологизмдер көне заманда пайда болып қазіргі күнге дейін жетіп отыр. Ал жаңа заманғы қыттай тілі жаңа тұрақты тіркестермен толығуда. Қытай фразеологы Ма Гофань фразеологизмдерді төмендегідей үш белгісі бойынша бөледі: грамматикалық құрылымы бойынша екі түрге: салалас, себеп-салдарлы, мақсатты секілді синтаксистік байланысқа ие екі бөліктен тұратын фразеологизмдер; компоненттерінің арасында бастауыш баяндауышты, етістік толықтауышты, зат есім сын есімді, етістікті үстеулі синтаксистік байланысы бар фразеологизмдер.

Компоненттерінің жасалған сөз таптарына байланысты төмендегідей алты түрге бөлінеді: көмекші сөздерден құралған, сан есімнен құралған, қосарланған сыңарлардан тұратын, синонимдік және синонимдік емес сыңарлардан құралған, антонимдік және антонимдік емес сыңарлардан тұратын, көп буынды немесе бір буынды фразеологизмдер. Құрамындағы компоненттерінің санына қарай екі топқа бөлінеді: төрт компонентті және компоненттерінің саны басқа фразеологизмдер [1, 15].

Тұрақты тіркестер қытай фразеологиясында құрылымдық семантикалық қасиеттерімен, қолданылатын стилистикалық әдістермен сипатталатын бірқатар типологиялық ерекшеліктерге ие фразеологиялық бірліктер тобы. Тұрақты тіркестер ауыспалы образды мағынаға ие. Олар сондықтан стилистикалық тұрғыдан бейтарап бола алмайды. Олардың эмоционалды мәнерлілігі әдеби тілге қатысты. Себебі тұрақты тіркестердің қолданылу аясы әдеби тіл, көркем шығармалар тілі, публицистикалық стиль болып табылады. Олардың стилистикалық қатыстылығы шығу көзімен тікелей байланысты. Тұрақты тіркестердің шығу тегі олардың ең басты ерекшелігі вынян жазба тілінің қағидалары бойынша құрылуы. Вынянның фонетикалық, грамматикалық, лексикалық қағидалары тұрақты тіркестердің құрылымында ұштасып, оның стилистикалық ерекшеліктерінің қалыптасуына ықпал етеді. Ол ерекшеліктер: мәнерлілік, эмоционалдық, тұтастық, образдылық т.б. сипаттары.

Қытай тілінің тұрақты тіркестерінде бейнелеуші мәнерлеуші әдістер қолданылады. Олар эмоционалды бағалаушы және экспрессивті мәнге ие. Қытай тілінің тұрақты тіркестерінің бейнелеуші құралдары тек әдеби көркем стильде ғана емес, публицистикалық және ауызекі стильде де қолданылады. Ол тілді одан да бейнелі, жарқын ете түседі. Мысалы:

骇人听闻 – қорқынышты, үрейлі (адамдарға үрей, қорқыныш тудыру);
不可名状 – керемет, ғажап (ауызбен айтып жеткізе алмайтындай);
妙不可言 – тамаша, таңғажайып (айтып жеткізе алмайтындай);
百折不挠 – қажымас, қайтпас, табанды, жігерлі (жүз рет сындырсаң да сындыра алмау);
夸夸其谈 – көп сөйлеу, мылжыңдау (өзеуреу);
胡说八道 – бос сөз, далбаса (не болса соны айту) [1, 56 с.].

Тұрақты тіркестері публицистикада кеңінен қолданылады, бұл олардың шығу тегімен ғана емес дидактикалық сипатымен де түсіндіріледі. Мысалы：

许多上了年纪的大陆藉台湾渔民说，他们都希望叶落归根，死了也要葬在故乡的土地上。Құрлықтық Қытайды өздерінің отаны деп санайтын көптеген Тайвандық балықшылар өздерінің шыққан жерлеріне оралуға үміттенетіндерін айтқан叶落归根 ye luo gui gen (сөзбе сөз «жапырақтар түсіп тамырларына оралды») 丰收以后，广大农民饮水思源，心想国家，争着把最好的粮食卖给国家«Үлкен өнім жинай отырып диқаншылар оған кімнің арқасында қол жеткізгендерін ұмытпайды, олар мемлекетті ойлап оған ең жақсы астықты сатуға тырысады» Сөз орамы түгелдей насихат өсиет ретінде айтылып тұр және қолданылған 饮水思源 yin shui si yuan «су ішкенде оның қайнар көзін ұмытпа» тұрақты тіркесі оның насихаттық сипатын одан да күшейте түседі.

Жанрлық стилистикалық қатыстылық тұрақты тіркестерді көбінесе жазба кітаби тілге жатқызады. Бірақ бұл олардың ауызекі тілде қолданылуын жоққа шығармайды. Тұрақты тіркестер өте күшті эмоционалды мәнерлікке ие. Көптеген тұрақты тіркестер эмоционалды баға беру қасиетіне ие, бұл баға автордың жеке көзқарасына байланысты жағымды болуы мүмкін. Мысалы: 提起愚公精神，往往回想起坚韧不拔，百折不挠，前赴后继，奋斗不已，这自然是不错的，但是还有一点也应予以重视。这就是愚公之所以决心挖山不止，并不只是为了他自身出入的方便，而且是要为子孙后造福。Юйгунның әруағы туралы айтқанда әдетте төзімділікті табандылықты мираскерлік пен аяқтаталмайтын күрес туралы алады. Осының бәрі әрине дұрыс. Бірақ тағы бір маңызды нәрсе бар：Юйгұң осындай қайраттылықпен тауды өзі үшін қазбаған ал оданда маңызды, оны болашақ ұрпақ үшін жасаған. 百折不挠 bai zhe bu rao «Табанды, қайтпас» (сөзбе-сөз: жүз рет майыстырса да бүгілмейді) тұрақты тіркесі жағымды баға беру сипатына ие.Тұрақты тіркестердің бұл түріне мыналар да жатады: 完美无缺 wan mei wu que «мінсіз»; 十全十美 shi quan shi mei «айдай сұлу»; 无价之宝wu jia zhi bao «баға жетпес байлық» т.б. [1, с.90]

Жағымсыз баға беру сипатына ие тұрақты тіркестерге келесілерді жатқызуға болады: 罪魁祸首zui kui huo shou «зиянкес қылмыскер»; 弄虚作假nong xu zuo jia «көз бояушылық»; 浑水摸鱼hun shui mo yu «Лай судан балық аулау» т.б.

Тұрақты тіркестерде қолданылатын өте жиі кездесетін стилистикалық әдіс параллельдік. Қытай тілінде тұрақты тіркестердің ең көп тараған түрі ол параллельдік құрылымды тұрақты тіркестер, әдетте параллельдік тұрақты тіркестер басқа стилистикалық әдістермен қатар келеді. Аналогия түріндегі параллельдік синонимдер немесе бір ассоциативті қатарға жататын сөздер қолдану негізінде жасалуы мүмкін：倒行逆施dao xing ni shi «керісінше жасау, қарсы шығу»倒逆 «керісінше қарсы» және 行施 синонимдік жұптарының негізінде құралды 翻倒 «аударып түсіру» керісінше бұру» етістіктер синонимдер қатар қойылады және江бір мағыналық топқа жататын сөздерді қолданылған.

Параллельдік антитеза қарама-қарсы қою негізінде құрылады. Бұл қарама-қайшылықтар стилистикалық әсерін тудырады. Мысалы:头重脚轻 tou zhong jiao qing «осал, сенімсіз» (сөзбе-сөз: басы ауыр, аяғы жеңіл) Параллельдік 头-脚 және重-轻антонимдері негізінде жасалады. Мысалы: 厚古薄今 hou gu bo jin «ескілікке әуестену жаңашылдықты көзге ілмеу»厚-薄 «мән беру-көзге ілмеу» және 古-今 «көне-жаңа» антонимдік жұптары.

Тұрақты тіркестердің мәнерлілігін күшейтуде және оларды фразеологизмдерге айналдыруда әртүрлі эвфоникалық әдістер маңызды орын алады. Олар: қайталау аллитерация, ұйқас, т.б. Паралельдік құрылымды тұрақты тіркестерден лексика семантикалық, грамматикалық параллелизмді көруге болады. Параллелизмнің бұл екі түрінде әдетте морфемалар саны бірдей болады, лексикалық сәйкестіктер кездеседі және ұқсас синтаксистік құрылымға ие. Лексикалық ұқсастықтар синонимдер мен антонимдердің болуынан көрінеді. Мысалы: 挂羊头, 卖狗肉 Қойдың басын қіліп, иттің етін сату (алданып қалу); 人不欺地皮, 地不欺肚皮 – адам жерді, жер қарынды ренжітпейді; 出门不弯腰, 进屋没柴烧 – үйден шықсаң беліңді жаза алмайсың, үйге кірсең жағатын шыбық та жоқ; 走不尽的路, 卖不完的书 – Бітпейтін жолмен жүр, бітпейтін кітап оқы (қартайғанша оқу керек, ілім білім шексіз); 满瓶不响, 半瓶叮当 – іші тола шөлмектің дыбысы шықпайды, жартылай тола шөлмек сылдырайды (Ақылды, білімді адамдар өзінің білімін жеткілікті демейді, ары қарай дамытады, ал ақылы таяз адамдар өздерін мықты санайды).

Қайталау әсіресе паралельдік құрылымды тұрақты тіркестерде кеңінен қолданылады. Осындай Тұрақты тіркестерге лексикалық қайталау тән және қайталанатын сөз тұрақты тіркестердің әр бөлігінде орналасады. Мысалы:自言自语 zi yan zi yu «ішінен сөйлеу, өзімен-өзі сөйлесу»自өзінің қайталануымен 言-语синонимдік жұптарының негізінде құрылған.全心全意 quan xin quan yi «бүкіл жан–тәнімен» 全сөзі қайталанады және 心-意синонимдік жұбы. 惊天动地 - жер жүзін дүр сілкінткен, ғаламат, керемет деген мағынада қолданылып тұр (鼓掌 guzhang ду қол шапалақтау); 吹毛求疵 – жүнді үрлеп, одан ақау іздеу (тырнақ астынан кір іздеу, кемшілігін іздеу) [2, 111].

Тұрақты тіркестер құрамында параллельді емес құрылымдар көп кездеседі. Олар лексика-грамматикалық шектеулерге бағынбайды. Паралельдік құрылымды тұрақты тіркестерге қарағанда көмекші сөздер жиі қолданылады. Олардың құрамында жалғаулар, сөз алды қосымшалары, болымсыздық демеуліктер болады. Кейде қосарлы болымсыздықты да кездестіруге болады. Қосарлы болымсыздық тұрақты тіркестердің мәнерлілігін арттырады. Паралельдік емес құрылымды тұрақты тіркестер: 不劳而获 – еңбектенбеу, жұмыс жасамау (өзгенің еңбегін пайдалану); 敬而远之 – құрмет білдіру, бірақ өзін алшақ ұстау (құрмет білдіру, қашықтықта болу); 无所措手足 – аяқ қолын қоятын жер таппау (бір амал таба алмау); 井水不犯河水- құдыөтағы су өзен суымен араласпайды (өзгенің ісіне араласпау, қол сұқпау);狼狈为奸- қасқыр мен қорқаудың қылмыс жасауы (қылмыстық іске қатысу) [2, 116].

Тұрақты тіркестерде лексикалық қайталаумен қатар семантикалық қайталау да жиі кездеседі. Бұл жағдайда тұрақты тіркестердің екі бөлігінің бірдей мағынасы әртүрлі лексикалық құралдармен беріледі. Мысалы: 胆战心惊 dan zhan xin jing «үрейі ұшу тұла бойы жүрегі суып қоя беру». Бірінші бөлігінің мағынасы «қорқу үрейі ұшу» екінші бөлігінде басқа сөздермен беріледі (сөзбе-сөз: «жүрегі дірілдеу»). Бұл мағынасына әсер етпейді. Семантикалық кайталау әдісі құрылымы параллельді емес тұрақты тіркестерде де кездеседі. Тек екінші бөлігі көбінесе болымсыз болады. 忐忑不安 tan te bu an уайымдау; алаңдау». Бірінші бөлігінің мағынасы «уайымдау, алаңдау» екінші бөлігінде 不 болымсыз-дық сөзі мен 安 «байсалды» сөздерінің тіркесуі арқылы беріледі.

Тұрақты тіркестерде редупликация әдісі де қолданылады. Редупликация - бұл кайталаудың бір түрі, сөздердің қосарлануы. Бұл әдіс «Шицзин» кезеңінен белгілі. Қосарланған сөздер тұрақты тіркес-тің бірінші бөлігінде де, екінші бөлігінде де орналаса алады. Мысалы: 孜 孜 不 倦 zi zi bu juan «тынбай еңбек ету; қара терге түсу»; бірінші бөлігінде 孜 «ынтамен, үздіксіз» сөзі қосарланады, екінші бөлігі де осы мағынаға ие, онда 不 болымсыздық сөзі мен 倦 «шаршау, зерігу» сөзі тіркеседі. Кей жағдайда қосарланған сөздер тұрақты тіркестің екінші бөлігінде де орналасады, мысалы: 大 名 鼎 鼎 da ming ding ding «аты жер жарады; алты алашқа әйгілі» (сөзбе-сөз: «үлкен ат-ұлы»）神 采 奕 奕 shen cai yi yi «сергек, құлпырып тұр»; 落 落 穆 穆 luo luo mu mu «томаға тұйық, тұйық».

Тұрақты тіркестің мәнерлігін күшейтетін тағы бір әдіс-аллитерация мен ассонанс. Аллитерация-біртекті дауыссыздардың симметриялық қайталануы. Ассонанс-бұл біртекті дауысы дыбыстардың қайталануы. Мысалы: 实 事 求 是 shi shi qiu shi «нақты, тиімді, іскерлік әдіс, жағдайды объективті көзқараспен бағалау» ; 目 无 全 牛 mu wu quan niu «өз ісінің шебері болу, шеберліктің шыңына жету». Кей жағдайда тұрақты тіркестердің компоненттері ұйқасады : 见利忘义 jian li wang yi wang yi «пайда үшін парызды ұмыт» 爱屋及乌ai wu ji wu «адамды сүйсең оның жақындарында сүй» 饱食终日 bao shi zhong ri «екі қолы алдына сыймау».

Тұрақты тіркестерде қолданылатын тағы бір көркемдік құрал-троп.Троп бұл поэтика мен стилис-тикадағы түсінік ауыспалы мағынада қолданылатын сөздер сөз көркемдігін арттыратын әдіс ретінде ежелден белгілі. Ойды троп арқылы білдіру тұрақты тіркестерде кеңінен тараған стилистикалық әдіс. Тұрақты тіркестердің ең көп кездесетін түрі-компаративті тұрақты тіркестер. Компаративті тұрақты сөздердің негізінде салыстыру бар. Бұл ең негізгі және қарапайым, сонымен қатар ұтымды әдістердің бірі. Компаративті тұрақты тіркестерде әдетте салыстырмалы жалғаулар қолданылады. Олар: 如，以，同，若. Мысалы: 手无寸铁 shou wu cun ti «қарусыз» 铁өзі ежелгі

тілде қару түрін білдірген қысқа қылыш Чэньюй құрамында жалпы қаруды атау үшін қолданылады (тұтастықтың бір бөлігі сол тұтастық атау үшін қолданылады); 人死留名 ren si liu ming «артынан жақсы ат қалдыру» (сөзбе-сөз) «адам дүниеден өтеді, аты қалады»名сөзбе-сөз есім ауыспалы мағынасында қолданылған «мұра атақ»; 王侯将相 wang hou jiang xiang «асылдың сыныгы жоғарғы тап» (сөзбе сөз) «жоғарғы билеуші, генерал және министр» ; 坚甲利兵 jian jia li bing «мықты шеберлігі жоғарғы әскер» (сөзбе-сөз) «мықты сауыт, өткір қару» т.б.

Метонимия жалқы есімдердің қолдану негізінде құрылуы мүмкін. Бұл жағдайда жалқы есімдер жалпы құбылыстың атауы ретінде қабылданады. Мысалы: 朝秦暮楚 zhao qin mu chu «бір күн бие, бір күн түйе; қырық құбылу» (сөзбе-сөз «Таңертең Цинь патшалығы, кешке Чу патшалығы») Бұл мысалда метонимия тарихи дәйекке сүйенеді. Чжаңгуо дәуірі кезіндегі соғысушы династияларға сілтеме жасалады. Екі ең күшті патшалықтар - Цин мен Чу, олар үнемі бір біріне қарсы шығып отырған, араларында шайқастар көп болған. Басқа патшалықтар өз мүдделеріне қарай кейде Цинь патшалығын, кейде Чу патшалығын қолдаған [4, 78 с.].

Тұрақты тіркестерде гипербола сияқты стилистикалық әдіс те кең тараған. Жалпы гипербола дегеніміз эмоционалдық әсерді күшейту үшін қолданылатын көркемдік асырып айту. Мысалы:千钧一发 quan jun yi fa «жаны мұрнының ұшына келу; қыл үстінде» (сөзбе-сөз: «бір тал шашы мың цзюн») 大海捞针 da hai lao zhen «қараңғыда қарсақ ізін іздегендей; инемен құдық қазғандай»（сөзбе-сөз «үлкен теңізден инені аулау»）;万寿无疆 wan shou wu jiang «ұзақ ғұмыр; ұзақ өмір сүру»（сөзбе-сөз «он мың жылдық өмірдің шегі жоқ»）т.б. Тұрақты тіркестер стилистикалық тұрғыдан кең қолданысқа ие. Тұрақты тіркестердің семантикалық сыйымдылығы, бейнелілігі, мәнерлілігі-тілдің барлық стильдерінде көрініс табады. Олардың бұл ерекшеліктері әсіресе көркем әдебиет пен публицистикада ұтымды пайдаланылады. Бұл көркем образды сомдауда қолданылатын ең негізгі көркемдік құралдардың бірі. Ал публицистикада тұрақты тіркестерді қолдану белгілі бір мәселеге деген оқырманның назарын шоғырландыруға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 马国凡 成语//熟语丛书.- 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1978。Ма Гофань. Чэнъюй// Серия книг по фразеологии. – Хухы-Хауты: Изд-во: «Нэймэнгу жэньминь», 1978. – 214 с.

2 Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка. Учебник. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 167 с.

3 Корнилов О.А. Жемчужины китайской фразеологии. – М.: Издательство «ЧеРо», 2005. – 221 с.

4 Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. – М.: Издательство «Восточная литература», 2001. – 278 с.

Аннотация

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВИДЫ МЕТОДОВ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В УСТОЙЧИВЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЯХ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Койбакова А.С.[1], Бодау Г.[1]

[1]Казахский ноционалный университет им. аль-Фараби

Устойчивые выражения – группа единиц, занимающая особое место в сфере китайской фразеологии, имеющая свои особенности и приобретившая разговорный характер.

Устойчивые выражения в китайском языке характерны своими сттруктурно-семантическими и функционально-стилистическими особенностями. В зависимости от происхождения, использования в повседневной жизни они очень разнообразные. В этой статье рассматриваются стилистические методы, присущие устойчивым выражениям в китайском языке, также указаны их структурные семантические особенности.

Так как фразеология как языковое явление является не только комплексом фразеологических структур, но и системой единиц, связанных со словами и друг другом, фразеологические структуры в этой сфере науки о языке должны рассматриваться всесторонне. В настоящее время они хорошо исследованы со стороны семантической целостности и по стилистическому использованию в художественной и общественно-публицистической литературе. Однако исследование фразеологических структур с других аспектов, а именно: личные качества языка в ряду других значимых единиц, лексический состав, структура, значение, морфологические качества составных частиц, появление, область использования и стилистическое оформление, а также исследование с сравнительно-исторического аспекта тоже играет огромную роль. В статье рассматриваются стилистические методы, присущие устойчивым выражениям в китайском языке, а также указаны их структурные

семантические особенности.

Ключевые слова: фразеология, устойчивые словосочетание, компонент, коннотация, терминология.

Abstract

STYLISTIC METHODS USED IN CHINESE STABLE EXPRESSIONS

Koibakova A.S.[1], Bodau G.[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University

Stable expressions are a group of units occupying a special place in the sphere of Chinese phraseology, which has its own characteristics and acquired a conversational character. Stable expressions in Chinese are characterized by their structural semantic and functional stylistic features. Depending on their origin, their use in every day life they are very diverse. This article discusses the stylistic methods inherent in stable expressions in the Chinese language, as well as their structural semantic features.

Since phraseology as a linguistic phenomenon is not only a complex of phraseological structures, but also a system of units associated with words and each other, the phraseological structures in this sphere of the science of language should be considered comprehensively. At present they are well researched by semantic integrity and by stylistic use in the fiction and public-journalistic literature. However, the study of phraseological structures from other aspects, namely: the personal qualities of the language in a number of other significant units, the lexical composition, structure, meaning, the morphological qualities of composite particles, the appearance, the field of use and stylistic design, and also the comparative historical study also have a great importance. The article considers the stylistic methods inherent in stable expressions in the Chinese language, as well as their structural semantic features

Key words: phraseology, Stable expressions, component, connotation, terminology.

МРНТИ 16.21.31

Н.Қ. Мәтбек[1]

[1]Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ТҮРІКМЕНСТАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЖАЗУ РЕФОРМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Түрікменстан мемлекетінің жазу реформасының тарихы қарастырылады. Түрікмен жазба тілі қалыптасқан XIII-XIV ғасырлардан бастап жазу үшін араб алфавиті қолданылған. Кеңес үкіметі жылдарында КСРО түрікмендерінің араб әліпбиі 1922 және 1925 жылдары реформаланды. Реформа барысында енгізілген өзгерістер: түркі фонемасын белгілеу үшін дәйекші белгісі бар әріптер енгізіліп, түрікмен тілінде жоқ дыбыстардың әріптері алынылып тасталды. 1990 жылдардың басында түрікмен жазуын кириллшеден латын графикалық негізіне көшірудің себептері талданады. КСРО ыдыраған соң көптеген түркі халықтарының өз жазуларын латын графикасына көшіру жайлы мәселе көтергендігі, жыл сайын мектепте бір сынып негізінде латындануды енгізген Әзірбайжан мен Өзбекстаннан айырмашылығы сараланады. Түрікменстан мемлекетінің жазу реформасы түркі тілдері жазуын латыншаға көшіру тарихымен байланыста қарастырылады. Мақалада жазу реформасының барысына, ерекшеліктеріне нақты талдау жасалынады.

Түйін сөздер: алфавит, түрікмен жазуы, латын графикасы, орфография, лингвистика, ақпараттық технология, түркітілдес елдер.

Қазіргі уақытта Түрікменстан түрікмендері – латынға негізделген әліпбиді, ал Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі түрікмендер парсы стиліндегі араб алфавитін қолданады.

Түрікмен жазба тілі XIII-XIV ғасырларда қалыптасты. Ол уақытта жазу үшін араб алфавиті қолданылды. XVIII ғасырдың өзінде түрікмен тілінде бай әдебиет болды. Соған қарамастан тұрғындардың ана тіліндегі сауаттылығы тіпті XIX ғасырдың аяғында 1%-дан төмен болды. Кітап басып шығару шектеулі болды, түрікмен тіліндегі тұңғыш әліппе – тек 1913 жылы, ал тұңғыш газет «Закаспийская туземная газета» 1914 жылы жарық көрді.

1920 жылға дейін түрікмендер тек қана араб жазуын қолданды. Бұл жазу түркі тілдеріне бейімделмеген болатын. Онда түрікмен тіліне тән арнайы дыбыстарды белгілейтін белгілер болмады әрі араб тілінде түрікмен тілінде жоқ көптеген әріптер болды.

Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдары КСРО түрікмендерінің араб әліпбиі екі рет: 1922 және 1925 жылдары реформаланды. Реформа барысында түркі фонемасын белгілеу үшін дәйекші белгісі бар әріптер енгізіліп, түрікмен тілінде жоқ дыбыстардың әріптері алынылып тасталды. Қазіргі таңда да Ауғанстан, Ирак пен Ирандағы түрікмендер бұрынғыша араб графикасына негізделген жазуды қолданып келеді.

1925 жылы шілдеде «Түрікменстан» республикалық газеті беттерінде жаңа латын алфавитіне көшу туралы мәселе көтерілді. 1926 жылдың ақпан-наурыз айларында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркологиялық съезден соң Түрікмен КСР-і Халық ағарту комитеті жанындағы Мемлекеттік Ғылыми кеңес жаңа алфавит жобасын жасады. 1927 жылдың басында бұл алфавит баспасөз беттерінде жарияланды. 1928 жылдың 3 қаңтарында Түрікмен КСР-і Орталық атқару комитеті жаңа латын алфавитін бекітті. БАҚ материалдарының бір бөлігі сол алфавитпен бірден жариялана бастады және 1928 жылдың қыргүйегінен оқу орындарына енгізіле бастады. Барлық ресми салаларда жаңа алфавитке тұтастай көшу 1929 мамырында жүзеге асырылды. Бастапқыда жаңа алфавитте 40 әріп болды: A a, Aa aa, B в, C c, Ç ç, D d, E e, Ə ə, F f, G g, Ꞡ ꞡI, H h, I i, Ii ii, J j, K k, L ʟ, M m, N n, Ŋ ŋ, O o, Oo oo, Өө өө, P p, Q q, R r, S s, Ş ş, T t, U u, Uu uu, V v, X x, Y y, Yy yy, Z z, Ƶ ƶ, Ь ь, Ьь ьь.

1930 жылы I ғылыми лингвистикалық конференцияда созылыңқы дауысты дыбыстарды белгілейтін диграфтар ресми түрде алфавиттен алынылып тасталынды. 1934 жылы орфографиялық комиссия шешімімен ꞡI және q әріптері, ал 2 жылдан соң х әрпі алынылып тасталынды. Алынылып тасталынған әріптердің орнына сәйкесінше g, k және h әріптері қолданыла бастады. Алфавиттегі ъ әрпінің орны өзгертілді: ол бастапқыда я-дан кейін орналасса, 1954 жылдан бастап *щ* мен *ы*-ның арасына орналастырылды.

1930 жылдардың соңында барлық КСРО-да жазуды кириллшелендіру үдерісі басталды. 1939 жылдың қаңтарында «Sovet Tүrkmenistanь» газетінде Ашхабадтың және Ашхабад ауданы мұғалімдерінің түрікмен жазуын кириллше негізге көшіру туралы бастама көтерген хаты жарияланды. Түрікмен КСР-і Жоғары Кеңесі Президиумы Тіл және әдебиет ғылыми-зерттеу институтына жаңа алфавит жобасын жасауды тапсырды. Ашхабад пединституты оқытушылары мен баспасөз қызметкерлері жаңа жазу жасауға қатыстырылды. 1940 жылы сәуірінде алфавит жобасы жарияланды.

1940 мамырында Түрікмен КСР-інде 1940 жылдың 1 шілдесінен барлық мемлекеттік және қоғамдық мекемелерді жаңа алфавитке көшіру және сол жылдың 1 қыргүйегінен мектептерде жаңа алфавитпен оқытуды бастау туралы қаулы қабылданды. Кириллше түрікмен алфавиті: А а, Ә ә, Б б, В в, Г г, Ғ ғ, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Қ қ, Л л, М м, Н н, Ң ң, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ү ү, Ұ ұ, Ф ф, Х х, Һ һ, Ц ц, Ч ч, Ҷ ҷ, Ш ш, Ы ы, Э э, Ю ю, Я я.

1990 жылдардың басында, КСРО ыдырағаннан соң, Түрікмения президенті С.Ниязовтың жарлығымен түрікмен орфографиясын оқуды жеңілдету мақсатында түрікмен жазуы латын графикалық негізіне көшіру басталды.

М.Соегов басқарған Тіл білімі институтының бір топ ғалымдары жаңа алфавиттің алғашқы нұсқасын дайындап шықты. Бұл жоба 1992 жылы 19 тамызда «Түрікменстан» газетінде жарияланды. Сонымен қатар осы жылы бірнеше жоба ұсынылды. 1992 жылғы түрікмен алфавиті құрамы төмендегідей болды: A a, B b, C c, D d, E e, Ea ea, F f, G g, H h, I i, J j, Jh jh, K k, L l, M m, N n, Ng ng, O o, Q q, P p, R r, S s, Sh sh, T t, Ts ts, U u, V v, W w, X x, Y y, Z z.

1993 жылдың қаңтарында Түрікмения Ғылым академиясында жаңа алфавит туралы мәжіліс болып өтті. Мәжілісте С.А. Ниязов төрағасы болып сайланған алфавит жасау бойынша сарапшылар құрылды. 1993 жылы 12 сәуірде Мәжіліс жаңа алфавит туралы президент жарлығын бекітті. Жаңа түрікмен алфавитінің әріптері: Aa, Bb, Çç, Dd, Ee, Ää, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, £ƒ, Kk, Ll, Mm, Nn, Ññ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, $¢, Tt, Uu, Üü, Ww, Yy, ¥ÿ, Zz. Бұл алфавиттің ерекшелігі кейбір түрікмен тіліне тән арнайы дыбыстардың валюта белгілерімен (доллар, йен, фунтпен) таңбалануы болды.

Жаңа түрікмен латыншасының 1930 жылдардағы яналифтен едәуір айырмасы болды. Қыпшақ тілдерінен келген деп саналатын Ғғ, Ққ, Һһ, Ұұ әріптері алынып, әдеттегі латынның Gg, Kk, Hh, Uu әріптеріне алмастырылды. «Ниязовтың» жаңа түрікмен алфавиті: A a, B b, Ç ç, D d, E e, Ä ä, F f, G g, H h, I i, J j, Ž ž, K k, L l, M m, N n, Ň ň, O o, Ö ö, P p, R r, S s, Ş ş, T t, U u, Ü ü, W w, Y y, Ý ý, Z z.

Көп ұзамай бұл алфавит орнына осы күні де қолданыстағы басқа нұсқасы енгізілді. 2000 жылдан осы алфавит Түрікменияның барлық ресми салаларында рұқсат етілген нұсқа болып табылады.

Қазіргі түрікмен алфавиті: a, b, ç, d, e, ä, f, g, h, i, j, ž, k, l, m, n, ň, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, w, y, ý, z.

Кез келген тілдің жазуын латын графикасына көшіруде үш негізгі: әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси фактор маңызды рөл атқарады. Әзірбайжан мен Өзбекстан сияқты Түрікменстан да тәуелсіздік алғаннан кейін жаңғырту жолына түсуге бел байлады және латын әліпбиіне көшу арқылы кеңестік дәуірді артқа тастағысы келді. Латын әліпбиіне көшу үдерісі, негізінен, 1990 жылдарда өтті. 1993 жылы 21 қаңтарда үкімет президенттің өзі төрағалық еткен өкілеттігі зор комитетті құрды. Комитеттің жұмысына Түрікменстан Ғылымдары академиясы Мақтымқұлы атындағы Тіл және әдебиет институты басшылық етуге тиіс болды.

Комитет өз жұмысын әдетте компьютерлік бағдарламаларда пайдаланылатын латын белгілерін іріктеуден бастады, алайда нәтижесінде мәтін өңдеуге арналған бағдарламаларда өте сирек кездесетін бірнеше арнайы белгілер таңдалып алынды. Көп өтпей-ақ президенттің 1993 жылғы 12 сәуірдегі жарлығы шықты, оны дәл сол күні Парламент қабылдады да, латын әліпбиіне көшу туралы заң жарияланды. Латын әліпбиіне толығымен көшу 1996 жылдың 1 қаңтарында жүзеге асуы тиіс болды. Комитет 30 әріптен тұратын латын әліпбиін дайындады және оны баспасөзде жариялауды ұсынды. Комитет латын графикасын көшедегі хабарламаларда және газет беттерінде пайдалануды қатаң тапсырды.

Жыл сайын мектепте бір сынып негізінде латындануды енгізген Әзірбайжан мен Өзбекстаннан айырмашылығы сол: Түрікменстанда уақытты үнемдеу мақсатында бірден бірнеше қатарлас сыныптарда латын графикасын енгізу жоспарланды. Қолға алынған бағдарламаны 1995-1996 оқу жылынан бастау жоспарланып, оны орындауды 2000 жылы аяқтау керек болды. Сол уақыт ішінде латын әрпімен жаңа мектеп оқулықтары дайындалып шығарылуы тиіс болды. Бағдарлама аса таңғаларлық жылдамдықпен жүзеге асырылды: латын графикасы 1993 жылы 12 сәуірдегі жарлықпен енгізілді, ал 1993-94 оқу жылы латын әліпбиін үйрететін мұғалімдерді даярлауға арналуы тиіс болды. Кейбір филологтер кириллицаны араб графикасына ауыстыру туралы ұсыныс айтты, бірақ олардың пікіріне ешкім құлақ аспады.

Барлық сыныптарға арналған оқулықтарды құрастыру және басып шығаруға көптеген күш жұмсалды, алайда шығарылған оқулықтар саны жеткіліксіз болып шықты. Үкімет мекемелері де жаңа графикаға көшуі тиіс болды. Латындандыру компаниясына баспасөз бен теледидар да жұмылдырылды. Ниязов парламент мүшелеріне компьютер сияқты ақпараттық технологияларды қолданудың мәнін атап өте отыра, латын әліпбиіне көшудің маңыздылығын түсіндірді. Латын графикасы пайдаланылған алғашқы кітап 1995 жылдың басында жарық көрді. Кітап мемлекет президентінің қызметін сипаттауға арналды. 1995 және 1996 жылдары әліпбиді оңайлату мақсатында, оған өзгерістер енгізілді. Алайда жаңа әріптер әліпбиді одан да әрі қиындатып жіберді. Мысалы, «щ» әрпі басында «хг» арқылы берілсе, соңынан «г» болып ауыстырылды.

Жаңа әліпбиді енгізудегі кідірістер қымбатқа түсті. Дегенмен сол кезде де, кейінгі уақытта да, 2010 жылдың сәуірінде жан басына шаққандағы ЖІӨ 5 439 АҚШ долларына бағаланған газға бай Түрікменстанда бұл басты мәселе емес еді. Газды сатудан түскен табыстарға қарамастан, өкімет талап етілген уақытта латын графикасы пайдаланылған оқулықтардың жеткілікті санын шығара алмады. Сондықтан да 2009 жылы ауылдық жерлерде әлі де болса 1988 жылы шығарылған геометрия, биология, химия және алгебра пәндері бойынша кеңес дәуірі оқулықтары пайдаланылды.

Латын графикасын мемлекеттік басқаруға және қоғамдық өмірге енгізуді жылдамдату мақсатында 1999 жылы желтоқсанның аяғында Халық Кеңесі, Ақсақалдар кеңесі және «Галкыныш» Жалпы ұлттық қозғалысы «Түрікмен тілі мен түрікмен ұлттық әрпін тәуелсіз Түрікменстанның мемлекеттік органдары жұмыстары мен өмірдің сан салаларында ұтымды пайдалану» бойынша шешім қабылдады.

Шешім 2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап өз күшіне енуі тиіс болды, және оны орындауды бақылау 23 мүшеден тұратын комитетке тапсырылды. Шынымен де, 2000 жылдың 2 қаңтарынан бастап газеттер ұдайы түрде Ниязовтың айрықша авторитарлық басқару үлгісінде латындандырылған түрікмен тілінде мақалалар жариялай бастады. 1999 жылдың желтоқсан айының аяғынан бастап барлық оқулықтар мен түрікмен тілін зерттеуге арналған материалдарда латын белгілері қолданыла бастады. 2008 жылы басып шығарылған және қолжетімді кітаптар саны аз болғанмен де, латындандырылған түрікмен тілі барлық жерде пайдаланылды.

Кейбір зерттеушілер атап көрсеткендей, әліпбиді ауыстыру халықтың ересек бөлігі арасында сауатсыздықтың ерекше өсуіне алып келді.

Түрікмен алфавитін латын графикасы негізіне көшіруде елдің шынайы мүмкіндіктері ескерілмей жүзеге асырылды, сондықтан ол білім беру сапасына кері әсер етті. Мәселен, 2-сыныпқа жаңа оқулықтар шығарылмағандықтан, бірінші сынып оқушылары жаңа латынша алфавитпен оқығанымен, келесі жылы кириллше оқуға да мәжбүр болды. Мұндай жағдай реформа басталғаннан кейін 5-6 жыл бойы қайталанды.

«КСРО ыдырағаннан кейін түркілік идеяның қайта жаңғырғаны жасырын емес. Түркияның бастамасымен 1991 жылы Стамбул қаласында халықаралық ғылыми симпозиум өтіп, түркітілдес елдерге ортақ әліпбидің жобасы ұсынылған-ды. Бірақ аталған әліпби, негізінен, Түркияның қолданыстағы әріптерінен жасалды. Нәтижесінде 34 әріптен тұратын әліпбидің 29-ы түріктердің әріптерінен

тұрды. Бұл жобаны бірінші болып 1991 жылдың желтоқсан айында Әзірбайжан қабылдады. 1993 жылдың сәуірінде Түрікменстан және сол жылдың қыркүйегінде Өзбекстан мақұлдады. Десе де 1992 жылы Әзірбайжан өзінің әліпбиін реформалап, кириллицадан әріптер алып қосады. Ал 1995 жылдың мамыр айында Өзбекстан 1993 жылы қабылдаған әліпбиінен басы бүтін бас тартып, 26 латын әрпінен жасақталған жаңа әліпбиді қабылдайды. Әлбетте, бұл нұсқа Қарақалпақстанға да енгізіледі. 1995 жылы Түрікменстан да Түркия ұсынған бастапқы әліпбиге өзгерістер енгізіп, әріптік реформа жасады. Татар латын әліпбиі 1999 жылы қабылданып, 2005 жылы қолданыстан шығарылды. Яғни латын әріптерін қолданатын түркітілдес елдердің әліпбилерінің өзінде бірізділік жоқ. Бұл жерде асығыстық танытпаған Қазақстанның ұтқаны мол сияқты. Себебі қазір Өзбекстандағы кішкентай жарнаманың өзі өзбек тілінде екі рет (латын, кириллица) және орыс тілінде жазылады. Өзбекстанның жіберген ең басты кемшілігіне – жаңа әліпбиді әзірлеу жөніндегі комиссия құрамында лингвист ғалымдардың аз болуы салдарынан жаңа әліпбидің дұрыс жасалмауы, соған байланысты әліпби мен орфографиялық ереженің төрт рет өзгеруін атап өтуге болады» [1].

Түркі тілдері жазуын латыншаға көшірудің едәуір тарихы бар. Латын графикасына көшу түрік тілінде 1928 жылы жүзеге асты. 1929 жылы КСРО-да түркітілдерін жаңа латын әліпбиіне көшіру туралы қаулы қабылданды. Бірнеше жылдардан соң олардды кирилл алфавитіне ауыстыру басталды.

КСРО ыдыраған соң 1991 жылы көптеген түркі халықтары өз жазуларын латын графикасына көшіру жайлы мәселе көтере бастады. Бүгінгі таңда латын жазуына көшкендер: Түрікменстан (1993), Өзбекстан (1993, 1996), Әзірбайжан (2004).

«Түркітілдес мемлекеттердің латын графикасына көшудегі саяси-лингвистикалық ұстанымдары: генезисі және эволюциясы» атты тақырыпта зерттеу жасаған жас ғалым Айдос Сәдуақасов диссертациясында түркітілдес елдердің латын графикасына көшу реформаларына зерттеу жүргізу арқылы Қазақстан үшін осы елдердің әліпби реформасының жағымды жақтарын алып, латын графикалы әліпбиге көшудің қазақстандық моделін жасаудың болашағы зор дегенді айтады. Оның зерттеулеріне қарағанда, іріктеп қолданатын тәжірибе ретінде Түркияның халықты жаңа жазуға үйрету әдістемесі мен тілді үйренудегі патриоттық сананы тәрбиелеу идеологиясын, Әзірбайжанның мемлекеттік тіл мен әліпбиді ұлттық рәміздер қатарына қосу саясатын, латын графикасын білім жүйесі мен баспа ісінде қолдану технологиясын, жаңа жазуда классикалық әдебиеттерді көп данамен шығару тәжірибесін, Өзбекстанның әліпби реформасы кезінде жүзеге асыратын іс-шараларды анықтауы мен қаржыландыру көлемін белгілеу тәжірибесін қолданған жөн. Ал Түрікменстанның латын графикасына көшу реформасынан «бір дыбысқа – бір әріп» қағидатын қатаң ұстану тәжірибесін алудың лингвистикалық маңызы зор. Сонымен қатар 1920-1940 жылдардағы қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру тәжірибесінің оң жақтарын да ескерген абзал» [1].

Ғалым А. Шәріпбай жазбасын латын әліпбиіне көшіруді жүргізген түркітілдес елдердің (Түркия, Түрікменстан, Өзбекстан, Әзірбайжан) тәжірибелерін қарастыра келе: «1928 жылы қабылданған түрік тілінің әліпбиі 29 әріптен тұрады, олардың ішінде базалық латын әліпбиінен тыс 6 әріп *ğ, ü, ş, ı, ö, ç* бар.

1990 жылдары бірнеше рет өзгерген түрікмен тілінің әліпбиі 30 әріптен тұрады, олардың ішінде базалық латын әліпбиінен тыс 8 әріп *ç, ä, ž, ň, ö, ş, ü, ý* бар.

1993 жылы қабылданған өзбек тілінің әліпбиі базалық латын әліпбиінен тыс 6 әріп *ç, ş, ğ, ö, ñ, j* қамтыды, ал 1995 жылы оларды әліпбиден алып тастап, орфографиялық ережелерді қайта жазды: аталған әріптер *ch, sh, g', o', ng* және *j*-ға сәйкес ауыстырылды.

2004 жылы қабылданған әзірбайжан тілінің әліпбиі 32 әріптен тұрады, онда латын әліпбиінен тыс 8 әріп *ç, ə, ğ, ı, İ, ö, ş, ü* бар.

Осылардың ішінде тек қана өзбек әліпбиін компьютер мен телефондарда жұмыс істету үшін қосымша шрифтер мен драйверлерді жасауды талап етпейді» [2], – деген салыстырулар жасайды.

Түрікменстанда ресми қабылданған жазу жүйесі – Täze Elipbiý («Жаңа алфавит») – латын алфавитіне негізделген. Әйтсе де ескі «кеңестік» кирилл әліпбиі де кеңінен қолданылады. Ішінара оны жаңа үкіметтің әрекетіне қарсылық белгісі ретінде, оған латын алфавитіне көшу де жатады, саяси оппозиция өкілдері қолданады.

Түрікменстан Конституциясына сәйкес ресми мемлекеттік тіл – түрікмен тілі. Іс жүзінде барлық тұрғындар ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілін біледі. Түрікменстанда 1999 жылдан бастап орыс тілі мен орыстілді ақпараттық кеңістікті тарату қысқартылды: орыстілді мектептер, ЖОО-лар жабылды, 2000 жылдың 1 қаңтарынан іс жүргізу түрікмен тіліне көшірілді, соңғы 10 жылда берілген кеңестік және ресейлік дипломдар жарамсыз саналды, ресейлік газеттерге жазылуға, ресейлік радиостансыларды таратуға тыйым салынды.

1990 жылы орыс тілі заңды түрде «ұлтаралық қарым-қатынас тілі» болып жарияланса, 1992 жылы тәуелсіз Түрікменстан Конституциясында орыс тілі туралы ескерілмеді.

1990 жылдың 24 мамырындағы Заңға сәйкес түрікмен тілі – мемлекеттік тіл, ал орыс тілі ұлтаралық қатысым тілі болып жарияланды.

Орыс тіліндегі географиялық атаулар мен әкімшілік терминдерді түрікмендендіруге қатысты 1992 жылғы мамырда қабылданған шешім орындалды, уақыт өте келе көптеген көшелер, мекемелер, ғимараттар мен ұжымшарлардың атауы түрікмен батырлары есімдері мен мәдени оқиғалар атауына өзгертілді. Алты қала мен бір облыс атауы, сондай-ақ басқа да бірқатар атаулардың жазылуы ауыстырылды, тіпті кейбіреулері бірнеше рет өзгертілді. Көптеген қалалар мен аудандар атауы оларға түрікмен сөздерінің дыбысталуын беру үшін ғана өзгертіліп жатты.

Географиялық атауларды түрікмендендіру 1990 жылдарда қарқынды басталып, 2000 жылдарға жалғасты. Түрікмендендірілген қала атауларына мысал келтіретін болсақ: Ташауз – Дашогузге, Небит-Даг – Бал-канабатқа, Чарджоу – Түрікменабадқа, Красноводск президент Ниязовтың лауазымы бойынша Түрікменбашыға өзгертілді. Ұлттық өзіндік пайымдаудың басты белгісі орыс терминдері мен атауларын түрікмен атауларына мақсатты түрде ауыстыруға негізділді. Осындай өзгертулер бүкіл елді қамтыды.

Мемлекеттік қызметпен байланысты, сондай-ақ техникалық терминдер де орыс тілінен түрікмен тіліне аударылды. Мысалы, орыс тілінен енген «поезд» сөзі түрікмен тілінің «otly» сөзімен алмастырылды, ол сөз «отты орамал» деген мағынаны білдіреді. Дерусификация үдерісінде түрікмен тілінде кең таралған араб және парсы сөздері пайдаланылды [3].

Мамандар тілді өзгертуге ерекше күш салды, орыс терминдері мен сөздерін ығыстыра отырып, оларды жергілікті баламалармен ауыстырды. Жаңа сөздер туралы ақпаратты тарату мақсатында 5000 дана таралыммен Turkmen TILI (Түрікмен тілі) апталығы жарыққа шығарылды. 1992 жылғы Конституция түрікмен (немесе түркі) түбірлері негізінде жаңа әкімшілік және саяси терминдерді енгізуге қолайлы жағдай туғызды.

Осы үдеріс Конституция жарияланғаннан кейін де жалғасын тапты. Түрікменстан халық кеңесі «Мәжіліске» (Халық Ассамблеясы «Халд Маслахатына») ауыстырылды. «Облыс» «чуекуаг» болды, ал «колхоз» «сІауЬапқа» айналды. Әкімшілік органдарға араб тіліндегі түрікмен атаулары берілді.

Қазіргі әдеби түрікмен тілінің нормаларын қалыптастырудың негізгі кезеңдері түрікмен лингвистикалық съездері өткен уақыттарға: біріншісі – 1936 жылға, екіншісі 1954 жылға тұспа-тұс келеді. Ресми қабылданған жазу жүйесі – «Жаңа алфавит» (Täze Elipbiý) – латын алфавитіне негізделген. Әйтсе де ескі «кеңестік» кирилл әліпбиі де кеңінен қолданылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Түсіпбекұлы Ж. Түркітілдес елдердің латын әліпбиіне көшу тәжірибесі // Алаш айнасы, – 24 желтоқсан, 2011.

2 Шәріпбай А. Қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру негіздері // Tobolinfo сайты. 22.01. 2017.

3 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдық уәжділігі // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдар сериясы». - №3 (53), 2015.

Аннотация

РЕФОРМА ПИСЬМЕННОСТИ ГОСУДАРСТВА ТУРКМЕНСТАН

Н.К. Матбек[1]

[1] *Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

В статье рассматривается история реформ письменности Туркменстана. С периода формирования в XIII-XIV веках туркменской письменности был применен арабский алфавит. Арабский алфавит туркменов Советского Союза был подвергнут реформированию в 1922 и 1925 годах. Для представления туркменской фонемы были введены буквы с вспомогательными обозначениями, а буквы звуков, невстречающихся в туркменском языке были сняты. В работе анализируются причины перевода туркменской письменности с кириллицы на латинскую графику в начале 1990 годов. Даются сведения о том, что после распада СССР многие народы туркской языковой группы ставили проблему перевода писменности на латинскую графику.

В статье сравниваются особенности реформ в Азербайджане и Узбекстане, которые в общеобразовательных школах ежегодно на базе одного класса ввели латинский алфавит. Реформа письменности Туркменского государства рассматривается в контексте с историей перевода на латинскую графику, подробно анализируются особенности реформ письменности туркоязычных народов.

Ключевые слова: алфавит, туркменская письменность, латинская графика, орфография, лингвистика, информационная технология, туркоязычные народы.

Abstract

WRITING SYSREM REFORMS IN TURKMENISTAN

N.K. Matbek[1]

[1] Al-Farabi Kazakh National University

The article presents the history of writing system reforms in Turkmenistan. In the 13-14th centuries when Turkmen written language was formed the Arabic alphabet were used for writing. The reform of writing system of Sovet Turkmeniya which based on Arabic alphabet was carried through in 1922-1925. According to reform following changes were entered into writing system: auxiliary letters were added for writing Turkmen phoneme, and also letters of sounds which aren't occur in Turkmen language were disused from writing system.

The paper provides analysis of causes that lead to transferring Turkmen writing system from Cyrillics on Latin graphics in the beginning of the1990 s. It is also consists information that determines why the most nations which languages related to Turkic group after the collapse of the USSR contemplated a problem of changing of their writings to the Latin graphics and also differences between reforms that carried out in Azerbaijan and Uzbekstan (according to this reform every year in schools on the basis of one form (grade) writings will be changed from Cyrillic to Latin graphics). Writing system reforms in Turkmenistan were reviewed in connection with the history of transferring scripts of Turkic languages to Latin graphics. The paper provides analysis on peculiar properties of reforms in writing system.

Key words: alphabet, Turkmen writing system, Latin graphics, orthography, linguistics, information technology, Turkic nations.

ҒТАХР 16.21.07

И.С. Мұратбаева[1]

[1]Санкт-Петербор Гуманитарлық Кәсіподақтар Университеті

Алматы филиалы, Алматы қ. Қазақстан

МЕТАФОРАЛАНҒАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖҮЙЕЛЕНУІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақала метафоралық ауыстыру жолымен жасалған терминдердің топтық жүйеленуіне арналған. Метафоралық ауыстыру бірінші термин жасаммен қатар екінші терминжасам үдерісіне қатыса алады, яғни термин метафора тәсілі бойынша екінші терминологиялық жүйеге ауыса алады. Терминдерді талдау барысында олар термин жасаушыға жақын таныс концептілерге негізделетіні анықталды. Метафоралық салыстыру негізінен нақты және жан-жақты білетін нысаналармен жүргізілетіні белгілі. Автордың көзқарасы бойынша барлық қарастырылып отырған метафора-терминдер «антропомофты», «зоологиялық», «соматикалық», «географиялық», «зияттық» және т.б. топтық жүйелерді құрайды. Әрбір топта жинақталған терминдер бір-бірінен алшақ келетін терминологиялық жүйелерден алынған және дефинициялық анықтамасы бойынша бір-бірін қайталамайды. Талданып отырған терминдер экономика, информатика, анатомия, гегорафия, зоология, биология, музыка және т.б. терминологиялық жүйелерден іріктеліп алынған.

Түйін сөздер: метафора, метафоризация, термин, терминология, терминологиялық жүйе, терминжасам.

Метафоралы ауыстыру тәсілі бойынша терминжасау – терминологиялық жүйелерде жиі кездесетін құбылыс. В.Н. Прохорованың пікірі бойынша, метафоризация – техникалық, медициналық және басқа да жаралыстану ғылымдарының терминологиялық жүйелеріндегі кеңінен таралған терминжасамның семантикалық түрі [1]. Салыстырмалы түрде атап өтсек, гуманитариялық салалардың терминологиялық жүйелерінде терминжасамның басқа түрлері кеңінен таралған. Түрлі терминологиялық жүйелерде метафоралану процесінің түрлі деңгейде өтуі нақты және абстракт лексиканың ара-қатынасының айырмашылығымен түсіндіріледі. Нақты лексика жаратылыстану пәндерінің терминологиялық жүйесінде зерттеу нысанының атаулары ретінде кеңінен берілген. Ал гуманитарлық пәндердің терминологиялық жүйелерінде процестерді, ара-қатынастарды, байланыстарды атауға абстрактылы лексика кеңінен қолданылған.

Терминологиядағы метафоризация – ең алдымен, лексикаға тән процесс, себебі берілген ұғымдар санада алдымен сөз арқылы бейнеленіп қалыптасады. Нақты лексикамен қатар метафоралану үдерісі абстракт лексика саласында да жүреді, бірақ ара-тұра кездесіп отырады. Мысал ретінде келесі терминдерді алсақ, *вымораживание// үсіну* - экономика саласында, *память// жад* - информатика саласында қолданылады, ауызекі тілде қолданылатын сөз терминделіп, туындаған жаңа мағына екінші құбылыстың мән-мағынасын ашып тұр, яғни жаңа модельді, бейнені қалыптастыруға септігін тигізіп тұр.

Метафоралы жасалған терминдерді мағыналық құрылымы бойынша сараптау барысында бірнеше топтарға жіктеуге болатытын көреміз. Үлкен топты құрайтын метафора-терминдер өсімдіктерді, жансыз нысандарды, жан-жануарларды адаммен салыстыруға негізделген және оларды «антропоморфты» (антропоцентрикалық) деп белгілеуге болады. Антроморфизм адамның ойлау қабілетінің негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Адам қоршаған айналадағы заттар мен құбылыстарға өзіне тән қасиеттерді теңейді, яғни кейіптендіреді, оның ой-санасы әрдайым жансыз заттарға тіршілік сыйлайды. Терминология саласымен салыстыра қарайтын болсақ, «антропоморфты» метафора біршама басқа жолмен берілетінін анықтаймыз. Бұл, біріншіден, терминнің семантикалық құрылымына, екіншіден, терминнің жалпы сыртқы және ішкі байланысындағы көріністпен байланысты. Екі және одан да көп құранды терминдерде ұғым нақты айқындалады, яғни антропоморфты белгілері жан-жақты және терең беріле алады. Біздің жіктеуіміз бойынша, терминологиядағы антропоморфты метафора адаммен байланысты, оның іс-әрекеттері, қасиеттері, белгілерімен байланысты терминдерді қамтиды. Осы жіктеудің өзін үш тарапқа, үш түрге бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, түрлі іс-әрекеттерне қарай нақты субъектілерге түрлі атаулар берілуіне қатысты ғана байқалады. Бұл атаулар эксперссивті әсерімен ерекшеленеді, яғни сол субъект туралы ұғыммен қоса атау берліген кездегі субъективті бағаны да байқатады. *Билетсіздер// безбилетники, налетчик, пират, желқайықтар// челноки, профессионал, гастролер, сұрқиялар тобы, кличка* (эк.) және т.б. осы типтес терминдер осы пікірімізді дәлелдей түскендей. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, екі тілде де кейбір атауларда теріс баға беруде экспрессия барынша айқындалып тұр.

Антропоморфты метафора-терминдердің келесі тобы қосымша белгілермен ерекешеленеді, яғни адамға берілетін атаулар ғылымның түлі саласында түрлі формада кеңінен қолданылады. Бұл атаулар әртүрлі принциптерге сүйеніп берілгенін байқаймыз, алайда нақты адамға ғана тән іс-әрекеттер осы атауды берудегі басты қағида болып табылады. Біздің талдауымыз бойынша, осы осы типтес терминдер микроэлектроника мен компьютерлік интерфейс саласында көптеп кездеседі. *Киллер, вор, өлі// мертвый, раб, семейство, хозяйн* (микроэл.) терминдері адамның іс-әрекеттерімен қатар мақсаты мен міндеттерін де белгілейтін іспетті. Микроэлектроника мен компьютерлік интерфейс саласындағы метафораланған терминдердің мән-мағынасы О.В. Галкинаның еңбегінде жан-жақты және терең сараланып көрсетілген [2]. География саласындағы *монахи, жандарм* терминдерінің негізінде адамдар арасындағы қарым-қатынасты көреміз. Мысалы, информатика саласындағы *хозяйн// раб* терминдері басшы мен басыбайлы бағынышты адамдар арасындағы қатынастың көшірмесі сияқты бағыну мағынасын білдіреді. Адамға байланысты мінездемелер де *спокойный* (эк.), *мертвый, характеристика* (информ.) және т.б терминдерінің туындауына себепкер болып отыр деп білеміз.

Адамға қатысты атау беруде адамға қатысты емес түрлі есімдерді барынша қолдану үшінші топты құрайды. Бұл жағдайдағы қолданылған есімдер терминологиялық сөздіктерде термин ретінде бекітілген, яғни метафора арқылы жасалған терминдердің қатарын толықтырады. Экономика салысында жоғарыда көрсетіп өткеніміздей *бұғы// олень, аю// медведь, балық//рыба, зоопарк, түйе// верблюд* сияқты, политологияда *жасылдар //зеленые* терминдері адамдарға қатысты берілген. Осы қарастырылатын жағдайларда, мысалы, зоонимдердің метафоралы қолдануында уәждемелердің орны айқын көрінбейді. Бұл атаулар қосымша ауыспалы мағынаға ие болып, термин ретінде терминологиялық сөздіктерде орын алып отыр. Атаудың қосымша терминдік мағынасын тура мағынасымен салыстыра отырып байқаймыз. Біз қарастырған ғылым салаларының ішінен адамға қатысты атау беру экономика саласында біршама жоғары және, біздің ойымызша, бұл жағдай әрекеттенуші субъектінің орны жоғары болуына байланысты, сондықтан берілетін атаулардың көп болуы да орынды. Жоғарыда көрсеткеніміздей, жан-жануарлардың атауын адамға қатысты қолдануда түрлі сипаттар негізге алынса, кейбір жағдайларда сөздер тек ассоцияция арқылы терминденіп жұмсалады. Мысалы, бүгінде тарихи және экономикалық жағдайларға байланысты қолданыстан шығып сирек айтылатын *челноки* терминін алайық. Экономикалық сөздікте берілген ефиниция бойынша, *челноки* – «торговцы, закупающие товары массового потребления оптом на дешевых, как правило, зарубежных рынках доставляющие их на мелкооптовый рынок» [3]. Сөздің тура және ауыспалы мағыналарының арасында байланыс күрделі ассоцияция арқылы жүргізіледі. Қазақ тілінде *желқайықтар, әбжілер* баламасы қоланылады. Жан-жануарлардың атауын қолдануында мінездеме беріліп, экспессивті бағаның рөлі де айқындала түсетінін байқаймыз. Мысалы, экономикада *овца* – «спекулянт, ведущий игру на бирже вслепую, без полной необходимой информации», яғни термин мағынасында «ойын шартын толық біле бермеу, сондықтан жем болып қалуы мүмкін» деген семаларды ажыратуға болады және экспрессивтік «ақымақ болу, ақылсыз іс-әрекет істеу» сияқты теріс бағаны да көреміз. Қазақ тіліндегі

аудармада *қой* баламасы қоладынады. Сөздің әдеби тілдегі ауыспалы мағынасымен салыстырсақ, біршама айырмашылықтарды аңғарамыз. Адамға қатысты атау «жуас, момын» сияқты анықтаманы береді. «Қой ауызынан шөп алмас» тіркестері осы анықтаманы дәлелдей түсетіні анық. Орыс тілінде *овца* сөзімен қатар *баран* атауы да қолданылады. Екі сөз де бір семантикалық өріс аясында болғанымен, бірін-бірі алмастыра алмайды және ауыспалы мағыналары да бір-бірінен алшақ. *Баран* сөзі орыс тілінде «тупой, недалекий» сияқты ауыспалы мағыналарын беріп, теріс коннотативтік мағынаға ие. Орыс тілінде «как баран на новые ворота» тіркесі осы тұжырымды дәлелдей түскендей. *Овца* сөзіндегі ауыспалы мағына *баран* сөзіндегі ауыспалы мағынамен сәйкес келмейіні анық және экспессивтік әсері де әртүрлі.

Келесі үлкен топты шартты түрде анималистік немесе зооморфты метафора-терминдер деп бөлеміз. В.П. Москвиннің анықтамасы бойынша, зооморфты метафора дегеніміз салыстырылатын субъектіге жан-жануарлардың мінездемелік сипатын, қасиеттерін теңеу [4]. Осыған орай көркем әдебиетте «жел ұлып тұр» сияқты мысалдарды алуға болады. Бұл жердегі жанды заттардың қасиеттерін жансыз заттарға ауыстыру архаикалық ойлаудың ерекшелігі болып табылатыны анық. Табиғаттың тылсым күштері тек осындай ойлау арқылы түсіндіріледі, яғни бұл құбылыстардың себептері заттар мен құбылыстардың жандануы деген түсінік беріледі. Осы бағытта табиғат күштеріне сыйыну мифологиялық ой-сананы құрайды [4]. Алайда ғылым тілінде, терминологияда жан-жануарлардың сипаттары, мінездемелері біршама басқаша формада берілген. Бұл аяда әдеби тілмен салыстырғанда тек форма, түр-түс функциясы арқылы ғана жан-жануарлар атауының терминделуі байқалады. Сондықтан терминология саласына қатысты В.П. Москвиннің анықтамасына толық сәйкес келмейді. Біздің дефинициямыз бойынша, зооморфты метафора дегеніміз ауыспалы мағынада қолданылатын және термин функциясында жұмсалатын жан-жануарлар атауы. Термин және терминология саласында да зооморфты метафора барынша кең берілген. Бұл топты екі түрге бөліп қарастыратын болсақ, біріншісіне жоғарыда айтылып кеткен антропомофты немесе адамға байланысты метафоралар кіреді де, екінші топты адамнан басқа да заттар мен құбылыстарға бірлген атаулар құрайды. Бұл жерде келесі терминдерді мысалға алып қарауға болады. *Динго* деп жабайы иттің атайтыны белгілі. Экономика саласында Австралия мемлекеттік қағаздары негізіндегі облигация түрін *динго* деп атайды. Екі атау арасындағы байланыс Австралия мемлекеті атауы арқылы жүргізіліп тұр. Осындай мысалдар қатарына *қыран// орел* терминін де жатқызуға болады. *Қыран// орел* деп бір долларлық американдық алтын тиынды атайды. Ақшаның бұлай аталуы АҚШ рәміздеріндегі қыран суретінің болуымен байланысты деп ойлаймыз. Техника саласында да *гусеница* термині қолданылады. *Гусеница* – шынжыр табан трактордың атауы. Бұл атаудың да қалыптасу себебі, біздің ойымызша, жер бауырлаған жүрісімен байланысты. Қазақ тілінде *шынжыр табан, жыланбауыр* сияқты аудармалар берілген. *Жыланбауыр* сөзі де метафоралы қолданылған. Екі тілде де орындау функциясына қарай атау берілген, алайда әртүрлі салыстырылған. Адамға байланысты емес заттарды атауда форма ұқсастығы да ерекше орын алып тұр. Мысалы, бұрыңғы терминдік сөздіктерге берілетін *мышь* – қазақ тіліндегі *тышқан* терминін алсақ, техника құралы болып табылатын бұл құрылғы сыртқы формасымен тышқанға ұқсайды, яғни осы ұқсастық осы атауға негіз болған. Бүгінде бұл атау *тінтуір* деп ауыстырылған. Осы метафораланған терминдер қатарына анатомиядағы *улитка* қазақ тілінде *құрыш,* техника саласында *коза, змейка* терминдерін де қосамыз. Сондай-ақ күрделі ассоциация бойынша ауыспалы мағынада қоладанылатын терминдер де кездеседі. Мысалы, экономика саласынан *рыба* терминін алсақ, терминге келесі дефиниция берілген: «набор стандартных условий, включаемых в соглашение». Көріп отырғанымыздай, атау күрделі асоциацияға негізделген, яғни тура және ауыспалы мағына арасындағы байланысты табу оңай емес. Термин қазақ тіліне *балық* деп аударылып беріліп отыр және осы дефинициясы сақталған. Бұл мысалдар қатарына экономикалық *түйе// верблюд, зоопарк* терминдерін де жатқызамыз.

Терминология саласында нысанды адам дене мүшелерімен (соматизмдермен) салыстыру көптеп кездесетін жағдай. Бұл терминдерді шартты түрде «анатомиялық» метафоралар деп атаймыз. Салыстыру аспектісі болып көп жағдайда нысандардың формалары алдыңғы қатарға шығады. Мысалы, микроэлектроникада *дене//тело, капилляр, кірме//труба, губа,* экономикада *тело, хвост, скальп,* ботаникада *вена, волоски, глазок, альвеолы, глотка*, геологияда *глотка, жила*, темір жол терминологиясында *капилляр, жила, колено, хвосты* сияқты терминдер қолданылады. Салыстыруда форма ұқсастығынан басқа да қосымша семалар ерекше рөл атқаратынын байқаймыз. Мысалы, *капилляр* микроэлектроникада және термір жол терминологиясында да кездесетін термин. Темір жол терминологиясында *капилляр* деп ішкі тесігі өте тар түтікті атайды. Микроэлектроника саласында да термокомпресті осылай

атайды. Салыстыру нысаны болыт ішкі тесігі тар түтік болса, «кішкентай, нәзік» дегенді білдіретін мағына қосымша сема рөлін атқарады. Байқап отырғанымыздай, ішкі ағза мүшелер атауы терминденуге қатыспайды, салыстыру нысанына жатпайды және талдау барысында ондай мысалдар кездеспеді. Соматизм – терминдерді талдай отырып, ең жиі кездесетін *бас* термині болатынын көреміз. Бұл термин күрделі терминологиялық тіркестерде жиі кездесетінін аңғардық: *бас пен иық// голова и плечи* (эк.), *бас-гитара, бас-барабан, бас-кларнет* (муз.). Экономикалық саладағы терминің мағынасы күрделі ассоциацияға негізделсе, музыка саласындағы терминдегі *бас* компоненті төмен регистрдегі дыбысты белгілейді. Осы типтес жиі кездесетін терминдер қатарына *зубки, шейка, тело* терминдері де жатады. Соматизм лексика-семантикалық тобының бір бөлігі ретінде шашқа байланысты терминдерді де қарастыру қажет: *қабақ, бровка* (геогр.), *волос, волосок, борода, локон, завиток* (политех.) және т.б.

География атаулары ғылымның басқа салаларында кеңінен қолданылады. Метафораның бұл түрін «географиялық» метафоралар деп атауды жөн көрдік. Мысалы, микроэлектроника мен кибернетика саласында *долина, канавка, яма, аркады* сияқты атулар бар және олар құрылғылар бетіндегі бедерлердің өте кішкентай ой-қырларын атауға бағытталған. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, геоморфты метафораның негізінде микроболмыстың макроболмыспен салыстырылуын және теңелуін көруге болады. Қарастырылып отырған жағдайдағы негізгі заңдылық салыстырылатын нысандардың өлшемдерінің, көлемдерінің пропорциялық арақатынасын сақтауға бағытталған. Мұндай географиялық атаулардың ішкі белгілерінің ұқсастығы да екінші саладағы метафора-терминдердің туындауына септігін тигізіп отырғаны сөзсіз. Мысалы, *лавина* термині география мен микроэлектроника және кибернетика саласыныда да «үлкен көлемдегі жылжып келе жатқан масса» деген ортақ мағынаны береді. Бұл ортақ мағына екі жаққа да маңызды, ішкі жалпы ортақ сипаттарына қарай туындаған, сонымен қатар атау беруші субъектінің көзқарасының, тану дәрежесін деңгейінің көрсеткіші бола алады.

Метафораның күрделі түрін құрайтын тобын «интеллектуалды» метафоралар деп жіктеуді жөн санадық. Метафораның бұл түрін микроэлектроника мен кибернетика салысында *арифметика, алфавит, язык, слово, логика,* экономикада *аппарат, прямоугольник, пирамида, үшбұрыш// треугольник, алфавитизм,* психологияда *алгоритм* сияқты терминдер құрайды. Аталған метафора-терминдер, біздің пайымдауымызша, ең алдымен, ғылымның басқа салаларындағы теориялық концептілерді мән-мағынасын айқындайды. Терминологиялық сөздіктерді талдап, терминдерді іріктеу барысында «интеллектуалды» немесе «зияттық» метафора-терминдер компьютерлік интерфейс, кибернетика мен экономика салаларында көп кездесетінін байқадық. Оның себебін бұл салалар зияттық еңбекке негізделіп, логикалық ойлау қабілеттінің жоғары болуын талап етеді деп түсіндіреміз. Бұл терминдер есептеу техникасы терминологиясы арқылы кірігіп, кейіннен дамыған микроэлектроника, информатика мен кибернетика салаларының терминологиялық қорын толықтырып отыр. Ой операцияларын, тілді, интеллектуалды сипаттамаларды қажет ететін «адам-машина» арақатынасындағы метафораның бір бөлшегі болып табылады. Мысалы, тіл, соның ішінде жазба тілі адамға ғана тән қасиет деп атасақ, микроэлектроника, информатика мен кибернетика салаларында *бағдарламалау тілі // язык программирования, компьютер тілі// язык компьютера, қабықша тіл// язык-оболочка* секілді тіркестер қолданылады, түрлі таңбалар қарым-қатынас барысында сөйлеу тілі немесе жазба тілі функциясын орындайды. *Тіл// язык, слово, алфавит* сияқты лингвистика терминдері аталған салада осындай интеллектуалды рөл атқарады. Экономика саласында мұндай терминдер түрлі операциялар мен есептердің атауы болып табылады. Мысалы, *пирамида* дегеніміз «компаниялармен қолданылатын баюдың, қор жинаудың жолы, астыртын, жасырын тәсілі». Компаниямен бағалы қағаздарды пирамиданың астыңғы қабатын құрайтын жеке адамдарға сатудан алынатын ақшалай қаржыны осы пирамиданың жоғарғы, үстіңгі қабатын құрайтын, бағалы қағаздарды ерте бастан алған адамдарға дивиденд төлеуден тұрады. Нақты математикалық фигура екінші абстарктілі ой еңбегіне негізделген салада ауыспалы мағынада қолданыс тауып отыр, яғни жүргізіліп отырған операцияның өзі осы фигураның формасына ұқсастырылып берілген. Мысалға келтірілген терминдер де нақтыдан жалпыға ауыстырылып, терминдердің мағынасы күрделене түскен.

Барлық терминологиялық жүйелерді талдап топтастыру барысында «көлік» немесе «транспорт» метафорасын жинақтап айқындауға болады. Метафораның бұл түрі бірнеше жеке топтардан тұрады. Біріншіден, көлік құралдарының және бөлшектерінің атауы. «Көлік» метафоранысын бұл түрі келесі терминдерді қамтиды: микроэлектроника, информатика мен компьютерлік интерфейсте *автобус, буфер, аккумулятор, поезд,* темір жол терминологиясында *каретка,* анатомияда *цистерна* және т.б. Екіншіден, жолға қатысты атаулары: микроэлектроника, информатика мен компьютерлік интерфейсте *магистарль, маршрут, жол//дорога,* экономикада *ралли, след* және т.б. Үшіншіден,

көліктің жүру жолын реттеуге қатысатын адамдар мен механизмдер атаулары: *шофер, семафор* – микроэл., *жандарм, страж* – географ., *маяк* –тех., *рычаг* –эк. және т.б. осы қатардағы терминдер. Төртіншіден, жолдың бастапқы және соңғы аялдамалары: *порт, вокзал* – микроэл., *гараж, граница* - эк. Байқағанымыздай, «көлік» метафораларының ең жиі кездесетін салаларына микроэлектроника, информатика мен компьютерлік интерфейс және экономика жатады. Бұл терминдердің қолдану уәждемелері бірдей, яғни ғылым салалары бір-бірен алшақ болғанымен, атқаратын функциялары бір. Мысалы, автобустың атқаратын функциясы тасымалдау болса, осы сема тасымалдау функциясын атқаратын бағдарламаны атауға басты уәждеме болады, яғни бағдарламаны осылай атауға негіз бар деген сөз.

Терминдерді талдай отырып, ортақ атуларын байланыстырып, «киім-кешек» мағынадағы терминдерді де бөлек жинақтауға себеп бар. Бұл терминдер география, техника салаларында көптеп кездеседі. Жинастырылған барлық терминдерді қарастыра отырып, бұл терминдер, ең алымен, атқаратын функциясы және форма ұқсастығы, орналасу жеріне қарай уәжденіп берілген деген шешімге келеміз. Географияда *мантия, накидка,* темір жол терминологисында *жакеттер,* техника саласында *кармашек, кокошник, башмак, манжеты,* геологияда *карманы* секілді терминдер орын алған. Бұл киімдер атауларын бірнеше топқа бөлуге болады: сырт киімдер атаулары: *жамылғы// плащ, накидка, шуба* – тех., басқа атаулар: *рубашка, жакет, муфта* –тех., *кармашек* –геол., бас киім атаулары: *шляпа*-геол., *кокошник*-политех., *козырек* – архит., мата атаулары: *волокна* –мед., *полотно* – политех., аяқ киім атаулары: *башмак* – темір жол., спорт., *каблучок* – архит. Мысалы, техника саласында аталған терминдер түрлі құралдардың атауы болып табылады. *Манжета* жиектерінде, *кокошник* ең басында орналасқан. Кейбір жағдайларда атаудың уәждемесін анықтау қиындық туғызады. Мысалы, экономикада қолданылатын *корсет* терминін алайық. *Корсет* дегеніміз 1973-1980 жылдарда Англия Банкінде берілетін қосымша арнайы депозиттер жүйесі. Байқап отырғанымыздай, сөздің тура және ауыспалы мағынасының арасынады байланыс күрделі, яғни терминделген сөз қосымша мағынаға тек шартты түрде ғана ие, бейнелілік туындамайды.

Терминология саласында үй шаруашылығы заттарының атаулары молынан кездеседі. *Миксер* – тех., эк., *подушка* – анат., тех., *лестницы* – геогр., *горшок, кабель, котельная* – эк. және т.б. терминдерді мысалға аламыз. Бұл метафоралардың нысаны ретінде үй шарушылығына қатысты заттар бола алады. Осы атауларды қолдануда олардың атқаратын функционалды рөлі басты орында болып тұр. Мысалы, *миксер* термині техника мен экономика салаларында бірдей қолданылады. *Миксер* сөзі ағылшын тілінен кірген сөз, араластыру мағынасын береді. Техника саласында екі түрлі мағынада қолданылады. Біріншісінде металлургияға қатысты айтылса, екіншісінде араластаруға арналған электр құралын атайды. Сондықтан үй құралы мен құрылыс құралы болып бөлінеді, яғни тамақ араластыратын немесе құрылыс саласында құрылыс қоспаралын араластыратын деп ажыратылады. Құрылыс саласында бетон араластыратын көлік құралын да *миксер* деп атайды. Ал экономикада *миксеры* терминіне келесі дефениция берілген: «спекулятивные, высокорисковые ценные бумаги в Великобритании, которые принято «смешивать», комбинировать с более надежными в едином пакете». Байқап отырғанымыздай, бастапқыда берілген «араластыру» мағынасы алдыңғы қатарға шығып, екі сала терминдерін бір-бірімен байланыстырып тұр, яғни атау беруде фукционалды рөлі негізге алынған. Анатомия мен техника салаларындағы *подушка* термині де осы типтес терминдер қатарына жатады.

Үй шаруашылығына қатысты терминдерді топтастыруда төсек-орын заттарымен байланысты терминдер (*подушка* – анат., тех., *одеяло, постель*, – политех., *тюфак* – газ-мұнай өндірісі), тігу, тоқумен байланысты терминдер (*шов* – политех., *нитки* – газ-мұнай өндірісі, *ножницы* – политех., спорт., *веретено, утюг* – геогр.), ыдыс-аяқ атаулары (*чаши, сосуды, таз, мешок* –мед., *ковш, горшок* – тех., *цистерна* – анат., *корытце, мешок, вилка* – спорт.), тамақ атаулары (*мука буровая, пыльная* – тех., *корж, студень, коржики* – геолг., *бутерброд* – инфор., *провизия* – эк.) деп ажыратуға болады.

Үй тұрмысына жатпайтын заттардың атауларын да жіктесек, қару-жарақ атаулары (*тетива* – арх., *пистолет, стрела* – политех.,), музыкалық аспаптар атаулары (*гитара, барабан* – политех., *дудка, горн, лира* – геол., *арфа* – ауыл шар.), спорт терминдері (*арбитр, ринг, атака* – эк.) деп топтастыруға болады.

Қорыта келе, метафора арқылы жасалған терминдер мағыналық құрылымы бойынша бір-бірінен алшақ келетін түрлі топтарға бөлінетінін аңғарамыз. Әртүрлі мағыналық топтарды құрайтын ортақ белгі тақырыптық атау болып табылады. Алайда бір тақырып аясында жинақталған терминдер дефициялық ұғымдары бойынша бір-бірімен сәйкес келмейді. Сонымен қатар метафора-терминдердің мағыналық топтарға бөлінуін қарастыра отырып, адам өзінің тілдік бейнесін қалыптастыруда қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарға сүйенетіне көз жеткіземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) – М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.*

2 *Галкина О.В. Метафора как инструмент познания: на материале терминов-метафор компьютерного интерфейса. Автореф. Ди*

3 *сс. ... канд.филол.наук. – Тверь, 2004. – 15 с.*

4 *Борисов А.В. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2003. – 895 с.*

5 *Москвин В.П. Русская метафора. Семантическая, структурная, функциональная классификация. – Волгоград: Перемена, 1997. – 92 с.*

Аннотация

О ТЕМАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМАТИЗАЦИИ МЕТАФОРИЗИРОВАННЫХ ТЕРМИНОВ

Муратбаева И.С.[1]

[1]*Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов*

Статья посвящена тематической систематизации терминов, образованных путем метафорического переосмысления. Метафорический перенос присутствует как в первичной терминологизации, так и во вторичной, когда терминологическое наименование может перейти в другую отрасль науки. Как показывает анализ представленных терминов, их тематическое распределение, в основном, базируется на тех концептах, которыми свободно оперирует и владеет сам автор. Метафорическое сравнение, в основном, идет с объектами, которые знакомы и понятны нам. По рассуждению автора все рассмотренные термины-метафоры по содержанию можно распределить на следующие тематические группы, как «антропоцентрические», зооморфные, соматические, географические, транспортные, интеллектуальные и т.д. Каждая тематическая группа объединяет в своем составе термины, взятых из различных отраслей наук. Содержание данных терминов по дефиниции не совпадают друг с другом и относятся к разным терминологическим системам. Анализируемые термины взяты из перечня различных терминосистем, таких, как экономика, информатика, кибернетика, анатомия, география, биология, зоология, музыка и т.д.

Ключевые слова: термин, метафора, терминологизация, терминосистема, терминообразование, метафоризация.

Abstract

ABOUT THE THEMATIC SYSTEMATIZATION OF METAPHORATED TERMS

Muratbayeva I.S.[1]

[1]*Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian university of trade unions*

The article is devoted to thematic systematization of terms formed by metaphorical rethinking. The metaphorical transfer is present both in the primary terminology and in the secondary terminology, when the terminological name can pass into another branch of science. As the analysis of the presented terms shows, their thematic distribution is mainly based on those concepts that the author himself freely operates and owns. A metaphorical comparison, basically, comes with objects that are familiar and understandable to us. As the author believes, all the terms-metaphors for content can be divided into the following thematic groups, as "anthropocentric", zoomorphic, somatic, geographical, transport, intellectual, etc. Each thematic group unites in its composition terms taken from different branches of science. The content of these terms by definition do not coincide with each other and refer to different terminology systems. Analyzed terms are taken from the list of different terminology systems, such as economics, computer science, anatomy, geography, zoology, music, etc.

Keywords: term, metaphor, terminology, terminology system, term formation, metaphorization.

ҒТАХР 16.21.21

А.О. Тымболова[1], А.С. Мурзинова[1], А.Е. Садықова[2]
[1]*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*
[2]*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

«ОТ-СУ» ОППОЗИЦИЯСЫ: АКСИОЛОГИЯЛЫҚ САЛҒАСТЫРУ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақалада тіл білімінің когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану салаларында өзекті мәселеге айналған стереотиптер қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде «стереотип» ұғымын зерттеп жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Стереотиптердің тілдік жүйеде өзіндік мәні бар екені анықталады. Олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды таныта алатындығы туралы және ұлттық діл, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады. Сондай-ақ, мәдениетаралық қатысымды дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні туралы деректер келтіріледі.

«От» пен «су» сияқты табиғат құбылыстарының халық өмірінен ерекше орын алатыны белгілі. Осыған байланысты, мақалада «от-су» оппозициясына қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша салғастырмалы талдау жүргізіледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында жүйеленген стереотиптер айқындалады. Үш халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: стереотип, мифологема, интерпретация, әлемнің тілдік бейнесі, коннотация, діл, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика.

Тіл білімі тілдің белгілі бір дәуірдегі статикалық қалпын да, әр дәуірді қамтитын динамикалық күйін де зерттейді. Тілдің диахрондық дамуы мен синхрондық қалпы сол тілді туғызған, оны қатынас құралы ретінде қолданған халық тарихымен тығыз байланысты. Тілдің қажеттілігі адамзат үшін басты мәселелердің бірі. Оның дамуы қоғамнан тысқары қалмайды. Өйткені, тіл – адамзаттың дамуымен бірге дамып, өз қызметі мен құрылымын күрделендіріп отырады.

Қазіргі кезде тілдің танымдық қызметі мен мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші қызметіне ерекше көңіл бөліне бастады. Соңғы жылдардағы зерттеулер тілдің ұлттық ділден туындайтын өзіндік табиғатын ашуға бағытталуда. Бұл тілдің ұлттық бояуын, өзіндік ерекшеліктерін және сол тілде сөйлеуші халықтың дүниетанымымен тұтастықта, бірлікте қарау талабын қойып отыр. Осыған байланысты, тіл білімінде «адам» факторын орталық ретінде қарастыратын лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу арналары сан алуан ұғымдармен толығуда. Сондай ғылыми ұғымдардың бірі – «стереотип» феноменімен тікелей байланысты.

«Стереотип» (грек. stereos – тұрақты, typos – із) ұғымын ғылымға алғаш енгізген У.Липпман болатын. Ғалымның пікірінше, стереотип – адам санасындағы дайын реттелген, жүйеленген мәдени мазмұны бар құбылыс [1,14]. В.В. Красныхтың пайымдауынша, стереотип дегеніміз белгілі бір концептінің ментальділік құрылымы [2,119 б]. Е.В. Мордвинованың тұжырымында стереотип – әртүрлі жағдай немесе құбылысқа қатысты қалыптасқан ұлттық-мәдени көріністердің концептуалдық әлем бейнесіндегі кейбір фрагменті деп танылады [3,15]. С.Г. Тер-Минасованың пікірінше, стереотип адамға өзінің географиялық, әлеуметтік және саяси әлемінен шыға алатындай бүкіл әлем жайлы танымын қалыптастыруға көмектеседі [4,139 б]. К.А. Құсманованың пайымдауынша, стереотип – концептуалды әлем суретінің кейбір үзіндісі, ментальді, «сурет», зат немесе жағдай туралы тұрақты мәдени ұлттық түсінік [5,52]. А.Б. Әмірбекованың тұжырымында стереотип – ақиқат дүние туралы күнделікті қолданыста кеңінен танылған, сол зат не құбылысты, сол ситуация мен әрекетті, тұлға не әлеуметті (дүниені) танудың санадағы қарапайым бейнесі деп түсіндіріледі [6, 75].

Осы тұжырымдарды сараптай келе, мынандай түйін жасауға болады: адам белгілі бір халықтың өкілі болғандықтан, сол ұлттың мәдениетінде танылған стереотиптер әлемінде өмір сүреді. Ол мәдениет туралы білімнің негізгі өзегін құрайды. Оның мазмұндық қабатында сол халықтың ұлттық ерекшелігімен қатар, зат, құбылыс, жағдай туралы мәдени түсінігі сақталады. Бұлар вербалды бірліктердің көмегіне сүйене отырып, жарыққа шығады.

Кез келген халық әлемге қоғамдық сана тұрғысынан қарайды және өзіне тән ұлттық сипатын салт-дәстүрі, наным-сенімі мен тіршілік жағдайына байланысты қалыптасқан атаулары арқылы білдіріп, әлемнің тілдік бейнесін жасайды. Мұны Хосе Ортега - и - Гассеттің мына пікірі де растайды. «Дүниеге келгеннен бастап түрлі таным-түсініктер мұхитына бойлаймыз. Біздің алғашқы кездескен ақиқатымыз да осылар. Олар біз өмір сүретін ортаның, қоғамның нақ өзі болып табылады. Осы салт-

дәстүрлер арқылы адамдарды, табиғаттағы заттар әлемін, универсумды тани аламыз»,- дейді [7, 33].

Демек, стереотип дегеніміз – адам санасында туындайтын әлем бейнесінің бір кескіні, әрі ұлттық мәдениетте танылған және қоғамдық санада бекітілген тұрақты түсінік. Оның тілдегі көрінісі мақал-мәтелдер мен бейнелі сөздер, фразеологизмдер мен метафоралар, т.б. секілді паремиялогиялық қорда танылады. Осындай тіл жүйесінде сақталған стереотиптер таным көрсеткіші болып табылады. Сол себепті де, олар халықтың ұлттық - мәдени құндылықтарын танытуда маңызды қызмет атқарады.

Әр халықтың ұлттық санасында табиғат құбылыстарына байланысты құрылған әлем бейнесі әр түрлі болады. Осыған орай, табиғаттағы төрт күштің екеуін құрайтын және адамзаттың тіршілік көзіне айналған – *«От/су»* бинарлық оппозициясын лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдауға болады.

Қазақ тіліндегі «*От/су»* лексемалары орыс және ағылшын тілдерінде *«Огонь/вода», «Fire/water»* деген атаулармен қолданылады. Осы атаулар үш халықтың (қазақ, орыс, ағылшын) тілдік санасында шоғырланған стереотиптерге салғастырмалы талдау жүргізуге зор мүмкіндік береді.

От пен суға байланысты үш халықтың танымында сәулеленген стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындау арқылы халықтар арасында мәдениетаралық қатысым орнатуға болады. Стереотиптік түсініктердің қалыптасуына негіз болған осындай атауларға этностың қоршаған болмысы туралы көзқарасы мен өмір сүру ережесі және географиялық жағдайы ықпал етпей қоймайды. Сол себепті де, «*От/суға»* байланысты жинақталған тілдік бірліктерді шартты түрде «От-су – адам моделі», «От-су – наным-сенім моделі», «От-су – табиғат моделі» деген тақырыптық топтарға бөліп қарастыруды жөн көрдік.

1) От-су – адам моделі. Адам – ғаламдағы жұмбақ сырға толы, саналы тіршілік иесі. Оның сыртқы және ішкі болмысы өзін қоршаған табиғат құбылыстарынан алшақ емес. Мұны төменде берілген мысалдардан да байқауға болады. Мысалы, **қазақ тіліндегі:** *«бетінен оты шығу», «ұяттан өртене жаздау», «демі от болу», «үміт отын жағу», «жүрегіне от берді», «жүрегі от боп жану», «көзге оттай басылу», «көзінің оты сөну», «көзінің оты бар», «көзінен от шашу», «көзі оттай жану», «отқа май құю», «араға от салу», «жанып тұрған отқа күю», «тамұқ отынан өтіп келу», «салы суға кету», «көңілі су сепкендей басылу», «су тиген өрттей сөну», «су қаны сүймеу», «су қаны қашу», «сүттен ақ, судан таза», «су ішкен құдығыңа түкірмеу», «от ауызды, орақ тілді», «топан су тобығынан келмеу», «су түбіне батыру», «от жүрек», «от кешіп, мұз төсену», «су жүрек», «суға да бату, отқа да жану», «судай суық, оттай тентек», «отымен кіріп, күлімен шығу»,* т.б. [8] секілді фраземалардың мазмұнында адамның рухани болмысын білдіретін стереотиптер шоғырланған. Мәселен, қазақ халқының тілдік танымында «оттың жануы» – жастық шақ, ерік-жігер, қайсарлық, алғырлық, зеректік, махаббат, үміт, жеңіс, ашу-ыза, араздық, бейнет, т.б. секілді түсініктерді білдірсе, ал «оттың сөнуі» – кәрілік шақ пен басқа түскен қайғыны бейнелейді. Сондай-ақ, «су» ұғымы да – адалдық, тазалық, әділдік, икемділік, қорқақтық, үмітсіздік, бірбеткейлік, жайбасарлық, жек көрушілік образдарын білдіреді. Ал тіліміздегі *«отбасы», «отана», «отаға», «отымның басы, суымның тұнығы», «судай сіңіп, тастай бату», «от ала келу»* деген стереотиптерде ұлттық-мәдени мазмұн бар. Мысалы, отбасындағы отты (берекені) сақтайтын ананың, отты басқаратын (табыс әкелетін) әкенің образдары туралы және босағаны алғаш аттаған келін мен оның болашақтағы міндеттері туралы ақпараттар берілген. Бұлар қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне тән ұлттық мәдени ерекшеліктерді сипаттайды.

Орыс тіліндегі: *«погрузиться в воду»(қамығу), «бояться, как огня» (қорқу), «между двух огней» (қиындыққа тап болу), «пламя страсти»(құштарлық), «пламя гнева» (ашу-ыза), «сгорел со стыда» (ұялу), «в глазах блеснул насмешливый огонек» (қулық), «как в воду опущенный»(қайғыру, мұңаю), «идти в огонь и воду» (тәуекелге бару), «как прозрачная вода» (тазалық, адалдық), «чище воды не станешь», «будь здоров как вода» (мықтылық, денсаулық), «как рыба в воде»(сенімділік), «прошел сквозь огонь и воду» (икемді), «воды не замутит»(тәрбиелілік), «и в огне не горит, и воде не тонет» (мықтылық), «огонь, вода и медные трубы» (бейімділік), «у работящего в руках дело огнем горит» (ептілік, еңбекқорлық),* т.б. [9] секілді тілдік бірліктердің мазмұндық қабатында да «от пен су» – адам болмысына тән психологиялық образдарды білдірген. Осы мысалдардағы *«огонь, вода и медные трубы», «и в огне не горит, и воде не тонет», «прошел сквозь огонь и воду»* деген лингвомәдени бірліктер орыс халық ертегілеріндегі кейіпкерлер іс-әрекетіне тән стереотиптер. Ал *«будь здоров как вода»(судай денсаулығың мықты болсын)* деген тілдік бірліктен орыс халқының ұлттық ділдік ерекшелігін байқауға болады. Өйткені, олардың амандасу салтының өзі денсаулық туралы

түсінігінен басталады.

Ағылшын тіліндегі: *«red as fire», «take fire» (ғашықтық), «be attracted like a moth to a flame»(құштарлық), «rise from one's ashes»(жаңару), «breathe fire over» (ашу, ыза), «a fire in the blood»(қызуқандылық), «all water runs to his mill»(сәттілік), «sacred fire»(дарындылық), «hold a candle to»(көмектесу), «keep one's head above water»(қиыншылықпен күресу), «under water» (сәтсіздік), «draw water to one's mill»(қолдау), «go through fire and water»(жеңіске жету), «as weak as water»(әлсіздік, жігерсіз), «go up in flames»(адалдық), «fight fire with fire» (қарсыласу)* [10] т.б. секілді фраземаларда адам болмысына тән түсініктер сақталған. Келтірілген мысалдар ағылшын халқының тұрмыс тіршілігі мен ұлттық танымынан хабар беріп тұрған стереотиптер. Мәселен, Ұлыбритания аумағын тұтастай су қоршап жатыр. Оның экономикалық өмірі су жолы арқылы көрінеді. Осыған байланысты, су жолында туындайтын жағдайлар адамның ішкі жан дүниесін білдіретін ұғымдарға негіз болған. Ал *«sacred fire», «rise from one's ashes», «go up in flames», «fight fire with fire»* деген лингвомәдени бірліктердегі – қасиетті от, от жалынының биікке ұмтылуы, оттың жанып біткен күлден қайтадан тұтануы, екі оттың бір-біріне қарсыласып жануы секілді образдар адамның дарыны мен адалдығы, өз-өзіне іштей қарсыласуы мен жеңіске жетуі жайлы түсініктерді қалыптастыруға ықпал еткен. Сондай-ақ, *«there is no smoke without fire»* деген паремиядағы отсыз түтіннің көрінісі өсек туралы ұғымды қалыптастырған. Мұндай түсінік қазақ танымында да кездеседі.

Демек, от пен суға байланысты қалыптасқан адамның ішкі рухани болмысын бейнелейтін стереотиптер үш халықтың (қазақ, орыс, ағылшын) тілдік санасында да екі түрлі коннотациялық (жағымды-жағымсыз) мәнге ие. Олардың қалыптасуына от пен судың табиғи күйі негіз болған деп түйіндеуге болады.

2) От-су наным-сенім моделі. Кез келген халықтың наным-сенімі оның дүниеге көзқарасынан хабар береді. Мысалы, **қазақ тіліндегі:** *«отқа май құю», «шырақтың сөнбеуі», «оттың өшпеуі», «ошақ», «отпен аластау», «шырақ жағу», «отты аттама!», «отпен ойнама!», «оттың киесі бар»,* т.б. секілді культік лексемалардың сакральді мәні бар. Мәселен, *отқа май құю* рәсімі – ежелден келе жатқан ғұрыптардың бірі. Бұл рәсім үйге келін түскенде орындалады. Оның мәдени мазмұнында *«оттың лаулап жанғанындай, өмірде солай жайнай берсін!», «шырағым сөнбесін!», «отым өшпесін!»* деген ұлттық мазмұнға ие үлкен ұғымдар жатыр. Қазақ танымындағы *«шырақтың сөнбеуі», «оттың өшпеуі», «ошақ»* секілді культік лексемалар – отбасындағы шаңырақтың шайқалмауы, үй ішінің амандығы мен ел-жұртының тыныштығы деген стереотиптік түсініктен туындаған. Ал *отпен аластау* рәсімі – адам науқастанғанда, сәбиге көз тигенде, жаңа қонысқа көшіп келгенде орындалады. Бұл ғұрыптың астарында «от – қара күшке қарсы тура алады» деген сенім жатыр. Қазақ халқының тағы бір наным-сенімі – *шырақ жағу* рәсімімен байланысты. Мұндай рәсім қайтыс болған адамның қырқын бергенге дейін жалғасады. Бұл *«қайтыс болған адамның рухы риза болсын! Арты жарық болсын!»* деген мәндерге ие. *«Оттан аттауға болмайды!», «отпен ойнама!», «оттың киесі бар!»* деп түйсінген қазақ халқы отты ерекше қадірлеп, культік дәрежеге дейін көтерген.Ал тіліміздегі *тамұқ (тозақ) оты* деген тіркес діни таныммен байланысты қолданысқа ие болған.

Қазақ халқының тілдік санасында су ұғымына қатысты *«су иесі – Сүлеймен», «бұлақ суы», «сумен ұшықтау (үшкіру)», «судың да сұрауы бар», «су құю», «су етектен, бата төрден», «топан су», «мейрам суы», «неке суы», «ағын суда арамдық жоқ», «суды қарызға сұрамайды», «суды қарызға бермейді», «суға түкіруге болмайды», «түнде суға баруға болмайды», әбілхаят суы,* т.б. деген лингвомәдени бірліктер бар. Аталған бірліктердің қалыптасуына судың киелілік сипаты мен емдік қасиеті туралы стереотиптер негіз болған. Халық түсінігі бойынша судың иесі болады. Оны *«түнде суға баруға болмайды! суды қарызға сұрамайды! суды қарызға бермейді! суға түкіруге болмайды! суды төкпе, судың да сұрауы бар»* деген тиым сөздерден-ақ байқауға болады. Ал, *«әбілхаят суы»* – мифологемалық бірлік. Бұл *«мәңгілік өмір»* туралы идеяны көрсетеді.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде от сияқты, су да ритуалдық қызмет атқарады. Мәселен, *су құю рәсімі, сумен емдеу рәсімі, діни рәсімдер.* Осылардың ішіндегі: *су құю рәсімі* – қонақ күту дәстүрімен сабақтасып жатыр. «Қырықтың бірі – Ки» деп сенетін қазақ үшін үйге келген мейманның қолына су құю, оның алғысын алу үлкен мәртебе. Бұны тіліміздегі: «Су етектен, бата төрден» деген паремияда дәлелдей түседі. Ал *«ағын суда арамдық жоқ», «бұлақ суы», «сумен ұшықтау», «сумен үшкіру»* – халық медецинасының емдеу тәсілі болып саналады. Мұндай рәсіммен науқасты емдеу «судың емдік қасиеті бар» деген түсініктен туындаған.

Діни рәсімдердің көпшілігі судың қатысуымен жүзеге асады. Мысалы, намаз оқудың алдында

дәрет алу, «неке қию» рәсімінде *неке суын ішу,* қайтыс болған адамды *мейрам суымен жуындыру*, т.б.

Орыс тіліндегі: *«Огонь и вода – царь и царица»(От пен су – патша мен патшайым), «Огонь, огонь, возьми свой огник! Да гори оно синим огнем!» (От, от, ауруды ала кет!), «Спи, батюшка огонек!» (Ұйықта, От әкей!), «прыгать через костер»(оттан секіру), «пускане венков по воде»(суға гүлшоғын жіберу), «Хлеб – батюшка, водица – матушка» (Нан – әкей, су – шешей), «Хлеб да вода – блаженная еда»(нан мен су – құнарлы ас), «как в воду глядел» (суға қарағандай, анық-айқын), «наговоренная вода» (дуаланған су), «крещение»(шоқындыру), «живая вода»(тірі су), «мертвая вода»(өлі су), «выводить на чистую воду» (таза суға шығару),* т.б. сияқты лингвомәдени бірліктердің мазмұнынан орыс халқының наным-сенімі айқын көрінеді. Мәселен, *«отпен аластау», «оттан секіру»* ритуалдарына байланысты *«огонь – царь»*, *«спи, батюшка огонек!», «огонь, огонь, возьми свой огник!», «прыгать через костер»* секілді тілдік бірліктер қолданылған. Орыс халқының танымында от – жамандық атаулыдан қорғайтын, үйге жылулық пен молшылық дарыта алатын культтік қызмет атқарған. Сондықтан көптеген іс-шаралар (баланың дүниеге келуі, үйлену тойы, жерлеу рәсімі) оттың қатысуымен өткен [9]. Сондай рәсімдердің бірі – *«зажжение семейного очага»* деп аталады. Бұл рәсім екі жастың үйлену тойында орындалады. Оның негізгі атрибуты ретінде шырағдан қолданылады. Дәстүр бойынша күйеу жігіттің анасы келініне шырағданды жағып, қолына табыстайды. Мұның мәдени мазмұнында «отбасында мәңгілік махаббат пен жақсылық жасай берсін!» деген ақпарат жатыр.

Дәстүрлі орыс мәдениетінде су – символикалық мәндерге ие. Ол – тоқшылық пен ауызбіршіліктің нышаны болып саналады. Оны *«Хлеб – батюшка, водица – матушка», «Хлеб да вода – блаженная еда»* деген паремиялардан көруге болады. Ал *«пускане венков по воде» (гүл шоғын суға жіберу), «как в воду глядел» (судың бетіне қарағандай), «выводить на чистую воду»(таза суға шығару), «наговоренная вода» (дуаланған су), «крещение» (шоқындыру)* сияқты тілдік бірліктер белгілі-бір рәсімдерді білдіреді. Мысалы, *«пускане венков по воде» рәсімі* славян халқының мифологиялық түсінігімен (*су – тірілер әлемін, өлілер әлемімен байланыстырады*) астарласып жатыр. Ал *«выводить на чистую воду», «наговоренная вода», «как в воду глядел»* фраземаларына «судың магиялық күші бар» деген түсінік негіз болған. Сумен орындалатын діни рәсімдердің бірі – жас нәрестені шоқындыру. Аталған рәсімде баланы сумен жуындырады. Бұл *«оның өмірі су сияқты таза болсын!»* деген игі тілекті білдіреді.

Орыс халқының дүниетанымдық көзқарасы бойынша су *«живая вода» (тірі су)* және *«мертвая вода» (өлі су)* деп бөлінеді. «Живая вода» – мәңгі өмірдің символын білдірсе, ал «мертвая вода» – өлімнің символы болып саналған.

Ағылшын тіліндегі: *«Add fuel to the fire, throw the fat into the fire», «baptism of fire», «baptize», «fire and brimstone», «keep the home fires burning», «near the fire», «go out like a snuffed candle», «hold a candle to smb»(көмектесу), «get water from a flint», «ordeal of boiling water», «sacred fire» (қасиетті от)* [10] т.б. сияқты тілдік бірліктер діни түсініктерге байланысты қалыптасқан. Ерте кезде ағылшын халқы нәрестені шоқындырған кезде отты пайдаланған. Отта киелі қасиет болады деп сенген. Оны *«baptism of fire»(отпен шоқындыру), «sacred fire»* деген фраземалардың бастапқы мазмұнынан да көруге болады.

Ағылшын халқы үшін «от» – үй ұғымымен сабақтасып жатыр. Олардың танымында үй отбасының тыныштығын сақтайтын берік қамалдың қызметін атқарады. Мұны *«keep the home fires burning» (отбасын сақтау), «near the fire» (үй)* фраземалары да білдіреді. Ал *«candle»(шырағдан)* сөзінің символикалық мәні бар. Ол – діни түсінікке негізделген атрибутивтік құрал және жақсылық пен жамандықтың жаршысы болып саналады. Осыған байланысты ағылшын тілінде *«hold a candle to smb»(көмектесу), «go out like a snuffed candle»(жанып біткен шырағдандай сөну, өлу), т.б.* секілді лингвомәдени бірліктер кездеседі.

Ежелгі британдықтар адам мәйітін отпен өртеген. Бұл *«add fuel to the fire, throw the fat into the fire» (отқа тастау)* деген фраземада көрініс тапқан. Олар отпен қатар судың да, таңғажайып құбылыс туғызатын *(get water from a flint)* және құдайдың қаһарын *(ordeal of boiling water)* білдіретін күші бар деп сенген.

Демек, «От/су», «огонь/вода», «fire/water» лексемаларының мәдени коннотациясы ритуалдар жүйесінде мейілінше айқын берілген деуге болады.

3) «От-су – табиғат моделі». Ең алдымен, от та, су да – табиғат құбылысы. Олар табиғаттағы

маңызды деген төрт стихияның екеуін құрайды. Олардың адамзат баласына тигізер пайдасы мен зияны сан алуан. Осыған байланысты, **қазақ тілінде:** *«Сумен ойнама батарсың, отпен ойнама жанарсың», «Су – тілсіз жау», «От – тілсіз жау», «Ұйқы – жау, от – жау, су – жау», т.б.* мақал-мәтелдер бар. Бұл мақал-мәтелдерде от пен су – қауіп-қатер туғызатын күш ретінде көрсетіледі. Ал *«Сулы жер – нулы жер, бұлақты жер – тұрақты жер», «Жер – қазына, су – гауһар»*, т.б. деген мақал-мәтелдерде су – баға жетпес асыл қазына ретінде сипатталады.

Орыс тіліндегі: *«Около огня обожжешься, около воды обмочишься» (Оттың маңайында тұрсаң күйесің, судың маңайында тұрсаң су боласың), «Огонь – беда, и вода – беда, а без огня и воды – и пуще беды», «Где вода, тут и беда»(Су қайда болса, сол жер қауіпті), «С огнем не шути, с водой не дружись (отпен ойнама, сумен достаспа), «Всегда жди беды от большой воды» (Үлкен су қашанда қауіпті), т.б.* мақал-мәтелдерде от пен судың – адамзатқа зиян екені, сондай-ақ оларсыз тіршіліктің болмайтыны айқын көрсетілген.

Ағылшын тіліндегі: *«Don't go near the water until you learn how to swim» (суда жүзіп үйренбейінше, оның маңайына жолама), «We never know the value of water till the well is dry» (құдықтағы су тартылғанда ғана, судың қадірін білеміз), «Fire and water are good servants, but bad masters» (от пен су адамның құлы, алайда оларға еркіндік беруге болмайды), «Diamond of the first water» (таза су – гауһар тас), «Bread and water» (өмір сүрудің қайнар көзі),* т.б. секілді мақал-мәтелдерде от пен су – адамзатқа қызмет ететін құл ретінде және табиғаттың баға жетпес қазынасы мен өмір сүруге қажетті тіршілік көзі ретінде танылады. Бұл ағылшын халқының табиғат құбылысына берген өзіндік бағасын көрсетеді.

Түйіндей келгенде, *«От пен Су»* – тек табиғат құбылыстары ғана емес, олар – мәдениеттің көрсеткіші, халық тарихындағы мән-мағынаға ие ақпараттар көзі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 *Lippmann W. Public Opinion. – N-Y.: LLC,1992. – 383 p.*

2 *Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.*

3 *Мордвинова Е.В. Языковые и культурные особенности восприятия.nv-study.intramail.ru. [интернет ресурс]*

4 *Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 146 с.*

5 *Құсманова Қ.А. Айтыс өлеңдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаты: мәдени кеңістіктегі ұлттық стереотип. Фил. ғыл. док. ... дисс. – А., 2014. – 340 б.*

6 *Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтану, 2011. – 335 б.*

7 *Хосе Ортега – и – Гассет. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.:Наука, 1988. – 214 с.*

8 *Фразеологиялық сөздік. – А.: Арыс, 2007. – 800 б.*

9 *Фразеологический словарь русского языка. – М.: Юнвес, 2003. – 608 с.*

10 *Smith W. The Oxford Dictionary of English Proverbs. – Clarendon Press, 1948. – 740 p.*

11 *Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. – СПб.: Авалон, 2005. – 252 с.*

Аннотация

АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ МОДЕЛЬ: ОППОЗИЦИЯ «ОГОНЬ-ВОДА»

Тымболова А.О.[1], Мурзинова А.С.[1], Садыкова А.Е.[2]

[1]*Казахский государственный женский педагогический университет*

[2]*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*

А также, приведены результаты лингвокультурологического и когнитивного анализа слов и устойчивых сочетаний, репрезентирующих оппозицию «огонь» и «вода» в казахской, русской и английской языковых картинах мира. В качестве одного из способов выражения символических представлений народа исследуются распространенные метафоры. Значительное место в исследовании занимает анализ устного народного творчества. Как показало исследование, лексика выбранной тематической группы формирует один из значимых фрагментов языковых картин мира носителей казахского, русского и английского языков, что позволяет говорить о важности данной когнитивной сферы в культуре казахского, русского и английского народов. Исследование вносит определенный вклад в реконструкцию целостных языковых картин мира казахского, русского и английского этносов, а также позволяет выявить особенности национального мировосприятия.

Ключевые слова: стереотип, мифологема, интерпретация, языковая картина мира, коннотация, менталитет, лингвокультурология, когнитивная лингвистика.

Abstract

A COMPARATIVE AXIOLOGICAL MODEL: OPPOSITION OF «FIRE-WATER»

Tumbolova A.O.[1], Murzinova A.S.[1], Sadykova A.E.[2]

[1]*Kazakh State Women's Pedagogical University*

[2]*National Pedagogical University named after Abay*

This article offers the analysis of the opposition «fire» and «water» in the Kazakh, Russian and English language picture of the world. We analysis direct and figurative meaning of the Kazakh, Russian and English words and set expression, free combination of words of given thematic group. We analysis polysemy, metaphors, connotation of the Kazakh, Russian and English words of given thematic group, phraseology and settled similes in the Russian and English languages. Considerable place take the analysis of the Kazakh, Russian and English folklore. The Kazakh, Russian and English words of given thematic group are a part of the language picture of the world of Kazakh, Russian and English ethnic group. The analysis uncognate languages makes a certain contribution to the reconstruction of the integrated language world picture of Kazakh, Russian and English ethnic group and also helps to find out some peculiarities of national comprehension.

Key words: stereotype, myth, interpretation, language picture of the world, connotation, mentality, lingua-cultural studies, cognitive linguistics.

ҒТАХР 16.01.07

А.С. Набидуллин [1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ТІЛ МЕН ТАНЫМНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫН БЕЛГІЛЕУ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа

Тіл мен таным феномендерінің арақатынасын белгілеу адамзат өркениетінің қай кезеңінде де өзекті болды. Антикалық философиядан бастап, бүгінгі антропоөзектік парадигманың аралағында бұл мәселе төңірегіндегі философиялық және лингвистикалық тұжырымдар (концепциялар) тіл мен танымның байланысын ешқашан жоққа шығарған емес. Осы тұрғыдан келгенде тіл философиясы мен тілтанымдағы ғылыми тұжырымдар адам санасындағы танымдық үдерістердегі тілдің қызметін, оның рөлін дәлелдейді. Когнитивтік лингвистика қазіргі әлемдік тіл білімінің парадигмасында орны ерекше айқындалып келе жатқан салалардың бірі ретінде ғасырлар тоғысындағы лингвистиканың ғылыми келбетін көрсетеді. Тіл мен танымның арақатынасы проблемасына қатысты лингвистикалық тұжырымдар когнитивтік ғылымдардың дамуына үлес қосып келеді.

Мақалада тіл мен танымның арақатанысына, танымдық үдерістердегі тілдің қызметіне байланысты лингво-философиялық ғылыми тұжырымдарға негізделген қорытындылар жасалған.

Түйін сөздер: тіл, таным, танымдық үдерістер, ойлау, сөйлеу әрекеті, когниция, когнитивтік лингвистика.

XX ғасырдың басында аналитикалық философия мен тіл философиясының қарқынды дамуы тіл, таңба және символ тақырыбына терең теориялық қызығушылық тудырды, ал XX ғасырдың екінші жартысында «лингвистикалық бетбұрыс» орын алып, тіл революциясы ойлаудың классикалық емес стилімен және картезиандық когнитивизммен тығыз байланыста дамыды.

Тіл – адамның айрықша ерекше белгісі. Жануарлар да түрлі сигналдардың көмегімен өзара байланыс орната алады, бірақ олардың сигналдары барынша тар утилитарлы функция атқарады. Адамзат баласының тілі орасан зор шығармашалық әлеуетке және алуан түрлі мәнді көрсету қабілетіне ие.

Қазақ тілтанымының көшбасындағы ұлы ғалым А. Байтұрсынұлы: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры» [1, 13]; «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» [2, 9] десе, Қ. Жұбанов: «Ой деген адамның өзі жайлы, болмаса, төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген – сол білген нәрселердің аты. Сондықтан адам, заттар мен құбылыстар жайында білген ойын білдіргісі келсе, сол заттар менен құбылыстардың аттарын айтып білдіреді – яғни ойды сөзбен білдіреді» [3, 8] деп, тілдің адамның ойы мен танымдық әрекетіндегі қызметін, рөлін нақтылап көрсеткен.

Тіл – мәдениеттің бір бөлшегі, яғни таңбалар мен символдар мәдениеттің маңызды феномендерінің құрамына кіреді. Тілдің әмбебаптылығы кез келген утилитарлы және утилитарлы емес тақырыптар мен сюжеттерден, шексіз ассоциациялардан және айрықша өнімділігінен көрінеді. Тіл

белгілі бір қоршаған орта өмір сүретін адамның бағдарлық мінез-құлқында, қарым-қатынас формасында, қол жеткізген нәтижелерінің мазмұнында өшпейтін із қалдырады.

Тілтанымдағы құрылымдық лингвистиканың бастауында тұрған француз ғалымы Ф. де Соссюр тіл мен әлемнің арақатынасынан туындайтын проблемаларды лингвистиканың міндетіне жатқызбайды. Ғалымның пайымдауынша, бұл проблемалар «жалаң» лингвистиканың аясында шешімін таппайды. Бұл ретте тілдің әлеммен байланысынан туындайтын сұрақтардың ең басында «тіл мен таным» мәселесі тұрғаны анық. Тілдің ойлаумен, таныммен арақатынасын белгілеу – бір дәуірдің шегінде емес, адамзат өркениетінің әр кезеңінде түйінін таппаған сауал. Ф. де Соссюр тұжырымының шынайылығы аталған мәселелердің лингвистиканың шеңберінен шығып, «тоғыспалы» ғылымдардың шеңберінде зерделенуінен анық көрінеді [4].

Адам әлемді түрлі құралдардың көмегімен, соның ішінде тіл арқылы таниды. Таным мәселесін жан-жақты қарастыру ғылымда «таным теориясының» дамуына алып келді. Таным – қажетті білімді алумен және үнемі жаңғыртып отырумен байланысты шығармашылық үдеріс. Философияда таным – ақиқат әлемнің құбылыстары мен заңдылықтары туралы білімді игеру процедуралары мен әдістерінің жиынтығы. Тілге деген қызығушылық қашан да философияға тән болды. Платон мен Аристотельден бастап-ақ тіл мен ойлаудың байланысы барынша түсіндірліп, тілге ойлау құралы ретінде назар аудару арта түсті.

Мәселен, ежелгі Грецияда тіл мәселесі таным туралы іліммен тығыз байланыста қарастырылды. Тіл табиғатын гнесологиялық (*грек. gnosis – білім, logos – ілім; таным туралы ілім; адамның әлемді тану мүмкіндігін, танымдық әрекеттің құрылымын, білім формаларын оның болмысқа қатынасында, шынайылық межелері мен білімнің растығын, оның шекрасы мен табиғатын зерттейтін философияның тармағы*) тұрғыдан түсіндіруге атау табиғаты туралы, яғни нәрселер мен олардың атауларының арақатынасы жайындағы пікірталастар себеп болды. Онтологиялық көзқарасқа сәйкес, сөз бен атап тұрған нәрсенің арасында заңды байланыс бар, яғни нәрсені атайтын сөз оның табиғатынан туындайды. Ал конвенционалды көзқарас тұрғысынан сөз бен нәрсе арасында заңды байланыс жоқ деп саналды. Мұндай тіл мен танымның мәселелері әр дәуірде күрделеніп, жан-жақты шешімге ұмтылды.

XIX ғасырдың басында атақты философ, лингвист В. фон Гумбольдт «Тіл – ойды жасаушы ағза. Ақыл-ой әрекеті бүтіндей рухани, терең ішкі және ізсіз жүзеге асырылады – сөйлеу дыбыстары арқылы материалданып, сезімдік қабылдау үшін қолжетімді болады. Осы себепті ойлау мен тілдің әрекеті бөлінбейтін тұтастықта қарастырылады» [5].

В.Гумбольдт зерттеулерінен тіл мен таным мәселесіне қатысты маңызды тұжырымдарды кездестіруге болады, мәселен, «сөзде қашан да екі жақты – дыбыс пен ұғымның бірлігі болады»; «дыбыстық форма ойлау үшін тілдің тарапынан жасалған өрнек» және т.б. Осыған ұқсас тұжырымдар А.Шлейхера, Г.Штейнталя, И.А. Бодуэна де Куртене сияқты тілші ғалымдардың іргелі еңбектерінде де кездеседі.

Алайда В.Гумбольдт тілдің шынайы табиғатына терең бара отырып, идеалистік философиялық тұжырымдарын ұсынады: «...тұтастай тіл адамдар арасында және ықпал ететін ішкі және сыртқы табиғатта болады. Адам заттар әлемін қабылдау үшін және меңгеру үшін өзін дыбыстар әлемімен қоршайды» [5, 81].

«Халық тілі – оның рухы, халық рухы – оның тілі; мұндай бір-біріне теңбе-тең нәрсені елестету қиын» деген ойлары В.Гумбольдтың идеализміндегі басты тұжырым болып саналады. Олай болса, В.Гумбольдтың тіл мен танымға қатысты ғылыми тұжырымдарынан шығатыны, тіл адам мен сыртқы әлем арасында аралық қалыпта тұрады және объективті болмысқа бағыттылған танымдық әрекет үдерісінде емес, рухтың даму заңдылықтары бойынша дамиды.

А.Шлейхер «адамды адам ететін тек тіл ғана» деп санайды. Сондай-ақ «тіл – адамзаттың жалғыз және негізгі белгісі, сондықтан тіл мен оның даму заңдылықтарын білмей, адамзат табиғаты туралы көзқарас қалыптаспайды» [6, 198]. А.Шлейхер сөйлеу әрекетінің «материалдық-тәндік шартын» зерттеуге назар аударды. Ол «тілдің материалдық негізі – ми, сөйлеу ағзалары және сезімдік ағзалар екенін айта отырып, тілдің міндеті – ойдың, ойлаудың дыбыстық материядағы ағзасы болу» дейді. Философ-лингвист тілді «ойдың дыбыстық көрінісі», «дыбыстың көмегімен жарыққа шығатын ойлау үдерісі» ретінде түсінеді. Түптеп келгенде, А.Шлейхердің тұжырымдары қазіргі тілдің жоғарғы жүйке жүйесінің қызметімен байланысы туралы нейролингвистиканың және биолингвистиканың кейбір идеяларына жақындайды.

Н.Хомскийдің пайымдауынша «Тіл – адам үшін бірегей қабілет, бірақ тіл басқа танымдық қабілет-

термен өзара тығыз байланыстың нәтижесінде пайда болады» [7]. Тілдің өнім (ауызша немесе жазбаша сөйлеудің) ретіне жалпы ойлау (қабылдау) үдерістеріне ықпалы және индивидуалды когнитивтік қабілеттің қалыптасуы тілге әсері қандай деген сұрақ туындайды. Қабылдаудың және ойлаудың тілмен және басқа да таңбалар жүйесімен тура және жанама байланысын белгілеу «лингвистикалық ықтималдық теориясының» («Сепир-Уорф болжамы») шеңберінде, тіл мен танымды әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қарастыруда, «Ф.Р. Анкерсмиттің «нарративті логика» тұжырымдамасында, семиотикада зерттелді [8]. Бұл аталғандардың ішінде Э.Сепир мен Б.Л. Уорф тарапынан ұсынылған «лингвистикалық ықтималдық теориясы» ерекше танымалдылыққа ие болды. Бұл теорияның күшті және әлсіз жақтарын ажырату қалыптасқан. Болжамның әлсіз жағына сәйкес тілдің лексикасы мен грамматикасы белгілі бір дәрежеде түсініктің қалыптасуына ықпал етеді, бірақ оларды нақты анықтамайды. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, Сепир-Уорф болжамының күшті жағы ойлау тілсіз мүмкін емес және тіл (оның құрылымы, лексикасы, грамматикасы) – біздің түсінігіміздің және ойлауымыздың қалыптасуының тікелей себебі және қажетті шарты деген лингвистикалық детерминизм ұстанымымен түсіндіріледі [9].

Б.Вейвел тілдің таным үдерісіне ықпалы туралы идеясын былайша түсіндіреді: «Қаламды көрсете отырып және «бұл қалам» деген айтылымды пайдалу арқылы сөйлеуші тыңдаушының назарын белгілі бір құбылыстың барына аударады және «бұл қалам» деген айтылымның концептуалды компонентін белгілейтін ой нысанын қабылдауға шақырады». Яғни тілдің концептуалды элементтері құбылысқа белгілі бір мағына үстеп, қабылдау нысанын және оның шынайылығын қалыптастырады [10, 20].

Тіл мен танымның арақатынасы тіл философиясындағы ғылыми тұжырымдармен шектелмей, соңғы ширек ғасырда менталды немесе когнитивтік үдерістерді, яғни адам санасындағы біліммен және таныммен байланысты үдерістерді зерттеумен айналысатын когнитивтік циклдегі ғылымдардың айрықша дамуы тіл білімінде де когнитивтік бағыттың жетекшілік рөлді иеленуіне алып келді.

Когнитивтік лингвистикамен бірге тіл мен ойлаудың күрделі арақатынасын зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Е.С. Кубрякованың пайымдауынша, Ресей тіл білімінде тілтанымның когнитивтік бағытының мойындалуы «тіл мен ойлау мәселесінде тілдегі адамның және адам үшін тілдің рөліне, тілдің басты функцияларына» назар аударумен байланысты [11, 11].

Ең алдымен мұндай сипаттағы зерттеулерге нейрофизиологтар, дәрігерлер, психологтар (П.Брока, К. Вернике, И.М. Сеченов, В.М. Бехтерев, И.П. Павлов және т.б.) назар аударды. Нейрофизиологияның базасында нейролингвистика (Л.С. Выготский, А.Р. Лурия) қалыптасты. Бұл ретте сөйлеу әрекеті адамның миында жүретіні, сөйлеу әрекетінің түрлері (тілді меңгеру, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым және т.б.) мидың жекелеген бөліктерімен байланысты екендігі анықталды.

Тіл мен ойлаудың арақатынасына қатысты проблемалардың келесі даму сатысы – психолингвистиканың шеңберінде сөйлеудің туу және сөйлеуді қабылдау үдерістері, адам санасында сақталатын таңбалар жүйесі ретінде тілді меңгеру үдерісі, тіл жүйесі мен оны пайдаланудың арақатынасы зерделенді (американдық психолингвистер Ч.Осгуд, Т.Себеок, Дж.Гринберг, Дж.Кэррол және ресейлік лингвистер А.А. Леонтьев, И.Н. Горелов, А.А. Залевская, Ю.Н. Караулов және т.б.).

Когнитивтік лингвистика ХХ ғасырдың соңғы екі он жылдығында қалыптасқанымен, оның пәні – ақпаратты меңгеру және өңдеу, тіл арқылы білімді менталды репрезентациялау тәсілдері ХІХ ғасырда тіл біліміндегі алғашқы теориялық еңбектерде көрініс таба бастады.

В.Гумбольдтың халық рухы жайындағы теориясын қарастыра келе, А.А. Потебня тілдің пайда болуы туралы мәселе мен рухани өмірдегі құбылыстар туралы, оның құрылуы мен даму заңдылықтары туралы, оның келесі рухани әрекетке ықпалы туралы мәселелерді, яғни таза психологиялық мәселелерді мойындайды. А.А. Потебня рухани әрекетте алға шығарылатын күшті түсініктердің және кейінге қалдырылатын түсініктердің барын түсіндіреді [12, 83]. Күшті түсініктер жаңа мәндердің құрылуына қатысады (Гербарттың апперцепция заңы). А.А. Потебня ассоциацияның рөлін және түсініктердің құрылуындағы ассоциациялардың бірігуіне баса назар аударды. Бір уақытта қабылданған әртекті түсініктер өзінің бүтіндігін жоғалтпастан, бір тұтастыққа бірігуі мүмкін [12, 91].

Басқаша айтқанда, А.А. Потебня жаңа нәрсені тану үдерісіндегі, психологиялық апперцепция және ассоциация негізінде әлем туралы адамзат білімінің қалыптасуы мен даму үдерістеріндегі тілдің рөлін анық түсінді.

И.А. Бодуэн де Куртенэнің тұжырымдарында когнитивтік лингвистиканың пәні одан әрі айқындала түсті: «Тілдік ойлаудан тұрмыстық және тұрмыстық емес тұтас ерекше тілдік білімді,

әлемнің материалдық, индивидуалды-психологиялық және әлеуметтік (қоғамдық) барлық көрінісін анықтауға болады» [13, 312].

Әлемді танудағы тілдің қатысы туралы пайымдауларды антикалық дәуірден бүгінгі күнге дейінгі әртүрлі кезеңдегі және әртүрлі халықтағы ойшылдардың еңбектерінен кездестіруге болады. Алайда лингвокогнитивтік проблемалардың жаппай зерттеу өткен ғасырдың соңғы жылдарынан басталды және когнитивтік лингвистика бойынша негізгі жарияланымдар осы кезеңге тән.

Қазір когнитивтік лингвистика бір ортақ пәнді – когницияны өзіндік спецификалық әдістерімен зерттейтін ғылымдар қатарына жатқызылады. Осымен байланысты когнитивтік ғылымдардың пәнаралық сипатына және когнитивтік психология, когнитивтік лингвистика, когницияның философиялық теориясы, тілді логикалық талдау, жасанды интеллект теориясы, нейрофизиология сияқты бірқатар ғылымдар үшін ортақ терминдік мәніне ерекше назар аударуға болады [11, 7], тіпті когнитивтік антропология, когнитивтік әлеуметтану, когнитивтік әдебиеттану сияқты пәндердің қалыптасқандығын, яғни әрбір гуманитарлық ғылымда зерттеу нысанына сәйкес когнитивтік тәсілді және когнитивтік анализді қолданумен байланысты арнайы салалардың бөлініп шыққандығын атап өту керек [11, 10-11]. Когниция таным үдерісі, адам санасындағы қоршаған болмыстың көрінісі және ақпараттың санадағы түрленуі ретінде қазіргі ғылымда бұрын «танымдық» немесе «танымға қатысты» деп аталып келген түсінікті кеңейтіп, «когнитивтік» термині «ішкі», «менталды», «интериоризациялық» деген мәндерді қамти бастады [11, 9].

Когнитивтік ғылымның міндетіне білім жүйесін және ақпаратты өңдеу және түрлендіру үдерістерін сипаттау / зерттеу және сонымен бірге адамның когнитивтік қабілеттерін бірыңғай менталды тетікке ұйымдастырудың ортақ ұстанымдары зерттеу және олардың өзара байланысы мен өзара әрекеттестігін айқындау кіреді [11, 8-9].

Демек, когнитивтік лингвистика – пәнаралық когнитивтік ғылымдардың бір бағыты болып саналады.

Лингвистика тарихында когнитивтік лингвистиканың пайда болуы 1989 жылы Дуйсбургте өткен ғылыми конференцияда когнитивтік лингвистика ассоциациясын құру туралы ұсыныспен сабақтастырылады. Қазір аталған бағыттың тілтанымдағы қалыптасуы Дж. Лакофф, Р.Лангакер, Р.Джакендофф есімдерімен байланыстырылады. Е.С. Кубрякованың зерттеулерінде аталған ғалымдардың еңбектері жан-жақты қарастырылып, когнитивтік лингвистиканың мәселелері дамытылды. Осымен байланысты Е.С. Кубрякованың еңбектері Ресейдегі когнитивтік лингвистиканың негізін қалаған іргелі зерттеу ретінде бағаланады.

Е.С. Кубрякова мен В.З. Демьянковтың анықтамасы бойынша, когнитивтік лингвистика тілді ақпаратты кодтау мен трансформациялауда рөл атқаратын когнитивтік тетік ретінде зерттейді.

Американдық ғалымдардың зерттеулері орыс тіліне аударылып, «Новое в зарубежной лингвистике» журналында жарияланды (вып. XXIII, М., 1998). Американдық когнитивтік лингвистиканың ғылыми аппараты нақты әрі жан-жақты Е.С. Кубряковның редакциясымен жарық көрген «Краткий словарь когнитивных терминов» атты еңбекте ұсынылды. Жетекші американдық когнитивтердің еңбектері А. Ченкидің мақаласында егжей-тегжейлі қарастырылды. Франциядағы когнитивтік зерттеулер туралы Р.А. Плунгян, Е.В. Рахилинаның мақаласында қарастырылды.

«Тіл мен таным» мәселесін қарастыруда ең алдымен тілдің білімді алудағы және жеткізудегі негізгі және қосымша функцияларын анықтап алу ұсынылады.

Когнитивтік ғылымдағы ең маңызды нысан – когниция. Когниция әлем туралы түсініктің қалыптасуы ретінде, адам санасындағы ақпаратты алумен және өңдеумен, репрезентациялаумен, сақтаумен және білімді пайдаланумен байланысты үдерістер ретінде түсіндіріледі, бұл ретте тілді когницияның бір модусы (лат. *modus* – өлшем; тәсіл; түр) ретінде, сәйкесінше танымды, менталды әрекетті, яғни адам санасының қызметін зерттеудің құралы ретінде қарастыру алға шығарылады.

Тіл адамның ерекше когнитивтік қабілеті ретінде, басқаша айтқанда адамның білімді пайдалануына негізделген когнитивтік үдеріс ретінде *зейін, қиял* сияқты басқа да когнитивтік қабілеттермен, *мәселені рационалды шешу қабілетімен* байланысты. Тіл адам санасының қызметін қамтамасыз ететін ми инфрақұрылымының – когнитивтік жүйенің құраушысы болып табылады. Осымен байланысты ол танымды бейнелейді, адамның когнитивтік әлеміне, оның интеллектісіне, санасының құрылымына жол ашады [11]. Тілді бұлайша түсіндіруде оның когнитивтік функциясына ерекше мән беріледі. Тіл танымның бөлінбейтін бөлшегі, құралы бола отырып, ондағы үдерістердің жүзеге асырылуында және болмыстың мәнін ұғынуда маңызды рөл атқарады.

Олай болса, кең мағынада тілдің когнитивтік функциясы – танымның және білімді, қоғамдық-

тарихи тәжірибені игерудің құралы; әлем туралы ұрпақтан ұрпаққа жеткен білімді ұйымдастыру, сақтау және жеткізу қызметі; тілден тыс болмысты бейнелеу, модельдеу қызметі [14, 198]. Басқа ғылыми тұжырымдарда тілдің когнитивтік функциясы тар мағынасында болмыс туралы жаңа білімді алу құралы ретінде түсіндіріледі. Бұл ретте тіл – адамды қоршаған болмыстың негізгі қоғамдық маңызды формасы, ал болмыс туралы білімді сақтау – тілдің эпистемиялық функциясы ретінде қарастырылады. Демек, тілді эпистемиялық функция болмыспен, ал когнитивтік функция адамның ойлау әрекетімен байланыстырады.

Егер когницияны кең мағынасындағы білімді игерумен, пайдаланумен, сақтаумен, жеткізумен және өндірумен байланысты адам санасында жүретін үдерістердің жиынтығы ретінде алсақ, логикалық тұрғыдан тілдің когнитивтік функциясы болмыс туралы жаңа білімді алудың құралы ретінде ғана емес, білімді өңдеудің құралы, сақтаудың және ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің формасы ретінде түсіндіріледі.

Тілдің аталған функциясын түсіндіруде кейбір айырмашылықтар терминдік қолданыстан да байқалады. «Когнитивтік» деген терминмен қатар тілдің аталған функциясына қатысты «танымдық», «гнесологиялық», «экспрессивті» деген атаулар да қолданылады. Дегенмен, ғалымдардың көпшілігі «когнитивтік функция» терминін ұсына отырып, басқа аталымдардың тілдің адамның танымдық және ойлау әрекетімен байланысының жекелеген аспектілеріне қатысты екендігін көрсетелі [15, 16].

Демек, когнитивтік функция тілдің негізгі, базалық қызметінің бірі болып табылады. Адам өмірі үшін білім мен танымның маңызын жоққа шығаруға болмайды. Таным тілсіз – эмперикалық түрде, тәжірибе жолымен, адамның практикалық әрекеті барысында жүзеге асырыуы мүмкін екендігіне қарамастан, танымдық әрекеттің және білімнің қалыптасуындағы тілдің рөлінің маңызды екені сөзсіз, себебі, бұл ретте тіл – адамзат тәжірибесін мазмұндаудың және теориялық-практикалық игеру барысында оның болмыспен арақатынасын белгілеудің үнемді және қолжетімді құралы.

Дәстүрлі түрде лингвистика ғылымында тілдің ең басты қызметі ретінде коммуникативтік функциясы аталғанымен, базалық қызметі ретінде тілдің когнитивтік және коммуникативтік функциялары бір-біріне қатысы жағынан тең бағалануы тиіс және тілдің бірін-бірі толықтыратын маңызды сипаты ретінде саналуы керек. Коммуникацияның орын алуы когнициядан тыс мүмкін емес және бір жағынан, қоғам мүшесі ретінде адамның өмір сүруі үшін қарым-қатынастың орасан зор маңызын ескерсек, коммуникация когницияның түпкі мақсаты болып табылады, екінші жағынан адамдардың қарым-қатынасы танымдық мақсатта, болмыс туралы жаңа білім алу, оны өңдеу, сақтау және келесі ұрпаққа жеткізу мақсатында жүзеге асырылады.

Тіл полифункциялы (көп қызметті) жүйе болып табылғанымен, табиғаты жағынан тұтас болып қала береді, сондықтан да оның функциялары өзара байланысты: бірін бірі толықтырады; оқшау түрде емес, жиынтық ретінде көрінеді. Алайда нақты жағдайларда тілді пайдалану олардың арақатынастық рөлі өзгеруі мүмкін екендігін ескеру керек.

Осы айталғандардың негізінде шығатыны – когнитивтік лингвистика қабылдау, түсіну кезіндегі менталды үдерістерді және, сәйкесінше, сананың болмысты тануын, сондай-ақ олардың менталды репрезентациялануының түрі мен формаларын зерттейді. Лингвокогнитивтік анализдің материалы – тіл, ал когнитивтік лингвистиканың нақты бағыттары бойынша зерттеудің мақсаты когнитивтік категориялық-терминологиялық аппараттың көмегімен тілді терең зерттеуден бастап, жекелеген концептілердің мазмұны мен құрылымын ұлттық сананың бірлігі (концепт-ая) ретінде модельдеуге дейін өзгеріп отыруы мүмкін.

Олай болса, қазіргі лингвистика ғылымының жеке саласы ретінде когнитивтік лингвистика когнитивтік ғылымдардан бөлініп шықты. Когнитивтік ғылымдар сияқты когнитвитік лингвистиканың басты міндеті – ақыл-ой әрекеті туралы деректерді алу. Бұл ретте сананы зерделеу когнитивтік ғылымдар мен когнитивтік лингвистиканың ортақ пәні болып саналады. Сондай-ақ когнитивтік лингвистиканың басқа когнитивтік ғылымдардан айырмашылығы – оның материалында, яғни ол тілдік материал арқылы сананы зерттейді, ал басқа ғылымдар сананы өз материалы негізінде зерттейді; сонымен қатар оның әдісінде, яғни когнитивтік үдерістерді зерттей отырып, лингвистикалық талдау әдістерінің негізінде адам санасындағы менталды репрезентациялануының түрі туралы қорытындылар жасайды.

Қазіргі когнитивтік лингвистика біртекті емес, Е.С. Кубрякованың сөзімен айтқанда [11, 11], «когнитивтік зерттеулерде түрлі бағыттар бар және когнитивтік лингвистиканың түрлі мектептерінде көшбасшылар мен жетекші фигуралар айқындалып келеді». Бұл бағыт – тіл мен танымның арақаты-

насын белгілеу проблемасына қатысты ғылым тарихындағы философиялық және лингвистикалық тұжырымдардың әлі де дамытыла, нақтылана түсетіндігінің дәлелі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 *Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Дыбыс заңы һәм жүйесі. – Орынбор, 1923. – 46 б.*

2 *Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Қызылорда, 1926. – 286 б.*

3 *Жұбанов Қ. Сөздің жалпы құрылысы. (Жалпы морфология) Орта мектептің V кыласына арналған. – Алматы: Қазақ баспасы, 1936. – 74 б.*

4 *Соссюр Ф. Труды по языкознанию // переводы с французкого языка. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.*

5 *Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.*

6 *Зубкова Л.Г. Общая теория языка в развитии: учеб. пособие. – М., 2003. – 180 с.*

7 *Hauser, M. D., Chomsky, N., Fitch, W. T. The Faculty of Language: What Is It, Who Has It, and How Did It Evolve? // Science Compass, 2002. Vol. 298. P. 1569-1579.*

8 *Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. – М., 2003. –180 с.*

9 *Куликов Д.К. Гипотеза лингвистической относительности Сепира-Уорфа и её методоло- гическая оценка в работах М. К. Петрова // Политическая концептология, 2012, № 2, С. 189-199.*

10 *Философия языка и познания (краткий курс лекций): учебно- методическое пособие / М.И. Данилова, А.В. Суховерхов. – Краснодар, 2015. – 33 с.*

11 *Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики// Вопросы когнитивной лингвистики. –2004, № 1. – С.6-17.*

12 *Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.*

13 *Виноградов В.В. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 6-20.*

14 *Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: учеб. пособие. – М., 2000. – 217 с.*

15 *Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981. – 180 с.*

Аннотация

УСТАНОВЛЕНИЕ СООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И ПОЗНАНИЯ: ФИЛОСОФСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ

Набидуллин А.С.[1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

Установление соотношения феноменов язык и познания носило актуальный характер на всех этапах человеческой цивилизации. От античной философии до антропоцентрической парадигмы философские и лингвистические концепции вокруг этого вопроса никогда не отрицают связь языка и познания. При этом научные концепции, в философии языка и языкознании подтверждают функции и роль языка в познавательных процессах человеческого сознания. Когнитивная лингвистика как одна из отраслей лингвистики на рубеже веков, которые оказывают научный облик и определенно занимает особое место в парадигме мирового языкознания. Лингвистические выводы применительно к проблеме соотношения языка и познания делают вклад в развитие в когнитивных наук.

В статье предлагаются выводы на основе лингвофилософских научных концепции связанные с соотношениям языка и познании и роль языка в познавательных процессах.

Ключевые слова: язык, познание, познавательные процессы, мышления, речевая деятельность, когниция, когнитивная лингвистика.

Abstract

ESTABLISHING THE RELATION OF LANGUAGE AND KNOWLEDGE: PHILOSOPHICAL AND LINGUISTIC CONCEPTS

Nabidullin A.S.[1]

[1]*Abay Kazakh National Pedagogical University*

The establishment of a correlation between the phenomena of language and cognition was actual in all stages of human civilization. From ancient philosophy to the anthropocentric paradigm, philosophical and linguistic concepts around this issue never deny the connection between language and cognition. At the same time, scientific concepts, in the philosophy of language and linguistics, confirm the functions and role of language in the cognitive processes of human consciousness. Cognitive linguistics as one of the branches of linguistics at the turn of the century, which have a scientific appearance and definitely occupies a special place in the paradigm of world linguistics. Linguistic conclusions applied to the problem of the relationship between language and cognition make a contribution to development in cognitive sciences.

The article suggests conclusions based on linguistic and philosophical scientific concepts related to the relations between language and cognition and the role of language in cognitive processes.

Key words: language, cognition, cognitive processes, thinking, speech activity, cognition, cognitive linguistics.

МРНТИ 16.31.61

Г.Б. Норузова[1]
[1]*Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «МИГРАЦИЯ» В МЕДИАДИСКУРСЕ

Аннотация

Статья посвящена изучению концепта «миграция» с позиции его когнитивной специфики. Концепт «миграция» является одним из широко используемых концептов, освещаемых в современных казахстанских медиатекстах. *В результате растущей* миграционной подвижности населения для *Казахстана* становится очевидным появление разнообразных концептуально-семантических языковых единиц. Особое внимание уделяется выявлению в рамках когнитивного подхода семантико-когнитивных предикаций на материале медийных текстов правовой направленности, репрезентирующих концепт «миграция» в медиадискурсе. Через них раскрывается основная суть изучаемого концепта, через создания образа миграции посредством восприятия его в определенных аспектах. Концепт миграция вызывает повышенный интерес для научного исследования, поскольку Казахстан став полноправным членом недавно созданного Евразийского экономического союза, начинает активно вовлекаться в миграционные процессы между странами-членами этой организации. Автор также подчеркивает важную роль СМИ в интерпретации и интегрировании концепта «миграция» в повседневную действительность, так как данный концепт характеризуется использованием специфической лексики и синтаксиса, которые не всегда являются понятными для массового адресата.

Ключевые слова: концепт «миграция», когнитивный анализ, медиапространство, массмедийный концепт, медиатекст правовой направленности.

На сегодняшний день одной из актуальных задач современной филологии является исследование различных типов концептов с позиции их когнитивной специфики. В нашем случае приоритетным вопросом становится изучение медиа текстовых отрывков правовой направленности, использующих концепт «миграция» в рамках массмедийного пространства.

Целью исследования является выявление в рамках когнитивного подхода семантико-когнитивных предикаций на материале медийных текстов правовой направленности, репрезентирующих концепт «миграция» в медиадискурсе; а также выделение посредством контекстуального анализа набора ключевых слов, актуализирующих концепт «миграция» в медиадискурсе. Поскольку именно ключевые слова как наиболее важные лексические единицы всякого текста, чаще всего и становятся лексическими репрезентантами этого концепта. Более того, ключевые слова могут быть приравнены к микроконцептам, поскольку они отражают наиболее важные мыслительные категории, определенным образом вербализованные в сознании автора. Под ключевыми словами понимаются наиболее важные лексические единицы текста (или каким-либо образом связанных текстов), играющие роль его опорных смысловых элементов, отражающие основные категории авторского мышления и обладающие повышенной частотностью и повторяемостью [1, 37].

Предметом нашего рассмотрения являются русскоязычные медиатексты правовой направленности, репрезентирующие концепт «миграция» в современном медиадискурсе. Материалом для исследования послужили тексты русскоязычных печатных и электронных газет «Казахстанская правда», «Литер», «Новое поколение», «Время», «Караван» и т.д. Объем проанализированного материала составил 75 единиц.

Вопрос об особенностях актуализации данного концепта в дискурсе СМИ на материалах неспециализированных юридических текстов, опосредованных СМИ не получил еще достаточного освещения в лингвистической литературе, что и определило выбор темы настоящей работы.

Эффективным методом изучения этого вопроса является «когнитивный анализ». Когнитивный анализ предусматривает последовательную причинно-следственную структуризацию информации о протекающих в исследуемой системе процессах. Выделяют следующие этапы описания системы:

- всякое событие, произошедшее в системе, вызывается определенными причинами (предпосылками), появление которых связано с движением материальных потоков (товары, деньги, ресурсы и т. п.) и нематериальных потоков (информационные взаимодействия);

- каждый из выделенных потоков описывается соответствующей совокупностью факторов; объединение всех этих совокупностей составляет множество факторов, в терминах которых описываются процессы в системе;

- определяются взаимосвязи между факторами путем рассмотрения причинно-следственных цепочек, описывающих движение каждого потока.

Важнейшую роль при этом играет контекст, сущность и природу которого целесообразно определять не только в плане порождаемого коммуникантами языкового текста/дискурса с учетом «ситуативных» фактов, присущих высказыванию (лингвистических, социальных и прагматических), но и в терминах когнитивных структур [2, 18].

Исследуя язык СМИ с позиций лингвистической прагматики, мы должны рассматривать высказывания, продуцируемые в этой сфере речевой деятельности, как действия и фокусировать свое внимание на тех языковых средствах и техниках, использование которых призвано обеспечить запланированное воздействие на сознание адресата [3].

Как справедливо замечает Е.С. Кубрякова, «СМИ создают определенную текстуально – идеологизированную “аудио и коносферу”, в которой живет современный человек и которая служит четкой концептуализации действительности. Именно сфера массовой коммуникации способствует тому, что общество выступает как “генератор социального гипноза”, попадая под влияние которого мы становимся согласованно живущей ассоциацией, именно в СМИ наиболее отчетливо проявляется воздействующая функция языка» [4, 61].

Медиасреда формируется при переходе информации в медиаинформацию. Благодаря действующим здесь информационным потокам в таком пространстве может быть образовано неограниченное количество информационных специализированных полей, имеющих различную содержательную сущность [5, 242]. Во многом это объясняется тем, что каждый существующий в этом пространстве концепт может сформировать свое пространство, которое охватывает тот или иной объем фактов реального мира. По своей структуре оно номинативно, так как основывается на выявлении в медиатекстах ключевых смыслов, слов, фраз и метафор, непосредственно связанных с самим концептом.

Понятие «массмедийный концепт» имеет немаловажное значение в нашем исследовании. Данный концепт определяется как прямая связь лингвистики и журналистики, которая предопределяет значение концепта в текстах СМИ.

Анализируя само понятие «массмедийный концепт в тексах юридической направленности", мы можем сказать, что он состоит из двух компонентов. Первый основан на понимании того, что такое концепт в целом. Второй определяет его значение в массмедийном пространстве.

В современной лингвистике уделяется значительное внимание изучению природы концепта, именно поэтому мы сталкиваемся с существованием целого ряда различных мнений по данному вопросу. В этом случае можно согласиться с мнением З.Д. Поповой и И.А. Стернина, объясняющими это тем, что «концепт – категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования» [6, 189].

В современной когнитивной лингвистике принято выделять два основных подхода [7, 6] к толкованию термина «концепт»: лингвокогнитивный и лингвокультурный.

Лингвокультурный подход предполагает изучение специфики национальной концептосферы от культуры к сознанию. К исследователям, работающим в рамках лингвокультурного подхода, Е.Ю. Балашова относит Ю.С. Степанова, В.И. Карасика, В.В. Красных, В.А, Маслову, Н.Ф. Алефиренко и др. Этот подход определяет концепт как базовую единицу культуры, обладающую образным, понятийным и ценностным компонентами, с преобладанием последнего (В.И. Карасик). В своих научных трудах В.И. Карасик обращает внимание на то, что выражение концепта – это вся совокупность языковых и неязыковых средств, прямо или косвенно иллюстрирующих, уточняющих и развивающих его содержание [8, 89]. В рамках лингвокультурологического подхода Степанов Ю.С. отмечает «концепт – это то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» [9, 40].

Генезис и роль лингвокультурного концепта как глобальной ментальной (мыслительной) единицы в ее национальном своеобразии, как обозначения моделируемой языковыми средствами единицы национального сознания, единицы моделирования и описания национальной концептосферы в становлении и формировании огромна. Лингвокультурные концепты выполняют функцию посредников

между человеком и той действительностью, в которой он живет [10, 30].

К лингвокогнитивному подходу Е.Ю. Балашова относит исследователей, которые исходят из того, что в основе знаний о мире лежит такая единица ментальной информации, как концепт, которая и обеспечивает «выход на концептосферу социума». Концептосфера представляет собой структурированное знание людей, информационную базу мышления [11, 36]. Следовательно, мы признаем тот факт, что концептосфера любого языка отличается исключительным богатством и является уникальным культурно-ментальным феноменом. При этом обратим внимание, что концепты, образующие концептосферу, не существуют изолированно друг от друга, а вступают в отношения сходства, различия, иерархии между собой.

Стоит отметить, что *лингвокогнитивный* подход к толкованию концепта хорошо прослеживается в работах зарубежных ученых (Р.Дженкендорфа, Дж.Лакоффа, Ч.Филлмора, Э.Рош и др.). Несмотря на разные наименования и описания категории концепта, позицию этих исследователей объединяет признание того, что концептуальная система представляет собой сложную иерархию ментальных сущностей, получающих в том или ином объеме свое отражение в языке [12].

Несмотря на разнообразие подходов, можно отметить, что исследователи признают многомерность концептов, в которых выделяются «несколько качественно отличных измерений, сущность и количество этих измерений остаётся дискуссионным вопросом» [13, 23].

Концепт «Миграция», как один из широко используемых концептов, освещаемых в современных русскоязычных медиатекстах, является объектом *пристального* лингвистического *исследования.* Актуальность исследуемого концепта *обоснована* тем фактом, что в современном мире миграция населения стала глобальным процессом, охватившим практически все континенты и страны. *Вызываемые миграцией глобальные проблемы, связанные с изменениями социального и культурного характера актуальны во многих странах.* Миграция стала интенсивнее проявляться в странах Европы. *Учитывая сегодняшнее положение дел на Ближнем Востоке и* в Северной Африке, *резко* **обострившееся из-за** социально-экономических трудностей, эскалации экстремизма и религиозной нетерпимости *наблюдается высокий рост миграции в Западно-Европейских странах.*

Наиболее тесные и интенсивные миграционные связи сложились между странами СНГ и государствами Центральной Азии. Причем если между Россией и Казахстаном происходит обмен преимущественно мигрантами, переезжающими на постоянное место жительства, то все остальные республики являются поставщиками дешевой и неквалифицированной рабочей силы.

Следует также отметить, что после обретения независимости 1991 г. в Республике Казахстан на государственном уровне уделяется большое внимание вопросам возвращения соотечественников, бывших граждан страны, на историческую родину.

В современной практике, особенно в журналистской, этот концепт рассматривается намного шире, так как сюда добавляется раскрытие проблем, связанных с миграционными процессами и все что с ними связано.

В рамках *нашего исследования, мы вводим такое понятие* как массмедийный концепт в медиа тексах юридической направленности, который является основной, конструктивной когнитивной единицей юридического медиадискурса. Сам же юридический медиадискурс возникает в области пересечения юридического дискурса и дискурса СМИ. В целом, юридический медиадискурс это сложное коммуникативное явление, имеющее своей целью *толкование* и интегрирование юридических понятий и оценок в повседневную действительность, включающее текст как вербализованный результат речи, контекст – ситуативный, социокультурный и прагматический, а также специальные языковые средства, отвечающие целям и задачам дискурса. Повсеместная сила закона напрямую связана с интерпретацией и восприятием юридических сообщений. Медиа, выполняя функцию интерпретаторов, таким образом, помогают человеку расшифровать сложный код юридического дискурса.

Можно утверждать, что массмедийный концепт юридический направленности формируется под влиянием право и журналистики, а точнее благодаря функционально-технологическим особенностям дискурсивных практик каналов СМИ. Здесь важны технологии и стиль подачи информации, а также используемый язык. Язык СМИ представляет собой особое функционально-стилевое образование и представляет такие важные стороны жизни социума, как политика, экономика, искусство, наука и многое другое». Право в этом случае рассматривается как важная *сторона* общественной *жизни, в которой закон призван устанавливать социальный порядок и защищать права граждан.*

Чтобы понять, что такое массмедийный концепт в современной журналистике в отношении концепта «миграция», частично используем методику, предложенную В.И. Карасиком, которая основывается на следующих видах анализа [8,131].

1) дефинирование (выделение смысловых признаков);

2) контекстуальный анализ (выделение ассоциативно связанных смысловых признаков);

3) этимологический анализ;

4) паремиологический анализ;

5) интервьюирование, анкетирование, комментирование.

Несмотря на то, что каждый из представленных видов анализа имеет свое предназначение при исследовании концептов, в рамках изучения нашего концепта мы используем два первых.

Миграция как понятие имеет множество трактовок, раскрывающих самые разные стороны данного общественного явления в русскоязычных СМИ. В связи с этим, можно выделить три основные «группы» миграции, *актуализированные* в казахстанском русскоязычном медиапространстве:

- трудовая миграция;
- этническая миграция;
- внутренняя (внешняя) миграция.

В концепте «миграция» можно выделить три когнитивных уровня:

- сложное социальное явление, характеризующееся значительными масштабами и взаимным сосуществованием культур;
- процесс перемещения или переселения, носящий временной или постоянный характер.
- индикатор социально-экономического благосостояния общества – это своего рода способ голосования населения ногами.

Концепт «миграция» как массмедийный концепт правовой направленности обладает содержательной структурой, непосредственно связанной с представлением динамического общественного явления в рамках СМИ, отражающей ее особенности через некий код, позволяющий не только воспринимать определенные структуры знаний, но и осмыслять происходящее в этой сфере на уровне символов и знаков, воплощающих ценностные ориентации, правовые установки, анализ развития миграционных процессов и способов их урегулирования. Тем самым он становится проводником в образовании комплекса медийных текстов о миграции. В них журналист, использует: публицистический стиль, обладающий сильной эмоционально-экспрессивной окраской; специализированные термины; лексические, синтаксические и концептуальные приемы (общеязыковые метафоры, перифразы, фразеологизмы, интеллектуально-оценочные выражения); обращается к дополнительным правовым источникам, таким образом, передавая весь накал происходящих миграционных процессов.

Номинативное поле концепта «миграция» в журналистских русскоязычных публикациях выстраивается вокруг понятийного ядра «миграция», представляющего собой массовый социальный процесс перемещения и переселения. Он также может рассматриваться как миграционная мобильность, коммерческие, туристические перемещения населения. Уже через эти дефиниции четко прослеживаются основные семантико-когнитивные предикации концепта «миграция». Через них раскрывается основная суть изучаемого концепта.

В русскоязычном медиапространстве можно выделить следующие основные предикации концепта «миграция»:

«Миграция». Здесь представлены основные лексемы, характеризующие разнообразные стороны миграционных процессов в рамках русскоязычных медиатекстов правовой направленности: иммиграция, эмиграция, международный мигрант, миграционный отток и приток, миграционные страны, внешняя миграция, внутренняя миграция, сельский мигрант. В качестве примера подробнее рассмотрим две последние лексемы. "Внутренняя миграция" позволяет понять специфику масштабной миграции из деревень в города Казахстана, растущий поток внутренних мигрантов. В результате, они, как правило, говорят об малонаселенных пунктах из-за стремлений сельской молодежи получить образование и в дальнейшем трудоустроиться в больших городах. Но более важным мотивом является желание полностью переехать в мегаполис, чтобы стать настоящим жителем города, чтобы дети и внуки стали гражданами в первом и во втором поколении. Например, получив образование в крупных мегаполисах, ни один из жителей сельской местности не думает о возвращении в села. "Сельские мигранты" – неотъемлемая часть казахстанского общества. Мегаполис не может развиваться без сельских мигрантов, так как они работают в таких местах, куда городской гражданин не пожелает

трудоустроиться. Например, городские мальчики и девочки сегодня не работают в качестве уборщиц или официантов – они предпочитают работать только в банке или перспективной компании.

«Вид миграции» – довольно широкое понятие, раскрывающее основные виды пространственного движения населения и все, что с ней связано (трудовая миграция, этническая миграция, сезонная миграция, эпизодическая миграция). В современных казахстанских медиатекстах широко освещается проблема трудовой миграции, которая является всё более актуальной для Казахстана. Поскольку в силу социальной и экономической напряженности, наблюдающейся во многих странах мира, Казахстан столкнулся с миграционным давлением в отдельных регионах страны, где незаконные трудящиеся-мигранты дестабилизируют местные рынки труда. В медиатекстах в описании процесса трудовой миграции нередко используются следующие специализированные лексемы: узбекский, кыргызский и таджикский гастарбайтер, нелегал, трудовой мигрант, заработок, иностранная рабочая сила, трудовая деятельность, депортация, трудовой договор, внешняя трудовая миграция, конкуренция, условия труда. Они дают возможность понять особенность данного вида. Так, например, термин «гастарбайтер» получил в Казахстане широкое распространение благодаря СМИ. К сожалению, в настоящее время слово «гастарбайтер» имеет негативную окраску, так как зачастую используется в отношении нелегальных трудовых мигрантов, не имеющих приглашения и приехавших из более бедных в экономическом смысле стран.

«Этническая миграция» – получила наиболее широкое освещение в казахстанских СМИ. Поскольку, поток этнических мигрантов еще больше усилился после того как Республика Казахстан в 1991 г. после обретения независимости провозгласила политику «Нұрлы көш» по возвращению этнических казахов – бывших граждан страны на историческую Родину. С лингвистической точки зрения, процесс репатриации этнических казахов на свою историческую Родину оказался столь интенсивным, что породил особый феномен в казахстанском социуме, названный «*ОРАЛМАН*». Термин «оралман» в переводе с казахского языка означает «возвращающийся на родину». До введения в казахстанскую практику понятия «оралман», в отношении таких лиц применялись такие термины как «соотечественники», «беженцы-репатрианты», «диаспора», «ирреденты» или «невоссоединенные нации». В 2002 г. с внесением изменений и дополнений в Закон РК «О миграции населения» из правовых норм исчезло понятие «диаспора», но впервые закрепилось понятие «оралман». Здесь главными лексемами становятся: миграционная политика, оралман, переселенец, родина, соотечественник, репатриация, этнические меньшинства, соплеменник, иммиграция, квота, языковой барьер, «подъемные» преференции, вторичная миграция, ирредента, социальные аутсайдеры.

Стоит отметить, что во многих представленных предикациях в качестве примеров использована лишь малая часть входящих в них лексем.

Таким образом, очевидно то, что концепт «миграция» является активным элементом в рамках современного массмедийного дискурса. Его основные свойства были раскрыты на основании базовых (конститутивных) признаков, что позволило обусловить исключительную гибкость самого понятия «миграция» и определить его значимость в журналистских текстах.

Список использованной литературы:

1 *Сергеева Е.В. Религиозно-философский дискурс В. С. Соловьева: лексический аспект. Монография. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 169 с.*

2 *Олешков М.Ю. Моделирование коммуникативного процесса // Монография. Нижний Тагил. 2006. – 18 с.*

3 *Кобозева И.М. Лингвопрагматический аспект анализа языка СМИ [Электрон.ресурс], 2003. - URL: http://evartist.narod.ru/text12/08.htm (дата обращения: 15.02.2017).*

4 *Кубрякова Е. С. О разных подходах к изучению СМИ // Е. С. Кубрякова Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования: сб. науч. тр. – М., 2001. – С. 61-62.*

5 *Войтик Е.А. Медиапространство спортивной коммуникации: концептуальный подход в понимании сущности // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер. 9, 2014. – 242 с.*

6 *Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – 189 с.*

7 *Балашова Е.Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях / Автореф. дис… канд. филол. наук. Саратов, 2004. – 189 с.*

8 *Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Монография. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.*

9 *Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 824 с.*

10 *Джансеитова С.С., Жаксымбетова Г.М. Концептуальная картина мира // Вестник. КазНПУ имени Абая. Сер. Филологические науки, 2015. – № 2(52). – С. 28-32.*

11 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание / Попова З.Д., Стернин И.А. - М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.

12 Никитина Л.Б. Антропоцентристская семантика: образ homo sapiens по данным русского языка. –2011. – URL: https://www.litmir.me/br/?b=536360 (дата обращения: 15.02.2017).

13 Силинская Н.П. Концепты отрицательных эмоций в английской фразеологической картине мира: Дис. ... канд. филол.наук. – Петербургский гос. ун-т, 2008. – 214 с.

Аңдатпа

МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ «МИГРАЦИЯ» ТҮСІНІГІНІҢ ТІЛДІК КӨРСЕТІЛІМІ

Норузова Г.Б.[1],

[1]*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

Мақала «көші-қон» концептісінің когнитивті ерекшелігі тұрғысынан зерттелуіне бағытталған. «Көші-қон» концептісі заманауи қазақ бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінде кеңінен қолданылатан концептілердің бірі болып табылады. Қазақстан халқы үшін көші-қон үлесінің өсуімен байланысты әртүрлі концептуалды-семантикалық тіл бірліктерінің пайда болуы сөзсіз. Мақалада когнитивті амал негізіндегі құқық саласына бағытталған бұқаралық ақпарат құралдарынындағы «көші-қон» концептісінің дискурстық мәтіндердің семантикалық-когнитивті предикатына басты назар аударылады. Көші-қон концептісін зерттеу барысында аталмыш концептің әртүрлі қырынан қабылдануы бұл ұғамның негізгі мазмұнын ашады. Көші-қон концептісі ғылыми зерттеу аясында үлкен қызығушылық туғызатыны сөзсіз. Оның басты себебі Қазақстанның жақын арада Еуропалық экономикалық бірлестігіне толыққанды мүше болуы. Сол арқылы аталмыш ұйымға мүше елдер арасында көші-қон үдерісіне белсене тартылады. Аталмыш концепт көпшілік қауымға түсініксіз арнайы лексикалық және синтаксистік бірліктермен сипатталатындықтан автор сондай-ақ «көші-қон» концептісінің БАҚ түсіндірілуі мен аталмыш концептінің күнделікті өмір шындығына интегралды енгізілуінің маңыздылығын баса атап кетеді.

Түйін сөздер: концепт «көші-қон», когнитивті талдау, бұқаралық ақпараттық кеңістік, массмедиялық концепт, бұқаралық ақпараттық мәтін, құқық саласындағы мәтіндер.

Abstract

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT «MIGRATION» IN MEDIA DISCOURSE

Noruzova G.B.[1],

[1]*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

The article is devoted to studying the concept “migration” from the perspective of its cognitive specificity. The concept “migration” is the most widely covered concept in the modern Kazakh media texts. As a result of the growing migration and population mobility in Kazakhstan, the emergence of variety of conceptual-semantic linguistic means is becoming evident. Special attention is placed on identifying semantic-cognitive predicates within the cognitive approach on the material of legal – oriented media texts that represent the concept "migration" in the media discourse. The principle aim of the studied concept is revealed by the semantic-cognitive predicates, by the creation of the image of migration through its perception in certain aspects. Migration is a concept of current interest which has become a contributing factor in all global problems. The problem of migration is also becoming an important issue for investigation in Kazakhstan because being the member of the recently established Eurasian Economic Union, the rapid expansion of migration flows is going to be observed between the member countries of this organization. The author also emphasizes the important role of the media in interpretation and integration of concept «migration» in everyday reality because it is characterized by the use of specific vocabulary and syntax which are not always comprehensible for the mass addressee.

Key words: media discourse, concept «migration», cognitive analysis, media space, mass media concept, legal – oriented media text.

ҒТАХР 16.21.65

Б.Н. Нуржанова[1]
[1]*әл Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті және А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан*

ЖАЗУШЫ ТІЛІ СӨЗДІГІНДЕГІ ЖЕКЕ ҚОЛДАНЫСТАР

Аңдатпа

Лексикография мәселесі, соның ішінде жазушы тілі сөздігін жасау, оның құрылымы соңғы кезде қазақ тіл білімінде қолға алынып келеді. Мақсаты ақын-жазушы шығармалары арқылы тілдік қолданысы мен тілдік ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Жазушы тілінде жалпы дәстүр ағымынан шықпайтын ең қарапайым қолданыстардың өзінің ерекшелігі, тосындығы байқалып отырады. Егер жалпы типтегі сөздіктер олардың өзіндік ерекшеліктерін білдіртпей, жинақтап, жалпылап жіберсе, жазушы сөздігі керісінше, оның ерекшелігін сызып көрсетеді, мағыналардың әрең байқалатын ерекшеліктерін атап береді.

Тарихи-тілдік бағыттағы сөздікте жеке авторлық тәсілдер назардан тыс қалмауы керектігі, ал керісінше, стилистикалық бағыттағы сөздікте – әдеби тілді дамытумен байланысты мәселелерге көңіл бөліну керек. Жазушы сөздігі үшін авторлық сөзқолданысқа ерекше мән беру тән. Авторлық стиль жаңа сөздер мен мағыналар жасаудан ғана емес, тілдік құралдарды іріктеу мен оларды қолдану ерекшелігінен көрінеді. Әрбір жазушы үшін сөз таңдау көптеген жағдайлармен анықталады, оларды жинақтап айтқанда, стиль мен мазмұны мотиві деуге болады. Мақалада біз қалыпты қолданыстарды талдауға тырыстық.

Түйін сөздер: тілдік жүйе, жазушы стилі, жалпы типтегі сөздік, жеке сөздік, дифференциалды сөздік, жалпы мен жеке.

Лексикографиялық еңбектер жазушының әдеби шеберлігін терең түсініп, бағалауға мүмкіндік жасайтын аса бай материалдар береді. Олар тілдің тарихы мен сөз шеберінің өзіндік жеке стилін зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей дереккөз, ақпарат көзі болып табылады. Мұндай еңбектерге деген қызығушылық сөз қадірін түсіне білетін оқырманның өз шеберлігімен халықтың тіл қазынасын байытатын прозаик, ақын, драматургтар шығармашылығының бастау көзін терең түсінуге деген ұмтылысын танытады.

Жазушы сөздігінің негізгі міндеттерінің бірі – жазушы дәуіріндегі тілдік жүйені бейнелеу десе, екіншісі оның стилінің ерекшеліктерін анықтау деп түсіну қалыптасқан [1, 6-7]. Мұнда мақсат екі түрлі болғандықтан, жазушы сөздігінің екі типін жасау қажет емес пе деген тұжырым шықпай ма? Белгілі бір дәуір тілі сөздігінде авторлық стиль ерекшеліктері көрінетін фактілер, ал жазушы стилін зерттейтін сөздікте - ол үшін «маңызды емес» фактілер артық болуы мүмкін. Бірақ мұндай бөлудің ғылыми дәлдік дәрежесі қандай болады? «Дәйектемелердің толықтығын қамтамасыз ете отырып қана қандай да бір тұжырымдар мен болжамдар жасауға болады» - деген Л.В. Щерба. Ғалым үшін жазушы сөздігі тезаурус типінде жасалуы, тек толық сөздік қана жазушының «жеке сөздігін» анықтауға мүмкіндік береді. Жазушы сөздігінің типі туралы мәселе, атап айтқанда, «жалпыны» алып тастап, автор стилінің ерекшелігін беретін сөздік жасау – үлкен мәселенің бір бөлігі ғана болып шығады. Жазушы сөздігі сол дәуірдің тілін зерттеуге материал береді. «Жалпы» деп біз жазушыны сол кездегі дәстүрмен, замандастарының тілімен біріктіретін нәрселерді айтамыз. Бұл жалпы нәрселер сонымен қатар жекелікті білдіреді. Жалпы жекенің ішінде, жеке арқылы өмір сүреді. Барлық жекелер жалпы болады. Әрбір жалпы жеке болады». Жалпы тілдік құбылыстар жеке сөйлеу тілінде көрініс табады. Сондықтан неғұрлым типтік нәрсенің өзінде әрдайым жекеліктің көріністері болады. Жалпымен бірлікті бұзбай, сол ерекшелікті танып, сипаттай білу – жазушы сөздігінің мақсаты осында болса керек.

«... Белгілі бір жазушының жалпы немесе белгілі бір шығармашылық кезеңіндегі сөздігі жүйе құрайды», - дейді Л.В. Щерба [2, 89-117]. Бұл жүйе – жалпы әдеби тіл жүйесінің бір нұсқасы, оның қолданысының өзіндік ерекшеліктері бар бір түрі. Оның сипаты (спецификасы) - көркем мақсатқа ұмтылуында, сондықтан шығармашылық сәттер онда белсенді түрде көрінеді: ол тілдің дағдылы шаблондарын саналы түрде талқандау мен жаңартудан байқалады. Әр түрлі тілдің әлеуметтік типі көркем мәтінде әрбір кейіпкердің жеке белгілерімен, сондай-ақ авторлық баяндау мәнерінің ерекшелігімен үйлеседі. Жазушы лексикасын біртұтас жүйе ретінде сипаттау – жазушы сөздігінің лексикография жанры ретіндегі басты теориялық міндеті. Шартты түрде алғанда, көркем әдебиет тілінің – жалпы әдеби тілге қатынасы қандай болса, жазушы сөздігінің дәстүрлі түсіндірме сөздікке қатынасы сондай деуге болады.

Жазушы лексикасындағы «жекені» «жалпыдан» мүлде бөліп қарастыру әрекетінің күмәнділігін кез келген мысалдан көрсетуге болады. Авторлық стиль жаңа сөздер мен мағыналар жасаудан ғана емес, тілдік құралдарды іріктеу мен оларды қолдану ерекшелігінен көрінеді. Әрбір жазушы үшін сөз таңдау көптеген жағдайлармен анықталады, оларды жинақтап айтқанда, стиль мен мазмұны мотиві деуге болады. Жоғарыда біз қалыпты қолданыстарды талдауға бой ұрдық, бірақ олар сонымен қатар ерекше болып шықты. Мұндай «ерекшелерді» бөліп алып, «ерекшеліктер» сөздігінде сипаттау субъективті сипатта болған болар еді. Жалпы мен өзіндіктің арасындағы шегара өзгермелі. Сөздік-тезаурус типін таңдай отырып, автор шығармасында кездесетін барлық қолданыстарды сипаттау қажеттігіне кез боламыз. Бұл материалдар өзінің негізі жағынан жалпы әдеби тіл үшін типтік болып табылатын сөздерге өте жақын. Бірақ оларды сипаттауға келгенде, жалпы типтегі сөздік пен жазушы сөздігін бір қатарға қоюға болмайды. Алғашқы сөздік көптеген жазушылардың сөзқолданыстарынан ортақ дәстүрге біріктіретін нәрселерді шығарса, соңғысы бұл жүйені жеке нәрселердің бірі ретінде көрсетуге ұмтылады. Академиялық сөздік басқа да жалпы типтегі кез келген сөздік секілді, жалпылауға, қолданыстағы жеке ерекшеліктерден ауытқуға ұмтылады. Бұндай сөздік үшін материалды синтездеу ең қиын міндет болып табылады.

Жазушы сөздігі тезаурус типінде болуы тиіс. Оған себеп жалпы мен жекенің арасындағы шектеу жалпы түсіндірме сөздікте де, жеке жазушы сөздігінде де ғылыми дәлдікпен беріле алмайды, себебі жалпы мен жеке бір-біріне қарама-қайшылықта емес, өзара қатынаста зерттелуі тиіс.

Жазушы сөздігі үшін авторлық сөз қолданысқа ерекше мән беру тән. Оның детальдарына мән бермеу жалпыхалықтық мағыналар мен мағынаның реңктерін шығаруға кедергі келтіреді. Мұндай жекеліктен ауытқып, жалпыға, әр түрлі жазушылардың сөз қолданыстарындағы ортақтыққа мән беруге дәстүрлі түсіндірме сөздіктер қызмет етеді, олар көркем әдебиет мәтіндерін жалпы тілдік норманы шығару үшін қолданады.

Кеңес дәуірінде жазушы стилін суреттейтін сөздіктер қатарына М.Горький сөздігін қосуға болады. Байқаулар көрсеткендей, М.Горький сөздігінде сөздердің мағынасы көптеген әр түрлі дереккөздерден алынған, әр түрлі функционалды стильдерге жататын материалдардан тұратын жалпы түсіндірме сөздіктердегіден айтарлықтай өзгеше. Жазушы сөздігін жалпы түсіндірме сөздікке қарағанда толық деуге де, толық емес деуге де болады. Сөз мағынасын тікелей мәтіндегі қолданысы бойынша сипаттау бұл сөз қолданысы үшін бөтен белгілерді жойып қана қоймай, көп жағдайда түсіндірме сөздікке қарағанда сөз семантикасын барынша нақты сипаттауға мүмкіндік береді.

Сөйтіп, аталған сөздіктер жазушы сөздігінің екі типін көрсетеді. Олардың арасындағы айырмашылық, жоғарыда көрсетілгендей, оны құрастырушылардың әр түрлі тұжырымдамасына (концепциясына), сөздікті құрауда алға қойған мақсаттарына байланысты. Сөздікке тартылатын материал мен ол материалдардың сипаты сөздік түзушілердің концепциясына байланысты.

Ең жемістісі – стилистикалық тип, өйткені ол бір сөздікте тарихи-лингвистикалық талдау мен авторлық стильді ұштастыруға, сөйтіп, материал беретін мүмкіндікті барынша пайдалануға мүмкіндік береді. Бірақ материалдың өзі біркелкі емес – бір жазушыларда, негізінен әдеби тіл дамуының кемелденген сатысында еңбек етушілерде бірінші кезекте сөз қолданыстың сипаты мен сонымен байланысты тілдік шеберлік тұрса, екіншілері – негізінен әдеби тілдің жасалу сатысының басында тұрған жазушылар үшін әдеби тілдің сөздік құрамын бекіту бірінші кезекте тұрады да, семантикалық-стилистикалық талдау жеткіліксіз болады. Сондықтан мақсат бір болғанмен, екі жазушы сөздігінің бір-бірінен айырмашылығы болмай қоймайды. Біріншілерінде стилистикалық тип анық көрінсе, екіншілерінде – біршама солғын, олар стилистикадан гөрі тіл тарихы туралы көп мәлімет береді. Бұларды тарихи-тілдік және стилистикалық бағыттағы сөздіктер деп бөлуге болады. Олардың арасындағы айырмашылық сөздікті құрастырушылардың әр түрлі көзқарасынан емес, сипатталып отырған материалдан шығады.

Мұндай жағдайға Ленинград университеті кафедрааралық сөздік кабинетінде Б.А. Лариннің бастамасымен басталған екі тілді сөздіктерді мысалға алуға болады.

Горький сөздігінің принципі негіз болған екі тілді сөздіктердің ішінде материалының сипатына байланысты екі тип айқын көрінеді: стилистикалық бағыттағы сөздіктер – М.Пуйманов трилогиясы бойынша чех-орысша сөздік, А.Зегерстің немісше-орысша сөздігі, сондай-ақ тарихи-тілдік бағыттағы сөздіктер: С.М. Любишидің серб-хорват сөздігі және Г. Райчевтің болгарша-орысша сөздігі.

Жазушы тілінде жалпы дәстүр ағымынан шықпайтын ең қарапайым қолданыстардың өзінің ерекшелігі, тосындығы байқалып отырады. Егер жалпы типтегі сөздіктер олардың өзіндік ерекшеліктерін білдіртпей, жинақтап, жалпылап жіберсе, жазушы сөздігі керісінше, оның ерекшелігін сызып

көрсетеді, мағыналардың әрең байқалатын ерекшеліктерін атап береді. Сонымен, екі типті сөздіктер жасау қажеттігі әдеби тілді дамытуда және көркем әдебиет тілін дамытуда, стилистика мен поэтиканы дамытуда жазушылардың өзінің рөлінің біркелкі еместігімен түсіндіріледі. Егер жазушы тілінде жекелік, өзгешелік айтарлықтай болмай, оның әдеби тілді қалыптастырудағы рөлі жоғары болса, – тарихи-тілдік бағыттағы сөздік өзін ақтады деген сөз. Ерекшелік, жеке қолданыс айтарлықтай болса, стилистикалық бағыттағы сөздік жасау қажеттігі соншалықты айқын болады. Бірақ осы екі аспектінің органикалық байланысы тарихи-тілдік бағыттағы сөздікте жеке авторлық тәсілдер назардан тыс қалмауы керектігін және керісінше, стилистикалық бағыттағы сөздікте – әдеби тілді дамытумен байланысты сәттер назардан тыс қалмауы тиістігін көрсетіп отыр.

Соңғы жылдары Ресей тіл білімінде жарыққа шыққан, назар аударарлық еңбектер қатарында Н.Н. Ничик пен В.М. Ронгинскийдің авторлығымен шыққан Маяковскийдің поэтикалық тіліндегі фразалық қолданымдар сөздігін [3, 137-159], В. Маяковский метафорасын зерттеуге арналған сөздікті: [4, 340], 1995 жылы шыққан В. Хлебников неологизмдері сөздігін [5,560], XIX ғасырдағы орыс жазушылары шығармаларындағы сирек кездесетін сөздердің анықтамалық сөздігін [6, 572], XX ғасырдағы орыс поэзиясының сөздігін [7, 792] және Ю.Н. Карауловтың редакторлығымен 2003 ж. шыққан «XIX-XX ғасырлардағы орыс авторлық лексикографиясы» [8, 43-55] еңбегін атауға болады.

Сонымен, лексикография, бір жағынан, лингвистикалық пәндердің қатарындағы жеке ғылыми пән бола тұра, екінші жағынан, әмбебап әдістемелік ғылым болуына байланысты диалектикалық қоснегізді, филология мен адамзаттық мәдениетті кең қамти алатын синтетикалық ғылым болып саналады. Оның адамзат мәдениетінің бастаулары кезеңінен бері үздіксіз қолданымда болуы осыны дәлелдей түседі. Жазушы лексикографиясының көне грек, ортағасырлық араб пен парсы, еуропа тілдеріндегі тарихы осыны айғақтайды. Ортағасырлық араб және парсы лексикографиясындағы түсіндірме сөздіктердің көпшілігі шын мәнінде *ақын тілі сөздіктері,* ақындар шығармаларына түсініктеме жасалатын кітаптар, қолданыстан шығып қалған сөздердің мағыналарын түсіндіретін құралдар болған. Жазушы тілі сөздіктерінің арнаулы мақсатта қолданылатын ғылыми тілде жасалуы мәселесімен қатар сөздік тілінің өзіне тән ерекшеліктерінің болатынын ескерушілік бұл істің күрделі болмысынан хабар береді.

Жазушы лексикографиясы еуропа аумағында ағылшындарда ерте басталып, кең дамыған. Олардың басым көпшілігі форма тұрғысынан конкорданстар болған. Алайда, қазіргі жазушы лексикографиясының қарқынды дамуына орыс тіл білімінің қосқан үлесі зор болды. Бұл тұрғыдан әсіресе Пушкин және Горький сөздіктерін түзу ісінің маңыздылығы анық.

Сөздік мақаланың құрылымына параметрлік талдау жасау мәселесі қазақ лексикографиясында М.Малбақовтың [9,174-233], сонымен қатар, Ж.Мұсаева, Ж.Байниязова тәрізді ғалымдардың еңбектерінде әңгіме бола бастады. Қазақ тіл білімінде де арнайы жазушы тілі сөздігі жинақталып, жарық көрген. Қазақ жазушы лексикографиясы бойынша түзілген еңбектердің бәрі де жазушы стилінің сөздіктері емес, жазушы тілі сөздіктері болып табылатындығы белгілі болды. Жазушы сөздігінің типі туралы мәселе пайдаланылған дереккөздердің түрлеріне, сөздіктің лексикографиялық формасына, көлеміне, адресатына, сөзтізбеге алынған бірліктерді лексикографиялық өңдеудің әдіс-тәсілдеріне байланысты болады екен. Жазушы сөздіктері сөзтізбенің толықтығына, дифференциальдылығына, мағынаны таратуына, иллюстрациялық мысал түрлеріне, лексиканы грамматикалық-стилистикалық тұрғыдан топтастыру ерекшеліктеріне байланысты жіктеле отырып, жазушының бүкіл шығармашылығына арналған еңбек толық, ал жеке шығармасына арналған еңбек дифференциалды сөздік типіне жатады екен. Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінен» кейін жасалған ірі лексикографиялық еңбектердің бірі – С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі. Қазақ жазушы лексикографиясында «Абай тілі сөздігінің» алатын орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Словарь языка Пушкина/ под ред. В.В.Виноградова. – М., 1956-1961. Т. I-IV.

2 Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия АН. Отд. Лит-ры и языка, 1940. Вып. 3. – С. 89-117.

3 Ничик Н.Н., Ронгинский В.М. Словарь фразоупотреблений в поэтической речи В.В. Маяковского. – Симферополь: СГУ, 1991. – С. 137-159.

4 Туранина Н.А. Метафора В. Маяковского. Словарь. Таблицы. Комментарий. – Белгород, 1997. –340 с.

5 Перцова Н.Н. «Словарь неологизмов Велимира Хлебникова» (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 40, 1995). – 560 с.

6 «Редкие слова в произведениях авторов XIX века». – М., 1997. – 572 с.

7 Григорьев В.П., Колодяжная Л.Л. «Словарь русской поэзии XX века «Самовитое слово». –М., 2008. – 792 с.

8 Русская авторская лексикография XIX – XX вв: Антология / Отв.ред. Ю.Н. Караулов. – М.: Азбуковник, 2009. – С. 43–55.

9 Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2003. – Б. 174-233.

Аннотация

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ В СЛОВАРЕ ЯЗЫКА ПИСАТЕЛЯ

Нуржанова Б.Н. [1],

[1]Казахский национальный университет им. ал-Фараби и
институт Языкознании им. А.Байтурсынова

В последнее время в казахском языкознаний актуальным является проблемы лексикографии, в том числе создание словаря языка писателя, его структура. Целью создания словаря языка писателя является изучение языковых особенностей и словоупотребления писателя. В языке писателя самые обыденные словоупотребления могут иметь свои особенности, окказиональности. Если в словарях общего типа эти особенности обобщаются, а в словаре писателя, наборот, эти семантические оттенки четко выделяются.

В словарях историко-языкового направления индивидуальные авторские приемы должны быть всегда на виду, а в словарях стилистического направления особое внимание должно уделяться проблемам развития литературного языка. В словаре языка писателя особое внимание уделяется авторскому словоупотреблению. Авторский стиль особенно заметен не только в новообразованиях и новых значениях слов, но и в выборе языковых средств и их употреблений. Для каждого писетеля выбор слова связана со многими факторами. В статье мы попытались рассмотреть особенности словоупотребления писателя.

Ключевые слова: языковая система, стиль писателя, словарь общего типа, частный словарь, дифференцированный словарь, общее и индивидуальное.

Abstract

PARTICULAR USAGES IN THE WRITER'S LANGUAGE DICTIONARY

Nurzhanova B.N.[1],

[1]al-Farabi national university, Institute of Linguistics named A.Baitursynov

The problem of lexicography, especially the writer's language dictionary and its structure are created in the Kazakh language lately. The aim is to determine the language usage and its features by the works of poets and writers. The problem concerns the features of neologisms in the writer's language. If the common dictionaries generalize their features, the writer's dictionary, on the contrary, makes accent on its specific and hardly visible features.

We have to pay attention to the problems of developing the literary language in the stylistic dictionaries, and examine the author's approach in the historical-language dictionaries.

The author's style is specific not only by creating new words and meanings, but also by selecting and using language tools. The selection of a word is for all writers determined by the content and motive. In the article the authors have tried to analyze the normal usage of the writer's language.

Keywords: language system, writer's style, common dictionary, particular dictionary, differential dictionary, main and individual.

ҒТАХР 16.41.53

А.Нуржаубек[1]
[1]*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАР ЖӘНЕ ЭТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ИЕРАРХИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ

Аңдатпа

Мақалада қытай тіліндегі туыстық атаулар кешенді түрде зерделеніп, туыстық атаулардың бойынан көрініс табатын қытайдың дәстүрлі моралдық этикасындағы патриархаттық иерархиялық жүйе қарастырылады. Қытай тіліндегі туыстық атаулар өзара сабақтас үш жұртка бөлініп топтастырылады. Біріншісі —әкесі жағынан туысатын өз жұрты. Екіншісі шешесі жағынан туысатын нағашы жұрты. Ал үшіншісі әйелі не күйеуі жағынан туысатын қайын жұрты. Тіл тілдегі туыстық терминдер жүйесі өзінің терең тарихымен, мәдениетаралық байланыс үшін маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленеді. Әрі ұлттың салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігінің жарқын көрінісі ретінде сол халықтың тарихы мен мәдениетінен де мәлімет бере алатын ерекше лексикалық категорияларға жатады.Туыстық терминдерді зерттеу арқылы адамзаттың белгілі бір даму кезеңіндегі әлеуметтік қатынастар жүйесінің мән-мағынасын тереңірек зерделеуге мүмкіндік туады. Қытай тіліндегі туыстық атаулар жалпы тілдік құбылыс ретінде Джуң хуа ұлтының этикалық мәдениетін айқын көрсетіп қана қоймастан, қытайдың дәстүрлі моралдық идеологиясынанда дерек береді. Сондықтанда бұл жұмысымызда қытай тіліндегі туыстық атаулардың бойынан көрініс табатын қытайдың этикалық мәдениетіндегі иерархиялық жүйе мен гендерлік айырмашылығы идеологиясы қарастырылды.

Түйін сөздер: қытай тілі, туыстық атаулар, патриархаттық принцип, иерархиялық жүйе, моралдық идеология, этикалық мәдениет, гендерлік айырмашылық.

Әр халықтың өзінің қайталанбайтын ұлттық ерекшеліктерін, өзіне ғана тән өзгешеліктерін құрайтын әдет-ғұрып лексикасы бар. Солардың ішінде өзінің ғасырлар қойнауына кететін терең тарихымен, жүйелі құрылымымен, мәдениетаралық коммуникация үшін ерекше маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленетін сөздер тобы – туыстық атаулар. кез келген ұлт тілінің табиғатында сол ұлттың неше ғасырлық терең сырға толы қазынасы, тілі, мәдениетінің қайнар көзі жатады. Бірақ тіл жалпы шындықты, адамдардың белгілі бір ұжымы өмір сүретін ортаның шындығын жай көрсетіпқоймай, суреттеп береді. Және бұл арада тіл дүниені тікелей, тура суреттемейтінін атап өткен маңызды. Тілде адамның дүниені қалай қабылдайтыны, түсінетіні көрініс табады. Сондықтан да В. фон Гумбольдт: «Разные языки-это отнюдь не различные обозначение одной и той же вещи, а различные видения ее», деп тұжырымдайды [1]. В.Гумбольдт, А.А. Потебня, М.Хайдеггер т.б. тілді рухпен, шығармашылық қызметпен байланыстырады. Яғни тіл-ойды туғызушы тетік, сондықтан сөз заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі деп анықтайды [2]. Сондықтан да жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес тілді зерттеуде негізгі назар тілдік тұлғаға аударылды, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, метатілдік теориялық негіздер қалыптаса бастады. Атап айтқанда, антропоцентристік парадигма бірінші орынға адамды (тілдік тұлғаны) шығарады да, ал тіл адам танымын құрастырушы сипатта қарастырылады.

Кез-келген тілдің туыстық терминдер жүйесі өзінің терең тарихымен, мәдениетаралық байланыс үшін маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленеді.Туыстық терминдердің қалыптасып, дамуы ең көне кезеңдерден бастау алады. Туыстық терминдердің бір ғасырдан аса уақыт зерттеліп келе жатқанына қарамастан, туыстық терминдер жүйесі әлі де көптеген лингвистикалық, тарихи-этнографияық еңбектердің зерттеу нысаны болып келеді, себебі туыстық терминдерді зерттеу арқылы адамзаттың белгілі бір даму кезеңіндегі әлеуметтік қатынастар жүйесінің мән-мағынасына тереңірек үңілуге мүмкіндік туады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, елімізбен іргелес жатқан көршіміз қытай халқымен болған түрлі саладағы ынтымақтастықты қарқынды дамытуда, аталмыш салаларда ұлттық танымдық болмысқа негізделген қатысым стратегияларының нәтижелі де, жемісті болуы үшін, қатысымдар кезінде ұлттық дүниетанымдық және мәдени құндылықтарды негіз ететін коммуниканттар арасында толыққанды түсіністікті қамтамасыз ету үшін қытай тілінің туыстық атаулар жүйесін зерделеуді және этикалық мәлениетімен тығыз сабақтастықта қарастыруды жөн деп таптық.

Әр елдің тілінде туыстық қарым-қатынаста қолданылатын сөздердің тобы бар. Ол сөздер тобы – туыстық атаулар немесе туыстық терминология деп аталады. Тілдің лексикасының құрамдас бөлігі бола тұра, туыстық атаулар тілдің ішкі даму заңдылықтарымен айқындалатын лингвистикалық ерекше құбылыс болып табылады.

Лингвомәдениет тұрғысынан алып қарағанда, туыстық атаулар сөйлеу этикетінің құрамындағы апеллятивтерге (қаратпа) кіреді. Туыстық атаулар қытай тіліндегі апеллятивтердің ең ауқымды тобы. Олар ұлттың салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігінің жарқын көрінісі сонымен бірге сол халықтың тарихы мен мәдениетінен де мәлімет бере алатын ерекше лексикалық категорияларға жатады.

Қытай дәстүрлі қоғамында рулық тәртіппен қандастық алдыңғы орынға қойылған. Соның ішіндегі ұрпақ жалғастыру міндеті тек әкеден балаға берілетін болғандықтан, аталас туыс пен шеше туысы деген ұғымдарға ерекше мән беруді талап етеді. Соның нәтижесінде, аталас туыстық (өз жұрты) және шеше туысқандары (нағашы жұрты) болып екі тармаққа бөлінеді. Туыстық атаулардың негізгі пайда болатын жері – некелесу. Еркек пен әйел некелесіп, отау тіккеннен кейін екі жақ бірдей түскен ортасындағы отбасы мүшелерін арнайы атауымен атай бастайды. Міне, осыдан бастап «қайын жұрт» деген туыстық термин пайда болады. Қайын жұрттың өз ішіндегі жас айырмашылығы, гендерлік айырмашылығы, жолы бойынша тағы да жеке атауларға бөлінеді. Осыған орай халық арасында «三亲六戚» (sanqinliuqi) (қазақ тіліндегі «жігіттің үш жұртына» барабар) деген сөз қалыптасқан. Төменде «мен» деген сөзді «эго» ретінде ала отырып, оның айналасында түзілетін туыстық атауларға жеке-жеке тоқталып көрейік:

I. 父系 (fuxi) – аталас туыстық жүйе немесе өз жұрты

1. 高祖父,曾曾祖父 (Gaozufu, Zengzengzufu) – Баба (ұлы атасының әкесі); 2.曾祖父,太奶爷 (Zengzufu, Tainaiye) – ұлы атасы(атасының әкесі); 3.祖父，爷爷(zufu (yeye)) – ата (әкесінің әкесі); 4.高祖母,曾曾祖母 (Gaozumu,Zengzengzumu) – (ұлы атасының шешесі); 5. 曾祖母,太奶奶 (Zengzumu, Tainaiye) – ұлы әжесі (атасының шешесі); 6. 祖母，奶奶 (zumu (nainai)) – әже (әкесінің шешесі); 7. 父亲，爸爸 (fuqin (baba)) – әке; 8.伯父,大爷(bofu, Daye) – ата, аға, үлкен әке (әкесінің ағасы); 9. 伯母,大娘(bomu,Daniang) – үлкен апа (әкесінің ағасының әйелі); 10. 叔父(shufu) – кіші әке (әкесінің інісі); 11. 婶母 (shenmu) – кіші шеше (әкесінің інісінің әйелі); 12. 堂兄弟(tangxiongdi) – немерелес, аталас аға-інілері (әкесінің аға-інілерінің ұл балалары); 13. 堂姐妹 (tangjiemei) – немерелес, аталас әпке-қарындастары (әкесінің аға-інілерінің қыздары); 14. 姑父(gufu) - жезде, жезде аға (әкесінң әпке-қарындастарының күйеуі); 15. 姑母(gumu) – апай, тәте (әкесінің әпке-қарындастары); 16. 表兄弟 (biaoxiongdi) – жиен бала (әкесінің әпке-қарындастарының ұл балалары); 17. 表姐妹(biaojiemei) – жиен қыз (әкесінің әпке-қарындастарының қыздары); 18. 自己[ziji] – мен; 19. 哥哥(gege) – аға; 20. 弟弟(didi) – іні; 21. 嫂嫂(saosao) – жеңге (ағасының әйелі); 22. 弟妹(dimei) – келін (інісінің әйелі); 23. 侄儿(zhi er) – немере ұл (аға-іні ұлдары); 24. 侄女(zhinu) -немере қыз (аға-іні қыздары); 25. 儿子(erzi) – ұл; 26. 女儿(nuer) – қыз; 27. 孙子(sunzi) – немере ұл; 28. 孙女(sunnu) – немере қыз; 29. 外孙(waisun) - жиен ұл; 30.外孙女(waisunnu) - жиен қыз; 31. 姐姐(jiejie) - әпке; 32. 妹妹(meimei) - қарындас; 33. 姐夫 (jiefu) – жезде; 34.妹夫 (meifu) – күйеу бала; 35. 外甥(waisheng) – жиен ұл (әпке-қарындасының ұл балалары); 36. 外甥女(waishengnu) – жиен қыз (әпке-қарындасының қыздары)

II. 母系(muxi) – шеше жағының туыстары немесе нағашы жұрты

37.外祖父, 姥爷(waizufu (laoye) – нағашы ата (шешесінің әкесі); 38. 外祖母,姥姥(waizumu(laolao) – нағашы апасы (шешесінің шешесі); 39. 母亲，妈妈(muqin(mama)) шеше; 40. 舅父(jiufu) – нағашы, нағашы аға (шешесінің аға-інілері); 41.舅母(jiumu) – нағашы жеңге(шешесінің аға-інілерінің әйелі); 42. 姨父(yifu) –нағашы жезде (шешесінің әпке-сіңлілерінің күйеуі); 43. 姨母(yimu) – нағашы апай, нағашы тәте (шешесінің әпке-сіңлілері); 44. 表兄弟(biaoxiong, biaodi) –нағашы аға, нағашы іні (шешесінің аға-інілерінің, әпке-сіңлілерінің ұл балалары); 49.表姐妹(biaojie, biaomei) – нағашы әпке, нағашы қарындас (шешесінің аға-інілерінің, әпке-сіңілілерінің қыз балалары);

III.姻亲(yinqin) – әйелі не күйеуі жағынан туысатын қайын жұрты.

46. 公公(gonggong) - қайын ата(күйеуінің әкесі); 47. 婆婆(popo) – қайын ене (күйеуінің шешесі); 48. 丈夫(zhangfu) – күйеуі; 49. 大伯子(dabozi) – қайын аға (күйеуінің ағасы); 50. 小叔子(xiaoshuzi) – қайын інісі (күйеуінің інісі); 51. 大姑子(daguzi) – қайын әпке (күйеуінің әпкесі); 52. 小姑子(xiaoguzi) –

қайын сіңлі (күйеуінің қарындасы); 53. 岳父(yuefu)– қайын ата (әйелінің әкесі); 54.岳母(yuemu) – қайын ене (әйелінің шешесі); 55.(妻) – әйелі; 56. 内兄弟(neixiongdi) – қайын аға, балдыз (әйелінің аға-інілері); 57.姨姐妹(yijiemei) – қайынбике, балдыз (әйелінің әпке-қарындастары) [3,87-91].

Мұнан сырт қытай халықтарының туыстық атауларында озінің туысқандарын атауы мен өзгенің туысқандарын атауында да айырмашылықтар болған. Өзгелердің туысқандарын атаған кезде (令) атауын , ал өз туысқандарын атау қажет болған кезде(家) атауын қосып отырған. Мысалы басқаларга өз нағашы ағасы туралы айтқанда (家舅父), ал өзгелердің нағашы ағасы туралы айтқанда (令舅父) деп атайтын болған.

Тілдің даму заңдылықтары сол елдің мәдениетіне тікелей байланысты.

ҒалымМ.Ш. Мұсатаева, А.О. Тымболова «Қандай да бір ұлттық тілге ақиқатты концептуалдау тәсілі тән, ол бірде әмбебап, бірде ұлттық ерекшелікке ие және нақты бір тілді тұтынушыныц тілдік призмасы аркылы дуниені кабылдауының этникалык ерекшелігін көрсетеді» дегеніндей,[4,51]. қытай тіліндегі туыстық атаулар жалпы тілдік құбылыс ретінде, Джуң хуа ұлтының этикалық мәдениетін айқын көрсетіп қана қалмастан, қытайдың дәстүрлі моралдық идеологиясынанда дерек береді. Сондықтанда бұл жұмысымызда қытай тіліндегі туыстық атаулардың бойынан көрініс табатын қытайдың этикалық мәдениетіндегі иерархиялық жүйені қарастырдық.

1 Туыстық атаулар және патриархаттық принциптер

Қытай ежелден егін шаруашылығын негіз ететін ел. Қытай тарихындағы мұндай ғасырдан бері келе жатқан егін шаруашылығын негіз еткен өндіріс тәсілі қоғамда өндіргіш күштің белгілі дәрежеде жетіспеуін келтіріп шығарды. Қытай халқы өмір сүру мен ұрпақ жалғастығына кепілдік ету үшін ру-тайпа болып біріге еңбек етіп, топтасып отырақтасуға мәжбүр болды. Сөйтіп патриархаттықты негіз еткен, қандастық қатынас бойынша, алыс жақындықты ұқсамаған атаулар арқылы білдіретін, әулет мүшелерін басқару мен жазалаудың патриархаттық(аталық)туыстық жүйесі қалыптасты. [5,13-27]. Яғни патриархалды феодалдық қоғамның тәртібіне сәйкес «тоғыз ата» – «九族» (jiuzu) деген түсінік болған. Сол «九族», анығырақ тоқталсақ «эгоға» дейінгі төрт ата, олар: (fu父) – әке, (zu祖) – ата, (曾祖zengzu) – үлкен ата (атаның әкесі), [高祖gaozu] – баба (үлкен атаның әкесі) және «эгодан» кейінгі төрт ұрпақ, 子[zi] – бала,(孙 sun) немере, 曾孙 (zengsun) – шөбере, 玄孙 (xuansun) – шөпшек. Осы тәртіппен жоғарыдан төмен тарайтын және «эгоға» жанама туысатын туысқан тұлғалардың ұрпақтарының жолының үлкендігіне не кішілігіне қарай патриархаттық мұрагерлікті бекітті. (4) Қытайдың ежелгі Конфуций ілімінен бастау алатын «三纲五常» (sangangwuchang) «үшке бағыну бес қасиет» әдебіде осының айғағы іспетті. Онда уәзір патшаға бағыну, баласы әкесіне бағыну, әйелі күйеуіне бағыну; бұл алланың әмірі оған ешкім қарсы келуге болмайды деп беркіген. Бес қасиетте адам бойында болуға тиісті адамгершілік, мейірімділік, әдептілік, даналық, адалдық сынды қасиеттер негізге алынады. Бұлар қытай қоғамында дәстүрлі патрияхаттық иерархиядық жүйені сақтап тұрудың негізі болған.Сонау талай ғасырлық ұзақ тарихи кезеңдерді бастан өткерген қытай қоғамының қандастық қатынасты негіз еткен аталық патриархаттық иерархиядықжүйесі күні бүгінге дейін өз құндылығын жоғалтпай, тіпті қытай дәстүрлі мәдениетінің негізгі қоғамдық құрылымына айналды. Зерделей қарасақ қытай дәстүрлі этикалық мәдениеті туыстық атаулардың бойынан айқын көрініс табады.

2. Гендерлік айырмашылығы идеологиясы

Қытай тіліндегі туыстық атауларда гендерлік айырмашылық санасы айқын көрініс табады. Ең әуелі туыстық лексикалардағы атаулардың орналасу рет тәртібінен көрінеді. Мысалы (夫妻fuqi) ерлі-зайыпты、(子女zinu) ұл-қыз、(公婆gongpo) ата-апа、(父母fumu) әке-шеше、(岳父岳母yuefu,yuemu) қайын ата, қайын апа лексикаларының бәрінде ата атауы шеше атауының алдында беріледі. Аталық туыстық атаулармен шешеге қатысты туыстық атаулардада әкесінің әке шешесі （祖父 zufu） ата, （祖父 zumu）әже, ал шешесінің әке шешесі （外祖父waizufu）нағашы ата (外祖母 waizumu) нағашы әже деп аталады, бұл арада қытайша «wai» лексикасы қытай тілінде сырт, бөтен мағынасын береді әрі атаға байланысты туысқандық атаулар 高祖父,曾曾祖父 (Gaozufu,Zengzengzufu) – Баба (ұлы атасының әкесі), 高祖母,曾曾祖母 (Gaozumu,Zengzengzumu) – (ұлы атасының шешесі) нен басталып туысқандық қатарға есептелінеді де, ал шешеге қатысты туыстық тек 外祖父, 姥爷 (waizufu (laoye) – нағашы ата (шешесінің әкесі), 外祖母,姥姥(waizumu(laolao) – нағашы апасы (шешесінің шешесі) нан басталып есептелінеді. Мұнан басқа әкесінің аға-інілері жас айырмашылығына қарай (“伯仲叔季) бірінші,

екінші, үшінші және кенже деп бөлінеді, ал әкесінің әпке-қарындастары мен шешесінің аға-іні, әпке-қарындастары біріңғай (姑gu) (舅jiu) (姨yi) деп аталады. Жас айырмашылығы ескерілмейді.

Әкесінің аға-інілерінің балалары（堂兄弟姐妹 tangxiongdijiemei）немере аға–іні әпке-қарындас, ал әкесінен әпке-қарындастарының балалары мен шешесінің аға-іні әпке-қарындастарының балалары（表兄弟姐妹, biaoxiongdijiemei）бөле аға-іні немесе бөле апке-қарындас деп аталады. Бұл арада да «tang» (堂) лексикасы немере туыс өз туғаны, ал biao (表) бөле, сырт бөтен кісі деген мағынаны білдіреді. Бұдан сырт ерлі-зайыптылар арасындағы өзара атауда да, күйеуін “当家的、掌柜的” «шаңырақ йесі, қожайын» (қазақша “отағасы”) деп атауы, ал әйелін “内人、屋里人” «өз адамы, үйдегі кісі» атауынанда олардың отбасындағы қоғамдық орны айқын көрініс табады [6].

Міне мұның барлығы қытайдың неше мың жылдан бері жалғасып келе жатқан феодалдық аталық иерархиялық жүйесінің шынайы бейнесі. Қытайдың дәстүрлі моралдық этикетінде «ерді зор, әйелді қор санау», «еркек бас, әйел бағынышты» болу идеологиясы шегеленген. Сондықтанда қытай тіліндегі туыстық атауларда да гендерлік айырмашылығы идеологиясы сөзсіз көрініс табады [7, 41-43].

Қорыта келгенде, жұмысымызда қытай тіліндегі туыстық атаулардың қытай дәстүрлі мәдениетіндегі аталық (патриархалды) туыстық жүйесі мен гендірлік айырмашылығы идеологиясына басымдылық беретін ерекшелігінен туындаған «ерді зор, әйелді қор санау», «еркек бас, әйел бағынышты» болу идеологиясың қазіргі заманғы қытай қоғамындағы «ер әйел теңдігі», «адами құқық» сынды моралдық этикасының әдебіне сай келмейтін негатив тұстарын зерделеп өттік. Әрине кез келген ұлттың дәстүрлі мәдениетінің озығы бар тозығы бар. Оны қалай қабылдау әрине келесі ұрпақ еншісінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *В. фон. Гумбольдт, Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 180 с.*
2 *ПотебняА.А., Слова и миф. – М., 1989. – 180 с.*
3 *ҚойбақоваА.С. Қытай тіліндегі туыстық атаулар және олардың жіктелуі//ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №1. – 2014. – Б. 87-91.*
4 *Мұсатаева М.Ш.,ТымболоваА.О.Ұлттық болмысты зерделеудегі тілдің рөлі//Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – №1, 2015. – 51-55 бб.*
5 *5.马敏, 中国文化概论[M] 武汉:华中师范大学出版社, 2002. – Б. 13-27*
6 *罗国杰.中国传统道德(简编本)[M] 北京:中国人民大学出版*
7 *社,1995:(4)-41-43.*
8 *杨维中.“三从四德”的伦理学内涵及其历史局限性[j] 华夏*
9 *文化, 2001，4）.*

Аннотация

КИТАЙСКИЕ ТЕРМИНЫ РОДСТВА И ИЕРАРХИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В КИТАЙСКОЙ МОРАЛЬНОЙ ЭТИКЕ

Нуржаубек А.[1],

[1]*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана*

В этой статье мы исследовали широкий спектр терминов по китайскому родству, термины родства, которые наряду с отражением традиционной китайской моральной этики также рассматривают патриархальную иерархическую систему. Условия китайского родства взаимосвязаны в группу из трех родственников. Первый - родственники со стороны отца - его собственные родственники. Второй - родственники с материнской стороны - его родственники. Третья жена или супруг родственников - их родственники в семье. На разных языках родственные термины отличаются глубокой историей и межкультурной коммуникацией. Относительные термины - это лексическая категория, которая является ярким примером национальных традиций и образа жизни людей, которые могут отражать как историю, так и культуру нации.

Изучая относительные термины определенной стадии развития человечества, мы имеем возможность глубже изучить выражение системы социальных отношений. Китайские термины родства как общий лингвистический феномен не только демонстрируют этическую культуру наций ЧжунХуа, но также демонстрируют традиционную китайскую моральную идеологию. Таким образом, в этой статье наряду с китайскими терминами родства мы также рассматриваем китайскую культуру этической иерархической системы и идеологию гендерных различий.

Ключевые слова: китайский язык, китайские термины родства, патриархальная система, иерархическая система, принцип нравственной идеологии, этика, культура, гендерная разница.

Abstract

CHINESE KINSHIP TERMS AND HIERARCHICAL SYSTEM IN THE CHINESE MORAL ETHICS

Nurzhaubek A.[1],

[1]Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

In this article we have researched a wide range of Chinese Kinship Terms, kinship Terms that along with reflecting the traditional Chinese moral ethics, also considers patriarchal hierarchical system. Chinese kinship terms are interrelated into a group of three relatives. The first - relatives from the fathers side is his own relatives. The second - relatives from mothers side is his cousins. And the third wife or husband sides relatives are their relatives in-law. In different languages related terms are distinguished by its deep history and intercultural communication. The relative terms are the lexical category that is a vivid example of the nation's traditions and way of people live, that can reflect both the history and culture of the nation.

Through the study of relative terms of a certain stage of mankind development, we have a chance to have a deeper look into the expression of the system of social relations. Chinese kinship terms as the general linguistic phenomenon, not only demonstrates theZhonghua nations ethical culture, but also demonstrates traditional Chinese moral ideology. Therefore, in this article along with the Chinese kinship terms, we also consider the Chinese culture of ethical hierarchical system and the ideology of gender difference.

Keywords: chineselanguage,chinesekinship terms, patriarchal system, hierarchical system, the principle of moral ideology, ethics culture, gender difference.

МРНТИ 16.31.61

I. Orazbekova[1], O. Ismailova[1]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

CROSS-CULTURAL ASPECT OF ADVERTISING COMMUNICATION

Abstract

The language of advertizing does not exist separately from language, so it is considered to be a kind of language with the special pragmatic characteristics. The article deals with the nominative units of national language that are used in the language of advertizing. Advertizing represents the reflection of material world and spiritual values of society. Advertizing is the history of the country, its reality and future. Therefore, it is appropriate to use lexical units with national and cultural semantics that reflect culture, since they make advertising easily available for the perception of representatives of a particular culture.

In advertising language units with distinct ethno-cultural semantics, appealing to the background knowledge of the addressee, contribute to more effective influence on the consciousness of the consumer. In order to ensure the effectiveness of sales, advertising texts are adapted by taking into account the background knowledge of the consumers' society.

Key words: language of advertising, target audience, cross-cultural communication, types of culture.

Playing a significant role in the promotion of products on the market, advertising is an integral part of any business activity. There are many definitions of advertising in national and modern literature, since it is treated as a business, as a form of art, as a form of communication. Importantly, in many definitions it is noted that advertising is an activity that has a purpose to promote the products of industrial, service companies and public organizations. The following basic requirements are: it is a paid form of activity, the source of its funding should be known, it must be spread through the media and is designed to hit the target audience; it means that advertising is a phenomenon of mass communication, playing the role of the language of communication between producers and consumers [1].

The topic of advertising language was investigated by many scientists. There are a number of scientific papers by E. Pesotsky (2007) [2], V. Uchenova (2008) [3], A. Deyan (2002) [4].

A. Deyan defines the objectives of the advertising text as follows: to bring to the attention of the potential customer information on the availability of goods and services; persuade the client to purchase this product or service which results in the corresponding arguments in favor of implementation of this idea into practice; make the customer want this product or service, convince to dream about it, visualizing it [4].

T.G. Dobrosklonskaya determines the classification of advertising texts on the subject of advertising, target audience and advertising media. Generally, she identifies informational, reminding, inspiring and convincing advertising messages. She points out that advertising texts combine more fully the

implementation of the two functions of the impact. First, the impact of the influence realized with the help of linguistic means of expression. Second, function of the impact of mass communication realized with the use of specific media technologies [5].

E. Pesotsky believes that it is necessary to pay additional attention to the cultural environment of the country in which advertising is placed, the mentality of its people and their habits for developing an advertising campaign for the overseas market. In case of cross-cultural (intercultural) communication, i.e. when exposed to different linguocultural community, there is a problem of creating common structures of linguistic awareness of the subject and the object of communication. Therefore, it is appropriate to use lexical items with national-cultural semantics and linguoculturemes available for perception of representatives of a particular culture [2].

Thus, a comparative study of nationally marked components of modern advertising of both the Kazakh and foreign one provides rich material for cross-cultural research.

As it is correctly pointed out by A.S. Mamontov, " … although the language of advertising is a special language, it does not exist separately from the language. It merely represents a kind of language with special characteristics that have pragmatic conditioning. Nominative units of the national language are used in the language of advertising. Advertising is a reflection of the society in the material and spiritual spheres. Advertising is the history of the country, its present and future"[6].

Consequently, advertising reflecting the culture of the country, its socio-political system, have to take into account all aspects of communication specific to a particular type of culture.

The researcher in the field of intercultural communication theory A. Sadokhin, referring to Geert Hofstede, notes that the various cultural phenomena can be measured by four indicators:

- Power Distance (from low to high);
- Individualism – Collectivism;
- Masculinity – Femininity;
- Uncertainty Avoidance (from high to low)

These ideas and concepts are the starting point in the theory of cultural dimensions of the Dutch sociologist Geert Hofstede, who was one of the first in the Sociology of Culture who tried to use significant statistics for the analysis of cultural values. The theory of cultural dimensions of Hofstede is based on the results of a written survey conducted by him in 40 countries with the exception of the former socialist countries. These studies revealed that various cultural phenomena can be measured in four of these parameters, which in practice act in different combinations with each other, and this determines the mentality of the given culture.

Measurement of the *power distance* parameter means comparing cultures in the degree of concentration of power and its distribution across different levels of the organization. Measurement of cultures on the basis of *individualism – collectivism* is intended to show the extent to which culture encourages social connection, as opposed to individual independence and self-reliance, and actually to explain the differences in the behavior of people from different cultures. Measurement of cultures in the *uncertainty avoidance* parameter means comparing cultures degree of permissible deviations from established norms and values. Uncertainty avoidance is the response of members of a culture to a threat or a danger to themselves due to unclear or uncertain situation.

Measurement of masculinity – femininity is intended to characterize the societies and cultures in which gender roles are clearly defined. Putting forward this parameter classification of cultures, Hofstede emphasizes that it has no direct relationship to men and women, it only emphasizes the prevalence of certain traits in the national character. In his opinion, cultures which value vanity, ambition, recognition of achievements and care for high income should be considered as masculine ones. Cultures in which the importance of interpersonal relationships, cooperation, desire to understand and care for others prevail should be recognized as feminine ones [7].

Citizens of each country have their own written and unwritten cultural laws, customs, taboos, the neglect of which leads to the failure of the entire marketing and advertising company's strategy. The company, which exports American dishwashers to Switzerland and advertises them as saving time and energy machines for housewives, has not reached a great success in sales. Studies have shown that Swiss women consider working at home as much as possible and keeping it clean and tidy to be their duty. Advertisement of these machines caused guilt in the subconscious of Swiss women. The company has created a new

advertisement explaining housewives incomparable dignity of the dishwashers in regard to sanitation, and thus hit right on target. This advertisement took into account the mentality of Swiss women and therefore its commercial success was significantly higher.

In Sweden the "Helene Curtis" company was forced to change not only the advertisement but also the proposed shampoo name from "Evening" to "Day", because the Swedes wash their hair in the morning. The Chinese do not use big towels and do not know why they are needed. Therefore, the "Procter & Gamble" company shot its advertising video clip, which shows the mother of the family stacking large bath towels. The "McDonalds" company opened its first facility in Europe in one of the suburbs of Amsterdam, but the volume of sales in spite of wide publicity was disappointing. The American company failed to consider that in Europe the majority of citizens live in the city center and are less mobile in comparison with the Americans. Advertising campaign for the "Pepsodent" toothpaste in Southeast Asia failed miserably, as it promised the people to make their teeth snow white, while in the culture of these countries black and yellow teeth are considered to be a symbol of prestige.

In any case, while entering foreign markets it is impossible to rely on intuition and logic, which are often powerless against the cultural traditions of other countries. F. Kotler in his book "Principles of Marketing" presents the statistics for the use of deodorants among men: 80% in the USA, 55% in Sweden, 28% in Italy, and 8% in the Philippines. It would seem that in hot Italy the percentage of use of male deodorants exceeds the percentage of cool Sweden. However, it does not. None of the average Russians conceives himself to the fact that the average Frenchman uses almost twice as much cosmetics and toiletries than his wife. The advertisement of "Feel Free" deodorant created for Japan is notable. Japanese sales of deodorants are always a serious problem, as they believe that their body does not have the characteristic odor. Therefore, a commercial created "Feel Free" deodorant the image of the youth cult "posh stuff", but not the object of daily hygiene. The commercial clip portrayed a young girl going to a date who remembered at the last moment about deodorant and used it before leaving home.

Some words and phrases in another language may be perceived inadequately and turn an advertisement into an anti-advertisement. In Latin America "Parker Pet" company led an active advertising campaign of its products under the motto: "You will not be confused if you have ‘Parker’." However, this campaign did not earn any commercial laurels, because in Spanish the expression "to be confused" sounds almost the same as "to get pregnant." In 1985 the "General Motors" and "Toyota" companies began to sell the co-produced car named "Chevrolet Nova." The sales were quite satisfactory until it came to Spanish-speaking countries. "No va" in Spanish means "It does not go." [2].

For example, the Kazakh advertisement of the Fairy cleanser is marked with nationally-specific expressiveness, which highlights the advantages of the liquid. Linguoculturemes are present in the commercial – the Arsu and Caraksu clans, the thick shourpa of lamb, the elder – which determine the strategic paradigm of advertising.

The plot of the advertisement is aimed at Kazakh target audience, as it covers the traditions and customs of the people: the clans gather once a year to compete for the best brides, but the forces are equal, and the elder decides that the bride chooses the one who will be the first to deal with fat and, with the help of Fairy, the result is dazzling.

The Turkish bank Akbank advertisement is hold in the style of the Turkish flag: the images of the sun, the sky, the flying bird, the smiling man are created on the red background by the ambulant people in white. It is necessary to highlight the emphasis on the name of the bank, Akbank, as cultural connotations include the origin of the Turkish flag: the red and white colors in Turkic mythology correspond to the south and the west (therefore, the Mediterranean Sea located in the west of Turkey is called the White Sea – Ak Deniz in the Turkish language). The red and white Turkish flag symbolizes the origin of the Turks from the south-western branch of the Oguz – the founders of modern Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan and other countries.

As it was already noted, the need for a special research and study of the language units, which demonstrate the most evident peculiarity of the national culture, is felt acutely in all cases of the cross-cultural communication. In advertising language units with distinct ethno-cultural semantics, appealing to the background knowledge of the addressee, contribute to more effective influence on the consciousness of the consumer. In order to ensure the effectiveness of sales, advertising texts are adapted by taking into account the background knowledge of the consumers’ society.

Literature:

1 *Porchesku G.V. Lingvisticheskie osobennosti reklamnyh sloganov I sposoby ih perevoda [Electronic resources]. – 2006. – URL: http://www.lingvomaster.ru/files/227.pdf (date 08.09.2015)*

2 *Pesockij E. Sovremennaya reklama – Teoriya i praktika. – Rostov n/D: Feniks, 2003. – 134 p.*

3 *Uchenova V.V., Staryh N.V. Istoriya reklamy. - SPb.: Piter, 2002. – 304p.*

4 *Dejyan A. Reklama - M.: Sirin, 2002. – 144 p.*

5 *Dobrosklonskaya T.G. Medialingvistika: sistemnyj podhod k izucheniyu yazyka SMI. − M.: Flinta, Nauka, 2008. – 158 p.*

6 *Mamontov A.S. Kross-kulturnyj analiz v aspekte reklamovedeniya [Electronic resources]. – 2005. – URL: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/ZPU/2005_1/Mamontov/index (date 01.02.2017)*

7 *Sadohin A.P. Mezhkuturnaya kommunikaciya. – M.: Alfa-M; INFRA-M, 2004. – 288 p.*

8 *Hofstede, Geert Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across 8. Nations. 2nd ed, Thousand Oaks CA: Sage Publications, 2001. – 616 p.*

9 *Atabaeva F.K. Barjery mezhkulturnoj kommunikacii v inoyazychnoj srede // Vestnik KazNPU. Ser. phil. – 2015. – № 2(52) – P. 12-17.*

Аңдатпа

ЖАРНАМАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ КРОСС-МӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Оразбекова И.Г.[1], Исмайлова О.А.[1]

[1]*Абай ат. қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Мақалада жарнама тілінің этникалық және мәдени компоненттері қарастырылады. Жалпы жарнама тілі тілден бөлек қолданылмайды, жәй ғана нақты сипаттамалары, прагматикалық шарттылығы бар тілдің бір түрі болып табылады. Жарнама тілінде ұлттық тілдің номинативтік бірлігі пайдаланады. Жарнама қоғамның материалдық әрі рухани салаларының көрінісі болып табылады. Жарнама нарық өнімдерін алға жылжытуда үлкен рөл орындау арқылы кез келген бизнестің ажырамас бөлігі болып табылады. Көптеген анықтамаларда жарнаманың белгілі бір саласы екендігі айтылады, ал оның мақсаты маркетинг және өнеркәсіптік, сервистік компаниялар мен қоғамдық ұйымдардың басқа да міндеттерін жүзеге асыру.

Арнайы таңдау қажеттілігі және тілдік бірліктерді зерттеу кросс-мәдениет қарым-қатынасының барлық жағдайларында өткір сезіледі. Өнімнің сату тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында жарнама мәтіндері тұтынушының әсер ететін қоғамының фондық біліміне бейімделген. Демек, жарнама елдің мәдениетін көрсете отырып, оның әлеуметтік-саяси жүйесін назар аудара отырып мәдениеттің белгілі бір түріне тән қарым-қатынастың барлық аспектілерін қабылдауға тиіс.

Түйін сөздер: жарнама тілі, мақсатты аудитория, кросс-мәдени қарым-қатынас, мәдениет түрлері.

Аннотация

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ РЕКЛАМНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Оразбекова И.Г.[1], Исмайлова О.А.[1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

В статье рассматриваются национально-культурные компоненты языка рекламы. Язык рекламы не существует отдельно от языка вообще, а лишь представляет собой разновидность языка с особыми характеристиками, имеющими прагматическую обусловленность. В языке рекламы используются номинативные единицы национального языка. Реклама представляет собой отражение жизни общества, как в материальной, так и духовной сферах. Реклама является неотъемлемым атрибутом любой предпринимательской деятельности, выполняя огромную роль в продвижении товаров на рынке. Во многих определениях отмечается, что реклама – это вид деятельности, целью которой является реализация сбытовых или других задач промышленных, сервисных предприятий и общественных организаций.

Необходимость специального отбора и изучения языковых единиц, в которых наиболее ярко проявляется своеобразие национальной культуры, остро ощущается во всех случаях кросс-культурной коммуникации. Для того чтобы обеспечить эффективность сбыта продукции, рекламные тексты адаптируются с учетом фоновых знаний потребителей того общества, на которое осуществляется воздействие. Следовательно, реклама отражая культуру страны, ее социо-политическое устройсво, должна учитывать все аспекты коммуникации присущие определенному типу культуры.

Ключевые слова: язык рекламы, целевая аудитория, кросс-культурная коммуникация, типы культур.

МРНТИ 16.21.45

А.Б. Ордаханова[1]
[1] *Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы, Казахстан*

ДЕРИВАЦИЯ КАК ОСНОВА ОБРАЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В КОГНИТИВНО-ДИСКУРСНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация

В статье анализируются вопросы деривации, понимаемой как образование вторичных знаков. Выделяются онтологические и гносеологические признаки деривации в аспекте когнитивной и коммуникативной деятельности. Наибольшее значение результаты деривационных процессов находят в словообразовании производных слов, особенно имен существительных и глаголов как важнейших представителей концептов внеязыковой действительности. Когнитивная составляющая деривации заключается в необходимости способствовать семантизации смыслового содержания фрагмента окружающего мира и передаче ее в акте номинации. Имена существительные и глаголы различаются способом передачи словообразовательного значения в процессе деривации, что обусловливает специфику структуры и значения производного слова. Автор стремится проследить основные этапы процесса номинации, суть которого заключается в том, что слово одновременно является результатом процесса деривации и источником для образования нового слова.

Ключевые слова: деривация, когнитивно-дискурсное пространство, номинация, семантизация.

Деривация – категория онтологическая и гносеологическая одновременно. В современном языкознании под деривацией понимается как «процесс образования слов, предложений, грамматических форм слова, словосочетаний, фразеологизмов, слогов или тактов и тому подобное, наконец, текстов, то есть всех возможных единиц, начиная с фонемы и кончая текстом», так и «понятие формальной, семантической и функциональной производности и иерархии единиц всех уровней языковой системы, а также понятие межуровневых отношений» [1, 37]. Все это позволяет говорить об универсальности принципа деривации, который охватывает разные уровни лингвистического объекта от фонетического до текстового, при этом не исключая межуровневого взаимодействия, разные планы (формальный, содержательный, функциональный), разные аспекты (онтологический и гносеологический, синхронный и диахронный, семасиологический и ономасиологический и др.). Это способствует повышению объяснительного потенциала принципа деривации как гносеологической категории. Деривационная грамматика находится в русле системоцентризма, объясняющего языковые явления, исходя из внутриязыковых качеств, ведь помимо внешней детерминации, предполагающей изучение языковых особенностей человека и находящей объяснение языковым явлениям во внеязыковом мире, существует и внутренняя детерминация, так как явления экстралингвистические, преломленные сквозь призму языкового сознания носителей языка, представляют собой системно-структурное образование, внутри которого существуют свои закономерности, проявляющиеся на системных уровнях языка. При этом принцип деривации проецируется на языковые единицы всех уровней: лексико-семантического; словообразовательного; синтаксического в его текстоцентристском варианте. Данные виды деривации имеют некий инвариант и варианты, которые реализуются в специфических формах деривации по языковым уровням.

Согласно своей онтологической сущности, каждый процесс имеет свою пошаговую структуру. Деривационные процессы не являются в данном случае исключением и условно могут быть разделены на два этапа, которые, в свою очередь, имеют еще более дробную структуру.

Первым шагом в создании производного слова является детальное рассмотрение его лексического значения в целях выявления в его составе компонентов, которые могут послужить мотивировочным признаком, базой для создания производного слова. Для выражения нового смысла говорящий отыскивает наиболее близкую языковую форму, что обусловлено коммуникативными функциями языка. Новые слова создаются говорящим не только для того, чтобы реализовать результаты своей познавательной, эмоциональной деятельности, но и для того, чтобы эти результаты стали достоянием других людей: в акте номинации четко просматривается его прагматическая направленность – желание что-то объяснить своему собеседнику, связать свои интенции со знаниями адресата, его характеристиками, эмоциями. В силу данного положения нахождение средств этого воздействия требует со стороны говорящего усилий когнитивного характера [2, 45]. Закрепленность за какой-то определенной

формой, являющейся признаком формально-семантического словообразования, определяется системой языка. Для нового содержания, мотивированного в производном слове синтаксическим описанием, достаточно сложно подобрать односложную конструкцию, которая бы включала в свой состав формально мотивирующее слово. Этим фактом, например, объясняется также многообразие морфологических форм выражения глагольной семантики в отглагольных существительных – разрез, разрезание, разрезка.

Второй этап образования нового слова состоит в закреплении нового смысла за уже известной обобщенной семантической категорией, «способной подчеркнуть специфику данного смысла по сравнению с семантикой производящей единицы, конкретное значение которой оно дублирует» [3, 61]. Другими словами, словообразовательный формант выполняет в акте номинации двоякую функцию: с одной стороны, он выражает специфичность семантики созданного слова не только в отношениях разнокорневых слов, но и в сравнении с другим однокорневым словом, с другой, – устанавливает семантические связи этой единицы со словами этой же обобщенно-семантической группы. При этом данный аффикс оформляет производное слово как принадлежащее к определенной части речи.

Описанные этапы процесса номинации осуществляются в рамках непрерывного деривационно-мотивационного процесса, суть которого заключается в том, что слово одновременно является результатом процесса деривации и источником для образования нового слова [4]. Для того чтобы стать мотивирующей основой, слово должно пройти еще несколько этапов, одним из которых является воспроизведение слова. Результатом этого этапа становится семантизация, имеющая обратную направленность по отношению к процессу номинации, что связано с коммуникативными характеристиками словообразовательного процесса. Говорящий облекает новое содержание в определенную языковую форму, делает его формализованным. Другой участник коммуникации проводит обратную операцию: он декодирует значение производной единицы с опорой на знание и практическое владение законами и правилами языка.

Процесс семантизации слова также имеет двухчастную структуру. Первым этапом данного процесса является соотнесение слушающим звуковой оболочки производного слова с лексическими единицами какой-либо другой частеречной и менее обобщенной семантической группой. Механизм данного этапа заключается в формально-семантическом отождествлении формообразующих и словообразующих аффиксов. Уточнение обобщенно-семантической характеристики происходит в результате определения конкретного значения производящей основы, выявление мотивировочного признака путем формального отождествления производящей основы воспринятого слова с уже известными слушающему лексическими единицами. При этом происходит не только установление системных семантических связей, но и выявление видовых признаков, которыми слово отличается от однокорневых или одноаффиксальных лексических единиц. Следовательно, в результате процесса семантизации выявляется идеальное содержание, выраженное производным словом, и устанавливаются системные связи слова по линии словообразовательных типов.

Таким образом, в данных процессах можно выделить следующие этапы:

Процесс номинации:

Подготовка "идеального" содержания.

1. Нахождение мотивировочного признака и формы его выражения, способной соотнести производное слово в языковой системе.

2. Поиск классифицирующего значения, подчеркивающего специфику производного слова по сравнению с исходным, и формы его выражения.

3. Создание лексической единицы.

Процесс семантизации:

Восприятие формальной стороны слова.

1. Выявление словообразовательного аффикса, связывающего данное слово с другими лексическими единицами языковой системы, и выражаемого им классифицирующего значения.

2. Выделение производящей основы и связанного с ней конкретизирующего значения, отграничивающего данное слово от подобных ему по словообразовательному аффиксу лексических единиц.

3. Восстановление семантики слова.

Исходя из исследований Л.В. Сахарного, восстановление целостной семантики слова во многом определяется коммуникативной ситуацией. Ее условия актуализируют различные «уровни сознания» носителей языка и связанные с ними «глубины залегания» дифференциальных признаков исследуемого слова [5, 18-19]. Степень важности в составе значения слова того или иного признака, выбранного говорящим в качестве мотивирующей основы для создания нового слова, определяется коммуникативной ситуацией.

В сознании носителя языка данные процессы связаны в единое целое, поскольку они воспринимают слово одновременно как результат номинации и семантизации. Способы дифференциации и типизации, используемые на разных этапах этих процессов, существуют по принципу взаимодополнительности.

Решение проблемы лексического значения производного слова в когнитивном и словообразовательном аспектах зависит от коммуникативной задачи: выражение языковыми знаками частеречной характеристики производного слова обусловливается требованиями коммуникативной компетенции передачи когнитивно-дискурсного содержания.

Закрепленность новообразований за определенной морфологической формой влечет некоторые изменения в составе лексического значения, активируя в сознании носителей языка разные образы, что, в свою очередь, говорит о разнице в лексическом значении. Особенно значимым это положение становится по отношению к однокорневым отглагольным существительным: здесь словообразовательный формант выполняет не только формообразующую, но и смыслоразличительную функцию.

Анализ современной лингвистической литературы показал, что данные исследования осуществляются в двух направлениях. Во-первых, исследуется способность трансформации содержания исходной части речи в форму другой части речи. Во-вторых, предметом исследования становится регулярность подобного словопроизводства, обусловленная универсальностью механизма синтаксической деривации. Деривационная трансформируемость раскрывает вопросы заимствования в процессе словообразовательного акта категориальных значений исходной лексической единицы мотивированным словом.

Под термином «непосредственная деривационная трансформируемость» мы, вслед за М.Н. Янценецкой, понимаем «относительную легкость преобразования одного языкового значения в другое путем языковой реализации тех связей, которые в той или иной мере отражены в лексической семантике (и закреплены в соответствующих морфологических и лексико-морфологических категориях)» [7, 81].

Лексические единицы не всех частей речи удовлетворяют условиям непосредственной деривационной трансформируемости. Поэтому необходимо обратиться к проблеме категоризации мира внеязыковой действительности человеческим сознанием. Все явления реального мира осмыслены сознанием носителей языка в форме субстанций и признаков, отношений между ними. В языковом сознании данные типы номинаций категоризованы в форме двух основных частей речи – имя существительное и глагол. Их оппозитивное положение в системе частей речи обусловлено не только их категориальными значениями предметности и процессуальности (соответственно), но и их лексико-грамматическими особенностями.

В рамках словообразовательного процесса и глагол, и имя существительное могут выступать в качестве и мотивирующего, и производного слова. В данном аспекте становятся достаточно важными такие компоненты в их семантике, которые бы могли способствовать ее преобразованию в необходимое новое значение. Именно с этой точки зрения видна достаточно четкая противопоставленность частей речи на две группы: 1. Слова-номинации, представляющие явления окружающего нас мира в пространстве. К ним в первую очередь относятся имена существительные. 2. Слова, определяющие явления действительности через их динамику, во времени, в их связях с другими явлениями. Это глаголы, прилагательные и наречия [7, 78].

Различия функционального характера между этими двумя группами обусловливают и их особенности в семантике, которые могут быть определены как идентифицирующие и характеризующие, что связано с представлением в языке определенного явления как относительно самостоятельного, абстрагированного от тех конкретных условий и признаков, вне которых оно в действительности не существует, или в связях самого различного порядка.

Особенности отображения внеязыковой действительности являются релевантными для различного рода семантических связей, в том числе и деривационных. Проявляясь на словообразовательном уровне языка, они во многом определяют характер семантических отношений между мотивирующим и мотивированным словами и их дериватами.

Значение процессуальности может воплощаться в лексических единицах различной категориальной принадлежности. Эту семантику выражают, прежде всего, глаголы, а также их субстантивные дериваты. Значение процессуальности относится к разряду тех значений, которые обеспечивают глаголу способность к непосредственной деривационной трансформируемости, что объясняется фактом многокомпонентности значения процессуальности.

Существительное не принадлежит к группе частей речи, обладающих свойством непосредственной деривационной трансформируемости. Это качество во многом определяет дальнейшее развитие

признака процессуальности в мотивированных глаголами субстантивах. Именно по этой причине объяснить трансформируемость значения процессуальности в субстантивную форму только с позиций традиционного словообразования достаточно сложно.

Образование новых слов до настоящего времени изучено еще в недостаточной степени, так как ряд вопросов, связанных с пересечением сфер знания данного языкового явления в области языка и речи, синхронии и диахронии, гносеологии и коммуникации еще требует своего освещения. В связи с этим нет четкого решения проблем мотивологического характера, которые представляют новообразование как результат функционирования слова в речевой и языковой системе, где оно получает импульс для дальнейшего развития, заложенного в нем деривационного потенциала. При рассмотрении производной лексической единицы должна быть учтена взаимная лексическая обусловленность, поскольку обе части словообразовательной парадигмы в общем виде отражают один и тот же фрагмент языковой картины мира: в предметном значении содержится указание на свойства предмета, а значение действия может иметь в своем составе компоненты, указывающие на субъект, результат, орудие или объект, с которым связано данное действие.

Список использованной литературы:

1 *Мурзин Л.Н. Компрессия и семантика языка // Семантика и производство лингвистических единиц (Проблемы деривации): Межвуз. сб.науч.трудов. – Пермь: Изд.-во ПГУ, 1979. – С. 37-45.*

2 *Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.*

3 *Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1979. – 242 с.*

4 *Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск: Изд.-во Том. Ун-та, 1989. – 252 с.*

5 *Сахарный Л.В. Словообразование в речевой деятельности:образование и функционирование производного слова в русском языке: Автореф. дис.докт.филол.наук. – Л., 1980. – 45 с.*

6 *Тезисы Пражского Лингвистического Кружка // Звегинцев В.А. История языкознания XIX - XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Просвещение, 1965. – С. 123-140.*

7 *Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1979. – 242 с.*

Аннотация

ДЕРИВАЦИЯ – КОГНИТИВТІ-ДИСКУРСТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ТУЫНДЫ СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ НЕГІЗІ

Ордаханова А.Б.[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Мақалада деривация мәселелері екінші белгілілердің пайда болуымен тусіндіріліп талданады. Деривация коммуникативтік және когнитивтік қызмет аспектінде онтологиялық және гносеологиялық болып бөлінеді. Деривациялық үдерістердің нәтижелері туынды сөздердің сөзжасамында, айрықша, зат есім және етістіктерде, үлкен мағынаны концепттердің ең маңызды өкілдері ретінде табады. Деривацияның когнитивтік құрамы қоршаған орта үзіндісінің мағыналық мазмұнының семантизацияларуына жәрдемдесу қажеттілігі және номинация актісінде оны беру болып табылады. Зат есім және етістіктер деривация үдерісінде сөзжасам мәнін беру әдісімен ажыратылады,бұл туынды сөздің мағынасының және құрылымның өзгешелігін корсетеді. Автор номинация үдерісінің негізгі кезеңдерін бақылауға тырысады, сөз бір мезгілде деривация үдерісінің нәтижесі және жаңа сөздің пайда болу қайнар көзі болып табылатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: деривация, когнитивті-дискурстық кеңістік, номинация, семантизация.

Abstract

DERIVATION IS AS BASIS OF DERIVED WORDS IN THE COGNITIVE - DISCURSIVE SPACE

Ordahanova A.B.[1]

[1]*Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

The article deals with the matters of derivation as the formation of secondary characters. Ontological and epistemological signs of derivation in the aspects of cognitive and communicative activity are distinguished in the article. The highest valuable results in the diversion process come from the derivation of words, particularly from nouns and verbs as the representatives of the most important concepts of extra-linguistic reality. The cognitive component of the derivation lies in semantic content of the fragment of the world and transferring it in the nomination act.

Nouns and verbs are differed by the way of word-formation transmitting in the process of derivation that determines the structure specifics and semantics of derivative words. The author of the article tries to trace the main stages of the nomination process; also in the author’s opinion, the essence of word is also the result of the process of derivation and the source for the new word formation.

Key words: derivation, cognitive and discursive space, nomination, semantization.

ҒТАХР 16.31.61

Р.К. Садықова[1]
[1]*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,*
Алматы қ., Қазақстан

КОНЦЕПТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада концепт ұғымы және оның тіл біліміндегі рөлі, қазақ тіліндегі еңбектерде ғалымдардың концептілік ұғымдарға әр түрлі талдау жасауы жайында беріледі.

Концепт – лингвистикалық категория. Бірақ басқа лингвисткалық терминдермен балама қолдануға болмайды. Концепт когнитивтік тіл білімінің басты термині ретінде қарала бастағаннан-ақ мағына мен ұғым, лингвомәдени бірлік терминдерімен ауыстыра қолдану жағдайы кездесе бастады. Зерттеушілер ең алдымен осы ұғымдардың ара-жігін ажыратып көрсеткенді жөн көреді. Концепт ұғымы қазіргі тіл білімінде ХХ ғасырдан бастап белсенді қызмет атқара бастады.

Ең маңызды ұғымдар тілде көрсетіледі. Концепт – идея, оның ішінде абстракты, нағыз-ассоциативті және эмоционалды-бағалы белгілер болып табылады.

Бұл мақалада сондай-ақ қазақ халқындағы түр-түс атауларының ерекшеліктері және ондағы символикалық белгілері жайында айтылады, мысалдар арқылы талданады.

Түйін сөздер: концепт, лингвистика, зерттелу, когнитивтік сипат, концептуалды негіздер, антропологиялық белгілер.

Қазіргі қазақ тіл ғылымында көбірек зерттеліп, тіпті негізгі проблемалардың біріне айналып келе жатқан бірнеше ғылыми бағыттар бар; олар: лингвомәдениеттану, концептология, антропоценртистік лингвистика. Бұл салалардың басты зерттеу нысаналары бір-біріне ұқсас болып келеді. Өйткені біз атап отырған тармақтардың барлығында да тіл адам факторымен тығыз байланыста, тілдік кеңістікте өмір сүретін адамның барлық қарым-қатынастығы, мінез-құлықтағы стереотиптердің қалай қалыптасқандығы және оның тіл арқылы қалай берілетіндігіне қатысты болып шығады. Сондықтан қазіргі кезде антропоцентристік лингвистикада болсын, когнитивистика саласында да, лингвомәдениеттануда да әрбір халықтың өзінің этнотипіне қарай қоршаған ортаны қалай түсінеді, ол туралы қандай білім жинақтайды, неге ұқсатып барып образ жасайды, неге қарама-қарсы қояды деген сияқты бір топ түсінік талданады. Бұл мінез-құлықтың этникалық стереотипіне және гетеростереотипке байланысты. Сөйтіп, әр халықтың этностереотипін, менталды қабылдап, жеткізуін көрсететін сөздер мен сөз тіркесінің топтап, жинақтап қарастыру мәселесі көтерілді. Осыған орай ғылымда «концепт» ұғымы пайда болды.

Бұл арада мынаны анықтап айтып кеткеніміз жөн болады.

Біріншіден, қазір «концепт» ұғымы барынша жиі қолданылып, тіл біліміндегі маңызды терминдердің біріне айналғанымен, ол – философия мен логикада баяғыдан бері жиі жұмсалып келе жатқан аталым; ол тек тіл білімі саласында жаңаша мазмұнға ие болып отыр. Ол когнитивті тіл білімінің негізгі категорияларының біріне айналды.

Екіншіден, «концепт» ұғымы бүгінгі таңдағы жаңа аталымдар қатарында тұрса да, ол туралы алғашқы пікірлер мен көзқарастар В.фон Гумбольдттің еңбектеріне бастау алады. Бұлай деуімізге себеп бар. Концепт антропологиялық лингвистикаға қатысты дедік, ал В.фон Гумбольдт «салыстырмалы антропология» жайында идея айтып, салыстырмалы антропология бойынша әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар қойып, салыстырып барып зерттеу деген болатын [1;85].

Үшіншіден, әлемдік лингвистикада, яғни шетел ғалымдары мен орыс тілші-ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады дегендер туралы жалпы бағыттар мен көзқарастар Н.Хомский, А.Вежбицкая, Н.Артюнова, ДЖ.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов және т.б ғалымдардың еңбектерінде аталған. Ал орыс тіл білімінде концепт жөнінде алғаш рет ғылыми тұжырым айтқан С.А.Аскольдов деп аталынды, көптеген зерттеушілер оның көзқарастарын арқау етеді.

Төртіншіден, қазақ ғылымына келетін болсақ, бізге дейін бұл мәселемен шұғылданған ғалымдар жалпы, қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер деп А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева А.Ислам,

Қ.Жаманбаева сияқты ғалымдар көрсетіледі, өйткені аталған ғалымдар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы да пікірлер айтқан. Сондай-ақ бір топ жас зерттеушілер (М.Күштаева, Н.Аитова, А.Сыбанбаева, Ж.Жампейісова, А.Смайлов) де еңбектері бар, олар тікелей осы мәселеге арналған.

Қандай да халықтың болмасын лингвомәдениетінде концептінің болмауы мүмкін емес, бұл – барлық халықтарға тән фактор. Халықтар тіліндегі концепт тек әлемнің тілдік бейнесін танып, қабылдауда сандық және мазмұндық жағынан айырмалануы мүмкін. Бұны сипаттау үшін сол халықтың философиялық ой-толғамын, тарихын, психологиясын, менталитетін жетік білу қажет болады, содан кейін ғана осы аталғандардың тілде қалайша берілгендігін қарастыру туындайды.

Қазір осы мәселеге, атап айтқанда, концепт түсінігін талдауға қазақ тіл ғылымында көп мән беріліп келеді. Бұл бағытта бірқатар еңбектер жасалуда, диссертациялар қорғалуда. Жарық көрген еңбектердегі қарастырылған мәселелерді екі топқа бөлуге болады:

1. қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасау.
2. концептіні салыстырмалы тіл білімі аясында қарастыру.

Қазақ тіліндегі концептілік ұғымдарға талдау жасау бағытында біз көптеген еңбектерді кездестіреміз. Шындығына келсек, бұл зерттеулерде осы мәселенің талдануы әртүрлі жағдайда. Мысалы, «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» деген еңбекте (авторы – Ж.Саткенова, 2005) нақты бір көркем шығармаға концептуалдық талдау жасалып, жазушы шығармасындағы бала танымын бейнелейтін концептілердің семантикалық өрісі анықталған. Сөйтіп, жұмыста 24 сөз концепт ретінде талданады (арман, қиял, талант шабыт,тәртіптілік, тәртіпсіздік, қулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той,соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану).[2;12]. Бұл арада біздің байқағанымыз – зерттеуші В.А. Маслованың: «жеке тұлғалық концептілер; адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер; жалпыұлттық концептілер болады» деген ойына сүйене отырып, бала танымында, жас ерекшеліктеріне қарай концептілер болады деп санайды. Ж.Саткенова былай деп жазады: «Жеке тұлғалық концептілер дегеніміз, біздің пайымдауымызша, белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тән тірек мағыналар. Ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсетеді. Мәселен, зерттеу жұмысындағы талданатын концептілер тобы балалар танымындағы тірек мағыналардың көрінісін сипаттайды» [2; 12]. Осылайша айта келіп, Ж.Саткенова балалар әдебиетіндегі нақты бір шығарманың мазмұнына, сюжетіне, оқиғаның мерзіміне, тақырыпқа қарай жазушы жиі қолданған сөздерді концептілік тірек мағыналар деп таниды. Зерттеуші А.Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты» тақырыбындағы еңбегінде төмендегілерге мән беріледі:

- когнитивті модель қалыптастырушы нақты бір лексеманың концептуалды негіздері, символдық мәні, когнитивті семантикасы жинақты түрде зерттеледі;
- «Әйел» ұғымына байланысты ұлттық танымның сипаты жинақты түрде баяндалады, бұл қазіргі жаһандану заманындағы «Әйел» концептісіне қатысты ұғым-түсініктердің тұрақты болуы немесе өзгерістерге ұшырауы үдерісі үшін маңызды.
- концепт ұғымы, осы ұғымның айналасына шоғырланатын басқа түсініктер (гештальт, фрейм, сценарий, ұғым, мағына, ойсурет) қарастырылып, тұрақты тіркестердің лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік ерекшеліктері көрсетілген;
- когнитивтік бағыттың ұстанымдарының негізінде «әйел» атауына қатысты ассоциациялық фондық образы, ұғымдық мәні ортақ концептуалдық өрістер, ұлт мәдениетінің танымдық-ақпараттық ерекшеліктерін айқындайтын концепт құрылымдар жүйеленген;
- әйел бейнесінің лингвомәдени мазмұны және символдық мәні сипатталған[3].

Қазақ тіліндегі концептілерді талдауға арналған еңбектің тағы бірі «Ақ – Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі» деп аталады (авторы – Ж.Жампейісова). Зерттеу жұмысының мақсаты – «ақ-қара тілдік бірліктерінде жалпыланған білімнің когнитивтік сипатын оппозиция негізінде түсіндіру, концептуалдық мазмұнын айқындау, олардың тілдегі қызметін саралау» . Зерттеуші мәселеге қарама- қарсылық ұғымдардың бір-бірінен ажырамас бірлікте болатындығы философияда қарама-қарсылықтың бірлігі болатындығы тұрғысынан қарайды. Жұмыста ақ-қара қарама-қарсылықтары концептілер деп алына тұрса да, осы екі қатар «адам, қоғам, табиғат, уақыт және кеңістік» концептілеріне қосып қарастырылған, сөйтіп, автор жұмыс барысында «ақ – қара» дегендерді тілдік бірліктер деп алады. Жұмыстың қорытындысы бойынша мыналар анықталады: «ақ – қара» тілдік

бірліктерінің қазақ халқының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны ерекше. Олардың символдық жүйесі халқымыздың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады» [4, 22].

Салыстырмалы тіл білімі аясында концептілерді қарастырған маңызды еңбек – «Языковая концептуализация цвета в казахском и руссом языках» [5]. Бұл жұмыста линвистикадағы когнитивистика саласында елеулі үлес қосып отырған жұмыс деп атауға болады. Олай дейтініміз - әлемдік лингвистикадағы көптеген ғалымдар концептілердің табиғатын танудың басты жолдарының бірі – бірнеше тілдердің материалдарын салыстыру деп атайды, ал бұл жағы қазақ лингвистикасында осы Ш. Жарқынбекованың жұмысынан басталады деп есептеуге болады. Бұл жайында Ш. Жарқынбекованың өзі анықтап жазады: сопоставительный анализ концептосфер разных культур позволяет уже сегодня со всей очевидностью увидеть особенности развития национально-специфического сознания человека, в частности зафиксировать особенности, отраженные на вербальном уровне, отличия и сходства мыслительной деятельности того или иного народа, специфику его ментального мира и национального характера. Об этом свидетельствуют лингвистические исследования, появляющиеся в последнее время: описаны «западный» и «восточный» концепты жизни, времени, пространства, общерусские концепты простора, воли, судьбы, земли, воды, хлеба. Новый аспект исследования сопоставительного изучения концептосфер разных языков несомненно, имеет большую потенциальную теоретико-прикладную значимость для гуманитарного знания в целом» [5].

Осылай дей келіп, ғалым екі тілдегі түс атауларының концептуалдануы мен вербалдануын салыстырады. Автордың пікірлері бойынша қазақ және орыс мәдениетіндегі түс семиотикалық феномен болып табылады, түс атауларының айқын көзге түсетін коннотациялық белгілері бар. Екі халықтың мәдениетіндегі түр-түс атаулары халықтардың әлемнің тілдік бейнесін жасауда маңызды рөл атқарады, бұл атаулар халықтардың тілдік санасында толық орнығып,түс концептілерін құрайды. Түс концептілері халық санасында этникалық мәдени, мәдени, тарихи, күрделі менталдық құрылым ретінде орныққан. Осыларды айта отырып, зерттеуші Ш. Жарқынбекова әр халықтың түр-түс атауларына қатысты айырмашылықтары бар екендігін де көрсетеді. Бұл арада біз үшін Ш. Жарқынбекованың түс атауларын салыстырмалы тұрғыдан талдағаны, осы талдаудың нәтижесінде әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігіне сәйкес түс атауларының концептосфера құрауы бірдей болмайтындығы жайында айтқаны маңызды болып табылады. Мысалы, диссертацияда мына жағдай салыстыру нәтижесінде анықталған болып отыр: «Для полного семантического осмысления цветоконцепта «көк» следует указать и на связь с такими понятиями как жизнь, обновление, счастье, смерть, время и высота, которые восходя к представлению о небе как о божественном начале, непосредственно поддерживаются и общей смысловой направленностью целого ряда этимологически связанных с нею лексем: например, көктеу – восход, көктем – весна, көк тіреу – высокий, көкке шақыру - парить высоко» [5;42б.]. Сөйтіп, автор бір ғана «көк» деген концептінің өзі қазақтардың лингвомәдениетінде табиғатпен тығыз байланыста болып, адамның ішкі жан-дүниесін, оның әлеуметтік қызметін бейнелейді деп дәлелдеген. Ал орыс тіліндегі осы «көк» сөзінің баламасына келетін болсақ, Ш. Жарқынбекованың көрсетуінше, «вербальная репрезентация смыслового содержания концепта «синий» в руссом языковом сознании представлена ограниченным количеством фразеологически связанных значений» [5; 42]. Яғни қазақ тілінде осы «көк» сөзі жеке лексема түрінде тұрып та концептілік сипатта бола алады, оның айналасында жасалған, халықтың ұлттық саналық ойлауын жеткізетін тіркестер де мол, ал орыс тілінде бұл бір топ фразалық тіркестермен шектеледі деген сөз.

Түс атауларының аудармада берілуіне алғаш назар аударған ғалым А. Алдашева түс атаулары лингвомәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін топ деп санайды. Автор халықтардың ұлттық-этникалық айырмашылықтарының басты концептісі, антропологиялық негізі – адам дей отырып, «көз» ұғымына қатысты лексемалардың орыс тіліне қазақ тіліне аударылуын талдайды. «Екі тілді номинациялау әлеуетін қатар қойғанда, - деп жазады А. Алдашева, - түс атауларын білдіретін тілдік единицалардың нақпа-нақ баламалары қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамынан оңай табылады. Антропологиялық белгілерді көрсетуде *көк көз, қоңыр көз, қара көз* номинациялары қолданылады; қазақ тілінің құрылымы үшін алайда *ашық көз, жасыл көз, сұр көз* деген синтагмалық қатарларды түзу тән емес. Мысалы, *көк* сөзі заттың түр-түсін білдіру жағынан ұлттық ойлау стереотипіне тән белгілері бар лексема. Түркі тілдерінің бірқатарында, оның ішінде қазақ тілінде де айнала қоршаған ортадағы саналуан обьектінің түсі, бояу *көк* сөзі арқылы беріледі: *көк аспан, көк мұнар, көкжиек, көгал, көк тұман, көк шөп, көк шай, көкөніс, көк алма, көк базар, жер көгерді, көк шықты.* Бірақ бұларды аударуда фондық ақпаратқа көңіл бөлуге тура келеді» [6, 145].

Бұның себептерін өз еңбектерінде В.фон Гумбольдт айтып кеткен болатын; ол тілге материалдық және рухани мәдениет әсер етеді, кез-келген мәдениетте ұлттық нышан орын алады, бұл тіл жүйесінен айқын аңғарылады, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, тілде сол халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі – ішкі формасы жатады [1, 32]

«Концепт» ұғымы, оның қамтитын аумағы жайында қазақ тіл білімінде қазір талданып жүр деп біз жоғарыда атап өтіп кеттік. Бірақ қазақ тіл біліміндегі еңбектерде мыналарға көбірек көңіл бөлінеді:

- концепт – ұғым - семантика дегендерді кейде бір ұғым – түсінік деп таниды, кейде олардың арасында айырмашылықтар бар екендігін айтылады (Ж.Манкеева, Ж.Жампейсова, А.Смайлов, Н.Уәлиев);
- бірқатар жұмыстарда көркем шығарманың сюжетіне негіз болған сөздер концепт деп аталынады (мыс., Ж.Саткенова басты кейіпкердің образын сомдайтын 24 сөздің барлығында «концепт» деп анықтайтынын біз жоғарыда көрсетіп кеттік);
- «концепт» ұғымының нақты анықтамасы ұсынылады, мысалы, былай деп көрсетіледі: «концепт – адам санасында қалыптасатын, сөйтіп, сол адамның этникалық ортасы болып табылатын ортаның барлық мүшелері үшін белгілі бір түсінік, ұғым болып орнығатын идеал мән. Вербалды құралдар арқылы жеткізілгенде концепт кодталған мәтін түзеді деп санауға болады; ол – нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы; белгілі бір құбылыс туралы пайымдап, қабылдауларының ортақ болуы» [7,14].

Мәдениеттің түрлі кодында жүзеге асырылатын алты концептуальды модель түрі бар [8, 16]. Концепт – когнитивті лингвистиканың негізгі түсініктерінің бірі. Орыс тіл білімінде В.Маслова, В.Воробьев, Н. Арутюнова, А. Бабушкин, Н. Болдырев, Г. Берестенев, Г. Волохин, Е. Кубрякова, З.Телия, Ю.Степанов, И. Стернин осы бағыттың басты тұжырымдарын жасады. Олар өз еңбектерінде когнитивті лингвистиканың (когнитивизмнің) адамның (сонымен қатар осы адам өкілі болып саналатын ұлттың) қоршаған ортаны қалай қабылдап, оны менталды түрде өз ұлтына тән қалай репрезентациялайтынын (яғни өзінің ішкі жан-дүниесінде қандай түсінік туады, қандай үлгі, символ жасайды, коммуникативті актіге түскен кезде қандай стереотиптермен, модельдермен жеткізеді) зерттейтін сала екендігін дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Гумбольдт В.Избранные труды по языкознанию. – М., Прогресс,1984. – 396 с.

2 Саткенова Ж.Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б.Соқпақбаев шығармалары бойынша): канд.дисс. ...автореф. – Алматы, 2005. – 24 б.

3 Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің линвомәдени сипаты: канд. дисс. ... автореф. – Алматы,2008. – 24 б.

4 Жампейісова Ж. «Ақ-Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі: канд. дисс. ... автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.

5 Садықова Р.К. Түр мен түс атауларының аудармада берілуі («Абай жолы» эпопеясының парсы тіліндегі аудармасы негізінде// Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. – Алматы, 2008. – №1(12). – 58-62 бб.

6 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс,1998. – 248 б.

7 Алдашева А. Мәдениетаралық коммуникация және аударма мәселелері // «Тіл және Жаһандану: бүгіні мен болашағы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – 13-16 б.

8 Абишева А.Б., Абаева М.К. Концепутальная метафора как компонент содержания во фразеологизмах-зоонимах (на материале английского языка) // Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. «Филология Ғылымдары» сериясы. – № 1(51), 2015.

Аннотация

КОНЦЕПТ И ЕГО ИССЛЕДОВАНИЕ

Садыкова Р.К.[1]

[1]Казахский государственный женский педагогический университет

В этой статье дается определение понятию концепт, его роль в лингвистических работах казахских ученых, а также проделан анализ различных концепций.

Концепт – лингвистическая категория. И поэтому или могут быть, а могут и не быть, лингвистические термины. Концепт, как часть когнитивных знаний, схож с терминами в их смысле и понятии, что обусловливается лингвокультурным единством терминов. И поэтому, многие исследователи предпочитают устранить различия между этими понятиями. Понятие «Концепт» в современной лингвистике начал бурное развитие в XX веке.

Самые важные концепты отражены в языке. Концепт – идея, включающая абстрактные, конкретно-ассоциативные и эмоционально-оценочные признаки.

В данной статье также рассматриваются особенности наименований видов цветов в культуре казахов.

Ключевые слова: концепт, лингвистика, исследование, когнитивное свойство, концептуальные основание, антропологический признак.

Abstract

CONCEPT AND ITS RESEARCH

Sadikova R.K.[1],

[1]*Kazakh state Women's Teacher Training University*

This article gives definition to the notion of «Concept», its role in linguistic research papers of Kazakh scientists, and also the analysis of different concepts was made.

Concept – linguistic category. And so, they can or con not be the same as linguistic terms. Concept, as a part of cognitive knowledge, is similar to terms in the meaning and definition, which is due the lingua-cultural unity of terms. That is why many researchers have suggested to concider this notions as the same. The notion of «Concept» was rapidly developed in modern linguistics since XX century.

The most important concepts are displayed in language. Concept – an idea, including abstract, exact-associative and emotionally-assessed signs.

The article considers the peculiarities of different kinds of colours in culture of Kazakh.

Key words: concept, linguistics, rescarch, cognitive value, conceptual basis, anthropological sign.

МРНТИ 16.31.61

F.M. Salybekova[1], M. Kaldybekkyzy[1]

[1]*South Kazakhstan State University named by M. Auezova,*

Shymkent, Kazakhstan

LINGUISTIC ANALYSIS OF CONCEPT “HEART” IN THE ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract

The given article deals with the characteristics of the concept with the component “heart” in English and Kazakh languages. Concept is investigated as one of the principle notions of cognitive linguistics and lingocultural study. The object of study in this article are English and Kazakh idioms containing the component “heart”. It is considered the similar and peculiarities of concept «heart» in the language picture world and the language units are divided into the following lexical-semantic groups, such as «fear», «sadness», «emotion», «love», «mood», «kindness» in Kazakh and English languages. The language units of two languages have the same meaning, also Kazakh and English languages units are considered the usages in both languages.

Key words: phraseological unit, concept, specific differences, heart, emotional specific characteristics.

In present-day cognitive linguistics the notion of concept is one of the most widely used and controversial. Although it has become a “household name” for many researchers, its content varies in different scientific schools and has got a variety of interpretations by individual scholars. The point is that the concept is the category of thinking, it is an aspect of thought and it gives plenty of room for its interpretation. Today the category of concept appears in the studies of philosophers, logicians, psychologists, and it bears traces of all these extra linguistic explanations.

Cognitive linguistics are not guided by linguistic elements and units that are specific in origin, they appear as the guides of any information and fully or partly manifested in the language. To indicate these units used the term “concepts” to the fact that modern scientific thought does not make a single definition of the phenomenon of “concept” we present different approaches to its interpretation. Typically, researchers offer different definitions of the concept. Thus, scientists working in the mainstream cultural studies (S.G. Vorkachev, V.I. Karasik etc.) consider that the concept is the main fact of ethnic and cultural conditionality in determining while other representatives of cognitive linguistics (O.S. Kubryakova, Z. Popova , I.A. Sternin etc.) emphasize, first of all, the mental essence of the concept and its belongings to the sphere of consciousness of the individual to the literary dictionary:

“The concept (Latin “Concipere” - to form) is formulation, mental image, the general idea, the notion that dominates by the work of art or literary article” encyclopedic dictionary treats “concept as the phenomenon of the same order as the meaning of the word, but seen in another system connections like the value in the system of language, like the term in the system of logical relations and forms that are studied both in linguistics and in logic”. Concept can be termed as an abstract idea, a mental symbol, a unit of thought, associated with a corresponding representation in language, that denotes all of the objects in a given category or class of entities, interactions, phenomena, or relationships between them, formed by mentally combining

some or all the characteristics of a concrete or abstract, real or imaginary object. Concepts exist in the mind as abstract entities independent of terms used to express them. The meaningful contents of the key concepts determine national concept sphere, that demonstrates, guards, national cultural heritage [1,54].

Each concept has an idealized cognitive model, which refers to all of our understanding of the object at once, in general, an "undifferentiated image", which leads to a linguistic sign behavior (role structure). We can distinguish tree basic approaches in modern linguistics which help us to understand the concept and which based on general states: the concept is a thing which names the concept, synonymous with the meaning.

First approach, the representative of which is Yu.S. Stepanov, while considering the concept, pays more attention to the cultural aspect, when the whole culture is understood as a set of concepts and relations between them. The concept is the basic unit of culture in the mental world of man. They occupy a nuclear position in the collective consciousness of language, and therefore their study is extremely urgent. Second approach sees the engaging in cognitive linguistics semantics of the linguistic sign is the only means of forming the content of the concept. The representatives of the second approach are N.D. Arutyunova, T.V. Bulygina, A.D. Shmelev and others.representatives of the third approach are D.S. Likhachov and E.S. Kubryakova and they consider that the concept does not directly arise from the meaning of the word, as a result of clashes with the personal meaning of the word and the people's experience of man, that is, concept is a mediator between words and reality.theory of the concept is proposed by Yu.D. Apresyan, it is based on the following assumptions:

-Every natural language reflects a certain way of perceiving and organizing the world and expressed values in it which is added in some uniform system of beliefs, a kind of collective philosophy that all language imposed by the carrier;

-Peculiar way of conceptualizing the language of the world is partly universal and partly nationally specific;

- The view of the world (a way of conceptualizing) is "naïve" in the sense that it differs from the scientific world, but it is not primitive notions.

It should be noted that the above definition of the concept are not mutually exclusive, but emphasize different ways of forming concepts. [7,32].

Such concepts and such language usage of course contradict scientific knowledge which argues that not only cognition, but also emotions are generated in the mind. However, the latter is not yet reflected in the language as language change is quite slow. Still, it is relatively predictable that a new cultural model of the mind as the seat of emotions may be a next step in language change.

During the last decade of the XX century many research studies have been based on investigating ethnos and culture of the nation by language. Theoretical basics of a term "concept" were studied in research works of scientists D.S.Likhachyov, N.D,Arutyunova, V.A.Maslova, E.S.Kubryakova, A.Vezhbitskaya etc. in Russian linguistics. And in Kazakh linguistics such scientists as N.Uali, Zh.Mankeeva, G.Smagulova, K. Zhamanbayeva, A.Islam, M.Kushtayeva etc. examined the nature of concept, semantic structure of language characters, conceptual spheres and structural types of concepts. In the scientists' projects such concepts as destiny, life and death, soul, sorrow and sadness, heroism, courage, war, colour, beauty are considered, and as for comparative studies 'heart" concept and "life and death" concepts in Kazakh, English, Russian languages are made comparative and contrastive analysis from different points of view.

Every nation's linguistic view of the world is the reflection of the national mentality of this nation. The concept as a mental implication has special national features associated with the view of the world, culture, customs, beliefs, fantasies and the nation's history. The concept "heart" is one of the key concepts in the English language.

Through singling out the concept sphere and defining the linguistic means verbalizing concepts we can reveal peculiar national and cultural values perceived by this ethnos. Concept heart is confirmed the existence and a certain relationship between these concepts in a linguistic cultures. The research of concept heart, as images of culture, forming the basis of the Kazakh and English national picture of the world and is one of the fundamental cultural concepts, helps to identify the ethnic peculiarities of thinking and spiritual life of these people.

Today the theory and practice of international communication attract more and more scholars, as it has become evident that the examination of their problems requires expertise from the different areas of study. It's well known that misunderstanding can destroy the relationship between members of a family as well as interrelation between different communities of a modern multicultural world. The latter fact can lead to the

inevitable fateful consequences even to the vanish of civilization due to an armed conflict. This evidence forces wide circles of scientific societies to develop acceptable means for improving the situation. In the light of it, it is no wonder that the tendency of integration, of various fields science

-based knowledge become distinctive features of the contemporary studies.

At present there are reasonable grounds for supposing that studying of a foreign language barely, without supplying some cultural awareness is not enough to provide for mutual benefit in the international relationships. This foundation serves as a starting point for the origin of a new science. Consequently the appearance of linguoculturology is an appropriate result of developing of philosophic and linguistic theory.

Initially the proposition that there is a correlation between language and culture can be traced back to the views of Humboldt. In other words the better we make acquaintance with the culture of a nation the more successful we master the language. The most distinctive areas distinguished in Russia and based on the interrelation of language and culture are as follows:

Linguo-country study.

The research in this area mostly has an applied character and is a valuable source of information, which reflects the interrelation of language and culture. According to the representatives of cultural linguistics(V. N. Teliya, V. V. Vorobyov, V. A. Maslova), this branch of linguistics has recently appeared “to the study and description of the correspondence of language and culture in their synchronic interaction”.

V. A. Maslova points out the following objects of cultural linguistics:

1) words and phrases, which have no equivalents in another language;

2) archetypes, rituals, beliefs, and superstitions reflected in a language;

3) there are proverbs and sayings;

4) idioms;

5) symbols and stereotypes;

6) metaphors and images; end the list stylistic of norms and speech behavior. [3,123].

In spite of the fact that the present state of linguoculturology research is characterized by a lack of general methodological foundations and common conceptual approaches; additionally there is no clear theoretical basis, commonly accepted terminology, fundamental assumptions, which would allow representatives of different directions and trends achieve mutual understanding.

What is more, opinions differ as to what should be seen as linguoculturology and some investigators ignore the fact that linguoculturology study is an independent area with its own system of notions and an impressive history of scholarly research; nevertheless linguoculturology has its own conceptual apparatus and the notion “concept’ which becomes the base of synthesis research.

Nowadays, cognitive-discursive paradigm has become traditional, and in the context of its priorities, the language has not already considered as something that exists “in itself and for itself”.

Today, the term “concept” has gained great popularity in science, which is the crystallization of thought. The image of concept is as bilateral unityof knowledge, on the one hand is facing the language, the other is to the mental world of man.

Considering the concepts “a bunch of culture in human consciousness”, the researchers N.D. Arutiunova, Y.S.Stepanov, A.D.Shmelev, E.S. Yakovlev show the basic concepts that exists in each and actual for every person, however, they are not only universal, but also are nationally specific. Concept heart bright and versatile represented in phraseology and is characterized by numerous signs.

It is abstract in nature and is closely connected with the inner world of man: to express emotions, mood, character, feelings, for example:

«жүрегі тас төбесіне шықты, жүрегіұшты»/one’s heart leaped in to one’s mouth [throat] / душа в пяти ушло.

The level of correlation of concept heart is in the part of phraseological units in Kazakh and English allow to trace the associative - shaped of concepts, possible convergence and divergence in the studied languages and accordingly in cultures. A comparison of the lexical meaning of the nominative units heart, serving as semantically key word is allow to talk about coincidence of main semi- heart:

1. The central organ of the circulatory system, in the form of a hollow muscular bag that provides blood to the body;

2. organ, responsible for a person’s feelings, his emotions, moods, feelings, capacity for love and compassion жүрек [көңіл, сезім] қылын шертті /one’s heart warms towards her (him...), open one’s heart to smb. [4,65].

Concept heart occupies a unique place in the worldview of English representatives of linguocultural community. The heart is identified with the personality of the man, his life, it is ethically valuable, special concept , so it is popular idea of “open”, “broad”, “mysterious” heart, so it is large number of phraseological units with a component of the heart in the Kazakh and English languages.

We said that the concept of жүрек/heart is well represented in the phraseological fund of Kazakh and English languages.

Phraseology, metaphors, proverbs and sayings are a valuable source of information about the culture of the mentality of the people, they are reflected the outlook of the people directly or indirectly.

Bring home to somebody’s heart-жүрегін тербеу;

Come home to somebody’s heart-жүрегінің түкпірінен орын алу.

The heart that once truly loves never forgets - ежелгі махаббат ескірмейді.

Abundance of the heart- сезім тасқыны.

Lose one’s heart to, give one’s heart to somebody - біреуге деген ғашықтық бойын билеп алу, жүрегіне шоқ түсу.

Pull at somebody’s heartstrings-жүрек (сезім) қылын шерту.

Жүрек/ heart as the body responsible for the feelings of a man , his emotions, moods, feelings, capacity for love and compassion: сұмжүрек\with half a heart.

Жүрек/ heart is sorrow, misfortune , flour:қара жүрегі қақ айырылды/ one’s heart is breaking.

Жүрек/heart is fear, illness, anxiety: жүрегі дір (зу) ете қалды (түсті)/ devour one’s heart or eat one’s heart out; жаны көзіне көрінді/ His heart was in his boots.

Жүрек / heart is joy, fun: жүрегі жарылды, жүрегі жарыла жаздады/ a light heart.

Жүрек / heart is kindness, generosity , concern: жүрек [көңіл, сезім] қылын шертті/ one’s heart warms towards her (him...).

Жүрек / heart is the beauty , sympathy, love: ақ жүрек адам/ from the botton of one’s heart; жаны сұлудың тәні сұлу/ beautiful body a beautiful soul. жүрекке жақын қабылдау/ close to one’s heart; жаны жадырап тұр/ the soul rejoices [5,25].

In general, the concept heart/ жүрек opens up a wide field of research, not only in the field of linguistics, but also psychology, anthropology and ethnoculturology.

The concept heart/ жүрек was helped to approach the culture and worldview of a people, who is to support the target language , as represent the look of a man inside.

It should be noted that the Kazakh language dictionaries offer from three to six dictionary definitions heart, while English dictionaries of more meanings. So, in addition to basic meanings, in English dictionaries present a definition of the word heart (жүрек) as a mood or feeling (көңіл-күй немесе сезім), for example: change of heart (көңіл-күйдің өзгеруі). [6,116].

In both languages there is figurative use of words, the dynamics development of meanings. Nowadays, there are following main meanings: the inner psychic world of human rights, a man, and the treatment. As you can see in the Kazakh and English languages, the basic meanings are the same, but there is a difference in the semantic components.

References:

1 Vereschagina E., Kostamarov V.G. Looking for new ways to develop linguo country studies: concept speech behavioral tactics. – Moscow, 1999. – P. 84-86

2 Maslova V.A. Linguoculturology. Academy Press. – Moscow, 2001. – 115 p.

3 Vorobyev V.V. Common and specific linguo country studies and Linguoculture Studies. Words and text in Dialogue. – Moscow, 2000. – 197 p.

4 Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Wordsworth Edition Ltd., 1993. – 134 p.

5 Vorobiyev V.V. Linguoculturology (theory and practice): Monograph. – M.: 1997. – 113 p.

6 Sultangubiyeva A.A. Concept “Heart” in the Language Picture of World// International Journal of Humanities Social Sciences and Education. – Almaty, 2009. – № 3. – P. 116-120.

7 Iskakova A.O., Mussaeva K.S The originand meaning of the English for specific purposes concept// National Pedagogical University named after Abay. Ser. Phil. science. – 2015. – №1(51). – P. 31-35.

Аңдатпа

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ

Салыбекова Ф.[1], Қалдыбеккызы М. [2]

[1]М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті

Ғылыми жұмыстың зерттеу нысаны ағылшын және қазақ сөз тіркестерінде кездесетін «жүрек» концептісі болып табылады. Тіл білімінің когнитология ғылымының нәтижесінде танылып, ашылып отырған «жүрек» концептінің мағынасын түрлі аспектіде қарастыру – жаңаша көзқарастың дәлелі. Халықтың лингомәдениеттанулық деректері негізінде «жүрек» концептінің әлемдік танымдағы табиғаты, концепт категориясы, ойлау жүйесі, олардың тілдегі көрінісі, лексикографиялық деректері сараланды. Мақалада *қазақ және ағылшын тілдерінде әлемнің тілдік бейнесіндегі жүрек концептіндегі тілдік бірліктерді "қорқыныш", "қайғы, мұң", "қуаныш", "сезім", "махаббат, сүйіспеншілік", "көңіл-күй", "жақсылық" және т.б. лексика-семантикалық топтарына бөліп және олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері қарастырылды. Екі тілдеде кездесетін тілдік бірліктердің бір мағына беретіндігін, сонымен қатар қарастырып отырған қазақ және ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктерді тек қана қазақ тіліне және ағылшын тіл дерінде қолданылатындығы анықталған.*

Түйін сөздер: сөз тіркесі, түсінік, нақты айырмашылық, жүрек, көңіл-күй ерекшелігі.

Аннотация

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА "СЕРДЦЕ" В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Салыбекова Ф.М.[1], Қалдыбеккызы М.[1]

[1]Южно-Казахстанский Государственный университет им. М.Ауезова

Данная статья рассматривает понятия с составляющим «сердцем» на английском и казахских языках. Понятие исследовано как одно из принципиальных понятий исследования лингвокультурологий и когнитивной лингвистики. Лингвокультурология рассматривает язык в неразрывной связи с культурой: в языке находят отражение те черты внеязыковой действительности, которые представляются релевантными для носителей соответствующей культуры. Объектом исследования в данной работе выступают казахские и английские фразеологизмы, содержащие компонент «сердце». Это считают подобным и особенностями понятия «сердцем» в языковом мире рисунка, и языковые разделы разделены на следующие лексически-семантические группы, такие как «страх», «печаль», «эмоция», «любовь», «наклонение», «доброта» на казахских и английском языках. У языковых разделов двух языков есть то же самое значение, также казахские и английские языковые разделы считают использованиями на казахских и английском языках.

Ключевые слова: фразеологизм, понятие, конкретные различия, сердце, эмоциональные определенные особенности.

ҒТАХР 16.31.51

А.А. Сейтбекова[1]

[1] Санкт-Петербор Гуманитарлық Кәсіподақтар Университеті
Алматы филиалы, Алматы қ. Қазақстан

ҚАДЫРҒАЛИ ЖАЛАЙЫРДЫҢ «ЖАМИҒАТ ТАУАРИХ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АРАБ ЖӘНЕ ПАРСЫ СӨЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XVI ғасырда жазылған Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарих» жазба ескертікіші лексикасының бір қабаты болып табылатын кірме араб және парсы сөздеріне лингвистикалық талдау жасалынады. Себебі аталмыш жазба ескерткіштің өн бойында қазіргі оқырмандарға түсініксіз күрделі кірме құрылымдар мол кездеседі. Осындай ортағасырда түркі тілінде жазылған жазба ескерткіштердегі түсініксіз бөгде тілдік бірліктер мен күрделі құрылымдардың семантикасын анықтап алмайынша, орта түркі тілінде жазылған тұтас мәтінді түсініп, талдау мүмкін емес. Қадырғали Жалайыр аталмыш тарихи шығарманы жазу барысында тарихи мәліметтерді Рашид-ад-диннің «Жамиғ-ат тауарих» шежіресіне және басқа да Шыңғыс хан ұрпақтарының тарихы жазылған кітаптарға сүйеніп жазғандықтан, кірме сөздерді қолданудағы түпнұсқаның әсері талданады. Сонымен қатар ескерткіш мәтінінің мазмұны Шыңғыс жорықтарына арналғандықтан, мақалада автордың атақ-дәреже, жаугершілікке қатысты, билік мәніндегі араб және парсы сөздерін қолданудағы семантикалық, стильдік ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: араб және парсы сөздері, кірме сөздер, түпнұсқа, етістіктер, семантика, лексика, сөз тіркесі, жазба ескерткіштер, тілдік норма.

Кіріспе. Ежелгі дәуірдегі, ерте және кейінгі орта ғасырлардағы өлкеміздің тарихына қатысты жазбаша деректемелерді тілдік тұрғыдан қарастырудың ғылым үшін де, рухани кемелдікке қол жеткізу үшін де маңызы зор. XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың ең алғашқы жылдарында жазылған осындай түркі ескерткіштерінің бірі – Жалайыр Қадырғали Қосымұлының қолынан шыққан «Жамиғ-ат таурих» атты тарихи туындысының қазақ халқының тарихында алар орны ерекше. Аталмыш құнды мұрамыздың тілі жайында Э.Р.Тенишевтің, И.Н.Березиннің, Ш.Уалихановтың, В.В. Вельяминов-Зерновтың, Ә.Марғуланның, Е.Масановтың, татар тарихшысы М.Усмановтың, Р.Сыздықованың, Т.Қордабаевтың т.б. сынды түркітанушы ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі пікірлер айтылып, зерттеулер жүргізілді.

Қадырғали шежірісінің тілі жайында толық мәлімет берген Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі Рабиға Сыздықтың есімімен тікелей байланысты. Ғалым шежіренің тілін зерттемес бұрын 1854 жылы Н.И. Березин жариялаған араб графикасымен берілген мәтіннің транскрипциясын (кирилмен) жасап шығады. Жылнаманың осы кирилл таңбасымен берілген транскрипциясы, грамматикалық, стилистикалық ерекшеліктері, графикасы мен емлесі туралы алғашқы зерттеуі 1989 жылы жарыққа шыққан «Язык «Жами ат-тауарих Жалаири» монографиясында талданады [1]. Қадырғали шығармасындағы фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің мағыналық жағынан, етістікті тіркестердің морфологиялық тұлғалануы жағынан қазіргі қазақ тілімен бірдей түсетіндігін анықтап, жазба мұраны *қазақтың ескі жазба тілінің үлгісі* деп тануға әбден болатындығын айтады [2]. Т.Қордабаев: «Бұл шығарма XVI ғасырдың соңғы жылдарында жазылған. Бұл едәуір аталған қазақ тілінің өзімен туыстас басқа түркі тілдерінен біржола жекеленіп үлгермеген, көне түркі тілдеріне тән кейбір ескі формалардан, тілдік көне тәсілдерден әлі арылып жетпеген уақыты», «шығарманың қазақ тілінің қалыптаса бастауының алғашқы дәуірінде жазылғандығын ескерсек...[3].

Алайда орта ғасырда (VIII) араб халифатының үстемдік құруымен байланысты авторлар түркі тілімен жазылған шығармаларына барынша араб және парсы сөз оралымдарын шебер қолданып келгенін ескерсек, өз заманындағы түркі жазба тіл нормасына бағынған Қадырғали да бұл дәстүрден алыстамағаны байқалады. Авторлар өз шығармасын жазу барысында тарихи мәліметтерді Рашид-ад-Диннің «Жамиғ-ат тауарих» шежіресіне және басқа да Шыңғыс хан ұрпақтарының тарихы жазылған кітаптарға сүйеніп жазады. Ал «Жамиғ-ат тауарих» шежіресі парсы тілінде жазылғандықтан, одан аударылған жерлерде иранизмдердің жиірек қолданылуы заңды. Ендеше, аталған шежіре лексикасында қолданылған араб және парсы сөздерінің бір себебін осыдан іздеу қажет сияқты.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, талдау мен жинақтау, сипаттамалы әдістер басшылыққа алынады.

Автордың сөз жұмсау стиліне келетін болсақ, араб және парсы сөздерін шығармада қандай мақсатта жұмсағанын байқауға болады. Аталмыш шежіредегі, әсіресе, өзінің қожасы Оразмұхаммед ханның ата-бабалары, яғни түркі-моңғол әміршілердің арасындағы тарихи мәліметтері туралы парсы тілінде жазылған әдеби туындыдан аударылғандықтан, шығарманың кейбір тұстары сәтсіздеу шыққан. Өйткені шығарманың өн бойында ара-тұра түсінуге қиын сөздер тобы кездеседі. Сондай-ақ, парсы тілінің дайын синтаксистік құрылымдарын аудармай қолдана берген. Мысалы, Та адам Сафиолла мехтар анбиаға дегеч расулның ахлы бәйтлеріге та андын берү не чақлы сахабалар ейма машаихлар әулиелер өтүб ерді hәр дайим дуа уа тазара билән анлардын естеанат қылұр ерді (*Адам Сафиолла атадан жоғарғы пайғамбарға дейін, елшінің ғибадатханадағы тұрғындарына дейін, одан бері небір сахабалар, имамдар, шейhтер, әулиелер өтіп еді – әрқашанда жалбарынып олардан жәрдем сұрар еді).* Тағы бір жерінде: Алтан хан кім андағ падшаh ерді шаукәтлық уа азамат ерді уа касрат уа басатат уалайат уа хисаиат қалғаның наhайаты иоқ зафар тапты (*Алтан хан ұлы, құдіретті патша еді және көп әскерлері, бөлінбейтін уалаяттары көп еді, жаулаған бекіністерінің шегі жоқ еді, (барлығын) игерді)* [4].

Қазіргі тілімізде кездеспейтін парсы тілдік бірліктерінің *бузруг* (үлкен), *даст* (қол), *фасл* (бөлім), *хуб* (жақсы), *иек жеhат* (бір ауыздан), *рузгәр* (өмір) және парсының изафалы тіркестері де *әмре-е бузург* (ұлы әмірлер), *халық-е әлем* (әлем халықтары), *әмре-е сипаh* (әскер әміршісі), *сад-е хытай* (Қытай қорғаны) *бузрук-е әмре* (ұлы әмірлер), *ағаз-е дастан* (дастанның басы) т.б. шығарма тілінде жиі қоладыныс табуы – бұл түпнұсқа тілінің әсерінен деп тошылаймыз. Мысалы:

– *Әмре-е бузург* қарындашлары өз ұғланларын кім лайық түмен беклігі уа мың беклігі етіб муаййан иіберділер (*Ұлы әмірлер туыстары мен өз ұлдарынан түмен бекке немесе мың бекке кім лайық болса, (соны) тағайындап жіберді). Халық-е әлем* анларға дұға қылғай ғұмыры ұзақ болғай уа нығмет көб болғай (*Әлем халықтары оларға дұға қылсын, ғұмырлары ұзақ болсын, шарапаты көп*

болсын). Иншаалладүр тариф ғизамат *әмре-е сипаһ* оңда солда сұлтанлар сансыз һезар беклер уа мырзалар даркоһыңда күнде табуғуңға келүрлер (*Инша алла ұлылығы мақтарлық, айналасында әскер әміршісі мен сұлтандар, сансыз мыңдаған бектер мен мырзалар, сарайыңа күнде бас июге келеді).* Андын ары *сад*-е *хытай* тұрұр тамамы анларның ұрұғы ол иерлерде ол тұрұр уа бұ заманға дегеч мәшһүр тұрұр (*Одан ары қытай қорғаны бар, олардың барлық ұрпақтары сол жерлерде тұратын және бұл заманға дейін әйгілі болды)* [4].

Келесі бір түпнұсқаның әсері парсы тілінің грамматикалық формаларын қолдануынан байқауымызға болады. Парсы тілінің септік, көптік жалғаулары ара-тұра кездеседі.

дар – жатыс септігінің жалғауы;

ба – көмектес септігінің жалғауы *бірге*;

сару – барыс септігі – *тарап, жақ*;

әз – шығыс септігінің жалғауы;

һа, ан – көптік жалғау

– *Дар дастанһа* аба уа аждад Чынгыз хан бима файа хикайат ахуал *(Дастандарда Шыңғыс ханның ата-бабалары мен бізге дейінгі хал-жағдайы (баяндалады). Дар* тариф дауал Еділ, Жайық иесі хан, ойда орұс, қырда татар барча ұлұсны бақтұрған хан (*Билігіңді мақтауда – Еділ мен Жайықтың иесі болған хан, ойда орыс, қырда татар барша ұлысты өзіне қаратқан хан).* Садраддин Ибрахим Хамуи *ба* тамамы әмре иттифақ қылыб барча умум халық мұсұлманлықға ражуғ қылыб калиме таухид ерділер (*Садраддин Ибраһим Хамауи барлық әмірлерімен бірігіп, барша халық мұсылмандыққа бас иіп, калима келтірді).* Хытайның күн туғуш *сары* болұр Қара Мұрынның иақасы білән кетті (*Қытайдың күншығысына Қара Мұрынның жағасымен кетті).* Баб ауал әз *мужәлләд* ауал *әз* кітаб жамиғат тауарих дәр байан (*Бірінші бап "Жамиғат тауарих" кітабының алғашқы томынан (алынған тарихпен) баяндалады)* [4].

«Шежіреде» парсы тілінің дәстүрлі грамматикасындағы сөз таптары тұрғысынан зат есім, сын есім, үстеу, етістік, шылау, модаль сөздер дерлік қолданылған. Ал парсы тіліндегі есім сөздерінің басым бөлігі араб тілінен енген. Мұнда есім сөз дегенде араб тіліндегі есім сөздермен қатар етістіктен туындаған қимыл есім (масдар), негізгі және ырықсыз етістіктен жасалған есімшелер және сын есімдер де қамтылады. Төл тілінде осылайша жіктелген есім сөздер жазба мұрағаттарда, негізінен, зат есім, сын есім, үстеу сөздер ретінде қалыптасқан. Жалпы, түркі тіліне енген арабизмдер мен иранизмдер жеке лексикалық бірлік ретінде толық атауыштық мағына беретін, дербес жұмсала алатын форма ретінде енген.

«Шежіреде» абстракт атауларды білдіретін араб сөздері де, күнделікті тұрмысқа қажетті материалдық зат атауларына қатысты парсы тілдік бірліктер де мол**.** Ортағасырлық мәдени игіліктерді білдіретін парсының *баркоһ* (шаһ сарайы), *даркоһ* (хан сарайы), *ғимарат, даруаза* т.б. сол замандағы автор бейнелеген заттық атаулар.

Ортағасырлық жазба мұраларда кездесетін көптеген сын есімдер араб және парсы тілдік элементтер болып табылады. Мысалы, тілімізге әбден сіңсіп кеткен *мәшһүр, мәлүм, ғажайып, тамаша, дана, зерек* т.б түркі тілінің оның ішінде қазақ тілінің сөздік қорын толықтырып келгені мәлім. Ал ортағасырлық жазба мұраларда кездесетін бірқатар араб және парсылық сын есімдер түркі тілінде жоқ лексикалық бірліктердің орнына қолданылып, бейнелі сөз тіркестерін құрауда бірден-бір өнімді тәсілдердің бірі ретінде жұмсалған. Мысалы, *естедад* (қабілетті*), жалд* (шапшаң, жылдам*), жауан* (жас), *мағруф* (танымал, белгілі), *маһабат* (айбынды), *муаттал* (*әлсіз), муаффақ* (жайлы), *матабар* (мәртебелі, құрметті) т.б. сөздер тобы мол жұмсалған. Алайда біз қарастырып отырған туындыда ортағасырлық барлық әдеби, тарихи шығармаларына ортақ араб, парсылық кірме элементтерді қолданумен қатар кей тұстары сол кездегі әдеби нормаға жат тілдік бірліктер де қолданыс тапқан. Мысалы, *тәжірибелі* деудің орына *азмаеш, ұлұғ* емес *әкбар, көкшіл* емес *әшһал, қаһарлы* емес *даф, сары* емес *зардрән, көріклі* емес *мақбул, құрметлі* емес *муаззам* т.б.

Жалпы ортағасырлық түркі авторларының жазба дүниесіне тән араб және парсы шылаулары жиі қолданылған. Олар: *уа, һәм, ке, та, уали, амма, ликән, бәлке, иа, иани.* Сондай-ақ шежіреде *еллат* (себеп), *жеһат* (*сол себепті), пәс* (сосын), *ченанке* (сондықтан) шылаулары да кездеседі.

Үстеулердің ішінде *елла* (бұдан басқа), *ауал* (әуелі), *ахыр* (ақыры), *бамдад* (таң, таңертең), *беғайат* (шексіз, шектен тыс), *бекеррат* **(**көптеген), *биуасате* (тек қана,) *дайима* (әрдайым), *дәрахир* (ақырында), *һамише* (әрқашан), *һәнуз* (әлі, қазірге дейін), *филхал* (ақырында), *филджумле* (жалпы), *алқисса* (қысқасы), *хала* (енді) т.б. актив жұмсалған.

Араб сөздері де, парсы сөздері де түркілік көмекші етстіктермен тіркесіп күрделі етістік тұлғаларын жасайды. Орта ғасырлардағы түркі авторлары үшін бұндай өнімді тәсілмен жасалған күрделі етістіктердің лексикалық тобы өз заманындағы жазба әдеби тіл дәстүріне сай қолданыла берген. Мысалы, *расида болды* (ер жетті), *сана қылды* (мақтау-мадақтаулар айтты), *жда болды* (айырылды), *хуруж қылды* (басып кірді) т.б.

– Нечүккім *расида болды* ақылға кірді (*Осылайша ержетті, ақыл тоқтатты).* Ораз Мұхаммед хан ол ебтеда секіз иашында ұлұғ бабасы Шығай хандын *жда болды* (*Ораз Мұхаммед хан ол алғашқы сегіз жасында ұлы бабасы Шығай ханнан айырылды.* Ләкин шол машаққат сафар *рәнжин білмегей* (*Бірақ сол ауыр сапарда қиналғанды білмесін). Реуайат қылұрлар* кім Жочи ханның қырық ұғлы бар ерді теб айтұрлар нәбиресінің хисабы иоқ ерді (*Жошы ханның қырық ұлы бар еді, ал немерелернің есебі жоқ – деп баяндайтын).* Шам билән Ирақға тарих мыңда бешде мұндағ *хуруж қылды* (*Шам мен Иракқа мың бесінші жылы осылай басып кірд).* Барча ұлұғ уа кучек акабір молла уа кәдхудай ахл ислам жамағат хазер ерділер *сана* қылды (*Исламды қабылдаған жамағат, (яғни) барша үлкен-кіші белді адамдар, молдалар мен ақсақалдар қатысып, мақтау-мадақтаулар айтты)* [4].

«Шежіре» мәтінінде парсы тіліндегі *кардан* (істеу), *будан* (болу) қалып етістіктері де ара-тұра кездесіп жатады. Дастан Аланқуаның ұғлы *буд* Нәжрахан (*Аланқуаның ұлы Нәжрахан болғанының дастаны)*. Дастан *буд* Нажра ұғлы Дотумен (*Нажра ұлы Дотумен болғанының дастаны)* [4].

Жалпы етістіктер түркі тіліне тек қимыл есім түрінде еніп, бастапқыда түркілік көмекші етістіктермен тіркесу арқылы, кейін келе туынды етістіктер жасалу арқылы қимылдық мағынаға ие болған. Ал түркілік етістік тудырушы *-ла, -ле* жұрнақтары арқылы туынды етістіктің жасалуы жөнінде көне дәуір ескерткіштеріндегі араб сөздері туралы жазылған зерттеулерде сөз болмайды. Соған қарағанда туынды етістіктің жасалуы кейінгі уақыттырда орын алған болуы керек.

Сонымен «Шежіре» мәтініндегі араб және парсы тілінің есім сөздері, етістіктері, үстеулері, шылаулары жалпы ортағасырлық жазба дәстүрдің нормасының талабынан туындаған. Дегенмен біз қарастырып отырған осы аталған сөз таптарынан басқа парсы тіліндегі сан есімдері (*сад*-жүз, *һезар*-мың, *пәнжи*-бес), сілтеу есімдіктері (*ин* – бұл, *он* – анау) мен модаль сөздері (*бемауза*- менің ойымша, *лажарам* – шүбәсіз, шоиад - мүмкін) сирек те болса да ұшырасады. Мысалы:

– Қол уа ол *һезар* хас Чынгыз ханда ерді (*Әскер мен ол нағыз мыңдық Шыңғыс ханда еді.* Чынгыз ханның *пәнжи* атасы ол тұрұр (*Шыңғыс ханның бесінші атасы сол еді). Ин* заман кім иад қылынды аба уа аждад Ораз Мұхаммед ханның барча ұрұғ қарындашлары билән бір дастанда қаламда келді (*Бұл заманнан кім еске алынды, Ораз Мұхаммед ханның ата-бабалары барша ұрпақтары, туысқандары бір дастанның тарауында жазылып келді). Ан* заман кім йад қылыныб ерді (*Ол заман да еске алынып еді Бемаузе* қышқышын барсақ Еділ тоңғай теді ол сөзіні иаратмады («*Менің ойымша, қыста барсақ, Еділ суы қатады», – деді, (бірақ) ол сөзін жаратпады). Шоиад* ол екі атлық қамчы соқыб қачқайлар (*Мүмкін ол екі атты қамшы басып қашқан жатқан шығар)* [3].

Қадырғали парсы тіліндегі тұтастай құрылымдық формаларын қолданып қана қоймай, кірме элементтерді стильдік-көркемдік тәсіл ретінде де қолданған.

Бір қызығы «Шежіреде» араб және парсы сөздерін келтіре отырып, оны қыпшақ тіліндегі сөздерімен қайталап түсіндіруі орын алған. Бұл да түпнұсқа тілінің әсері болса керек. Мысалы, *даст-е раст* парсы тілінде *оң қол* (әскердің оң қанаты*), даст-е чаб – сол қол* (әскердің сол қанаты*).* Мұнұндек маужибда *даст-е раст* Күн хан Ай хан Қайы Баят... (*Мынадай жүйе бойынша бөлінген, оң қол: Күн хан, Ай хан, Қайы Баят...). Даст-е чаб* сол қол Көк хан Тағ хан Ердур барча... (*Сол қол: Көк хан, Тағ хан, Ердур барча...).* Сондай-ақ, парсының *набире* сөзін нақтылау үшін ұғлының ұғлы сияқты тіркестермен айқындайды. Мұндай мысалдарды ескерткіш тілінен мол келтіруге болады.

Мағыналары жуық келетін араб және парсы төл варианттарымен жарыспалы түрде қоланылып, көп жағдайда табиғи бәсекелестікке жол береді. *Йарлық /фарман, оғұл/фарзанд, ұлұғ/бузруг, нафар/ кім ерсе, кіші, қисм/ фасл, барша/тамам* т.б. Орта ғасыр жазбаларында бір сөзді екі-үш рет түркі не араб, не парсы тілінде қатар қолдану тәсілі – түркі әдеби тілдерінің грамматикасындағы өнімді тәсілдердің бірі болып саналған. Оның үстіне шеттілдік сөздерді түркі сөздерімен түсіндіре түсу немесе немесе көне түркі элементтерін орта ғасырларда кәнігі болып қалған араб-парсы сөздерімен айқындау амалын да жазба дүние авторлары жатсынбай пайдаланған [3, 94-б.].

Ең негізгі топ сол кездегі түркі тілінде жоқ араб және парсы элементтері орын алған. Мәселен, *нинһаиат* (шексіз*), бану* (құрылыс), *афсус* (өкініш), *китабсыз* (сауатсыз) т.б. Бұл топтағы кірме элементтер алдынғы XII-XIV ғасыр Алтын орда жазба ескерткіштерінің әсері болса керек, көптеген

араб және парсы сөздерінің түркілік варианттары болмаған. Сондықтан автор бұл сөздерді өз заманындағы жазба әдеби тілдің нормасы ретінде қабылдаған.

Енді бірқатар кірме элементтер түркі тілдерінің бірқатарына еніп, күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан сөздер: *ақыл, мағына, дәулет, илтипат,* т.б. Ескерткіште араб және парсы тіліндегі бірнеше мағыналарында қолданыс тапқан. Мысалы, *дауләт* 1.бақыт; 2. билік; 3. байлық. 4. бақ-дәулет. Падшаһның падшаһлығы халық бірлә тұрұр халықның *дауләті* падшаһ бірлә тұрұр (*Патшаның патшалығы халықпен, халықтың бақыты патшамен болар). Дауләт* аңа иар болұб шаһар Мәскеуде алтұнлыг тахтына мінген хан (*Билік оған жар болып, Мәскеу шаһарының алтын тағына отырған хан).* Аның баһасы күндін күнге зиаде болсұн *дауләті* һәм бұзұлмасұн (*Оның бағасы күннен күнге қымбаттасын, байлығы да бұзылмасын.* Иер иүзінде аңа медед *дауләт* пайда болмыш (*Жер бетіне оған медет, бақ-дәулет қонды)* [4]. Сондай-ақ, *муазам* 1. аса құрметті; 2. ұлы. Атасы бізнің қауымымызда мұнұндек ұғлан һеч туғмады һеч фәрзәнд иане келмегей уа тақы кемелге тигсе бізнің арамызда *муазам* уа мутабар болғай теді (*Әкесі: «Біздің қауымымызда мұндай бала еш тумайды, енді еш перзент және келмес, ержетсе ол біздің арамызда аса құрметті және беделді болар», – деді).* Егер падшаһ кім шараб уа тарсунға харис болса аның ұлұғ ішлері уа біліклері уа иосұнлары *муаззам* жедеміш алмағай (*Егер патша ішімдікке және шегуге құмар болса, оның ұлы істері мен білімі, әдет-заңдары ұлылыққа жете алмайды)* [4].

Жазба мұрада атақ-дәреже, жаугершілікке қатысты, билік мәніндегі араб және парсы сөздерінің мол қолданылуы – бұл, біріншіден, тарихи шежіре болуымен байланысты болса, екіншіден, IX ғасырдағы араб басқыншылары заманынан түркі еліне енген кәнігі элементтер болғанмен, автор араб және парсы сөздерін қолдануда стильдік-көремдік мән үстегенін мына мысалдардан айқын байқауға болады. Автор әсіресе орыс патшасы Борис Федорович Годуновқа айтылған арнауында патшаның *тағын* тауға ұқсатады. Мұндағы парсы тіліндегі *тақтай* мағынасын беретін *тахт* сөзі *патшалық, хандық* мәнінде қолданыс тапқан. *Тахтың* сенің тағға ұхшар халқың сенің сайа дәулетге ұхшар (*Тағың сенің тауға ұқсар, халқың сенің (сол таудың етегіндегі) дәулеттің көлеңкесіне ұқсар).* Нече анча һезар тағдын мұрад ол тұрұркім сенің *тахтыңны* тағға мисал қылдылар (*Бірнеше мың таудың мақсаты мынау, сенің тағыңды тауға ұқсатты)* [4].

Келесі бір тұсында *тахт* сөзі *мемлекет* мәнінде көрініс тапқан. *Тахт Қазан* тахт Хажы тархан *тахт Тура тахт* Сарайчық мусаллам хан (*Қажы тархандығына, Қазан, Тура, Сарайшық мемлекетіне сөзсіз лайық хан)* [4].

«Шежіреде» бұдан басқа *тахт биледі* тіркесі *хандықты өз қолына алып басқарды* мағынасында қолданылған. Тамам иер иүзінде дүние мүлкі аларның тасаррафында болұб *тахт биледі* (*Бүкіл дүние жүзіндегі дүние мүлік олардың меншігінде болып, тақты биледі).* Қазақ тілінде *тахт биледі* тіркесі қолданыс аясынан шығып кетсе де, *тахт* сөзімен тіркесетін *тақтан кетті, тақтан құлады, тақтан түсті, тақтан тайды* тіркестер көне тілдік бірліктер қатарынан орын алады.

Тахт иері мансаб болғай (*Тақ орны дәрежелі болсын!)* деген сияқты оралымдарды мен мақтау-мадақтауларды жиі қолдануы – бұл да автордың әдеби тіл тәсілдерін қолдана білетін көркем сөз шебері екендігін танытқысы келген шығар деп топшылаймыз.

Тахт сөзіне мағыналас *мүлк уа салтанат* қос сөз тіркесі де жарыса қолданылады. Мысалы, *мүлк уа салтанат* сахиб қыран камкарлық дүние ічінде әлемде заһир болды (*Патшалығы жеңімпаздығымен, табыстылығымен дүние жүзінде, әлемде әйгілі болды)* [4].

Бұндағы екінші компоненттегі *салтанат* сөзінің қазіргі қазақ тілінде мағыналық аясы тарылған. Жазба мұрадағы *хандық құру* мағынасы қазіргі тілде мүлде сақталмаған, тек ханға лайықты жасалатын сый-қошеметтің аз ғана сілемдері қазіргі *салтанат* сөзінде кездеседі. Мысалы, *салтанатты түрде ашуға рұқсат етіңіздер* т.б. Ал *мүлк* сөзінің жазба мұрағатта екінші *дүние мүлік* мағынасы да кездеседі. Тамам иер иүзінде *дүние мүлкі* аларның тасаррафында болұб тахт биледі (*Бүкіл дүние жүзіндегі дүние-мүлік олардың меншігінде болып, тақты биледі)* [4]. Бұл тіркестің қазіргі қазақ тілінде осы мағынада қолданылады. Тіпті *мүлік* семасы қазіргі заң саласында терминологиялық мәнге ие. Мысалы, *жалжымайтын мүлік, жылжымалы мүлік, мүліктік қатынас, мүліктік салық* т.б.

Жалпы ортағасырлық түркі авторлары қандай да бір құбылысты, оқиғаны суреттеуде, я болмаса, қыздың сұлулығын бейнелеуде, теңеуде кірме араб және парсылық элементтерді образ жасауға стильдік мақсатта қолданудың негізгі құралы ретінде қолданған. Аталған «Шежіреде» де автор өзінің патшаға деген үлкен құрметтілігін білдіру үшін, оған өз мақтауын асыра сілтеп жеткізуде жарыспа

араб және парсылық элементтерді стильдік-көркемдік мақсатта қолданғанын анық аңғаруға болады. Мысады, парсының *келбетті, сымбатты* мағынасындағы *қамат* сөзін, *дархан, кең пейіл* мағынасындағы *сахауат* кірме лексикалық бірліктерді *патша* атауымен қатыстырып тыңнан сөз тауып, барынша әсерлі жеткізуді мақсат тұтқан. Мысалы, Бұ *қамат сахауат* падшаh hеч көрмемішім (*Бұндай келбетті, дархан патшаны еш көрген емеспін)* [4].

Бұл да Қадырғалидің жаугершілік заманындағы хандық, билік аясындағы түрлі оқиғаларды, саясиәлеуметтік жағдайларды астарлап, тұспалдап жеткізудің – сөз мәдениетінің бір көрінісі болса керек.

Зерттеудің нәтижесі. Сонымен түпнұсқаның әсері ескеркіштер мәтінінде молынан кездесетін қазіргі тілімізге түсініксіз тіл бірліктері мен ортағасырлық барлық жазба мұралар лексикасындағы ортақ араб және парсы тілдік бірліктерінен көрініс табады. Бұған шығыс халықтарының тарихи, әдеби қолжазбалары арқылы енген деректі, дерексіз зат атаулары, сын есімдер, шылаулар, одағайлар, түркі тілінде етістік жасайтын зат есімдер жатады. Бұл негізінен жеке ұлт болып қалыптаспай тұрған кезеңдегі түркі халықтарының ортақ лексикалық қолданыстары болып табылады. Шығыс қолжазбалары арқылы енген ортағасыр жазба ескерткіштер тіліндегі араб, лексикалық тілдік бірліктерді былайша саралауға болады:

1. Түркі тілінде жоқ атауларды алмастырған араб, парсы сөздері.
2. Түркі тілінің төл сөздерімен жарыспа варианттарға ие болған араб, парсы сөздері

Зерттеу жұмысының талқылануы. Зерттеу нысанына алынып отырған араб және парсы сөздері Г.Мамырбекова мен А.Сейтбекованың авторлықтарымен құрастырылған Қадырғалидің «Жамиғ-ат тауарих жазба ескерткіштерінің тезаурус сөздігінен алынып, талданған [4].

Қорытынды. Қорытындылай келгенде, Қадырғали өзінен бұрын жазылған жылнама – шежірелердің негізінде халық тарихын, даңқты оқиғаларды баяндауда, ел басқарған ұлы мәртебелі патшаларды, хандарды, сыртқы жаудан қорғаған хас батырларды мадақтауда сол кез үшін әдеби тілдің нормасының лексикалық бір қабаты болып табылатын кірме лексикалық сөздер мен тіркестерді, құрылымдық формаларын жақсы меңгерген сауатты адам болғанын дәлелдейді. Осылайша кез келген тілдің сөздік құрамы мен грамматикалык құрылымындагы кептеген құбылыстардыц тарихи калыптасуын ең алдымен көне дәуірден бері сакталып келе жаткан жазба әдеби ескерткіштердің тілдік деректерін жан-жакты зерттеу, тарихи талдау аркылы ғана аныктауга болады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сыздыкова Р. Язык Жами ат-тауарих Жалаири. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 240 б.

2 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 269 б.

3 Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, - 213 б.

4 Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат туарих» жылнамасының тезаурус сөздігі. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 500 б.

5 Касым Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардыц сөзжасамдык уәжділігі // Абай атындагы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология гылымдары» сериясы, № 3 (53), 2015.

Аннотация

АРАБО-ПЕРСИДСКИЕ СЛОВА В ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ КАДЫРГАЛИ ЖАЛАИРИ XVI ВЕКА

Сейтбекова А.А.[1]

[1]*Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов*

В данной статье проводится лингвистический анализ арабо-персидским заимствованным словам, которые являются одним из пластов лексики письменного памятника Кадыргали Жалаири XVI века. Так как в данном письменном памятнике встречаются очень много непонятных сложных заимствованных конструкций для читателей сегодняшнего дня. Пока не определится и отсортируется семантика доселе неизвестных заимствованных языковых единиц в письменных памятниках, невозможно будет понять и анализировать целые тексты, написанные на среднетюркском языке. Кадыргали Жалаири во время написания этого исторического сочинения опирался на фактические материалы Родословное «Джами *ат-таварих*» составленное Рашид-ад-Динном и другим историческим источникам о потомках Чингисхана. В связи с этим в статье анализируется влияние подлинника при использовании заимствованных слов. А также рассматриваются семантические и стилистические особенности использования арабо-персидских слов связанные с воинскими званиями, походами и властью, так как содержание текста письменного памятника посвящается Чингисхану.

Ключевые слова: арабо-персидские слова, заимствованные слова, подлинник, глаголы, семантика, лексика, словосочетание, письменные памятники, языковая норма.

Abstract

ARABIC-PERSIAN WORDS IN KADYRGALI ZHALAYRI'S WRITTEN ARTIFACT OF XVI CENTURY

Seytbekova A.A.[1]

[1]*Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian university of trade unions*

A linguistic analysis of the Arabic-Persian borrowed words,which are one of the lexical layers of the 16th century's written artifact of KadyrgaliZhalayri, is carried out in this article. As in this written artifactthere are a lot of incomprehensible and complicated borrowed structuresfor today's readers, and until the semantics of hitherto unknown borrowed linguistic unitsin written artifacts are identified and sorted, it will be impossible to understand and analyze entire texts written in Middle Turkic language.At the time of writing this historical work KadyrgaliZhalayri gave pride of place to actual materials of Pedigree "Jami at-tavarih" compiled by Rashid-ad-Dinn, and other historical records about the descendants of Genghis Khan.In this regard, the article analyzes the influence of the original when using borrowed words.Along with this, the semantic and stylistic features of the use of Arabic-Persian words, which are related to military ranks, military campaigns and power, are the subject of this article, since the content of the text of the written artifact is dedicated to Genghis Khan.

Key words: Arabic-Persian words, borrowed words, original, verbs, semantics, lexis, word collocations, written artifacts, linguistic norm.

ҒТАХР 16.21.41

Ф.Тулендиева[1], Л.Б. Алиева[1]

[1]*Қожа Ахмет Яссауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан.*

ЙАСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ *-ЛА, -ЛЕ* ЖҰРНАҒЫНЫҢ ЗАТ ЕСІМНЕН ЕТІСТІК ТУДЫРУЫ

Аңдатпа

Мақалада Йасауи хикметтеріндегі етістік жасаушы сөзжасамдық *-ла,-ле* жұрнақтары зерделенген. Әр дәуір шығармаларының тілдік тарихы оның ерекшеліктері мен өзгерісінен, даму, қалыптасу жолдарынан, заңдылықтарынан, қоғам дамуы тарихының ықпалының болғандығынан хабар береді. Йасауи хикметтерінің әдеби, тілдік жағы бүгінде көптеген қазақ ғалымдары тарапынан зерттелуі қуантарлық жайт. Кезінде қазақ топырағында туып, өсіп, шығармаларын дүниеге келтіріп, осы жерден топырақ бұйырғанмен, атеизм үстемдік етіп тұрған заманда зерттеу нысанына айналдыру былай тұрсын баба атын ауызға алудың өзі қиын болғаны белгілі. Өз жәдігерімізді өзіміз ауыз толтырып айта алмайтын жағдайдың бүгінде көбесі сөгіліп, жан-жақты зерттеу нысанына айналып жатыр. Осы диссертацияны жазу барысында Йасауи шығармашылығының әдеби, діни, тарихи, тілдік ерекшеліктерін ашып көрсетуге арналған көптеген зерттеулердің бар екендігі мағлұмат болды. Сол еңбектердің қатарын Йасауи хикметтеріндегі етістік жасаушы сөзжасамдық жұрнақтарды зерделеу арқылы толықтырмақ ойдамыз.

Түйін сөздер: тілдік тарихы, сөз тудырушы, туынды етістік, жұрнақ, тілдік бірлік, Йасауи хикметі.

Түркі тілдері дамуындағы X-XV ғасырларды қамтыған «Орта түркі дәуірі» қараханидтер кезеңіне және моңғолдық кезеңге бөлінеді. Қараханидтер әулеті билеген XI ғасырда түркі халықтарына ортақ болып есептелетін көптеген туындылар дүниеге келді. Осы ғасыр түркі тілдес халықтардың шығармашылығында алтын дәуір деп аталды. Осы кезеңде Қожа Ахмет Йасауидің сопылық бағыттағы поэтикалық «Диуани хикмет» шығармасы секілді түркі жұртының мәңгілік мұрасы дүниеге келді. Акындар сопы акынның хикметтері жолымен Мұхаммед пайғамбарды, төрт шариярды, сахабаларды жеке-жеке киссалар етіп жырлаған [1,158]. Ғалымдар қазақ поэзиясындағы мінәжаттың дербес жанр ретінде алғаш көрініс беруін Қожа Ахмет Йасауи шығармашылығынан бастау алады дейді. Қандай қоғамдық кезеңде өмір сүре де, адам баласының өзін жаратушы Құдіретке, тылсым күш иелеріне жалынып-жалбарынуы, жәрдем тілеуі – заңдылық [2,142].

Йасауи хикметтерінде етістік тудыруға ең көп негіз болған түбірлер – зат есімдер. Тіліміздегі кез келген зат есімнің ассоциация негізінде етістіктенетіні де бар. Бұған етістіктердің семантикалық топтарын саралағанда көз жеткізуге болады. Қазақ тіліндегі етістіктерді зерттеген ғалым Ы.Мамановтың етістіктерді мағыналық топтарына қарай бөлгенде беретін мағыналарына орай қимылды білдіретін, қозғалыс қимылын білдіретін, қалып-күй процесін білдіретін, көңіл-күйін білдіретін етістіктер, сапалық белгінің өзгеру процесін білдіретін етістіктер, еліктеу, бейнелеу етістіктері, туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер, субъективтік реңді етістіктер деп бөледі. Осы етістіктер ішінде етістіктің динамикаға

құрылмаған азсыну, білгішсіну, сезіну секілді етістіктер де жасалатынын көруге болады. Демек, зат есім өзге сөз таптарына қарағанда тіпті түбір етістік өзінен де ең көп туынды етістік жасауға қатысатын сөз табы. Туынды етістік жасауға қатысатын барлық жұрнақтарды жалғай алу мүмкін емес, бірақ зат есімге жалғанып, туынды етістік жасауға қатысады. Негізінен, ең көп, өнімді жалғанатын етістік тудыратын аффикс ***-ла, -лə*** жұрнағы.

***-ла, -ле* жұрнағының зат есімнен етістік тудыруы:**

Тілімізде ***-ла, -ле*** … жұрнақтарының жалғану деңгейінің төмендегідей бөлінуі қалыптасқан: 1) дене мүшелері атауларынан жасалатын етістіктер; 2) еңбек құралдары атауларынан және әрекетті жүзеге асыруға дәнекер боларлық тұрмыс жабдықтары атауларынан туындаған етістіктер; 3) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болатын зат, материал, бұйым атауларынан туындаған туынды етістіктер; 4) мекен я орын атауларынан, өлшеу атауларынан, айналадағы дыбыс атауларынан, қозғалыс, көрініс бейнелерінің атауларынан, төл атауларынан, көптеген әлеуметтік, саяси, мәдени, тұрмыс, салт, табиғат т.т. атаулардан; зат атауларынан басқа сын, белгі, бейне және олардан өзге атаулардан; етістік негізді сөздерден туынды етістіктер жасалады [3,384]. 1) Йасауи хикметтерінде ***-ла, -лə*** жұрнағы жалғану арқылы дене мүшелері атауларынан бірнеше етістік жасалған: *Фасих тілдə сөкүб деді тухфаң қани (39б, 2). Азыб қалған бұталар дек йүзləб тұрсам (14б, 11), Нурын ізləб дəйим йүзləб йүрсəм муки (54б, 11), 'илму əл-йақин шари'атны көзləб өтті (60а, 10), Йолдын азған бəндəлəрні йолға башла, Бір ləхзада дилləріні сафа қылдым (102а, 13-14). Тілде* етістігі – 1рет, *башла* етістігі – 1 рет, *көзлə* етістігі – 1 рет, *йүзлə* етістігі – 2 рет кездеседі. Барлығы дене мүшелері атауларынан жасалған 5 етістік кездеседі. Хикметте кездескен дене мүшелері негізінде пайда болған етістіктердің мағыналары ассоциаияланғаны байқалады. Бұл туралы А.Ысқақов: “мүше атауларынан жасалатын етістіктердің басым көпшілігі тікелей сол мүшелердің тура мағыналарынан гөрі ауыспалы, жанама мағыналарын жиі білдіреді де, көбінесе омоним және көпмағыналы етістіктер құрайды. …әрине, олардың ішінде тура мағыналарын білдіретіндері де бар, ондайда олар сол дене мүшелері арқылы істелетін амал-әрекеттерді білдіреді. Бірақ олар, сонымен қатар, ауыспалы мағыналарды да қамтып отырады”.

2) Тілімізде еңбек құралдары атауларынан туындаған етістіктер кездескенімен, Йасауи хикметтерінде дəл осы аттас етістіктер кездеспейді. Біздің статистикалық талдауымыз бойынша немесе жинаған мысалдарымыз бойынша тек адамзатқа берілген басты қабілеттер арқылы жасалған туынды етістіктерді бір мағыналық топ ретінде бөліп алуға болады. Міне, осындай туынды етістіктерге талдау жасап көрейік:

а) адамзат баласының ең қымбат құндылығы, қарым-қатынас құралы – *тіл, сөз:*

Қəні 'алим қəні 'алим йаранлар, Худадын сөзləсə иман пиринлəр (8а, 3-4). Ташқұн келгəн дəрйалар дек қайнаб ташсам, Өлəр ýақтда мың бір атың сөзləб тұрсам, Дустлар хожам мəні бəндəм дегеймукин (14б, 10-13). Құл Хожа Ахмəд хақ йолыны сөзləб өтті, 'илму əл-йақин шариқатны түзləб өтті (60а, 9-10). Хақиқатдын сөзləгəнім ешітмəдің, Дүнйа үчүн хаққа көңүл төңрүтмəдің (59б, 11-12). Тірік өлмəй мажазыға раст сөзləмəс (62б. 9). Кім худадын сөзləсə мың үргүлүб пəруана бол (67б, 8). Кім худадын сөзləсə мың үргүлүб пəруана бол (67б, 8). *Ахмəд Йəсəуи биһуш сəн көб сөзləмə (98б, 10). Хақдын өзгə һич сөзləмəй биганагə (80а, 4). Йалған сөзləб имандын кетмəң дустлар (74б, 2).*

Хикметте *сөзлə* етістігі – 10 рет қолданылады. *Сөйле* етістігі қазіргі қазақ тілі тұрғысынан көне түбірлер қатарына жатады. Себебі ескерткіштер тілінде бұл тілдік бірліктің түбірі *сөз* тұлғасында қолданылады. *Суз – сөз* тілдік бірлігіне –***ла*** формасы жалғанып, заттық мағынадағы *сөз* қимыл мәнді *сөзге* айналды. Қимыл мағынадағы *сөздің* беретін мағынасы Йасауи заманында дəл сол қалпында жұмсалса, қазіргі тілдік қолданысымызда оның тілдегі мағынасы кеңінен тарады. *Тілдесу* сөзінде де тілдің мағыналық даму барысындағы образдылық байқалады.

ə) адамзат баласына берілген екінші құндылық – *ақыл, ес*. Көне және орта ғасыр ескерткіштерінде *аң, ес* тұлғасында кездеседі:

Еренларның айған сөзін аңламай дүр (12б, 3). 'ишқ болсаң түн ұйқұны қылғыл харам, Кеча күндуз хақны естəб йығла мудəм (16а, 3-4.). Нида келгəй худайымдын нə йығладың, Хас құлымдын қабр ічіндə не аңладың (37а, 10-11). Йүкүріб йіліб ерəнлəрдің сир аңламай, Йа Мустафа, елкім алың йолда қалған (60б, 10-11). Хизмəт қылыб хақ сиррыны аңлагəнлəр, Түн ұйқысын харам қылыб налан болуң (56б, 10-11). Талибы Алла болұб һəр йахшы сөзні аңламақ, Суфи нақш олдұң уəли һəр кез мусулман болмадың (66а, 3-4). Ýирдсіз бəндə адам емəс мұны аңла (102а, 8).

Йасауи хикметтерінде көне *аң* сөзінен туындаған етістіктер саны – 6 болса, *ес* сөзінен туындағын етістік – 1. Біздің ойымызша, зерттеу барысында көз жеткізгеніміз, *ес* сөзінің *есіңе ал, есте сақта* деген тура мағынасына қарағанда, *есті* сөзіндегі *жадыңа тоқы, тыңда* деген ауыс мағыналары тұрақтанып, көбірек қолданысқа түскен.

б) адамзат баласына берілген келесі құндылық – *тыңдай алу, ұғыну, түйсіну*. *Айат хадислар йа қуран тыңламай дұр (12б, 4); Еккі мәләк құлақ салыб нә тыңладың, Хақдын қорқұб оң-у соң-а қачар ерміш (37а, 12). Халайықлар тәж сары инша қылұр, Бұ сөз тыңлаб жаным аңа бермәйін му (11б, 2-3.). Михнәт тартмай мәлул болды бу көңүлләр, Айа дустлар тыңласаңыз бу раз сізгә ачармыз-а (42а, 2-3). Мән айтайын айа дустлар хуб тыңлагіз, Он сәккіз мың 'аләм фахры расул үчүн (69б, 1-2). Алла Хаққы андағ құлға сижжин таййар, Даналардын тыңлаб сөзні сачтым мән-а (80а , 9-10.). Мискин Хожа Ахмәд Йасауи, 'ишқсыз адам хайуан жам'ы мұны тыңла (81а, 3). Қадр құдратын тыңла Бір сөзүм йада келді-йа, (104а, 1).*

Ес түбірінен жасалған *есті, тыңда* мағыналарымен шектесетін етістіктің түрі – *тыңла* етістігі хикметте – 8 рет қолданылады. *Тыңда* етістігінің түбірі *тың – тыныш* отырып, *тыңдау, тыңғылықты тыңдау, тұнып, ұйып тыңдау* дегендегі *тыныш, тынық, тұнық, тұну* сөздерімен мағыналас деп ұғынамыз.

в) тірі жан баласына берілген нәрсе – *ұйқы, ұйықтау*. *Халиқымдын хабар йетті шәкир болдұм, Бұ 'аләмдә һич ұхламай хазир болдұм (92б, 2-3.). Фасиқлар көп ұхлағай (107б, 6). Дидарыны көрсә болмас түн күн ұйұб, Һич ұхламай дидарыны көрдүм мән-а (47б, 10).*

Хикметте *ұхла* етістігі 2 рет кездеседі. *Ұхламай* деген етістік те зат есім сөзден, *ұйқы* деген зат есім, керісінше, етістіктен туындаған. Біздің ойымызша, *ұйқы* сөзінің өзі зат есім сөз табы құрамын толықтырғанға дейін етістік болып келген. Себебі адам *ұйықтағанда* бір нәрсеге *ұюы* керек. Ол тыныштық осы *ұю* арқылы іс-әрекеттің жүзеге асуы *ұйқы* деп аталған. Бұл туралы да ғалымдар өз еңбектерінде пікірлер келтірген: “.. егер оларға (туынды етістіктерге) негіз болған я болатын есім сөз әуелде өзі етістіктен туған форма болса, онда есім негізі мен туынды етістіктің қатысы бір-біріне жақындай түседі. Мысалы, ұйықта етістігінің ең әуелгі төркіні *ұйы* деген түбір етістік болған, ол түбірге ***-қы*** жұрнағы қосылып (*ұйы+қы*), туынды зат есім (*ұйқы*) жасалған, осы *ұйқы* деген негізден *ұйықта* деген етістік *ұйқы, ұйықта* деген екі сөздің мағыналарынан да гөрі әрі төте, әрі әлдеқайда абстракты мәнді (семантиканы) білдіреді”. Негізінен, сөз тудырушы яғни етістік тудырушы жұрнақтардың, әрине, өздеріне тән мағынасы болғанмен, түбірдің немесе негіздің беретін мағыналарының әсері мол болады. Егер түбір сөздің тілімізде жиі қолданысқа түсіп, көбірек қолданылса, жұрнақтар жалғанып туынды сөз пайда болғаннан кейін де олардың беретін мағыналары, қолданылуы жиі болады. Егер олар сирек қолданылатын болса, түбірге жұрнақ жалғанғаннан кейін де олардың беретін мағыналары мен қолданыстары сирек болады.

3) Йасауи хикметтерінде кездесетін іс-әрекетті жүзеге асыруға объект болатын зат атауларынан болған етістіктер:

а) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған зат – *бағ* (*бау*). *Бағ* сөзінің тура мағынасынан жасалған етістіктер хикметтерде кездеспейді. Егер тура мағынасында жұмсалса, *бау* арқылы белгілі бір затты *байлау, баулау* мағыналары ойды жеткізуге қатысар еді. Ал хикметтердегі ең көп қатысатын етістік негізгі мағынадан ауыспалы мағынаға ауысқан күрделі тілдік бірлік тұрақты тіркестер көп кездеседі: *Қайда барсам йады бірлә йығласам мән, Хизмәтігә белім мәхкәм бағласам мән (13а, 8-9), 'ашық болсаң кечә күндүз тынмай йығла, Пир-и Муған хизмәтіндә белің бағла (19б, 5-6). Наданларгә йесіз сөзүм хайфи хикмәт, Адам мән деб белін бағлаб қаны һеммәт (59а, 2-3). Алла дебан йұтұб қанлар белің бағла (59б, 1). Белін бағлаб 'ишқыны мәхкәм тұтты (57б, 6). Суфилығны шартыдұр дәйім сахар қан йығламақ, Һәр жафаға сабр етубан белiңні мәхкәм бағламақ (66а, 1-3). Беш йашымда білім бағлаб та'ат қылдым, Зикрін айтыб күндін күнгә рахат қылдым (90а, 10-11). 'ишқ йолыда болалмадым белім бағлаб (112а, 10), Жан-у дилдә 'ишқа белін бағласұн деб (113а, 7).*

Йасауи хикметтерінде *бағла* етістігі – 9 рет кездеседі. Бірінші *бағла* етістігі *белді баумен байлау* тура мағынасында жұмсалған. *Белді бекем байла* тұрақты тіркесі тура бейнелі мағынадан, осы іске *тас-түйін болып жұмылу, сол істі аяғына дейін атқарып шығуға беку* ауыспалы мағынасына өткен. Осылай алғашқы тура мағына ұқсату заңдылығы арқылы екінші туынды мағына жамаған. Екінші *байлау* етістігі де тура мағынада жұмсалып тұрған жоқ. Төменде берілген хикметтерде ауыспалы мағынада жұмсалып тұр. Мысалы, *Сахар уақты қолұм бағлаб ду'а қылсам (13а, 1).* хикметінде кездесетін қолын байлау мағынасы алақан жайып, екі қолды бір-біріне түйістіргендегі бейне ұқсатудан пайда болған тіркес. Қазіргі тілімізде *қол байлау, қолын байлау* тіркестері кездескенмен,

орта ғасыр ескерткіштеріндегі, Йасауи хикметінде берілген мағыналарымен сәйкес келмейді. Ал *Алла деүб көңіл бағлаб турға ашқан, Тәжәллінің нуры бірлә 'ақлы шашқан (53б, 6-7). Қырық йылкі зангар бағлаб көңлум ічі Хақ йадыны нуры бірлә ақты болгай (84а, 5-6). Емді келдім дәргаһіңә һеммәт бағлаб (85а, 7)* хикметтерінде көңіл *байлау* мағынасы беріледі. Яғни хикметтерде берілген Йасауидің басты арманы, міндеті, мақсат-мұраты – дін жолына *көңіл қою, көңіл бағлау, һеммәт бағлау* тіркестері арқылы беріледі. Ж.Манкеева *бағла* етістігінің түбірін өлі түбір деп таниды. Көне түркі сөздігінде *баг* тұлғаларының екі түрлі мағынаны заттық және қимылдық мәнді білдіретіні көрсетілген: "*ба* – привязывать, связывать, отвязывать; *баг* – оковы, узы, повязка" мағыналарымен түсіндіріледі [4, 76]. Қазіргі түркі тілдерінде түрлі фонетикалық және морфологиялық өзгерістермен *бай-// бау-//баг-//* - тұлғаларында кездеседі. Қазақ тілінде *бау* және *бай* деген екі түбір пайда болды. Оның біріншісінен *байла* етістігі туындаса, екіншісі *баула, баулы* секілді етістіктер қалыптасқан. "Қазіргі қазақ тілінде: *байла* (жіпті байла, басыңды пәлеге байлама, қол байлау т.т.) бай>сөз байласу, телефонмен байланыс, екеуі ерегісіп байланысып қалды т.б. туа түбі бой өзбек тілінде дербес сөз *боғ* та осы жалпытүркілік түбірін сақтап, қазақ тілінде *боқ-та, боқ-ша-ла* болып айтылуы сақталған".

б) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған дерексіз зат – *дақ, жара, таңба*. *Хасрәтіда йүрәгімні дағласам мән, Хожам мәні дустлар бәндәм дегәймукин (13а, 10-11). Күйүб пішіб дәрді бірлә йүрәк дағла, Йадын еткән уисалыны көрәр ерміш (19б, 7). Зали әгәр зулм әйләсә мәңә йығла, Харам шубһа тәрк әйләбән йүрәк дағла, Залимларға йүз мың бәлә бердім мән-а (59б, 1-2). Күйүб пішіб ада болдұм йүрәк дағлаб, Мұнда йығлаб ахирәтда күлмәйін му (112а, 12-13). Өртәб күйүб йүрәк бағрын дағласұн деб, Дағын алыб дәргаһігә бармайын му (113а, 9). Жан күйдүрүб йүрәк өртәб бағрым дағлаб (85а, 8).*

Хикметтерде *дағла* етістігі – 6 рет кездеседі. *Даг* сөзі парсы тілінен енген сөз – *дақ, жара, таңба* деген мағынаны білдіреді [5,261]. Йасауи хикметтерінде кездесетін *даг* сөзінің мағынасы мәтін ыңғайына қарай *шер* деп аударуға болады. Байқап отырғанымыздай, *дағла* етістігі *жүректі, бауырды дағлау* етістігімен тіркесіп келеді. Яғни жүрегімді шерге толтырсам деген мағынада аударсақ сол дұрыс болар еді.

в) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған зат – *шаң*. *Йол үстідә тофраг сифат чаңлаб йатсам, Дустлар хожам мәні бәндәм дегеймукин (13б, 12). Чаңла* етістігі хикметте бір-ақ жерде кездеседі.

г) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған нәрсе – *із*. Хикметтегі зат есімдерден ең көп етістік туындаған сөз – *із* сөзі.

'ишқ саудасы башға тұшған хана уайран, Шайда болуб өзін ізләб йүрәр ерміш (19б, 2). Құл Хожа Ахмәдгә [дидар ізләб] кәда болғыл, Кечкіл аһл-у 'айәллардын фана болғыл (36б, 6). Ей пи хабар 'ишқ аһлідін самат сұрма, Дәрд ізләгіл 'ишқ дәрдігә дәрман сұрма (41б, 7-8). Еранлар ізләб ізін тапай десаң, Ізләб аны тапмағунчә етсә болмас (44а, 7-8). Андын соңра іч-у ташым нургә толсұн, Пир етәгін тұтұб талиб әгәр йолгә кірсә, Хақны ізләб еккі көзі герйан болур (56а, 10-11). Ташдын қаттыг сұрсаң хабар ей бихабар, 'уқбы ішін арқа ташлаб дүниа ізләр. Заһир адам батинлары шайтан болұр (57а, 7-11). Дунйа ізләб бір бірігә қылмас шафқат, Залим болұб асир болұб өлдұм мән-а (59а, 4). Дүнйа ізләб 'уқбы ішін арқа салған (60б, 1). 'уқбы ішін арқа ташлаб дүнйа ізләр. Хақдын ґәфил накәсләр ағйар ізләр, Һәмдәм болұб 'ишқ дукәнін құрса болмас (63б, 7-8). Мен йігірмә алты йашда сауда қылдым, Мансур сифат дидар ізләб ғауға қылдым (76а, 4). Қайтыб түшұб ғариб йәтім фақир (халін) сұрды, Ғарибларны андын ізләб түшдұм мән-а (77б, 4-5). Руза намаз қаза қылыб болдұм кәһил, Йаман ізләб, йахшылардын кечтім мән-а (78б, 3-4). Зикрім тәмәм қылыб өттұм диуанагә, Шам'ын ізләб шәкирд болдұм пәруаагә, Күйүб йаныб ахгәр болұб үчтұм мән-а (80а, 3-4). Ей ғафил дүнйа пәраст һич өзұңә келмәсмусән, Мұнда сәні кім йібәрді ізләб тапмасмусән (83а, 8-9). Йеті йашда Арслан бабам ізләб тапты, Хурма беріб пәрдә бірлә сиррым йабты (90б,6). Қырқ үчұмдә сәні ізләб нала қылдым, Шауқың бірлә көз йашымны жала қылдым (94б, 7-8). Хақ уаслыны тапмай ізләб хайрана мән, Тынмай йығлаб көңлі бұзұг уайрана мән, Хәлім сұрұң мән талибы жанана мән, Жанан ізләб (фана болуб келдім мән-а) (103а, 6). Дидар ізләб кәда болдұм әмин деңләр, Ей талиблар хәлім көрұб ғамым йеңләр (103б, 5). Мұңы кәфан ізләгіл, Мәриамны қойғыл (107а, 6). Мәнің ізләб йығылмақны 'адәт қыл деб (114а, 4).

Ізлә етістігі Йасауи хикметтерінде – 24 рет кездеседі.

ғ) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған нәрсе – *іс* сөзі. *Шұмлұғұмдан тағ ташлар сөкті мәні, Сахарларда жанын қинаб ішләгәнләр (39б, 1-2). Бәндә болсаң мәнмәнлікні зинһар ташла, Сахарлар жаның қинаб тынмай ішлә (102а, 12). Ішлә* етістігі хикметте – 2 рет кездеседі.

д) іс-әрекетті жүзеге асыруға нысан болған нәрсе – *тау* сөзі. *Дүнйа парасат накасләрдін бойұн таула, Бойұн таулаб дәрйа болұб таштым мән-а (78а, 3-4).* Таула етістігі хикметтерде – 2 рет

кездеседі. Бұл хикметтерде іс-әрекеттерді белгілі бір құралмен салыстыру арқылы қимыл-қозғалысқа түсіру бейнесі сипатталады. Себебі *таулау* етістігі *көңүл* деген сөзбен тіркесіп келгенде төмен, пәс көңілін қалдырып көңіл-күйінің жоғары болатындығын таудың биіктігімен салыстыра беріп тұр. Сонда ***-ла*** жұрнағының беретін мағынасы шектеусіз.

е) қимыл-әрекеттің метафоралануы арқылы қалыптасқан *ташла* етістігі. *Йығды һәммә кәс рай деді ташлады кетті, Беш күндә өтәр 'умрың нечүк йығынурсән (35а, 8). Һа-у һауас ма'-у мәнні ташлағанлар, Чин 'ашық дүр һәр кез аны йалғаны йоқ (40б, 12,). Хақ та'ала пәртәу салды жаным күйді, Йалған 'ашық ма'шуқыдын жанын айар, 'уқбы ішін арқа ташлаб дунйа ізләр (50а, 6). Ташдын қаттығ сүрсаң хабар ей бихабар, 'уқбы ішін арқа ташлаб дүниа ізләр. Айат хадис байан қылсаң қаттығ сөзләр, Заһир адам батинлары шайтан болүр (57а, 7-10). Чин 'ашық кеткән еміш жайын ташлаб, Адһәм каби бәрһәм ұрұб барын ташлаб Хақ та'ала айұмас хақны сеугән ұйұмас, Ғәфилләрні хошламас нигә мұнча ойұрсән (85б, 1-2). Һу дебан ташлаб өзүмні падалар қылғай едім, Құл Хожа Ахмәдні өзің фазлың білә хуләсән-а (98а, 10-11). Ташла бұ дүнйа 'ишратын, Қылғыл ерәнләр хизмәтін (98б, 6). Бәндә болсаң мәнмәнлікні зинһар ташла, Сахарлар жаның қинаб ынмай ішлә Йолдын азған бәндәләрні йолға башла, Бір ләхзада дилләріні сафа қылдым (102а, 12-14). өзін йергә ташлабан Биһуш болұб қалды-йа (106б, 1). Дүнйа ізләб ахирәтні ташлаб өтүң, 'амал қылыб ахираткә бармаймын му (114б, 7).*

Н.К. Дмитриев башқұрт тіліндегі етістік жасаушы ***-ла, -лә*** жұрнақтарын өте өнімді жұрнақтар деп есептейді. Йасауи хикметтерінде кездесетін *аңла, ташла* деген етістіктер де осы еңбекте кездеседі. Ендеше тек орта ғасыр ескерткіштерінде ғана емес, тіліміздің көне сипаттарында кездескендігін, сонымен қатар түркі тілдеріне ортақ тілдік бірліктер деп атауға болады. Біздің ойымыз, негізінен, *таш-ла* етістігіндегі *таш* түбір тұлғасы етістіктен пайда болған ба деген жорамалға тоқтаған болатынбыз. Ал түркі тілдеріне қатысты бірнеше еңбектерді қарап отырып, оның есім сөзден пайда болғандығына көз жеткізіп отырмыз. Алғашқы мағынасы ауыр зат – тасты тастау мағынасы болса, оны лақтыру, бір жерге қалдыру мағынасы арқылы кез келген деректі, дерексіз заттарды, нәрселерді, құбылыстарды қалдыру, тастау мағынасы таралып отыр. Бұл ойымызды башқұрт тіліндегі жолма-жол берілген мына ой дәлелдей түседі: “Наиболее продуктивной аффикс отыменного образования глаголов: *аң* (понятие, мысль) – *аң-ла* (понимай), *таш* (камень) – *таш-ла* (бросай камни >бросай)…” [6,276]. Яғни алғашында *бросай камни* деген тіркес болса, тұрақтала келе *бросай* деп тілдік үнемдеуге ұшыраған. Сол секілді тіліміздегі *таста* етістігі тастың лақтырылуының метафоралануы арқылы жасалып отыр. Метафораланғанға дейін, әрине, бұл етістік ***-ла*** етістік тудырушы жұрнақ арқылы синтетикалық жолмен туындап отыр. Осы морфемамен мағыналас қосымшаның бір түрі ***–да, -дә*** аффиксі. Бұл қосымша ***-ла, -ле*** морфемасының морфтары болғанымен, башқұрт тілінде есім сөздерден етістік туындауы құбақан диалектісіндегі ***л-д*** сәйкестігі деп көрсетілген.

Зат есімге ***-ла, -ле*** жұрнағы жалғанып, туындаған етістіктер саны – 86. Оның ішінде *із* сөзіне ***-ла***, -жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 23, *бағ* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 9, *сөз* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 10, *дағ* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 6, *тың* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 8, *аң* (ес) сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 1, *іс* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 2, *чаң* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 1, *көз* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 1, *йүз* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 2, *ұх* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 2, *баш* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 1, *тіл* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 1, *тау* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 2, *аң* сөзіне ***-ла*** етістік тудырушы жұрнақ жалғанған етістік – 6, *тас* сөзіне ***-ла*** жұрнағы жалғанған туынды етістік саны – 11.

Өзге сөз таптарына жалғанып, етістік тудыратын ең өнімді аффикс ***-ла, -ле*** тұлғасы. ***-ла, -ле*** тұлғасының қазіргі қазақ тілінде ***-да, -де, -та, -те*** деген тұлғалары да бар. Бірақ бүгінгі күнде бұл қосымшалардың ең көнесі, архетипі ***-ла, -ле*** тұлғасы. Бұл тұлғаның өзге түркі тілдерінде түрліше дыбыстық өзгерістермен, алмасулармен келетіндігін ескерсек, қосымшалардың түрлі фонетикалық жамылғылардан тұратынын байқауға болады: Бұл қосымша түркі тілдерінің өзге тармақтарында: тува тілінде ***-na, -ne, -da, -de, -ta, -te*** якут тілінде ***-lao, -lee, -loo, -lөө, -taa, -tee, -too, -tөө; -daa, -dөө, -naa, -nee, -noo, -nөө*** тұлғаларында кездеседі. Көне түркі тілінде ***-ly*** тұлғасында кездессе, орта ғасыр ескерткіштерінде ***-ла, -лә*** тұлғаларында кездеседі. Бұл сөз тудырушы жұрнақ зат есімге, сын есімге, үстеуге, еліктеуішке, одағай сөздерге жалғанып, көп мағына береді. Тілдің дамуының қай кезеңінде де ***-ла, -ле*** қосымшалары белсенді және тұрақты түрде қолданылып келген. Қазіргі тіл тұрғысынан

қарасақ та солай. Дәл осы қосымшадай түркі тілдерінде және оның кез келген дәуірінде сөз тудыру қабілеті, өнімділігі және көпмағынаны сыйғыза алу қасиетімен ерекше деп танылған бұл қосымша семантикалық және функционалдық қызметтерінің жан-жақтылығымен белгілі. Қазіргі тілімізде *таңда, барла аз(да)ған, көп(те)ген, жазда* секілді түбір мен қосымшаға ажыратылмайтын, қалыптасқан тұлғалар бар. Мұндай тілдік бірліктер Йасауи хикметтерінде де кездеседі. Мысалы, *чаңлаб йатсам (13б, 12), тыңла (11б, 3), сөзле (14б, 13), естә (16а, 4), байла (17б, 3), йүзле (14б, 11), аңла (12б, 3), ұйықта (107б, 6), таула (78а, 3).* Көне және орта ғасыр ескерткіштеріндегі тілдік бірліктердің қолданылуы, оларға қосымшалардың жалғануы, беретін мағыналары қазіргі қазақ тілі тұрғысынан қарама-қайшы келіп тұрғанмен, сөздердің қолданылған заманында адамзат баласының тілді қолдану ерекшеліктеріне сай болды. Мысалы, орта ғасырда қолданылған *йүзләб, чаңлаб, сөзле, естә* етістіктерін XXI ғасырда дәл осы күйінде қолдана қоймаймыз. Оның үстіне бұл сөздер дәл осы күйінде қолданылмайды. Сонымен қатар олардың қолданылу өрісі де тар. Демек, қарым-қатынаста жиі қолданылмайды деуге болады. *Чаңлаб сөзі – шаңданып, йүзләб сөзі – жүздес* тұлғасында, ал *естә* етістігі мүлде қазақ тілінде қолданылмайды. *Естә* сөзі қарлұқ тілдер тобындағы тілдерде жиі қолданылмайды. Демек, осы етістік орта ғасырда ***-ла, -ле*** қазіргі қазақ тіліндегідей құранды тұлғада емес, жеке тұрып, сөзге жалғанса, қазіргі тілімізде етіс жұрнақтарын үстеп жалғау арқылы жасалады

Грамматика теориясы қай бағытта зерттелсе де, теориялық діңгегі оның жалпы заңды-лықтарынан алшақтап өзгеріп кетпейді, негізгі грамматикалық ережелерге бағынып тұрады. Қазақ тілінің морфологиясын зерттеп, оқулық жазған А.Ысқақов жұрнақтарды сөз тудырушы, сөз түрлендіруші деп екіге бөледі.[3, 380]. Сөз тудыратын жұрнақтар өзі қосылып айтылған сөздеріне жаңа мағына үстеп, жаңа туынды сөз жасайтындықтан, лексика-грамматикалық категория қатарына жатқызылады. Сонымен қатар ғалымның мына пікірі ғылым үшін құнды: "…қазақ тіліндегі жұрнақтар арқылы сөз тудыру грамматикамен де тікелей байланысты. Ол байланыс жұрнақтардың мынадай екі түрлі ерекшеліктерінен айқын көрінеді. Біріншіден, жалпы грамматикалық категорияларға тән аса абстрактілік қасиет жұрнақтардан да табылады; екіншіден, грамматикалық категорияларға тән тиісті ереже берерліктей жүйелі заңдар жұрнақтарда да бар. Мысалы, есім, я етістік тудыратын жұрнақтардың әрқайсысы топ-топ сөздерді қамтиды да, солардың бәріне де ортақ мағына үстеп, олардың жалпы көрсеткіші ретінде қызмет етеді". Автордың айтқан пікірінен шығатын қорытынды жұрнақтар түрлі сөздерге жалғанғанда олардың беретін мағыналарында ортақтық болады. Себебі жұрнақтардың беретін мағыналары бір. Мысалы, зерттеп отырған тақырыбымызға сәйкес, Қожа Ахмет Йасауидің хикметтерінен мынадай мысалдар алып түсіндіруімізге болады:

Көне түркі және орта түркі дәуірінде кездесетін бұл тілдік бірліктің *еске алып,* яғни *ес +та* зат есімнен етістік тудырушы жұрнақ арқылы сөз туындап тұр.

Уммәтләрің хәуа-ла-сын қылғын мәңә (18 а, 5).

Шайда болуб өзін із-лә-б йүрәр ерміш (19 б, 4).

Пир-и муған хизмәтіндә белің бағ-ла (19 б, 6).

Күйүб пішіб дәрді бірлә йүрәк дағ-ла (19 б, 7).

Хикметтердегі *бағла, дағла, йүзлә, сөзлә, чаңла, естә* етістіктері туындағанда оларға жалғанған жұрнақтар тек жаңа сөз туғызып қана қоймай, жалпы абстрактілі қасиеттерін байқататын мағына туғызады, бір грамматикалық категориядағы сөздерді екінші грамматикалық категориядағы сөздерге алмастырады. Осы жағынан алып қарағанда сөз тудырушы жұрнақтардың грамматикалық категориялар құрамын толықтырар қызметінің ерекше екені көрінеді.

В. Котвич ***-ла, -ле*** қосымшасын құралдық бірлестік септігінің көрсеткіші дейді [7,45]. Бұл, әрине, қосымшалардың (етістік тудырушы және үстеу тудырушы) сыртқы тұлғасының ұқсастығы болар, дегенмен, ғалымның құралдық деп көрсетуінде негіз бар. Мысалы, *із-ле – із* арқылы соңынан жүріп табу, *сөзле* – сөз арқылы ойын жеткізу секілді құралдық мағына бар екені айқын. *Естә, аңла, чаңла* деген етістіктерде, әсіресе, есім сөздерден жасалған етістіктерде де құралдық мағына бар. Демек, мұнда қимылды белгілі бір құрал арқылы іске, жүзеге асыру мағынасы бар екені анықталады. Ал етістіктерге -да, ***-ле*** аффиксі жалғануда мұндай құралдық мағына анықталмайды. *Айла, йығла* етістіктерінде қимылдық көрініс динамика арқылы ғана жасалған.

-ла, -ле тұлғасында салыстырмалылық мән бар екенін де көруге болады. Мысалы, *таулау, тау сияқты болу* секілді мысалдар Йасауи хикметтерінде де кездескендігіне жоғарыдағы деректер дәлел бола алады.

Ж.Тектіғұл: "Якут тіліндегі салыстыру мәнді етістік тудырушы ***-лан*** күрделі көрсеткіштері бойынан өзара астарласып жатқан екі мағынаны ажыратуға болады: 1) қимыл-әрекетті білдіру мәні,

2) салыстыру, ұқсату мәні. Кейін осы екі мағынаның бірігуінен іс-әрекеттің қимыл-сынын, белгісін білдіретін үстеу қосымшасы қалыптасқан. Олай болса, ***-ла //-ле*** қосымшасына тән ежелгі салыстыру мәні кейбір туынды етістіктер құрамында сақталып қалған.[8, 303]

Ғалым етістік тудырушы ***-ла, -ле*** тұлғасының беретін мағыналарын былайша жіктейді:

1. Көптік, көбею, ұлғаю мағынасы: *бала-ла, бұзаула, қозда, жапырақта, гүлде.*

2. Адамзаттың арнаулы мекен-жайын, жерін, орнын, белгілі бір заттың орнын білдіреді: *қыста, (қыстау), жайла (жайлау).*

3. ***-ла// -ле*** белгілі бір істі орындауға негіз болған құрал атымен байланысты іс-әрекет, қимылды білдіретін туынды сөз жасайды: *пышақта, шыбықта, қамшыла, қылышта т.б.*

4. ***-ла*** бірлә септеулігінен қалыптасқан ***-мен*** көмектес септігінің құрамында ежелгі бірлестік (құралды) септігі беретін мағынамен үндеседі. Салыст.: *пышақта-пышақпен кесті, қамшыла – қамшымен ұрды, екеуле – екеуі бірге, шыбықта – шыбықпен ұрды".*

Осы жолдар арқылы ғалым Ж. Тектіғұл ***-ла, -ле*** етістік тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған етістіктердің мағыналарының әрқилы болатындығын көрсетті. Ғалымның ойынша, ***-ла*** қосымшасы көпмағыналы: дүркінділік, біргелестік, қатыстық, сапалық, мағыналарды білдіреді. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: Сөздердің макросемалы екендігі сияқты онда көптеген ұғымдардың жинақталғанына байланысты оған жалғанатын қосымшалар да түбір немесе негіз сөздің мағынасына сәйкес көпмағыналы болу мүмкіндігіне ие.

Қорытындылай келе, ***-ла, -лә*** жұрнағы жалғанған етістіктердің Йасауи хикметтерінде беретін мағыналары функциялық жағынан өрісті екендігін дәйектейтін етістіктер олардың жалғанатын зат атауларының семантикалық топтарымен тығыз байланысты. Хикметтердегі ***-ла, -лә*** жұрнақтары жалғанған етістіктердің мағыналары мен Ж.Тектіғұлдың жұрнақтың беретін мағыналарын сипаттағанын қоса ескергенде мынадай қорытынды жасауға болады:

- ***ла, -лә*** жұрнақтары салыстыру мәнін береді: *таула (78а, 3).*
- ***ла, -лә*** жұрнақтары қимылды бір зат арқылы (мұның ішіне дене мүшелері арқылы жасалған етістіктер де кіреді) жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. *Бағла (59б, 1), көзлә (60а, 10), чаңла (13б, 12), башла (102а, 4), тілде (39б, 2), йүзлә (14б, 11) т.б.*
- ***-ла, -лә*** жұрнақтары дерексіз заттарға жалғану арқылы да жасалады. *Аңла (12б, 3), естә (16а, 4), тыңла (11б, 3), дағла (19б, 7).*
- ***ла, -лә*** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған ұқсату заңдылығы негізінде жасалған туынды етістіктер: *ізлә (44а, 8), істе (102а, 12) , ұхла (107б, 6), башла (102а, 4) т.б.*

-ла, -лә жұрнағына өздік етістің ***-н*** жұрнағы жалғану арқылы құранды жұрнақ болып есептелетін, Йасауи хикметтерінде ***-лан, -лән*** құранды жұрнағы жалғанған етістіктер де кездеседі. Аталған құранды жұрнақ туралы ғалымдардың пікірі бір арнаға тоғысады.

Қорытындылай келе, ең көп туынды етістік жасауға қатысатын сөз табы – зат есім. Зат есімге етістік жасаушы 18 жұрнақтың басым көпшілігі қатысады. Статистикалық талдау көрсеткендей, ең көп етістік тудыруға қатысқан жұрнақ ***-ла, -лә*** жұрнағы. Оның зат есімдерге жалғану диапазоны өте кең. Оның диапазонының кең екенін ең бірінші дене мүшелеріне жалғанып етістік тудыруынан байқауға болады. Себебі табиғаттағы, ортадағы, қоғамдағы қозғалыс тудырушы бірден-бір нысан ретінде оның барлық мүшелері қозғалу арқылы қимыл туындайды. Осы қимыл-қозғалыс етістіктің ***-ла*** жұрнағы жалғану арқылы жүзеге асады. Екіншіден, айналадағы заттардың барлығы да қозғалысқа түсіп, олар да ***-ла*** және т.б. жұрнақтар арқылы қимыл-қозғалысқа түсіп, етістік тудыруға қатысады.

Қорытындылай келе, ***-ла, -лә*** жұрнағы жалғанған етістіктердің Йасауи хикметтерінде беретін мағыналары функциялық жағынан өрісті екендігін дәйектейтін етістіктер олардың жалғанатын зат атауларының семантикалық топтарымен тығыз байланысты. Хикметтердегі ***-ла, -лә*** жұрнақтары жалғанған етістіктердің мағыналары мен зерттеушілердің жұрнақтың беретін мағыналарын сипаттағанын қоса ескергенде мынадай қорытынды жасауға болады:

- ***ла, -лә*** жұрнақтары салыстыру мәнін береді: *таула (78а, 3);*
- ***ла, -лә*** жұрнақтары қимылды бір зат арқылы (мұның ішіне дене мүшелері арқылы жасалған етістіктер де кіреді) жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. *Бағла (59б, 1), көзлә (60а, 10), чаңла (13б, 12), башла (102а, 4), тілде (39б, 2), йүзлә (14б, 11) т.б.*
- ***ла, -лә*** жұрнақтары дерексіз заттарға жалғану арқылы да жасалады. *Аңла (12б, 3),естә (16а, 4), тыңла (11б, 3), дағла (19б, 7).*
- ***ла, -лә*** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған ұқсату заңдылығы негізінде жасалған туынды етістіктер: *ізлә (44а, 8), істе(102а, 12), ұхла (107б, 6), башла (102а, 4) т.б.*

Орта ғасыр ескерткіштерінің ішіндегі шоқтығы биік туындылардың бірі Қожа Ахмет Йасауидің "Диуани хикметі". Йасауи хикметінің тілі туралы ғалымдар түрлі пікір айтқанымен, түркі жұртына ортақ дүние өзге ешбір халықтың меншігі бола алмайды. Өзге тілдің элементтері, өзге тілдің морфологиялық ерекшеліктері басым болғанымен, қазақ жерінде туып, қазақ жерінде денесі жатқан, кесенесі тұрған Йасауидің өзі, оның хикметтері ортақ құндылық болып қала бермек.

1 Йасауи хикметтерінің грамматикалық сипатын үш түрлі тұрғыда қарастыруға болады: 1) лексика-грамматикалық категория, 2) грамматикалық категория, 3) етістіктің ерекше түрлері деп есептелетін есімше, көсемше категориялары және бүтіндей өзге сөз табының грамматикалық сипатын ғана көрсететін айрықша түрі-тұйық етістік деген категориялар. Етістіктің категорияларын бұлай бөлу олардың грамматикалық, семантикалық жақтары негізінде жүзеге асады.

Йасауи хикметтерінде ең көп етістік жасауға қатысқан сөздер – есім сөздер. Әсіресе, зат есім, сын есім сөз таптары туынды етістік жасауға көбірек қатысқан. Хикметте есімдіктер етістік жасауға өте аз қатысса, сан есімдерден жасалған етістіктер мүлде кездеспеген. Бір ғана *сізлеб* етістігі айтуға болады. Бірақ бұл етістік қазіргі қазақ тілінде айтылмайды. Біздің түсінігімізде есімдікке ***-лə*** етістік тудырушы жұрнақ арқылы туындаған етістік субъектінің екінші бір адамға деген құрметін, бәрі сіз үшін деген құрметі мағынасын береді. Бұл қарлұқ тілдерінің ішінде өзбек тілінің элементіне жақындайды.

Жалпы ескерткіштер тілінде бұрыннан қолданылып жүрген туынды етістіктер кездеседі. Бірақ жаңадан жасалған орта ғасырға, сол дәуір кезеңіне тән деп айтарлықтай туынды етістіктер жоқ. Бұл Йасауи хикметтеріне, яғни ескерткішке тән жаңа етістік жоқ деумен бірдей. Түркі түбірлерінен орта ғасырда ерекше етістік тұлғаларын жасау амалы белсенді болмаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ергобек С.С., Ергобекова Ж., Зияева Г. Ясауи хикметтері және «Кисса Мансар Эл-Халлаж» сабақтастығы // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. Филология ғылымдарының сериясы. – № 3 (53), 2015ɣ – 158 б.

2 Керімбекова Б.Д., Таңжарықова А.В. Қожа Ахмет Йасауи хикметтері мен қазақ поэзиясындағы мінәжат жырлардың көрінісі // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. Филология ғылымдарының сериясы. №4(58), 2016 – 142 б.

3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

4 Древнетюркский словарь. – Ленинград: АН СССР, Ин. языкознания, 1969. – 676 с.

5 Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы. Мұраттас, 1993 – 261 б.

6 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва: Изд. АН СССР, 1948. – 276 с.

7 Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва: Изд. Иностранной литературы, 1962. – 45 с.

8 Тектіғұл Ж. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 303 б.

Аннотация

ОБРАЗОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ ОТ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ПУТЕМ АФФИКСОВ *-ЛА,-ЛЕ* В ХИКМЕТАХ ЯССАВИ

Тулендиева Ф.[1], Алиева Л.Б.[1]

[1]*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Яссави*

В статье изучены суффиксы *-ла,-ле* в хикметах Яссави. В разных эпохах своей истории и развития формирование особенностей языка произведений, тракта, изменения в законодательстве, в связи с влиянием истории развития сообщения общества. Радует что многих ученых Казахстана интересует литературный язык хикметов Яссави. Казахский язык по своей типологии и морфологической структуре относится к группе агглютинативных языков. Поэтому новые слова в нем образуются посредством последовательного присоединения к корню или основе слова аффиксов; грамматических суффиксов и окончаний. Явление ассимиляции бывает 2-х видов: прогрессивная и регрессивная. По прогрессивной ассимиляции последующий согласный звук на слоговой границе употребляется предыдущему т.е. к словам, оканчивающимся на глухие и звонкие б, в, г, д прибавляются аффиксы, начинающиеся на глухие согласные: а слова со звонкими, сонорными и гласными в конце требуют аффиксов со звонкими или сонорными звуками. Регрессивная ассимиляция предполагает озванчивание глухих согласных қ, к п на конце слова если прибавляемые аффиксы начинаются на гласные.

Ключевые слова: история языка, словообразовательные суффиксы, образованный глагол, аффикс, языковая единица, хикмет Яссави.

Abstract

FORMATION OF VERBS FROM NOUNS BY AFFIXES -LA, -LE IN HIKMETAH OF YASAVI

Tulendiyev1a F.[1], Alieva L.B. [1]

[1] International Kazakh-Turkish University named K.A.Yesevi

In the article, the suffixes -la, -e in the Yassawi hikmet were studied. In different epochs of its history and development, the formation of features of the language of works, tracts, changes in legislation, due to the influence of the history of the development of the message of society. I am glad that many scientists of Kazakhstan are interested in the literary language of Hikmet Yasawi. The Kazakh language, in its typology and morphological structure, belongs to the group of agglutinative languages. Therefore, new words in it are formed by successively attaching to the root or the basis of the word affixes; Grammatical suffixes and endings. The phenomenon of assimilation is of two kinds: progressive and regressive. By progressive assimilation, the subsequent consonant sound on the syllabic boundary is used by the previous one. To words ending in deaf and sonorous b, c, d, d, affixes starting with deaf consonants are added: and words with sonorous, sonorous and vowels in the end require affixes with sonorous or sonorous sounds. Regressive assimilation involves omission of deaf consonants к, to n at the end of the word if the added affixes begin with the vowels.

Key words: History of the language, derivational suffixes, formed verb, affix, linguistic unit, hikmet Yassawi.

МРНТИ 16.31.61

Д.Д. Шайбакова[1]

[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

ДИАСПОРАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ И ЕГО ЭКСПЛИКАЦИЯ В КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается феномен диаспорального сознания. Диаспоральное сознание тесно связано с понятием идентичности, которая имеет национальную, этническую, личностную составляющие. Категория диаспорной идентичности помогает понять сложность процессов взаимодействия «своего» и «чужого» в мировоззрении и в коммуникации представителей диаспор. Формирующееся диаспоральное сознание неизменно содержит экзогенные черты, при этом сохранность эндогенных черт обеспечивается волей самой диаспоры. Предметом научного изучения языковое диаспоральное сознание стало лишь в последние годы. Однако для русского (русскоязычного) населения постсоветских стран предлагаемые западные модели исследования диаспоральной идентичности, диаспорального сознания неприемлемы. Люди продолжают жить на земле, которую считают своей, которую не покидали, но они оказались в другом государстве с растущим национальным самосознанием титульного этноса.

Ключевые слова: диаспоральное сознание, идентичность, эндогенный, экзогенный выбор.

Введение. Идентичность диаспоры, создавшейся вследствие распада единого государства, определить достаточно трудно. Роджерс Брубейкер называет подобные случаи диаспорами катаклизма [1, 7]. Такая диаспора стремится сохранить свою независимость, свое социокультурное пространство, связь с исторической родиной, при этом она не свободна от влияния контактной среды. Ее осмысление происходит в контексте общей теории идентичности. В дискурсе формируются смыслы идентичности, которые закрепляются в определенных формулах, проявляется диаспоральное сознание. Целью данной статьи является анализ языковой экспликации диаспорального сознания.

Методология исследования. Для обнаружения смыслов идентичности исследователи обращаются к трудам ученых, серьезно занимавшихся данной проблемой: Э.Хобсбаума, А.Смита, Э.Геллнера, Ван дер Берга, Дж. Берри, Г.Кима, В.Ю. Хотинец и др., методам, утвердившимся в разных областях исследования. Условно методы анализа содержания понятия диаспорального сознания можно разделить на интерпретационные и экспериментальные.

Интерпретационный подход предполагает актуализацию значений, смыслов, извлекаемых из дефиниций рассматриваемого предмета. В научной литературе термины «диаспоральное сознание» и «диаспорная идентичность» часто выступают как синонимичные. В сравнении с этнической идентичностью осознание идентичности в диаспоре значительно сложнее: «У представителей такого субэтноса (диаспоры) существует, как правило, двойное или тройное самосознание: сознание принадлежности к государству – национальная идентичность (nationality), к этносу (ethnic identity) и принадлежности к диаспоре (diasporic identity)», – пишет Г.Ким [2]. В последние годы в научных

публикациях активно обсуждается феномен идентичности русских диаспор в силу специфики ее формирования, а именно – вследствие распада единого государства. В российской академической науке различают два вида диаспоры: идентичность русской диаспоры видят в демонстрации этничности (в этом случае применяют термин русская диаспора) или общности языка (российская диаспора). Несмотря на неудачность подобного рода разделения удовлетворительным следует признать сам факт определения системообразующего стержня диаспоральной корпоративности. Анализ публикаций по проблемам русской диаспоры в Казахстане (М.Чеботарев, А.А.Князев, А.В.Лобанов и др.) убеждает в том, что большинство авторов не считают сформировавшейся диаспорой русское население республики именно из-за отсутствия объединяющего стержня. К такому же выводу приходит М.Крамаренко, анализируя ближайший период: **«Русские в ближнем зарубежье не живут общиной и поэтому не являются диаспорой в классическом виде, так как у них не сформировались эффективные институты внутренней консолидации» [3].** Отрицали возможность диаспоральной концептуализации на постсоветском пространстве А.А. Князев [4], С.Ю. Пантелеев [5]. Все эти суждения о диаспоральной идентичности русского/русскоязычного населения основаны на факторе институализации. Другим объединяющим фактором русскоязычного населения М. Рябчук считает «советскость», показывая это на примере Украины [6, 6-31]. В западных же исследованиях центральной является мысль о том, что «проблема российской диаспоры в странах СНГ инспирирована политическими амбициями России и не имеет под собой ни практического, ни академического основания» [7, 11].

Подобного рода квалификация русского населения за пределами России вызывает вопрос: не осложняет ли научное описание категория диаспорной идентичности, диаспорального сознания? Думается, нет. Категория диаспорной идентичности помогает понять сложность механизма взаимодействия своего и чужого, побуждает искать системность, закономерности, общее в их проявлении. В противном случае мы наблюдаем спорадичность, разрозненность, отсутствие системных факторов, закономерностей в осмыслении контактов лингвокультур.

По признанию многих ученых, диаспоральное сознание русских в Казахстане находится в стадии становления, т.к. период разрозненного существования единого этноса еще небольшой, общим является медийное пространство, русский язык имеет высокий статус в стране и используется в той или иной степени всеми слоями населения. Оно формируется в процессе выработки идеи, скрепляющей все поколения иммигрантов. В основе – понимание исторической судьбы народа [8]. Сотрудничество с Россией, интеграция в рамках существующих экономических сообществ способствуют поддержанию связей русских Казахстана с исторической родиной. Помимо исторической континуальности, русскую идентичность связывают с соборностью, что наилучшим образом сформулировал известный философ Н.Ильин. На территории Казахстана Русская Православная Церковь имеет более 200 приходов. Наконец, третий фактор, учитываемый в интерпретации идентичности, – это отношение к языку и культуре этносов. Зарегистрировано более десятка организаций, чья деятельность направлена на сохранение русского языка и культуры. Особое место среди них занимают казачьи организации, они есть в Западно-Казахстанской, Акмолинской, Северо-Казахстанской, Алматинской, Восточно-Казахстанской, Жамбылской областях, однако их корпоративная организация еще не сформирована достаточно прочно, политические ориентации различны [3].

Чем же отличается диаспоральное языковое сознание? Одной из его черт является оценка. В коммуникации на одном языке представителей разных культур значения слов могут быть понятны, синтагматика тоже, различие может быть в оценке [9]. Данное утверждение справедливо по отношению к лексемам, которые обозначают лакунарные концепты, т.е. отсутствующие в других культурах. Однако и в самых, казалось бы, универсальных концептах есть область несовпадения.

Экспериментальный подход предпринимается с целью получения достоверного, соответствующего реальности знания. Для экспликации языкового сознания широко используется ассоциативный эксперимент. Ассоциативные эксперименты, проведенные известным казахстанским психолингвистом Н.В. Дмитрюк, выявили «определенную область несовпадения образов сознания русских, проживающих в Казахстане и России. Например, эти отличия отчетливо проявились в представлениях анализируемых групп испытуемых о таких основополагающих концептах мировосприятия, как Дом и Семья. В словаре РАС зафиксировано больше ассоциаций с негативным и нейтральным отношением к родственникам, практически отсутствует сознание ответственности за семейный клан, не проявляется необходимость «родниться». В полученных ассоциативных реакциях из Казахстана явно проявляется более корпоративное, дружественное отношение к семье и родственным связям, обязательность поддерживания этих связей и отношений не только близкими, но и представителями титульного

этноса Казахстана» [10, 95 с.]. Такая трансформация сознания русских в инокультурной среде объясняется как необходимостью адаптации к условиям существования в этой среде, так и оценочным отношением к ним: воспринимается лучшее, позитивное. Не случайно для русского восприятия так важны оттенки значений, коннотации, смыслы. Именно прагматически значимые единицы, тексты, модели речевого поведения важно адекватно интерпретировать в целях успешной коммуникации. Так, этикет казахов не допускает критики кого-либо, но можно пожелать человеку того, чего у него нет – доброты, стойкости и т. д., часто в образном выражении. Слово для казаха значимо, орнаментальность речи выполняет не только эстетическую, но и экспрессивную функцию. Потому «нельзя принимать пожелания казахов за комплимент: за ними лежит глубокий философский смысл» [11, 54]. В перманентной бикультурной коммуникации неказахи овладевают данным культурным кодом в процессе социализации. При этом по отношению к обозначенным явлениям в языковой общности есть централы – те, кто старается следовать общепринятым нормам, и маргиналы – пренебрегающие ими. Если в первой группе оказываются представители других культур, то они переформулируют чужую культуру в рамках своего лингвокультурного опыта. Однако для взаимопонимания репертуар семиотических знаний должен быть общим или, по крайней мере, схожим. Говорящий использует знаки, свои и чужие, вербальные и невербальные, соответствующие ситуации общения.

Результаты. В целом, характеризуя диаспоральное сознание русских Казахстана, следует учитывать: а) общие черты русского менталитета, сформированные исторически (соборность, этатизм, патернализм, хлебосольство, религиозность, лень, самовозвеличивание и бескорыстие и др.); б) ценности советского периода (коллективизм, равенство, патернализм, приоритет трудового коллективизма, противостояние западной культуре); в) смятение после распада СССР (стремление полагаться больше на себя, чем на государство (апатернализм), социальная мобильность и вместе с тем безверие, неуверенность некоторой части диаспоры в завтрашнем дне; г) ментальные представления казахов, воспринятые русскими (уважительное отношение к старшим, гостеприимство) [12].

Код культуры определяет эмпирические порядки (М.Фуко). К «культуроносным» языковым знакам и приемам относятся: 1) безэквивалентная лексика; 2) паремиологические и фразеологические единицы; 3) стилистические особенности; 4) коммуникативные стратегии и тактики; 5) речевой этикет.

Отмеченные различия в культуре и менталитете ставят перед русской диаспорой выбор – эндогенный или экзогенный. Первый нацелен на сохранение этнического, родного содержания, второй допускает проникновение чужеродного. В отношении языка отмечено следующее: «Экзоглоссная направленность обеспечивает ксенизацию языковой системы и является направляющим звеном в цепочке преобразований языковой системы», – констатирует Ю.Кобенко [13]. Экзоглоссия понимается как функционирование языка, при котором «степень цитирования культуры-донора в языке-реципиенте средствами языка-донора чрезвычайно высока» [14, 24].

Обосновывается явление экзоглоссии в социолингвистическом, контактологическом, психологическом планах. В когнитивном плане признается, что особенностью диаспорального сознания является эклектичное представление концептов. Например, концепт «евразийство», актуальный и для России, в казахстанском дискурсе имеет отличное содержание. Для России евразийство – это противопоставление себя Западу и присутствие восточных черт, напротив, для Казахстана – это противопоставление себя Востоку и присутствие европейских черт. Центральноазиатский регион имеет отличительные признаки, которые в последнее время принято квалифицировать как евразийские. Безусловно, они воспринимаются представителями разных этносов, проживающих на территории Казахстана. Соответственно, «дискурсивность языковой личности в инокультурной языковой среде носит амбивалентный характер» [15, 7]. Однако здесь вопрос заключается в доминировании тенденций пуризма или гибридизации. Готовность русских к гибридизации ряд ученых объясняет диахроническими причинами: «В массовом сознании русских обнаруживается исторически миграционная парадигма. Ее также утверждал факт постоянной колонизации. Русское языковое сообщество – это многомерные субцивилизационные пространства с нечеткими границами. Собственный – эндогенный выбор России заключается в определении вектора ее эволюции как сохранения своей цивилизации. Экзогенный выбор – вероятность существенного ограничения эндогенного выбора или даже отказа от него» [16 10]. Сказанное по отношению к русскому языковому сообществу вообще в значительной степени проецируется на ситуацию в постсоветских странах, где этот выбор – эндогенный или экзогенный – обязателен.

Заключение. Диаспоральное сознание казахстанских русских проявляется в смешанной идентичности. На язык и коммуникацию диаспоры влияют интенсивность контактов с исторической родиной, стратегия на кооперацию или изоляцию в стране проживания. Регулирует процесс проникновения «чужого» социальный контроль.

Список использованной литературы:

1 Брубейкер Р. «Диаспоры катаклизма» в Центральной и Восточной Европе и их отношения с родинами (на примере Веймарской Германии и постсоветской России (перевод с англ. Е.В. Вишневской) // Диаспоры. 2000. – № 3. – С. 6-32.

2 Ким Г.Н. Трилемма корейцев Центральной Азии: диаспоризация, эмиграция, или репатриация? [Электрон.ресурс]. 2014. – URL: http://koryo-saram.ru/trilemma-korejtsev-tsentralnoj-azii-diasporizatsiya - emigratsiya-ili-repatriatsiya/24.09.2014 (дата обращения: 12.07.2016).

3 Крамаренко М. Русские стран СНГ: от диаспоры катаклизма к полноценной общине. В постсоветских государствах русские оказались не готовы жить диаспорой. [Электрон.ресурс]. – 02.10.2015. – URL: http://www.ruvek.info/?module=articles&action=view&id=10041. (дата обращения: 12.07.2016).

4 Князев А. А. Этническая идентичность и организационные проблемы русских и русскоязычных общин в Киргизии и Центральной Азии // Русские в Киргизии. – Бишкек, 2008. [Электрон.ресурс]. – 13.09.2016. – URL: http://vksrs.com/library/russkie-v-kirgizii/ (дата обращения: 12.07.2016).

5 Пантелеев С. Ю. Русские в России и за рубежом: один народ, разные судьбы? // Русская идентичность на постсоветском пространстве. – М., 2008. [Электрон.ресурс]. – URL: http://libed.ru/knigi-nauka/1226503-1-udk-323-100-87-1611-082-bbk-russkaya-identichnost-postsovetskom-prostranstve-pod-red-panteleeva-inforos-2.php. (дата обращения: 12.07.2016).

6 Рябчук М. Кто самая крупная рыба в украинском пруду (Новый взгляд на отношения меньшинства и большинства) // Диаспоры. 2002. – № 2. – С. 6-31.

7 Пилкингтон Х., Флинн М. Чужие на родине (Исследование «диаспоральной идентичности» русских - вынужденных переселенцев) // Диаспоры. 2001. – № 2-3. – С. 23-28.

8 Ким Г. Диаспоральное самосознание и диаспорный язык. [Электрон.ресурс]. – URL: /www.academia.edu (дата обращения 26.08.2016).

9 Сергеева А.В. Русские. Стереотипы поведения, традиции, ментальность. – М.: Флинта-Наука, 2004. – 328 с.

10 Дмитрюк Н.В. Русская ментальность и ее трансформация в различном геополитическом пространстве // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. 15 Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: Калуга, 2006. – С. 94-96.

11 Каракозова Ж. К., Хасанов М.Ш.. Космос казахской культуры. Издание третье, переработанное. – Алматы: ТОО «Эверо», 2011. – 67 с.

12 Шаяхметова А.А. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социолингвистический и психолингвистический аспекты. Дисс.канд.филол. наук. 10.02.19. – теория языка. – Алматы, 2007. http://minatom.net/176940-YAzykovoe-soznanie-i-osobennosti-ego-proyavleniya-u-predstaviteleiy-russkogo-i-kazahskogo-etnosov-sociolingvisticheskiiy-i-psiholingvisticheskiiy-aspekty.html

13 Кобенко Ю.В.Особенности описания экзоглоссной динамики эволюции немецкого языка в условиях американизации. [Электрон.ресурс]. – URL: http://www.rusnauka.com/9_KPSN_2011/ Philologia/3_83796.doc.htm (дата обращения 28.07.2016).

14 Снисар А. Ю., Кобенко Ю. В. Лингвистические рамки и инструментарий теории экзоглоссии // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2011. – 9 (111). – С. 24-27.

15 Трубчанинова М.Е. Языковая личность в инокультурной среде: по данным русскоязычной технически опосредованной коммуникации носителей китайского языка: автореф. дисс. канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 – теория языка. – Воронеж, 2008. – 23 с.

16 Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Ч.2. Аксиологические предпосылки цивилизационного выбора России //Вопросы философии. 2015. – №6. – С.3-17.

Аңдатпа

ДИАСПОРАЛДЫ САНА ЖӘНЕ ОНЫҢ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЭКСПЛИКАЦИЯСЫ

Шайбакова Д.Д.[1],

[1]Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Бұл мақалада диаспоралды сананың феномені қарастырылады. Диаспоралды сана ұлттық, этникалық, жеке құрылымнан тұратын сәйкестік ұғымымен тығыз байланысты. Диаспоралды сәйкестіктің санаты, диаспора өкілдерінің көзқарасындағы және коммуникациядағы “өзіндік” және “өзгелік” қарым-қатынастың қиындығын түсінуге көмектеседі. Құрылып келе жатқан диаспоралды сана өзгеріссіз экзогендік тұстардан тұрады, дегенмен, эндогендік тұстың сақталуы әр диаспораның өз ерігі.Тілдік диспоралды сананың ғылыми зерттеулері соңғы жылдарда дамыды. Алайда, посткеңестік мемлекеттердің орыс (орыс тілді) тұрғындарына ұсынылатын диаспоралды сәйкестіктің батыс зерттеу модельдері диаспоралды санаға қолайсыз. Халық өзінікі деп санайтын, көшіп кетпеген, бірақ, олар ұлттық титулдық этностың сана-сезімі өсіп келе жатқан өзге мемлекетте тіршілігін жалғастырып келеді.

***Түйінді сөздер*:** диаспоралды сана, сәйкестік, эндогендік, экзогендік.

Abstract

DIASPORIC CONSCIOUSNESS AND ITS EXPLICATION IN COMMUNICATION

Shaibakowa D.D.[1]

[1]*Abai Kazakh National Pedagogical University*

Diasporic consciousness phenomenon is considered in the article. Diasporic consciousness is associated with the identity term, which includes national, ethnical and personal components. The diasporic identity cathegory helps to understand "own" and "alien" in world view and communication of diaspor's representatives. The forming diasporic consciousness constantly contains exogenous features, and the endogenous features are preserved by diaspor's will only. Linguistic diasporic consciousness is considered as an object of scientific research only last few years. But for the post-Soviet countries' Russian (Russian speaking) population the offered western models of diasporic identity, diasporic consciousness are inappropriate. People still live on the land which they believe it's their home, and which they have not leave, but this land became an other country with growing national sense of a titular ethnic group.

***Key words*:** diasporic sense, identity, endogenous, exogenous choice.

ҒТАХР 16.21.47

Г.П. Шаһарман[1]

[1]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы қ. Қазақстан

М.ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭМОТИВТІ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада психолингвистиканың негізгі нысандарының бірі болып саналатын эмотивті лексика мәселелері қарастырылған. Адам сезімінің шынайы табиғатын, ынта-ықыласын, жалпы эмоциясының ішкі әлемінен сыртқа сөз құдіретінің күшімен берілуін тілдің, яғни, эмотивті лексиканың қызметі екені жан-жақты талданған.

Эмотивті лексиканың қызметі М.Жұмабаев поэзиясындағы көркемдегіш құралдарды жасаушы тілдік бірліктер арқылы талданған. Ақын өлеңдерінің көркемдік деңгейіне негіз болған эмотивті сөздердің адам психологиясының әр қырынан ашылуына әсерін өлең жолдарынан алынған нақты мысалдар арқылы дәлелдеген. Эмотивті сөздер арқылы жасалған поэтикалық құралдар-метафора, эпитет, теңеудің М.Жұмабаев қолданысындағы ерекшеліктері мен олардың көңіл-күйдің әр кезеңіндегі эмоциялық-экспрессивті реңктері айқындалған. Сөйлеушінің ойын дәл жеткізе алатын бейнелі қолданыстардың тілдік бірліктер арқылы жасалуы, мәтіннің көркемдігіне ауқымды үлес қосатыны нақты дәлелденген.

Түйін сөздер: психолингвистика, эмотивті лексика, тілдік бірліктер, көңіл-күй, эмоциялық-экспрессивті реңк, метафора, эпитет, теңеу, поэтикалық құрал.

Эмотивті лексика – психолингвистиканың негізгі нысандарының бірі болып саналады. Соңғы уақытта зерттеуші ғалымдар эмоция мен сезімді білдіретін лексиканың сипаттамасын антропоөзектік тұрғыдан қарастыруды қолға ала бастады.

Адамның эмоциясы оның ең күрделі жүйелерінің бірі болып саналады. Эмоция адамның іс-әрекетінің, өмірлік тәжірибесінің барлық қырынан байқалады. Адам жанының күйі үнемі өзгерісте болатыны белгілі, бірде сабырлы рахат күйде болса, енді бірде қатты қамығып, жабырқауы мүмкін. Сондықтан А.А. Леонтьевтің зерттеулерінде айтылғандай, адам жанының жай-күйі мен сезімі психологтардың ғана емес, сонымен қатар тіл мамандарының да көзқарасымен жан-жақты, толық зерттеуді қажет етеді [1,3]. Мұның басты себебі – айтушының сезім күйін білдіретін және оның тыңдаушының эмоциясына әсерін жеткізу үшін қолданылатын тілдік құралдар болып табылады.

Көркем мәтіннің кеңістігі адам эмоциясы мен оның сезім әлеміне сай құрылады. Адам сезімінің шынайы табиғатын,құштарлығын, ынта-ықыласын, жалпы эмоциясының ішкі әлемнен сыртқа сөз құдіретінің күшімен берілуін тілдің, яғни, эмотивті лексиканың қызметі екенін көреміз.

Бұл – эмотивті лексиканы зерттеу маңыздылығының айқын дәлелі. Эмотивті лекиканың қызметін жан-жақты қарастырудың тағы бір маңызы – көркем мәтіннің идеялық мәнін аша отырып, адам психологиясын тұтастай түсінуге мүмкіндік береді. Өйткені шығарма кейіпкерлерінің эмоциялары ерекше психологиялық шындықты бейнелейді. Көркем шығармада эмоцияны әр қырынан көруге болады, сюжеттік желісінің даму барысында ондағы кейіпкерлер түрлі жағдайларға қарай, басқа субъектілермен қарым-қатынаста түрліше өзгеріп отырады.

Тіл лексикасының кез келген ақпаратты оның әр түрлі стильдік реңктері мен мәнінің нәзік тұстарын толық жеткізе алатын мүмкіндігі өте зор. Лексика-семантикалық деңгейдің стильдік байлығы оның құрамына кіретін тілдік бірліктері ғана емес, сонымен бірге оның әртүрлі сапасы мен көпқырлы жүйесімен де ерекшеленеді.

Тілдің лексика – семантикалық саласының шеңберінде біз кез келген тіл бірлігінің әуел бастағы негізгі мағынасымен қатар, көптеген синтасистік категорияларға бергісіз, қайталанбайтын, нақты стильдік реңк беретін жақтарын да айқын көреміз. Мәселен, «қалжыңқой», «мысқылшыл», «зор», «аққөңіл» сияқты экспрессивті-эмоционалды реңктегі сөздерді осыған жатқызуға болады. Бұлардың бірі сөзге жағымды реңк берсе, енді бірі жағымсыз реңк береді.

Сөздің экспрессивті – эмоционалды реңкі оның әуелдегі мағынасының бағалауыштық элементінің негізінде пайда болады. Тек сөйлеушінің белгілі бір құбылысты сипаттауы барысында оның эмоциясына қарай бұл сөздердің бағалауыштық қызметі қоюланып, арта түседі. Сондықтан бағалауыштық реңк мұндай сөздердің түпкі мағыналарынан айқын көрініп тұрғандықтан, оларды басқа қолданыста жұмсау мүмкін емес [2,25].

Көпмағыналы сөздердің ішінде де тура мағынасында бейтарап стильдік қызмет атқарғанмен, ауыспалы мағынасында ерекше айшықты эмоцияны білдіретін сөздер кездеседі, мысалы, періште (бейкүнә адам),қасқыр(күшті адам).

Кейбір сөздер эмоцияналдық реңкке сөздердің бірігуі арқылы айналады:қолжаулық (өзгенің, қолшоқпар, жатыпішер, бейбақ,жалаңаяқ...т.б.)

Енді бір топ сөздер қосымшалардың жалғануы арқылы эмоциялық мәнге ие болады, мысалы, қалталы (дәулетті адам), азулы (ықпалы күшті адам).

Фразеология да сөйлеу мәнерін айшықтап жеткізетін құралдарға аса бай. Олар сөзге ерекше экспрессивті мән үстеп, қайталанбас ұлттық нышан береді. Тілдің көркемдігі көбінесе оның фразеологиясына байланысты. Фразеологиялық бірліктертердің басым бөлігі қарапайым сөзбен немесе бейнелі құрылымдар да бере алатын ұғымдарды жеткізеді.Алайда олар синонимдес сөздер мен бейнелі оралымдарға қарағанда, тұтас мағыналарымен,әсіресе,экспрессивтілігімен ерекшеленеді.

Тілдік тұрғыдан көркем мәтін ретінде шығармаға қойылатын негізгі талап – оның көркемдік деңгейі. Ал туындының көркемдігі бейнелі қолданыстарға тікелей байланысты.Сөйлеушінің ойын дәл жеткізе алатын бейнелі қолданыстардың тілдік бірліктер арқылы жасалатынын ескерсек, мәтіннің көркемдігіне ауқымды үлес қосатынын көреміз.Прозалық шығармаларға қарағанда, поэзия мәтінінің әлдеқайда әсерлі, көркемдік деңгейінің жоғары болатыны белгілі.Туындыдағы оқиғаға, құбылысқа деген суреткердің көзқарасы, эмоциясы тілдік құралдар арқылы сыртқы ортаға жеткізіледі. «Поэзия өмір шындығын ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз әлгі ақындық, көркем ой жеткізудің құралы».

Көркем тілдік құралдарды қолдану барысында әр суреткердің өзіндік ерекшеліктері болады. Кейбір авторлардың шығармаларында метафора,теңеу, эпитеттер, кейбіреуінде ауыспалы мағынадағы поэтикалық құралдар, үшіншілерінде синтаксистік оралымдар мен фрзеологимдер жиі кездеседі.

М.Жұмабаев шығармаларында көркем бейне, образ жасауда көркемдегіш құралдар ретінде: метафора,теңеу мен эпитеттер, троп пен фигура көбірек қолданыс тапқан. Біз осы көркемдегіш құралдарды жасаушы негізі материалдар болып саналатын тілдік бірліктердің қызметін айқындай түсуді жөн көрдік. Ақын метафораны шебер қолдана білген.Метафораның әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалатыны белгілі. Сонымен қатар екі түрлі қызмет атқарады: белгілі бір затқа ,не құбылысқа сипаттама беру және сол заттың, не құбылыстың, не адамның атын атау(номинация). М.Жұмабаевтың өлеңінде атауыштық мағынада қолданылған метафора зат есімге І жақтың *–мын* жалғауы жалғанып, номинативті-эмотив сөз арқылы жасалып тұрғанын көрсетеді:

Арыстанмын, *айбатыма кім шыдар?!*
Жолбарыспын, *маған қарсы кім тұрар?!*
Көкте – ***күнмін,*** *жерде –* ***желмін*** *гулеген*
Жер еркесі желдің жөнін кім сұрар?!
немесе,
Жалынмын *мен, келме жақын, жанарсың.*
Тұлпармын *мен, шаңыма ермей қаларсың.*
Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жоқ,
Көз қырымен күліп қана қарармын.

(«Мен кім?»)

Бұл шумақта ақын ерекше эмоционалды-экспрессивті реңк беріп тұрған «арыстанмын», «жолбарыспын», «күнмін», «желмін», «жалынмын», «тұлпармын» сияқты эмотивті сөздердің күшімен өзінің көңіл-күйін, жан тебіренісін тереңдетіп, әсерін күшейтіп жеткізіп тұр. І жақтың жіктік жалғауын ақын ойын жинақтап беру үшін қолданады. Бұл сөздердің түпкі астарынан « арыстандай айбатты», «жолбарыстай қайратты», «ешкімнің қолы жетпейтін Күннің», «ешкім жөнін сұрамас желдің» кейіпіндегі, бойын зор күш-қуат кернеген адамның психологиялық ахуалы айқын көрінеді.Ақын өзінің сол сәттегі ішкі әлемінің, жан-дүниесінің күйін бағалауыштық мәні бар осындай эмоционалды-эспрессивтік сөздер арқылы тыңдаушының түйсігіне лек-легімен құя отырып,оны да сол күйді бірге кешіп отырғандай әсерде қалдырады.Осындай сезім күйінің уәжділік негізі-сол кездегі қоғамдық өзгерістер мен жалпы әлеуметтік жағдай екенінін дәлелдей түседі. Өйткені ақынның сол қоғамдық құбылыстарға деген көзқарасы өзінің бойындағы асқақ сезімі мен буырқанған өршіл мінезінен анық байқалады.

М.Жұмабаевтың өлеңдерінде осындай көркемдік, бейнелілік тудыратын сөздердің ең үлкен тобы – эпитеттер. Эпитет-көркем әдебиеттің бейнелілік тудыратын аса мол поэтикалық құралдарының бірі. Бұл дәстүрлі қолданыс табиғат лирикасында жиі кездеседі. Эпитет арқылы тіркестер жасау Мағжан поэзиясында да негізінен алғанда табиғат көркін берумен байланысты. Адамның түр-түсін, заттың ерекше белгісін сипаттауда эпитеттің өзіндік атқаратын рөлі бар.Осы тұрғыдан алғанда, бағалауыштық эпитет – эмоциялы жай-күйді білдірудің тікелей құралы болып табылады. Ақын жай көзге көрініп тұрған табиғаттың көрінісіне эпитет арқылы құпиясы мол, қосымша сырлы сипат береді.Эпитеттің эмоционалдық әлеуетін күшейтіп тұрған ақын қолданысындағы бағалауыштық мәні бар сөз тіркестері. Мысалы, «көк мұнар», «қара нар», « қап-қара қорғасын», «аппақ шаш», «жасыл шырша», «ыстық жас», т.б. М.Жұмабаев осындай дәстүрлі тіркестермен қатар, авторлық, жеке «семантикалық өткірлігі» жағынан басым, сөз тіркестерін де кеңінен қолданады. Мәселен, жиі қолданылатын «жер-ана» тіркесінен гөрі, «аспан ана», «меруерт қар», «тарғыл тас», «ашулы асқар», «асау су», «толқын ту» сияқты тіркестер табиғатты суреттеуінде жиі кездеседі.Оны мына өлең жолдарынан байқаймыз:

Оранып өмір бойы ***көк мұнарға,***
Аспанды алып Ала емген арда,
Айбынды ***аспан ана*** *алып туған*
Бөбегін бөлеп қойған ***меруерт қарға.***

...

Иірілгекн айдаһардай ***ашулы асқар,***
Томсарған туғаннан-ақ ***тарғыл тастар.***

(Алатау)

Ақын құбылысқа немесе оқиғаға қатысты өз эмоциясын лайықты жеткізу үшін эпитетті жасап тұрған эмотивті сөз тіркестерін әр түрлі формада қолданады.Мысалы, асау су, меруерт қар, сүмбіл шаш, жас жүрек,алтын үміт, күміс көбік, бота көз,т.б. Мұнда сөз тіркесінің құрамындағы бағыныңқы сыңар түбір қалпында тұрып, зат есімнің сынын,сипатын білдіріп тұр.Суреткердің тыңдаушыға жеткізу барысындағы сезім күйіне эмоционалдық реңк береді.Сонымен қатар қосымшалы түрлері де кездеседі.Мысалы, сиқырлы сәуле, ессіз жүрек, жынды жүрек, сорлы жүрек,улы бал, ашулы асқар, т.б. Мұнда бағыныңқы бірінші сыңар болып тұрған зат есімдерге сын есім тудыратын – лы, -лі, -ды, -ді, -сыз, -сіз жұрнақтары жалғанып эмоционалдық мән беріп құбылыстың санадағы көрінісін экспрессивті сипатта сыртқа жеткізіп тұрғаны байқалады:

Ессіз жүрек *тулады,бермеді ырық,*
Ақыл сорлы ере алмай, қалды тұрып.
Ессіз жүрек, *бөгелші біразырақ,*
Үңіліп отыз тұр ғой, арты-қырық,

...

Мені атама,бұл жүрек –жынды дерсің,
Ұмтылған аламын деп Күнді дерсің,
«Сүйіп-күліп, күйіп-көз жасын төгіп,
Жынды жүрек *өлді де тынды!» - дерсің.*

(Жан сөзі)

Ақын эпитет арқылы бір жүректің әр түрлі сәттегі құбылған күйін (бірде ессіз, бірде жынды, бірде сорлы күй кешкенін) жеткізу үшін сын есімдерді өте ұтымды қолданған. Бұл тілдік бірліктер тұтастай алғанда адам психологиясының түрлі өзгерістерін сол қалпында әсерлі жеткізуге қызмет етіп, экспрессивтілігі артып тұр.

Теңеу де М.Жұмабаев шығармаларының тілінде жиі кездеседі. Ақын табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкерлердің портреттерін жасауда, мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда, басқа да толып жатқан оқиға, құбылыстарды баяндауда ұтымды стильдік тәсіл ретінде теңеулерді өте белсенді қолданған. Теңеу басқа тілдік бірліктерден өзінің логикалық құрылымы, семантикасы, стильдік функциясы және танымдық мүмкіндігі арқылы өзгешеленіп тұрады. Сонымен қатар теңеу тілдің барлық деңгейлерімен – фразеологиясымен де, сөз тудыру жүйесімен де, синтаксисімен де тікелей байланыста болады. Әрбір халықтың көркем әдебиеті бір-бірінен ең алдымен, өзінің образдар жүйесімен, сөз бейнелеу тәсілдерімен ерекшеленеді. Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері - ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері. Бұларсыз ешбір ұлт әдебиеті өмір сүре алмайды. Теңеу көркем әдебиетте айтылған ойдың эмоционалды-эксперссивтік әсерін күшейтіп, эстетикалық сипатын нәрлендіреді. Теңеу образында қолданылған сөздерге қарап, әр халықтың тарихы мен мәдениетінен мағлұмат алуға болады. Ал әдебиеттің көркемдік деңгейін биіктететін бейнелеу тәсілдерін жасаушы сол халық тілінің лингвистикалық қоры.Осындай бай лексикалық қабаттан тұратын тілдік қор ұлттық-танымдық болмысты тереңірек тануға мүмкіндік береді.Осы орайда, зерттеуші С.Жиреновтің: «...қазақ тілінің лексикалық қабаты тіл табиғатына тән элементтерді соншалықты бойына сіңірумен қатар этностың мәдени-танымдық болмысына тән этникалық бедерлерді де барынша қамтыған жүйе болып табылады» деген пікірі біздің ойымызды дәлелдей түседі [3, 44]. Мысалы, мына өлеңдеріне назар аударатын болсақ,ақын қолданған теңеулерден ұлттық нақышты айқын аңғаруға болады. *«Керсендей үлкен аяқпен», «Хор сықылды сол сұлу», «Бейне бір жаны енеді»* деген өлең жолдардарынан кішкентай аяқтың көлемін ұлттық үлкен ыдыс- керсенге;қыздың сұлулығын хор қызының сұлулығына; бұйығы,тыныш жатқан даланының жандану күйін жеткізіп тұрғандығын көреміз:

Болсын жаты, жақыны,
Жоқ асынан тартыну.
Жылы жүзді бәйбіше
Керсендей *үлкен аяқпен*
Ұстата саумал береді.
...
Тісі меруерт тізілген.
Белі қыпша үзілген,
Хор сықылды *сол сұлу:*
«Ха-ха-ха!» деп күлгенде,
Бұйық жатқан кең дала
Бейне бір *жаны енеді.*
(Өткен күн)

Бұлар байырғы қолданыстағы теңеулер болғанымен М.Жұмабаевтың шығармашылығында бағалауыштық мәндегі эмоционалдық реңкімен ерекше эстетикалық сипат беріп тұр. Қазақ тіліндегі теңеулерді Т.Қоңыров жасалу жолдарына қарай он топқа бөлгендігі белгілі [4,11]. Олар мынадай:

1) *-дай-дей, -тай-тей, -дайын-дейін, -тайын-тейін* жұрнақтарының көмегімен;
2) *-ша-ше* жұрнағының көмегімен;
3) шығыс септігі жалғауының *(-нан-нен, -дан-ден, -тан-тен)* көмегімен;
4) *секілді, сияқты, тәрізді ,іспетті* сөздерінің көмегімен;
5) ***бейне*** сөзінің көмегімен
б) *тең* сөзінің көмегімен;
7) *ұқсас* сөзінің көмегімен;
8) *параллелизм* тәсілі көмегімен;
9) *аралас тәсілдің* (бейне және *-дай-дей;* бейне және секілді) көмегімен;
10) қосалқы тәсілдер **көмегімен**;

Келтірілген теңеулерді осы жасалу жолдарына қарай талдайтын болсақ: «керсендей» салыстыра теңеу мақсатында зат есімге сын есімнің *–дей* жұрнағы жалғануы арқылы жасалып тұр (зат е.+дей); «Хор сықылды сол сұлу» теңеуінде зат есімге *сықылды* сөзі тіркескен (зат е.+сықылды);«бейне бір жаны енеді» қолданысында *бейне* сөзінің көмегімен жасалған.

Мағжан өлеңдерінде теңеудің байырғы түрлерінің бірі- жалаң теңеулер де жиі қолданылады. Т.Қоңыровтың айтуынша, теңеудің бұл түрінде сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері толық болмайды немесе кейбірі түсіріліп айтылады. Ондай теңеулер, синтаксистік тұрғыдан келгенде, жалаң сөйлемге ұқсайды. Мысалы төмендегі өлең шумақтарының біріншісінде қатысуға тиісті тұрлаусыз мүшелер, ал екінші шумақта тұрлаулы мүше толық емес. Мұнда ақын – *дай* жұрнағы арқылы жасалған жалаң теңеулермен жайқалған бақтың көрінісін бағалай отырып, эмоционалды –экспрессивті сипатта жеткізген.

Жүректе, мені де өрте, бір күл қалсын,
Жүректе, жоқ құл емес, мың күл қалсын.
Сайрарға өмір бойы ***судай*** *сұлу,*
Жанымда сиқыр жырлы бұлбұл қалсын...

Тізілген түйме меруерт тұтқа таптап,
Жандардай *жарқыраған тәп-тәтті таң.*
Жас өрік ай нұрында ***ақ алтындай,***
Жас үзім-зүбәржаттан тізген шашақ.
(Тұранның бір бауында)

Жалаң теңеумен қатар құрылысы жағынан күрделі теңеу де жиі қолданылады. Өйткені ойы күрделі ақын Мағжанға күрделі теңеуді қолдану тән құбылыс."Мұнда не образ, не предмет немесе екеуі де өздеріне бүтіндей күрделі ұғымды негіз етіп алады да, соның нәтижесінде күрделі ойға негізделген, шытырман суретке құрылған, эмоциялық-экспрессивтік әсері күшті теңеулік образдар жасалады",- дейді Т.Қоңыров [4,23]. Негізінен, мұндай екі немесе одан да көп тілдік компоненттерден жасалатын теңеулер адамның не құбылыстың кейпін беруде қолданылып, суреттеліп отырған объектіге айрықша бейнелілік үстеп, оның экспрессивтілігін арттыра түседі. Ақынның ойы тұтас, санадағы образы тыңдаушыға айқын жеткізіледі.Мына өлең жолдарына назар аударатын болсақ, оған көз жеткізуге болады:

Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай,
Бөкеңнің жас жолбарыс жеткіншегі
Аузынан жалын шашқан жас Жанатай,
Найзасын нажағайдай ойнататын
Жас барыс Бәсентиін Сарымалай.
...
Майданда от шашқандай оқ шашатын
Сырттаны Бәсентиін ер Сырымбет,
Осындай өңшең көкжал жиылыста
Күңіреніп жолбарыстай: «Жау қайда ?» - деп.
(Батыр Баян)

Ақын күрделі теңеулері арқылы сол кездегі батыр бабаларымыздың жауға шабар алдындағы кескін-келбеттерін,нағыз сын- сағаттағы қаһарлы да айбатты кейіптерін айна қатесіз дәл жеткізе білген. Ал мұндағы күрделі компоненттің теңеу жасап тұрған негізгі белгісі *–дай* жұрнағы жалғанып тұрған сөздер көбінесе ортасында не соңында орнналасқан. Демек бұлар да объектінің жай-күйін көрсетіп тұрғандықтан бағалауыштық мәнге ие эмотивті сөздер қатарына жатады.

Қорыта айтқанда, эмотивті лексиканың поэзиядағы қызметі арқылы адам психологиясының әр сәтін, оның эмоциялық әлемі мен сезім сырларын дәл басып көрсетіп, шығарманың көркемдік деңгейін көтеретін тілдік құрал екендігіне көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1997. – 287 с.*

2 Плотнткова А.М. Когнитивные аспекты изучения семантики: Учеб.пособие. – Екатеринбург, 2005. – 140 с.

3 Жиренов С.А. Қазақ тіліндегі сөз мағыналарының парадигмалық қатынастар мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы. – №2(52). – 2015. – Б. 41-45.

4 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.

5 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы, I-II том. – Алматы: Білім, 1995. – 180 б.

Аннотация

ФУНКЦИЯ ЭМОТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ЖУМАБАЕВА

Шаһарман Г.П. [1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

В статье рассматриваются проблемы эмотивной лексики, которая считается одним из главных объектов исследования в психолингвистике. Так как истинная природа человека: чувства, желания, общее состояния души передаются с помощью эмотивной лексики. С этой целью в статье проанализированы все функции эмотивной лексики при передачи внутреннего состояния человека наружу.

Функция эмотивной лексики анализируется посредством языковых единиц, составляющих изобразительные средства поэзии М.Жумабаева. Воздействие эмотивных слов, служащих основой художественного стиля поэта, на всестороннее раскрытие психологии человека анализируется на конкретных примерах из его произведений. Выявлены особенности употребления М.Жумабаевым различных поэтических средств – метафор, эпитетов, сравнений, образованных эмотивными словами, а также их эмоционально-экспрессивные оттенки, отражающие различные душевные состояния и настроение. Наряду с этими, рассматривается особенность функции эмотивной лексики, которая прибавляет художественный колорит к тексту.

Ключевые слова: психолингвистика, эмотивная лексика, языковые единицы, настроение, эмоционально-экспрессивный оттенок, метафора, эпитет, сравнение, поэтическое средство.

Abstract

THE FUNCTIONS OF EMOTIVE VOCABULARY IN THE WORKS OF M.ZHUMABAYEV

Shaharman G.P.[1]

[1]*Associated Professor of Kazakh national University named after Abai*

This article is devoted to the problems of emotive vocabulary, which is considered to be one of the main objects of psycholinguistics. The author gives full analysis of functions of emotive vocabulary in describing true nature of human feelings, his desires, his whole internal emotional state.

The functions of emotive vocabulary in the works of M. Zhumabayev are analyzed by the author by means of the lexical units with emotional coloring .

Emotive vocabulary forming the basis of the artistic level of M. Zhumabayev's poetry helps to reveal the variety of psychology and different feeling of human beings. Emotive words that are formed with the help of poetic expressive means such as metaphor, epithets and simile are the main characteristic features of creative activity of M. Zhumabayev. Such lexical units help to describe different shades human mood and to reveal emotional and expressive connotation of people's emotions and feelings. Emotive words describe or evoke emotions rather than facts. They can prove useful in a variety of circumstances, such as persuasive speeches and opinion pieces. By combining emotive words with facts, it possible to increase the power of writing and, in turn, its ability to convince readers. Expressive means of the language and stylistic devises in the works of the poet are used for the purpose of producing a certain effect, giving emphasis to the utterance and arousing emotions in the reader or listener. Words with emotional coloring play an important role in making speaker's speech more vivid and expressive. All these facts are thoroughly analyzed and proved by the author on the basis of the poetry of M. Zhumabayev.

Key words: psycholinguistics, emotive vocabulary, language items, moods, emotional-expressive connotation, metaphor, epithets, comparisons, poetic means.

ҒТАХР 16.21.45

Шойбекова Ғ.Б.[1], Оданова С.А[1]
[1]*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*
Алматы қ., Қазақстан

АТАУЖАСАМ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДІҢ РӨЛІ (СӨЗЖАСАМ ЖӘНЕ ҮНЕМ ЗАҢЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТАРЫ)

Аңдатпа

Мақалада сөзжасамның семантикалық тәсілі мен транспозицияның арақатынасы, сонымен қатар субстантивтену, адвербиалдану, адъективтену, модальдену үдерістері туралы сөз болған. Бұрын-соңды ғылымда айтылған пікірлерге тың талдаулар жасалған. Атаужасам теориясында сөзжасамдық үдерістердің үнемдеу арқылы да орындалатын жағдайлары кездеседі. Тек қана қазақ тілінде ғана емес, жалпы тілде бір сөздің тұлғалық өзгеріске түспей, тек мағыналық жағынан ғана дамып, сөз жасау мүмкіндігі үнем заңының нәтижесінде орындалатындығы тілдік деректер арқылы дәйектелген. Тілдік деректер «Көне түркі сөздігінен», «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінен», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» жинақталған. Сөзжасам үдерісі негізінде жасалған туынды сөздер жеке атау ретінде қалыптасады да, сөздік құрамды толықтырады. Модальдену нәтижесінде оныншы сөз табы қалыптасқандығы да сөз болады. Осы үдерістен ұлттық тіл білімінің дамығандығы байқалады.

Түйін сөздер: семантика, семантикалық сөзжасам, сөзжасам, транспозиция, субстантивтену, адвербиалдану, адъективтену, модальдену.

Атаужасам теориясында сөзжасамдық үдерістердің үнемдеу арқылы да орындалатын жағдайлары кездеседі. Тек қана қазақ тілінде ғана емес, жалпы тілде бір сөздің тұлғалық өзгеріске түспей, тек мағыналық жағынан ғана дамып, сөз жасау мүмкіндігі үнем заңының нәтижесінде орындалады.

Сөздер жаңа мән үстеп, үстеу жасай алса, онда оны сөзжасам жүйесінде қарастыру керек. Үстеулер тілдің ұзақ даму барысында пайда болған. Оларды қазіргі тілдік көрініс тұрғысынан ғана үстеу деп атауға болады. Себебі түрлі аффикстер үстеу сөз түбіріне сіңісіп, ажырамастай күйге түскен. Жалпы түркологияда үстеу туралы В.Н. Насилов, П.М. Мелиоранский, М.А. Казем-бек еңбектерінде жазылған.

Қазақ тілінде А.Ысқақовтың, С.Исаевтің, Е.Саурықовтың еңбектерін атап өтуге болады. Үстеулерге арнайы зерттеу жасаған А.Ысқақов үстеу сөздердің заттың әрқилы қимылы мен ісінің әртүрлі сындық, бейнелілік, мекендік, мезгілдік, шарттық, мөлшерлік күй-жайларын және сынның белгісін білдіретіндігін жазады. М.Томанов үстеу сөздерді есім сөз топтарына жатқызып, морфологиялық жағынан үстеулердің бірде есім негізді болса, бірде етістік негізді болып отыратындығын еңбегінде келтіреді. Осындай әр тұлғалылық оларды біршама кеш қалыптасқан грамматикалық класс деп қарауға мүмкіндік береді. Бүгінгі тілдегі көптеген үстеулердің түбір мен қосымшаға ажырайтыны осының айғағы. Жоғарыда аталған еңбекте профессор М.Томанов үстеулердің қалыптасуының екі түрлі жолын көрсетеді: 1) сөздердің синтаксистік жолмен үстеуге айналуы; 2) белгілі бір формалардың көнеріп, өз қызметі мен мәнінен ажырап қалуы. Тіліміздегі көптеген үстеу сөздер -ша, -ше жұрнақтары арқылы жасалады. Мысалы: ке+ше, бұрынғы+ша, мұн+ша, сон+ша, ескі+ше, батыр+ша т.б. бірталай үстеулерді айтуымызға болады. Көне түркі тілінде ан+ча, ан+та, ас+ра (биікте, жоғарыда), өзін+че, ілгерү, бергерү түрлері молынан кездеседі. Бір ғана ан+ча тұлғасы: Анча еріг иерге – сол аялдама жерге; Аны көріп, анча білің - бұған қарап, мынаны біліңдер; Анча олурыр ерміш – осылай қондырдық; Анча тіміс – былай депті; Анча контуртымыс – осынша қондырдық; Анча ітдіміз – осынша еттік; Анча қазғанмус, ітміс еліміз, төрүмүз ерті – сонша иелік еткен ел-жұртымыз осындай еді; Анчу қазғануп – біраз ұлғайтып т.б. [1, 264]. Жоғарыда көрсетілгендей “Күлтегін” жырында “анча” үстеуінің осындай бірнеше мағыналары беріледі. Бұл – Y-YII ғасырдағы тілдің көрінісі. Демек, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің заманында үстеу сөздер семантикалық тәсіл арқылы дамыған. *Анча* үстеуінің *сол, мынаны, былай, осынша, сонша, біраз* секілді мағыналары осының айғағы. Сонымен қатар “анта” үстеуі де өте актив қолданылады және мағыналық аясы кең. Жырда бұдан өзге “үчүн”, ілгеру, курығару, біргеру, бунча, иырғару, йағру, йана, йоқару, ілкі (баяғы, алдыңғы), құрыйа (арттағы) сияқты көптеген үстеу сөздерді кездестіруімізге болады.

Жалпы түркі тіліне ортақ үстеу сөз жасаушы -ча, -че тұлғалары бар екендігі белгілі. Осы аффикстердің тегі “шақ”есім сөзі деп ғалымдар айтып та, жазып та жүр. Бұл тұлғалар кейбір сөздерге түбегейлі кірігіп, түбір сөзді анықтауда қиындық туғызады. Семантикалық тәсіл арқылы дамыған үстеудің бірі - мезгілді білдіретін *“кеше”* үстеуі. Оның қазақ тіліндегі сипаты мынадай:

Кеше 1. Бүгінгі күннен бір күн бұрын өткен күн.
2. Ауыс. Таяудағы кезде, жуықтағы мезгілде [ҚТТС].

Үстеу сөздің мағынасы – өткен мезгіл немесе кеткен уақыт. Қазіргі тіл тұрғысынан түбір сөз ретінде қаралады. Ал тарихи тұрғыдан келсек, шартты түрде *кеш* сөзімен төркіндес. Семантикалық тәсіл арқылы дамыған *кеш* сөзінің көне түркі тіліндегі мағыналары мынадай сөздің аясына сияды.

Кеш ұзақ (долго)
Кеш (поздно)
Кеш кешіп өту
Кеш кешігу
Кеш кеш, түн [ДТС].

Көне түркі сөздігі тілдің ерте кездегі жай-күйін бере алмайды. Сөздіктің өзінде Y-YIII ғғ. Арасындағы ескерткіштер тілінің негізінде жасалғандығы айтылған. Біздіңше, кеш, кеше тұлғаларының алғашқы ке – архи түбірі Y ғасырға дейін қолданса керек. Есте жоқ ескі заманда -ша, -ше тұлғасын мезгілдік, шақтық мағына бергені ғалым Б.Сағындықұлы еңбегінде айтылған [2, 86]. В. Котвич, О. Бетлингктің кезінде жазып кеткен дәл осындай пікірлерін негізге ала отырып, *кеше* үстеуінің түбірі - ке - етістігі де, -ше үстеу тудырушы жұрнақ деген қорытындыға келуге болады.

Ке - түбірінде қимыл мағынасы бар. Мысалы, ке+л, ке+т, ке+с, ке+р, ке+п т.б. Бәріне ортақ мағына субъектінің предикативтілігі, қозғалысы. Ке+л, ке+т етістіктерінде динамикалық қозғалыс бар. Ол антонимдік мағынаның тууына себепші болады. Кету мағынасындағы ке тұлғасы "кеше" үстеуіне негіз болған. Яғни, өткен уақыт, кеше мағынасы туындаған. Осының негізінде ке - етістік тұлғасы үстеуге айналып, ешқандай айырғысыз сөз пайда болған.

Көне түркі тілінде "йана" сөзі үстеу сөз деп көрсетіледі. Ол бүгінгі тіліміздегі жаңа, жаңадан сөздерімен төркіндес. Түркі тіліндегі көне тұлғасы jana деп беріледі.

Йана 1. Жаңа, қайтадан. 2. Тағы [ДТС] мағыналарымен бірге jandru /janduru/jana - қайтадан, қайта, тағы сынды тұлғалық өзгеріске ие сөздер көрсетілген. Сөздікті негізге ала отырып, бұл сөздің түбірі jan - қайта оралу, қайту мағынасы деген тұжырым жасаймыз. Қазіргі қазақ тіліндегі "жаңа" сын есімімен байланыста қарауға болады. "Жаңа" сөзі негіз болған "жаңадан" үстеуі "қайта, қайтадан, тағы" үстеулерімен синонимдес болып келеді. Ендеше, "жаңа" сын есімінің "қайтадан, қайта" мағынасындағы jana үстеуінің де түп негізі jan- қайту, қайта оралу қимылдық мағынасы болады.

Жаңа нәрсе әр уақытта да қайта пайда болған дүниелер екенін ескерген жөн. Түркі тілдеріндегі үстеулену процесін зерттеуші Е.Б. Саурықов: "йана тұлғалы үстеу сөз көне дәуірде "қайта, қайтадан, жаңадан" мағынасын берген. Сөздің түбірі йан – "қайту, қайтып келу" етістігі, оған көсемшенің -а формасы қосылып йана түріндегі үстеу қалыптасқан" – деген нақты пікір келтіреді. Демек, "жаңадан, қайтадан" мағынасындағы етістік сөздің негізінде үстеуленген.

Жақын – жақын –жақын сөздерінің семантикалық тәсіл арқылы дамуы.

Күлтегін" ескерткішіндегі кездесетін тағы бір үстеу сөз "йағру" – жақын мағынасы. Йағру барып үкүш кісі өлтіг – Жақын барып көбің қырылдың (Күлтегін жырынан). Бұл сөздің үстеуге айналуына – ру қосымшасы әсер етіп тұр. Сөздікке жүгінсек:

йақын сын. 1. Жақын, жақында орналасу.
зат. 2. жақын, жақын туыс, өзі.
жақын үст. мағыналары кездеседі. Сөз тіркесі құрамында да негізгі мағыналары сақталған:
йақын біл - жақынырақ біл.
йақын йағуқ - жақын туыстар.
йақын кел - жақын кел.
йақын тут - жақын тұт.
Аталған тұлғалардың екінші варианты – йағуқ сөзі.
Йағуқ
1. Жақын, жақын орналасу. 2. жақын туыс. 3. жақын үст. [ДТС].

Йағуру: йақын – жақын, жақындау мағыналары да кездеседі. Бұған қарап ортақ түбірлер йақ ~ йағ деп көрсетуімізге болады. Ал енді ортақ мағынасы қайсы, соған тоқталайық. Екеуіне ортақ түбір йақ-йағ болғандықтан, біздіңше, түбір мағынасы йағ - йақ - жақындау, жанасу мағыналарымен сәйкес келеді. Демек, алғашқы мағынасы қимылдық мағына да, -ру қосымшасы жалғанып, үстеулік мағына туып тұр.

Үстеулердің тарихи қалыптасуында -ғару, -геру, -қару, -керу, -ару, -еру тұлғаларының үстеу сөз қалыптастырудағы ролін білеміз. Үстеу сөз тудырушы бұл тұлғалар туралы А.Есенқұлов кеңінен

жазып кеткен. Алғашқы кезеңде сөздердің күрделі болмағаны сияқты, қосымшалар да тек жалаң түрде жалғанып, уақыт өте келе күрделеніп, құранды жұрнаққа айналған. Сол сияқты - ғару, - геру, - қару, - керу, - ару, - еру қосымшалары да екі морфемадан 1) -қа (-ке, -ға, -ге, -а, -е), 2) -ру секілді морфемадан тұрған. Тілдегі үстеулену процесін толығымен, жан-жақты қарастырған зерттеушінің пікірінше -ға, -ге барыс септігінің жалғаулық тұлғалары. Ал -ру, -рү формалары "қарай" мағынасындағы шылау деп көрсетеді. Бұл пікір де қисынға келеді. Тілде түрлі процестер жүріп жатады. Біздіңше, -ру, - рү шылауының түп негізі көне түркілік -ур етістігінде жатса керек. Йағуру/йақын – жақындау, жақындастыру мағынасындағы йағуру – йақ ұру, яғни жақын ұру, жақындау, жақын тұру тіркесі сияқты -ур етістігінің тұлғалық, мағыналық дамуын өзге ғалымдардан ерекше түсіндірген тілші Б.Сағындықұлының -ур-дың көмекші етістік тұлғасы деп беруін қолдаймыз. Лингвист ғалымның айтуынша: "ас ежелгі *ур= етістігінің даму жолы мынадай болған:

– тірі түбір>өлі түбір

– негізгі етістік>көмекші етістік

– көмекші етістік> тірі жұрнақ>түбірге сіңісіп кеткен өлі жұрнақ;

– көмекші етістік>өзгелік етіс, көмекші етістік> шақ".

Осыған қарап, *ур етістігінің көне уақыттарда түрлі тілдік функцияларды атқарғанын көреміз. Осы секілді ілгерү - алға қарай ұру, құрығару – кейін қарай ұру, іч-ре – ішке қарай ұру, тач-ра – тысқары қарай ұру, йырғару – терістікке қарай ұру т.б. үстеулердің табиғаты осылай қалыптасқан. Сөйтіп, йағ+уру үстеуі йақ - жақындау етістігіне -уру көмекші етістігі үстеу тудырушы тұлғаға айналып үстеуленген [2, 138].

Шылаулану – өзге сөз таптарындағы сөздердің шылау сөздерге ауысуын білдіретін конверсиялық процесс. Шылау – түркі тілдеріндегі ең жас сөз табы. Түрколог В.М.Насилов: "известно, что в тюркские языки в синтаксическом строе не имели категории союзов и историческое развитие подчинительной и сочинительной связи обходилось без союзов", – деп жазады. Яғни шылаулардың пайда болуын салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің пайда болуымен байланыстырады. Зерттеу мақаласында түркі шылауларын емес, өзге тілден енген кірме шылауларды тізіп береді. Лингвист А.М. Щербак: "союзы в большинстве своем появляются в период рассвета так называемой чагатайской литературы"- деп жазады да, Шығыс Түркістан ескерткіштерінің тіліндегі мынадай шылауларды тізіп береді: азу, аju – немесе, jа – немесе, жә болмаса, аб…аб – не ол емес, не бұл емес, нэ… нэ – не ол емес, не бұл емес, ара… ара – бірде олай, бірде бұлай [3, 126].

Сонымен, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген шылауларға талдау жасап көрейік.

Таман – таман сөздерінің семантикалық тәсіл арқылы дамуы.

Таман шылауы жақын, таяу, жуық деген мағыналарды береді.

Көне түркі сөздігінде *таман* лексемасы жоқ. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздерін жасаған ғалым Б.Сағындықұлы ж ~ т сәйкестігі нәтижесінде дамыған бірнеше сөзді атайды. Солардың ішінде жақын-тақын варианттары және олардың түбірлес сөздері жуық, тақау, таяу тұлғаларының туыстығы бар екенін жазады. Демек, Таман-тақау-таяу-жақын-жуық сөздері бір ұғымды білдіретін түрлі тұлғадағы варианттас сөздер. Тіліміздегі таман сөзіне жақын келетін тап (тап солай), дәп (дәп солай), дәл т.б тұлғалар осы шылаумен түбірлес.

Тап шыл. Дәл, нақ, нағыз

Дәп үст. Дәл, нақ

Дәл. үст. 1. Дұрыс, тура, ашық. 2. Құйып қойғандай шақ, дөп. 3. Нақ, нағыз өзі [ҚТТС].

Бүгінде бұл сөздер біресе шылау, біресе үстеу делініп жүр. Мұндай екіжақтылық қазақ тіл білімінде үстеу сөздер мен шылау сөздердің ара жігінің ажырай қоймағандығын көрсетеді. Осыған қарап, таман шылау сөзіне үстеу мағынасы негіз болса керек деген тұжырым жасауға болады. Түркі тілдерінің кейбіреулерінде бұл шылау өзінің алғашқы дыбысталу қалпын сақтап қалған.

Башқұрт – таба	Қазақ – таман
Құмық – таба	Қырғыз – таман
Шор – тебе	Қарақалпақ – таман
Ноғай – табаған	

Көне түркі тілінде Тап - сол сәтте, тап қазір және Тапа – белгілі бір бағытты білдіретін шылау сөз [ДТС] деген мағыналары қазақ тіліндегі *тап, таман* сөздерінің мағыналарымен сәйкес келеді. Б.А.Серебренников пен Н.З.Гаджиева таман сөзінің құрамындағы -н қосымшасын көне түркілік барыс жалғауының грамматикалық көрсеткіші деп атайды [4, 86].

Ғалымдардың көрсетуінше, -н қосымшасы заттық мағына үстеуші, қазіргі өзбек тілінде *тама* сөзі, бірінші, бағытты көрсетіп, бағдарды білдірсе, екінші, *белгілі бір бағыттың иемденген ауқымы, яғни сол жер, аудан* мағынасында қолданылып жүр. Мысалы, *чап туманига – сол жаққа, бу туманда – бұл жақта, бұл ауданда*. Дәл қазіргі уақытта *туман* сөзі *аудан* мағынасында қолданылып, заттық мәнге ие болып тұр. Мысалы, Қыбырай тумани – Қыбырай ауданы.

Сонымен, қазақ тіліндегі *таман – тап – дәп – дәл – тапа-тал; жақын – жуық – тақау – таяу* сөздерінің алғашқы мағыналары *уақытты* берген де соңынан *бағыт-бағдар* мағынасына ауысқан. Қазіргі түркі тілдерінде бұл сөздер үстеуленіп, одан заттық мағынаға ауысқан. Осыған қарап, *таман – таман*сөздері семантикалық тәсіл арқылы мағыналық дамуға түсіп, транспозицияланған. Бұдан өзге *де – дейін (тег, тегін, шейін) – көрі (гөрі), – тап* т.б. шылауларды мысалға келтіруімізге болады.

Дейін – септеулік шылауы да қазақ тілінде барыс септігіндегі есім сөзбен тіркесіп, екі объектінің ара қашықтығын білдіреді. М.Рясянен бұл шылау сөзді көне түркілік “тәг” қимыл мағыналы сөзінен дамыған деп көрсетеді.

Бұл сөздің өзге түркі тілдеріндегі көрінісі мынадай:

Ноғай – дерси	әзірб. – дәк
Чуваш – тери	түрік – дек
Қ-балқар – дери	қазақ – дейін
Якут – диэри	

Көне түркі тілінде “тег” түбірлес, мағына жағынан жақын бірнеше түбір және туынды сөздер бар. Мысалы:

Teg шылау. Дейін tabisyan jil besinc aiga teg - Қоян жылы бесінші айға дейін.

Teg – ет. 1. Жету – ол күнтіз тегті түрік бодун Темір Капыгқа. Сол күндері түрік халқы Темір қақпаға дейін жетті.

Tegi – шылау. Дейін темір қапығқа тегі ертіміз. – Темір қақпаға дейін кудық.

Tegin – *шылау*. дейін қырық иылға тегін - Қырық жылға дейін.

Tegin – *ет*. түбірі teg – Жету, орындалу.

Teginc – *ет*. орындау, жету

Teginc – *шылау*. дейін

Tegu – *шылау*. дейін [ДТС].

Аталған сөздердің бәріне ортақ мағына белгілі бір нысан мен екінші бір нысанның ара қашықтығын, мөлшерін, бағытын білдіретін сөздер тұр. Осыған қарап, М.Рясяненнің “тию, жанасу” мағынасына ұқсастыруын дұрыс болжам деп ойлауға болады. “Дейін” сөзінің мағынасы – бір заттың екінші бір затқа жақындауы, жанасуы, сонымен қатар, параллель тұруы. Яғни, teg – жету қимыл мағынасының шылауға айналуы. Тілімізде “дейін” шылауымен қатар қолданылып жүрген “шейін” (диалектілік шекейін түбірлері шек-тег) тұлғалары бар. Қазақ тіліндегі “дейін, шейін” шылауларының мағыналары бірдей: бір нәрсенің шегін көрсететін демеулік шылау. Тіл біліміндегі т ~ д, т ~ ш сәйкестіктерін ескерсек, бұл сөздер еш кедергісіз туыстас сөздер екендігі дәлелденеді. Біздің ойымызша, “дейін, шейін” шылауларының түбірі де-, ше- болса керек. Салыстырмалы түрде қарасақ, осы шылаулардың мағынасын беретін -ша, -ше тұлғалары бар. Мысалы, барғанға дейін – барғанша, келгенге дейін – келгенше. Мезгілдік мағынаны үстеуші -ша, -ше тұлғалары –ғанша, –генше жұрнақтарына кірігіп кеткен. Түбір мен қосымшалар арсындағы сабақтастықты мейлінше ашық көреткісі келген ғалым Б.Сағындықұлының пікірінше: “ша/ча барыс септігіне ешқандай қатысы жоқ. Шектеулік мән есімше жұрнағының табиғатынан және етістіктердің лексикалық мағынасынан шығады. Ал –ша форманты мезгілдік мәнді білдіреді де, уақыт шамасын айқындайды”. Ғалымның осы пікірін негізге ала отырып, “дейін, шейін” шылауларының түбірі “де”, “ше”/-ша, -ше/ тег – тию, жанасу қимыл мағыналарынан туындап, мезгілдік мағынаны көрсеткен деп тұжырымдаймыз. Белгілі бір уақыт аралығында мезгілдік мәнге көшкен сөз. Бағыт, мекен, мағынасын да беретін болған. Қазақ тіліндегі “дейін, шейін” шылауларының түбірлері орыс тіліндегі до – послелогтарының түбірлерімен сәйкес келеді. Мағыналары да дәлме-дәл.

Конверсиялық құбылыс та тіл білімінде тілдік үнемдеудің бір жолы. Мұнда сөздер тұлғалық дамуға түспей мағыналық жағынан дамиды. Яғни, бір ғана тұлға бірнеше мағынаны білдіріп жұмсалады. Оның бір мысалы ретінде тіліміздегі модаль сөздерді алуға болады. Модаль сөздердің барлығы дерлік –түрлі сөз таптарынан жасалған сөздер. Мысалы: *Менің адалдығыма көзі жетті білем* сөйлеміндегі *білем* – модаль сөз, ал *Оған не айтатынымды өзім білем* сөйлеміндегі *білем* – I жақтағы

етістік. Мұны тек контекске қарай ғана ажыратуға болады. Демек, бір тұлғадағы сөздердің екі түрлі мағына беруін, тек мағыналық дамуы жағынан ықшамдалу емес, екі түрлі мағынаның бір тұлғамен берілуін лексикалық тұлғалық үнемдеу деп атауға болады.

Модаль сөздер түркі тілдерінің бірқатарында (солардың ішінде қазақ тілінде), негізінен, көмекші сөздер тобына кіреді. Ол сөйлеуші субъектінің айтылған ойдың шындыққа қатынасы жөніндегі көзқарасын айқындайды. Модаль сөздердің өз алдына бөлек, арнайы бір лексика-семантикалық, грамматикалық топ ретінде сараланып шығу, даму жолы тілдерде жалпы біркелкі емес. Қазақ грамматикасында модаль сөздердің түрлі сөз таптарынан жасалғанын дәлелдейтін мына бір пікірді келтірейік: “орыс тілінде тек “сына” (вставные) сөйлемдердің ғана емес, сонымен қоса үстеулер мен ықшамдалған сөйлемдер негізінде дамып, дараланып шыққан” [5, 56].

Қазақ тілінде модаль сөздерді алғаш рет зерттеу нысанына айналдырған ғалым Е.Жанпейісов болатын. Ғалым лексикалық мағынасы жағынан таза модаль сөздермен қоса, өз алдына дербес лексикалық мағынасының үстіне модальдық мағынаны қоса білдіретін жеке сөздер мағынасын да қоса зерттеген. Модаль сөздер, әдетте, модальділікті білдіретін фонологиялық (интонациялық), морфологиялық (етістік райлары және олардың аналитикалық формалары), синтаксистік (әр түрлі сөйлем типтері) амал-тәсілдермен тығыз байланыста жұмсалады. Сонымен қатар, басқа барлық көмекші сөз таптары сияқты ұзақ уақыт лексика-грамматикалық даму процесінде дербес сөз таптарынан дараланып шықты (бұл – үнемі үзіліссіз жүре беретін процесс). Мысалы, *білем, кім біледі, әлпеті, сияғы* сөздері өздерінің алғашқы лексикалық мағынасында емес, сөйлем ішінде келіп, модальділік мағынаны иемденген. Мына мысалдардағы қайталанған сөздердің мағыналық ерекшелігіне назар аударып көрейік.

Лексика-грамматикалық мағынада қолданылуы	**Модальділік мәнде қолданылуы**
Қара ала сырмақтың иесін де білем, ақ киіздің, бәтес көйлектің қайдан шыққанын да білем (Ж.Аймауытов)	Осыны өздеріне қолайсыз көреді білем (Ж.Аймауытов)
Сынға толса сияғы, Әлпеті шамның шырағы	Сиқы, ешқайсысы бармаған, Сияғы, олар үйде жоқ. Әлпеті, ештеңеге қарар емес.

Модаль сөздер, сондай-ақ, предикаттық функциясын жоғалтқан бағыныңқы сөйлемнің баяндауышынан да пайда болады. Қазақ тіліндегі әлпеті модаль сөзі “сөз әлпетіне қарағанда” дейтін қыстырма сөйлемнің редукциялануынан келіп шыққан деуге болады.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: грамматикалық, мысалы, модальдік мағыналардың әр алуан типтерінің пайда болу және жетілу процесін эволюциялық тұрғыда түсіну керек.

Туынды сөздер қазақ тілінің байлығын көрсетіп қана қоймай, халықтың ұғымының, санасының, түсінігінің, болмыс-бітімінің бүтіндігін, танымының кеңдігінің айқын көрінісі екеніне дәлел бола алады. Күнделікті өміріміздегі қолданып жүрген сөздердің қайдан, қалай пайда болғандығына мән бермей, адамдармен қарым-қатынас жасаймыз. Сол сөздердің түп-тамырына, негізіне үңілсек, ұлтымыздың танымының куәсі болар едік. Таным, болмыс негізінде пайда болған әлемдік бейне атауы тіліміздің сөзжасам заңдылықтары арқылы туындаған сөздер. Тіліміздің сөздік қорын байытқан сан алуан сөздер семантикалық тәсіл негізінде жасалған. Бұл тәсіл тілдің дамуына әсер еткен ең көне тәсіл саналады. Жалғамалылық күйге жеткенге дейінгі тілдің мағыналық өрісін кеңейтіп, дамығандығының белгілері ретінде бірнеше сөздерге семантикалық талдау жасалып, олардың мағыналық қырлары көрсетілді. Лингвистикалық талдау жасай отырып, сөздердің мағыналарын – архисемасын, өзексемасын, арнайы семасын тануда сөзжасамның семантикалық тәсілі үлкен қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.

2 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994. – 261 б.

3 Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Восточного Туркестана. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1961. – 204 с.

4 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 301 с.

5 Қазақ грамматикасы (фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис). – Астана, 2002. – 784 б.

Аннотация

СЕМАНТИЧЕСКИЙ СПОСОБ В ТЕОРИИ НОМИНАЦИИ (МЕЖОТНОШЕНИЯ СЛОВООБРАЗОВАНИИ И ЗАКОН ЭКОНОМИИ)

Шойбекова Г.Б.[1], Оданова С.А.[1],

[1]Казахский государственный женский педагогический университет

В статье рассматривается проблемы транспозиции и семантического словообразования. Сделаны анализы ранее сказанными мнениями исследователя. И еще обсуждались виды транспозиции, как субстантивация, адъективация и адвербиализация, модализация. Слова образуются в теории номинации с присутствием закона экономии.

Все языки мира имеют, помимо своих особенностей, и основные сходства. Есть языковые законы и принципы, универсалий, присущие всем и определенным языковым группам. Сегодня везде наблюдается проблемы экономии языковых единиц, коммуникативных средств в лингвистике. Одним из основополагающих процессов, оказывающих влияние на языковое развитие, является принцип экономии языковых усилий. В отечественных лингвистических исследованиях понятие «экономия» соотносится с понятиями тенденция, принцип, закон.

Во всех языках мира слова образуются синтетическим, аналитическим и семантическим способом. В статье языковые факты, материалы взялись из разных исторических словарей (ДТС; ЭСТЯ Э.В. Севортяна; Десятитомник словаря казахского языка). Слова, которые образовались семантическим способом являются деривацией и наполняют словарный состав языка.

Ключевые слова: семантика, семантическое словообразование, словообразование, транспозиция, субстантивация, адвербиализация, адъективация, модализация.

Abstract

SEMANTIC WAY IN THE THEORY OF THE NOMINATION (INTERRELATIONS WORD FORMATION AND LAW OF ECONOMY)

Shoybekova G.B.[1], Odanova S.A.[1]

[1]Kazakh State Women's Teacher Training university

In article is considered problems of a transposition and semantic word formation. Analyses are made earlier told opinions of the researcher. Also types of a transposition as substantivation, adjectivization and an adverbialization, a modalization were still discussed. Words are formed in the theory of the nomination with presence of the law of economy.

There are language laws and principles, universals, inherent to languages and definite language groups. Nowadays there are problems of economy language units, communicative means in linguistics. Principle of economy language efforts is one of the main processes influencing the language development. In domestic linguistic researches the term “economy” coincides with terms as tendency, principle, law.

In all languages of the world of the word are formed in the synthetic, analytical and semantic way. In article the language facts, materials undertook from different historical dictionaries (DTS; ESTYa E.V. Sevortyan; 10 t. of the dictionary of Kazakh). Words which were formed in the semantic way are a derivation and fill dictionary structure of language.

Key words: semantics, semantic word formation, word formation, transposition, to a substantivten, adverbialization, adjectivization.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДНИЕ

МРНТИ 17.07.31

У.К. Абишева[1]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ЛИТЕРАТУРНЫХ РЕГИОНОВ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме исследования литературных регионов в современной филологической науке. В ней дается анализ научных статей, монографий, коллективных сборников, посвященных изучению региональных литератур в отечественном, российском и мировом литературоведений, предлагающих альтернативу унифицированному культурному пространству глобализованной вселенной Литературные регионы – это своеобразные «культурные гнезда», которые имеют особую местную ментальность, разнообразие территориального, национального, этнического состава. Каждый литературный регион имеет свою специфику. Научные искания направлены на закономерности и тенденции развития региональных литератур, на определение универсального, общечеловеческого и самобытного в художественной картине мира. Статья дает представление о современном состоянии и перспективах развития исследований в региональном литературоведении. В статье обосновывается выделение Центральной Азии как единого литературного региона.

Ключевые слова: литературный регион, национальная литература, типология, контактные связи, культурное пространство.

Введение. В настоящее время возрос интерес к интенсивно развивающемуся направлению в изучении национальных литератур – регионалистике. Это теоретическое понятие перешло из экономической и социальной географии в другие гуманитарные сферы – геополитику, а в последнее время и в филологическую науку. Это новое, только утверждающееся направление, исследует особенности литературы разных регионов, обосновывает их выделение как особенные культурно-исторические образования, формирование которых складывалось под влиянием многообразных условий, в том числе, языковой общности населения (или генетически родственных языков), природных ландшафтов, геокульутры, особой ментальности.

Предметом исследования являются научные статьи, монографии, коллективные сборники, в которых изучается литература какого-либо конкретного региона, обосновывается правомочность выделения его как единого целого.

Методы. При решении поставленных задач мы опирались на сравнительно-типологический метод литературных явлений, который позволяет рассмотреть в диалектической связи вопросы об общих и частных, внутренних и внешних закономерностях литературных регионов. Применение этого метода помогает выявить параллели, так называемые «общие места» в проблематике и поэтике художественных произведений в различных литературных регионов.

Применение сравнительно-типологического метода исследования позволит также описать не только общее, универсальное, но и специфическое, индивидуальное в национальных литературах. Использование его позволяет выявить общие/различные элементы в национальных литературах региона.

Научные искания ученых в настоящее время направлены на закономерности и тенденции развития разных национальных литератур, на определение универсального, общечеловеческого и самобытного в художественной картине мира. Но будучи уникальным, самобытным, независимым, единственным в своем роде, каждый этнос существует также в диалоге с другими этносами. Диалог этносов, диалог культур, диалог литератур предопределен самой природой человека, который, как в зеркале, отражается в литературном процессе.

Результаты. Каждый литературный регион имеет свой набор различного рода идентификаций, свою аксиологию, антропологию и т.д. В результате предпринимаемых в современной науке исследований выделены разные литературные регионы в России, на Кавказе, Германии, Латинской Америке, в районе проживания финно-угорских народов, народов крайнего севера, получившие систематические описания в трудах ученых разных стран. Литературные регионы – это своеобразные «культурные гнезда», которые имеют особую местную ментальность, разнообразие территориального, национального, этнического состава. Каждый литературный регион имеет свою специфику, свои ценностные ориентации, традиционную систему восприятия окружающего мир, в свою очередь влияющих на глубоко своеобразное единство литературы.

Мощная волна региональных исследований российского и мирового литературоведения предлагает альтернативу унифицированному культурному пространству глобализованной Вселенной. В работе дается представление о современном состоянии и перспективах развития проблемы литературных регионов. В ней обосновывается выделение Центральной Азии как нового литературного региона, основанное на выявлении фольклорных традиций, этнических, языковых, культурно-исторических связей.

Дискуссия. Различные формы литературных связей, типологические наблюдения давно стали объектом сравнительного литературоведения. Внимание к повторяющимся в разных национальных литературах явлениям помогает обнаружить общеродовые ее признаки, закономерности пространственной модели региона. «Сравнение, т. е. установление сходств и различий между историческими явлениями и их объяснение, представляет, как мне кажется, обязательный элемент всякого историического исследования. Сравнение не уничтожает специфики изучаемого явления (индивидуальной, национальной, исторической); напротив, только с помощью сравнения, т. е. установления сходств и различий, можно точно определить, в чем заключается эта специфика», – писал В.М. Жирмунский [1,177].

Типы диалогических отношений между национальными литературами разных стран и регионов являются предметом пристального внимания Отдела литературы народов России и СНГ Института мировой литературы им. М.Горького (Россия, г. Москва), являющегося центром изучения истории литературы народов Российской Федерации в их взаимодействии и самобытном выражении.

Научные интересы исследователей этого отдела в последние десятилетия направлены на изучение истории и теории литературы народов России и СНГ в региональном и в международном контексте. Они работают над теоретической разработкой проблем региональной самобытности литератур. В трудах последних лет ученые центра переосмысливают и пересматривают устаревшие теоретические позиции. Особенное внимание они уделяют контекстным связям литературы России и стран СНГ. В итоге появились труды, в числе которых: «Способность к диалогу» (в 2 кн., 1993), «История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая» (вып. 1–4, 1995–2005), «Нация. Личность. Литература» (вып. 1–3, 1996–2007), «Франциск Скорина в традициях славянского просветительства» (1994), «Русь – Литва – Беларусь. Проблемы национального самосознания в историографии и культурологи» (1997), Словарь «Литературы народов России: XX век» (2005); монографии А.В. Пошатаева «Литературы народов Севера. Истоки. Становление. Развитие» (1988), К.К. Султанова «Национальное самосознание и ценностные ориентации литературы» (2001), З.Т. Османовой «Встречи и преображения» (1993), В.А. Бигуаа «Абхазский исторический роман. История. Типология. Поэтика» (2003). Если обобщить теоретические исследования ученых, то можно сказать, что они пришли к выводу, что художественное произведение является особым личностным отражением мира, но несет на себе отпечаток авторского мировидения, национального сознания, национального менталитета. Именно в процессе творчества проявляется этнический код художника слова.

Отдельные аспекты этой проблемы находят отражение в монографии К.К. Султанова «Национальное самосознание и ценностные ориентации литературы» (2001) [2]. Автор исследует вопросы национального самосознания, отраженного в художественном тексте. Мысль ученого охватывает панораму многонациональной литературы Северного Кавказа, ее история рассматривается как процесс становления литературы, миропонимания художников и образного воплощения.

Много общего содержится в литературах этого региона – осетинской, кабардинской, балкарской, карачаевской, черкесской и др. У названных литератур не только общее художественное наследие – нартовский эпос, но и схожие исторические судьбы. На сегодняшний день, по мнению исследователя, Кавказ предстает не только тугим узлом исторических, политических, культурных проблем, но и, в определенной мере, уменьшенной моделью многонациональной России. Главная идея книги — идея равновесия как необходимого условия нормального развития культуры и литературы. Она лежит в основе предпосылки любых объединительных процессов. «Кавказский мир стоит ныне перед

возможностью взаимодействия, синтеза двух цивилизационных контекстов, двух культурных миров — христианского и исламского», – отмечает автор [2,49]. Исследователь считает, что необходимо заново принять и пережить идею «историко-культурной взаимодополнительности» Кавказа и России, ведущей к существованию в едином культурном пространстве.

Именно такой объемный взгляд на сегодняшние проблемы национального развития и на отражение их в литературах народов Кавказа дает возможность подняться над противоречивостью событий, над разноголосицей споров и мнений по поводу судеб Кавказа в России. Автор ее предстает здесь и как литературовед, и как историк, и как публицист.

В российском литературоведении последних лет вышла монография В.Р. Аминевой [3], посвященная диалогическим отношениям между двумя национальными литературами – русской и татарской. Исследователь рассматривает понятия «региональная литература», «зональная литература», «мировая литература» и исследует типологию контактных связей литератур. Автор отмечает необходимость анализа диалога культур и литератур, его результатов, движущих сил и условий, а также конкретного содержания. Исследователь признает, что многообразие национальных художественно-эстетических систем не исключает общечеловеческих смыслов, объединяющих разные литературы. В.Р. Аминева выделяет и характеризует типы диалогических отношений между русской и татарской литературами: «свое», полемизирующее с «чужим», «свое как переструктурированное «чужое», «свое, сходное с «чужим». По мнению исследователя, они образуют диалогические системы, в которых проявляются основные тенденции национального культурно-исторического развития, обнаруживается взаимодействие конвергентных и дивергентных механизмов межлитературного общения.

Авторы коллективного труда «Литература народов Севера» (1990) [4] освещают пути становления, своеобразие проблематики, изобразительных средств эвенской, юкагирской и эвенкийской литератур, образующих интересный и самобытный регион. Изучение литературы северных народностей приводит к выводам более общего смысла и значения, позволяющим увидеть тенденции, закономерности, характерные для этого региона: отражение национального самосознания и менталитета, особенностей традиционного уклада жизни, особенности образной системы и др. Исследователи раскрывают особенности путей зарождения самобытного творчества писателей. Эта работа дополняет общую картину региональных особенностей литератур.

В отечественном литературоведении к этой проблеме обращается Н.О. Джуанышбеков. В монографии «Казахстан – Россия в контексте литературного диалога» [5] автор дает анализ казахской литературы, выделяя разные формы ее рецепции и типологических схождений с русской литературой. Исследует историю литературных взаимоотношений, контактно-типологические связи, вне которых не существует мирового литературного процесса. Н.О. Джуанышбеков считает, что идея евразийства как концепция духовного родства народов Евразии, несмотря на расовые и этнические различия, формировалась прежде всего в художественной литературе. И именно она сближает народы России и Казахстана. Автор стремится отыскать глубинные корни явления: «В русской литературе, начиная с ее истоков – древних рукописей, тема Востока была одной из постоянных, а в последующие времена разработка ее велась все более интенсивно и плодотворно», – отмечает автор [5, 34]. На материале сравнительного анализа фольклорно-мифологических текстов, сопоставлений сюжетов тюркской и русской средневековых литератур раскрываются формы рецепции литературных явлений, диалог литератур, генезис и типология жанровых форм прозы в русской и казахской литературах.

Важное значение в литературной регионалистике имеют публикации ученых Урала, где ведется большая планомерная и последовательная работа по изучению региональной литературы. В научных работах коллектива ученых, в который входят исследователи разных научных центров и университетов Екатеринбурга, Челябинска, Перми, была предпринята попытка концептуального выражения Урала как геокультурного пространства. Основной пафос их исследований заключается в тезисе, что региональная культура, и литература в частности, — не просто слепок с культуры и литературы общероссийских, но целый самостоятельный мир, имеющий свою географически и национально обусловленную систему координат. Совместными усилиями ученых, объединенных вокруг Уральского отделения РАН, проведено несколько конференций, посвященных литературе и культуре края. Исследователи обосновывают выделение Урала как литературно-регионального пространства, определяют его историко-культурное содержание, аргументируя не только пространственно-территориальным положением. Размышляя о методах изучении региональной литературы, Е.К. Созина пишет: «Важен сам принцип: литература рассматривается как детище определенного, географически закрепленного и наделенного вещным статусом *места*, которое в этом случае тематизируется в качестве вещи-символа (в хайдеггерском смысле) и в качестве текста, т. е знакового пространства

смыслов, конституируемых посредством определенных языковых кодов. Исходным здесь является тезис В.Н. Топорова: «…пространство есть текст (т. е. пространство может быть понято как сообщение)». Городские, или региональные, тексты являют собой «сверхтексты»; <…> Безусловно, «как текст», точнее – как сверхтекст – может быть рассмотрен и Урал, поскольку он имеет достаточно определенные, константные черты как в обыденно-мифологическом, так и в художественном сознании» [6, 12].

Несмотря на пестроту и разнообразие территориального, национального, этнического состава региона, исследователь выделяет Урал как единый культурно-исторический регион.

О качественном топологическом своеобразии территориальных форм региона пишет В.В. Абашев. Исследователь активно разрабатывает теоретические проблемы Урала как литературного региона. Он вводит понятие «Пермский текст русской литературы», существующий в современном литературоведении наряду с «петербургским» и «московским» текстами. В. Абашев – активный сторонник понятия «геопоэтика», введенного сравнительно недавно в литературоведческую терминологию: «Урал» – это не только территория, с которой связаны такие-то и такие-то писатели, но и геопоэтическая реальность, этими же писателями во многом созданная. Становление геопоэтики Урала – это и один из интереснейших сюжетов истории русской литературы, и ракурс исследовательского взгляда, позволяющий по-новому посмотреть на творчество региональных писателей» [7, 24].

Отстаивая качественное своеобразие литературы региона, уральский ученый соотносит ее с общенациональной литературой, видят в региональном «то особенное, из совокупности которых и складывается реальное художественное многообразие русской литературы». В.В. Абашев отстаивает свою точку зрения на Урал как новую модель геопространства, «доминирующим началом которой стала не равнинная бескрайность, а темная и неистощимая подземная глубина», обосновывая его аксиологические особенности, «мессиански и эсхатологически окрашенную неомифологию, как пространство противопоставленное русской равнине» [7,25].

Авторский коллектив монографии «“Калевала” в контексте региональной и мировой культуры» (2010) [8], исследовал темы, сюжеты, образы, языковую картину мира карельского эпоса «Калевала» в контексте устного народного творчества финно-угорских народов: коми, карельского, финского, удмуртского, русского, ижорского, вепсского фольклора. Авторы убедительно доказали, что карельский эпос для всех финно-угорских народов является составной частью народной культуры и в то же время имеет свои специфические художественные особенности, придающие ему национальную самобытность и неповторимость.

Американские, европейские и российские исследователи обращают свои взоры к Латинской Америке как единому региону, объединенному общим континентом, языком, культурой, схожими национальными традициями Глубоко и самобытно исследуются проблемы региональной литературы в трудах А. Торрес-Риосеко «Большая латиноамериканская литература» (1972) [9], В. Кутейщиковой, Л. Осповат «Новый латиноамериканский роман» (1976) [10]. Авторы анализируют своеобразие романа Латинской Америки в его связях и взаимодействии с историческими, социальными процессами, совершающимися на этом континенте, исследуют мир идей и образов крупных прозаиков континента. Интересно пишут о взаимодействии латиноамериканской культуры с культурой коренного индейского населения, а в ряде стран и с культурой афро-американского населения (африканская мифология и фольклор) в странах Латинской Америки.

Национальные литературы в каждой стране, по мнению исследователей, имеют свою специфику. Однако это не исключает правомерности и необходимости рассмотрения литературного процесса Латинской Америки в целом, что связано с общностью исторической судьбы этого региона, общими генетическими кодами культуры.

Эстетическое новаторство современного романа Латинской Америки, по мнению В.Кутейщиковой, состоит в обращении к мифологическому мышлению, донесенному народами континента до наших дней. В качестве ключевой формулы нового романа исследователь предлагают термин «магический реализм», понимая под ним соединение коллективного сознания, отраженного в мифах, и индивидуально-авторского начала. Во многих произведениях современных латиноамериканских авторов действительность пропущена сквозь призму фольклорного сознания. Убедительны выводы о специфичности литературной традиции латиноамериканского региона, прослеженные в творчестве писателей Мексики, Бразилии, Венесуэлы, – всего латиноамериканского континента. Художественное сознание писателей характеризуется авторами как «транскультурное», «повышенно мифогенное», «устремленное к тотальной кодификации действительности».

Литература стран немецкоязычного региона – Германии, Австрии и Швейцарии – исследуется в современных работах [11;13] как единое целое, объединенное общим языком, историческими судьбами, национальными традициями. Немецкий язык, единые фольклорные корни – основа единства национальных литератур этого региона. Ученые изучают произведения разных авторов исходя из контекста регионального. Эта региональность (не в смысле провинциальности, а в смысле географически-исторически-культурного положения) позволяет прояснить многие вопросы. «Важна определенная связь с историей, культурой, литературой этого большого региона. Тем не менее это вопрос еще и исторический, потому что если мы посмотрим на XIX век – это одна ситуация, XX век, особенно вторая половина, – совсем другая», – отмечает исследователь [11, 42].

Кроме названных выше литературных регионов можно выделить Центральную Азию – регион, включающий территорию пяти стран – Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан. В российской науке с советских времен существовало понятие «Средняя Азия и Казахстан». Исторически сложившееся в советской традиции название региона использовалось до начала 90-х годов XX века. В 1993 году президент Казахстана в своем выступлении на региональном саммите государств Средней Азии предложил отказаться от определения «Средняя Азия и Казахстан» в пользу понятия «Центральная Азия». Это предложение было поддержано главами других государств региона. Так, обретение независимости странами способствовало дальнейшему формированию среднеазиатского региона и переименованию его в центральноазиатский. Сегодня Центрально-Азиатский союз – это регион, территория которого равна 3,4 млн. кв. км. (больше территории Западной Европы), с общим населением 65 млн. человек.

В нем проживают народы, исповедующие в основном ислам и говорящие на разных, но родственных языках. Уже в давние времена в Центральной Азии благодаря общей тюркской языковой группе, близости народных традиций и обычаев, конфессиональной общности сложился культурно-исторический регион, что дает основание говорить о его единстве.

Проведенное группой ученых под руководством автора статьи исследование [12] на широком культурологическом фоне, с привлечением данных этнографического, исторического, лингвистического характера позволило обосновать положение о влиянии мифа (тенгрианства) как наиболее ранней формы сознания на мировоззрение кочевых и полукочевых племен, населявших изучаемый регион. Исследователи древних религий полагают, что мировоззренческой основой культа Тенгри служит пантеизм, представлявший все предметы и явления мира одухотворенными, божественными. В основе традиционного мировоззрения тюркских народов Центральной Азии лежит модель Космоса, созданного в результате первотворения. Образ Вселенной в тенгрианстве, понимаемый как модель Космоса, реконструируется современными учеными на основе анализа мифологических преданий и ритуальных обрядов.

Древняя тюркская космология, по сути, являлась космологией тенгрианства. Позднее многие культурные архетипы, символы, обрядность, заклинания и формулы, сопровождавшие жертвоприношения в честь древнетюркских божеств, постепенно трансформировались под влиянием ислама, но при этом сохранили свою идейную суть и обрядную сторону. Более того, осколки этих древних знаний, верований, обрядов нашли отражение в литературе Центральной Азии рассматриваемого периода, что подтверждается проанализированными художественными текстами.

Идейно-тематических особенностей и образной системы центрально-азиатской литературы позволяет выделить центральноазиатский хронотоп. Правомерность его выделения обусловлена, в первую очередь, общностью эстетической парадигмы в ближайшей истории народов стран, входящих в один территориально-идеологический локус, а также единым бытовым и духовным пространством. В основе центральноазиатского хронотопа не столько единое географическое и геополитическое пространство, сколько общность духовных ценностей, схожесть национальных традиций, включающих образы восточной культуры, и общие языковые корни. Каждая культура имеет свой «набор» специфических пространственно-временных представлений, укорененных в ее ментальных основаниях. Коллективные символы и связанные с ними образы, культурные схемы и мотивы получают дополнительную смысловую нагрузку в авторском слове. В художественном произведении пространство моделирует разные связи картины мира: социальные, этические и т.д. Культурное пространство данного литературного региона периода проникнуто идеей мифологизации реальности. В основе национального образа мира лежит общая духовная настроенность.

Центральная Азия – не только географическое и геополитическое, но *и* цельное культурное пространство. Народы, проживающие в ней, объединяют единые духовные ценности, схожесть национальных традиций и обычаев, общее историческое прошлое, древняя восточная культура.

Важным региональным фактором являются длительные историко-культурные связи народов Центральной Азии, формы их хозяйственной деятельности, материальная культура народов региона.

Страны и народы Центральной Азии связаны географической и этнической близостью. Общими на протяжении веков были их исторические судьбы, культура и религия. На это сходство накладывает отпечаток то, что многие века они находились в состоянии интенсивного взаимодействия, жили рядом. У них были экономические, исторические и бытовые контакты. О связях литературы региона с русской литературой как актуальной теоретико-методологической проблеме компаративистики посвящена следующая работа автора статьи [13].

Наконец, объединению способствовала схожесть национальных обычаев и традиций. При чрезвычайном их богатстве и разнообразии у народов Центральной Азии есть много сходных традиций, в которых нашли отражение мировоззрение, национальная картина мира, присущие народам.

Заключение. Становление и интенсивное развитие изучения литературных регионов приходится на последние десятилетия и связано с поисками нетривиальных подходов в литературоведении. Научное осмысление проблемы находится в самом начале своего развития. «Региональное» измерение позволяет по-иному взглянуть на хорошо известные произведения. Исследование региональной картины мира, ее самобытности, культурных концептов и мифологем, которые служат базовыми механизмами региональной самоидентификации, является потенциально плодотворным направлением.

Центральная Азия является типом локальной цивилизации, объединенной общей культурой, тесными взаимосвязями национальных литератур. Контекстуальное сопоставление литератур Центральной Азии установливает органичные для всего региона идейно-художественные особенности литературы, поэтика ее прозы и поэзии, во многом совпадают фрагменты художественной картины мира, отражающие национальное сознание народов Центральной Азии, их ментальность и духовные ценности. Концептосфера и ядерно-периферийная организация ключевых концептов в региональной литературе, являются этнокультурными кодами тюркской культуры Центральной Азии.

Центральная Азия – историческая общность народов, которая формировалась веками. Многовековая история взаимоотношений, цивилизационная близость народов, общие исторические и историко-культурные процессы, взаимное притяжение народов способствовали образованию феномена Центральная Азия, который является не формальным объединением разных, оторванных друг от друга этнических государств, а именно цивилизационным единством. Формирование глобальных духовных, культурных, ценностных ориентиров, которые составляют основу центрально-азиатской общности, представляло сложный диалектический процесс, который нашел отражение в литературе как призме, преломляющей этносоциальную и этнокультурную память народов.

Список использованной литературы:

1 Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Том XIX. – Вып. 3. – М., 1960. – С. 177-186.

2 Султанов К.К. Национальное самосознание и ценностные ориентации литературы. – М., 2001. – 269 с.

3 Аминева В.Р. Типы диалогических отношений между национальными литературами (на материале произведений русских писателей второй половины XIX в. и татарских прозаиков первой трети XX в.). – Казань, 2010. – 326 с.

4 Литература народов Севера. – Якутск, 1990. – 125 с.

5 Джуанышбеков Н.О. Казахстан – Россия в контексте литературного диалога. – Алматы: Искандер, 2007. – 290 с.

6 Созина Е.К. Об «Истории литературы Урала»: предисловие к проекту // Литература Урала: история и современность. – Вып. 1. – Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2006. – 383 с.

7 Абашев В.В. Геопоэтический взгляд на историю литературы Урала // Литература Урала: история и современность. – Вып. 1. – Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2006. – 383 с.

8 «Калевала» в контексте региональной и мировой культуры. Муллонен И.И. / отв. ред./ и др. – Петрозаводск, 2010. – 554 с.

9 Торрес-Риосеко А. Большая латиноамериканская литература. – М.: Прогресс, 1972. – 212 с.

10 Кутейщикова В., Осповат Л. Новый латиноамериканский роман. 50-60-е годы. Литературно-критические очерки. – М.: Советский писатель, 1976. – 256 с.

11 Абрамкин С. Интервью с Александром Белобратовым // Новый Венский журнал. Интернет-ресурс / http:russianvienna.com/index. php?option=com_content& view= article&id=1139:2010-11-26-10-31-10&catid=42&Itemid=395

12 Исследованию и обоснованию Центральной Азии как особого литературного региона посвящены монографии коллектива аворов «Проза и поэзия Казахстана в контексте литературы Центральной Азии»: в 2-х томах. Т.1, Т.2 –Алматы: Издат. Казахск. ун-та. 1914; –Т. 2 2015.

13 Абишева У.К. Феномен литературного диалога. Вестник Казахского нац. пед. ун-та. –Алматы, 2015. – № 4. – С. 87-92.

Аңдатпа

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӘДЕБИ АЙМАҚТАРДЫҢ МӘСЕЛЕСІ

Абишева У.К.[1]

[1]әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті

Мақала қазіргі заманғы филология ғылымындағы әдеби аймақтарды зерттеу мәселесіне арналады. Онда ғылыми мақалалар, монографиялар, ұжымдық жинақтар, отандық, ресейлік және әлемдік өңірлік әдебиеттану мәселелерін зерттеуге арналаған, әлемдік жахандану мәдени кеңістігіндегі әдебиеттануда біріздендірілген талдаулар беріледі. Әдеби аймақтар – бұл ерекше "мәдени ұя", олардың құрамында ұлттық, этникалық құрамымен ерекшеленетін ментальділік бар. Әрбір әдеби аймақтың өз ерекшеліктері бар. Ғылыми ізденістер заңдылықтары мен даму тенденциялары өңірлік әдебиеттер әмбебап, жалпыадамзаттық және өзіндік көркемдік әлем бейнесін анықтауға бағытталған. Мақалада аймақтық әдебиеттанудың қазіргі заманғы жай-күйі және даму перспективалары туралы толық мағлұмат береді. Мақалада Орталық Азия біртұтас әдеби өңір деп атап көрсету негізге алынады.

Түйін сөздер: әдеби өңір, ұлттық әдебиет, типология, байланыс, мәдени кеңістік.

Abstract

THE PROBLEM OF LITERARY REGIONS IN CONTEMPORARY SCIENCE

Abisheva U.[1]

[1]al-Farabi named Kazakh National University

The article explores a new problem in modern literary criticism. It provides an analysis of scientific articles, monographs, and collective scientific works regional literatures studying in Kazakhstan, Russia and world literary criticism that offer an alternative to the unified cultural space of a globalized universe. Literary regions are peculiar "cultural nests" that have a special local mentality, a variety of territorial, National, ethnic composition. Each literary region has its own specifics. Scientific research is aimed at regularities and trends in the development of regional literatures, on the definition of a universal and original in the artistic picture of the world. Author analyzes the current state and prospects for the development of regional studies in literary criticism. The article substantiates the conclusion about Central Asia as a single literary region.

Key words: literary region, national literature, typology, contacts, cultural space.

МРНТИ 17.82.30

Б.К. Базылова[1], Ф.М. Мырзаханова[1]

[1]Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ ДОМИНАНТ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОИНИ (ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ З.КДРАЛИНОЙ)

Аннотация

Важными элементами создания гендерных различий являются противопоставления «мужского» и «женского» (оппозиция маскулинного и феминниного) и имеющего многовековую историю подчинения женского начала мужскому началу. Идентичность женской прозы определяется способностью автора-женщины отождествить себя со своим телесным комплексом, раскрыться всякий раз «изнутри», дать художественную интерпретацию образа мужчины, увиденного женским взглядом. Это ведет к специфичной отражающей женский поиск проблематике, раскрытию ранее табуированных тем, к углублению в частную жизнь героев. Женская проза феминного типа. К этому типу можно отнести творчество З.Кдралиной. Ее произведения отличаются – особенностями, связанными с женским полом, ее героиням характерны формы поведения, ожидаемые от женщины в данном обществе, и "общественно определенное выражение того, что рассматривается как позиции, морально присущие женщине". Таким образом, проза З.Кдралиной ситуативна, так как в центре повествования семейно-бытовые события, окружающие женщину. Для З.Кдралиной это, прежде всего возможность показать, что любящей женской натуре всегда свойственна безоглядная жертвенность во имя любви, необязательно к мужчине или ребенку.

Ключевые слова: Гендер, художественное воплощение, гендерные доминанты, внутренний мир, художественная концепция, род, семья, архетип.

Рассмотрение доминант внутреннего мира героини героя, естественно, продолжается анализом их поведения. В литературоведении уже отмечалось, что автор художественного произведения обращает читательское внимание не только на существо, переживаний, мыслей, речи персонажей, но и на манеру совершения действий, то есть на формы поведения.

Поведенческая особенность героев и героинь, их характерность не примитивно отражают один либо другой ярус предметной изобразительности, но становятся объектом интерпретации, потому как несут в себе толк произведения как художественного целого, разрешают выявить ценностные ориентации не только литературных героев, но и их автора [1, 138].

Роман З.Кдралиной «Тайна женщины» в большей мере погружен в быт. При этом она стремится отойти от стереотипов массовой литературы. Она считает, что понятия «настоящая женщина» и «настоящий мужчина» - это миф: образ мачо представляется таким же ничтожным, как и образ секс-бомбы. Это в большой степени продукт массовой культуры. Люди достойные и порядочные ведут себя сходным образом во всех ситуациях вне зависимости от пола. Художественная концепция З.Кдралиной одновременно и сужается до рамок отдельной семьи, частной судьбы, и расширяется в глобальной перспективе, но, не выходя, однако, за рамки размышлений о значимости частной жизни.

Как пишет Е.Трофимова: «В этой прагматической концепции такие факторы, как нация, пол, политические пристрастия, место жительства, традиции и привычки отодвигаются на второй план и представляются малозначительными. Главное – достижение счастья людьми, связанными родственными отношениями, через получение достойной (обеспеченной) жизни, продолжение рода [2, 6]. Роль женщины видится З.Кдралиной, с одной стороны, как бы традиционно, даже с некоторыми элементами матриархата («мать семейства»). С другой - писательница не отрицает, скорее, довольно прагматично поддерживает, возможность «либеральных» ипостасей. То есть можно исповедовать и иные принципы, лишь бы они содействовали жизненному успеху. Здесь философия примерно такова: человеческое счастье начинается с малого, с семьи. Будет успешна, удачлива семья и её члены – мужчины, старики, но в первую очередь - женщины и дети, - то этот успех неизбежно отзовется успехами нации. Человечество у З.Кдралиной предстает как совокупность больших кланов, каждый из которых есть копия всего мира, и причастность к которым обеспечивает гармонию бытия человека во времени и пространстве. Как утверждала Л.Улицкая: «Это удивительное чувство – принадлежать к такой большой семье, что всех её членов даже не знаешь в лицо, и они теряются в перспективе бывшего, не бывшего и будущего» [3, 61]. Именно на этом пути писатель видит счастье человечества. Поэтому семья, созидание клана так важны для З.Кдралиной.

У З. Кдралиной персонажи управляемы жизненной силой. «Сюжетные «силки» расставляются с таким расчетом, чтобы предостеречь именно те моменты, когда у человека возникает прямой контакт с невидимой подоплекой существования, прикосновение к источнику витальности. По логике З.Кдралиной, знанием о «волшебном источнике» обладает род, семья. Поэтому и персонажи у нее, как правило, из больших семей. Действительно, героиня Кдралиной – сильна, и сверхъестественно сильна оттого, что «подключена» к общей корневой системе, тому слою существования, который наподобие большой грибницы, выпускает на поверхность побеги человеческих жизней, распоряжается рождением, взрослением, старением и умиранием, ведает судьбами и сроками. Это некое единое тело рода, его одушевленная программа, код родового поведения.

Женщина для З.Кдралиной предстает как носительница семейных ценностей, ценностей рода, поэтому она подчеркивает это фамильным сходством даже во внешнем облике.

В романе З.Кдралиной «Тайна женщины» представлены во многом мелодраматические сюжеты, его героиня, оказавшиеся в ситуации выбора жизненного пути. Женщина раскрывается, прежде всего, в ее материнском предназначении. Роман З.Кдралиной раскрывают трудную (но и счастливую) судьбу женщины-матери. Рассмотрим подробнее доминанты внутреннего мира героини.

Роман начинается с воспоминаний главной героини о своем детстве. Какое воспитание она получила в семье. На протяжении всего романа автор рассматривает судьбу главной героини в аспекте семьи. То, что жизнь сложилась именно так, а не иначе, она благодарит или же наоборот, винит своих близких: отца и мать. Маленькая Ляйсан воспитывалась в интеллигентной семье. Ее отец – математик, авиатор, инженер прошел долгий и тяжелый жизненный путь. Из-за его репрессии, хотя он и был реабилитирован в 1957 году, ему с семьей пришлось переехать из России в Казахстан, полагая, что уехав в далекую Алма-Ату, на историческую родину, он каким, то образом избавится от этой незримой печати.

«Мать главной героини была очень красивой женщиной – «стройная, чуть выше среднего роста, с черными шелковистыми кудрями и огромными черными глазами, прямым тонким носом, почти сросшимися средней толщены бровями и суровыми строгими губами на матовом овальном лице», но правая ее рука была «парализована и чуть подвисала, полусогнутая» [4, 8].

Однако недостаток матери не мешал быть ей отличной хозяйкой – она стирала, убирала квартиру и очень вкусно готовила. Мать Ляйсан реализовала себя не только как хранительницу домашнего очага, но и как властную, ни от кого не зависящую женщину: «…работала начальником планового отдела в строительной компании среди волкодавов, где не так-то просто было выжить и утвердить себя» [4, 616]. Но авторитетом она для своей дочери, в отличие от отца, она не стала. Слишком строго она воспитывала свою дочь, всегда была недовольна ее поведением, наказывала Ляйсан за мелкие проступки «методом кнута», забывая про дополняющий его «метод пряника». Даже во взрослом возрасте для Ляйсан эти воспоминания были горьки. Постоянные придирки матери, вызывали беспокойство в жизни Ляйсан, отравили полжизни. Из-за каких-то неведомых причин, между матерью и ее старшей дочерью не установились дружеские, теплые отношения, в которых так нуждалась дочь: «но эта женщина, которая постоянно дергает ее, приказывает, никогда не обнимет и не поцелует, часто обманывает, не дает ей любви, которую тщетно ждет Ляйсан от нее, остается ей чуждой» [4, 33].

Защиты она искала у своей бабушки: «Ляйсан утыкалась в ее белую юбку лицом в совершенном горе, бабушка утешала ее, возмущаясь жестокостью родителей» [4, 33]. Бабушка вместо родной матери оберегала, и учила маленькую Ляйсан премудростям жизни».

Ее духовная связь была установлена с отцом, а не с матерью, только с ним она могла вести разговоры, удовлетворяющие ее ум, а недостающее тепло, любовь, заботу и защиту она получала от бабушки. Однако такое поведение матери наблюдается только по отношению к Ляйсан, старшей дочери, младшую же дочь она любит и потакает ей во всем. Распущенное воспитание не лучшем образом повлияет на будущее сестренки Осыи, впрочем, как и на Ляйсан слишком строгое.

В каждом важном решении, которое приходилось принимать героине, немаловажную роль играла ее мать. После окончания школы, Ляйсан решает поступать на филологический, но дома происходит ужасная сцена: «…мать орала особенно беспощадно, оскорбляя ее, отец сказал, что Ляйсан со своим характером и прямотой суждений может попасть в тюрьму. Сцена прошла тяжело, унизительно, глубоко травмировав Ляйсан» [4, 96].

Ляйсан поступает в Ленинград в технический вуз. Но окончить его, ей не удалось, случилась личная трагедия, которая, по мнению автора, повлияла на ее дальнейшую судьбу. Первая любовь женщины, становится не светлым воспоминанием, а ужасным кошмаром. Ляйсан влюбляется с первого взгляда, ни о чем кроме него она уже думать не могла, Ляйсан потеряла себя, постоянно думая о нем и ожидая встречи с ним, как невероятного счастья. После ночных свиданий с возлюбленным, сил на учебу не оставалось и потому, учеба ухудшилась. Она решает переехать на квартиру, не подозревая, что это роковой поступок. После очередной прогулки Ляйсан с другом пришла в свою квартиру, где он изнасиловал ее и жестоко оскорбил.

Трудно представить, что творилось в душе молодой девушки. Ее честь и любовь были растоптаны. «Судиться или убить? Судиться или убить?» - вот единственные мысли, которые посещали ее тогда. Ее вечным спутником на то время, стал маленький нож, который она носила в своем студенческом портфеле. Опасаясь, что ее мысли могут реализоваться, она сообщает о случившемся, родителям. И снова мать, решает судьбу дочери, так было нужно ей одной. Она обманным путем забирает Ляйсан из Ленинграда, под предлогом своей болезни и, обещая, что она сможет вернуться на учебу на следующий семестр. Но этого не произойдет, Ляйсан придется закончить учебу в Алма-Ате.

Истиной причиной, того что родители не пустили ее доучиваться в Ленинград, стало боязнь, того что Ляйсан может выйти замуж за насильника. Тем более что изнасилование было совершенно именно с этим умыслом.

После окончания вуза Ляйсан выходит замуж за Ермека, сына майора-КГБ-шника, который был похож на «китайского болванчика», у него были узкие раскосые глаза, сильно скошенный подбородок в отличие от сына – до уродства. Отец мужа постоянно бросал на Ляйсан плотоядные, томные взгляды, по которым она догадывалась о его желании обладать ею, от этих взглядов ее передергивало. Полюбить своего мужа Ляйсан так и не смогла, Ситуация, безусловно, дана через восприятие героини, ожидающей любви и страсти, озаренной единым чувством, а вышло банальное совокупление. Автор лишает свою героиню счастья любви с мужем, познания мира, себя, мужчины через это прекрасное чувство.

Брак с первым мужем распался, он был рьяным ревнивцем, к тому же выяснилось, что он оказался больным шизофренией, и бежать нужно было, как только это стало известно. К сожалению Ляйсан поняла это лишь, оказавшись на больничной койке из его припадка, в порыве которого он избил ее до полусмерти.

В этот момент, вместо того чтобы позвать на помощь и убежать от разъяренного мужа Ляйсан молчит, думая о том какой позор придется перенести ее семье. Даже в эти минуты она заботится о репутации своей семьи, она не могла позволить, чтобы на работе отца главного инженера треста, узнали о том, что случилось. Спас ее от неминуемой гибели сосед, услышавший крики мужа. В больнице выяснилось, что кроме сотрясения мозга у нее перелом костей с искривлением носовой перегородки. За избиение Ермеку полагался большой тюремный срок, но отец-КГБ-шник спас его и ему дали лишь два года условно. Но самое ужасное было впереди, в больнице выяснилось, что Ляйсан ждет ребенка. Беременность могла быть только от Георгия – любовника Ляйсан, которого как казалось ей, она полюбила впервые после трагедии с А.Ж. Рожать ребенка она не могла, так как опасалась, что ребенок будет похож на любовника и тогда тайная связь стала для всех известна. И хоть ей так хотелось стать настоящей женщиной – стать матерью, родить ребенка от любимого человека Ляйсан идет на аборт. Героине трижды после этой операции придется прибегнуть к этому методу. Один раз до второго замужества – встречи с Георгием, потом – после рождения второго и третьего ребенка во втором браке.

У героини появляется чувство одиночество, которое будет преследовать ее всю жизнь. Вновь история женского одиночества, обреченности, отчаяния, способного уничтожить все самое светлое, изжить в женщине привлекательность, веселость, милость, отчаяние, толкающее порой на шаги, которые впоследствии уничтожат саму женщину, лишат ее самоуважения.

Через некоторое время после развода у главной героини завяжется роман с Азизом. В душе Ляйсан строит планы на будущее и мечтает о том, что наконец-то у нее будет своя нормальная полноценная семья. Но мечте Ляйсан не суждено было сбыться, судьба снова посмеялась ей в лицо. По непонятным ей причинам Азиз постоянно уходил от разговора о женитьбе, но все-таки нашел в себе силы признаться ей в том, что он уже женат. Позже Ляйсан узнает, что беременна и решает рожать ребенка во, чтобы то не стало. Азиз всячески уговаривал Ляйсан сделать аборт, пугал, что ребенок может родиться уродом, так как Азиз родом был из Семипалатинска. Но Ляйсан твердо решила стать матерью, надеялась, что ребенок избавит от чувства одиночества, подарит ту любовь и ласку, которой ей так не хватало с самого детства. Нужно отметить, что с чувством, что Ляйсан не долюбила и ее не долюбили, она прожила всю жизнь. Ребенок родился недоношенным и умер, снова Ляйсан не исполнила женского предназначения – не стала матерью в очередной раз.

Остановимся на мужском характере в романе З. Кдралиной.

Третьего мужа ей подобрали родители, им оказался племянник старой приятельницы отца, которая воспитывала после смерти его родителей. Эдик учился в интернатах, однако ее называл мамой.

Образу героини противостоит образ мужа, и в типичной гендерно-женской прозе он далек от супермена и героя. Эдик по специальности был строителем, учился на вечернем отделении и одновременно работал. Ляйсан поразил его старый вид, коричневое лицо, изрезанное морщинами, тусклые, утомленные глаза. Ей показалось, что напротив сидит замученный скучный старик. Характер Эдика был немного занудным, он всегда во всем сомневался. Он всю жизнь поддавался манипуляциям Хивы (тетя-мама), когда Ляйсан требовалась помощь по дому или в воспитании детей, он всегда уходил из дома по первому звонку от Хивы: «…ежевечернее по часу, а то и больше, разговаривала с Эдиком по телефону, после чего тот ходил чернее тучи, без конца вызывала Эдика к себе в дом одного, без Ляйсан. По субботам и воскресеньям гоняла его на кладбище поправлять памятник своему мужу, хотя по казахскому обычаю часто посещать могилы считается плохой приметой, этого делать нельзя. Хива вызывала Эдика по воскресеньям не только убирать квартиру, но даже стирать белье» [4, 223].

Ляйсан много раз пыталась отстоять права своего мужа, но все было тщетно, да и сам Эдик не особо переживал по поводу его нечестного эксплуатирования. Он выполнял все капризы своей матери и на возмущения Ляйсан всегда вставал на ее сторону, пытаясь оправдать ее поведение. После этого мечты о тихой, счастливой семейной жизни рассеялись. Она снова почувствовала одиночество. Но уйти от него она уже не могло, во-первых, она уже была беременна, во-вторых она любила Эдика.

Автор затрагивает одну из самых сложных для социального принятия тем – тему поведения не свойственного мужчине, разрушая тем самым миф об абсолютном поведении патриархальности советского общества в этом вопросе, так как события происходят во второй половине двадцатого века.

В русской классической литературе слабость героя, противопоставленного сильной женщине, была почти что традиционной (о чем убедительно писал Н.Г. Чернышевский в статье «Русский

человек на rende-vous». Но сейчас это показано от лица самой женщины с куда более нелицеприятными акцентами, а главное, подчеркиванием глобальности происходящих (в этом направлении) в обществе процессов.

Но не только Хива манипулировала Эдиком, он стал неплохим учеником по манипулированию людьми. Ляйсан даже не заметила того момента, когда он ловко начал манипулировать ее чувствами, вызывать в ней жалость к своей сиротской доли, кроме того она не замечала этих манипуляций.

Брак Ляйсан с Эдиком развалился через 20 лет совместной жизни. Эдик ушел к другой женщине. Ляйсан винила в этом Хиву и ее дочь Эмму, но не и Эдик был виновен сам. Ему было удобно манипулировать Ляйсан, лгать, изворачиваться, пить и гулять, пока Ляйсан полностью отдавалась ведению хозяйства и воспитанием трех сыновей. Эдику нравился такой образ жизни, он имел не жену-друга, а жену-рабыню.

Писательница выявляет нечто вроде национального женского архетипа – женщины, погруженной в бытовые (неразрешимые) проблемы, выносливой, глубоко одинокой, несмотря на многочисленные родовые связи. У Кдралиной все и правы, и виноваты одновременно: все зависит от обстоятельств в судьбе каждого героя, а обстоятельства по существу всегда одинаковы, то есть враждебны. Для героини З.Кдралиной нет «добра и справедливости распределения между всеми жаждущими, нет того, о чем мечтали мыслители всех времен и народов, нет общего, делимого поровну, а каждый сам по себе, нет равенства и братства, нет свободы подойти и взять, подойти и съесть все, что хочешь, войти и поселиться на любой кровати, остаться в гостях, где понравилось…

Развенчание героя происходит через отношения с некой Лизкой. Он уходит из дома, но не говорит куда, не забирает свои вещи, оставляя за собой право, вернуться обратно.

После его ухода Ляйсан с детьми осталась без средств к существованию и ей приходилось вымаливать у бывшего мужа алименты. Дети хоть и были уже достаточно взрослыми, но развод родителей перенесли тяжело. Однако сыновья Ляйсан выросли хорошими, умными, интеллигентными людьми. Мечта ее сбылась, как мать, она сделала все, чтобы устроить жизнь своих детей. Автор идеализировал образ главной героини как матери.

Кдралина подробно касается в романе интимных деталей жизни героини, но это не унижающие достоинство Ляйсан описания постельных сцен, это рассказ о страсти зрелой женщины. Первый любовник у Ляйсан появляется когда она состоит в браке с первым мужем. Она осознано идет на этот шаг, от усталости от беспричинных приступов ревности Ермека. После развода с первым мужем и вторым у нее было достаточное количество мужчин: Гергий, Виталий, Азиз, Жомарт, Сергей. Но во время брака с Эдиком, Ляйсан не вступала в половые отношения с другими мужчинами, наверное от того ей было еще тяжелей переносить разлуку с мужем.

Порой интимную жизнь женщины Ляйсан автор передает буквально одним мгновением. Так в Петербурге, она проводит ночь с незнакомым ей мужчиной, к которому она садится в такси.

З.Кдралина наиболее подробна в описании отношений мужчины и женщины. У нее не является грехом настоящая страсть, мы наблюдаем это на протяжении всего романа. При этом сексуальную жизнь женщины З.Кдралина воплощает по-женски, изнутри.

Интимная жизнь является важной составляющей для ее героини. Поэтому Ляйсан страдает от невнимания Эдика, когда он не проявляет должного внимания к ней как женщине. Кроме того, считает, что недостаток платонической любви у молодой женщины приводит в более позднем возрасте к опасным женским болезням. Ляйсан всю жизнь искала идеального мужчину, но так и не нашла. В каждом был какой-то изъян, какая-то погрешность, к наиболее идеальному образу она приравняла своего отца.

Основная часть романа заканчиваются многоточием и прозрением главной героини в том, что нельзя всех ненавидя, винить в том что твоя жизнь не сложилась, а нужно принять ее такой и радоваться каждому мгновению своей жизни и не терять веру в существование настоящей, истинной, взаимной, чистой любви и она тогда сама тебя найдет.

Нет у нее и по-настоящему близких друзей. Кдралина З. мастерски показывает круг общения героини с «друзьями» студенческих лет: они и теперь собираются, пьют сухое вино, танцуют, выполняют как бы предписанные им роли. Однако подробно выписанные в рассказе внешние связи лишь усиливают чувства разобщенности, духовной пустоты и ничтожности помыслов.

Итак, доминанты внутреннего мира героинь/героев в романе З.Кдралиной определяются переживаемыми чувствами: жаждой любви-страсти (даже платонической), материнской любви, гедонистическими потребностями. Эти доминанты определяют поведение героев, слагающее сюжет, и характер гендерного конфликта.

Список использованной литературы:

1 Базылова Б.К., Калинина В.В. Специфика гендерного поведения героев К. Сарсеновой// Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки». – № 3 (53), 2015. – С.138-143.

2 Зайтуна Кдралина. – http://www.litgazeta-kz.com/index.php?option=view&id=195.

3 Бавильский Д. Небо в алмазах Людмилы Улицкой –http://www.vzglyad.ru/columns/2005/9/20/7397.html.

4 Зайтуна Кдралина. Тайна женщины. – Алматы, 2010. – 180 б.

Аңдатпа

З.КДРАЛИНАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРДІҢ ІШКІ ДҮНИЕСІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ҮСТЕМДІЛІКТІҢ КӨРКЕМ КӨРІНІСІ

Базылова Б.К.[1], Мырзаханова Ф.М.[1]

[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Гендерлік айырмашылықтарды қарсы құрудағы маңызды элементтің бірі болып табылатын "ер" мен "әйел" (маскулиндық және феминниндік қарама қайшылықтар) және көп жылдан бері жалғасын тауып келе жатқан, әйел адамнын ер адамға деген бағынуы. Әр жолы әйел-автор әйел прозасын жеке куәландыру үшін, ол өзінің ішкі дүниесіне ерік бере тура, ер адамның түсінігін, әйел көзқарасымен сипаттайды. Алайда, бұл кеіпкердің ішкі дүниесіне үңіле қарап, бұрын соңды көп қозғалмаған тақырыптарды әйел іздесін спецификалық мәселелер ретінде айқындайды. Феминдік әйел проза түрі. Бұл түрге З.Кдралинаның шығармашылығын жатқызуға болады. Оның туындалары әйел жынысымен ерекшелінеді, оның кейіпкерлерінде әйел атауына тән мінез-құлықтар бар. Қоғамда әйел затынан күтілетін іс -әрекеттер лайықты орнын тауып жатады. Осылайша, З.Кдралинаның прозасы ситуациялы деуге болады, себебі баяндау барысында әйел адамды қоршап тұратын отбасылық-тұрмыс-тық оқиғалар орын алады. Бұл, ең алдымен, З. Кдралина үшін әйел болмысына тән әрқашанда жасалынатын көзсіз құрбандық шалуды көрсету мүмкіндігі. Және де ол құрбандық тек қана ер адамға немесе сәбиге емес.

Түйін сөздер: Гендер, көркемдік іске асуы, гендерлік үстемдік , ішкі әлем, өнер тұжырымдамасы , түрі, отбасы, архетип.

Abstract

ARTISTIC REALIZATION OF GENDER DOMINANTS OF THE INNER WORLD OF THE HEROINE / HERO IN Z. KDRALINA'S CREATIVITY

Bazylova B.K.[1], Myrzakhanova F.M.[1]

[1]Kazakh state women's Teacher training University

Important elements of creation of gender distinctions are oppositions "male" and "female" (masculine and feminine opposition) and the submission of a feminine having centuries-old history to a machismo. Identity of female prose defined by ability of the female author to identify itself with the corporal complex, to reveal every time "from within", to give art interpretation of an image of the man seen by a female look. It leads to the specific perspective reflecting female search, disclosure of earlier tabooed subjects, to deepening in private life of heroes. Female prose of feminine type. It is possible to refer Z. Kdralina's creativity to this type. Her works differ – the features connected with a female, to her heroes the behavior forms expected from the woman in this society and "socially certain expression of what is considered as the position morally inherent in the woman" are characteristic. Thus, Z. Kdralina's prose is situational as in the center of the narration the family and household events surrounding the woman. For Z. Kdralina it, first of all an opportunity to show that reckless sacrifice for love is always peculiar to the loving female nature, is optional to the man or the child.

Key words: Gender, artistic realization, gender dominants, inner world, art.

ҒТАХР 17.01.09

М.Р. Балтымова[1]

[1]Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада әдебиетіміздегі тарихи роман жанрының генезисі, соның ішінде көрнекті жазушы І.Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясының зерттелуі туралы сөз болады. Автор трилогияның жазылуынан бастап бүгінгі ұлттық өнерімізге ұласуына, жазушының шығармашылық зертханасына, романдардың жарыққа шығуының тарихына талдау жасайды. Трилогия жөнінде жазылған әдебиеттанушы Ш.Елеукенов, М.Дүйсенов, М.Қаратаев, Р.Бердібай, Х.Әдібаев, Т.Сыдықов, Қ.Алпысбаев, тарихшы М.Қозыбаев, М.Әбсеметов және т.б. ғалымдардың зерттеулері, жазушылардың пікірі және жазушы І.Есенберлиннің ойлары келтіріледі. Автор «Көшпенділер» трилогиясын құрайтын «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарының әрқайсысына тоқталып, идеясы, жанры, көркемдік ерекшелігі жағынан жан-жақты зерделеген. Сонымен қатар мақалада трилогияның алдымен орыс тіліне, кейін өзге тілдерге аударылуы, туындының қазақ кино өндірісінде пайдаланылуы, қоғамдық пікір туғызуы, жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеудегі қызметі жөнінде жазылған.

Түйін сөздер: тарихи роман, жанр, тарихи трилогия, тарих және әдебиет, тарихи шындық пен көркемдік шешім, тарихилық.

XX ғасырдағы әдебиетімізде тарихи тақырыпты қарқынды меңгеру кезеңі басталды. Ұлттық тарихтың шынайы дамуын жарыққа шығаруға ұмтылу қазақ әдебиетіндегі көрнекті романдардың дүниеге келуіне түрткі болды. Тарихи романдар – халықтың өткен өмірі туралы тарихи деректерді көркем шындыққа айналдырып, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған жазушының шығармасы. Тарихты дерек түрінде бергенде шындыққа бойлай алмасақ, көркем шығармада тарихтың бар шындығы өз бояуымен ашылады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың бастауында алғашқы қазақ романдары тұрды. XX ғасырдың II жартысында жанр ретінде қалыптасып, дамыған қазақ тарихи романшылығында І.Есенберлиннің халқымыздың бес жүз жылдық тарихын суреттеген «Көшпенділер» трилогиясы бірегей туынды саналады. Жазушы Қ.Жұмаділов І.Есенберлиннің шығармашылығы туралы: «60-70 жылдары тарихи романының көшін бастаған ол қазақ әдебиетінде тұтас бір мектеп қалыптастырды. Қазақтың ұлттық санасының оянуына, тарихи зердесінің жаңғыруына өлшеусіз үлес қосты» [1], – деді. Жазушы қалыптастырған тарихи роман мектебі бүгінде өз туын жоғары ұстап келеді.

Көпшілік оқырман қауымға Кенесары, Наурызбай бастаған қозғалыстың жай-жапсарын мәлімдеу үшін жазылған «Қаһар» романы қазақ әдебиетінің ірі жаңалығы, ғажайып құбылысы болды. Бүгінде өз тарихын қастерлейтін халықтың сүйікті кітабына айналған бұл туынды қаламгердің әдебиет майданындағы ерлігіне пара-пар еді. Себебі 1934 жылы сахнада бір-ақ рет қойылып, кейін ұзақ жылдар бойы «тұтқынға» алынған М.Әуезовтің «Хан Кене» пьесасынан кейінгі қазақ халқының XIX ғасырдағы тарихынан мағлұмат беретін соқталы көркем шығарма осы болды.

Дегенмен І.Есенберлиннің тарихи трилогиясы зерттеушілер мен жазушылар арасында бірден қолдау таппады, туындының бірінші кітабы «Қаһар» романы жарыққа шыққан 1969 жылдан бері көптеген қайшылықты да, қолдаған да пікірлер көп айтылды. Ғалым М.Дүйсенов "Қаһар" романын: «Романдағы басты кейіпкерлердің барлығының да характерлері толық ашылып, өздерінің бір-бірлеріне ұқсамайтын даралық сипатын жақсы танытады... идеялық-көркемдік сапасы жақсы шығарма... сюжеттік желісі берік, композициялық құрылысы барынша ширақ... ешқандай бөгде құбылыс, артық штрихтар жоқ... тарихи оқиғалардың логикалық, психологиялық дайындығы күшті», - деп бағалайды [2].

Әділетсіз сыни пікірлердің уытын қайтару үшін біраз еңбектеніп, туындыны оқырманына жеткізуге күш салып, әдеби және ғылыми айналымға еніп, оң бағасын алуына үлес қосқан тарихи романдарды алғаш зерттеушілердің бірі Ш.Елеукенов 1969 жылдың қазақ тарихи романы үшін жемісті жыл болғанын айтып, оған дәлел ретінде І.Есенберлиннің «Қаһар», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романдарының және С.Санбаевтың «Ақ аруана» повестер жинағының жарыққа шыққанын атап өтеді. Негізгі тарихи үрдісті дұрыс аша білу үшін жазушы дәуірдің әрбір нақты оқиғасын дәл суреттеу керектігін айта келіп: «В том, что И.Есенберлин справился с огромным историческим материалом, уместив его на сравнительно небольшой площади романа, сказалось мастерство писателя, и в частности, его умение строить композицию так, чтобы перед читателем разворачивались не просто картины прошлого, но в первую очередь – ведущие их мотивы», – деп жазушы шығармашылығына оң баға береді [3,252-253]. Бұл І.Есенберлиннің «Қаһар» романы туралы одақ көлемінде айтылған алғашқы пікір болды және романның кейінгі кезде әділ бағасын алуына септігін тигізді. Тарихи роман дәстүрін, соның ішінде І.Есенберлин шығармашылығын зерттеуге жасалған осы қадамы ғалымды кейін қаламгердің ірі жазушылық тұлғасының қалыптасу жолын зерттеуге дейін жетеледі. Ол содан бері «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты. Әдеби сын» (1977),

«От фольклора до романа-эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа)» (1987), «Жаңа жолдан. С новой строки: Әдеби портреттер, зерттеулер. Литературные портреты, исследования» (1989), «Әдебиет және ұлт тағдыры» (1997), «Ғасырмен сырласу» (2004), «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» (2006), «Тәуелсіздік биігінен» (2007), «Казахская литература: новое прочтение» (2007), «Әдебиет – тәуелсіздік қаруы» (2009) секілді ғылыми зерттеулерінде қазақ тарихи романы жөнінде келелі мәселелерді қозғап келеді. Соның ішінде: «І.Есенберлин шығармалары – әдебиетіміздің қоржынындағы асыл мүліктің бірі... Жазушының ең қиын шақта, партиялық, мемлекеттік қатаң бақылауға қарамастан, көркем сөз ағысын ұлттық тақырып арнасына бұруын ең бағалы жетістігі деп бағалауымыз керек. Ол әлі ақталмаған Мағжан мұрасын ретін тауып көркем әлем дүниесіне қайта кіргізді. ...Есенберлин поэтикасы өз алдына жеке зерттелуге тиісті үлкен тақырып. Оның шығармаларындағы мәтел боп кеткен көне сөздер мен тіркестердің түсіндірілуі, т.т. мәдени мұраны игеруге құштар бүгінгі қоғамымыз үшін пайдасы мол дүние», - деген пікірі жазушының қайратты да қажырлы еңбегі мен шеберлігін танытады [4,200-201].

1971 жылы жарық көрген «Алмас қылыш» романына да алғашқы рецензияны ғалым М.Дүйсенов жазып: «оқушы қауымға қазақ халқының ортағасырлық тарихынан біраз қызық мағлұмат беретін, пайдалы еңбек», - деп қорытындылайды [5]. Осы рецензиядан кейін сыншы З.Серікқалиев роман туралы «тарихи-әдеби очерк», «бүтіндей дерлік тарихи мазмұндама», «арқауы – тарихи шолу, тарихи мазмұндау» дей келіп, М.Дүйсеновке көркем шығармаға таптық тұрғыдан, партияның тарихқа көзқарасы тұрғысынан қараудың міндетті екенін еске салады [6]. Ал жазушы І.Есенберлин З.Серікқалиевтің айтқандарын мойындамайды және оны «тарихтан еш хабары жоқ адам» деп айыптайды [7,277-278]. Ал шын мәнінде екеуі де тарихтың, тарихи шығарманың білгірі еді, себебі І.Есенберлин 1943 жылдан бері қазақ мемлекеттігінің құрылуына дейінгі және одан кейінгі тарихты дендей зерттеп жүрсе, З.Серікқалиев 1969 жылы «Некоторые вопросы современного казахского исторического романа» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаған, әдебиеттегі тарихилық мәселесімен айналысып жүрген болатын. Осы мәселеге қатысты А.Номадтың «По реке жизни» атты кітабында І.Есенберлиннің тарихи тақырыпты қозғаған шығармагерлік жолы көркем баяндалады.

Содан кейін жарық көрген мақаласында тарихшы А.Яковлев тарихи романдарға тоқталып, мұндағы ел билеушілер бейнесінің суреттелуін жат қылыққа балайды: «Мы видим нравственный пример не в «житиях святых», не в приукрашенных биографиях царей и ханов, а в революционном подвиге борцов за народное счастье» [8]. Бұл мақала одақтас республикалар әдебитеттеріндегі қаламгерлердің «ұлтшылдық» сезімінің оянуынан секемденіп, ұлтық рухтың жандануының алдын алу үшін жазылған еді, бірақ оның салқыны қазақ халқының онсыз да жабулы тарихының беттерін әрі қарай парақтаудың тамырына балта шабары сөзсіз еді, сондықтан қазақ әдебиетінің жаңа аяғына тұра бастаған тарихи проза дәстүрінің қадамына тұсау салынбас үшін әдебиет жанашырлары Ш.Елеукенов «Замандас парасаты», М.Қаратаев «Революция рухымен», Р.Бердібай «Қазақ тарихи романы» және т.б. өз еңбектерінде осы мәселені дұрыс түсіндіруге талпыныс жасады. Ш.Елеукенов "Тарих және көркем шындық" ("Жұлдыз" журналы, 1973, №11) атты мақаласында қазақ әдебиетіндегі тарихи проза дәстүріне шолу жасап, соның ішінде І.Есенберлиннің «Қаһар», «Алмас қылыш» атты тарихи романдарын талдап, З.Серікқалиевтің, А.Яковлевтің тарапынан айтылған сын-ескертулерге жауап берді. Осы мақаладан кейін тарихи романдардың жаңа бір тынысы ашылғандай болып, оқырман қауым арасында оң көзқарас қалыптасты. І.Есенберлиннің «Хан Кене» («Қаһар») романы 1973 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылады, бірақ роман туралы «ұлтшылдықты насихат-тайтын зиянды кітап» деген пікірдің уыты әлі басылмағандықтан, бұл бастама жүзеге аспай қалды.

Жазушы «Жанталас» романында да ауыр міндетті мойнына алды, бұл шығармада XYI ғасырдың аяғынан XYIII ғасырдың ортасына дейінгі тарихи оқиғалар, яғни Хақназар хан өлгеннен кейінгі Ақ Орданың ыдырауы, Тәуекел, Есім, Тәуке хандардың билік құрған кезеңдерін баяндай келіп, Қазақ елінің Ресей қол астына енуінің тарихи шындығын көркем суреттеуді мақсат тұтып, қазақ елінің тарихында ерен еңбек сіңірген екі қайраткерді – Әбілқайыр хан мен Абылай ханның билік құрған кезеңдерін сипаттап берді. Әйтпесе бұл екі ханның тұлғасының өзі кемінде екі романға жүк боларлық тақырып еді. Бұл романның баспаға жіберілуіне бір жылдай уақыт кетті, осы оқиға «Жұлдыз» журналында толығымен баяндалады. «Жанталас» романы жазушы қауымның қолдауымен баспаға ұсынылғаннан кейін оған оқиғаларының қамтыған уақыты тым кең, халықтар достығына нұқсан келтіретіндей суреттер бар, халық бұқарасынан шыққан батырлардың іс-әрекетінде жасандылық басым, соғыстан көп нәрсе жоқ, стиль ала-құлалығы бар делінді. Шығарманың екінші рет талқы-

лануында романның Тәуекел, Есім, Тәуке хан кезеңі туралы бөлімін алып тастап, Қазақстанның Россияға қосылуының прогресшіл сипатын баса көрсету, Қытай боғдыхандарының жер, территория жөніндегі саясатын әшкерелей түсу, халық өкілдерінің образдарын аша түсу, Бұқар жыраудың Ресейге қосылуды жақтыртпайтын өлеңдерін алып тастау керектігі айтылады. Қайсар жазушы ел тарихына қатысты сын-ескертпелерге қарсы жауап қайтарды, сөйтіп роман қолжазбасы екі талқылаудан кейін 500 беттік қолжазбадан 410 бетке дейін азайтылып, екі жылға жуық уақыттан кейін баспаға ұсынылады [9].

Ал 1976 жылы «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдары біріктіріліп, «Көшпенділер» деген атаумен трилогия болып басылғаннан кейін ғалым Ш.Елеукенов: «Соңғы жылдарда қазақ совет әдебиетінде тарихи тақырыпты жеделдете меңгеру процесі одан әрі жалғасып келеді. Көркемдікпен зерттеудің қазығы – сонау қазақ ұлтының алғаш шыққан негізіне, көне заманға барып тірелді. Бұл – І.Есенберлин трилогиясы («Көшпенділер»)», – деп тарихи роман авторының қаламгерлік еңбегіне жоғары баға береді [10,78]. Осы ой сыншы М.Қаратаевтың мақаласында: «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, әсіресе «Жанталас» романы айтылмыш жағынан жалған ғылыми шовинистік концепцияға айқын қарсы тұрады; шығарманың актуальдылығы, қазіргі заманмен үндестігі де осында. Есенберлин тарихи материалдың орасан мол қатпарларын зерттеген» [11,244-246], - деп жалғасса, зерттеуші Х.Әдібаев: «дала елінің күрделі бейнесін жасауға ұмтылған» жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын «туған әдебиет алдындағы сүбелі еңбегі», - дейді [12]. Жазушы Ә.Әлімжанов трилогияға жазған алғысөзінде: "первое крупномасштабное, многоплановое произведение, первый роман-хроника в казахской литературе, она – новая ступень развития исторического жанра", – десе [13], академик Ә.Марғұлан осы трилогияға жазған эпилогын: «Трилогия И.Есенберлина открыла еще одну страницу в казахской литературе. Вопреки всяческим лживым буржуазным, реакционным теориям о «неисторических» нациях, об отсутствии корней и самобытной культуры у казахского народа, убедительно показано, что не было никаких «провалов» в истории, что все эти века казахский народ жил, боролся и трудился на своей древней земле...», – деп биік байламмен аяқтайды [14]. Ғалым Р.Бердібайдың «Қазақ тарихи романы» (1979) атты монографиясында І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы кеңінен талданады.

Осы уақыт аралығында "Көшпенділер" трилогиясы М.Симашконың аудармасында орыс тілінде жарық көрді, ал бүгінде трилогия әлемнің бірнеше тілдеріне аударылып, оқырмандарына жетті.

1979 жылы «Көшпенділер» трилогиясы Лениндік сыйлыққа ұсынылды, дегенмен Қазақстан Компартиясының І хатшысы Д.А. Қонаев пен идеология бөлімінің басшысы С.Н. Имашевтің қолдауына қарамастан трилогияға бұл жолы да жоғары сыйлық бұйырмады, трилогияның бағасын халық өзі берді!

Трилогия туралы зерттеулер одан әрі жалғасты. Жазушы Ю.Суровцев өз мақаласында одақтас республикалар әдебиетіндегі тарихи прозаға талдау жасай келіп: «Казахскому писателю И.Есенберлину в трилогии «Кочевники» удалось осуществить идейно-смысловое единство своего в течение многих лет создававшегося, складывавшегося эпического произведения», - дей келіп, В.Оскоцкийдің «Роман и история» (1980) кітабындағы трилогия туралы талдауын құнды пікірге балайды және осы кітаптағы «трилогиядағы стилистикалық әрқилылық» туралы пікірге жауап ретінде жазушының көркемдік қолданыстарын: «внутренне организованы каждый одинаково: эта структура трех параллельных друг другу повествовательных этажей – картинное, живописное, драматическо-сценическое изображение <...> искусство эпической полноты, искусство решения эпопейной задачи – это многосложное искусство», – деп көрсетеді [15]. Осы мақаладан кейін ғылыми зерттеулерде трилогияны эпопея деп атау кездеседі.

Академиктер Р.Бердібайдың «Тарихи аңыз шындығы» («Жұлдыз» журналы, 1984, №10), Р.Нұрғалидың «Тұңғиық дарын» («Білім және еңбек» журналы, 1985, №1) атты мақалаларында «Көшпенділердің» оқырмандар арасында кең қолдау тапқаны, әдебиет әлемінде табысты болғаны, жазушының шабытты шығармашылық иесі екендігі айтылады.

Әдебиетіміздегі тарихи романдар тағдыры Қазақстан Компартиясы ОК І секретары Д.А.Қонаевтың Қазақстан Компартиясының XYI съезінде жасаған баяндамасында тағы сөз болды: "Қайсыбір авторлар «ғасырлардың терең қойнауына» саяхат тартып, хандар мен байлардың өзара қарым-қатынастарына ой жүгіртуден, тіпті бұрынғы алашордашылардың өмірбаян деректерін жария етуден де кет әрі емес» [16]. Бұл «Көшпенділер» және «Алтын Орда» трилогияларының авторы І.Есенберлин сынды майталман жазушылардың тарихи тақырыпқа қалам тартуы жиілеп, әдебиеттегі ақтаңдақтар мәселесін зерттеу қолға алына бастаған келелі кезең болатын. Дегенмен ресми

баяндамадағы бұл сын жазушылардың тарихи шығармашылығына, ғалымдардың осы тақырыптағы зерттеулеріне шектеу қоя алмады.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» тарихи трилогиялары тарихшылардың да назарын өзіне аударды. Ғалым М.Қозыбаев «Тарих және әдебиет» («Қазақ әдебиеті» газеті, 1988, 15 қаңтар) атты мақаласында тарихи деректердің көркем әдебиетте дұрыс берілуіне назар аударса, 1990 жылы ғалымдар М.Қозыбаев, Р.Бердібаев, Ж.Қасымбаев, М.Әбсеметов жазушылар Ғ.Ахмедов, Т.Жұртбаев «Жұлдыз» журналының дөңгелек үстелінде бас қосып, І.Есенберлиннің «Қаһар» романы, оның бас кейіпкері Кенесары ханның образы, романдағы XIX ғасырдың І жартысында қазақ халқының арпалысқа, аласапыранға толы өмірінің қалай суреттелгені, Кенесары қозғалысының тууы мен оның трагедиясы неде, тарихи тұлға мен көркем образдың арасындағы байланыстар қандай, шығармадағы көркемдік шындық өмірлік шындыққа сай келе ме деген мәселелер төңірегінде құрған келелі сұхбаты журналда "Көркемдік шындық және тарихи тұлға" (1990, №7) атты мақалада жарияланды. Себебі әдебиеттанушы ғалым Б.Әбдіғазиұлының пікірінше «тарихты зерттеу қашанда адалдықты қажет етеді» [17,105], ал «қазақ тарихи романдарындағы тарихи тұлға, ұлт тарихының игерілуі, белгілі бір дәрежеде идеологиялық, ұлттық идеологияны қалыптастырудың бір пәрменді құралы деуге болады» [18,102].

Тарихи роман туралы пікірталасқа үн қосқан В.Владимиров өз мақаласында І.Есенберлиннің шығармашылық ерен еңбегін, суреткерлік қажырлы қайратын, қиындыққа мойымайтын өр мінезін замандас көзімен суреттей келіп: «Тремя неизбежно пересекающимися путями вело оно, это напряжение, Писателя по жизни – к поразительно гигантской творческой отдаче, к могиле и – к бессмертию в благодарной памяти родного народа», – деп, «Көшпенділер» эпикалық трилогиясын қазақ тарихының рухани құнды энциклопедиясына балайды және жазушының азаматтық ерлігінің куәсі саналатынын айтады [19,233]. Профессор Т.Тебегеновтің пікірінше: «Әдеби шығарма – өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы» [20], яғни "Көшпенділер" трилогиясы ел тарихының көркем суреті болды.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы туралы ғылыми зерттеулер қатары көбейіп, оның зерттелу аясы әдебиетпен қатар, тіл білімі, тарих ғылымдарын да қамтып, Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стиль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика)» (Алматы, 1997), Қ.Алпысбаевтың «Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік» (Алматы, 1999), Ә.С.Тарақовтың «Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы (Абылай хан бейнесінің көркемдік тағылымы» (Алматы, 2006) тақырыбындағы докторлық және Г.Елеукенованың «Принцип историзма в современной казахской прозе (на материале национального исторического романа)» (Алматы, 1991), К.Аралбаевтың «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы (Алматы, 1992), М.Жапанованың «Конфликт и характер в произведениях И.Есенберлина» (Астана, 2001), А.Мәуленовтың «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі (І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Т.Әлімқұлов шығармашылығы)» (Алматы, 2001), А.Әбутәлиеваның «Қазақ тарихи романындағы әйелдер бейнесінің жасалу ерекшеліктері (1960-80 жж.)» (Астана, 2006), А.Бағыбаеваның «І.Есенберлин романдарында кеңес дєуірі шындықтарының бейнеленуі» (Алматы, 2005), Ж.Ибраеваның «Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества И.Есенберлина, А.Нурпеисова, И.Щеголихина)» (Астана, 2006), А.А.Жусупованың «Концепция личности в казахских исторических романах (1960-80 гг.)» (2006), тіл білімінде Б.С.Әбдуованың «Тарихи романдар тілінің көріктеуіш амалдары (І.Есенберлин шығармалары бойынша)» (Астана, 2000), А.А.Амангелдінің «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы жылқы атауларының этнолингвистикалық мәні» (2008), М.Р.Балтымованың "І.Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясы: жанр және поэтика" (2009) атты кандидаттық диссертацияларында талданды.

Он томдық қазақ әдебиетінің тарихының 9-томында (Алматы, 2005) есенберлинтанушы ғалым Ш.Елеукенов: «І.Есенберлинді зерттеу және түбегейлі тану – болашақ күндер үлесінде», – дей келіп, «сол қаһарманның бірегейі – халқына қаруымен де, қаламымен де ерен қызмет еткен, қазағы арасынан «басқаға жақсылық ойлайтын адам» көбірек өсуін көксеген Ілекеңнің мәңгі өшпес екінші өмірі, ұлы өмірі үстіміздегі XXI ғасырда жалғасып та кетті», – деп, зерттеу эстафетасын кейінгі орта буын мен өскелең жас буынға табыстайды.

Көркемдік дәстүрмен қатар тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдыруы тұрғысынан «Көшпенділер» трилогиясы тарихи роман жанрындағы биік белес болып табылады. Ғалым Р.Бердібай туындыны «тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәнінің» тереңдігіне байланысты оған «роман-эпопея,

тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы» [21] деп бағаласа, профессор Т.Сыдықов: «Есенберлин трилогиялары – бір жанрдың қалыптасқан нормасына сыймайтын, әр жанрдың элементтерін бойына жинаған жинақтаушылық сипаты бар туындылар», - дейді [22,153-154]. Тарихи прозаның әдебиетке жаңа леп, ыстық ықылас әкелгені туралы ғалым Қ.Қ.Алпысбаев: «70-80 жылдары қазақ жастарының ұлттық рухының ерекше көтерілуіне І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» тарихи эпопеясы бастаған қазақ тарихи романдарының ықпал еткені – нақты мысал бола алады. Бұл ықпал-әсердің, ұлттық рухани оянудың бір дәлелі 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастарының алаңға шыққан бейбіт шеруі еді. Бұл шеру коммунистік империяның құлауындағы алғашқы баспалдақ болғаны белгілі», - дейді [23,20]. Бүгінгі күні трилогия еліміздің кино өндірісіндегі "Көшпенді", "Алмас қылыш" фильмдерінің түсірілуіне негіз болды.

Заманының заңғар жазушысы І.Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыңнан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай, қазақ тарихындағы ел билеушілердің, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен сәнді, нақышты өрнекті тұскиіздей өрілді. Дана халқымыздың бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы талайлы тарихын бедерлеу жазушының Азаматтық парызының биігі саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Жұмаділов Қ. Тарихи сананың тамыршысы // Халық кеңесі. - 1995. - 10 қаңтар. – 3б.*

2 *Дүйсенов М. «Қаһар» романы жайында // Жұлдыз. – 1969. – №9. – 155-159 бб.*

3 *Елеукенов Ш. Рост национального самосознания и исторический роман // Дружба народов. – 1970. – №6. – С.249-255*

4 *Елеукенов Ш. Ғасырмен сырласу. – Астана: «Елорда», 2004. – 482 б.*

5 *Дүйсенов М. Алмас қылыш// Қазақ әдебиеті. – 1971. – 19 қараша. – 3 б.*

6 *Серікқалиев З. Тарихи шындық бұрмаланбасын // Социалистік Қазақстан. – 1972. – 16 сәуір. – 2-3 бб.*

7 *Есенберлин І. Мұхиттан өткен қайық: Роман. – Алматы: Есенберлин атындағы қор, 2001. – 335 б.*

8 *Яковлев А. Против антиисторизма // Литературная газета. – 1972. – 15 ноября. – С.4-5*

9 *Жанталас. Тарихи романның жарыққа шығуы туралы // Жұлдыз. – 1990. – №1. – 173-192 бб.*

10 *Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 300 б.*

11 *Қаратаев М. Революция рухымен. – Алматы: «Жазушы», 1978. – 416 б.*

12 *Әдібаев Х. Көшпенділердің көркем шежіресі // Жұлдыз. – 1978. – №10. – 218-221 бб.*

13 *Алимжанов А. Ильяс Есенберлин и его трилогия «Кочевники» // В кн.: Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: «Художественная литература», 1983. – С.3-6*

14 *Маргулан А.Х. Послесловие. – Алматы: «Художественная литература», 1983. – С.680-683*

15 *Суровцев Ю. Люди и время. О современной исторической романистике // Новый мир. – 1984. – №7. – С.230-242*

16 *Қонаев Д.А. Қазақстан Коммунистік партиясының XYI съезінде жасаған баяндамасы // Социалистік Қазақстан. – 1986. – 7 февраль. – 2-6 бб.*

17 *Әбдіғазиұлы Б. Күрделі кезең тұлғалары және әдебиеттану ғылымы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №2 (52). – 105-107 бб.*

18 *Әбдіғазиұлы Б., Ақболатов А.А. XXI ғасыр әдеби процесіндегі қазақ романының дамуы үдерісі // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №1 (51). – 101-106 бб.*

19 *Владимиров В. О, пророк! // Простор. – 1994. – №8. – С.230-244*

20 *Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.*

21 *Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: «Санат», 1997. – 336 б.*

22 *Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: «Ер-Дәулет», 1996. – 252 б.*

23 *Алпысбаев Қ.Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.01.02. – Астана, 2000. – 47 б.*

Аннотация

ИССЛЕДОВАНИЕ ТРИЛОГИИ «КОЧЕВНИКИ» ИЛЬЯСА ЕСЕНБЕРЛИНА

Балтымова М.Р.[1],

[1]*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова*

В статье рассматривается вопрос генезиса исторического романа в казахской литературе, в том числе исследования трилогии "Кочевники" известного писателя И.Есенберлина. Автор тщательно анализирует творческую лабораторию писателя, рождение трилогии и ее перерастание в современное национальное искусство, историю

публикации романов. Приведены научные исследования литературоведов Елеукенова Ш., Дуйсенова М., Каратаева М, Бердибая Р., Адибаева Х., Сыдыкова Т., Алпысбаева К., историков Козыбаева М., Абсеметова М. и др. ученых, мнения писателей и мысли самого писателя о трилогии. Автор рассматривает каждый роман трилогии, т.е. «Заговоренный меч», «Отчаяние», «Хан Кене» и всесторонне исследует их идею, жанр, художественные особенности. Вместе с тем в статье рассмотрены вопросы перевода трилогии сперва на русский, потом на другие иностранные языки, использование данного произведения в киноиндустрии Казахастана, ее функции в воспитании молодежи патриотизму.

Ключевые слова: исторический роман, жанр, историческая трилогия, история и литература, историческая правда и художественный вымысел, историзм.

Abstract

STUDY OF TRILOGY "NOMADS" BY ILYAS ESENBERLIN

Baltymova M.R.[1],

[1]*Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov*

The article discusses the genesis of the historical novel in the Kazakh literature, including studies of the trilogy "Nomads" by the famous writer I.Esenberlin. By carefully analyzing the creative laboratory of the writer, the birth of the trilogy and its transformation into a modern national art, the history of the publication of novels. Results of research of specialists in literature Eleukenov Sh., Duysenov M., Karataev M., Berdibay R., Adibaev H., Sydykov T., Alpysbaev K., historians Kozybayev M., Absemetov M. et al. scientists, writers opinions and thoughts of the writer about the trilogy. The author examines each novel trilogy, i.e. "Enchanted sword", "Despair", "Khan Kene" and comprehensively examines their idea, genre, artistic features. However, the article deals with issues of translation into Russian of the trilogy first, then to other languages, the use of the work in the film industry in Kazakhstan, its function in the education of the youth patriotism.

Keywords: historical novel, genre, historical trilogy, history and literature, historical truth and fiction, historicism.

МРНТИ 17.71.07

С.Г. Иманова[1]

[1]*Институт фольклора Национальной академии наук Азербайджана,*
г. Баку, Азербайджан

ЭЛЕМЕНТЫ МАГИИ В ЛИРИЧЕСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРАХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Аннотация

Магия, по своей поэтической сути, тесно связана с лирическими фольклорными жанрами. Формулы-молитвы (дуа), сопровождающие разные магические обряды, во многих случаях бывают в форме стиха. Интересен тот факт, что в некоторых из этих стихов употребляются слова и словосо-четания, непонятные в настоящее время. Все это показывает, что взаимоотношения магия-фольклор связаны с древними корнями национальной памяти.

В статье автор считает что, заклинания тесно связаны с поверьем духов – эйэ (эйэ – это духи чего-либо, например, духи воды, духи дома и т.д.). Вера эйэ помогает понять мифологическую сущность заклинаний. В заклинаниях в большинстве случаев обращаются к Всевышнему. Но это поздняя трансформация. То есть поверья обладают силой выживания. Несмотря на то, что люди принимают Ислам, древние мифологические поверья продолжают существовать в их жизни и быту, в обществен-ной психологии.

Ключевые слова: фольклор, магия, заклинание, духи, ритуал, обряд, магическая формула, волшебство, порча, формы магии.

Идущее в обществе развитие, как и в других областях, оказало свое влияние и на волшебство. Волшебство пассивной формы, войдя в сферу активных отношений, то есть соединившись со словом, стало обретать новый разрез. Роль народного поверья в жизни примитивного человека очень велика [1, 179] и порой поверья и магия играют огромную роль в быту и повседневности. Так, например, землепашец, столкнувшийся с угрозой уничтожения урожая из-за сильной засухи, на первичном этапе, кладя сухой камень рядом с намоченным камнем, выражал свое желание о дожде, или наоборот, озаботившись угрозой уничтожения урожая обильным дождем, для остановки, утихомиривания дождя переворачивал посуду с открытой поверхностью, садж на огне, кипятил посуду с дождевой водой до полного ее испарения, укусом своей руки предполагал прекращение дождя. На последующей стадии же к этому акту – волшебству – добавлял также новую формулу – слово. «Он,

нанося удары друг об друга двумя каменными кресалами, создает искусственное подобие молнии, предвестницы дождя, другими словами, совершает волшебство, в то же время приговаривая

Çax daşı,
Çaxmaq daşı.
Allah versin,
Yağışı –
Ударь камень,
Ударь кремень
Бог ниспошлет
Дождь,
- создавал и напевал особую песню для заклинания» [2, 14].

При анализе этой заклинающей песни с точки зрения поэтической структуры видим следующие признаки:

1. Цель:

Эта песня представляет собой составную часть магического ритуала и исполняется ради вызывания дождя.

2. Средство:

Обряд исполняется с помощью кремня.

3. Метод:

Обряд выполняется посредством распевания молитвы-стихотворения.

4. Функциональные элементы магического ритуала:

Человек и Аллах.. Человек – тот, кто обращается, Аллах – тот, к кому обращаются. Человек, произнося « Камень, // Кремень. // Бог ниспошлет, // Дождь» - обращается именно к Аллаху.

Однако этот исполняемый магический ритуал опирается вовсе не на систему верований исламской религии. Ислам отвергает подобные поверья и обряды как суеверные акты. Значит, существо, к которому обращаются с просьбой о дожде в стихотворении-молитве, в действительности является мифологическим богом дождя.

Подобные объекты поклонения в азербайджано-тюркской системе верований именуются «эйэ» (хозяин, владелец). Согласно древним мифологическим поверьям, в мире сущего у каждого предмета, или места, объекта есть свой эйэ/хозяин. Согласно распространенному в Нахчыванском регионе поверью, «На земле нет и пяди земли без эйэ. У каждого места есть свой эйэ/покровитель. И у воды, и у дома, и у сада, и гор с ущельями, все, что мы видим своим взором, все имеет своего эйэ/покровителя. Эти эйэ/покровители человеку на глаза не показываются. Надо их приветствовать» [3, 46].

И в регионе Каракоюнлу Западного Азербайджана согласно верованию, «Всякое живое и неживое на поверхности Земли имеет своего эйэ/покровителя. И у воды есть свой эйэ/покровитель. Надо приветствовать их всех» [4, 9].

Поверье о эйэ/покровителе позволяет нам осознать мифологическую сущность вышеприведенного заклинания-молитвы. Разумеется, в этом заклятии человек о дожде обращается к Аллаху. Однако, эта последующая трансформация. То есть поверья обладают способностью существовать длительное время. Хотя люди и приняли исламскую религию, древние мифологические верования продолжают жить в жизни, быту, общественной психологии. Эйэ/покровитель как система верований подтверждает, что и у дождя был свой эйэ/покровитель. Изучавшая верования о эйэ/покровителе А.Бабек пишет: «Рассматривание мифологических текстов об эйэ/покровителях показывает, что они широко распространились в системе верований азербайджанского народа. Характерными особенностями эйэ/покровителе являются следующие:

1. Согласно верованиям, у каждого живого и неживого объекта есть эйэ – покровительствующий ему дух. Эйэ/покровители, имена которых конкретно упомянуты в азербайжанских мифологических текстах, являются следующие: эйэ/покровитель воды, эйэ/покровитель дома, эйэ/покровитель мельницы, эйэ/покровитель сада, эйэ/покровитель дерева, эйэ/покровитель гор и ущелий, эйэ/покровитель дороги.

2. Эйэ/покровители бывают разного облика. Например, в фольклорных текстах Агбабы эйэ/покровитель мельницы предстает в виде «в одежде невестки-красавы», эйэ/покровитель дерева – «в облике желтой девушки», эйэ/покровитель воды – в виде рыбы.

3. Эйэ/покровители в текстах представлены не как злые по природе своей духи, а добрые существа. Но бывают и злокозненные эйэ/покровители. Например, эйэ/покровители мельницы пытаются свести с ума встретивших их.

4. Отношение эйэ/покровителей к человеку в большей степени зависит от того, как человек к ним относится. Есть особый метод отношения к ним. Куда бы ни шел человек, должен знать, что у этого места есть эйэ/покровитель/хозяин. Обязательно должен попривествовать эйэ /покровителя/хозяина этого объекта, выразить уважение согласно правилам. В этом случае человек нравится покровителям и они начинают совершать добрые дела по отношению к нему. Эйэ/покровители могут принести человеку удачу, дать ему богатство и изобилие.

5. Относящиеся к эйэ/покровителям качества в равной степени относятся и к эйэ/покровителю воды. Основной запрет по отношению к покровителю воды состоит в не хождении по воду в ночное время. При нарушении этого правила покровители воды калечат человека. Они могут нанести вред человеку проклятиями в его адрес.

6. Эйэ/покровители в текстах своей мифологической сущностью порой предстают схожими с такими образами различных духов, как албасты/albastı//hal anası, cin, damdabaca, qaraçuxa, məleykə, vurğun, sarıqız, yeylər//bizdən yeylər и пр., иногда – как идентичное с ними существо. Например, сарыкыз/эйэ, фея/эйэ и др.» [5, 61].

Выше мы отметили, что для выпадения дождя человек выполняет магический обряд с кремнем. А как выполняется этот обряд, в чем заключается его сущность?

На этот вопрос можно найти ответ в поверьях об эйэ/покровителях. Становится известно, что человек, дойдя до любого места, объекта должен обращаться к его эйэ/покровителю в особом порядке. Обратим внимание на верования:

«Если не поздороваешься с водой, вода проклянет тебя. С утра пораньше должен пойти к текущей воде и поздороваться, иначе вода тебе нанесет вред» [4, 9].

«Идя к источнику, должно поклониться источнику, прежде чем выпить воды, горсточкой воды должен омыть лицо и сделать салават. Если сделать так, дела твои будут успешными» [4, 9].

«Каждая женщина, идущая по воду, должна поздороваться с водой, помолиться. Наполнив водой большой кувшин и уходя снова должна выказать благодарность, должна сказать «оставайся цел и невредим» [4, 9].

«Переходя через воду, человек должен поздороваться, иначе вода обидится на него, проклянет» [4, 9].

Как видно, правила об эйэ/покровителях воды подразумевают следующее:

1. Необходимо поздороваться, дойдя до воды;

2. Должен поклониться источнику, сделать салават;

3. Идя за водой, должен помолиться покровителю воды, возвращаясь с водой должен с ним попрощаться.

4. Если всего этого не будет, эйэ/покроитель воды может нанести человеку вред.

Как видно, эйэ/покровитель воды создает представление как о живом существе и существуют особые правила обращения с ним. Эти правила представляют собой акты магического ритуала.

Эйэ/покровитель представляет собой широко распространенную систему верований. Ф.Баят пишет, что в некоторых охотничьих мифах покровитель воды представляется в виде прекрасной и обнаженной женщины. Это поверье высказывается и о Сарыкыз, являющейся духом гор. А это сообщает о смешавшихся с течением времени друг с другом функциях некоторых категорий эйэ/покровитель и большей распространенности, в целом, эйэ/покровителей, оберегающих горы, леса, деревья, воду, животных в тюркском обществе, хозяйство которого основывалось на охоте [6, 255].

Дж.Бейдили (Мамедов) указывает, что образ эйэ/покровителя в древнетюркских письменных памятниках встречается в виде иди/idi в значении «хозяин» [7, 174].

В.Басилов пишет, что буквально имеющее значение «хозяина» - *э*е/*ее, ия/*іуа,*ийе/*іуə, *иа/*іə,*эйа/еуа* в мифологии тюркских народов Поволжья, Средней Азии, Северного Кавказа, Западной Сибири, Алтая и Саян всегда были названием духов, связанных с каким-либо местом. Верование в ия/*İуə* восходит к древнетюркской мифологии. Представления об их функциях у различных народов не одинаковы. *Ия*/*İуə* в мифологии казанских и западносибирских татар и башкир, будучи связаны с определенными элементами природы, этим методом порождали такие особые категории духов, как водяной (*ия/*іуə воды), леший (*ия/*іуə леса), домовой (*ия/*іуə дома, *ия/*іуə обители) [8, 659].

Верования в эйэ/покровителя можно увидеть и в других текстах заговоров. Например, некто, имеющий на теле бородавку, взяв в руки веник, подметая его, обращаясь к новой Луне со словами

Təzə Ay, səni xoş gördük,
Ziyilin yerin boş gördük
Новая Луна, добро пожаловала,
Место бородавки свободным увидели.
- три раза повторив этот обряд и эти слова, верит в падение бородавки.

Здесь, как видно, обращаются к Луне. Луна здесь представляет собой предмет поклонения, эйэ/покровитель связанного с бородавкой здоровья.

Как известно, летние месяцы являются временем жатвы, созревания большинства фруктов и для этого, безусловно, изобилие солнечного света, тепла важно. А пасмурная, очень прохладная погода повышает заботы, треволнения хозяйственника. Поэтому, первый ребенок семьи в целях призыва Солнца – света, тепла – колотя по тени, говорит:

Kölgə dağlara,
Gün buralara
Тень в горы,
Солнце - сюда

Или же этот ребенок нагретым в очаге шампуром словно прижигает, клеймит лучи Солнца, прошедшие через рассеянность облаков, и в это время приговаривая

Mən nənəmin ilkisiyəm,
Ağzı qara tülküsüyəm,
Mən səni yandırdım,
Sən də məni yandır
Я первенец бабушки
Черноротый её лисенок,
Я тебя прижгу,
И ты меня обожги
– читает песню-заклинание.

В древности люди считали заклинания вспомогательным средством в борьбе с природными неудачами, болезнями, причины происхождения которых правильно осознать не могли, облегчении тяжелого своего труда, осуществлении чаяний и желаний. Они с этой целью создали особые обряды и сообразно сущности вопроса сопровождали эти обряды песнями- заклинаниями. Например, когда глаз дергался, люди предполагали, что обязательно произойдет плохое, неудачное событие. Было даже такое поверье, что как будто бы дерганье правого глаза к добру, и этот свойство, обычно, трактовалось такими обнадеживающими фразами, как «обрадуешься», «с кем-то встретишься», «услышишь добрую весть». Дерганье левого глаза же трактовалось как признак, сообщающий о начале страшного, опасного, вредного события. Поэтому, когда дергается левый глаз, для избавления от катастрофы считающийся и в настоящее время символом удачи, символом Солнца красного цвета кусок нити, лоскут ткани наклеивает на веко, и, проведя по дергающему глазу три раза рукой, заклинают, приговаривая

Xeyrə atırsan, at!
Şərə atırsan, yat!
Дергаешься к добру, дергайся!
Дергаешься к беде, усни!

В подобных заклятьях проявляются и следы дуалистического мировоззрения. Так, во время другого обряда приведение желающей сына женщиной своей дочери к камню, в некотором роде святому, возвеличенному до уровня покровителя и произнесение

Ağ daş, qara daş,
Buna bir qardaş!
Белый камень, черный камень,
Ему брата одного!

– или в частое произношение подметающим дом в сумерках человеком «подметаю дом, где свадьба будет» и сбор в кучу подметенного где-нибудь в углу с использованием фразы «утреннее зло лучше вечернего добра», заклинание ищущего потерянное

Tapıl, pul verrəm,
Tapılmasan, kül verrəm

Найдись, найдись, денег дам,
Не найдешься, пепла отдам

- в том или ином объеме связано как раз с упомянутым дуалистическим мировоззрением. Выполняющий последний заклинающий обряд полагает, что находящийся среди сил зла черт мешает найти потерявшуюся вещь, прячет его. Поэтому, в этот момент завязывает узлом конец носового платка. Этим предполагает, будто завязав узлом хвост черта, обезвредил его [9, 320].

Для быстрого созревания, изобилия урожая, невредимости домашнего скота часто предпринимали отдельные меры, в том числе и заклинания. Удовлетворявшийся раньше любованием зеленым, желтым и красным цветами в называемой в народе «небесным поясом», «перевязью старухи Фатимы» радугой, землепашец для изгнания засухи, избавления от недорода исполняет особый обряд. Он, увидев радугу, рисует на земле два поля. Присваивает среди них зеленый цвет и говоря:

Fatma nənə,
Fatma nənə,
Sarısı sizin zəmiyə,
Yaşılı bizim zəmiyə!
Бабушка Фатима,
Бабушка Фатима,
Желтый на вашу пашню.
Зеленый на нашу пашню!

– рукой указывая на эти «пашни», поет песню-заклинание. А для утихомиривания сильного хазри (местное название северного ветра – прим. пер.) возле родника, колодца готовится костер в направлении хазри, но не разжигается. Родившая двойню женщина, говоря:

Xəzri, səni alaram,
Ələyimə salaram.
Üç deyincə kəsməsən,
Od-ocağı qalaram
Хазри, возьму тебя,
В решето свое заведу.
Если до счета три не прекратишься,
Разожгу в очаге огонь.

– напевая заклинающую песню, три раза пустое решето поднимает и опускает над этим очагом. Чтобы отделившийся от стада, или оставшийся на ночь в поле скот не стал пищей хищникам, выполнялся отдельный заклинающий обряд. Владелец скота полагает нож с раскрытым лезвием пастью волка. После пения заклинающей песни

Yağladım, zağladım,
Qurdun ağzın bağladım
Смазал маслом, отшлифовал,
Пасть волку закрыл

– полагает, что закрытием лезвия ножа закрывает и пасть волка, оставляет невредимым скот. После нахождения животного лезвие ножа должно быть раскрыто, чтобы раскрылась и пасть волка. Держать пасть волка закрытой почиталось грехом. Непосредственно связанных с волком подобных примеров заклинаний и поверий множество. Например, «Когда животное потерялось или осталось вне дома, для того, чтобы закрыть волку пасть, идут к незамужней совершеннолетней девушке. Девушка берет волосы в руку и отделив одну прядь, говорит: - Закрываю волку пасть, чтобы потерявшееся животное не съел. Затем девушка завязывает узлом отделенную прядь волос. После нахождения животного развязывает узел с тем, чтобы открылась и пасть волка. Это называют «закрыть рот волку». Когда скот остается ночью в поле, если завязав узлом нить, положишь её под перевернутую кастрюлю, то закроешь волку пасть, он не съест скот. Для того, чтобы закрыть пасть волку на зубцы гребешка надевают и лезвие топора».

А когда животные заболевают ящуром «... мужчина, взяв в руку табаг (изготовленная из дерева плоская, круглая или продолговатая посуда - прим. пер.), совершает движения, напоминающие танцы первобытного человека и шамана, подходя к больным животным, приговаривая:

Tabaq gəldi,
Dabaq qaç

Табаг пришел,
Ящур беги
– выполняя заклинающий обряд, пел песню [10, 11].

Здесь существует вера в то, что ящур, то есть болезнь, является действием скверны, сил зла, что играя на табаге и издавая звуки, можно напугать и прогнать их.

Для оберегания ребенка от болезни или же излечения в народе, наряду с другими методами народной медицины, пользовались и заклинаниями. Когда ребенок испытывает беспокойство от боли в горле, согласно поверью, кто-то пожилой при поглаживании горла ребенка наносит легонько пощечины. Три раза произносит слова – раз, два, три, пустота. Здесь он поглаживает набухшие железа ребенка и последней пощечиной делает попытку удалить, прогнать болезнь [2, 18].

Для оберегания ребенка от сглаза применялся еще ряд заклинаний. Часто позевывание ребенком при заболевании предполагали результатом дурного глаза. В это время мать ребенка, взяв правой рукой щепотку соли, три раза оборачивает вокруг головы ребенка, вместе с тем, каждый раз нанося легонько удары кулаком между лопаток, произносит слова «У сглазившего глаза пусть вывалятся». А после этого, напевая заклинающую песню:

Duz, duz,
Ocaqda qız.
Yanıb kül olsun,
Balama dəyən göz
Соль, соль,
Нагревайся в огне.
Сгорев пусть пеплом станет,
Сглаз ребенка моего
– бросает щепотку соли в огонь. Когда соль горит с треском, предполагает, что «сжегся сглаз». Или, взяв пучок руты, сжигают ее, по мере обдувания заболевшего ребенка его дымом, исполнялись такие заклинающие песни, как:

Üzərliksən, havasan,
Min bir dərdə davasan.
Balama göz vuranın
Gözlərini ovasan.
Ты рута, ты воздух,
От тысяч бед панацея.
Дите мое сглазившего
Глаза раскроши.
Или же:
Üzərliyim çatdasın,
Yaman gözlər partdasın,
Ağrın-bəlan tökülsün,
Dərd üstündən atdasın
Пусть трещит рута моя,
Злые глаза разрываются,
Боли и беды спадут твои,
Горе пройдет над тобой

Чтобы в теле ребенка не было хвори, бед, боли, при его купании также часто говорилось заклинание. После того, как мать искупала ребенка, наконец, выливая на его голову **сосуд** воды, пела песню-заклинание:

Ağrılar səndən qaçsın,
Yolunda güllər açsın.
Dərd-bəlanı atasan,
Boya-başa çatasan.
Can bala, canım bala,
Sən ol həyanım, bala (1, 321).
Боли тебя пусть избегают,
Цветы на твоем пути цветут.
Горе-беду отбросишь,
Вырастишь взрослым,

Джан детка, душа моя,
Будь моей подмогой, детка [9, 321].

Заклинания, относящиеся к первичным жанрам фольклора, осуществляли две функции в период формирования: утилитарную и эстетическую. Утилитарная функция древних жанров заключает в себе практическое значение этих образцов. То есть первичный человек придумал те или иные заклинания с желанием воздействовать на события, смысла которых не понимал, перед которыми был бессилен, изменить их, победить, наконец. В фольклористике существует различие мнений о первичности заклинаний и обряда, которыми сопровождаются заклинания [8, 23].

Список использованной литературы:

1 *Таңжарықова А. Мәди Айымбетовтің «Кие» әңгімесіндегі кие мотиві // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. – серия филологическая. – № 4 (54). – 2015. – С. 173-179*

2 *Тахмасиб М. Обрядовые песни: дисс... к.ф.н. – Баку: БГУ, 1945. – 133 с.*

3 *Антология Азербайджанского фольклора. Фольклор Нахчывана / сост. Т.Фарзалиев, М.Касымлы. – Баку: Сабах, 1994. – Т. 1. – 388 с.*

4 *Антология Азербайжанского фольклора. Фольклор Каракоюнлу / сост. Г.Исмаилов, Г.Сулейманов. – Баку: Сада, 2002. – Т. 7. – 463 с.*

5 *Бабек А. Верования связанные с водой в Азербайджанском фольклоре. Баку: Нурлан, 2011. – 212 с.*

6 *Баят Ф.Тюркская мифологическая система. – Стамбул: Отукен, 2007. – Т. 2. – 368 с.*

7 *Бейдили Дж. Образная система тюркской мифологии: структура и функции. – Баку: Мутарджим, 2007. – 272 с.*

8 *Басилов В.Н. Мифы народов мира. – Москва: Советская энциклопедия, 1982. – Т. – 659 с.*

9 *Азербайджанская этнография. – Баку: Восток-Запад, 2007. – Т. 3. – 568 с.*

10 *Джафарзаде М. Природа и заклинания// Азербайджанская природа. – 1978. – №1. –11 с.*

11 *Хуррамкызы А. Обрядовый фольклор Азербайджана. – Баку: Сада, 2002. – 210 с.*

Аңдатпа

ӘЗІРБАЙЖАН ЛИРИКА-ФОЛЬКЛОР ЖАНРЫНДАҒЫ МАГИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Иманова С.Г. [1]

[1]*Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының Фольклор институты*

Магияның поэтикалық мәні лирика-поэтикалық жанрлармен тығыз байланысты. Магиялық дәстүрді қамтитын түрлі дұғалар көбінесе өлең түрінде кездеседі. Қызығы сол, осы өлең түрінде кездесетін дұғаларда түсініксіз осы шақта жазылған сөз бен сөз тіркестері қолданылады. Бұның барлығы магия мен фольклор ежелгі халықтардың санасымен байланыстылығын көрсетеді.

Мақалада автор үшкіру эйе (эйе – бір нәрсенің рухы, мысалы, судың рухы, үйдің рухы т.б.) рухына сенумен байланысты дейді. Үшкірудің көбісінде Жаратушыға жалбарынады. Бұл бірақ кешіккен трансформация. Яғни сенім өмір сүру күшімен байланысты. Ислам дінін қабылдаушы адамдардың көп екеніне қарамастан, біразы ежелгі мифтік сенімдермен өмір сүреді.

Түйін сөздер: фольклор, магия, қарғыс, әдет-ғұрып, рух, сиқырлық, үшкіру, көз тию.

Abstract

THE ELEMENTS OF MAGIC IN LYRICAL FOLKLORE GENRES OF AZERBAIJANIS

Imanova S.G.[1]

[1]*Institute of Folklore ANAS*

In its poetical essence magic is connected closely with the lyrical folklore genres. The formulas-prayers accompanying the different magical rituals, in many cases are in the form of a verse. It is interesting that the words and word combinations are used in some of these verses which are unknown nowadays. It shows that the relationship between the magic and folklore is related with the ancient roots of the national memory.

In the article the author shows that the witchcraft is closely connected with the spirits of belief– “eye” (“eye” is the spirit of something, for example, the spirit of water, house, flat, etc.). The belief “eye” helps to understand the mythological essence of the witchcraft. In many cases it is addressed to the Almighty God in witchcrafts. But it is the late transformation. It means the belief has the power of survival. Despite the fact that people accept Islam the ancient mythological belief continues to exist in their lives and everyday life, in the social psychology.

Key words: folklore, magic, witchcraft, spirit, ritual, rite, magic formula, magic, sorcery, forms of magic.

МРНТИ 17.07.41

В.В. Калинина[1]**, С.Н. Акишева**[1]

[1]*Казахский государственный женский педагогический университет,*

г. Алматы, Казахстан

ОБРАЗ ГРОЗЫ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

Образ грозы находит свое отражение во многих произведениях известных писателей. Примером этого являются творения таких великих русских писателей, как Ф.И. Тютчев «Весенняя гроза», «Как весел грохот летних бурь», «Неохотно и несмело…», М.Ю. Лермонтов «Гроза», И.С. Тургенев «Бирюк», В. Набоков «Гроза», драматург А.Н. Островский «Гроза», М.А. Булгаков роман «Мастер и Маргарита» и многие другие. Писатели воспринимают грозу иначе, пытаясь понять, как душа человека взаимодействует с целым миром, как явления природы переживаются вместе с автором, его персонажем (или персонажами); писатель, повествуя о каком-то одном явлении, рассказывает о жизни в целом, в первую очередь о человеке, о его страхах, переживаниях и надеждах, о возрождениях души.

Гроза в художественных произведениях несет, во-первых, негативные эмоции: страх и гибель, всепоглощающий огонь; во-вторых, гроза является образом величия Бога, проявлением его гнева и благодати, а также проявлением темных сил.

Ключевые слова: мотив грозы, природное явление, ершалаимская гроза, московская гроза, экспрессивно-эмоциональное выражение, трагедия.

С.Д. Сейденова считает, что взаимодействие человека и природы – одна из ключевых проблем современности. Писатели мира не только выступают борцами за сохранение природы, но и стараются предвидеть проблемы их взаимоотношений в будущем [1].

Гроза – это природное явление. С первого взгляда не несущее ничего плохого для человека. Но с давних времен люди испытывают страх перед этим природным явлением. Они считают, что кто-то посылает её в наказание, когда человеческие грехи перевешивают на чаше весов добра и зла.

Сегодня мы без труда можем дать научное объяснение природному явлению грозы – частые и опасные климатические явления. Обычно сопровождаются ударами молний, интенсивными ливнями, иногда с градом и шквалистыми ветрами. Комплексное атмосферное явление, необходимой частью которого являются многократные электрические заряды между облаками или между облаком и землей (молнии) сопровождающиеся звуковым явлением – громом. Гроза связана с развитием мощных кучево-дождевых облаков, следовательно, с сильной неустойчивостью стратификации воздуха при высоком влагосодержании [2]. Грозы бывают причиной пожаров и гибели людей от прямого попадания молний. Но это сегодня, когда человечество добилось неимоверных успехов в своем развитии, однако в древние времена люди не обладали такими возможностями и необъяснимые природные явления они связывали с божественным происхождением. Ведомые инстинктом самосохранения они спешили спрятаться от стихии, обрушившейся на них в виде огромных вспышек света, громовых ударов, ливня. Долгое время человек не мог объяснить причин, вызывающих грозовые явления, считая молнию деянием богов, наказывающих людей за грехи.

Существует большое количество толкований этого природного явления. Языческое толкование гласит о том, что на древнем востоке в грозе видели троякое проявление некоего бога (Ваале в Ханаане). Гроза раскрывала ужасающее величие этого бога, будучи действием космических сил, перед которыми человек бессилен; поскольку она была опасна для человека, гроза выражала гнев бога, сокрытого в облаке, поражающего гласом грома своих врагов и мечущего в них свои стрелы (молнии). Принося же оплодотворяющий дождь, гроза как бы являла источник плодородия, исходящий от бога.

Гроза, также становится образом величия хрестианского Бога. Как нам известно, из библейского языка исчезли все образы многобожия, особенно относящиеся к культам плодородия, кроме грозы. Гроза играет особенную роль: она является одним из чудес природы, раскрывающих величие нашего Творца, проявление Его грозного величия. Бог властвует над грозой – так выражена Его трансцендентность.

В грозе совершаются древние теофании, в которых представлены главные моменты действия Бога в мире: на протяжений священной истории – во время Исхода на Синае, при покорении Ханаана; когда Он освобождает Своего Помазанника или Свой народ; при установлении Своего окончательного Царства. Однако Бог – не есть только некое величественное Присутствие, внушающее священный ужас. Уже на Хориве Илия призван не связывать присутствие Божие исключительно с

этим второстепенным знамением; он должен услышать более высокое откровение: близкое присутствие Господа, говорящего с человеком в веянии тихого ветра (3 Цар 19.11 слл).

Проявляя отношение Бога к людям, гроза имеет в Библии два значения: она знак благотворный, когда через нее Бог дарует плодородие иссохшей земле, но она и страшное бедствие, которое Бог насылает на Своих врагов как выражение Своего гнева. Теофания в грозе особо характерна для Бога судящего и Карающего и тем более для последнего Суда Его, когда Он проявит Свой гнев против Вавилона. Вот почему в предвосхищении этого суда голос Божий слышен, как удар грома, когда Он прославляет Сына Своего, в тот час, когда «князь мира сего изгнан будет вон» (Ин 12.28-32). Такая перспектива суда могла бы привести в трепет и ужас, если бы Бог не уверил Своих, что Он будет их прибежищем от Грозы: это эсхатологическое бедствие является угрозой лишь для грешного мира, ибо Бог – не Юпитер громовержец. Иисус разъясняет «сынам громовым», что Ему не угодно посылать огонь на не принимающих Его (Лк 9.54 сл). Явление Бога в Грозе также восполняется открытием благодати Божией, явленной в лице Иисуса.

По народным приметам: пожары от грозы обходили с иконами или становились по углам с иконами, тогда стихия прекращала бушевать. А еще считали, если вокруг пожара стать добрым людям по углам с иконами, то дальше огонь не пойдёт. Также существовало поверье, что если белого голубя бросить на пожар, то он непременно погаснет, т.к., голубь и ласточка, любимые Богом птицы. Под которой кровлей голуби водятся, та не горит.

По народным поверьям Илья Муромец соотносится с Ильей – пророком, а после своей смерти Илья Муромец властвует над громовой тучей.

Необходимо также отметить, что по древнему поверью если разразилась гроза, то считалось, это ведут борьбу свет и тьма за будущее этого населения.

Образ грозы нашел свое отражение во многих произведениях известных писателей. Примером того являются творения таких великих русских писателей, как Ф.И. Тютчев «Весенняя гроза», «Как весел грохот летних бурь», «Неохотно и несмело…», М.Ю. Лермонтов «Гроза», И.С. Тургенев «Бирюк», В. Набоков «Гроза», драматург А.Н. Островский «Гроза», М.А. Булгаков роман «Мастер и Маргарита» и многие другие.

Творческие личности воспринимают грозу иначе, пытаясь разобраться, как душа человека соприкасается с целым миром, как явления природы переживаются вместе с автором, его персонажем (или персонажами); писатель, повествуя об одном каком-то явлении, рассказывает о жизни в целом, в первую очередь о человеке, о его страхах, переживаниях и надеждах, о возрождениях души.

По мнению Патрушевой Т.Б.: «Гроза в художественном произведении является частью пейзажа, на фоне которого разворачивается сюжет, а пейзаж является средством характеристики героев произведения» [3]. Остановимся подробнее на двух последних произведениях М. Булгакова «Мастер и Маргарита» и А.Н. Островского «Гроза», где Гроза является важнейшим элементом экспрессивно-эмоционального выражения в произведениях. Этому природному явлению отведена особая роль.

В романе М. Булгакова 2 эпизода с грозой: гроза в Ершалаиме и Москве.

Ершалаимская гроза начинается на Лысой горе, это место где казнили Иисуса, она спускается с горы на город «бушующими потоками» сбивая на пути солдат. После этого следует гроза, спустившаяся на город: «Тьма, пришедшая со Средиземного моря, накрыла ненавидимый прокуратором город». Особенно сильно гроза мечет свои огненные стрелы над двумя зданиями – храм и дворец Ирода Великого, здесь решалась судьба величайшего человека, который был послан изменить существование всего человечества, но оно в лице конкретных людей отказалось от помощи свыше.

Гроза пришла, но кто ее послал и для чего? Описание города во время бушующей грозы имеет поразительное сходство с адом: «дымное черное варево распарывал огонь…» «всё пожрала тьма» и т.п. Из выше сказанного можно сделать вывод, что гроза принадлежит темному царству Волонда. Это он посылает свою «помощницу», что бы она показала людям, какой они сделали выбор, убив Сына Божьего. Воланд как бы предупреждает человечество о том, что произойдет, если Бог отвернется от него, не простив, казнь Иешуа.

Над Ершалаимом свирепствует страшная, беспощадная, бесовская буря. Но не менее ужасное описание Булгаков даёт и московской грозе. Между двумя грозами можно привести параллель. В ершалаимской и московской грозах наблюдается один и тот же почерк. Они очень похожи друг на друга. Даже предназначение их одинаково. В то врем в России, верующих почти не осталось, люди стали забывать о существование Бога, церкви и храма, а вместо Всевышнего, почитался человек. Можно предположить, что люди забыли о том, кто в действительно защищает и оберегает их, и что произойдет с ними, если он всё же отвернётся от них. Как в первом случае, после казни Иешуа, так во втором, в Москве, за то короткое время, которое длится гроза, темный лорд напоминает человеку, что

кроме светлых сил во вселенной существуют и тёмные. И если светлые отступятся, то воцарятся темные на Земле. И тогда человеку неоткуда будет ждать спасения и помощи. На Землю опустится вечный мрак.

Из описания московской бури, мы узнаём, что её посылает Воланд: «…сейчас придёт гроза, она довершит всё, что нужно довершить…» [4]. Эти слова являются неопровержимым доказательством того, что гроза это возможно сам Воланд, либо его черный слуга: «Воланд перестал, быть видим в её тьме…» [4]. По крайней мере, становится точно известно то, что они едины.

Булгаков не зря ввёл мотив предназначения грозы. И не случайно определяет её к темным силам. В отличие от многих, людей минувшего времени, он в действительности понимал настоящие жизненно-нравственные ценности человека. И знал, что последует за отказом от этих ценностей – настоящий, всеразрушающий хаос.

Гроза – естественное природное явление, а природа в композиции художественного произведения А.Н. Островского «Гроза» выполняет важную функцию, акцентирующую внимание читателя на главной идее, сущности происходящего.

Образ грозы почти у всех героев вызывает чувство страха – угрозы. Гроза объясняется здесь с точки зрения суеверия, распространенного в народе: «Гроза-то нам в наказание посылается, чтобы мы чувствовали...» [5]; «Да уж как ни прячься! Коли кому на роду написано, так никуда не уйдешь» [5]. Но страх Диким, Кабанихой и многими другими воспринимается, как обычное, ничем не примечательное чувство: «То-то вот, жить-то надо так, чтобы всегда быть готовой ко всему; страху-то бы такого не было» [5] – говорит Кабаниха. Для нее гроза – знак божьего гнева. Но убеждение в правильности своего образа жизни, мешает ей понять, что этот знак предназначен ей.

Единственный персонажем, который испытывает неподдельное чувство страха, является Екатерина. Она говорит: «Всякий должен бояться. Не то страшно, что убьет тебя, а то, что смерть тебя вдруг застанет, как ты есть, со всеми твоими грехами, со всеми помыслами лукавыми» [5]. Становится понятно, что это страх не столько перед смертью как таковой, сколько страх перед грядущим наказанием Бога, перед духовной несостоятельностью. Можно сделать предположение, что А.Н. Островский и М.А. Булгаков едины в этом философском вопросе. Надвигающаяся гроза, после сделанного, Екатериной намека о своей тайной любви знаменует трагедию. Но настоящей грозой становится признание Екатерины на набережной, при всех, о своей измене Тихону с Борисом, нужно заметить, что именно в данный момент гроза, как природное явление наиболее рьяно свирепствует. Ее признание меняет жизнь всех членов семьи, вынуждает задуматься о жизненных ценностях. Также гроза характеризует душевное состояние Катерины, становится проявлением внутреннего конфликта. Гроза в душе Катерины собиралась долго разразиться, облака становились темнее с каждым упрёком свекрови. Разница между жизнью, которой она жила и мечтами главной героини была просто огромной. Этой грозы было не миновать: ведь девушка воспитана по-иному. Её принципом являлась жизнь честная и праведная, а в доме мужа действовали противоположные законы.

Но обнаруживается и иное отношение к грозе, вызывающей страх и предупреждающей о надвигающей трагедии: «Ну чего вы боитесь, скажите на милость! Каждая теперь травка, каждый цветок радуется, а мы прячемся, боимся, точно напасти какой! Гроза убьет! Не гроза это, а благодать! Да, благодать! У вас всем гроза!» [5] – говорит Кулигин. Кулигин не боится грозы, потому, как ведёт правильную жизнь, зарабатывает на жизнь честным трудом и ему не чужда судьба человека. Кулигин не наблюдает в грозе ничего загадочного и необычного. Для него, гроза видится, как явление природы, необходимое, для очищения земли от грязи, улучшения роста растений. Гроза представляется для него явлением естественным, а не как проявление божественного гнева, а потому его сердце и разум освобождены от страха.

Итак, подводя итоги, следует отметить, что образ грозы в драме Островского и романе Булгакова включает в себя несколько авторских трактовок. Гроза воспринимается, во-первых, как отрицательный образ, вызывающий страх и гибель людей, всепоглощающий огонь; во-вторых, гроза является образом божественного величия, проявлением его гнева и благодати. Отличительной чертой Островского в трактовке образа грозы, становится ее научное объяснение, о котором говорит один из его героев – Кулигин. Таким образом, образ грозы в художественных произхведениях занимает особое место, он многозначен и символичен.

Список использованой литературы:

1 Сейденова С.Д. Мир природы и человека в романе Айгуль Кемельбаевой «Башня» // Вестн. КазНУ. Сер. филол. – 2010 г. №1 (31). – С. 77-80.

2 Институт географии РАН. Гроза [Электрон.ресурс]. – 2012. – URL: http://www.igras.ru/index.php?id=7205&r=200 (дата обращения: 20.04.2016).

3 Патрушевой Т.Б. Гроза в художественной литературе и физике [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: http://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2014/01/19/groza-v-khudozhestvennoy-literature-i-fizike (дата обращения: 20.04.2016).

4 Булгаков М.А. Мастер и Маргарита. – М., 1980. – 237 с.

5 Островский А.Н. Гроза. – М.,1859. – 143 с.

6 Базылова Б.К., Калинина В.В. Специфика гендерного поведения героев К. Сарсеновой// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». – 2015. – № 3 (53). – С. 138-143.

Аңдатпа

НАЙЗАҒАЙДЫҢ КӨРКЕМ ЖАЗУЛАРДАҒЫ БЕЙНЕСІ

Калинина В.В.[1], Акишева С.Н.[1]

[1]*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*

Найзағай бейнесі көптеген жазушылардың шығармаларында көрініс табады. Оған мысал ретінде орыстың атақты жазушысы Ф.И.Тютчевтің «Весенняя гроза», «Как весел летних бурь», «Неохотно и несмело...», М.Ю.Лермонтовтың «Гроза», И.С. Тургеновтың «Бирюк», В.Набоковтың «Гроза», драматург А.Н.Островскийдің «Гроза», М. А. Булгаковтың «Мастер и Маргарита» романы және тағы басқалары.

Найзағай бейнесін жазушылар басқаша қабылдайды. Адамның жалпы тұтас әлеммен байланысын, сипатын, бірінші кезекте оның қорқынышын, үмітін, жанын жаңғырту және қобалжуын сипаттайды.

Көркем әдебиетте найзағай бейнесі біріншіден, жағымсыз эмоцияларды: қорқыныш және өлім; екіншіден, найзағай бейнесі Құдайдың ұлылығы, қаһары, рахымы, сонымен қатар, қара күштері көрініс табады. Найзағай бейнесі Островскидің драмасында және Булгаковтың романында авторлардың бірнеше өзіндік түсініктерін қамтиды. Найзағай бейнесін түсіндірудегі Островскийдің ерекшелігі, оның кейіпкерлерінің бірі−Кулигин айтқандай, оның ғылыми түсіндірілуі. Осылайша, найзағай бейнесі әдеби шығармаларда көп мағыналы және белгі ретінде қолданылып, ерекше орын алады.

Түйін сөздер: найзағайдың негізгі сарымы, табиғи құбылыс, ершалаим найзағайы, Мәскеу найзағайы, мәнерлі және эмоционалдық сезім, трагедия.

Abstract

IMAGE OF THUNDERSTORM IN ARTISTIC WORKS

Kalinina V.V.[1], Akisheva S.N.[1]

[1]*Kazakh State Women's Teacher Training University*

Image of thunderstorm is also reflected in many works of famous writers. An example of this are the creation of great Russian writers as Fyodor Tiutchev "Spring storm", "How is hilarious crashing of summer storms," "reluctantly and diffidently ..." M.Yu Lermontov "The Storm", I.S Turgenev "The Bear", Vladimir Nabokov, "The Storm", the playwright A.N Ostrovsky "Thunderstorm", MA Bulgakov novel "Master and Margarita" and many others. Writers perceive the storm on especial, trying to understand how the human soul interacts with the whole world, as a the phenomenon of nature are experienced by with the author, his character (or characters); writer narrating about a certain in one phenomenon, talks about of life in general, in the first place about the person of his fears, feelings and the hopes about the revival of the soul.

Thunderstorm in artistic works be held, firstly, the negative emotions: fear and death, all-consuming fire; secondly, the storm is the image of greatness of of God, the manifestation of his anger and of grace, as well as a manifestation of of the dark forces.

Key words: motive thunderstorms, natural phenomena, Yershalaim thunderstorm, thunderstorm the Moscow, expressively emotional expression, a tragedy.

МРНТИ 17.71.07

Касумова А.М.[1]
[1]*Институт фольклора Национальной академии наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГАЧАГСКИХ ДАСТАНОВ

Аннотация

В статье представлена классификация азербайджанских героических эпосов, а также проведено сравнение их исследования в советский период с исследованиями современности. Как известно, одной из разновидностей героического эпоса в Азербайджанском фольклоре являются гачагские дастаны. Гачагские дастаны – это эпико-лирические образцы Азербайджанского фольклора, посвященные предводителям гачагского движения в Азербайджанской истории. Гачагские дастаны также являются героико-историческими дастанами.

В результате проведенного исследования в рамках данной статьи автор приходит к выводу о том, что отношение к гачагским дастанам в Азербайджанской фольклористике детально отличается. Для проведения исследования автор избрал сравнительно-типологический метод и в результате сопоставления многих исследований и трудов, посвященных гачагским дастанам, выявил различие подходов фольклористов гачагским дастанам. А это различие и разногласие во мнениях ученых фольклористов связывается с их политико-идеологическим мышлением.

Ключевые слова: гачагское движение, Гачаг Наби, героический эпос, дастан.

Дастан является самым крупномасштабным древним жанром устной народной литературы, играющим незаменимую роль в формировании национального сознания и культурного наследия. Исследователи-фольклористы очень часто анализировали персидское происхождение слова «дастан», как синонима слова «эпос», с европейскими корнями. В тюркской фольклористике термин «дастан» параллельно используется с терминами «гисса», «масал», «хикая» и т.д. [1, 105]. Если ссылаться на источники, то можно повстречать различное и интересное отношение как русских, так и азербайджанских исследователей к фольклорному жанру дастан. Это различие исходит из их различных политических взглядов. Ученый-фольклорист С.Рзасой в книге «Мифология и фольклор: теоретико-методологический контекст» привнес ясность в этот вопрос. Говоря об эпосе, он пишет: «Эпос представляет собой эпическое сознание, целиком заключающего в себе тексты, охватывающего их полностью. В эпосе концентрируются все сюжеты и мотивы эпического творчества. То есть, если какой-либо дастан состоит из мотивов, составляющих конкретный мотив и его составную часть, эпос представляет собой охватывающую сюжеты и мотивы всех дастанов эпическую традицию, кладезь, сокровищницу эпического сознания» [2, 71].

Также, согласно известному русскому историку А.Веселовскому, «Эпос представляет собой историю памяти народа». Так, и Азербайджанские дастаны, в реальном виде отражающие происходившие некогда эти события, помогают нам исследовать исторические факты. И хотя эти факты порой не созвучны с реальностью, мы видим нахождение на переднем плане общего героического духа народа, заряженности на борьбу, оказания помощи слабым, немощным и др. признаков. Так, профессор П.Эфендиев жанр дастана назвал нашим духовным богатством. По его мнению, «в наших (*азербайджанских – А.К.*) дастанах нашли свое отображение прошлое нашего (*азербайджанского – А.К.*) народа, обычаи и традиции, продемонсрированный героизм, даже многие исторические факты» [3, 1]. Взяв за основу соображения всех трех ученых, можно сказать, что азербайжанский народ представляет собой народ, обладающий богатым культурным наследием, и дастан является неразрывной частью святого наследия и щенного богатства азербайджанцев. Здесь мы видим отражение исторического прошлого, обычаев и традиций, демонстрируемого на протяжении многих лет героизма и борьбы народа. Профессор Мирза Казым-бек по поводу этого также справедливо писал, что нет народа без эпоса, и страны без предания: кочевники устными рассказами передавали из поколение в поколение, для диких они являются их литературой и историей, для культурных же дастаны и предания представляют собой богатую пищу для окрыления грез, священное богатство народа» [4, 18].

Обширные исследования азербайджанскими учеными были проведены и о классификации азербайджанских дастанов. Поверхностно коснувшись этого вопроса, хотим поговорить непосредственно

об исследованной нами теме. Если рассмотреть классификации дастана, увидим совершенно различные версии. Сравним:

1) Профессор М.Тахмасиб классифицировал героические эпосы на три типа. Героические дастаны созвучные древним богатырским сказкам, волшебным сказкам и мифическим воззрениям; созвучные историческим событиям героические дастаны и обычные героические дастаны [5, 121].

2) Профессор А.Набиев также разделил героические эпосы по тематике, и его классификация подобна классификации М.Тахмасиба. А.Набиев героический эпос разделил на 5 групп:

* Сюжеты, отражающие мифические элементыи, древние герои и рыцарские воззрения;
* Сюжеты, отражающие древнее сотворение, совместное проживание и первичные традиции государственности;
* Сюжеты, отражающие бытовую жизнь, внутриплеменные и внеплеменные противоречия родоплеменного периода;
* Сюжеты созвучные с историческими событиями, именем исторических личностей;
* Сюжеты, связанные с обычными героическими событиями.

Оба ученых один вид героических дастанов назвали историко-героическими [6, 363].

3) А профессор Р.Рустамзаде, более точно классифицировав историко-героические дастаны, поделил их на три группы – дастаны, связанные с крестьянским движением или гачагские дастаны, революционные дастаны и военные дастаны [2, 8].

Следовательно, профессор Р.Рустамзаде историко-героические дастаны разделил по тематике на несколько групп и включил в это деление ставшее объектом нашего исследования гачагские дастаны. Его книги «Семь дастанов», «Народные герои в народной литературе», монография «Азербайджанские историко-героические дастаны», статьи посвящены анализу гачагских дастанов, являющихся одним из видов героических эпосов, сравнению с эпосами народов мира. Книги «Семь дастанов» и «Народные герои в народной литературе» нашего фольклориста посвящены героям гачагского движения конца XIX - начала XX века. В книге «Семь дастанов» даны семь эпосов, повествующих о героях под именами Гачаг Керем, Гачаг Танрыверди, Гачаг Сулейман, Гачаг Таги, Гачаг Сёюн, Гачаг Исрафил, Гачаг Наби, предводителей гачагского движения. И книга фольклориста Р.Рустамзаде «Народные герои в народной литературе» представляет собой ценное произведение с точки зрения изучения гачагских дастанов. В этом источнике подробно представлены классификация, тематико-жанровые особенности историко-героических дастанов. Кроме этого, на основе исторических документов даны подробные сведения о Гачаге Наби, Гачаге Кереме, Кандале Наги, Молле Нуре. Хотя исследование профессора и было самой весомой исследовательской работой в азербайджанском фольклоре о гачагах, были и другие ученые, ведущие исследование в этом тематическом направлении до Р.Рустамзаде.

Так, сказанная во время выступления М.Горького на I Всесоюзном съезде советских писателей в 1934 году мысль «Собирайте фольклор, учитесь у него и работайте над ним» стала одним из задач по повышению интереса к сбору фольклорных образцов в эти периоды и эти ценные призывы создали условия для сбора различных жанров, а также дастанов. Среди этих собранных дастанов были и гачагские дастаны. Гачагские дастаны образовались на основе песен, баяты, стихов, преданий, сочиненных во славу своих героев народными массами. Следовательно, разговоры, песни, стихотворения, повествующие о героях, разросшись, в устах ашугов превратились в дастаны, а под пером писателей в сказку, очерк, повесть, роман и рассказ.

XIX век, будучи периодом, в котором гачагское движение получило широкое распространение, и многие песни и порожденные ими дастаны, созданные народом в этот период, относились к гачагам. Так как эти гачаги в глазах народа возвысились до уровня героев, сочиненные во славу их песни в фольклоре уже именовались «гачагскими песнями». Первыми собирателями «гачагских песен» были фольклористы Г.Зейналлы, Г.Ализаде, С.Мумтаз. Песни, начиная с XIX века, были напечатаны на страницах некоторых газет и журналов.

В 1929-ом году в книге Г.Ализаде «Азербайджанские ашуги» встречаем песню, посвященную Гачагу Наби, автор которого не известен. В своей статье «О народных поэтах», напечатанной в Литературной газете, назвал эти песни «жемчужинами прошлого». По его мнению, «несмотря на прохождение времени, жемчужины прошлого не потеряли красоты, блеска, остались чистыми и девственными».

Или же Г.Араслы указывает на то, что героические песни воодушевляют народ на борьбу, воспевают доблесть, храбрость, самоотверженность во имя Родины и народа отдельных героев. Он

верно подмечает, что «эти песни в народе встречаются с любовью, народ любит и приветствует отважных людей, несгибаемых в борьбе с врагами народа» [7, 30].

М.Тахмасиб также провел исследовательские работы по изучению героических песен, в своих работах записал гачагские песни. Как говорил А. Набиев, «на ашугских собраниях с большой любовью восхвалялись Гачаг Наби, его героическая борьба, ловкость жены Хаджар и соратников по борьбе, народные поэты, ханенде создали игривого ритма героические песни, полноценного содержания предания о Гачаге Наби. С течением времени эти образцы в репертуаре профессиональных исполнителей, пройдя новый творческий этап, становились дастанами [8, 678-679].

По мнению А.Набиева, гачагские дастаны представляют собой сочиненные о народных героях стихотворения, баяты, песни и предания, пройдя эволюционный путь, ставшие дастанами. Процесс собирания и фиксации этих дастанов в советский период фольклористами обходился не легко. В этот период серьезным образом чинились препятствия исследовательским работам фольклористов, некоторые из них остались незавершенными, на издание некоторых книг был наложен запрет. Например, книга Б.Бехджата «История Гачага Наби» увидела свет 80 лет спустя после его смерти, в 2011-ом году. Если примем во внимание, что фольклорист жил в один период с Гачагом Наби и получил сведения от соратников Наби, большая точность исследования ученого непреложна.

Хотя фольклорист А.Тахиров и, зафиксировав дастан «Гачаг Наби», успел издать его, но из эпоса «Короглы», собранное им самим, он сумел издать лишь некоторые сказания-меджлисы [9, 8]. На издание отражающего в себе национальное единство дастана «Фатали-хан» был наложен запрет. Герои в таких гачагских дастанах, как «Гачаг Наби», «Гачаг Керем», «Молла Нур», «Гачаг Танрыверди» в некоторых газетах и журналах были названы бандитами, произведение Гаджи Керим Санлы «Гачаги из Турута» было заклеймено как порождающий мятежный дух произведение. А собранные материалы Х.Зейналлы по дастану «Гачаг Танрыверди» вообще не вышли в свет [9, 65].

Отметим, что Х.Зейналлы был первым фольклористом, проводившим исследования по этому дастану. Общенациональный лидер Г.Алиев в 1997 году на встрече с сотрудниками Министерства национальной безопасности во время выступления по этому вопросу сказал, что выдвинувшие против Г.Джавида, С.Мумтаза, М.Мушфига, Г.Зейналлы и других не осознавали их величия, значения оставленного ими наследия. Если бы сделали, то сделали бы это, ибо их целью было «разрушение Азербайджана...». Следовательно, большевистская политика заключалась не только в уничтожении ученых, но и в борьбе с книгами, объединяющими в себе культуру, корни, богатую историю, память народа. Осознанно управляющие этой политикой знали, что уничтожение нации происходит уничтожением не отдельных его индивидуумов, а уничтожением национальных духовных ценностей народа.

Эта политика уничтожила некоторых ученых, а некоторых вынудила жить эмигрантской жизнью. Жившие в эмиграции наши фольклористы также изучали азербайджанские гачагские дастаны и напечатали исследовательские работы в газетах и журналах. Например, такие авторы, как М.Расулзаде, М.Б.Мамедзаде, А.Джафароглу, Г.Байкара, Н.Кейкурун, Я.Ленкоранлы, Н.Тураблы, проанализировали гачагские дастаны, в частности дастан «Гачаг Наби». Например, статья Ахмеда Джафароглу, повествующая о Гачаге Наби, была издана в 1928 году в Стамбуле в журнале «Азеритюрк», а другое его произведение «Борьба за независимость в азербайджанской литературе» была издана в 1932 году в Стамбуле. В его труде Гачаг Наби также был объектом исследования. А.Джафароглу во всех своих написанных работах воспевает Гачага Наби как сражающегося с русским колониализмом и идущего в первых рядах крестьянской борьбы за независимость. А.Джафароглы в своих статьях выражение «Наби не оставил здесь русских» назвал лозунгом азербайджанского народа и постарался деятельность Гачага Наби охарактеризовать как направленную против русского плена. Ученый, указав в дастане на ненависть Наби к русским, не проявление снисхождения к женщинам арестовавших Хаджар русских правящих кругов, называя гачагскую деятельность Гачага Наби деятельностью против русских, в некотором роде проявляет свои политико-идеологические взгляды. Подобный его политический взгляд понятен. Поскольку живущие в эмиграции наши соотечественники выступили против Советской власти и призывали народ быть непримиримым против этого режима. А для этого в их руках была среда, далекая от политических запретов.

Одним из живущих в эмиграции наших интеллигентов был и Гусейн Байкара, который в своих статьях называл деятельность гачагов «Борьбой во имя спасения Азербайджана от угнетения» [10, 83]. Рассмотрим другую мысль, в упомянутой книге: «Главными врагами Наби были царский режим, ханы и беки... Народ активно помогал ведущим борьбу с эксплуататорским империализмом и

русским царским режимом, гордился ими». Подобные взгляды подтверждают, что и Гусейн Байкара, как и другие его коллеги-эмигранты, анализировал проводимую Гачаг Наби борьбу как борьбу с царской Россией. Однако, если будем исследовать причины становления Наби гачагом, мы затруднимся назвать его борьбу целиком борьбой против русского колониализма. Правда, хотя становление Наби гачагом в разных дастанах подается по-разному, ни одна причина не указывает на ведение им борьбы с русским империализмом.

Одним из продолжающих эту политическую мысль эмигрантов-фольклористов является Н.Тураблы. Он охарактеризовал Гачага Наби выступившим не против царской политики, а против русских гачагом.

Исследователь Н.Шейхзаманлы же напечатал в журнале «Азербайджан», издаваемом в Анкаре, статью под названием «Гачаг Наби». В статье гачагов, которых русские называли «разбойниками», автор именует «народными героями». И его взгляды были идентичны взглядам других коллег-эмигрантов. Н.Кейкурут также считал движение Наби направленным против русских движением [11, 57]. М.Расулзаде в статье «Гачагское движение в истории Азербайджана» высказал мысль о том, что «гачаги вели борьбу ради избавления Азербайджана от гнета», что снова идентифицирует сущность гачагского движения со взглядами действовавших в тот период фольклористов-эмигрантов.

Хотя взгляды и были различными, в обеих формациях, и в царской России в период господства капитализма, и в СССР периода строительства социализма были высказаны одинаковые соображения об отваге, мужестве, доброте, бесстрашии Гачага Наби. В написанных писателями, живущими в различных формациях, произведениях о Гачаге Наби, наряду со сходствами, есть и отличия. Даже в написанных о Гачаге Наби жившим в один и тот же период историком с фольклористом, литературоведом с писателем и поэтом, журналистом наблюдается некая пестрота.

Заключение. Как видно, у гачагских эпосов есть своеобразное место и роль в традиции. Хотя время от времени они и изучались, исследование гачагских дастанов является важнейшей задачей, стоящей перед нашей фольклористикой. Поскольку тема является многоаспектной и обширной, мы вынуждены были осветить вопросы, которые полагали наиболее важными.

Список использованной литературы:

1 Айдогду Ш. Анадолы турик ертегилеринин жанрлык жене такырыптык ерекшеликтери// Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им.Абая. Серия филологическая. - № 4(54). – 2015. – С. 105-109.

2 Рзаев С. Мифология и фольклор: теоретико-методологический контекст. – Баку: Нурлан, 2008. – 188 с.

3 Эфендиев П. Дастанное творчество. – Баку: АГПУ, 1999. - 165 с.

4 Аббаслы И. Вопросы распространения и влияния Азербайджанских дастанов. – Баку: Нурлан, 2007. - 272 с.

5 Тахмасиб М. Избранные труды. – в 2-х томах. – том 1. – Баку: БСУ.- 2011. - 440 с.

6 Набиев А. Гачагские дастаны // История Азербайджанской литературы. – в 6 томах. – том 1. – Баку: Наука, 2004. – с. 678-679

7 Араслы Г. История Азербайджанской литературы XVII-XVIII веков. – Баку, 1956. – 180 с.

8 Аббаслы И. Гачаг Наби. – Баку: Лидер, 2005. – 96 с.

9 Рустамзаде Р. Исследования по народному творчеству. – Баку: 2007. – 244 с.

10 Байкара Г. История борьбы за независимость Азербайджана. – Баку: Азернешр, 1992. – 276 с.

11 Гусейнова А. Вопросы дастанного творчества в Азербайджанской эмигрантской фольклористике. – Баку: 2001. – 180 с.

Аңдатпа

ӘЗІРБАЙЖАН ГАГАЧТІК ДАСТАНЫ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Касумова А.М.[1]

[1]Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының Фольклор институты

Мақалада әзірбайжандардың батырлық эпосының классификациясы ұсынылған, сонымен қатар советтік кезеңдегі зерттеулер мен қазіргі кезеңдегі зерттеулер салыстырылған. Белгілі болғандай, Әзірбайжан фольклорындағы батырлық эпостың кеңінен танылғаны – гачагтік дастан. Гачактік дастан – бұл Әзірбайжан тарихындағы гачаг қозғалысының алдын алғандарға арналған эпико-лирикалық үлгісі. Гачагтік дастандар сонымен қатар батырлық-тарихи дастандар болып табылады.

Зерттеудің нәтижесінде автор мынадай түйінді алға тартады гачагтік дастан мен Әзірбайжан фольклористикасында детальдік өзгешеліктердің бар екендігін айтады. Зерттеуді жүргізу үшін автор гачагтік дастандарға арналған көптеген жұмыстармен типологиялық-салыстырмалы жұмыс жүргізеді. Бұл айырмашылықтар біраз ғалымдардың көзқарасымен сәйкес келе бермейді. Бұл олардың саяси-идеологиялық ойлауымен сәйкес келеді.

Түйін сөздер: гачаг қозғалысы, Гачаг Наби, батырлық эпосы, дастан.

Abstract

SOME PROBLEMS OF THE INVESTIGATION OF AZERBAIJAN GACHAG (HEROIC) EPOSES

Gasimova A.M.[1]

[1]Institute of Folklore ANAS

In the article it is said about the classification of Azerbaijan heroic eposes, as well their investigation in the Soviet period is being compared with the modern investigation. As it is known one of the varieties of the heroic epos in Azerbaijan folklore is the epos of "gachag" ("robber", "heroic"). Gachag eposes are the epic-lyric samples of Azerbaijan folklore, dedicated to the heroic leaders in Azerbaijan history. Gachag eposes are also heroic-historical eposes.

As a result the author of the article comes to the conclusion that the attitude to the gachag eposes in Azerbaijan folklore is investigated in details. In order to carry out the investigation the author chooses the comparative-typological method and as a result many investigations and works devoted to the gachag eposes reveal the different attitudes of folklorists to the eposes. But the folklorists' difference and disagreement in their opinion connects their political-ideological thinking.

Key words: gachag movement, Gachag Nabi, heroic epos, epos.

ҒТАХР 17.82.10

Э.Т. Кыдырмолдина[1], К.С. Кожанова[1], М.Б. Сайынова[1]

[1]С.Ж. Асфендияров ат. Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы қ., Қазақстан

М.ЖҰМАБАЕВ ПЕН ДЖ.БАЙРОН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ РОМАНТИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ әдебиетінің жарық жұлдыздарының бірі Мағжан Жұмабаев пен ағылшын әдебиетінің ұлы тұлғаларының бірегейі Дж. Байрон поэмалары тілге тиек болды. Екі заман мен екі бөлек ортада өмір сүрген ақындар шығармаларындағы романтикалық кейіпкерлер ұқсастықтары зерттеліпі,салыстырыла талданды. Джордж Ноэл Гордон Байронның «Корсар» поэмасы мен Мағжан Жұмабаевың «Батыр Баян» поэмасын талдау жасау арқылы көркем әдебиеттегі романтизм әдісі мен романтикалық кейіпкер бейнесін ашуға, халқымыздың ұлы романтигі Мағжан Жұмабаевтың поэмасындағы романтикалық бейнелеу тәсілін жан-жақты көрсетуге ұмтылдық. Сонымен қатар екі ақынның романтикалық кейіпкерлерін талдай отырып,өзіндік ерекшеліктерін ашып көрсетуге тырыстық. Романтикалық кейіпкерлен тұлғасын ашудағы ақындар шеберлігі мен түрлі тәсілдерді қолдана отырып оқырманды баурап әкететін ұтымды тұстар сыйпатталды.

Түйін сөздер: романтизм, романтикалық поэма,романтикалық кейіпкер,пейзаж,ішкі монолог.

Кез-келген қаламгердің ұстанымы мен стилін толымды ашуда,оның өзге де көркемдік қасиет-термен бірге,ол қолданған әдеби әдістер табиғаты да ашылуы керек.Тек реалистік әдебиетке алғашқы қатардан орын беріп,сөз өнерінің даму жолымен санаспай, өзге әдеби әдістерді сынап,елемеген кеңес үкіметі тұсындағы ұстанымның зардабы төл әдебиетімізге айтарлықтай зардабын тигізіп келеді. Дегенмен, «Көркемдік шеберліктің сырларын меңгеру, орыс және дүние жүзілік классикалық әдебиетті меңгеру, дамыту аса маңызды міндеттердің біріне айналды. Осы бағытта туысқан халықтар әдебиетімен қарым-қатынас жасау, олардыц тәжірибесінен үйрену қазақ қаламгерлері үшін тың бағыт еді. Туысқан халықтар әдебиеті, әсіресе, орыс әдебиеті арқылы дүниежүзілік әдебиетті меңгеру жолы- үлкен мектеп болғаны да рас» [1,115].

Осы мезгілге дейін әдебиеттегі романтизм бағыты көптеген ғалымдардың зерттеулеріне негіз болғанымен, романтизм тәсілінде жазылған қазақ тілді нақты бір шығарма жеке дараланып,шетелдік қаламгердің романтикалық кейіпкерімен қатар қарастырылып,салыстырылған жоқ. Әлемдік деңгейде есімі ерекше аталатын қаламгерлердің бірі – ағылшын ақыны Байрон десек, қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың қылқалам шеберлігін ағылшын ақынынан еш кем санамас едік. Қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғаларының бірі Мағжан Жұмабаев романтизмі - ақын өмір сүрген дәуірден бастап ақын шығармашылығына арналып жазылған ғылыми деңгейі әртүрлі мақалалар мен зерттеулерде көтеріліп жүрген ғылыми мәселе. Зерттеуші Б.Кәрібааеваның еңбегінде «..ақын романтизмде кіндік қазықты Бұқар, Дулат, Шортанбайларман бойлата түсті» [2,5] десе,ақын романтизміне арнайы мақала жазған

Қ.Мәшһүр-Жүсіпов М.Жұмабаев романтизмінің кейбір қырларына түсінік береді. Мақала мазмұнын саралай келе,автордың мақсаты Мағжанды романтик етіп көрсету екеніне және осы мақсаттың орындалғанына көз жеткізуге болады.

«ХХ ғасыр әдебиетінде, оның ішінде ғасыр басында және алпысыншы жылдардан кейін романтикалық толқынның күшті қарқын алуы әлеуметтік-тарихи жағдайлардың өзгеруі нәтижесінде туған заңды құбылыс еді. Әдебиеттегі «жылымық» кезең қоғамдық ой-санаға өзгеріс әкелді. Қазақ прозасында жеке тұлғаның ішкі әлемін дербес құбылыс ретінде қарастыратын жаңаша эстетикалық таным қалыптаса бастады. Ұлттық сананың оянуы, адам болмысына жаңа көзқарас, қоғамдағы әлеуметтік, саяси, рухани қайшылықтардың тереңдеуі, адам мен қоғамның қарым-қатынасын жаңа философиялық өлшемдер тұрғысынан байыптау уақыт талабы болатын» [3,184]. ХХ ғасырдың бас кезі халқымыздың рухани-мәдени тарихындағы қиындығы мен қайшылығы мол күрделі кезең болды. Бұл дәуірдегі қазақ әдебиеті – жалпы демократиялық қозғалыстар, қиян-кескі соғыстар, төңкеріс дамыған кездегі, қос қыртыс дәуір тарихын көрсететін әдебиет еді. Өмірі мен шығармашылығы осы заманға тұстас келген Мағжан ақын өз заманының оқыған,көзі ашық,көкірегі ояу азаматтарының көшін бастап тұрды. Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырып, оқырман жүрегіне жырдан сурет сала білген Мағжан өзіне дейінгі ақындардың шығармашылығындағы романтикалық сарынды дамытушы, жалғастырушы, түрлендіруші болды. Осы кезеңдегі поэманың жаңа тақырыптық-идеялық өңірлерге баруына, тың эстетикалық биіктерді игеруіне М. Жұмабаев аса зор үлес қосты. Романтик лирик, поэма жанрында да өзінің негізгі бейнелеу тәсілі арнасынан табылды.Сөйтіп, ол XIX ғасырда Еуропаның, әсіресе, ағылшын, француз, неміс, поляк, орыс әдебиеттерінде кеңінен көрінген лиро-эпикалық поэманы қазақ әдебиетіне әкелді. Ал, оның мейлінше ірі, толымды үлгісі - “Батыр Баян” поэмасы болды. Әлемдік сөз өнеріне Байрон енгізген, орыс әдебиетінде А.С. Пушкиннен басталатын романтикалық поэманың бұл үлгісіне тең негізгі ерекшеліктердің бірқатары “Батыр Баяннан” табылады. Соған қарап бұл шығарманы еліктеуден туған деуге мүлдем келмейді.

«Нет, я не Байрон, я другой» [4,191] деп ақын жырлағандай,Мағжан Жұмабаев та қазақ әдебиетіне романтизмнің төл әдебиетімізге сай формасын жасады. Романтизм бағытын қазақ әдебиетінің оқырмандарына сай арнаға бұрды. *Романтизм мен романтикалық кейіпкерді қазақ әдебиетінің болмысы мен табиғатына сай етіп құрды.* Ақын қазақ еліне таныс,ел арасынан шыққан батыр бейнесін көріктендірді. Яғни,оқиға аспаннан немесе өзге ұлттың әдебиетінен емес, ақын елдің мақсаты мен мұратын есепке ала отырып, ел аузындағы,ел есіндегі аңызды елдің өзіне жыр шумақтарымен шашу етті.

М.Жұмабаев пен Байронның романтикалық кейіпкерлерін салыстыру үшін романтиктердің нақты екі поэмасын қарастырылды,таңдау «Батыр Баян» мен «Корсарға» түсті.Екі шығармадағы ең бірінші ұқсастық-екі кейіпкер де батыр. Баян дала батыры болса, Конрад теңіз батыры. Екеуі де ер-жүрек,намысшыл,жүрекжұтқан өз дәуірінің батыр тұлғалары.

Екінші ұқсастыққа келсек, кейіпкерлердің жалғыздығы. Тіпті шексіз жалғыздық деп атасақ та болғандай. *Бұл да романтизм бағытына тән белгілердің бірі.* Екі батырдың да жан күйзелістері мен ішкі сезімдері ішкі монолог арқылы оқырманға танылады. В.Е. Хализев: «Кейіпкер монологтарында, ортақ төл сөздерде, лирикалық медитацияларда интеллект қызметімен байланысы жоқ және «ақыл-ес бақылауынан» тыс көңіл-күй әуендері қамтыла түседі. Айтылар ойлар адамның сол сәттегі толғанысынан көшірме емес,сөзсіз,пікірсіз жан қозғалыстарының шартты өрмегі ретіндегі көрінеді» дейді [5,178].

«О, ғажап» Кештім талай оттың жолын,
Соңғысы секілді бір мынау соның.
Жүрегім сезгендей-ақ.Бірақ үрей
Жоқ онда бұрынғыдай әлі дүлей.
Айқасқа кірем анық жеңемін деп
Ажалдан қашу бекер өлемін деп.
Бұл жерде қалу маған өліммен тең.

Мақсат зор оның қайыр жолын күтем-дей келе Конрад жүрегінің әлі де батыл,үрейдің нышаны да жоқ дүлей екендігіне, әлі де соғысқа қатысып,ұрыс алаңында жеңіске жететіне сенімі зор екенін айтады. Нағыз батырға тән нық сеніммен «ажалдан қашу бекер өліммен тең» дейді.Ал Баяның монологына келер болсақ, туған інісі мен қалмақ қызын жер жастандырғаннан кейінгі күйі тіптен аянышты. Батырдың жаралы күйі алғашында өзін-өзі табалаумен басталады:

«Жорыққа қу қалмаққа жүрдім неге?
Тобына көк бөрідей кірдім неге?
Тәтті бал,балауса тал жас сұлуды
Көр болғыр екі көзім,көрдің неге?
Садақтан жүрегіннен тартып кетпей,
Жыландай бауырыма сап келдім неге?» - деп батыр жорыққа барып келген қалмақ жерінен тұтқын етіп әкелген қызды жүрегінен садақпен тартып, өлтіріп кетпей елге алып келгеніне күйінеді. Одан ары:

«Ойламай белді бекем будым неге?
Қозымды қас дұшпандай қудым неге?
Майысып Ноян қалқам,ерке марқам,
Қасқиып қарсы алдымда тұрдың неге?
Бауырыма тас жүрегім жібімеді-ау
Бір ата,бір анадан тудым неге?...
Күнәсіз екі жасты өлтіргенше,
Өлмедім уын ішіп удың неге?!» - деп зарланған батырдың күйі тіптен аянышты. Өз інісін дүлей күштің ырқымен жер жастандырған Баянның ауыр халін сыйпаттау Мағжан қаламымен аса ұтымды шығып, еріксіз көзге жас үйіреді. Жаралы жолбарыстай күңіренген Баянның зары кез-келгенді селт еткізері анық. Шексіз зар, өкініш, күйініш, запыранына толы Баян монологы жарлай арнау үлгісімен кейіпкер қасіретін әсірелеу үстінде көрсетеді. «Салдырап, шіріп қалғыр саусақтарым, Қанымен өз қолымның жудым неге?», «Тірлікте бетіңнен бір сүйе алмадым, тіл тартып ерке тотым, өлдің неге?» тәрізді фразалар ой мен сезімнің қасарысқан ымырасыз тартысын, адам жанындағы адам айтқысыз алапат қайшылық диалектикасын шебер мүсіндейді. Ес білгелі алашым деп етек жиған батырдың ойы енді былай өрбиді:

«Жоқ әлде,жоқ,жоқ...Әлде,Өлтірдім бе,
Інімді алты алаштың намысы үшін?!...
Алдымнан «Көкежан!» деп күліп тұрған
Садаға кетпедім ғой қозым сенен.
Ел беті енді маған болсын арам,
Алашым аттанамын,жауыңда өлем!» - деп батыр інісін алты алаштың намысына құрбан етеді. Ендігі өмірдің мәнінен баз кешіп,жаумен жағаласып,ұрыс даласында мерт болуды мақсат етеді. «Ерді намыс өлтіреді » дегендей, Нояннның жігерсіздігі мен жүрек жарасы қосылған ашу-ыза батырды жорық даласына жетелейді. Дәл осы мағыналас жолдар Байрон кейіпкері Конрадта да кездеседі:

«Айқасқа кірем анық,жеңемін-деп
Ажалдан қашу бекер өлемін-деп.
Бұл жерде қалу маған өліммен тең» деген ер Конрад та жаумен жағаласып,соғыста қаза болуды армандайды. Тұтқында қалу ол үшін өліммен тең. Екі автор ойлары бас кейіпкердің негізгі мақсаттары төңірегінде түйіседі. Екі батыр,романтикалық кейіпкердің мүдделері айқас даласында жаумен жағаласып мерт болуды көздеумен байланысқан. Жалғыз адамның ішкі монологы мен жан сырын белгілі зерттеуші ғалым Г.Ж. Пірәлиева: «Жалғыздық – қашанда жеке адамның басындағы қайғы-қасіретті, ішкі ойға емін-еркін егілуге де, ішкі құпия тіршілікке ерік беруге, өз сезімін қадағалауға да, қадағаламауға да құқысы бар мезет. Әрі бұл кейіпкердің ішкі табиғатынан сыр берер, оның характерін ашуға да өзіндік үлес қоса алатын көркемдік қасиет. Өйткені жалғыздықтан жапа шеккен жан көбіне өз ойымен өзі болады. Оның өткен өміріне лирикалық шегініс жасау, бақытты шағын елестетуі, қайғыруы секілді бір сәттік құбылыстар оны ішкі монологқа өзімен-өзі сөйлесуге мәжбүр етеді. Кейде адам қатты қапаланғанда немесе шектен тыс қуанғанда, еркінен тыс ойланбаған, тіпті ойы түгіл түсіне енбеген сұмдық іс-әрекетке баруы мүмкін. Оны психологияда, философияда, әдебиеттану ғылымында адамның шындықты санамен бейнелеуіне тікелей қатыспайтын, еркіңнен тыс болатын яғни психологиялық құбылыстарды – «бессознательность»–деп шебер ой тұжырымын жасаған [6,13].

Зерттеуші Қ.Мәшһүр-Жүсіп: «Табиғат көріністерін бейнелегенде, нақтылық, дәлдік және оны жандандыру табиғи ұштасқан кезде ол суреттер әрі табиғат әдемілігін ашуға,әрі лирикалық кейіпкер көңіл-күйін, қуанышын тағы басқаларды жайып салуға қызмет етеді» [7,215] - деп орынды ескертеді. Екі ақынның пейзаж суреттеудегі ұтқырлығы мен сөз үнемділігіне де соқпай кету мүмкін емес.Бірі аса сұлу Көкше жерінің әсем табиғатынан сыр тартса, бірі грек жағалауларындағы жерорта теңізі мен

сол жердің табиғат көркемдігін келістіре сыйпаттайды. Екі ақын екі материкті жырлағанымен екеуінің сөз қолданысындағы ұқсастықтарды айта кеткен жөн. Бұл орайда С.Мұқановтың мына жолдары еске түседі: «Мағжан, әрине, қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетке жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» [8]. Мағжан Бурабай бауырындағы ағашты:

«Бауырында Бурабайдың қалың ағаш
Көкшенің жалыменен біткен жалғас.
Арудың ақпен өрген тұлымындай
Қарағай, қызыл қайың , тал аралас» - деп сипаттаса Байрон:
«Сілкінді,сыбдыр қақты қалың орман,
Толқынды кефис – өзен сылдырлаған,
Қаралы кипаристің жапырақтары-
Үн қатты самал бетте қалтырап бәрі.
Пальманың дөп-дөңгелек шатыр басы,
Теңізге көлеңкесін түсірді асыл» дейді.

Екеуі де қалың орманның күйінен хабар береді. Мағжанда Көкше жеріне тән қарағай,қызыл қайың,тал суреттелсе, Байрон грек жеріне тән,сол жақтың табиғатына тән кипарис пен пальма ағашын келістіре сыйпаттайды. Одан әрі Байрон тауды суреттеуде:

«Ұзарып кешкі таулар көлеңкесі
Көрінер Саламиннің көк өркеші», деп өркешке ұқсатса, Мағжан:
«...Бөленген бұйра сыпсың қарағайға.
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға
Бөлектау: «Ой,бауырым!»-дер анадайда.
Оқжетпес найза қия-қыранға ұя,

Қарасаң жанның шері тарқамай ма?» - дей келе, Көкшетаудың бұлт құшқан биіктігін сыйпаттап, қыранның тек ұшар биікке ғана ұя салатын қасиеттін ескерте кетіп, Оқжетпестің аса биіктігінен астыртын хабар береді. Жалаң сыйпаттау, жаттанды сөз емес, керемет дәлдік пен астыртын тұспалдау. Осы орайда Жүсіпбектің мақаласындағы «суретті, кестелі, көркем сөз Мағжаннан табылады, Мағжанды деген жолдар еріксіз ойға орала береді.

«Солардың ортасында Бурабай көл,
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға.

Бурабай-Арқа аралы, жер еркесі...» - деп бұдан ары таулармен қоршалған дәл ортадағы Бурабай көлін дөп-дөңгелек айға ұқсатады. Осы орайда Байрон да айды пайдаланып, оны түннің патшасы етіп қолданған:

«О, міне, шықты үстіне Гимет таудың
Алтын ай-түн патшасы сымбатты айбын,
Жолында жатқан тұман,тұрған дауыл
Ақ жүзін баса алмады оның тәуір,
Шаншылды мұнаралар ай астында,
Жорыққа тоспай көркін аясын ба!».

Ай бейне бір жанды адам, дәлірек айтқанда сұлу қыз сияқты. Тұман, дауыл барлығы қосылып оның әсем бейнесін шайқалта алмайды.

Мағжан айды Бурабай көліне теңесе,
Байрон айды түннің символы ретінде көрсетті.
«Мыстай боп жарқырады бар төңірек,
Мұндайда қуанатын көзің керек.
Ызасы іште бұққан шықпай сыртқа,
Теңіз де бір момақан,тыныштықта.
Толқындар алуан түсті шұғыла шашқан
Бірде алтын,бірде маржан араласқан.
Жалғасып ұзын-ұзын көлеңкелер
Мұхиттың аралдармен басын қосқан», - деген жолдармен Байрон теңіз тыныштығынан хабар беріп,ерекше ықыласпен еске алады. Немесе Байрон өмірдің символы ретінде гүл мен жартасты ұтымды да дәл қолданған:

Жай түсті, кенет көктен тасқа келіп,
Күйреді ол қолын көке жасқай беріп,
Қасында шыңырауда өскен гүл бар еді,
Жай оғы екеуін де талқан етті.
Гүл жанып,жартас күйреп артқа кетті.
Қалмады гүл байқұстың жапырағы да,
Жартастың жарықшағы жатты маңда.

Неткен дәлдік, керемет метафоралық оралым десеңізші? Гүл мен жартастың күйреуі Конрад пен Медораның жағдайынан хабар беріп тұрғандай. Гүл-Медора, жартас-Конрад. Гүлдің жапырағы да қалмай жанып кетті, ал жартастың жарықшағы жақын маңға ұшты. Жартастың жарықшағы Конрадтың із-түзсіз жоғалып кетуімен астасып жатқандай. Сәл де болса үміт отын жаққан тәрізді. Дәл осындай ұтымды қолданыс Баянның Қандыөзекке аяқ басқан сәтінде керемет сипатталған:

Атығай қоныс салған Жолдыөзекке,
Құнарсыз,ащы татыр сорлы өзекке.
Жолдыөзек-жолсыз өзек,құтсыз,отсыз,
Алдымен жау да салған қолды өзекке.

«Табиғат, махаббат, көркемдік - міне, ақындардың қашаннан бері жырлап келе жатқан бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болар дәруі. Сол заңға Мағжан да құл болған ақын. Ол да табиғатты табиғаттың қойнында жырлайды,тыным алады,жаны сая табады. Мағжан табиғатты дәріптейді. Оған еш нәрсені теңгермейді. Теңгерсе, аса қадірлі,қасиетті нәрсені теңгереді» [8,127].

Кез-келген ұлттың тілін, әдебиетін таным құралы ретінде зерттеудің маңызы ерекше. Қай ұлттың да өзіндік болмысы мен мәдениеті тілінде, әдебиетінде, тарихында көрініс тапқан. Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік алаңға шығарып,әлем жұртшылығына мойындату болашақ жастарымыздың басты мақсаттарының бірі десек, осы мақсатқа жету жолындағы көркем әдебиетіміздің маңызы ерекше. Әдебиетімізді әлемдік деңгейге көтеріп, әлем танитын дәрежеге жеткізу кез-келген көзі ашық, көкірегі ояу қазақ азаматының көңіліндегі мәселе деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Әділханова Ж.С. Әдеби байланыс-халықтар достығының кепілі //Абай ат, ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – № 1. – 2015. – 115 б.

2 Кәрібаева Б. Қазақ лирикасының қайнары// «Қазақ әдебиеті» газеті, 07 мамыр, 1993. – 5 б.

3 Жанұзақова Қ. Қазақ әдебиетіндегі романтизм// Ақиқат. – 2008. – 184 б.

4 Наливайко Д. «Романтизм как эстетическая система» // Вопросы литературы. – №11. – 1982. – 191 с.

5 Борев Ю. Эстетика. – М., Искусство, 1981. – 178 с.

6 Пірәлиева Г.Ж. Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралы. – Алматы: Санат,1996. – 13 б.

7 Мәшһүр- Жүсіп Қ. Өлең-сөздің патшасы. – Алматы: Ғылым, 1991. – 215 б.

8 Мұқанұлы С. «XX ғ. Қазақ әдебиеті». – Алматы: Жазушы,1989. – 127 б.

Аннотация

СХОДСТВА РОМАНТИЧЕСКИХ ГЕРОЕВ В ПОЭМАХ М.ЖУМАБАЕВА И ДЖ. БАЙРОНА

Кыдырмолдина Э.Т.[1], Қожанова К.С.[1], Сайынова М.Б.[1]

[1]Казахский Национальный медицинский университет им. С.Д.Асфендиярова

Все романтические произведения и романтические персонажи отличаются характерными признаками: Во-первых, в каждом романтическом произведении нет дистанции между героем и автором. Во-вторых, автор героя не судит, но даже если о нем говорится что-то плохое, сюжет так выстроен, что герой как бы не виноват. Сюжет в романтическом произведении, как правило, романтический. Так же романтики выстраивают особое отношение с природой, им по душе бури, грозы, катаклизмы. Забывая о своем герое, поэты постоянно делает отступления, они оценивает события политической жизни и деяния отдельных исторических лиц. Они призывает к борьбе за свободу, осуждает или одобряет, советует или порицает, радуется или скорбит. Романтизм поэтов отмечен страстностью, горячим, активным отношением к жизни. Красочны, живописны в поэмах пейзажи. В данной статье рассматривается произведения двух выдающихся поэтов английской и казахской литературы. А конкретее,романтические герои в поэмах М.Жумабаева и Дж. Байрона. Раскрытие личностей как романтических героев и их сходства были раскрыты методом сравнения.

Ключевые слова: романтизм, романтическая поэма,романтический герой,пейзаж, внутренний монолог.

Abstract

SIMILARITIES OF ROMANTIC HEROES ON POEMS OF M.JUMABAEV AND G.BYRON

Kydyrmoldina E.T.[1], Kozhanova K.S.[1], Saiynova M.B.[1]

[1]Kazakh National medical university by S.D. Asfendiyarov

The Romantic hero is a literary archetype referring to a character that rejects established norms and conventions, has been rejected by society, and has the self as the center of his or her own existence. The Romantic hero is often the protagonist in the literary work and there is a primary focus on the character's thoughts rather than his or her actions. The Romantic hero first began appearing in literature during the Romantic period, in works by such authors as Byron, Percy Shelley.This article discusses the works of two outstanding poets of the English and Kazakh literature. A concrete, romantic heroes in poems M. Zhumabayev and Byron. Description of personalities like romantic heroes and their similarities were revealed by comparison.

Key words: romantic heroes, romantic poems, landscape, romanticism, inner monologue.

ҒТАХР 17.09.09

Т. Қыдыр[1], Т. Көшенова[2]

[1]Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

[2]Қ.А.Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕРІНІҢ ДІНИ ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XI-XV ғғ.)

Аңдатпа

Мақалада Қарахандықтар, Алтын Орда және Қазақ хандығы тұсында жазылған діни жәдігерлерге шолу жасалып, ондағы діни-танымдық мәселелер кеңінен зерделенген. Ислам өркениетінің аясында пайда болған шығармалар тақырыптарының алуандығымен, мазмұндарының тереңдігімен ерекшеленеді. IX-X ғасырлардан бастау алатын түркі жазба ескерткіштері әдеби, діни және тарихи мәселелерді кеңінен қамтитыны анық. Әр жылдары жазылған көне ескірткіштерде түркілердің, соның ішінде қазақ халқының болмысы, діни дүниетанымы, өмірге деген көзқарасы жан-жақты қамтылған. Тамырын тереңге жіберген руханият мәселелерінің бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпағаны белгілі.

Қазақ тілінің даму барысында (қырлұқ-қыпшақ-оғыз, қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ, қыпшақ) жазылған бұл туындылар, негізінен, Мәуереннаһр аймағында жазылған. Сондай-ақ, Мысырды билеген мәмлүк-қыпшақтарының да жазба мұрасының қазақ әдебиеті үшін маңызы жоғары. Себебі түркі жазба тілінде жазылған бұл туындылар тілдік жағынан бүгінгі қазақ тіліне жақын келетіні анық. Сондықтан да мәмлүктердің жазба жәдігерлері түркітану саласында, соның ішінде қазақ әдебиеттануында кеңінен қарыстырылатыны соның айғағы.

Түйін сөздер: дін, әдебиет, жазба жәдігер, иман, мәтін, сопылық, дидактикалық.

Адамзат болмысы әу бастан Жаратушыға мұқтаж. Себебі пенде дінсіз өмір сүре алмайды. Сенімнің арқасында адамның дүниетанымы, өмірге деген көзқарасы, содан келіп мәдениеті қалыптасады. Яғни кез-келген халықтың мәдениеті, адамзат өркениетіне қосқан үлесі оның ұстанған дініне тікелей байланысты. Алайда ақиқатты тану, шынайы Хақ сеніміне ие болу барша халықтың маңдайына жазыла бермеген. Хақты бірі ерте таныса, ендігі бірі кеш таниды, ал келесі бірі Хақтың мейірімінен, тіптен, мақұрым қалып жатады.

Түркі халықтары өз болмыстарында соңғы дін – Исламды қабылдап, шынайы ақиқатқа қол жеткізгенге дейін бірнеше дінді ұстанғандығы тарихтан белгілі. Ежелде түркілер Тәңірді ардақ тұтып, жақсылық пен жамандық атаулы соның қалауымен болатынына имандай сенген. Әрбір істі Тәңірдің атымен бастап, Одан көмек сұрағанын бізге дейін жеткен жазба деректер айғақтайды. Сондай-ақ, ежелде пайда болған діндер мен ілімдердің кейбірі түркі тайпаларының арасына тараған. Сондай діндердің қатарына пұтқа табынушылық (будда діні), отқа табынушылық (манихей діні) және монотейстік (христиан дінінің несториан ағымы) сенімдегі діндер мен ілімдер кірген. Тәңірлік дінді ұстанып келген түркі тайпаларының кейбірі бертін келе осындай сырттан келген әртүрлі діндер мен ағымдардың жетегінде кеткен. Мысалы, VII ғасырдың бірінші жартысында батыс түріктердің кейбір билеушілері будда дінін ұстанған болса, VII-VIII ғасырларда несториандық ілім Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймақтарында тараған. Сондай-ақ, III ғасырда Иранда пайда болған манихей діні де осы

өңірде тараған. Белгілі ғалым С.Г. Кляшторный бүгінгі Тараз қаласының маңында ежелде Зороастризм дінінің етек жайғанын алға тартады [1, 84].

Түркітанушы Х.Г. Короғлының «Түркі тілдес халықтар ежелде әр түрлі діндерді қабылдаған. Ежелгі түркілер Тәңірлік және шамандық діни сеніммен қатар, буддист (буддизм оларға Тибет пен Индиядан келген) те болған. Кейінірек олар ирандықтардан (бастысы соғдылардан) манихейлікті, сириялықтардан несториан-християндықты қабылдаған. Бұлардың бәрі ежелгі жазба ескертікштерде көрініс тапты», [2, 20] деп жазғанындай, сырттан келген «қыдырма» діндердің киелі мәтіндері арада біраз уақыт өтпей-ақ, жергілікті халықтың тілінде сөйлей бастаған. Мысалы, сол замандарда түркі тілдерінде дүниеге келген буддалық мәндегі «Алтын жарық», манихейлік дұға – «Хуастуанифт» және несторияндық сипат алған «Абыздардың құлшылығы» сияқты діни шығармалардың бой көрсетуі соның жарқын дәлелі.

Байырғы түркілердің бәрі бірдей Тәңіршілдікті ұстанбастан, бертін келе кейбір тайпалардың кейіннен пайда болған сенімдердің жетегінде кетуінің басты себебі – Тәңірлік діннің наным-сенім жоралғыларының хатқа түспеуінде жатыр еді. Яғни, Жаратушы мен пенде арасын жалғаушы елшісі мен тура жолды көрсетер қасиетті кітабы болмағандықтан да, Тәңірлік діні кейінгі діндермен ашық бәсекеге түсе алмады. Сондықтан да пайғамбары (Иса пайғамбар) не ойшылы (Будда, Мани) бар және діни жоралғылары хатқа түскен кейінгі діндер мен ілімдер кейбір түркі тайпаларының арасына кеңінен тарады. Бірақ қолдан жасалған ілімдер мен бұрмаланған діндер де түркілердің рухани сұранысын толық қанағаттандыра алмады. Сол себепті де түркі халықтарының кейібірі ақыр соңында шынайы ақиқатты Исламнан ғана тапты. Белгілі ғалым В.В. Бартольдтің: «Тарихта көптеген буддист және христиан дінін ұстанған халықтардың Исламды қабылдағанын көргенімізбен де, христиандықты немесе буддизмді қабылдаған бірде-бір мұсылман халқын кездестірмедік», - деп жазғанындай, түркі тайпалары Исламды қабылдағаннан кейін басқа діндерге жалтақтамады [3, 55].

Алғашқы аятынан-ақ «Оқы!» деп, адамзат баласын ғылым мен білімге шақырған Ислам діні арабтардан бөлек, ажам халықтарының арасына да кеңінен тарады. Алла тарапынан жіберілген шынайы пайғамбары, көктен түскен қасиетті кітабы бар, сонымен бірге Жаратушыға құлшылық жасау амалдары кеңінен қамтылған соңғы дінді түркі тайпалары жатырқамай қабылдай бастады. Исламды қабылдаған халықтардың мәдениеті дамып, жаңа өркениетке қарай қадам басты. Ең бастысы – мұсылмандар арасында жазба мәдениет қалыптасты. Қолына қалам ұстағанның қадірі асты. Басқа мұсылман халықтарын былай қойғанда, түркі халықтарының ішінен сөз маржанын тере білген ақындар мен түпсіз ғылым тұңғиығына сүңгіген ғалымдар көптеп шықты. Исламнан кейін түркі даласында қалыптасқан Қарахандықтар билігі тұсында-ақ, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Жүйнеки, Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани секілді ақындар шығып, әдебиет айдынында қалықтады. XIII-XV ғасырларда түркі жазба әдебиеті шарықтау шегіне жетті. Жүніс Емре, Науаи, Физули, Сайхали, Дүрбек, Сараи, Харазми, Құтыб секілді көптеген шайырлар түркі сөз өнерінің өрісін кеңітті.

Өкінішке қарай, түркі тайпаларының барлығы дерлік Исламды қабылдаған жоқ. Сібір бойын жайлаған түркілерге мұсылман болу нәсіп болмады. Италияндық түркітанушы А.Бомбачидің: «Ислам дінін ұстанбаған кейбір түркі халықтары жазба әдебиетін жақында ғана қалыптастырды» [4, 192], - деп жазғанындай, олардың жазба мәдениеті бертін келе ғана дамығаны, ащы да болса шындық.

Әрине, Исламды қабылдаған түркілердің ғылымы мен әдебиеті бірден шарықтап дами қойған жоқ. Жаңа дін жергілікті халықтың жүрегінің түбінен орын алып, шынайы имани сеніміне айналғаннан кейін ғана нәтижесін бере бастады. Қара жерге дән түсіп, ол көктеп, жеміс берем дегенше арада біраз уақыт өтті. Ислам ғалымдары оны «Ду ғәрн-е сукут» яғни «Екі ғасыр үнсіздік» деп атады. Бұл – тың өркениеттің алдындағы «үнсіздік» еді. Яғни, ата жаңа дінді қабылдады, бала бойына сіңірді, немере ділде бекітті, шөберенің болмысы ақиқатпен тұтастанды, содан кейін ғана іштегі жиналған шер көркем сөз ретінде сыртқа шықты. Содан ақындар адамзат баласын жақсылыққа шақырып, жамандықтан тосатын жыр жолдарын жазды, діннің негізгі ұстындары мен шариғат шарттарын өлең сөзбен өрнектеді, сопылықтың сырлы әлемі мен ахлақ тәрбиесін асқақ жырлады. Түркі халықтарының жазба әдебиеті бірнеше бағытта дамып, тамырын тереңге жіберді, жанр, форма жағынан түрленіп, мазмұн жағынан байи түсті. Орта ғасырда (негізінен XIII-XV ғғ.) түркі жазба әдебиеті өзінің алтын дәуірін бастан кешірді. Суреткер-ғалым М.Әуезовтың сөзімен айтар болсақ, мұсылманшылықты қабылдаған соң түркі халықтары бір қырдан асып кеткендей болды [5, 19].

Қазақ әдебиетінің тарихына көз тастағанымызда орта ғасырда дүниеге келген діни шығармаларды айналып өте алмаймыз. Себебі, орта ғасырлық әдебиет, негізінен, бұл – діни әдебиет. Діндегі әдебиет

емес, әдебиеттегі дін. Түркілердің Ислам дінін көркем сөзбен насихаттағанының нәтижесінде жазба әдебиеттің тарихы тереңдей түсті. Қарахандықтар билігі тұсында бастау алған бұл дәстүр ХХ ғасыр басына дейін жалғасты. Бұл туралы Алаш ардақтысы Х.Досмұхамедұлы: «Қазақ жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да, жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» [6, 33], - деп, қазақ әдебиетінің арғы бастаулары діни әдебиетте жатқанын меңзеді. Ал, М.Әуезов: «Қазақ арасына ісләм (Ислам – Т.Қ.) дінінің тарауына көбінесе қазақтың ақындықты сүюуі себеп болды деген дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөзсіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тыңдамаған да ұқпаған, ықылас қоймайтын болған» [5, 49], - деп, молдалардың дін таратуда көркем сөзді ұтымты пайдаланғанын жазды.

Расында да, Қарахандықтар билігі тұсынан бастау алған діни әдебиет Алтын Орда, Қазақ хандығы тұсында кемеліне келді. Сол уақыттарда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн, Ахмет Жүйнеки, Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани, Бұрһануддин Рабғұзи, Махмуд Кердери, Хусам Кәтиб, Сәйф Сараи, Мұхаммед Бабыр секілді түркі шайырларының шығармаларында иман ұстындары, шариғат шарттары мен ахлақ негіздері кеңінен жырланды. Ғалым-ғұламалар дін негіздерін діни-танымдық еңбектер арқылы таратып жазса, қолына қалам ұстаған ақын-шайырлар Хақ дінді өлең сөзбен жырлап, әрбір мұсылманның жүрегінде иман нұры ұялауына септігін тигізді. XIII-XVI ғғ. жазылған «Муғинул-мурид», «Рәунәқул-Ислам», «Мубәйиән дәр фиқһ» секілді шығармаларда шариғат шарттары, фиқһ негіздері өлең сөзбен өрнектелді. Бұл шығармаларда дәрет пен намаздың, ораза мен қажылықтың парыздары, уәжіптері, сүннеттері, мұстахабтары мен мәкрүһтері қарапайым халыққа ұғынықты тілде жеткізілді. Содан дінді көркем сөзбен насихаттау дәстүрге ұласты. Бұл дәстүр XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында кемеліне келді. Қазақ әдебиеті тарихынан орын алған Шәді төре Жәңгірұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Мұсабек Байзақұлы, Мұхамедсәлім Кәшімов, Ақылбек Сабаұлы, Нұржан Наушабаев, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Омар Шораяқұлы сияқты т.б. ақындардың шығармаларында анық көрініс тапты. Кеңестік кезеңде «Кітаби ақындар» деп аталып, ғалымдар назарынан тыс қалған бұл ақындардың бәрі дерлік сол заманның «Мир-Араб», «Көкелташ», «Қарнақ» секілді діни медреселерінде тәлім алған болатын. Сондықтан да олар қандай шығарма жазса да, басты ұстын ретінде иман негіздерін алды. Алаш ардақтысы А.Байтұрсынұлының «Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Дін шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған» [6, 316], деп жазғанындай, бұл ақындар дінді көркем сөзбен үгіттеді. Себебі өлең сөз арқылы кірген иман көкейде жатталып, жүректе ұзақ сақталатын еді. Тіпті кейбір ақындар медреселерде оқытылатын пәндердің негізінде көлемді шығармалар да жазды. Бір ғана Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф», «Ахуал қиямет», «Фиқһ Кәйдәни», «Барсиса қиссасы», «Хайбар қиссасы», «Хазірет Дәуіт қиссасы» секілді шығармалары арқылы ақида мәселелерін, Мұхаммед пайғамбардың өнегелі жолын, Кәйдәни фиқһіндегі намаз бен дәрет мәселелерін, пайғамбарлар тарихын өлең сөзбен жырлауы соның айғағы. Көркем әдебиетте дін тақырыбы жиі көтерілгені соншалық, мәдхия, рамазания, мәуліт шәриф, арбағин сияқты бірнеше жанрлар пайда болды. Қолына қалам ұстаған ақын-шайырлар, тек, діни-дидактикалық шығармалар жазып қоймастан, діни-танымдық еңбектерге де қалам тартты. Атап айтсақ, Абай Құнанбаевтың «Китәбун тәсдиқ», Ыбырай Алтынсариннің «Имандылық шарты», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылманшылық тұтқасы», М.Қәшимовтің «Иғтиқад», «Насихат қазақия», Б.Баймағамбетовтің «Назымды иғтиқад», Ж.Жұмабаевтың «Иман мағынасы», Ж.Темірбековтің «Иман-иғтиқад», Н.Манаевтің «Иман-Ислам», Н.Казембаевтің «Құран құралы, арабша алифба», К.Шаһмарданұлының «Оқу намаз кітабы», А.Сабаловтың «Бес намаз», М.Малдыбаевтың «Иман һәм яки мұсылмандық кітабы» секілді дін негіздерін түсіндірген діни-танымдық еңбектерінің қазақтың ислами әдебиетінде алар орны ерекше. Олардың қаламынан туған діни-дидактикалық, діни-танымдық шығармалар мен еңбектердің кейбірі XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында (анығы Қазан төңкерісіне дейін) Ташкент (Арифжановтар баспаханасы), Қазан (Кәримовтар баспаханасы) және Орынбор қалаларындағы баспаханалардан мыңдаған тираждармен басылып шықты. Ал, кейбірі белгілі бір себептерге байланысты баспа көрмегендіктен де, қазақ даласына қолжазба ретінде тарады. Иман тақырыбын көтерген мұндай рухани шығармалар қазақ даласында «дала медресесінің» рөлін атқарды десек артық айтқандық болмас.

Осылайша мың жылдан артық «дала медресесінің» рөлін атқарған діни шығармалар мен еңбектердің нәтижесінде қазақтың болмысына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына беймделген дәстүрлі Исламның негізі қаланды. Жергілікті халықтың салт-дәстүріне кеңшілікпен қарайтын Әбу Ханифа мәзhабы Алтын Орда билігі тұсында-ақ шариғаттағы негізгі ұстаным ретінде мойындалды. 1313 (hижри бойынша 713-ші жыл) жылы Ислам деген шайыр Имам Ағзам фиқhындағы шариғат шарттарын өлең сөзбен өрнектеп, «Муғинул-мурид» атты шығарма жазды. Осы шығарма арқылы Жошы ұлысында Әбу Ханифа мәзhабы кеңінен насихатталды. Сондай-ақ, Керей мен Жәнібектің Алтын Ордадан бөлініп, Қазақ хандығының негізін қалаған 1464-1465 (hижри бойынша 869-шы жылы) жылдары «Раунақул-ислам» атты шығарма жазылды. Әбу Ханифа мәзhабы бойынша құлшылық жасаудың қыр-сыры өлең-жырмен ашып көрсетілген бұл шығарма өз алдарына жеке отау тігіп, енді ғана шаңырақ көтеріп жатқан қазақ халқының имани сенімінің нығая түсуіне көп септігін тигізгені анық. Ханафи мәзhабындағы әрбір амалдың орындалу тәртіптері егжей-тегжейлі жазылған бұл шығарма алғашында қолжазба қалпында тарап, бертін келе алғашқы баспалар пайда болған жылдары біріншілерден болып жарық көрді. Тек қазақтың ғана емес, түркі мұсылмандарының сұранысын қанағаттандырған бұл еңбек XIX-XX ғасырларда жарық көрген «Түркістан уәлаяты газетінде» ұзақ уақыт бойына жарнамаланды. Осыдан-ақ бұл еңбектің қаншалықты сұранысқа ие болғандығын аңғаруға болады.

Сондай-ақ, Мұхаммед Бабырдың да Ханафи мәзhабын насихаттап «Мубәйиән дәр фиқh» шығармасын жазуы – жалпы түркі халықтарының Имам Ағзам жолын өздеріне барынша жақын тартқандығының айғағы. Шайбани ұлысынан ығысып Кашмирден бір-ақ шыққан Бабыр өзі жаңадан іргесін қалап жатқан «Моғолстанда» ғана емес, сонымен бірге түркі мұсылман жұртында Имам Ағзам мәзhабының үстемдік құрғанын қалаған сияқты. Себебі Бабыр өмір сүрген уақытта әр жерде топтасып жүрген шиғалық (яғни, шиизм) ағым Иранда Сефевидтер әулетінің билікке келуімен мемлекеттік дін ретінде жариялануы, ақынды сүнниттік, соның ішінде Ханафи мәзhабын насихаттап шығарма жазуға итермелеген секілді. Иман сенімдері мен шариғат шарттары өлең сөзбен өрнектелген Бабырдың бұл шығармасының Орта Азияны мекендеген бауырлас түркі халықтары, соның ішінде қазақтар тарапынан да көп оқылғандығы ешбір талас тудырмайды.

Жалпы, түркілердің Исламға келуі туралы сөз қозғағанда Мысырды билеген мәмлүк-қыпшақтарының ұстанған мәзhабын айналып өту мүмкін емес. Солтүстік Африкада орналасқан Мысыр жұртына құл ретінде сатылып, бертін келе билік тізгінін қолға ұстаған қыпшақтардың Жошы ұлысының негізінде құрылған Алтын Орда мемлекетімен тығыз қарым-қатынас орнатқаны тарихтан белгілі. Алыс қиырға кеткен мәмлүк-қыпшақтардың ата жұртта бой көтерген Алтын Орда билеушілерімен қарым-қатынас орнатуының басты себебі – туыстық байланыс десек, сондай-ақ, екі ел билеушілерінің бір имани сенімде болуы бұл барыс-келісті барынша жақындата түскендігі анық. Мысыр жұртының Әбу Ханифа мәзhабын ұстап қалуының негізгі себептерінің бірі ретінде мәмлүк-қыпшақтарының билікке келуімен байланыстыруға негіз бар. Немесе соның алдында ғана тарих сахнасынан көрінген Фатимидтер әулеті ел билеушілерінің шиғалық бағытқа бүйрегі бұрып тұрғаны тарихтан белгілі. Билікті қолға алған мәмлүктердің ата жұрттағы қыпшақтармен тығыз қарым-қатынас орнатуының нәтижесінде Мысыр мен Алтын Ордада ханафилік мектеп барынша насихатталды. Соның нәтижесінде Мысырда патшалар мен сұлтандардың жастанып оқитын «Иршәдул-мулук уәс-сәлатин» («Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық») атты еңбек жазылды. Ханафи мектебінің шариғаты барынша түсіндіріліп жазылған бұл туынды, тек ел билеушілерінің арасына ғана емес, сонымен бірге қарапайым халық арасында да танымал болған. Сондай-ақ, ханафилікті насихаттайтын Әбу Ләис Самарқанди тарапынан жазылған фиқhтық еңбектің арабшадан түркі жазба тіліне тәржімалануы – түркілер арасында Имам Ағзам мәзhабын таратуда басты ізденістердің бірі десек болады.

Құран түркі жазба тіліне алғаш рет Қараhандықтар билігі тұсында аударылды. Сондай-ақ, алғашқы түркі тіліндегі Құран тәпсірі де осы кезеңге тиесілі. Содан Исламды жаңадан қабылдаған түркілер қасиетті кітаптың ішкі мазмұнына терең бойлады. Әрі ақындар араб тілін білмейтін ауам (қара) халық үшін қасиетті Құран аяттары мен пайғамбар хадистерінің түпкі мазмұнын өлең сөзбен жеткізіп беруге тырысты. Ахмет Жүйнекидің Құранның бір аятын немесе пайғамбардан бір хадис алып, оның мазмұнын жыр жолдармен ашып беруге тырысуы соның айғағы. Пайғамбар хадисінің мазмұнын талдап беру кейіннен әдеби дәстүрге ұласып, Науаи, Физули секілді шайырлардың шығармашылығында көрініс берді. Әдебиетте «Арбағин» жанры ретінде мойындалған бұл дәстүр бойынша ақыннан пайғамбардың қырық хадисін өлеңмен (негізінен рубаи жанрымен) талдау талап етілді. Сөз маржанын тере білген шайырлар бұл салада өзара жарысқа түссе, жазу мәнері қалып-

тасқан жазушылар дінді қара сөзбен насихаттай бастады. Қарахандықтар тұсында діни әдебиет, негізінен, өлең сөзден тұрса, Алтын Орда тұсында прозалық діни шығармалар мен туындылар пайда болды. Махмуд Кердері 1387 жылы (hижри бойынша 789-шы жыл) пайғамбардың қырық хадисін талдып «Нәhжул-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы») деген шығарма жазды. Ал, Бурhануддин Рабғұзидың «Қиссасул-әнбия» («Пайғамбарлар тарихы») еңбегі де сол заманда көп оқылған туындылардың бірі саналды. Адам атадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың өмір тарихы әдемі суреттеп берілген бұл еңбекте діни қиссалардан бөлек, қазақтың ауыз әдебиеті мен аңыз-әпсаналарына да көп орын беріліп еді.

Түркі жазба тілінде жазылған сопылық шығармалардың көшбасында, сөз жоқ, Ахмет Иасауидің «Диуани хикметі» тұр. Сопылықтың сырлы әлемі мен ахлақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген ақын қазақ даласында өз тариқатын қалыптастырды. Жария зікірге негізделген бұл сопылық ілім бертін келе силсиләсі үзіліп, тариқат ретінде өмір сүруін тоқтатты. Десек те қазақ мәдениетінде өзіндік із қалдырды. Шайырдың айтқан сөздері хикмет яғни даналық сөз ретінде тарап, сол замандағы сопы шайырларға қатты әсер етті. Ақын өз шығармаларында Хаққа деген махаббатты жырлап, тариқатқа шариғатсыз кіріп болмайтынын, әрбір мүриттің ұстазы ижазатты шынайы пір болу керектігін алға тартты. Себебі сопылық тариқаттар тарихында өзінен алдыңғы ұстазынан рұқсаты жоқ, жалған пірлердің шығып, мұсылман баласын шатастырған жағдайлары аз болмаған. Ислам ғұламалары Құран мен хадиске негізделген сопылықты жоққа шығармайды. Сопылық жолы – өте нәзік hәм ауыр жол. Алла аяты мен пайғамбар хадистеріне негізделген сопылық рухани ішкі жан тәрбиесі болып есептеледі де, Құран мен хадиске қайшы келетін тариқаттар адасқан болып саналады. Иасауидің ізін басқан Сүлеймен Бақырғани да хикмет жанрын одан әрі дамытты әрі «Ақыр заман», «Исмайыл қиссасы», «Жарты алма» секілді дастандар жазды. Оның қаламынан туындаған шығармалардың келешек ұрпаққа берер тәлім-тәрбиесі мол екені ақиқат. Хакім ата мұрасын зерттеген ғалым Н.Мәтбектің, «Ақыр заман кітбының» он жыл ішінде (1855-1864 жж.) 9600 тиражбен тарағанын алға тартқан дерегіне сүйеніп, ортағасырда жазылған бұл шығарманың XIX-XX ғасырларға дейін кеңінен сұранысқа ие болғанын аңғаруға болады [7, 156].

Адамзат баласын жақсылыққа шақырып, жамандықтан қайтару – діни әдебиеттің басты мақсаты. Осы тұрғыдан алғанда Алтын Орда тұсында өмір сүрген Хусам Кәтибтің «Жұмжұма» дастанын ерекше атап өткен жөн. Діни аңыз-әпсананың желісімен жазылған бұл дастанның негізгі айтар ойы – дүниенің өткіншілігі, қу нәпсінің құлы болмай, Жаратқанның құлшылығын естен шығармау керектігін өлең сөзбен жеткізген.

Дидактикалық сарында жазылған шығармалардың бірі – Сәйф Сараидың «Гулистан бит-турки» («Туркише Гүлістан») атты туындысы. Парсының классик шайыры Сағди Ширазидың «Гулистанын» Алтын Орда тұсында өмір сүрген Сәйф Сараи 1391 жылы түркі жазба тіліне тамаша аударып шыққан. Шығармада іштарлық пен көрсеқызарлықтан ада болу, аз сөйлеп, көп тыңдау, қанағатшыл әрі сабырлы болу секілді ахлақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлінген.

Қарахандықтар, Алтын Орда және Қазақ хандығы тұсында жазылған діни шығармалар көркемдік ерекшелігімен, тақырыптарының әралуандығымен ерекшеленеді. Бұл шығармалар мен еңбектерде Ислам дінінің негізгі ұстындары мен шариғат шарттары Имам Ағзам мәзhабы бойынша берілсе, қайта діни аңыз-әпсаналар мен тәмсіл-мысалдар қазақ дүниетанымына, болмысына ыңғайланып жазылғанын ерекше атап өткен жөн. Сондықтан да қазақ даласына кеңінен тараған діни шығармалар мен еңбектерді көтерер тақырыбы мен ішкі мазмұнына қарай діни-дидактикалық, діни-сопылық, діни-канондық және діни-дидактикалық деп шартты түрде төртке бөліп қарастырған жөн.

Діни-дидактикалық деп, адамзат баласын жақсылыққа шақырып, жамандықтан қайтаруда Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне, сондай-ақ Ислам ғұламаларының айтқан пәтуалы сөздеріне сүйену, сол арқылы туралық пен пәктікті, адамгершілік пен ақиқатты, сабырлылық пен мейірімділікті жырлау, яғни Ислам дінінің асыл қасиеттерін көркем сөзбен насихаттауды айтамыз. Мысалы: Ахмет Жүйнекидің «Hибәтул-хәқаиқ», Сәйф Сараидың «Гулистан бит-турки» және Хусам Кәтибтің «Жұмжұма» секілді дастандары;

Діни-сопылық деп, сопылықтың сырлы әлемі, Аллаға деген махаббат пен ішкі рухани тәрбие мәселелері жиі көтерілген, сондай-ақ, сопылықтың өзіне тән терминдері мен ұғымдары кеңінен қолданылған шығармаларды алдық. Мысалы: Ахмет Иасауидің «Диуани хикметі», Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасы;

Діни-канондық деп, қасиетті Құран аяттары мен пайғамбар хадистерінің, сондай-ақ, араб не парсы тілдерінде жазылған канондық еңбектердің түркі жазба тіліне жолма-жола аудармасын алдық. Мысалы: Қарахандықтар тұсындағы Құран тәпсірі, Әбу Ләис Самарқандидың фиқhқа қатысты еңбегі;

Діни-танымдық деп, Исламның негізгі ұстындарын, иман негіздері мен шариғат шарттарын ғылыми-танымдық жолмен насихаттайтын шығармалар мен еңбектерді алдық. Мысалы: Исламның «Муғинул-мурид», Бабырдың «Мубәйән дәр фиқh» секілді шығармалар.

Әрине, біз бұл жүйелеуді шартты түрде алып отырғанымызды баса айтқымыз келеді. Себебі кейбір діни шығармалар біз жүйелеген талаптардың аясына симауы немесе екі шартқа да қатар жауап беруі мүмкін. Мысалы, Сәйф Сараидың «Гулистан бит-турки» атты шығармасы діни-дидактикалық болуымен қатар, діни-сопылықтың талаптарына жауап беруі ықтимал. Сондықтан да діни шығармаларды жүйелегенде әлі де жетілдіре түсу керектігін жоққа шығармаймыз.

«Ислам өркениеті» дейтін ортақ ұғымның аясына топтасқан мұсылман халықтарының жазба мұрасы өз ана тілдерінен басқа, араб, парсы тілдерінде де дамығаны анық. Түркі халықтарынан шыққан көптеген ғалымдар мен ақындар өз туындыларын араб не парсы тілінде жазды. Өкінішке қарай, арабша, парсыша жазылған туындыларды ауам халық жете түсіне бермейтін. Сондықтан да кейбір ғалымдар құнды еңбектерді түркі тіліне тәржімаласа, кейбір ұлтжанды ұландар өз еңбектері мен шығармаларын өз ана тілдерінде жазуға тырысқан. Сол себепті де ортағасырда жазылған түркі жазба жәдігерлерін қайт жариялау арқылы дәстүрлі ислам негіздерін қалыптастыруға толық негіз бар деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кляшторный С.Г., Сұлтанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячилетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 374б.

2 Средневековая татарская литература YIII-XYIII вв. – Казань: Фэн, 1999. – 240с.

3 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192с.

4 Бомбачи А. Июркские литературы. Введение в историю и стиль // Зарубежная тюркология. Т.I. – Москва: Наука, 1986. – 191-294 сс.

5 Әуезов М. Шығармалары. 16 том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 400 б.

6 Байтұрсынұлы А. Шығармалары. 1 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.

7 Мәтбек Қ.Н.С.Бақырғанидың «Ақырзаман кітабы» // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Филология ғылымдар» сериясы. №1(51), 2015. - 155-161 бб.

Аннотация

РЕЛИГИОЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ (XI-XV ВВ.)

Кыдыр Т.[1], Кошенова Т.[2],

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби

[2]Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Яссави

В статье исследованы религиозные памятники на тюрском языке в период правления Караханидов, а также в период Алтын Орды под правлением Кипчаков и Казахского ханства.

Произведения, которые зародились в эпоху исламской цивилизации, отличаются своим многообразием. Тюркские письменные памятники, берущие свой исток с IX-X веков, широко обхатывают такие духовные аспекты, как исторические, религиозные, литературные. В древных памятниках, написанных в разные годы (даже в разные века) постепенно дается представление о тюркских народах, в том числе и казахском народе, их характере, мировозрении, отношении к жизни. Этот процесс, берущий свое начало с древности, находит свое продолжение по сей день, сохраняет свою связь с традициями.

Эти памятники, написанные в период развития казахского языка (карлук-кипчак-огуз, кипчак-огуз, огуз-кипчак, кипчак), в основном были созданы в районе Мавереннахра.

Ключевые слова: религия, литература, письменный памятник, вера, текст, суфизм, дидактика.

Abstract

RELIGIOUS FEATURES OF MEDIEVAL TURKIC WRITTEN MONUMENTS (XI-XV BB.)

Kydyr T.[1], Koshenova T.[2],

[1]Al-Farabi Kazakh national university

[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

We chose religious monuments in the Turkic language during the reign Karakhanids, Altyn Ordy-era Kipchakovi Kazahskog Khanate, and offered the reader.

The works, which originated in the era of Islamic civilization, characterized by their diversity. Turkic written monuments, taking its origin from the IX-X centuries, widely grasping cuch spiritual aspects as historical, religious and literary. In ancient monuments written in different years (even in different centuries) gradually gives an idea of the

Turkic peoples, including the Kazakh people, their character, world view, attitude to life. This process originating from ancient times is continued to this day retains its link with tradition.

These monuments were written in the period of development of the Kazakh language (Karluk, Oguz-Kipchak, Kipchak-Oguz, Kipchak) were mainly created in the area Maverennahra.

Key words: religion, literature, written monument, faith, text, sufism, didactics.

МРНТИ 17.07.41

Е.А. Ломова[1], Н.М. Сапарғали[1]

[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

СУБЪЕКТНАЯ ФОРМА ПОВЕСТВОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ О.СОМОВА

Аннотация

Вся структура сомовских повестей строится на субъективности точки зрения повествователя, который выступает как внимательный и остроумный собеседник, всегда готовый к открытому и непринужденному контакту со своим воображаемым читателем.

Сомов плодотворно разрабатывает в своей прозе две повествовательные традиции, унаследованные романтической прозой. Одна из них связана с путешествием сентиментального характера, в основе которого лежит воспроизведение эмоций, переживаний и чувств героя-рассказчика, а другая, - предполагает путешествие этнографического плана, которое носит ярко выраженный познавательный характер и наполнено интересными сведениями о подробностях быта и уклада жизни других народов.

В центре повествования О.Сомова лежит отдельная, частная человеческая, судьба, и очевидно внимание автора к переживаниям так называемого «демократического» героя. Этот герой предстаёт со своими представлениями о личном счастье, нравственных ценностях и категориях, пытается всеми силами сохранить в сердце внутреннюю гармонию, не растерять доброту и милосердие, и мужественно противостоять всем превратностям своей нелегкой судьбы.

Ключевые слова: романтическая проза, структура, субъектная форма повествования, образ автора, особенности стиля, художественное время, художественный конфликт, социальная почва, культурная традиция, сентиментализм, рассказчик-путешественник, художественная структура, субъективность точки зрения повествователя, мемуарно-эпистолярная основа, этнографический материал, эпистолярий, «дружеское» письмо, социальная почва, "учительская" роль словесности, стилистическая дистанция, демократический рассказчик, психологическая сфера, автобиографическое и событийное время, "дорожная" тема, типологическая связь, пространственно-временные координаты.

При анализе романтической прозы О.Сомова следует обратить внимание на то, что романтическая проза 20-30-х годов XIX века во многом "вырастала" из литературы сентиментализма и, прежде всего, из "Писем русского путешественника" и повести Н. Карамзина [1,24]. В этом смысле следует сравнить повествовательную структуру "Писем" Н. Карамзина с повестями О. Сомова "Вывеска" и "Почтовый дом в Шато-Тьери" и попытаться ответить на следующие вопросы:

- Какова роль рассказчика-путешественника у О. Сомова и у Н. Карамзина и в чем их сходство?
- Каким образом соединятся у Карамзина "сентиментальное" путешествие в духе Стерна и путешествие типа Дюпати, где этнографический материал вплетается в мемуарно-эпистолярную основу?
- Что наследует О. Сомов от литературы "путешествий" в целом?

Как и в "Письмах" Н.Карамзина, вся художественная структура сомовской "Вывески" строится на субъективности точки зрения повествователя. В "Вывеске" живописные зарисовки провинциального французского городка Вердена, почтового трактира, куда судьба закинула рассказчика, изобличают в нем внимательного наблюдателя и остроумного собеседника, "положившего за правило, везде осмотреть, разведать и отведать, чем славится какое-либо место" [2, 34].

Общность рассказчика О.Сомова с карамзинским путешественником и в том, что он максимально приближен к образу самого автора, и его субъективность как повествователя в пространственно-временных координатах легко сочетается с субъективностью словесной, включающей в себя разнообразие реакций и оценок.

Следует обратить внимание на типологическую связь сомовского путешественника с "дорожной темой", весьма важной для романтического искусства. В этом смысле можно сравнить "Станцию" Вяземского и "Станционного смотрителя" Пушкина [3,87-91] и проанализировать их в следующем аспекте:

- Что символизировала собой "дорожная" тема в романтическом искусстве?
- Как соотносятся последовательность событий и характер восприятия "вспоминающего" их рассказчика?
- Как взаимодействуют между собой автобиографическое и событийное время?

Далее следует выяснить, что стоит в центре "историй", "вспоминаемых" рассказчиком у О.Сомова и у других авторов.

С этой точки зрения интересно сопоставить "Вывеску" и "Почтовый дом в Щато-Тьери" с прозой Н.Бестужева, который одновременно разрабатывает две традиции, унаследованные романтической прозой от литературы "путешествий".

Если "Записки о Голландии 1815 года" (1821) носят ярко выраженный, познавательный характер и заполнены многочисленными и интересными сведениями о подробностях быта и уклада жизни далекого от России народа, то в центре повести "Шлиссельбургская станция" (1860) - частный случай, подкупающий теплотой и лиризмом авторский рассказ о встрече, происшедшей с ним на одной из станций Шлиссельбургского почтового тракта.

В повестях же О.Сомова, как и позднее в "Станционном смотрителе" А.С. Пушкина, возникает интерес героя-повествователя к образу рассказчика (смотрителя, содержателя почтового трактира) как личности, что свидетельствует об обращенности его не только к "большому" миру вне станции, но и к радостям и горестям "малого" мира, существующего внутри нее и также имеющего право быть темой и предметом художественного повествования.

При этом важно выяснить следующие моменты в повествовательной структуре повести:

- Есть ли доля иронии в отношении сомовского повествователя к своим героям?
- В чем проявляется у О. Сомова желание представить на суд читателя "добродетельного" героя?
- В чем компромиссность трактовки человеческого характера в сомовских повестях?

Но для повестей О. Сомова характерно и смещение несколько стилей, и в "Кикиморе" (1830) все изложение художественных событий строится на пересечении точек зрения двух рассказчиков и, следовательно, - двух мировоззрений - "образованного" барина, по сути - alter ego автора, и неграмотного крестьянина, представляющего народное сознание и восприятие мира" [4, 17].

В этом смысле следует сопоставить "Кикимору" с гоголевскими "Вечерами", где явно ощущается попытка автора найти такой образ своего рассказчика, восприятие и ощущение жизни которого было бы принципиально не сводимо к авторскому, а представляло бы иную "культурную и социальную среду, иной оценочный уровень" [5, 10]*.

При анализе повести интересно предложить примерные вопросы:

- Какой тип неродного сознания отражает демократический повествователь у О.Сомова?
- В чем сходство Порфирия Байского из "Кикиморы" и Рудого Панька из "Вечеров"?
- Как строится развитие пространственной психологической сферы в повествовании у О.Сомова и Н.Гоголя?

В повести О.Сомова "Сватовство" (1832) автор-повествователь стремится еще более отдалиться от героя-рассказчика, отводя себе скромную роль "издателя" его "записок" и подчеркивая эту дистанцию стилистически.

Речи Демида Калистратовича Сластены свойственна особая грамматико-синтаксическая организация, для которой характерно обилие восклицаний и обращений, помогающих писателю емко и образно не только передать описание художественных событий, но и воспроизвести повествование в форме устного рассказывания, создать атмосферу близкого "личного" контакта читателя с рассказчиком.

В "Сватовстве" практическую реализацию находят суждения и мысли писателя, высказанные им еще в 1821 году в статье "О романтической поэзии", где он говорит о том, что "словесность народа – это говорящая картина его нравов, обычаев и образа жизни" [6, 60]. Анализируя повесть, важно выяснить следующие особенности ее словесной структуры:

- Каким образом предметный мир приобретает у Сомова осязательность и конкретность?
- Что представляет собой исповедь героя в мировоззренческом плане? В чем заключается для О.Сомова-прозаика "учительская" роль словесности?

- Каким образом писатель стремится обосновать документальность и достоверность своего рассказа?

Почему в "Сватовстве" "добродетельный", "положительный" герой не обретает в финале повести внутреннюю гармонию, не приходит к своему "маленькому" счастью, а вдруг обнаруживает дисгармонию своего положения как личности с миром того красочного и пестрого бытия, которое он так любовно описывал?

- Каким образом возможность "счастливой развязки" для главного героя (сына сельского священника) становится в зависимость от его социального статуса, и в силу художественного конфликта из интимной, эмоциональной сферы переносится на социальную почву, давая новый угол зрения на фигуру повествователя?

Для выявления индивидуальной повествовательной манеры О.Сомова важно проанализировать эпистолярную форму художественного рассказа, и с этой точки зрения интересна повесть "Роман в двух письмах".

Следует обратить внимание на то, что русские читатели познакомились с эпистолярной художественной манерой, прежде всего, через романы С.Ричардсона и Ж.-Ж.Руссо с их сложной системой взаимоотношений между рассказчиком - "издателем" писем героев и их "авторами"[7, 18].

Другим источником развития эпистолярия в русской романтической прозе 20-30-х годов XIX века явился жанр дружеского письма как такового, который приобрел в этом период черты "своеобразной литературности" [8, 12].

При анализе словесной ткани повести важно определить:

- Какова роль безымянного издателя "писем", который спешит заверить читателя, что они "нечаянно попали ему в руки"?

- Что составляет содержание писем героев?

- Чем отличается повесть О.Сомова от "Романа в письмах" А.С. Пушкина с точки зрения анализа психологии и душевного мира героев и "уплотнения" бытового фона фабульных событий?

- Какова роль иронического подтекста в сомовской повести (при описании образа жизни провинциального дворянства, уездного бала, "немного поотставшего от именинного пира в доме Лариных", передаче языковой манеры персонажей)?

- Каким образом эпистолярная форма описания определяет в повести и своеобразие пространственно-временного положения рассказчика?

При ответе на последний вопрос нужно проследить за точкой зрения повествователя, которая располагается не после завершения действия, а находится внутри его, движется вместе с ним. В кругозоре рассказчика в каждый момент находится лишь ограниченный участок действия, равный временному пространству письма, и общая картина составляется как "постфактум" из их сложения.

В заключении анализа сомовских повестей важно сформулировать общие выводы, исходя из следующих вопросов:

- Какой характер изложения материала О. Сомова наследует от литературы "путешествий" и как видоизменяет эту форму?

- Какова трансформация повествователя-рассказчика в сомовских повестях (с точки зрения социальной, культурной и этнической принадлежности)?

- В чем состоит конфликт поэтического рассказа?

- Какова роль сказовой и эпистолярной формы в повестях писателя?

Список использованной литературы:

1 Карамзин Н.М. Письма русского путешественника // Вступ. ст. Г.П. Лакогоненко. – М., 1988. – 544 с.

2 Сомов О.М. Были и небылицы // Вступ. ст Н.Н. Петруниной. – л М., 1984. – 368 с.

3 Самвелян Г. Лингвистический анализ художественного текста/ гл. О языке прозы А.С. Пушкина. – М., 1991. – 18 с.

4 Лужановский А.В. Рассказ в русской литературы 1820-1830 гг.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1991. – 18 с.

5 Сомов О.М. О романтической поэзии. – СПб, 1821. – 71 с.

6 Лосиевский И.Я. Русская литературы Украины I четверти XIX в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1985. – 19 с.

7 Петрунина Н.Н. Проза Пушкина. – Л.: Наука, 1987. – 574 с.

8 Дмитриева Е.Е. Эпистолярный жанр в творчестве А.С. Пушкина.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 18 с.

Аннотация

О.СОМОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ БАЯНДАУДЫҢ СУБЪЕКТІЛІК ФОРМАСЫ

Ломова Е.А.[1], Сапарғали Н.М. [1]

[1]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық унивеситеті*

Бұл мақалада романтикалық повес жанрының дамуы және түрленуі барысында маңызды рөл атқарған О. Сомов шығармашылығындағы баяндаудың субъектілік формасының ерекшеліктері карастырылады.

Сомовтың повестерінің құрылымы баяндаушының көзқарасының субъективтілігіне қарай құрылған, бұл баяндаушы өзін өте мұқият жане ұшқыр ойлы әңгімелесуші ретінде ұстайды. Ол әрқашан өзінің қиялындағы оқырманынмен ашық және еркін байланысқа дайын тұрады.

Сомов өз прозасында романтикалық прозадан алған баяндаудың екі дәстүрін жемісті түрде жетілдіреді. Олардың бірінішісінің негізі әңгімелеуші-кейіпкердің сезімдері мен уайым-қайғылары, көңіл-күйі болған өте нәзік мінездің саяхатымен байланысты, ал екіншісі басқа халықтардың өмір салты мен тұрмысы туралы қызықты мәлеметтерге толы танымдық сипатқа ие, этнографиялық жағынан саяхатты алға қояды.

Сомовтың баяндау тәсілінің дәл ортасында жеке адамның тағдыры тұр. Автордың назары адамгершілік құндылықтар, бақыт жайлы өз түсінігі бар кейіпкерге бағытталған. Бұл кейіпкер өз жүрегінде жақсылықты және меірімділікті сақтап қана қоймай, өзінің киын қыстау та5дырында барлық қиынышылықтарға байсалды қарсы тұруға тырысады.

Кілт сөздер: романтикалық проза, құрылым, баяндаудың субъектілік формасы, автордың бейнесі, стиль ерекшеліктері, шығармашылық уақыт, шығармашылық қақтығыс, әлеуметтік негіз, мәдени дәстүр, сентиментализм, әңгімелеуші саяхатшы, бейнелеу құрылымы, баяндаушының субъективті көзқарасы, этнографиялық құрал, «дотық» хаты, демократиялық баяндаушы, психологиялық орта, афтобиографиялық уақыт, «жол» тақырыбы, типологиялық байланыс.

Abstract

SUBJECTIVE STRUCTURE OF THE O.SOMOV'S NOVELS

Lomova E.A.[1], Sapargali N.M.[1]

[1]*Kazakh national pedagogical university named Abay*

This article observes the problem of investigation the features of subject fiction narrative in literary heritage by O. Somov, who took an outstanding and solid part in creativity and evolution of the genre Russian romantic novel.

The structure of Somov's novel based on subjective view of narrator, who featured himself as a watchful and witty conversationalist to speak freely. He was ready for a dialogue and close contact with his fancied, imaginable reader.

O. Somov solid developed in his literary creativity two narrative traditions, inherited by a romantic novel.

One of them connected with genre of "voyage" with a sentimental approach to depiction of reality. It has distinguished itself reproducing and relocation of psychiatric experience, deep emotions, painful affect and large charge of fictions narrator.

Another tradition included itself a story about ethnographic journey, was instructive, and had cognitive value for reader. It has filled with interesting information of a domestic style life and habits from people others countries. The writer was interested in a private human being fate and his hope for happiness.

O. Somov depicted moral belief conviction and spiritual concept of his hero tried to keep mercy, charity, clemency in his soul and overcome bravely different troubles and adversity.

This article observes the problem of investigation the features of subject fiction narrative in literary heritage by O. Somov, who took an outstanding and solid part in creativity and evolution of the genre Russian romantic novel.

Key words: romantic prose, structure, subject narrative, image of author, style features, fiction time, fiction conflict, social background, culture tradition, Narrator-traveler, fiction structure, subjective view of narrator, epistolary and memory basic, ethnographic stuff, "friendly" correspondence, social background, mentor part of fiction, stylistic features, democratic narrator, psychological field, biographic time, plot time, typological similarity, space-time coordinate, "journey" theme.

МРНТИ 17.09.91

Мунер А.[1]
[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы қаласы. Қазақстан

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Әдебиет деген алып бәйтеректің сандаған бұлақтардан құралатыны даусыз. Олай болса қазақ әдебиеті деп аталатын ұлы ұғымды Қазақстан көлемімен ғана шектесек сыңар жақты көзқарас болар еді. Қазақ әдебиеті әлемдегі қазақ қоныстанған барлық елде өз өркенін жайып, тамыр тартты. Әсіресе қытай елінде де біздің әдебиетіміз өз жетістігімен ерекшеленеді.

Бұл мақалада Қытай қазақтары әдебиетінің жергілікті ерекшелігі мен қытайдағы қазақ әдебиетінің дамуы, жазба әдебиетінің негізін салушы аға буын, жалғастырып дамытушы орта, кейінгі буындардың, көрнекті қаламгерлер мен олардың шығармашылығы туралы қысқаша таныстырылады.

Қытайдағы қазақтан шыққан зерделі, ұлтжанды әдебиетші, зерттеуші ғалымдар бұл тұрғыдан аса ауқымды ізденістерге барып қыруар жұмыстар тындырды. Олар өз зерттеулерінде Қытайдағы қазақтар әдебиетінің пайда болуымен қалыптасу, даму, кемелдену тарихын біртұтас қазақтық ауқымда қарастырудың ұтымды ғылыми теориялық негіздеріне арқа сүйеді.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, қытай, жазба әдебиет.

Қытай ғалымы Ван Ичжоу ұлт жөніндегі әртүрлі анықтамаларды қорытып: «Ұлт деген ерекше бір аумақта, мәдени және тілдік ортада пайда болады, ол үнемі қандастық, патриархалдық қатынастар арқылы ғана топтасып, белгілі ортақ тұлғаға (共同体) айналады. Ол өзінің дамып тереңдеуі барысында формациялық өзерістерге ұшырауы немесе (негізгі) буынан ажырап қалуы мүмкін, бірақ олардағы тарихта жетілген ұлттық сүйіспеншіліктерін үзіп тастау мүмкін емес. Соңғысы сонау бастаақ ұлттың өмір сүруі мен ұлттық ынтымақтастықтың белгісі мен тірегіне айналған, – деп пайымдайды. Бұл пайым қазақ сияқты ұлттардың тарихи болмысына жауап бере алады. Қазақ әдебиеті әлемдегі қазақ қоныстанған барлық елде өз өркенін жайып, тамыр тартты.Әсіресе қытай елінде де біздің әдебиетіміз өз жетістігімен ерекшеленеді.

Бұл мақалада Қытай қазақтары әдебиетінің жергілікті ерекшелігі мен қытайдағы қазақ әдебиетінің дамуы, жазба әдебиетінің негізін салушы аға буын, жалғастырып дамытушы орта, кейінгі буындардың, көрнекті қаламгерлер мен олардың шығармашылығы туралы қысқаша таныстырылады.

Қытайдағы қазақтан шыққан зерделі, ұлтжанды әдебиетші, зерттеуші ғалымдар бұл тұрғыдан аса ауқымды ізденістерге барып қыруар жұмыстар тындырды. Олар өз зерттеулерінде Қытайдағы қазақтар әдебиетінің пайда болуымен қалыптасу, даму, кемелдену тарихын біртұтас қазақтық ауқымда қарастырудың ұтымды ғылыми теориялық негіздеріне арқа сүйеді.

Қазақтың ұлттық мәдениет ерекшеліктері олар өмір сүрген ортақ географиялық аумақта, тарихи тіршілік формасы мен тұрмыс формасы негізінде қалыптасқан. Қазіргі заманғы этнографияда мәдениет тұрғысынан ұлттық ортақ тұлғаны анықтайтын әдістер көп қолданылады. Бұл жөнінде Антони Смистің(Antony Smith) тамаша пайымы бар. Ол: «Ұлт дегеніміз мәдениеттік және қоғамдық ұғым, ол бір мәдениеттің және саясаттың өзегі, осы өзек ортақ мифті, жадыны, белгіні және дәстүрді тұтастай алып, аса беделді ортақ тұлға жасайды» [1], – дейді. Осындай көзқарас ұсынатындар, ұлтты мәдени, психологиялық тұрғыдан қарастырады да, мемлекет деген – ол саяси бірлік пен құқықтық ұғым, ұлттың тарихы мемлекеттің тарихынан ұзақ, кеңістігі одан да кең, ішкі мазмұны тіпті де гуманизмдік болады, ұлт пен мемлекет байланысты болуы мүмкін, сондай-ақ бір ұлт бірнеше мемлекетте тұруы да ықтимал. Қайда болса да оларды бір ұлт екенін айшықтап тұратын басты ерекшеліктер: олардағы ортақ тілі, ортақ ойлау жүйесі, ділі (менталитеті), психологиясы, әдет-ғұрыптары, дүниетанымы, тарихи жадысы және құндылық талғамдары деп санайды. Осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, айтылған ұлттық ерекшеліктер қазақ халқында Қазақ хандығы құрылғанға дейін негізінен қалыптасқан және Қазақ хандығы тұсында дамып жетілгенін байқаймыз.

Қытайдағы қазақ әдебиеті өз алдына дербес даму арнасы ретінде сол елдегі әкімшілік өзгерістерге сай шартты түрде Чиң патшалығы (1864-1912), Яң Зыңшин (1912-28), Жин Шурын (1928-33), Шың Шысай-гоминдан (1933- 44), Үш аймақ-Шығыс Түркістан кезеңі (1944-49), ҚХР құрылғаннан кейінгі

жаңа дәуір (1949 – қазірге дейін) кезеңдерінде дамыды. Қытайдағы қазақ әдебиеті осы кезеңдер тудырған заман талабына сай қалыптасты. Оның ішінде жалпы қазақ әдебиетінің 20 ғасырдың басына дейінгі кезеңінде қалыптасқан шығармашылық дәстүрі, тәуелсіздік, ұлт-азаттық сарындарымен қатар Қытай коммунистік идеологиясының мүддесін көздейтін әдеби ағымдар да көрініс тапты. Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің алғашқы өкілдері Отарбай (1834- 1914), Төлебай Бөжек (1857-1931) ақындар болып саналады. Шылбы Көбекұлы (1860-1936) және 1920- 21 жылы шамасында Қытай аумағына өткен Әсет Найманбайұлының (1867-1923) орны ерекше (кейін Әсеттің 78-ге жуық толғауы, 19 дастаны, 13 айтысы және 30-дан астам әні қамтылған 2 томдық шығармалар жинағы ҚХР-да жарық көрді). Ақыт Үлімжіұлы (1866-1940), Құтбай ақын (1876-1936), Ә.Жанұзақұлы (1878 – ө. жылыб.), Е.Ахметұлы (1879-1962), А.Мыңжасарұлы (1893-1918), тағы басқа қаламгерлер халықты оқу-ағартуға,ғылым, білім үйренуге үндеген және қытайдағы қазақ әдебиетінің жалпы қазақ әдебиетінің бір арнасы ретінде дамуына ықпал етті.

Осы кезеңде Қытайдағы қазақ әдебиетінде Бұқара Тышқанбайұлы, Нығмет Мыңжани, Дубек Шалғынбайұлы, Шарғын Әлғазыұлы, Қаусылхан Қозыбайұлы, тағы басқа қаламгерлердің есімдері кеңінен танылды. Мыңжанидың (1922-93) «Қазақ тарихының дерегі» (1949) атты ғылыми еңбегі мен «Күрескер семья» пьесасы, «Қарлығаш» атты өлеңмен жазылған романы замана шындығын бейнеледі. Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін (1949) қытайдағы қазақ әдебиетінің бағыт-бағдары өзгеріске ұшырады. Қажығұмар Шабданұлының «Жат ұрпақ», «Өгейдің күні» жыр-дастандары, «Бақыт жолында», «Жарқын қыз» атты әңгімелері, «Қылмыс» (6 кітап) романдары дүниеге келді. Р.Әпшеұлының (1924-2000) «Тасбастау», «Озғандар мен тозғандар», «Биікке», «Балапан», «Нұрпай», «Бастан кешкендер» атты әңгімелер жинағы мен романдары осы кезеңнің жемісі. І.Оспанұлының (1924-1999) «Шаттық жыры», «Тянь-Шань жырлары», «Меруерт» атты өлеңдер жинағы Қытайдағы қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі еңбек болды. Қытайдағы «мәдени төңкерістен» соң (1966-76) тарихи тақырыпты қамтыған роман жанры дамыды. Ж.Мырзаханұлының «Арман асуында», «Таңқурай»; О.Ахметұлының «Өзгерген өңір», «Көкбелес», «Құмдағы іздер», О.Әбділұлының «Ұстаз», Ж.Біләлұлының «Жондағы жорықтар», «Торғайлар», Т.Ырыскелдіұлының «Тасқын», «Тау тағысы», «Ұлы көш», Ғ.Қанапияұлының «Бұрқасын», Ш.Құмарұлының «Бөке батыр», «Көз жасы сарқылмайды», «Ертіс кілкіп ағады», «Ер Жәнібек», Ш.Қызырұлының «Дабыл», «Бұлаң дүние», «Қайқая шапқан Қаракер», Б.Құсбегиннің «Жан», «Зуқа батыр», Ғ.Біләлұлының «Ғасырлық қуғын», С.Жанболатовтың «Елжау күнби», «Саншора күнби», «Оңғай күнби», Ғ.Саржанұлының «Көресі», «Қайтауыл», З.Сәніктің «Басбай», «Сергелдең», І.Баянбайұлының «Селкеусіз сезім», тағы басқа романдары соңғы жылдар жемісі саналады. Қытайдағы қазақ әдебиеті қорында қазіргі уақытта 100-ден астам роман, 600 хикаят, 900-дей өлеңдер жинағы, 150-ге жуық әдеби-сын кітаптары бар. 40 қаламгер ҚХР Жазушылар одағына, 280 ақын-жазушы ШҰАР Жазушылар одағына мүше. ҚХР Мемлекет сыйлығына 30, ШҰАР әдеби сыйлығына 90-ға жуық ақын-жазушы ие болған. Қазақ қаламгерлерінің көптеген шығармалары қытай, ұйғыр, моңғол, қырғыз, ағылшын, корей тілдеріне аударылды. Сонымен қатар Қытайдағы әдебиеттің жетекші өкілдері Күңзы, Мыңзы, Ли Бәй, Ду Фу, Лу Шүн, Мау Дүн, Лау Шы, Ба Жин, Сау Иүй, Жанбозан, Уаң Мың секілді сөз зергерлерінің шығармалары қазақ тіліне тәржімаланды. Қытай тілінде жазатын Әкбар Мәжитұлы, Еркеш Құрманбекқызы, Шәріпхан Әбдәлиұлы, Қайша Тәбәрәккызы, тағы басқа ақын-жазушылар жетілді. 1950 жылдардан бастап қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастыру ісі жүйелі түрде қолға алынды. Мәселен, «Ертегілер» (1958), «Ертегілер мен аңыздар» (1958) атты екі кітап жарық көрді. 1980 жылдан бұл бастама дами түсіп, «Қисса-дастан», «Тарихи жырлар», «Батырлық жырлар» (18 том), «Ғашықтық жырлар» (8 том), «Ертегі-аңыздар» (4 том), «Шежіре» (3 том), «Тарихи айтыстар» (6 том), «Тарихи ән-күйлер» (4 том), «Шешендік сөздер» (4 том), «Мақал-мәтелдер» (2 том) баспадан шықты. «Арқалық батыр», «Бердіқожа батыр», «Қошқар батыр», «Қабанбай батыр», «Жәнібек батыр», «Сабалақ», «Әлібек-бор батыр», «Әтікей-Нұржекей», «Ахмет-Кәшім», «Зауқия», «Дариға», тағы басқа жырлар халық игілігіне айналды. «Шалғын», «Мұра» журналдарында ауыз әдебиеті мұраларын насихаттаған 200-дей мақала жарияланды. «Ауыз әдебиеті туралы байымдаулар» (1984), «Қазақ әдебиеті тарихының таңдамалы үлгілері» (1985), «Қазақ ауыз әдебиеті туралы» (1985), «Ауыз әдебиеті тарихы» (1998), тағы басқа зерттеу еңбектер жазылды. Халық мұрасын жинап, баспадан шығару ісіне О.Егеубаев, А.Байболатұлы, І.Балықшыұлы, І.Арабин, Б.Кәсейұлы, О.Ханафин, Ж.Әбішұлы, тағы басқа, тарихи тұрғыдан зерделеуге Н.Мыңжани, Ә.Қалиұлы, А.Кірішбаев, Ә.Шәріп, О.Асылұлдары үлес қосты. Қытай қазақтарының сахна өнері 1934 жылы Іле аймағында Б.Майлиннің «Шұға» шығармасын сахналаудан басталды. Пьесаны сахнаға шығарған Таңжарық Әбдірахман рөлін өзі, Шұға рөлін жұбайы Бәтиге ойнатты. Іле-шала «Тайханшаң»,

«Жәлел жырық», «Қойшы Көбен» пьесалары, Алтай аймағында З.Шәкерімұлының «Біздің елде астық бар ма, астық сал дейтін бастық бар ма?» атты декламациясы (1935) қойылды. Алғашқы Тарбағатай театрының тұсау-кесер спектаклі Д.Шалғынбаевтың «Қасқырбай» пьесасы болды. Осыдан кейін жергілікті қаламгерлердің «Талап», «Аюбай», «Күлкі ашар», «Арқалық батыр», «Алыпсатар», «Некеқияр», «Бота көзді бозжігіт», «Салиха-Сәмен», «Бәйбіше-тоқал», «Бетім-ау, құдағи», тағы басқа шығармаларымен қатар лиро-эпостық жыр үлгілері ықшамдалып, сахналанды.

1947 жылы Үрімжі қаласында қазақ тілінде өлкелік театр ашылып, оны алғаш Халық Қариұлы басқарды. 1953 жылы Бұқара Тышқанбаев пен қытай жазушысы Уаң Иху бірлесіп жазған «Хасен-Жәмилә» фильмі түсірілді. 1954 жылы Іле Қазақ Автономиялы облысы құрылып, қазақ театры, көркемөнер мектептері көбейді. Үрімжі қаласындағы көркемөнер интернатында қазақ факультеті ашылып, қазақ жастары оқуға қабылданды. 1958 жылы «Салиха-Сәмен» либреттосы жазылды. Қытай қаламгері Уаңның «Айгүл» (1964), Ә.Қатбаевтың «Қыз бейіті» және «Жетім қыздың махаббаты» атты кинофильмдері экранға шықты. Таңжарық ақынның өмірін бастан-аяқ бейнелейтін О.Егеубаевтың 5 сериялы «Таңжарық» атты бейнефильмі (1990) көп сериялы кино өнерінің шымылдығын ашты. Туған жердің көркем табиғатын, ұлттық салт-сананы сипаттайтын Тұрсынәлі Рыскелдиев пен Қасымхан Уатханұлының «Іле салтанаты» атты деректі фильмі 1995 жылы көрерменімен дидарласты. Ә.Бапин, Д.Рақышұлы, М.Мұхамедқызы, Т.Қожанұлы, Ш.Сапарғалиқызы, Ә.Мәлік-ұлы, Т.Белгібайұлы, Ф.Мәлікқызы, К.Ішікбайқызы, Б.Әлімбеков, М.Әбдірахманұлы, Ф.Қызданаева, К.Шүленбайқызы, К.Әбдірахманұлы, Манапқазы, Дәлелхан, Құрманбек, Ерғали сынды өнер саңлақтары жұртшылыққа танылды. Қытайдағы қазақтардың баспасөзі «Іле уалаятының газетінен» (1910 жылы 22 наурыз) басталады. 1932-35 жылы қазақ тілінде «Шыңжаң газеті», «Іле дариясы» (кейін «Іле Шыңжаң»), «Біздің тауш» (кейін «Шыңжаң Тарбағатай хабарлары»), «Алтай», «Ерікті Алтай» газеттері мен «Жаңа Алтай» журналы (1935-40) шыға бастады. Ұлт-азаттық күрес нәтижесінде (1945) Шығыс Түркістан үкіметінің құрылуына байланысты «Төңкеріс таңы», «Алға», «Халықшы», «Табыс», «Алтай халқы» газеттері мен «Таң шолпаны», «Бірлік», «Одақ», «Хан тәңірі», «Шаншу» (сатиралық) журналдары жарық көрді. 1946 жылы қазақ жастары Үрімжі қаласында «Сәуле» атты баспа ашты. 1954 жылы Шәуешек қаласында «Шыңжаң әдебиет искусствосы» (қазір «Шұғыла») журналының тұсауы кесілді. Қазір өлке деңгейінде қазақ тілінде «Шыңжаң оқу-ағартуы», «Мұра», «Көкжиек», «Тіл және аударма», «Оқырман өресі», «Бұлақ», «Ғылым мінбесі», «Заң аясы» секілді 10-нан астам журнал шығады. Алтай аймағында «Алтай аясы», «Жас түлек», «Ғылым және өнер», «Денсаулық және білім», Іле аймағында «Іле айдыны», «Іле жастары», «Іле ағартуы», «Балалар дене тәрбиесі», «Іле әйелдері», Тарбағатай аймағында «Тарбағатай», Санжы қаласында «Боғда», Құмыл аймағында «Құмыл алқабы» сынды аймақтық журналдар бар. «Шыңжаң халық баспасы», «Шыңжаң оқу-ағарту баспасы», Пекин қаласында «Ұлттар баспасының қазақ бөлімі» қазақ тілінде жұмыс істейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна LTD» ЖШС, 2010. – 180 б.

2 Мыңжани Нығымет. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1989. – 130 б. (қытайша басылымы).

3 Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: ҚАЗақпарат, 2000. – 190-б.

4 Жәкеұлы М. Алтай ағартуы тарихынан «Жас түлек». –1987. – № 3. – 87-б.

5 Татанайұлы А. Тарихи дерек – келелі кеңес. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 124-125 бб.

6 Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 28 б.

7 Кірішбаев А. Қазақ әдебиеті тарихынан таңдамалы үлгілер. – II том. Шыңжаң Университеті. – 617 б.

8 Шарыпқазы Н. Қытайдағы қазақ әдебиетінің қалыптасуы және жергілікті ерекшеліктері // Абай ат. ҚазҰПУ. «Филология ғылымдары» сериясы. – №3 (53). – 2015. – 203 б.

Аннотация

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КИТАЕ

Мунер А.[1]

[1]*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*

Это бесспорно, что великое сооружение под названием литература строится с помощью тысячи маленьких истоков. Если это так, то сравнивать казахскую литературу с просторами одного Казахстана, было бы как взгляд только с одной стороны. Казахская литература расспространилась во всех просторах нашей вселенной, где

обитает народ Казахстана. Особенно в стране восходящего солнца, в Китае наша литература отличается своими успехами.

В этой статье говорится о местных различиях и развитий казахской литературыв жизни Казахстанцев, которые живут в Китае, также в кратций описывается письменная литература, литературные произведения и про иходаренных создателей в прошлом и в настоящем поколений.

Многие интеллектуальные, патриотичные литературоведы и ученные, потратили огромное количество их времени и миллион работ на такие темы.Казахстанцы в Китае основывались на научно теоритических основах в своих научных исследованиях про появление, развитие и распространениеказахской литературы.

Ключевые слова: казахская литература, Китай, письменная литература.

Abstract

THE DEVEOPMENT OF KAZAKH LITERATURE IN CHINA

Muner A.[1]

[1]*Abai Kazakh National pedagogical university*

It's undoubtedly that the great construction what is called literature is built by the thousands tiny sources. If it is so, then to compare kazakh literature with the simple territory of Kazakhstan, it can be like a view from one side. Kazakh literature spreads around the world where survive kazakh nation . Especially in tbe land of the rising sun, in the China our literature differs with its successes.

In this article is said on local differences and developments of Kazakh literature in the life of Kazakhs which lives in China, also, the writing literature, literary work on their gifted creators in the past and in the present are described in the short.

A lot of Intellectual, patriotic literary critics and scientists have spent a huge amount of their time and million works on such themes. Kazakhs in China founded in scientific theoretical foundation inscientific research on appearance, growth and dissemination of Kazakh literature.

Key words: Kazakh literature, China, writing literature.

ҒТАХР 17.07.41

Н.Т. Набиева[1], А.Д. Ибраева[1]

[1]*Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.*

ШЕРХАН МҰРТАЗА ПОВЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті қаламгер Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы өмір шындығына қатысты мәселелер сөз етіледі. Тақырыптан бастап, материал жинау, оны өңдеу, көркем шындық пен өмір шындығының арақатынасы қарастырылған. Жазушы шығармаларындағы заман бейнесі, уақыт сыры, халық тынысы, сұрапыл соғыстың азабы мен зардабы, өмір шындығы неткен көркем әрі шебер бейнеленгендігі талданады. Мұндағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлері жазушының өз өмірінде орын алған жағдайларымен, басынан кешкен оқиғалармен, көрген-білген адамдарымен салыстырыла отырып, қаламгердің жазушылық шеберлігі, өзіндік жазу мәдениеті, ондағы кейіпкерлердің өмірдегі прототиптері, кейіпкерлер өмір сүрген заманның шындығы, шығармаларының жазылу тарихына арқау болған мәселелер қарастырылады. Осы мәселелерді талдай отырып, шығармаларына тақырып болған оқиғаның өзегі, негізі қайдан бастау алғанына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: шығарма, тақырып, көркемдік ерекшелік, өмір шындығы, жазу мәдениеті.

Қазақ әдебиетіне өзіндік қолтаңбасымен танылған қаламгердің бірегейі – Шерхан Мұртаза. Қаламгердің прозалық шығармаларының қай жанрын алсақ та, журналистке тән қоғамдық сипатқа ие адами, адамгершілік құндылықтары, руханият мәселелері, әсіресе, елдікке сызат түсірмеу секілді ішкі ой ағыстары басымдау сезіледі. Бұл, әрине, бүгінде мейір мен шапағат, бауырмалдық секілді ұғымдардың екінші кезекке шегерілген кезеңдерінде маңызы артпаса, ешқашанда кемімек емес.

Қазақ әдебиетінде повесть жанры – әлі де өте қиын әрі өте күрделі жанр ретінде сипатталады. Өйткені повесть тек жалаң оқиғаға құрылмайды. Мұнда кейіпкерлердің ішкі дүниесі, сезімі, ойға тербер құдіреті болуға тиіс. Ал Шерағаңның повестері сезімді селт еткізеді. Ойға жарық сәуле дарытады. Өзге жанның сезім құбылыстары, көңіл-күй толқындары бейнебір дүр сілкіндіргендей болады. Өзіңе ғана тиесілі жәйтпен қайтадан жолыққандай күй кештіретін, әрбір адам тағдырына бейжай қарауға болмайтынын дәлелдер көркем туындылар.

Ш.Мұртазаның бұл жанрда қарастырудың орны ерекше.Орны тіптен бөлек. Себебі бұл арқылы ол өз ортасында танылды. Оны алғаш рет жазушы ретінде тануына мүмкіншілік ашты. Оқырманның жазушысы ретінде де қабылдатқан осы повесть жанры болатын.

Шығарманың айтар ойы көп болса, бірақ қысқа болса ол жанрды повесть дейді. Біздің қазақта осы уақытқа дейін роман дегені повесть ретінде сол секілді үлкен әңгімесі де повесть саналып келді. Повесть саласы дәл 1960-1970 жылдары үлкен белең алды. Сонымен қатар сол жылдардағы мемлекет тарапынан тапсырыс болған бұйрықтар да сәйкесінше әдебиетке өз ықпалын тигізді. Ен алдымен, повесть сөзінің анықтамасына тоқталсақ.

Повесть деген не? Әдебиет зерттеушілері бұл сөзді алдымен термин ретінде анықтамақ болып оның тамырын тереңге әкетеді. В.Шкловский, мысалы, ежелгі орыс шежіресінде, одан келе «Игорь полкі туралы сөзде» повесть деген атауы бар екенін, екеуінде де бұл термин «болған оқиға жайлы әңгіме» деген ұғымда қолданылған, ал XVIII ғасырдың 50 жылдарында Тредиковский бұл сөзге бұрынғыдан гөрі анығырақ жанрлық сипат беріп, французша «роман» - орысша «повесть» деп түсіндіргенін айтады. Сөйтіп, повесть ғасырлар бойы бірде әңгіме деген ұғымды берсе, бірде роман деген ұғымды берген.

Повесть туралы бүгінгі пікірлер де әртарап: В.Сорокин оны – үлкен әңгіме немесе кішкене роман деп дәлелдесе, Ф.Головенченко повестін бұл секілді аралық сипатын мойындай тұра, Пушкиннің «Капитан қызы» повесьі, Лермонтовтың «Біздің заманымыздың геройы» романының үлкен екенін тілге тиек етеді де, повестін жанрлық ерекшелігі көлемінде емес, мазмұн тереңінде жатқанын еске салады.

«Повестің таңдайтын тақырыбы», – депті бір жолы Гоголь жанрға теориялық анықтама бермек болып, - «кез-келген кісінің басында шынымен болған не болуы мүмкін жайлар, психологиялық жағынан бір түрлі қызық жайттар; осының өзі кейде біреуге бірдеңе үйрету үшін емес, әр нәрсені байқап, байыптай алатын адамның әншейін көңілін аударып, көзін тоқтату үшін жазылады. Повесть қилы-қилы; оның поэзиялық қасиеті аса биік болатыны сондай, кейде тіпті повесть емес, поэма аталып кетеді...» Бұл арада Гоголь повестің аса құнды қасиеттерін – мазмұны мөлдір шыңдықтан туатын, оқиға адам мінезін ашуға ғана қызмет ететін, идеясы жалаңаш емес, тереңде жататынын, көркемдік дәрежесі биік болатынын саралап айтқан. Гогольдің осы тұжырымдарына, әсіресе, повесте «психологиялық жағынан бір түрлі қызық жайттар» суреттелуге тиіс дегеніне сүйенген кейбір әдебиет теоретиктері бұл жанрға тән негізгі ерекшелік – шығарманың сюжеттік арқауы біреу болуы және бір адамның тағдырына құрылуы, дәлірек айтқанда, бас қаһарманның мінезін ашып, бейнесін даралау деп те түсіндіреді.

Әрбір нұсқаулы повесть өмірге тек қана өз өзгешелігімен келеді. Осыны еске алсақ, орта көлемді эпикалық түрдің үлгісі болып табылатын повестің жұрт таныған кейбір жанрлық сипаты – мұнда шағын эпостағыдай бір емес, бірнеше оқиға, адам өмірінің бір, не бірер эпизоды ғана емес, бір алуан кезеңді құбылыстарды, кеңірек, біраз дамытыла суреттеледі. Сондықтан, әңгімеге қарағанда, повесті көлемі де үлкен, сюжеті де күрделі, ондағы өмірлік тартыстардың оқиғаларға тұстаса басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі де әлдеқайда табиғи, заңды, оқиғаларға қатынасатын қаһармандар да біреу емес, бірнешеу, кейде тіпті ондап саналады. Персонаждардың ішкі-сыртқы бітім-бейнелері бедерлі, ара-қатынастары арналы, әжептеуір өріле, өрістетіле, қалыптасу, даму үстінде көрсетіледі. Повесть мазмұнындағы ең өзекті шыңдық, әрине, бас қаһарманның өмірі болмақ. Мысалы, Ш.Айтматовтың «Құс жолы» повесінің негізгі желісі – Толғанай тағдыры болса, Т.Ахтановтың «Дала сыры» повесінің арқауы – Қоспан өмірінің композициялық жағынан тұтасқан бір алуан келелі һәм кезеңді эпизодтары» [1, 307].

Шераға повестері көп емес. Төртеу ғана. Оларды санамалап атап шығарып алсақ, «Табылған теңіз» (1963 жыл), «Бұлтсыз күнгі найзағай» (1965жыл) повестері жеке-жеке кітап болып, оқырмандар қолына тиді. Мұнан соң «Белгісіз солдаттың баласы» (1967 жыл), «Мылтықсыз майдан» (1969 жыл) атты туындылары.

Ш.Мұртазаның повесть жазудағы кейбір ерекшеліктеріне сыншылардың көзімен қарайтын болсақ. Әйгілі жазушы Тахауи Ахтанов жазушының шығармашылығына былай дейді: «Әдебиетке өмірден біраз қор жинап келген Шерхан тұңғышына тамсанып қалған оқушысы көп зарықтырмай «Белгісіз солдаттың баласы», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Мылтықсыз майдан» повесьтерін жазды. Бұл шығармалардың да негізгі тақырыбы осы бүгінгі күн өмірі, дәлірек айтқанда өмірдегі адам орны дер едім. Автор, кейбір жазушылар сияқты суреттеудің орнына идеясын баттитып айтпаса да, оның геройларының қиын тағдыры, өз ісінің қанағат тұтпас іштей мазасыздығы, көңілдегі көмескі бір

талпыныстары, сезім тепсіністері арқылы жоғарыда айтылған негізгі идеяны айқын сездіреді. Жалықтырмай оқылатын жалаң оқиғаны кейде көркем шығарма санатына қоссақ та, құнды шығарма деген аздаған сауаты бар әдеби сын аулақ қой. Оқиға тек қаңқа болса – оған ет бітіріп, қан жүгіртіп, жан беретін адамның жан-дүниесі, сезімі, өмір-сырлары ғой. Әрине әр жазушының өсу жолының заңдылығы болады. Шерхан Мұртазаның өсу жолындағы өзіне тән мінезі – орнықтылығы-ау деймін. Әдебиетке алғаш қадам басар алдында көп нәрсені көріп, көп ізденіп келген жазушы одан кейін де жаңа қадам басарда асығыстық көрсеткен емес. Бір төселіп алған соң егіздің сыңарындай бір-біріне ұқсас романдарды төсей беретін жазушы бұл емес» [2, 10].

Шерхан Мұртаза шығармашылығының осындай дәрежеде болуына оның көп көрген көсемдігін меңзеген еді Т.Ахтанов. Сонымен қатар оның төселіп алып бір-біріне ұқсата жаза бермейтін қасиетін ерекше бағалаған еді. Әрине, себебі бірінен соң бірі шыққан повестер өз кезегінде ұқсас болуы мүмкіншілігі бар еді. Бұл жерде жазушының айтпағы мазмұн жағынан деу. Ал бұл нәрсе Ш.Мұртазада көрінбегендіктен, сонысымен жоғары дейді.

Жазушы К.Баялиев «Қарымды қаламгер» мақаласында мынадай нәрсені айтады: «Замандастарымыз жайлы жазылған әрбір жаңа кітапты қолға алғанда оқырман қауым одан, әрине, біздің дәуіріміздің ұлылығын, советтік өмірдің рухани байлығы мен сұлулығын көзге елестетін геройларды, жұртқа өнеге болатын бейнелерді іздейді. Советтік қоғамның күресі мен еңбегінің сан қилы да күрделі өмірінің шыншылдықпен суреттелуін көргісі келеді. Бүгінгі күннің құбылыстарына жазушымен бірге болашақтың, коммунизмнің тұрғысынан үңілуді қалайды. Шынайы жазылған жаңа шығармада жазушы өз замандастарының ой-арманы мен рухани тебіреністерін оқырман көңіліне қозғау салар-лықтай етіп, өзінше қырлап та, сырлап бере алады. Сондықтан да оқырман мұндай шығармаларда өмірде, өз айналасында бұрыннан көріп жүрген құбылыстарды жазушымен бірге жаңадан ашқандай сезімде қалады, жаңа ой түйіп, тың байламдарға келеді» [3, 6].

Жазушы Е.Әлімжанов болса: «Жазушы Ш.Мұртаза өзінің шығармаларын шығармашылық демалыс алмай-ақ қызмет үстінде жүріп жазды. Сырт қарағанда ол алғашқы хикаяттарында, кейбір әңгімелерінде партияның үндеуіне үн қосып, өз уақытының талабына ғана жауап беретін шығармалар жазып жүрген сияқты көрінді. Шын мәнінде кез келген қаламгерге ең қиын тақырып – өз заманы. Өйткені өз заманындағы оқиғаларға ең әділ қазы – уақыт әлі төрелігін айтқан жоқ. Демек сол төрелікті уақыттан бұрын жазушының айтуына тура келеді. Шерханның суреткерлік шеберлігінің ерекшелігі де осы үш желінің бірі кейіпкердің бір сәтінде-ақ көрініс беруінде. Ол белгілі бір оқиғаны суреттегенде соның айналасындағы жаратылыс құбылыстарын қалт жібермей, табиғатын да, жануар-жәндігін де, сол адамның жай-күйін де қоса-қабат қамтиды. Бір сөзбен айтқанда, Шерхан баянда-майды, жазумен сурет салады. Көрініс көз алдыңа келтіреді. Оның шолақтау сөйлемдерінің құдіреті оған жетеді. Ал сол шымыр сөзді шолақтау сөйлемдерде ерекше бір қуат сезіліп тұрады.» [4, 64].

Шынымен, егер өз заманым деп тым бояулатып жіберсе, онда ертеңгі күн уақыт таразылаған шақта шығарма мәнін жояды. Ал егер тым қатты сынап жіберсе, сол кез оқылған өз цензурасы бар, өз шындығын жақтайтындар бар олардың көңілінен шығу қиын түседі. Бірақ Шерағаң не істеді?! Елен Әлімжанның сөзімен айтқанда, «Жазумен сурет салады. Көрініс көз алдыңа келтіреді». Тахауи Ахтанов айтқандай: «Баттитып идеясы мынау демейді, өзің сезесің, өзің түсінесің».

Жоғарыда айтқандай, жас журналистің алғашқы еңбегі очерк болса, яғни «Құрылысшы Дәку» (1958 жыл) одан кейінгі қалам тартқан жанры повесть. Бұл повестердің барлығы дерлік 1970 жылға дейін жазылғанын байқаймыз. Бұл уақыттың қандай кезең, қандай тақырып екендігін анықтау үшін, сараптау үшін терең қатпарлы тарих беттерін қопаруға тура келеді. Олай болатын болса, бұл уақытта қандай дүниелер болып жатты. Бұл кезеңдерде халықтың арасында соғыстан кейінгі кезеңдерде ауыл шаруашылығын нығайту секілді жайттар қолға алынған болатын. Ол өз кезегінде белгілі бір қиын-дықтар алып келді. Халықтың балығы дерлік орталық арқылы басқарылғандықтан, мемлекеттің қол-дауын күтті. Сол кездерде ауыл шаруашылығын дамыту жолында мынадай қиыншылықтар болды:

-Жұмыс қолдарының жетіспеуі;

-Ауыл шаруашылық машиналардың істен шығуы, жаңа техникамен қамтамасыз етудің мардымсыздығы;

-Басқарудың әкімшілік күштеу әдістері;

-Экономикалық заңдармен есептеспеу.

Бұны нығайту үшін арнайы жоспар, арнайы шаралар қолға алынды.

Соның септігімен мал саны өсіп, суармалы жер көлемі он алты пайызға артты.

Осыған қарамастан, ауыл шаруашылығы халықтың азық-түлікке деген талабын өнеркәсіптің шикізатқа деген сұранысын қанағаттандыра алмады.

Техниканың жетіспеуінен егіске мал күшін пайдалану 1960 жылдарға дейін орын алды.

Яғни осы тарихы деректерден Ш. Мұртазаның жазған повестерінің қандай тақырыпта жазылғанын анықтауға болады. Себебі КСРО кезінде әдебиеттің өндірісте үн қосуы деген болатын. Бұдан бұл шығармалардың өндіріс тақырыбына арналғандығын байқауға болады. Ол туралы жазушы Е.Әлімжан мынадай пікір білдіреді: «60-70 жылдары тың игеру мен өндіріс тақырыбын Шерхан Мұртазадай өндіре жазған жазушы сирек. Оның «Табылған теңіз», «Белгісіз солдаттың баласы» атты хикаяттарымен бірсыпыра әңгіме-очерктері тың игерушілер, «Бұлтсыз найзағай» хикаяты мен «Қара маржан» романы кеншілер өмірінен жазылды. Бір роман, үш хикаят және бірнеше әңгіме очерктер. Жазушының бұл саладағы туындылары саны жағынан да, сапасы жағынан да елеулі еңбектер. Олар жазылғалы 30-40 жыл өтсе де, уақыт шаңына көмітіп қалмай қайта басылым көруде. Ал «Қара маржан» үшін жазушыға Республиканың Мемлекеттік сыйлығы берілді».

Оның өндіріс және тың тақырыбына жазылған повестері күні бүгінге дейін көркемдік-идеялық құндылығын жоймауының басты себебі – кеңестік өмірді, оның қаһармандарын орынсыз идеализацияламауында.

Әдебиет пен өнерде орын алған кеңестік кезеңді идеализациялау – ол кезде советтік өмір шындығын дәл көрсету, ал қолдан мінсіз еткен кейіпкерлер сол заманның қаһарманы деп бағаланды. Бірақ мұндай шығармалар жалпылдақ отынның жалыны құсап тез-ақ сөніп қалатын. Өйткені ондай туындылар кезекті партия съезінің шешімдерін ғана басты нысана етіп ұстайтын да, құбылып тұратын толқыны тез-ақ кеміп тастайтын

Белгілі сыншы С.Әшімбаев «Ш.Мұртазаев туған әдебиетіміздің киелі табалдырығын 60-жылдары имене де ілтипатпен аттаған, бүгін де айтар ойы қордаланып, қомақтанып қалған тегеурінді буынның тегершігі берік белді бір өкілі. Ол – әлдекімдер сияқты әр жанрдың есігін бір ашпай, алғашқы тұсаукесер туындысынан бастап негізінен повесть жанрының соңынан індете қуып, ізденіп келе жатқан жазушы. Оның «Табылған теңіз», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Белгісіз солдаттың баласы» сияқты көлемді повестері бүгінгі замандастарымыздың өмірін арқау еткен, идеялық-тақырыптық ерекшелігімен көзге түскен еді», - деп жазады [5, 13].

Ш.Мұртазаның повестерінің өзіндік әлеуметтік жүгі бар. Ол – қоғам ішіндегі шынайы оқиғалар мен қоғам ішінде белең алған әлеуметтік мәселелерді шынайы түрде жаза алғандығы.

Ш.Мұртаза туындыларында жай ғана кейіпкерлерін атап қана қоймай, сонымен қатар олардың ішкі дүниесін жеткізе білген. Бұл – кемел жазушының шығармаларының ерекшелігі деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 307 б.*
2 *Дүйсенбек Ә. Шерағамның шеруі. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 10 б.*
3 *К. Баялиев. Қарымды қаламгер // Егемен Қазақстан. – 2002. – № 3. – 6 б.*
4 *Қазақтың Шерағасы. Жинақ. Құраст. Құлбарақов Е. – Түркістан: Тұран, 2010. 1-кітап. – 64 б.*
5 *Әшімбаев С. Кемел жазушы // Жалын, 2004. – № 6. – 13 б.*

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТЕЙ ШЕРХАНА МУРТАЗЫ

Набиева Н.Т.[1], Ибраева А.Д.[1]

[1]Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

В статье рассматриваются проблемы творческой лаборатории Шерхана Муртазы. Определение темы, сбор материалов из разных источников, превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа - все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк, его индивидуальный стиль. Так же в статье рассмотрено жизнь людей, простого народа, насколько была зловещей Великая Отечественная война, и о том, сколько семей она разрушила. Сюжеты и герои здесь сопоставлялись с событиями в жизни писателя, приключениями и людьми, знавшими его, рассматривается острота пера писателя, прототипы героев, реальное время, при котором жили герои произведений, вопросы, ставшие темой истории его написания. Анализируя эти вопросы, можно убедиться в том, откуда берется идея и начало событий, которые лежат на основе произведении.

Ключевые слова: произведение, тема, жизненная правда, художественная особенность, стиль писателя.

Abstract

FEATURE OF THE STORIES OF SHERKHAN MURTAZA

Nabiyeva N.T.[1], Ibraeva A.D.[1]

[1] Kazakh National pedagogical university named after Abay

The article deals with the problem of the creative laboratory Sherkhan Murtaza. Defining themes, the collection of materials from a variety of sources, converting the vital truth in artistic truth, the search for the study of the nature of the character - all of these levels of the works show the artistic handwriting peculiar to the writer, his personal style. Also in the article the life of the people, the common people, as was sinister Great Patriotic War, and how many families it has destroyed. Scenes and characters are compared with the events in the writer's life, adventures and people who knew him considered the severity of the writer's pen, the characters prototypes, real time, in which the heroes lived works, questions that have become the subject of the history of his writing. By analyzing these questions, we can ensure that the origin of the idea and the beginning of the events that are based on the product.

Key words: artwork, a topic vital truth, artistic feature, the style of the writer.

МРНТИ 17.09.91

Г.Ж. Пірәлі[1]

М.О. Әуезов ат. әдебиет және өнер институты[1]

КЕҢЕС КЕЗЕҢІНДЕГІ ҰЛТТАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РУХАНИ ҮНДЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада кеңес кезеңіндегі ұлттар әдебиетіндегі рухани үндестік пен әдеби байланыс мәселелері М.Әуезовтің белорус әдебиеті жөніндегі пікірлері негізінде талданады. Бұл тұрғыдағы М.Әуезовтің маңызды тезисі – «Ұлттық түр социалистік мәдениетте үлкен маңызға ие мәселе болып табылады. Бұл кеңестік мәдениеттің көп қырлылығын анықтайтын басты белгі». Бұл тезис кейінгі көптеген зерттеулерге негізгі ұстаным болды. М.Әуезов мақаласында ұлттық әдебиеттердің жанрлық формаларының барлық түрлері, көтерген проблемаларының ортақтығы, әдебиеттердің даму ерекшеліктері қарастырылды.

Мұхтар Әуезовтің «СССР халықтары әдебиеттерінің өркендеуі» деген мақаласында беларус әдебиеті мен олардың көрнекті өкілдерінің өмірі мен шығармашылықтарына кеңінен тоқталып, оқырманға құнды әдеби танымдық ақпараттар беріледі.М.Әуезовтің беларус әдебиетіне берген әділ бағасы, жалпы ұлттық сөз өнерінің қалыптасу кезеңдеріндегі жанрлық, тақырыптық ізденістер жөніндегі күрделі ғылыми ой-пікірлері бүгінгі жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырылады.

Түйін сөздер: әдебиет, жанр, ұлттық әдебиет, қарым-қатнас, тұлға, мұра.

Кеңестік кезеңнің көсем жазушысы атанған М.Горькийдің: «Совет әдебиеті тек орыс тілінің әдебиеті емес, ол – бүкіл одақтық әдебиет» деген сөзін ұстаным еткен қазақтың көрнекті суреткері Мұхтар Әуезов «СССР халықтары әдебиеттерінің өркендеуі» деген мақаласында: «...Ұлы Отанымыздың рухани байлықты мол тану жөнінде Одақтағы барлық елдердің әдебиет жолындағы өсу, даму процестерін танып білу – қасиетті міндет. Жалпы оқушы жұртшылықты патриоттық бағытта, совет халықтарына достық бағытта тәрбиелеу үшін коммунизмді жасаушы барлық туысқан елдеріміздің ой мәдениетімен жақсы таныстыру шарт», – деген болатын [1]. Көп ұлтты мемлекеттегі ортақ әдеби процесті танып, тұтас зерттеу үшін әрбір ұлттар көлеміндегі көркемдік танымды рухани үрдіс үлгілерін, творчестволық тәжірибелердің толысып дамуына дәнекер болған әдеби байланысты кеңінен қарастырған ұлы суреткер өз кезеңіндегі өзге ұлт әдебиетіндегі жаңару үрдісіне үнемі көңіл бөліп, әрбір жаңа жетістіктерге шын жүректен қуана отырып, олардағы көркемдік, тақырыптық, стилдік жетістіктерге өзінің достық, қаламгерлік лебізін білдіріп отыруды парыз санаған. Аталған еңбегінде ұлт әдебиеттері арасындағы шығармашылық рухани туыстықты тілге тиек ете отырып, ұлы ойшыл олардың кәсіби тұрғыдан қалыптасып, жаңару процесін бірнеше топқа бөле отырып даму заңдылықтарын қарастырады:

«...Бірінші, орыс әдебиетіне жалғас, батыс славян халықтарының әдебиеті-украин, белорус әдебиеті. Екінші, Прибалтика халықтарының әдебиеттері-литван, латыш, эстон әдебиеттері. Үшінші, Кавказ халықтарының әдебиеттері – грузин, армян, азербайжан және Солтүстік Кавказ халықтарының әдебиеттері. Төртінші, Орта Азия, Қазақстан халықтарының әдебиеттері – қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, тәжік әдебиеттері» [1]. Сол кезеңдегі бүкіл туысқан әдебиеттерге ортақ социалистік реализм әдісінің оң тұстарын талдай келе, В.Белинскийдің – «көркем өнерде ұлттық форманы

реализмнің үлкен бұйымы деп таныту» деген басты жүйесі мұнда үлкен рөл атқаратынын ескерте келе, халықтардың ұлттық рухы тудырған рухани қазыналар жалпы адамзаттық құндылықтар, әлем халқына ортақ қазына екендігіне мән береді [2, 9]. Творчестволық тұтастық туысқан ұлт әдебиеттерінің ерекшелігін жоймай, керісінше ұлттық түрді кең кеңістіктегі көркемдік шеберлікпен шыңдап, өзіндік өрнек болмыс-бітіммен дамытуға дәнекер болғандығын сөз етеді. Социалистік және халықтық реализм негізінде дамыған орыс, украин, белорус, қазақ, қырғыз, өзбек, азербайжан, т.б әдебиетіндегі түрлі жанрлардағы туындыларға тұтастай шолу жасап, теориялық тұрғыдан талдаулар жасайды. Олардағы жақсы жетістіктер мен қоса ортақ олқылықтарға да орынды сын айтып, өзінің өрелі ой түйіндерін былайша тұжырымдайды: «...Осылайша әр ұлттың әр алуан жазушылары, үлгілі адамдардың бейнесін жасамақ асыл ниет жолында бола тұра, бірыңғай схемаға түсіп кетеді [2, 9].

Әрине, бұл жайларға көркемдік мәдениеті толыса алмай жүрген жас әдебиет шалалығы да әсер етпей қоймайды. Ұлы дәуірдің эпосы – біздің халқымыз бен тарихымыздың көркем әдебиеттен талап еткен үлкен өрі, қалаулы биігі. Ал ондай ұлы дәуір эпосы ешуақытта схеманың ешбір элементін қабыл ете алмайды.

Шынайы үлкен, кесек шығарма мол характерсіз жасалмайды. Кесек характер кең, терең сезімсіз болмайды. Әрбір ұлы терең сезім ғана ұлы тартысты туғызады....» [1, 77]. Мұнда көрнекті суреткер жалғыз қазақ әдебиеті емес, бауырлас, әсіресе белорус әдебиетінде де кеңестік кезеңнің жаңа кейіпкерлерін бейнелеуде бұрынғы қалыптасқан жүйеден арылып, сол кезеңнің рухани талабына сай рухта тәрбиеленіп өскен заман адамдарын, олардың әлеуметтік тұрмыстық жағдайын, психологиялық ахуалдарын, дүниетанымдық көзқарастарын тереңдей талдап, зерделеген сөз зергерлерінің көріне бастағанын, алайда «көш жүре түзеледі»дегендей кемшіліктерден де кенде еместігі жөнінде жан-жақты талдау жасаған. Келесі «Украина әдебиеті» деген тараушада: «..Ұлан-ғайыр тарих бойында Украина әдебиеті орыс халқы мен белорус халқы әдебиеттерімен ұдайы туысқандық-жақындық қалыпта айқасып өседі. Украинаның ұлы философ ағартушысы Григорий Сковорода (XXI ғасырда тірлік еткен қайраткер) украин әдебиеті мен орыс әдебиетіне де әсер етеді. Ол Л.Толстой, Лесков шығармаларына да әсерін тигізген...», – деп туысқан екі ұлт әдебиетінің ірі өкілдері шығармаларының бір-бірін мазмұндық, тақырыптық, көркемдік тұрғыдан байытуға мүмкіндік бергендеріне кеңінен талдау жасап, нақты көркем мәтіндерден мысалдар ала отырып, ой-тұжырымдарын береді [1, 83].

Әлемдік деңгейдегі танымал тұлға Мұхтар Әуезов өз заманында бауырлас елдер әдебиеті жөнінде пікір айтуға ресми де және моралдық та құқығы болған. Және оның әрбір құнды ойлары одақтық деңгейде жоғары бағаланып, сұраныста болғаны да белгілі. Сондықтан да ұлы суреткерге орталық баспасөздерден де, ұлттық мерзімді баспасөз орындарынан да үнемі өтініштер түсіп, әр ұлт әдебиеті, оның жетістіктері мен кемшіліктері, ондағы көрнекті сөз өнері өкілдерінің жаңа туындылары турасындағы қара қылды қақ жарған әділ пікірлерімен бөлісуді ұсынған хаттар мен жедел хаттар түсіп жататын. Тіпті жекелеген жазушылардың да өз шығармаларына шуақты ойларын түсіріп, бір жылы лебізбен қолтаңба ұсынған кітаптар жазушы кітапханасында молынан кездеседі. Бұл фактілер жазушының өзге ұлт әдебиетінің көрнекті өкілдерімен тығыз шығармашылық байланыста болғандығының нақты дәлелі. М.Әуезовтің осы еңбегінде белорус әдебиеті кеңінен талданады. «...Белорус халқының әдебиеті» деген арнайы тарауында да автор белорус әдебиетінің кеңестік кезеңдеріндегі жаңару процесі, жаңа заман бейнесі, жаңа кейіпкерлер мәселелері, жазушылардың көркемдік ізденістері турасында көптеген тың әдеби деректер келтіріп, жалпы белорус әдебиетінің жаңа тарихи кезеңіне талдау жасайды. Зерделі зерттеуші, көрнекті суреткер Мұхтар Әуезовтің бұл еңбегінде белорус халқының ауызша шығармаларының орыс халқы мен украин халықтары шығармаларымен идеялық көркемдік байланыстарының тарихының тамыры тереңде екендігін, революциядан бұрынғы және Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін туған халық әдебиеті мен кәсіби тұрғыдан қалыптаса бастаған көркем әдебиет үлгілері, поэзиясы мен прозасындағы ерекшеліктер де салыстырыла тексеріледі [3, 4].

Белорус халқының революцияшыл-демократ ақыны, белорус халқының көрнекті классигі Францишек Богушевичтің өмірі мен шығармашылықтарына тоқтала келе оның ұлт әдебиетінің қалыптасып, өркендеуіне қосқан үлестері, әдеби сөз қорын жетілдірудегі орны жөніндегі Мұхтар Әуезовтің пікірлері құнды. Әсіресе, Ф.Богушевичтің үлкен шығармасы – «Белорус сырнайы» деген туындысының әдебиеттану ғылымының категориялары арқылы ғылыми талдауды қажет ететін ескерткен әдебиетші ғалым белорус әдебиетінің көрнекті өкілі Ф.Богушевичтің поэзиялық туындыларының поэтикасы теориялық талдауларға келетін көркемдік те тақырыптық та құндылығы жоғары дүние деп баға береді. Кеңестік кезеңдегі белорус жазушысы Янка Купала 1905 жылдың революциясынан

бастап Ұлы Отан соғысына шейін кешкен ұлт тарихының көркем шежіресін жасаған көрнекті суреткер. Белорус әдебиетінің іргесін қалаушы есебінде танылған атақты ұлт ақыны Янка Купала барлық тарихтық дәуірлердегі белорус халқының ой-арманын, тартыс-талабын жырлаған тұлға екенін Мұхтар Әуезов осы тарауда айрықша атап өтеді. Ақынның революцияға дейінгі шығармаларын белорус крестьян бұқарасының қасіреті мен тартысын жырлаған кеңестік кезеңдегі туындыларымен салыстыра отырып, құнды ғылыми пікірлер айтқан. Әлем және орыс әдебиетінің тарихы мен әдебиет-тану теориясынан жақсы хабардар суреткер М.Әуезов Янко Купаланың «Мұжықтың көрген күні», «О келе жатқан кім!» деген поэмаларын кеңестік әдебиеттің іргесін қалаушы Максим Горький: «...революциядан бұрынғы белорус халқының ұраны саналған » деп шығармашылығын аса жоғары бағалағаны жөніндегі пікірлерін келтіреді. Мұхтар Әуезов әдебиетші ғалым ретінде белорус ақынының классикалық туындыларымен терең таныс екендігін, олардың көркемдік ерекшеліктері мен стильдік өрнегі жөнінде өзіндік пікірі барлығын: «.....Купала шығармалары Некрасов үлгісіне жақын, орыстың революцияшыл-демократ поэзиясымен тығыз байланысты. Октябрьден кейінгі Купала поэзиясы-жеңіп шыққан белорус халқының шаттығын, творчестволық еңбегін күйлеген поэзия», – деген кәсіби бағасымен байқатады [1, 84].

Белорус әдебиетінің көшбастаушыларының бірі, ұлт ақыны Янка Купаланың «Орес өзенінің үстінде» деген поэмасы жалпы совет әдебиетінде колхоз жайындағы ең тұңғыш поэмалардың бірі болғандығын және оның көркемдік-идеялық мазмұны тақырып тасасында қалып қоймағандығын айта келіп: «...бақытты Белоруссияның жайын жырлаған Купаланың өлең, жырлары бар совет поэзиясы көлемінде ірі орын алады», – деп оң бағасын береді [1, 85]. Кеңес үкіметі, ондағы халықты жаппай сауаттандыру, адамдарды алаламай теңдікте ұстау, қарапайым еңбек адамдарын бағалау секілді жақсы талаптарды қуана қабылдап, сол мақсаттағы жақсы жаңалықтар мен жетістіктерге деген өзінің ақындық жеке сезімдерін шынайы шабытпен жырлаған ақын Янко Купаланың өлең, жырлары тек белорус әдебиеті ғана емес, бар совет поэзиясы көлемінде ірі орын алатынын атап көрсетеді. Қай халықтың да рухани көсемі, ар-ұжданы болып саналатын сөз өнерінің көрнекті өкілі ретінде Янко Купаланың да бүкіл адамзаттың игілігі жолында қыруар қызметтер атқарғанын, әсіресе Ұлы Отан соғысы кезінде қазақтың жыр алыбы Жамбыл Жабаевтай өр рухты өлеңдерімен елдің еңсесін көтеріп, ерлікке үндегенін үлкен құрметпен жеткізеді: «... белорустың герой-партизандары турасын-дағы Купала өлеңдерінің де жөні бөлек. Осындай ұзақ уақытқа созылған зор жемісті еңбектері арқылы, жалпы совет поэзиясының даму жолындағы Купаланың бағасы зор саналады» [1, 85].

Мұхтар Әуезов «СССР халықтары әдебиеттерінің өркендеуі» деген көлемді еңбегінде сол кезеңдегі одақтас республикалардағы ұлт әдебиеттерінің тарихы мен олардың көрнекті өкілдерінің өмірі, шығармашылығы турасында кеңінен қамтылған ғылыми шолулар жасаған. Әр ұлт әдебиетінің кеңестік кезеңде жеткен жетістіктеріне қамқор көңіл, дос пейілмен ыстық ықыласын білдірген ұлы суреткер, ғалым белорус халқының жаңа әдебиетінің іргесін қалаушы , жазушы, ғалым, ақын Якуб Коластың шығармашылығына да кеңінен тоқталады. Белорус халқының Октябрьге дейінгі дәуіріндегі ел өмірі мен мұң-шері, тамыры терең тарихи кезеңдері ұлт ақыны Якуб Коластың алғашқы шығармаларында шынайы бейнеленеді. Екі тап арасындағы қайшылықтар мен пікір қақтығыстары , қарапайым халықтың адам төзгісіз қайыршы өмірі, әлеуметтік тұрмыстық жағдайы Якуб Коластың поэзиясында өрнек алып, сөз өнерінің биігіне көтеріледі. Халық өмірінің көркемдік шежіресін шуақты жыр шумақтарымен кескіндеп, көркем әдебиеттің көкжиегін кеңейткен көрнекті сөз зергері әрі қоғам қайраткері, белорус әдебиетінің көрнекті өкілі Якуб Коластың ұлттың рухани өміріндегі еңбегін ерекше елеп, жоғары бағалаған Мұхтар Әуезов: «...Революциядан бұрынғы Колас поэзиясы – мұжықтың басынан кешкен күн мен күйдің поэзиясы. Және патшалық үстемдігіне қарсы күреске шақыратын поэзия», – дейді [1, 85].

М.Әуезов осы мақаласында Якуб Коластың кезінде классикалық дүние саналған «Өмір өрістерінде» деген прозалық шығармасына арнайы тоқталып, оның белорус әдебиетіндегі тарихи орны мен революциядан кейінгі ұлт әдебиетін көркемдік құндылық тұрғысынан байытып, өркендетудегі рөлі жөніндегі пікірлерін білдіреді [4, 3]. Якуб Коластың осы туындысы арқылы белорус әдебиетіндегі жаңа мен ескінің күресі, жаңа заман адамының бейнесін берудегі жақсы жетістіктердің көрініс табуы, жаңа тақырыптардың игеріле бастауы, т.б сияқты оң өзгерістердің орын алуын да орынды атап өтеді. «Өмір өрістерінде» атты Якуб Коластың прозалық шығармалар жинағына енген шағын жанрдағы көркем әңгімелерінде де белорус деревнясының революциядан бұрынғы тұрмысы мен тағдыры және кеңестік кезеңнің келуімен өзгеріске түсе бастаған жаңа өмір көріністері шынайы суреттелгенін өзі де қаламгер ретінде танып, талдайды. Белорус қаламгерінің совет дәуіріндегі поэзиялық, прозалық шығармаларында да өз заманының келбеті, жаңа кейіпкерлердің тағдырлары,

олардың өмірлік танымдары мен қабылдауларындағы, жан дүниелері мен саналарындағы өзгерістерді жоғары көркемдік-эстетикалық талғаммен жырлап, жазғандығына Мұхтар Әуезов жылы лебізін білдіреді: «...Совет дәуіріндегі Колас поэзиясы Отан үшін алысып, қайрат еткен халық қаһарманды-ғының жырына айналады. «Жаңа жер» поэзиясында тоғай бағушының өмір тарихы суреттеледі. Қанаушы қоғамда арманы мен ырысы қорлыққа түскен белорус адамының тірлігі суреттеледі. «Ұйыма» атты повесте азамат соғысы кезіндегі белорус партизандарының қайраты сипатталады. Отан соғысы кезінде туған өлеңдерінің қатарында Москва турасындағы шығармасының өзгеше бағасы бар» [1, 85]. Міне, азғана пікірде белорус қаламгерінің бірнеше шығармасы, ондағы көтерілген тақырыптық мәселелер сөз болады. Проза мен поэзияны қос қанатындай қатар алып, олардың көркемдік дәрежесін көтеруге зор үлес қосқан Якуб Коласқа қазақ жазушысы, әлем таныған әйгілі ойшыл, дара дарын иесі Мұхтар Әуезов: «... Купала тәрізді, Колас та белорус жаңа әдебиетінің іргесін қалаушы. Сонымен қатар ол оқымысты және публицист», – деп зор бағасын береді [1, 85].

Мұхтар Әуезов аталған мақаласында халықтар арасында рухани байланыс, шығармашылық достық орнағанда ғана ұлттар ұйысып, олардың ортақ мақсат жолындағы еңбектері жанданатынын, әсіресе ұлттық құндылықтарды адамзаттың игілігіне айналдыруда аударма мәселесінің зор қызмет атқаратынын атап көрсетеді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Әуезов.М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 36 т. – Алматы, 2009. – 408 б.*
2. *Кербабаев Б. Живой голос художника // Правда. – 1962. – 13 марта. – 9 с.*
3. *Мехти Г. Могучее содружество. – Баку, 1964. – 234 с.*
4. *Ауэзов М., Фетисов Н. Особенности развития литератур социалистических наций // Коммунист. – 1959. – №12. – С. 3.*
5. *Шойынбет Ж. Абай қарасөздерінің ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – №4. – С. 68-73.*

Аннотация

ВОПРОСЫ ДУХОВНОГО ВЗАИМОДЕСТВИЯ ЛИТЕРАТУРЫ НАРОДОВ В СОВЕСТКИЙ ПЕРИОД

Прали Г.Ж.[1]

[1]*Институт литературы и искусства им М.О.Ауэзова*

В статье рассматривается вопросы изучение М.О.Ауэзова белорусской литературы, его гармонии взаимодействия духовной и литературной в советское время.

М.О. Ауэзов дает харектеристику полную и ценную оценку развитие литературного процесса белорусской литературы.

Процесс взаимообогащения национальных литератур выдвигает перед литературоведческой наукой ряд особых, нуждающихся в новом решении проблем. Одной из них является проблема сопоставительного изучения литератур народов СССР. Ее решение дает ключ к научному осмыслению закономерностей исторического развития всесоюзной литературы, помогает раскрыть ту или иную литературу не изолированно, а во всем многообразии ее связей, и в то же время выявить ее специфику.

Ключевые слова: литература, жанр, национальная литература, взаимоотношения, личность, наследие.

Abstract

QUESTIONS OF SPIRITUAL INTERACTION OF THE LITERATURE OF PEOPLES IN THE SOVIET PERIOD

Prali G.Zh.[1],

[1]*Institute of Literature and Art M.Auezov*

The article examines the issues of studying Belarusian literature, its harmony of spiritual and literary interaction during the Soviet era M.O. Auezov.

M.O. Auezov gives a detailed and valuable evaluation of the development of the literary process of Belarusian literature.

The process of mutual enrichment of national literatures puts before literary science a number of special problems that need new solutions. One of them is the problem of comparative study of literatures of the peoples of the USSR. Its solution gives the key to the scientific understanding of the laws of the historical development of all-Union literature, helps to disclose this or that literature not in isolation, but in all the diversity of its links, and at the same time, to reveal its specifics.

The study of the entire multinational Soviet literature as a whole makes it possible to trace the laws of development and changes in literature in the various historical conditions of each nation. For a true expansion and deepening of the research, one should know the ways of the formation and development of realism in every national culture.

Key words: literature, genre, national literature, relationships, personality, heritage.

ҒТАХР 17.07.41

С.Қ. Сыздықов[1]
[1]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКТІҢ «БҮРКІТ» ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Аңдатпа

Жалпы, жазушы А.Сейдімбек өзінің осы әңгімесінің жанрына этнографиялық деген анықтама береген. Сонымен қатар осы әңгімеде бой көрсеткен құсбегілікке қатысты қаншама ұғымдарды көргенде әңгіменің танымдық-энциклопедиялық мәніне бойлайсыз.

«Бүркіт» әңгімесінің терең мазмұнынан байқағанымыз,автор сыр көз бақылаушы ғана емес, өзі де құс ұстаған сыңайлы.

Әңгіме құс баптаудың инструкциясы немесе энциклопедиясы сияқты.

Шығармаға жанрлық анықтаманы жазушы өзі береді. Этнографиялық әңгіме деп атайды. Және, атақты қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтің өлең жолдары мен халық жұмбағын эпиграф іспеттес қылып алған. Сол арқылы халқымыздың мінезіндегі ерекше бір қасиет аңшылыққа назар аудартады.

Аңшылық қазақ халқының ертеден бойына сіңген ата кәсібінің бірі екен.

Қазақ үшін аңшылық тек қана кәсіп емес, үлкен өнер болатын. Сондықтан қазақ аңшылыққа құрметпен қараған, бірақ жапай бәрі аңшылықпен айналыспаған. Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі – аңды бүркітпен аулау, бүркіт ұстап саятшы болу. Жазушы бүркітке қатысты нәрсенің барлығын тереңдете зерттегені этнографиялық әңгіменің әр жолынан байқалып тұрады. . Біріншіден, әңгіме жанрына «этнографиялық» деген анықтама қосылып тұр. Екіншіден, табиғат аясындағы нақты бір құстың «өмірбаяны» баяндалғандықтан онда натуралистік элементтердің болуы заңды құбылыс.

Жазушы бүркіттің ұя салу өнерін терең таныммен талдаған. Оның бірнеше ұя салуын қандай да бір ғылыми еңбектен таппайсыз.

Бүркіт ұстау, құсбегі болу қазақ мінезінің өрлігінен хабар береді.

Түйін сөздер: Этнография, ұлттық характер, көркем сурет, этнос, аңшылық дәстүр, құсбегілік.

Аңшылық қазақ халқының ертеден бойына сіңген ата кәсібінің бірі екен. Солай бола тұра жазушы аңшылыққа «қиындыққа толы өмірлерінің бір мезгілдік арашасындай да болды» дейді. Бұнда үлкен мағына жатыр. Қазақ үшін аңшылық тек қана кәсіп емес, үлкен өнер болатын. Сондықтан қазақ аңшылыққа құрметпен қараған, бірақ жапай бәрі аңшылықпен айналыспаған. Бұл бір таңсық дүниедей, көңіл шіркінді көтеретін «пай-пайы» бар дүние болатын. Алдымен жазушы неге әңгімеге «этнографиялық» деген айдар таққан, соған назар аударайық. «Қазақстан» Ұлттық Энциклопедиясының 10 томында ғалым Д.Байқонақов этнос ұғымының мәнін былай түсіндіреді: «Этнос – этникалық қауымдастық. Этнос термин ретінде б.з.б. 6-7 ғасырларда Грекияда қалыптасып, алғашқы «тайпа, шығу тегі грек емес» деген мағына берді және 18 ғасырларға дейін ғылыми айналымға енген жоқ. Қазіргі таңда этносқа өзіндік жалпы белгілері мен ерекше мәдениеті, психологиясы, тілі, сонымен қатар өз қауымы мен атауын белгілі бір аумақта тарихи тұрғыдан қалыптасқан био-әлеуметтік қауымдастық ретінде баға берілген» [1,104]. Бұдан шығатын қорытынды этнос ұғымының мүлдем өзгерген мәні бүгінде адамзат санасында қалып отыр. Басқаша айтқанда белгілі бір жерде «қалыптасқан био-әлеуметтік қауымдастық» этнос болып табылады. Ендеше қазақ жеріндегі қалыптасқан био-әлеуметтік қауымдастық ол қазақтар. Жазушының әңгімесінде осындай терең астар бар. Сол ертеден осы жерде тұратын этностың тағы бір қыры туралы әңгіме дегенді білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды қазақтар ертеден осы жерде тұрып, аңшылықпен айналысқан. Жазушының аңшылыққа берген анықтамасына назар аударайық:

«Сонымен бірге аңшылық саятшылықтың өзгеше жақсылығы бар. Ол – кімді болса да салқын сабырға, жан семіртер көңілділікке баулып, ерік күші мен дене күшінің үндестік табуына ықпал етеді. Бұл ретте атамыз қазақ аңшылықты кәсіп емес, өнер санауында да үлкен мән бар. Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі – аңды бүркітпен аулау, бүркіт ұстап саятшы болу, аңшылыққа ден қойып, салбурынға шығу.

«Қансонарда» өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан тұп-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз қазақ халқы мекен еткен қысы туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек

үшін еңбек еткен ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл заманда-рда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері толып жатқан ұсақ машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі болып шығады. Сөйтіп, барлық нақтылы фактілерің, жеке реальнос-тардың баршасы нағыз қазақтың өзіне тән шындықтармен қалыптасуының үстіне, тұтасымен алғанда, осы өлең зор мәдеиетті, ірі суретті тудырған шығарма екенін танытады» [1,103].

Осыншама ұғымдардың қалыптасуы қазақ халқының аңшылық өнерді өте терең мегергенінің белгісі болса керек. Аң аулауға, аңшылық құруға, оның ішінде құспен аң аулауға қатысатындардың әрқайсысының өз аты бар. Қазақ аңшылыққа өнер деп қарауында үлкен мән бар. Біріншіден түздің аңдарын қырын тастау экологиялық тұрғыдан бүкіл гармонияға зиянын тигізуі мүмкін. Сондықтан да аң аулағанда ретімен, қазіргі тілмен айтқанда экожүйеге зардабын тигізбейтіндей етіп аулаған. Оның өзінде уақытын білген. Жөн-жосықсыз қыра бермеген. Мәселен, ұстағаннан кейін тамаққа пайдала-натын аңды ұстаудың өз тәсілі бар. Егер ретімен дұрыстап ұстамаса, оның еті тамақ болмайды. Қуалап ұстаған жануардың еті қызынып, қан-жыны араласса берекесі кетеді. Ал, мезгілсіз ұстаған аңның еті көк тартып, татымсыз жеуге келмейді. Аңды құспен ұстағанда да оның тырнағынан алудың көптеген әдістері бар. Мәселен, құсбегі деген атқа ие адам, оны терең танитын маман дегенге келеді. Ол құстың жасы нешеде, оны қалай баптау керек тағысын тағылар жүздеген сауалдардың жауабын құсбегі айтқан. Мысалы бүркітші деп бүркіт баптай алатын адамды айтады екен. Ол адам сол бүркі-тің қыр-сырын түгел білуі қажет. Ол туралы жазушы Ақселеу Сейдімбек осы этнографиялық әңгіме-сінде былай суреттейді: «Қазақстанда бүркіт ұясы көбінесе Алтай, Тарбағатай, Алатау, Көкшетау, Шыңғыс сияқты сілемді тауларда, сонымен бірге орманды алқаптарда әсіресе, биік қарағайлы, үйеңкілі жерлерде кездеседі. Қазақ құсбегілерінің қолға түскен бүркітті «ой құсы» немесе «қыр құсы», «таулы жердің құсы» деуі де осыдан» [1, 85]. Сол бүркіттің мекендейтін жеріне қаратып та ажыратады екен. Алып қазақ даласы ұлы құстардың мекені. Қазақ арманын қашан да қыран құсқа балаған. Қазақстан Республикасының жалауында қыранның бейнеленуі тектен тек емес. Қазақ халқы асқақтықты, кеңістікті жақсы көреді. Құстың тұрқы, оның қандай құс екенін де жазбай таныған. Соған қарап оны баптауға бола ма, болмай ма деген шешімге келіп отырған. Қандай бүркітті қазақ аңшылары баптаған дегенде аса тектісін, адам қолына, тез үйренгіш естісін, сонымен бірге қайратына сай беттілігі, жүректілігі, қиырдағыны тез сезетін көргіштігі де аса маңызды роль атқарған. Қыран құстың түр сипатын жазушы былай бейнелейді: «Қазақ құсбегілері ұстаған бүркіттердің «Алтайдың ақиығы», Қарағайдың қызылбалақ сарысы» немесе «Қанішер қара», «Түменнің сары құсы» деп аталуы да жаңағыдай мекен-жайына қарай қалыптасқан бітім ерекшеліктерінен туған» [1,85].

Жазушы бүркітке қатысты нәрсенің барлығын тереңдете зерттегені этнографиялық әңгіменің әр жолынан байқалып тұрады. Мәселен, өскен жеріне қатысты берілген поэтикалық атаулардың өзінде биіктік, асқақтық бар. Мәселен, «Алтайдың ақиығы» деген атау бүркіттің Алтайдан екенін білдірсе, екіншіден асқақ атау, биік пафос. Жазушының тілі көркем, сол аңшылық өнерді терең игергенін байқатады. Мысалы, қыр құсын түстегенде «жүні қара барқын тартып, бойындағы ақ теңбілдері ерекшелене, айқын көрініп тұрады» деуі қаншалықты құсты терең білетінін көрсетіп тұр. Жалпы ұлттық характер дегенде ерекше бір детальды атап кетуге болады. Ғылымда «бейсаналық» деген ұғым бар, яғни, адам мақсаттамайды, дегенмен сана оған айтқызады. Сондай бір ерекше көркемдік фактор осы шығармада да көрініс тапқан. Ол характер мәселесі. Оның өзі құсқа қатысты айтыл-ған:«ұлы сабыр мен жалтақсыз жігерді, тек өзіне ғана жарасатын пандықты көрер едіңіз». Бұл құстың түр сұлулығы емес, «мінез» сұлулығы. Шығармада суреткер характер мәселесіне ерекше мән беретіні осындай көркемдік детальдардан байқалып тұрады. Алған тақырыбын жазушы алдымен соншалықты терең зерттеп алады. Қыран бүркіттің ұя салып, балапан басатын сәттерін қандай дәлдікпен бере білген. Соған назар аударайық:«Бүркіт ұя басарында таулы жер болсын, орманды жер болсын араларын бір, бір жарым шақырымнан бірнеше ұя салады. Кейін жұмыртқалар шағында солардың бірін ғана мекен етеді де, артық қалған ұялар аталық, шәулі бүркіттің еншісіне, иелігіне тиеді. Балапаны қара қанат болып, ұшуға баулынған шақта әлгі ұяларды бірінен соң бірін жаңа өріс, жайлы қоныс етеді. Бүркіт жұмыртқасының түсі ақшыл болады. Ұзыны – 59-71 миллиметр, салмағы 95-100 грамм тартады. Бүркіт балапаны бір жарым ай жұмыртқада, екі ай бес күн, екі ай он күн ұяда болып, август айының ортасына қарай ұядан ұша бастайды. Осыдан сентябрь, октябрь бойы енелерінің баулуымен жүреді де, онан әрі өз бетімен аң ұстап жеуге жарайды. Қазақ құсбегілерінің дәстүрінде

сары ауыз балапан кезінен қолға түсіп, дұрыс бап көрген бүркіттер (оны «қол бала» деп атайды) январь, февраль айларында) түлкі алуға шамасы келеді» [1,86].

Жазушы бүркіттің ұя салу өнерін терең таныммен талдаған. Оның бірнеше ұя салуын қандай да бір ғылыми еңбектен таппайсыз. Ал, Ахаңның әңгімесінде қатарынан бірнеше жерге ұя салуы қолмен қойғандай етіп талданған. Балап басу салты, ұя жасау реті, тіпті неден жасалатыны бәрі терең түсіндірлген. Тіпті көркем әңгімесінде ғылыми стильді қолданатын сәттері де жоқ емес. Мәселен, түр түсі ғана емес, оның салмағы, оның ішінде балапан қанша шайқалады, ұяда қанша болады, басқа ұяларға қай уақытта өрістейді барлығы ыждаһаттылықпен суреттеледі. Бұл ғылыми стильге жақын тіл қолданыс, әрине бұндай көркемдік шешім нақты осы шығарма аясында ретті деп ойлаймыз. Біріншіден, әңгіме жанрына «этнографиялық» деген анықтама қосылып тұр. Екіншіден, табиғат аясындағы нақты бір құстың «өмірбаяны» баяндалғандықтан онда натуралистік элементтердің болуы заңды құбылыс. Келесі кезекте сол аңшы құсты қалай аулау керек, яғни, ұстау керек соны тарата түсіндіреді:«Ал шеңгелдестіру үшін қол құсын, қолға үйренген бүркітті түз қыранына салады. Ол үшін қол құсының балақ бауына түлкінің жон терісін, немесе бір санын қызарта байлап қоя береді. Әрине, түз құсының бойын көріп барып жіберу керек. Сонда үй құсы өз тектесімен парлап ұшуды аңсап көтерілсе, түз құсы оның аяғындағы жемге құдияды. Мұндай жағдайда қос бүркіт сөз жоқ шеңгелдесіп жерге түседі. Бүркітті ұядан ұстау үшін аңшының көп еңбегі, әдісқойлығы, ептілігі қажет. Ол үшін құстың мекен жайын, қонатын мезгілін әбден бақылап алып, тор, тұзақ, шаппасына кигіз салған қақпан тағы да басқа әдістер арқылы қолға түсіреді»[1,87].

Міне, құсты қолға түсіріудің қаншама әдіс-айласы бар. Мәселен, тояттатып ұстау аңшыдан қандай шеберлікті талап етеді десеңізші. Бұл құстың сырын білетін, оған ұшқыр атты даындай білетін көш-пенділік мәдениет қажет сияқты. Басқаша айтсақ, аттың құлағында ойнарлық шеберлік керек. Сондай-ақ, құсты шеңгелдестіріп ұстау үшін қандай өнердің қажет екені көрініп тұр. Алдымен сенде қолға үйретілген құсың болуы қажет. Дәл уақытын тауып қол құсты қызыл байлап ұшыру, түз құсымен қол құсының шеңгелдесуіне ыңғай келтіру оңай шаруа болмаса керек. Бұл нағыз өнер. Сондықтан қазақтар құсбегілікті кәсіп дегеннен гөрі, өнер деуге ыңғай танытады. Өйткені, бұл салада шаруақор болу аз, сонымен бірге оның нәзік қырларын терең түсіну қажет. Ал, ол құсты ұстау үшін қаншама күш-жігер қажет болса, ұстаған құсты баптауға ыңғайлау да оңай шаруа емес. Енді соны суреткер этнографиялық әңгімесінде қалай баяндайды, соған назар аударсақ: «Құс әрі ұйқыдан, әрі аштықтан шаршап, қажыған шақта қарсылығы азайып тыныштала бастайды. Сипаса да жақтыртпай, қозғалақтап, ысылдап, сақылдауын қояды. Осы шақта жемді қолдан беріп үйретудің де пайдасы көп. Құстың алғашқыда өздігінен етке ұмтылмайтын әдеті болады. Ондайда бір жапырақ етке қант бүркіп, асатып жіберсе үйреніп кетуі оп-оңай. Бапкер, аңсақ, саятшы құсбегілер қолға түскен құсты түн ортасында тұрып айналып-толғанып ықылас көрсетіп, сылап-сипап қайтады. Бүркіттің иесіне әбден бауыр басуы үшін мұндай ықылас қажет-ақ. Қалың тобыр ішінен иесінің дауысын танып томағалы бүркіттің шаңқылдап қоя беруі осындай еңбектің нәтижесі болса керек. Бүркіт иесінің қолынан жем жеуге үйренген соң алыста тұрып жем көрсетіп, шақырып, қолына қонуға баулиды. Мұның бәрі құстың атқа да, адамға да үйірсек болуына әрі шыныгуына бірден-бір себеп»[2,88].

Жазушы ұлттық мінез элементтерін құс мінезімен астастыра суреттейді. Құс қиқарлығын бейнелегенде сол арқылы оның өр мінезінен хабар беріп тұр. Өр мінезді басынбау, оған құрмет көрсету аса көркемдікпен дәл түсіндірілген. Мәселен, бапкердің, саятшы құсбегілердің «қолға түскен құсты түн ортасында тұрып айналып-толғанып ықылас көрсетіп, сылап-сипап қайтуы» көп нәрсені аңғартса керек. Кейіннен, қолға үйренгеннен кейін құстың көпшілік арасынан иесін танып шаңқылдауы қандай ғаниебет. Осында қанша өнердің ізі жатыр десеңізші. Түз құсына ең алдымен томаға кигізуде қаншама аңшылық дәстүрдің ерекшеліктері жатыр. Ол қолға түскен құсты «көзін бақырайтып» қинамауға, керісінше сабасына түсіріп, шошытып алмай «еті үйренгеннен» соң ғана сұхбатқа шақырудың абзал болатыны көрсетілген. Қолға үйренгеннен кейін баулу үрдісі қандай болатыны да терең таныммен түсіндірілген:«Баулу кездерінде аяғына байланған ұзын жеңіл шыжым жіптің болғаны абзал. Қазақ құсбегілері бұлай баулуды шырғаға тарту деп атайды. Ерінбей-жалықпай шырғаға көп тартқан бүркіттің қанат құйрығы берік талмай ұшатын болып жетіледі.»[3,89].

Жалпы, жазушы Ақселеу Сейдімбек өзінің осы әңгімесінің жанрына этнографиялық деген анықтама берген. Көркем әдебиеттің жанрлық табиғаты жағынан бұл анықтама жақын келеді. Сонымен қатар осы әңгімеде бой көрсеткен құсбегілікке қатысты қаншама ұғымдарды көргенде

әңгіменің танымдық-энциклопедиялық мәніне бойлайсыз. Осы әңгімедегі бүркітті аңға салмас бұрын келетін «шырға тарту» әдісінің құсбегіліктегі орны қандай салмақты екенін байқайсыз. Шырға тарту, басқа айтқанда құстың қуатын табиғи дамуынан да артық етіп тәрбиелеу. Шырғаға тартылған құстың «қанат құйрығы берік талмай ұшатын болып жетіледі». Бұл кәдімгі олмпиядалық ойынға спортсменді даярлау сияқты нәрсе екеніне көзіңіз жетеді. Басқаша айтсақ құс тәрбиелеуде елеусіз деген дүние болмайды. Бәрі рет ретімен жүріп отырғаны жөн. Қазақта «Сабыр иманың жартысы» деген ұғым бар. Жаратушы жаратқан құс ұшуға жаралған. Сондықтан талапкер қиялына қанат байлап барып құсбегілікке ұмтылғаны жөн. Шырға тартып, қант пен құйрығы шыныққан құсты енді «далбайға түсіріп» үйрету қажет. Құс далбайға түсуге талаптанғанын байқаған құсбегі енді құсының қалай түсіп үйренгеніне мұқият болғаны жөн екен. Жазушы құстың аңға түсуінің үш түрі болатынын айтады. Соның ең қауыптысы «сыпыра түсу» екен. Құс сыпыра түскен жағдайда «жембасарын» алдырып алуы мүмкін. Сондықтан құс не шаншыла түсуі керек, не іліп түсуі керек. Бұл екеуі алдыңғыға қарағанда қауыпсіз. Дегенмен, шаншыла түсу барысында айлакер аң алдап соқса, жерге соғылып мерт болуы ықтимал екен. Ең дәстүрлісі, қауыпсізі, нағыз өнерлісі «іліп түсу» екен. Осыншама дәстүрді үйренген құсты дамыта тәрбиелеудің мәні ерекше. Соның келесі түріне назар аударайық:«Бүркітті шын аңға салмас бұрын өре салынып, ауызы тұмылдырықталған тірі түлкіге түсіріп көрудің де пайдасы мол. Мұны құсбегілер тілінде «тірілету» деп атайды. Тірі түлкіге қаймықпай түскен бүркіттің аң алуға үйренгені. Бұл сияқты бүркітті баулу әдістерінің қай-қайсысына кіріскенде, тіпті аңға салғанда да қолдағы құсты аш ұстаған жөн. Қазақ құсбегілерінің «ит иесісі үшін, бүркіт тамағы үшін» алады деуі көп жылғы тәжірибесінің қорытындысынан түйген әділ сөз» [4, 90].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Әңгіме алдындағы сөз// «Аққыз». Повестер мен әңгімелер – Алматы: Атамұра, 2002. – 120 б.

2. Қабдолов З. Образ – шындық – дәуір. Кітапта: Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар ман талдаулар. – Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.

3. Қалибекова С. А.Сейдімбектің шығармаларындағы өнер адамының бейнесі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – №6 (178). 2009. – 81 б.

4. Ибраева А. Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. Серия «Филология ғылымы». – №2 (52). 2015. – 128 б.

Аннотация

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО РАССКАЗА АКСЕЛЕУА СЕЙДИМБЕКА «БЕРКУТ»

Сыздыков С.К.[1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

В произведений, писатель А.Сейдимбек, дал определение жанру своей историй, как этнографическое. В тоже время, видя множество терминов и понятий касательно птицеводства, вы можете проникнуть в позновательно-энциклопедическую философию значений.

Если присмотрется к содержанию истории “Беркут” можно заметить, что сам автор нетолько наблюдатель, но и сам является большим фанатом этого вида занятий.

История, как инструкция или энциклопедия по птицеводству. Жанрную справку дает сам автор. Называя его этнографическим произведением. И, знаменитый писатель Мухтар Ауезов, в своих лирических стихотворениях и народных загадках берет их похоже к эпиграфу. Блогодаря этому он обращает внимание читателя к традиционной историй птицеводства.

Среди казахов 2 вида охоты очень распространены, это- охотится с беркутом, и охотится с орлом держа его в руках.

Из каждой строки заметно, что он глубокой зучал все, что связяно с птицеводством. Во первых, к жанру истории подключено слово «этнографический». Во вторых, так как там говорится о биографии одной птицы в окружении природы, это законно что там встречаются натуралистические элементы.

Писатель с очень глубоким пониматием описывает исккуство строения гнезда орла. Ни в каких учебных материялах вы не сможете найти это искусство.

Птицеводство, охота с орлом, это показывает свободу казахского характера.

Ключевые слова: Этнография, национальный характер, художественная картина, соколинная охота, соколинная охота, этнос, традиция охоты.

Abstract

THE NATIONAL CHARAKTER OF THE ETNOGRAPHIC STORY IS NAMED «BERKUT» BY AKSELEU SEIDIMBEKOV

Sizdikov S.K.[1]

[1]Abai Kazakh National pedagogical university

This article is about Kazakh nations histori of bird-hunting in A.Seidimbekov's story «Berkut». An author gave a definition of genre as " ethnographic". In the same time, seeing a lot of terminations and meanings about falconry you can understand a deep philosophy of this art.

If we will read a content of the "Berkut" story, we can find that the writer was not just a viewer and a big fan of the falconry.

The story as a instruction of the falconry hunting. The genre definition is given by the author, calling it as a ethnographic poem. And the famous writer M. Auezov in his lyric poems called it like a same as an epigraphy . Because of this his gave the readers attention to traditional story of falconry.

In the kazakh nation are 2 types of hunting is more popular, there are falconry and hunting with eagles.

After every line it is noticeable that he made a lot of researches about falconry art. At first, he used wort " ethnographic " linking it up with the genre. Secondly, it is a biography of one bird's life and it's plainly why there were many natural elements.

Also the writer described very carefully a process of making the falcon net. The falconry and the falcon hunting shows how free kazakh nation's spirit.

Key words: Ethnography, national character, pattern, falconry tradition, etnik.

ҒТАХР 17.07.41

А.В. Таңжарықова[1], Г.А. Сатылханова[1]

[1]Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан

Қ.ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ҚҰЗҒЫННЫҢ ӨЛІМІ» АТТЫ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының белгілі қаламгері Қ.Жұмаділов «Құзғынның өлімі» атты әңгімесінде қазақ прозасындағы тосын да тың жаңалық құс өмірін көркемдік деталь ретінде алып, адам өмірімен алмастыру арқылы қоғамның бастан өткерген тарихи оқиғалары мен қазақ жұртының қасіретін айта білген. Әңгімедегі құзғынның адамша ой ойлауы, қыран жайлы пікірлері мен жер-суға қатысты көзқарастарын беруде автор көне мифтік танымдарды тірек еткен. Әңгіме әу бастамасында құс жайында сияқты көрінгенмен, авторлық баянмен қатар өрілген кейіпкер ойы арқылы Құстың символикалық астары біртіндеп ашыла түседі. Құзғын жайындағы қазақи таным-түсініктерді тілге тиек ете отырып суреткер Құзғын образына, қазақ халқына қасірет әкелген сан ғасырлық жау типін аллегориялық тәсілмен жинақтаған. Суреткер талантының ерекшелігі адамдар өмірін құс өміріне көшірумен ғана шектелмейді. Сол арқылы қазақ халқының қилы тағдырын елестетіп өтеді. Яғни, жазушы белгілі бір уақыт пен кеңістік аясындағы өмір шындығын суреттеу үшін, аңыздар мен мифтердің көркемдік рөлін барынша көркемдік детальдарды орынды қолдану арқылы жетілдіре түскен.

Түйін сөздер: Құзғын, Бүркіт, Қарақұс, фольклор, кие мотиві, тау образы, құс образы, миф, құс символикасы.

Қазақ халқының белгілі қаламгері Қ.Жұмаділовтің «Құзғынның өлімі» әңгімесі құс көңіл-күйінің қатынасымен жүзеге асатын, бейнелік, сезімдік-әсерлік ұғымдар тоғысы. Табиғаттың мәні мен қадір-қасиетіне үңілуге оқырманды жетелейді.

Әңгімедегі құзғынның адамша ой ойлауы, қыран жайлы пікірлері мен жер-суға қатысты көз-қарастарын беруде автор көне мифтік танымдарды тірек еткен. Әңгіме әу бастамасында құс жайында сияқты көрінгенмен, авторлық баянмен қатар өрілген кейіпкер ойы арқылы Құстың символикалық астары біртіндеп ашыла түседі. Құзғын жайындағы қазақи таным-түсініктерді тілге тиек ете отырып суреткер Құзғын образына, қазақ халқына қасірет әкелген сан ғасырлық жау типін аллегориялық тәсілмен жинақтаған. Суреткер талантының ерекшелігі адамдар өмірін құс өміріне көшірумен ғана шектелмейді. Сол арқылы қазақ халқының қилы тағдырын елестетіп өтеді. Яғни, жазушы белгілі бір уақыт пен кеңістік аясындағы өмір шындығын суреттеу үшін, аңыздар мен мифтердің көркемдік

рөлін барынша әдеби тәсілдер арқылы жетілдіре түскен. Көркем шығармада аңыздың уақытқа тәуелділігін жазушы бүгінгі заман шындығымен бірлікте, сығымдата, қоюландыра бейнелейді. Ал, шығармадағы кеңістік – уақыт арқылы өлшеніп, тарихтың сабағы арқылы танылады. Ең көп жасайтын құстың ойы арқылы адамзат баласының қателігін көрсетуге тырысады.

«Алмас қылыштары жарқылдап, өмірі ат арқасынан түспейтін сол айдарлы адамдар қайда қазір? Бірін-бірі өлтіріп, қырып-жоюға келгенде, екі аяқтылар жыртқыш аңдардан бір де кем түспейді. Әлі есінде, бір жылдары әлгі айдарлы адамдарға күншығыс жақтан зауал келді. Аттылы-жаяуы аралас қалың әскер... Қолдарында күн күркіретіп, от бүркетін сұмдық қарулары болды. Сол қарумен әлгілер айдарлы адамдарды бір қыс, бір жаз қырғындады. Сонау жоңғар даласы мен Барқыт-бел, Барлық, өңірі қан сасып, өлексеге толып кеткен. Сол жылдары жер бетіндегі қарақұс атаулы Жоңғарияға жиналған шығар-ау! Несін айтасың, «Қарақұстардың тойы» әлденеше айға созылды... Бұл – соны көрген құзғын ғой. Мың жасамаса да, бірнеше жүз жылдығынды артқа тастағанында күмән жоқ [2, 205].

Белгілі орыс ғалымы Д.С. Лихачев көркем шығармадағы уақыт мәселесі туралы: «Әдеби туындыларды талдап, таразылау үшін маңызды мәселелердің бірі – көркем уақыт: әдеби шығармаларда уақыттың көрініс табуы, уақыттың әдебиеттегі көркем факторы ретіндегі көрінісі» [3, 158] деген ойларына сүйене отырып, осы шығармадағы уақыт бедерінің фольклорлық сипаты басымдығына көз жеткізуге болады. Онда ақтабан шұбырындыдан бастап, аштық зұлматынан үдере көшкен елдің қасіретті тағдырының тарихы жинақталған.

Адамға тән көңіл-күй сезімдері қуану, жылау, күлу, мұңдану, тебіренудің далаға, тауға да, аңқұсқа да тәндігін суреттеу көнеден келе жатқан психологиялық параллелизм сипаттарының бірі.

Әңгіменің негізгі кейіпкері – бір қарағанда Құзғын секілді көрінеді. Себебі, қыранның қасиетінің өзін соның ойы мен іс-әрекеті арқылы танимыз. Суреткер қаламгер халық санасындағы жағымсыз құс образдарына ерекше мән бере отырып, оған қарама-қайшы өмір суреттерін, образдарды есте ұстайды. Тіршілік үшін тырбанып жатқан кішігірім жәндіктерді суреттей отырып, өлексе аңдыған құзғынның пиғылын жеріне жеткізе әшкерелейді. Бұл қазақ фольклорындағы хайуанаттар жайлы ертегілердің поэтикасын шебер пайдалану үлгісі.

Құзғын ойымен берілетін қазақ даласының шұрайлы қасиетінен айрылып, жайлау-қыстаудың бос қалуы, аштық зұлматының зардабы еміс-еміс еске түсіріледі. Сол арқылы құзғындық ниетке жем болған қазақ тарихының қаралы беттеріне оқырман көзін жеткізіп отырады. Ал оның авторлық баяндау я болмаса кейіпкер сөзі немесе диалог, монолог сияқты көркемдік тәсілдер арқылы емес, құзғын ой-санасымен берілуі – қазақ прозасындағы автор салған тың түрен. Осы арқылы қаламгер халықтың қандыбалақ жауыздыққа жем болу себептеріне үңілтіп, аяныш пен кемшілігіне жиіркеніш тудырған.

Әсіресе құзғынның жемтігіне жақындар тұсындағы сәтін адами қасиеттерге сәйкес суреттеуде көне анамистік көзқарас басым.

«Кенет құзғынның көзі шырадай жанып, жүрегі кеудесіне сыймай, атқалақтап кетті. Мәссаған, мына малды қара! Апыр-ай, төрт түліктен өлі де тұқым бар екен-ау! Бірақ тым аз, әр ауылдың іргесінде ірісі-уағы аралас, шоқтана жайылып жүр» [2, 208].

«Құзғын бүгін өзінің асыраушысы бүркітті іздеп көп сандалды. Бірақ кезіктіре алмады. Тәңірім қырандарға ұзақ ғұмыр бергей! Олардың тұқымы құрып кетсе, қарақұстардың көрген күні не болады?».

Шығармадағы құзғынның өзі мойындауға мәжбүр қыран образында адамның шығу тегі мен белгілі жануарлар немесе өсімдіктер, жансыз заттар түрлері арасында туыстық байланыс бар дейтін алғашқы қауымдағы тайпалардың табиғаттағы белгілі бір зат немесе құбылыспен қандастық әрі туыстық байланысына негізделген тотемдік нанымының сәулесі бар.

«Кәріліктен бе, әлде өзекке түскен аштықтан әлі құрыды ма, сәске түс шамасында қанатының талғанын байқады.

Үйелмеңдей екі тазқара шұбатылған ішек-қарынды сүйрелеп, тартысып жүр.

Орта толсын! Мақтап жүреді екенбіз, – дегенді бүкіл болмысымен білдіріп, аяқ жақтан құзғын да келіп орын тепті» [2, 211].

«Табиғат жайындағы көне наным-түсініктердің ішіндегі анимизм сарыны да шығармашылықпен түрлене білген. Фольклорда анимизм дегеніміздің өзі – адамзаттың ең ерте кезеңінде пайда болған нанымның бірі. Мұндай анимизм фольклорда, әсіресе, миф пен ертегіде жиі кездеседі: адам оп-оңай

аңның немесе басқа бір нәрсенің түріне енеді; я болмаса, хайуан адам кейпіне ауыса алады, ол адамша сөйлейді; немесе адам мен жануар үйленіп, бірге ғұмыр кешеді» [4, 174]. Шығармадағы құзғын пиғылын тереңдете көрсету үшін қаламгер осы фольклорлық сананы пайдаланған.

«Әзір асқа тік қасық. Осы сияқты қыдырмашылардан-ақ құтылмайтын болдық-ау! – дегендей тазқараның бірі «ыс-ыс» етіп айбар шекті. Бірақ қуып тастай алған жоқ.

Олардың қас-қабағына қарайын деп тұрған құзғын да жоқ еді. Өзегі талып, зорға жеткен. Бұл да қомағайлана кірісіп кетті. Есек тіпті семіз екен. Ауылда жүрсе бала-шаға маза бермесін сезіп, тоғай ішін еркін жайлаған қу болса керек, шарбы майы ақтарылып, қазысы төңкеріліп жатыр. Құзғын қазы-қартасынан бірнеше рет қарбытып асап жіберіп еді, таяу тұрған тазқараның бірі:

– Бірден жылы-жұмсаққа жүгірмей, сен де ет боршалап, еңбек етсейші! – дегендей мұны қанатымен кейін қақты.

Бірақ мол дүние бәріне де жетіп жатыр еді. Біраздан сон ар жақтарына ел қонып. «Алыңыз! Сіз алыңыз!» десуге келіп қалған. Жаңа ғана тоймайтындай көрінген ашкөз құмайлар мен төбе жүні түскентазқаралар:

– Я, құдай, бергеніңе шүкір!

Әмісе осылай несібемнен құр қалдыра көрме! – десіп, кейінірек шегінісіп кетті. Тек осы кезде ғана манадан тал басында күзетте тұрған сауысқан:

Әй, сендерде ынсап бар ма? Әу баста осы жемтікті тауып, хабарлаған мен емес пе едім! – дегенді шықылықтай айтып, сылаң етіп келді де, шашылған ет қиқымдарын теріп жей бастады» [2, 211].

Жазушының құстарды адам кейпінде суреттеуге аса мән беретіндігі соншалық олардың құлқын қамы үшін өзара диалог үстіндегі қимыл қарекетін шебер бейнелеп аллегориялық тәсілді тереңдете түседі.

Яғни, жазушы диалогтық тәсілмен жемтіктестердің ішкі әлемін жарқырата ашады. Жазушы құс емес, осы типтес адам бейнелерін оқырман ойына оралту арқылы образ сомдаудың жаңа бір қырын көрсеткен.

Жазушы құзғынның әрбір іс-әрекетін, ой-сезімін тәптіштей суреттеуде фольклорлық құлдырату әдісіне жүгінген. Жағымсыз кейіпкерлердің шығарма басынан соңына дейінгі келеңсіз келбеті, оның ақыры жеңіліс тауып, әділеттіліктің үстемдік алуын көксейтін фольклорлық поэтика қыран мен құзғын образдарына да тән.

«Құзғын талайдан көзге түспей, көп аңсатқан бүркітпен бүгін ұлы сәске кезінде ұшырасып қалды. Өрдегі биік шыңдардың бірінен көтерілген көк серісі бөктерге қарай баяу қалықтап келеді екен. Қанат қағысы басқа құстардан мүлде бөлек. Жер бетіне ентелеп емінбей, тым тәкаппар, паң қимыл-дайды. «Па, шіркін, нағыз тастүлектің өзі екен-ау!» деп сүйінді құзғын. Бүркітке бір табан жақындай түскісі келіп, өрге қарай бірер айналым жасады. Бірақ қатарласып баруға жүрегі дауаламады. Әркім өз орнын білуі керек қой. Әшейін, қанатты құс екенмін деп, қол жетпес биікке тырбанып керегі не? Бұл әдепті өзге білмесе де, көп жасаған құзғын білуге тиіс. Ол қыран назарына ілігер тұсқа таман шарықтап барды да: «алдияр тақсыр, бар екенсіз ғой! Бағынышты құлыңыз – біз де саяңызда қалқақтап жүріп жатырмыз» дегенді білдіре қалбаң қағып, шырқ айнала төңкерілді [2, 212].

Қыран құстың мекені – тау. «В мифологической традиции «гора – духовная высота и центр мира, место сопрокосновения неба и земли, символ превосходства, вечности, чистоты часто почитаются священными: вершина горы – место на по пути между небом и землей, место, где человек встретить Бога» [5, 33].

Тау образын да деталь ретінде алып, таудың семантикалық мәніне ерекше екпін түсіреді.

«Фольклорлық танымдағы тау-көне дәірлерде ең алдымен, әлемнің үш бөлігін біріктіріп тұрған, әртүрлі киелі қасиеттерге ие [6, 87].

Жазушы көркем әдебиеттегі кейіпкердің ішкі әлемін ашудағы тәсілдерінің бірі болып табылатын портреттік детальдарды шебер қолданған. Құзғын көзімен берілген қыранның сыртқы тұрпаты, құзғын бойында өтіп жатқан қызығу, қызғаныш, сүйсіну сезімдері де психологизмнің фольклорлық тек-тамырымен байланысып жатқан ерекше бір сипаты деуге болады.

«Бұл қуаныш белгісі, құс патшасына берген сәлемі еді. Сонан соң, осындай сәті түсіп тұрғанда жақын жерден көріп алайыншы дегендей, қыранның әр қимылын қалт жібермей бағумен болды. Бұрын кім байқаған, бүркіттің бітімі тіпті бөлек екен ғой. Қос қанаты жайған керегедей, қауырсын қияқтары да сом жаратылған. Аңға құйылып түскенде суылдап жел соқтыратын тұп-тұтас сүмбіл

дене. Кешкіл бас. Орақ тұмсық. Көк құрыштай салалы сегіз найза ап-анық көрініп тұр. Қыранның қаһарлы қаруы – осы найзалар» [2, 212].

Сонымен бірге, ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметінің, адам жанының сырт көзге сезіліп, байқала бермейтін ішкі «қоймаларын», құпия-қалтарыстарын, жұмбақ-сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білетін тәсілдерін де құс-кейіпкерінің жан түкпірін қопару арқылы өзгеше түрленткен.

Жазушы құзғынның ішкі әлеміне тереңдей бойлау арқылы психологизм әдістерін терең меңгергендігін танытады.

Табиғаттың өзі үйлесімділігі мен заңдылығы арқылы өмір сүретіндігі ондағы әлсіздің күштіні мойындау заңдылығын бүркіттің өлімінен кейінгі құзғын көңіл-күймен бедерлеген.

«Тұла бойын өмірі бастан кешпеген бір бейтаныс сезім билеп алған құзғын аспан төрін біраз кезіп жүрді де, бас жақтағы тастардың біріне қонып, қанат суытты. Оған өлім жаңалық емес-ті. Өлексе де таңсық емес. Бірақ қыранның өлімі оның жанына қатты батты. Дүниеде өлімге қимайтын асыл тектілер болады ғой. Бүркіт те соның бірі еді. Әлсіздердің асыраушы қамқоры еді-ау! Көз алдынан манағы қаба сақалды дәу кетпейді. Сол адамның қыранға неге оқ атқанын түсіне алмады. Шошқаға болысқаны ма? Қыранның қасында шошқа деген не ол? Адамдар қыран құстарды ардақтап, қолдарына түссе мәпелеп бақпайтын ба еді? » [2, 215].

Көркемдік деталь ретінде алған ғасырлар бойғы аялаған киелі құсына оқ атқан адам жауыздығы, құс зұлымы құзғынның өзін ойға қалдырған. Автордың айтпағы: Адам қатігездігінің шегіне жетуі, табиғатқа деген жыртқыштық көзқарас. Шығармадағы құс қанаты ғана жететін құз, жартас, таушатқал және аспан бейнелерінде мифтік кеңістіктің символдық белгілері бар.

Осы тұста О.Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімесінен ой қозғауға болады. Қ.Жұмаділов «Құзғынның өлімі» атты әңгімесінде құсты көркемдік деталь ретін шебер қолданса, ал О.Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімесінде «астау» - көркемдік деталь ретінде алынған. Автор салт-дәстүрді фон ретінде алып, негізгі кейіпкер Апаның образын сомдаған. Апаның образын сомдау арқылы салт-дәстүрдің барлық қыр-сырын аша білген. Қазақ әйеліне тән барлық қасиеттерді кейіпкердің бойына жинауынан, кейінгі толқын үлгі алып, үйренсін, ары қарай дәстүрді жалғастырсын деген автордың өсиет-аманаты байқалады. Автор қамшының сабындай мына қысқа ғұмырында Апасын мәңгілік жүретіндей көріп, тірі күнінде неге киіз басып, үй тігуді, арқан есуді, тері илеп, өңдеп киім тігуді, алаша тоқып, өрнектеп сырмақ тігуді, саба сүйретпе, торсық істеуді тәптіштеп жазып алмадым деп ах ұрады. Көркемдік деталь ретінде алған этнографиялық және тұрмыстық құрал *«астаудың»* бұл жерде символикалық мәні ерекше.

«Астау – халқымыздың байырғы уақыттан бастап қолданып келе жатқан ас тұтынатын бұйымы болып табылады. Сонымен астаумен қатар астабақ та кеңінен қолданыста болған. Астауға тек қана ет салып қана қоймай басқа да майлы дәмді астарды тартуға болады» [7, 211].

Қазақ прозасындағы тосын да тың жаңалық құс өмірін адам өмірімен алмастыру арқылы қоғамның, қазақ жұртының қасіретін айта білу-бұл шығарманың шоқтығын биіктете түседі. «Сол күні құзғын тым алысқа ұзап кетпей, тау Бөктеріндегі қожыр тастардың біріне қонақтап шықты. Адамдар құзғынды тым ұзақ жасағаны үшін де жек көруі мүмкін ғой. Жетер! Бұл ит тірліктің бұған ешқандай өкпесі жоқ. Енді өле беруге де болады [2, 215б].

Ендігі жауы – қаба сақал. Соның басына қона кетіп, көзін шоқып алмайынша кегі қайтар емес. Соның оңтайлы сәтін күтіп жүр. Арада бір апта өткенде, газеттер мен теледидар «Табиғат ғажайыптары» деген айдармен мынадай хабар таратты. Онда Алматы – Талдықорған тас жолының бойында әлдебір бүркіттің «Жигули» автомашинасына шабуыл жасағаны айтылған. «Әрине, бұл оқиғаның болғанында ешқандай күмән жоқ. Тек бір ғана жаңсақтық бар. Орманшыға шабуыл жасаған бүркіт емес, құзғын ғой... Сөйтіп, қашанда даңқ пен дақпыртқа табынатын адамдардың кінәсінен ол байғұстың мың жылда бір істеген ерлігі де өзіне бұйырмай, басқаға телініп кетті [1, 216].

Қаламгерлік көркем қиял биіктігі, жақсылыққа деген жан құштарлығы жазушының шығарма соңындағы құзғынның оқыс шешімі арқылы берілген.

Даралықты, тұлғаны тани білген құзғын екеш құзғын да адам атын иеленіп жүргендердің көбінде жоқ әрекетке барады. Алайда оның ерлігінің өзіне емес өзгеге, «мықтыға» телініп кетуі туралы юморға толы түйіннің астарында да терең мағына жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Әуесбаева П. Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры. – Алматы: «Ғылым», 2001. – 117 б.*
2 *Жұмаділов Қ. Прометей алаңы. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.*
3 *Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. – Санкт-Петербург, 2001. – С.391.*
4 *Қасқабасов С. Елзерде. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 475 б.*
5 *Лотман Ю.М., Успенский Б. Миф – имя – культура // Учен. зап. Тарт. гос. ун-та, 1973. – С. 458.*
6 *Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 190 б.*
7 *Әуезов М. Шығармалар. Он бірінші том. – Алматы: Жазушы баспасы, 1969. – 477 б.*

Аннотация

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДЕТАЛИ В РАССКАЗЕ К.ЖУМАДИЛОВА «СМЕРТЬ СТЕРВЯТНИКА»

Танжарыкова А.В.[1], Сатылханова Г.А.[1]

[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

В этой статье известный казахский писатель К.Жумадилов в своем рассказе «Смерть стервятника», заменив и описав жизнь птицы жизнью человека, сумел раскрыть и передать горе казахского народа, а также исторические события, пережитые обществом. В этом рассказе стервятник размышляет как человек, в его мнении об орле и его взглядах на землю и воду, автор основывается на мифическое познание. Художник, используя аллегорические приемы и основываясь на языковых приемах описывает знания и мнение народа о стервятнике, представив в образе стервятника врагов казахского народа, принесших ему столько горя и скорби в течение нескольких столетий. Особенность таланта художника заключается не только в то, что он смог перенести жизнь человека в образ птицы, он сумел отобразить разнообразие судьбы казахского народа. То есть для того, чтобы описать реальность жизни в определенном промежутке времени и пространстве писатель, насколько это возможно, попытался усовершенствовать художественную роль легенд и мифов посредством литературных приемов.

Ключевые слова: Стервятник, Беркут, Орел-могильник, фольклор, мотив покровителя, образ горы, образ птицы, миф, символика птиц.

Abstract

THE USE OF ARTISTIC DETAILS IN THE STORY «DEATH OF VULTURE» BY K.ZHUMADILOV

Tanzharykova A.V. [1], Satylkhanova G.A7 [1]

[1]*Kazakh National Pedagogical University named after Abay*

In this article the well-known Kazakh writer K.Zhumadilov in the story «Death of vulture», replacing and describing living of man by the bird life, managed to expose the grief of Kazakh people, and also the historical events outlived by society. In this story a vulture reflects as a man, in his opinion of eagle and his looks to earth and water, the author is based on mythical cognition. Artist, using allegoric receptions and being based on language receptions describes knowledge and opinion of people about a vulture, presenting in character the vulture the enemies of Kazakh people, bringing to him so much grief and sorrow during a few centuries. The feature of talent of artist consists not only that he was able to carry life of man in character of bird, he managed to represent the variety of fate of Kazakh people. It means that in order to describe reality of life in the certain interval of time and space this writer, as far as it maybe, made an effort perfect the artistic role of legends and myths trough the literary receptions.

Key words: Vulture, golden Eagle, imperial eagle, folklore, reason of patron, character of mountain, character of bird, myth, symbolics of birds.

МРНТИ 17.09.91

А.М. Тенбаева[1]
Академия гражданской авиации, г.Алматы, Казахстан

О ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СИМВОЛОВ БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО В СТИХОТВОРНОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В статье рассматривается функционирование символов бессознательного в поэтическом произведении. Выявлена национальная специфика образа божественного ребенка. Она одновременно восходит к солярному божеству Алашу и водному существу Уббе. На образ Алаша указывает акцентирование семантики водной стихии, а также ситуация неожиданной власти ребенка над автором-героиней. Семантика таинственности и непредсказуемости создает аллюзию с образом Уббе.

Акцентировано балансирование образов текста на грани реального и иллюзорного миров. Показана трансформация традиционных метафор под влиянием символики бессознательного. Метафоры, основанные на параллелях «любовь – исцеление», «жизнь – ночь», «любовь – огонь» получили индивидуально-авторскую интерпретацию. Анализ этих метафор позволил А.Тенбаевой говорить о теме любви и одиночества данного текста.

Установлена связь между визуальными образами и понятиями психоанализа К.Юнга и З.Фрейда. Реалистичная картина воды парадоксальным образом связана с глубинными душевными процессами. Автор статьи приходит к выводу, что на архетип божественного ребенка наслаивается один из символов бессознательного – Тень. «Тень» в данном тексте выражает стремление автора-героини к душевному исцелению, философскому пониманию жизни.

Ключевые слова: образы текста, архетип, миф, мотив, символы бессознательного, поэтическая метафора.

Бессознательное – важнейшая составляющая психической жизни человека. Оно объединяет утраченные, забытые образы и впечатления. Эти образы во многом определяют сознание, являются его неотъемлемой частью [1].

Не вызывает сомнений, что у бессознательной стороны душевной жизни человека и творчества схожая природа. И символы бессознательного могут проявляться, в частности, в словесном творчестве. Яркий пример такого синтеза – творчество отечественного поэта Гульнар Салыкбай.

В данной статье мы предлагаем опыт прочтения функционирования древних архетипов в поэтическом тексте Г.Салыкбай. Обратимся к одному из стихотворений сборника «Аспандағы аңсарым»:

Сөзің бітті – жаными дәрі қылар,
Бәлкім жоқсың...
және де бұл түн – елес,
Адамдардың, көзінде жарығы бар
Қараңғыны аңсауы мүмкін емес.

... Өртім, дертім көзіме тұр қамалып,
Екінші рет сен мені жаралама,
Көйлегімді жағадан ұрлап алып,
Судан шығармайтұғын қара бала...
[2] («Сөзің бітті – жаными дәрі қылар...»)

В стихотворении реализуются мотивы одиночества, разлуки с любимым человеком. Г.Салакбай использует характерный для нее прием подчеркнутой недосказанности; для ее произведений вообще характерна затемененность содержания.

Начальные строки говорят о нелегком периоде жизни автора-героини, о душевных терзаниях, когда душа больна. Уже в первой строке маркируется мифологическое «поле». Слово возводится в абсолют, как это было в самые ранние периоды развития человечества (вспомним: «В начале было Слово...»). Слова-лекарство способны излечить душу. Их отсутствие заставляет героиню усомниться в существовании человека в принципе. Отсутствие слов, как отрицание начала мирозданья, отсылает к хаосу, тьме, которые, впрочем, в свою очередь так же иллюзорны.

Поэтическая метафора «болезнь души» перекрещивается с метафорой «любовь – болезнь»: один из сквозных мотивов сборника – мотив разлуки с родным человеком. Автор балансирует на грани ирреального и реального миров, «света» и «тьмы», чувства обреченности и стремлением к возрождению. Горечь любовного разочарования смешивается с надеждой, со «светом», представления об иллюзорном мире – с фактами реальной жизни. Усиливает эффект пограничности состояний сложная метафора 4-ой строки. Эта метафора предполагает широту интерпретаций. Героиня уповает на законы мироздания: людям свойственно стремится к свету, они сами являются его носителями. Знак препинания – запятая – создаёт ощущение двойственности смысла: «в людях и глазах есть свет» или «в глазах у людей есть свет»? По К.Юнгу день и свет – символ сознания, ночь и тьма – бессознательного [1].

Во 2-ой строфе тяжелые переживания возвращаются. Фигура умолчания в 6-ой строке усиливает эффект навязчивого состояния. У этих переживаний иная, особая, эмоционально-экспрессивная окраска: в них больше горечи и обиды. Здесь употребляется традиционная поэтическая метафора горения (души). Но контактное употребление созвучных в данном употреблении глагола «өртім» и существительного «дертім» обновляет привычную метафору. Это прием размывает грань между глаголом и существительным. Возможно, пламя имеет очищающую функцию: необходимо сгореть, чтобы возродиться.

Поток горестных мыслей резко, «без подготовки»-паузы обрывается картиной реальной окружающей обстановки. Повод для «возвращения» к обыденности до смешного прост – кража одежды. Это событие возвращает к точке времени/пространства, где героиню застали ее переживания.

В концовке героиня возвращается к начальной точке своих размышлений – погруженю в психоанализ. «Вода является чаще всего встречающимся символом бессознательного. Покоящееся в низинах море – это лежащее ниже уровня сознания бессознательное. По этой причине оно часто обозначается как «подсознательное», нередко с неприятным привкусом неполноценного сознания. Вода есть «дух дольний», водяной дракон даосизма, природа которого подобна воде, Ян, принятый в лоно Инь. Психологически вода означает ставший бессознательным дух» [1,81].

Автор-героиня стоит перед выбором: выйти из воды на берег/выйти из своего состояния. Из текста мы понимаем, что это зависит от ее готовности, решимости, в противном случае она будет испытывать чувства как при прилюдном обнажении.

Также дуализм маркируется в семантике символов концовки. Так, нагота – это чистота новорожденных, изначальная невинность первых людей, но в то же время – позор, чувственное искушение [3]. Символ наготы коррелирует с мотивом стыда. Но страх предстать обнаженной вызван не собственным желанием, а действиями другого человека.

З.Фрейд проанализировал чувство стыда в сновидениях о наготе. Такие сны он относит к типическим. Типичным для них является чувство связанности субъекта в желании изменить ситуацию [4]. В строках казахского поэта прослеживается это чувство. Интересно, что связанность водой буквальна, физически ощущаема. Но в то же время вода – укрытие от неловкого положения.

Австрийский ученый отмечал, что сновидения о наготе говорят о подавленных желаниях. И мы интерпретируем данный текст так: автор-герой стоит перед выбором, дать ли волю подавленным желаниям и чувствам.

Особого внимания заслуживают следующие выводы ученого, которые он сделал, проанализировав состояния невротиков: «Общий комплекс, в котором проявляются такие сновидения в моих анализах невротиков, не оставляет никакого сомнения по поводу того, что в основе сновидения лежит воспоминание раннего детства. Лишь в детстве было время, когда мы показывались перед нашими близкими, воспитателями, прислугой и гостями недостаточно одетыми и в то же время не стыдились своей наготы... Это детство, лишенное чувства стыда, кажется нам впоследствии своего рода раем, а ведь самый рай не что иное, как массовая фантазия о детстве человека» [4,12]. Таким образом, в рассматриваемом стихотворении мотив наготы усиливает мотив детства-рая.

«Ребенок – чистота, потенциальные возможности, невинность, искренность – символ природного, первородного состояния, отсутствия страха» [3,304]. Но Г.Салыкбай подчеркивает, что ребенок – темный. А в данном тексте «тьма» имеет негативное значение. В то же время черный цвет – это цвет первоначала, цвет земли.

«Ребенок» – одно из самых ранних описанных видений бессознательного. Это коллективный архетип, он «репрезентует подсознательный аспект детства коллетивной души» [5,358]. «Ребенок» – это рефлексия по истокам сознательного, поскольку детское бессознательное – неотъемлимая составляющая эволюции разума/души человека.

Актуализация мотива ребенка в опыте индивида свидетельствует о его диалектике. «Ребенок» – символ будущего, он объединяет сознательное и бессознательное, и тем самым способствует целостности личности [5].

Мотив беззаботного детства неоднократно повторяется в сборнике. Например:

Жыл өзгерді.
Кім өзгерді?
Қала қар.
Қар көңілім қайдан пана таба алар?
Шарап ішіп, мауқын басар бір күні,
Кәмпітін жеп, күле тұрсын балалар...
[2] («Өз өмірім – жыласам да, күлсем де…»)

Концовка данного текста может быть понята так: дети счастливы «здесь и сейчас», счастье, радость – это «вдруг», они не могут быть постоянными величинами. Повелительная конструкция может быть продолжена, следуя из идеи текста, как «пусть стоят, пусть радуются дети, они пока не подозревают о трагизме жизни, и в этом их счастье».

Образ ребенка в анализируемом тексте мы связываем еще с одним ключевым понятием К.Юнга – «Тенью» – личностным бессознательным. По К.Юнгу это очищенная от притворства подлинная сущность человека, то, что не каждый в силах принять; это глубинные тайные страхи и комплексы, то, что сознательно отвергается и то, без чего нет целостности личности. Готовность встретиться со своей «Тенью» – подлинное мужество. Желание разобраться в своих страхах – это путь исцеления, путь обретения «Я» [1].

«Тень» в данном тексте – это архетип ребенка. С семантикой «Тени» коррелирует смуглость ребенка. Поэт не акцентирует его пол. Для бессознательного это не принципиально: актуализация одной из сущностей личности – индивида противоположного пола – описанный К.Юнгом хрестоматийный случай. Как отмечал шаейцарский ученый, у человека есть и мужские и женские гормоны, лишь преобладание одних определяет его пол. Поэтому неудивительно, что у женщин сознание – женское, бессознательное – мужское и наоборот [1].

На наш взгляд, Тень/ребенок у Г.Салыкбай – это стремление к утеренному детсокому восприятию действительности, к состоянию безусловной гармонии и счастья. Это состояние утрачивается по мере взросления человека, но память о нем чрезвычайна важна для психики. Речь идет не о некоем первоначальном примитивном, а о природной мудрости в понимании утсройства мира: «Возвращение детских воспоминаний и воссоздание архетипических путей психического поведения может расширить горизонт и увеличить уровень сознания при условии, что человек преуспеет в усвоении и интеграции сознательным разумом утраченных и вновь обретенных содержаний. Поскольку эти содежания не безразличны человеку, их усвоение преобразует личность, равно как и сами содержания подвергаются определенным изменениям» [5,68].

Образ смуглого мальчика амбивалентен и восходит одновременно к разным казахским мифам. Это миф об Алаше – солярном Боге, родоначальнике людей. В одном из вариантов мифа прокаженного младенца отец бросает в воду [6]. Данный миф является ярким примером реализации архетипа божественного ребенка, в нем выделяются важнейшие мотивы психоанализа К.Юнга – заброшенность, непреодолимость ребенка, мотив «меньше малого, больше большого».

На наш взгляд, в данном тексте образ божественного ребенка переплетается с образом зловещего обитателя рек и водоемов – Уббе. Уббе губят людят, обманом унося их вглубь воды. В варианте мифа, записанном А.Диваевым, Уббе – смуглый мужчина [6]. Эти два контаминирующих мифа в образе мальчика символизируют светлое и темное начало, ад и рай в природе человека.

Таким образом, наслоение, сложное взаимодействие в образах текста нескольких значений – метафорического, мифологического, архетипичного – способствуют неоднозначности интерпретации текста, а тем самым – сложности и глубине переданных автором чувств.

Список использованной литературы:

1 Юнг К. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 262 с.
2 Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы, 2001. – 144 б.
3 Тресиддер Д. Словарь символов. – М.: Фаир-Пресс, 1999. – 215 с.
4 Фрейд З. Толкование сновидений. – М. Просвещение, 1990. – 397 с.
5 Юнг К. Божественный ребенок: / воспитание: Сб. – М.:О. АСТ-ЛТД, 1997. – 400 с.
6 Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.

Аңдатпа

ӨЛЕҢ ЖОЛДЫ МӘТІНДЕГІ БЕЙСАНАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТУРАЛЫ

[1]Теңбаева А.М.

[1]Азаматтық авиация академиясы

Мақалада поэзиялық шығармадағы бейсаналық белгілердің қалаптасуы қарастырылады. Құдай тектес баланың ұлттық бейнесі анықталған. Ол бір уақытта Алаш есімді тұзды құдайына және Уббе суды жаратылысына кіреді. Алаш бейнесінде су стихиясының семантикасына аса назар аударады, сонымен қатар басты кейіпкер- автордан баланың күтпеген билік алу жағдайы көрсетіледі. Керемет және құпиялы семантика Уббе бейнесі арқылы аллюзия жасайды.

Мәтін кейпкерлерінің нақты және иллюзиялық әлемдегі теңгерімдеуі нақты айтылған. Бейсаналық белгілердің ықпалымен дәстүрлі метафораның трансформациясы көрсетілген. Метафоралар, «махаббат – ем», «өмір – түн», «махаббат – от» ұғымдарын қатар қоя отырып жеке авторлық түсіндірме алды. А.Тенбаева жалғыздық пен махаббат тақырыбындағы метафораларды талдап, осы тақырып жайлы сөз қозғауға мүмкіндік берді. Юнг мен Фрейд психоталдау түсінігі мен визуалды бейнелер арасындағы байланыс орнатылған. Судың шынайы бейнесі ғажайып сипатта терең жан-дүниемен байланысты.

Мақала авторы құдай тектес баланың архетипі бейсаналық белгілердің бірі – Көлеңкеге жиналақталады деп қорытындылайды. Берілген мәтінде Көлеңке ұғымы автор-кейіпкердің асанның тазаруымен бірге өмірді философиялық тұрғыдан түсіну ұмтылысын білдіреді.

Түйін сөздер: текстің бейнелеуі, архетип, миф, мотив, ойлақсыз символдары, поэтикалық метафора.

Abstract

ON FUNCTIONING OF INSTINCTIVENESS SYMBOLS OF THE EXPRESSED IN VERSE TEXTS

[1]A.M.Tenbayeva

[2]Academy of Civil Aviation

This article considers the functioning of instinctiveness symbols in the poetic work. The national specific divine child's image has been revealed in it. Besides at the same time it goes back to the solar idol Alash and the aquatic creature Ubbe. The accentuation of water element semantics points at the image of Alash as well as at the situation of a sudden child's power over the author- heroine. The semantics of mystery and unpredictability results in allusion with the image of Ubbe.

The accentuated text images balancing are on the verge of real and illusive worlds. The transformation of traditional metaphors under the instinctive symbolism's influence had been shown. Metaphors based on parallel notions of «love-recovery», «life-night», «love-fire», got an individual-author interpretation. The analysis of these metaphors gave A. Tenbayeva the opportunity to talk about the theme of love and loneliness depicted in this text.

The connection between visual images and Jung and Freud's psycho-analyses notions has been set. The realistic sight of water picture is paradoxically connected with deep soul processes of feelings. The author of the article comes to the conclusion that one of the instinctive symbols-shade is accumulated on the divine image's archetype. The shade in the given text expresses the aspiration of the author-heroine to the spiritual healing philosophical understanding of life

Key words: images of the text, the archetype, the myth, the motive, the symbols of the unconscious, the poetic metaphor.

ҒТАХР 17.82.09

[1]Ысқақұлы С.
[1]Іле педагогикалық университеті,
Құлжа қ., ҚХР

СЫН ӨНЕРІНІҢ ДАРАБОЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор сын өнеріне көңіл аудара отырып, қазақ әдебиетінің көркемдік мәселелерін жан-жақты қарастырады. Әдебиеттің адам өмірінде алатын тәрбиелік мәні зор екені айдан анық. Қазақтың М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. ойшылдарының тек педагог ретінде ғана емес, жан-жақты шығармашылық қызметтері, сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі әдеби сынның жоғын жоқтап, шоғын үрлеп, қайта лаулатып жүрген бірден-бір ғалым – Дандай Ысқақұлы туралы баяндалған. Әдебиеттің негізгі объектісі – өмір, ал әдеби сынның негізгі мақсаты - бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби өмірде болып жатқан жаңалықтарды, ондағы жетістіктер мен кемшіліктерді уақтылы ашып көрсету. Сондықтан да сынның тағдыры - қиын да, күрделі. Оның табиғатының күрделілігі әдеби, ғылыми, публицистикалық, жалпы әлеуметтік-мәдени сипаттарынан айқын көрінеді. Сыншы еңбегі жауапкершілігі ауыр, алда разысы жоқ шығармашылық. Кейінгі әдебиеттанушылар мен сыншыларға бағыт - бағдар, теориялық тірек, таған болатын бұл еңбек Д. Ысқақұлы ағамыздың сын саласын зерттеуге қосқан аса зор үлесі көрсетіледі.

Түйін сөздер: сын өнері, теориялық тірек, көркем әдебиет, эстетикалық құндылық, методологиялық мәселе, әдебиет тарихы.

Әдебиет – ардың ісі (З.Қабдолов) Демек, көркем әдебиетке жүктелер жүк айрықша. Әдебиет әрқайсы ұлттың болмысын, ар-намысын, рухани мәдени дәрежесін байқатар айнасы. Әдебиеттің осындай биікте көрінуіне бірден-бір жағдай жасап, жол нұсқайтын, арын арлап, жоғын жоқтап, қоғамдық сананың сын сарабынан өткізіп, таразылап отыратын- оның сыны. Нақтылай айтсақ, ұлттық әдебиет, оның ғылымы, оқырман қауым әдеби сынға дәуір талабы тұрғысынан белгілі бір дәрежеде өз аттарынан сөйлеуге өкілеттіктерін берген. Сондықтан да әдеби сынға қоғамдық өмірдің рухани әлемінде аса маңызды міндеттер жүктелген.

Сынның дәрежесі белгілі бір жақтан көркем әдебиеттің жай күйін аңғартады. Әдеби сын көркем әдебиетпен бірге пайда болып, дамиды. Дегенмен көркем әдебиетке қойылатын талаптар басқа да, сынға қойылатын талаптар басқа. Екеуінің алдына қойған мақсаты да екі түрлі. Көркем әдебиеттің басты мұраты өмір құбылыстарын көркемдік тұрғыдан игеру болып, суреткер бұл мақсатына бейнелеу тәсілдерінің түрлі формаларын пайдалану арқылы жетеді. Әдебиеттің негізгі объектісі – өмір, ал әдеби сынның негізгі мақсаты - бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби өмірде болып жатқан жаңалықтарды, ондағы жетістіктер мен кемшіліктерді уақтылы ашып көрсету. Сондықтан да сынның тағдыры - қиын да, күрделі. Оның табиғатының күрделілігі әдеби, ғылыми, публисистикалық, жалпы әлеуметтік-мәдени сипаттарынан айқын көрінеді. Әдеби сынды көркем өнерге, әдебиет тану ғылымына, журналистикаға жатқызып жүрген түрлі пікірлердің болуы да оның осындай сан қырлы қасиеттерінен.

Әдебиеттану ғылымы – әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны қатарлы үш саладан құралатыны әмбеге аян. Әдебиеттің көркемдік мәселелерін ғылми тұрғыдан саралап, танып-білуде оның теориясымен бірге сыны да маңызды қызмет атқаратыны да белгілі. Солай бола тұра бізде әдеби сынның теориялық мәселелері туралы еңбектер жоқтың қасы. Қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби сынның ғылыми негіздері арнайы қарастырылмаған. Әдеби сынның да ғасырлар бойы даму барысында қалыптасқан Өзіндік құрылымы, даму заңдылықтары бар екені даусыз. Оларды жіті білмеу көркем әдебиетті дұрыс танып, түсінуде көптеген қиындықтарды туғызатыны хақ.

Қазақ әдеби сынының кенжелеп қалғаны жөнінде соңғы жылдары арнайы мамандар да, бұл қиын жанрдан жөнді хабары жоқтар да жиі–жиі айтып, жауыр болған тақырыпқа айналған жайы бар. Бұл бүгін ғана айтылып жүрген әңгіме емес, жазба әдебиеті пайда болғалы бері үздіксіз жалғасып келе жатқан, әлі де жалғаса беретін пікір-талас. Тіпті, дау десе де болады. Қазақ әдебиетінде де солай. Расымен әдебиеттің көркемдік мәселелерін ғылыми тұрғыдан саралап, тиянақты танып - білуде әдебиеттің теориясымен бірге оның сыны да аса маңызды. Солай бола тұра қазақ әдеби сынының теориялық мәселелері жайлы іргелі еңбек жоқтың қасы. Бұл саладан хабары бар, көзқарақты қауымның бірсыпырасы осылай дейді. Өкінішпен айтады.

Әдебиеттану ғылымының бір саласы ретінде сынның өз алдына оңаша отау тігіп, шаңырақ көтергеніне біраз болды. Үлкенді - кішілі зерттеу еңбектер, мақалалар жазылып, қанаты қатайып, бұтағын кеңге жая бастады дегенде бұл зерттеу нәтижелері көбінесе қазақ әдеби сынының тарихына қатысты меңзеп айтылған. Демек, әдеби сынның теориясына қатысты еңбектер жоқтың қасы дейтініміз сондықтан.

Қазақстанда 2001 жылы жарық көрген, сондай-ақ елімізде ұлттар баспасының 2016-жылғы жоспарына арнайы енгізіліп, таяу мезгілде баспадан шығу алдында тұрған, көрнекті әдебиеттанушы, сыншы-ғалым Дандай Ысқақұлының «сын өнері» (Алматы, «Қазақпарат» баспасы, 2001ж) атты еңбегі – біз сөз еткелі отырған сынның теориясы дейтін қиын да, күрделі салаға арналған тұңғыш теориялық еңбек.

Бұрынғы кеңестер одағы дәуіріндегі елдерде де сын теориясына арналған еңбектер жоқтың қасы екен. Сынның теориясы туралы тұрақты пікір әлі де қалыптасып болмаған. Қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен бір саласы-әдеби көркем сынның Қазақстанда қалыптасуы туралы зерттеуші-ғалымдар ортасында әркелкі пікір бар. Кейбір зерттеушілер оның қалыптасуы 1920-1930 жылдардағы әдеби үрдіспен байланысты деп қарайды. Бұл кезеңде Ғ.Тоғжанов, М.Қайыпназаров, Ә.Қоңыратбаев, А.Әлібаев, Р.Уәлиахметов секілді бір топ жастар сын саласында еңбек еткен болса, бертін келе М.Қаратайев, Ә. Қоңыратбаев, Т. Нұртазин, С. Қирабаев, Н. Ғабдуллин, Ә. Байтанаев, Р.Бердібай, Т.Кәкішев, С. Әшімбаев, Б. Сарбалаев, Б. Майтанов, одан бері Т. Жұртбайев, Қ. Еркөбек, С.Жұмабеков, Т. Шапайев, т.б. ғалымдар әдеби сынның өсіп – өркендеуіне елеулі үлес қосыпты. Жалпы бұл салада қалам тартпаған ғалым – қаламгерлер сирек деп айтуға болады.

Десек те, бүгінде әдеби сын саласында маманданып, оның теориялық, методологиялық мәселелерін биік деңгейден зерттеп жүрген мамандар некен-саяқ. Мерзімді баспасөз бетінде жарық көріп жүрген шағын мақалаларды айтпасақ, эстетика заңдылықтарына табан тіреген әдеби көркем сынның озық үлгілері көп емес екен.

Қазақ әдебиетіндегі әдеби сынның жоғын жоқтап, шоғын үрлеп, қайта лаулатып жүрген бірден – бір ғалым – Дандай Ысқақұлы деп айтсақ қателеспейміз. Оның «Әдеби көркем сын» (1987), «Сын сонар» (1993), «Сын шын болсын» (1993), «Жанр» (1996), «Әдебиет өрнектері» (1996), «М.Әуезов. Талант пен тағдыр» (1997), «Сын жанрлары» (1999), «Сын өнері» (2001), «Сырбаз суреткер» (2002), «Қазақ елі, бір ауыз сөзым саған» (2004), «Әдебиет алыптары» (2004), «Сын талқы» (2005) қатарлы көлемді сыни кітаптары қазақ әдеби сынына қосылған сүбелі үлес деп қараймыз.

Шындығында да, әдеби сынның теориясы, әдеби сынның методологиясы деген тақырыптардың қазақ әдебиеттану ғылымында жолға қойылуы тікелей Дандай Ысқақұлының есімімен байланысты. Оның жуық арада еліміз оқырмандарымен жүздескелі отырған «Сын өнері» атты монографиалық зерттеу кітабы әдебиеттанудың мәселелеріне арналғанымен онда әдебиеттанудың алдағы даму арналарына жол салатын қаншама теориялық ойлар айтылады. Бұл еңбекте әдеби сынның теориялық мәселелері қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет арнайы зерттеліп, жеке ғылым саласы ретінде негізі қаланады. Демек, сыншы ғалымдар мен сын сүйер қауымның ортасында Дандай Ысқақұлының аты ерекше аталарының бірқатар айтулы себептері бар. Ол әдеби сынның табиғатын танытып, принциптерін жүйелеп, түрлерін түстеуде алғашқыларының бірі болып қалам тартып, құнды еңбек жазды. яғни, әдеби сынның басты мұраты мен негізгі принциптерін, әдеби дамудағы орны мен үлесін, көркемдік - эстетикалық құндылықтарын, өзіндік сыр-сипаттарын кеңінен сөз етіп, әдеби сынның ғылыми негіздерін тұңғыш рет жүйелеп қарастырды. Көзі қарақты оқырман, бұл мәселелермен басқа ғалымдар айналыспады ма? деген заңды сұрақ қоюы мүмкін. Әрине, бұл саламен аса көрнекті әдебиеттануші ғалым Тұрсынбек Кәкішев те айналысқаны белгілі. Иә, бұл салаға Тұрсекең ұшан - теңіз еңбек сіңірді, өз алдына ғылыми мектеп қалыптастырды. Сол мектептің бүгінгі шоқтығы биігі, ұстаздың шәкіртінен сенімді серігіне айналған ғалым - Дандай Ысқақұлы. Тұрсынбек Какішұлы сынның тууы мен қалыптасу тарихын түгендеп берсе, Дандай Ысқақұлы өз зерттеулеріне әдеби сынның өркенді дамуын өзек етіп алып, оның табиғаты, әдіснамасы мен әдістері, әдеби көркемдік үрдістегі орны, атқаратын қызметі, принциптері, түрлері мен жанрлары сияқты ғылыми – теориялық мәселелерді тұңғыш рет зерттеу нысанасы етіп, жан-жақты сараптаудан өткізіп, ғылыми негіздегі тұжырымдамасын түзеді.

Сыншы еңбегі жауапкершілігі ауыр, алда разысы жоқ шығармашылық. Әсіресе, сын теориясы саласында тер төгушілер жұрттың аузында бола бермейді. Бұл жанрдың ауырлығы сол, сын теоретигі

өзгелерден өресі биік, танымы жоғары болуға тиіс. Әне сондай биік талғам мен терең талдауларға негізделген, ізденіс іздері мол, дәйек - дерегі көп, құнарлы да құнды еңбектің бірі ғана емес бірегейі «Сын өнері» болмақ. Кейінгі әдебиеттанушылар мен сыншыларға бағыт - бағдар, теориялық тірек, таған болатын бұл еңбек Дандай Ысқақұлы ағамыздың сын саласын зерттеуге қосқан аса зор үлесі, тың табысы есептеледі.

«Сын өнерінде» ғалымның алға қойған мақсаты мен мұраты айқын. Ол-бүгінге дейінгі ғылыми ізденістерге сүйене отырып, әдеби сынның теориясын жасау. Зерттеу кітабі жеті тараудан, яғни сын мәселесін тарамдатып әкететін жеті бөліктен тұрады. Әр бөлік сынның белгілі сипатын ашып, теориялық тұрғыдан терең пайымдалып отырады. Мәселен, «Әдеби сынның табиғаты» атты алғашқы тарауда сынның әдеби, ғылыми, публисистикалық, әлеуметтік қырлары зерделенсе, екінші тарауында әдеби сынның әдіснамасы мен әдістері сараланады. «Сыншы дарыны - сирек дарын», «Әдеби сынның қызметі» деп аталатын үшінші және төртінші тарауларында «өмір - жазушы - шығарма - оқырман - өмір» тізбегінен тұратын әдеби-көркемдік үрдісте сыншы атқаратын зерттеушілік, бағалаушылық, ұйымдастырушылық, тәрбиелік, оқытушылық, насихатшылық қызметтеріне тән белгілері айқындалатын болса, бесінші тарауында әдеби сынның принциптері, яғни әдеби сынның идеялылығы, шыншылдығы, өмірмен байланыстылығы, халықтығы, ғылымилығы, тарихшылдығы, тиімділігі қатарлы мазмұндар сөз болады. «Әдеби сынның түрлері» атты алтыншы тарауында оның жазушы сыны, сыншы сыны, оқырман сыны, лингвистикалық, әлеуметтік, эстетикалық түрлері кеңінен қарастырылса, «Сын жанрлары» атты соңғы көлемді тарауында әдеби хабар, аннотация, рецензия, шығармашылық портрет, мақала, әдеби шолу, эссе сияқты жанрлар жайлы ғылыми тұрғыдан нақтыланған теориялық тұжырымдар жасалынады.

Монографиада әдеби сынның даму жолдары мен ғылыми қырларына, сын мен сыншының рөліне зор маңыз беріліп, сынның идеялық - көркемдік дәрежесіне, әдеби өмірдегі орны мен үлесіне, теориясы мен методологиялық мәселелеріне кең орын беріледі. Кітап авторы әдеби сынның даму жолдары жөнінде: «Әдеби сынның тарихына көз жібергенде, оның пайда болу, даму жолдарының әдебиеттің өсіп - өркендеу бағытымен сәйкес келіп отыратындығы байқалады. Әріге бармай - ақ, XIX ғасырдағы орыс әдебиетінде Пушкин, Гоголь, Толстой сияқты алыптардың кезінде әдеби сын шарықтап, шырқау биігіне көтерілді. XX ғасырдағы әдебиеттің сыны күні бүгінгі биігіне шықты. Қазақ әдебиетінде үстіміздегі ғасырлардың алғашқы кезеңінде Абайдың, Ахметтің, Мағжанның, Шәкәрімнің, Жүсіппектің т, б. Шығармаларының жарық көруі әдеби - сыншылдық ой - пікірлердің жаңаша қарқынмен дамуына түрткі болды. Әсіресе, Абайдың, Мағжанның шығармашылығы жайлы таластар шын мәніндегі профессионал сынның қалыптасып, өріс алуына ұйытқы жасады. Мысалы, кезінде М. Жұмабаевтың шығармашылық сипаты, бағыты төңірегінде түрлі даулар дуылдап тұрған кезде жазылған Ж. Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласы қазақ әдеби сынының биік үлгісіне айналды. Әдебиетте түрлі ағымдар, бағыттар пайда болып, тарау - тарау жолдармен дамыған тұстарда оған шырылдап жүріп тура жолды көрсеткенде де- осы әдеби сын»,- деп жазады (13-бет). Ал, әдеби сынның ғылыми қырлары хақында: «...Әдебиеттің сыны мен ғылымының ұқсастық жақтары олардың зерттеу объектілерінің бірлігінен, әдресінен, оқырманға бағышталғандығынан, методологиялық негізі мен зерттеу әдістерінің ортақтығынан, ойлау ерекшелігі, жазу мәнері жағынан да көрінеді екен. Әдеби сынның ғылымилық сипаты әдебиеттану ғылымымен байланыстылығында ғана емес, бүкіл қоғамдық ғылымдармен қатыстылығынан да көрінеді. Әдеби шығарма қоғамдық өмірдің көркемдік көрінісі болса, сол өмір шындығының қалайша көркемдік сипатқа ие болғандығын анықтауға тек әдебиеттану ғылымныың шамасы келе бермеуі мүмкін. Әлеуметтік өмірдің сан - саласын түрлі қырларынан зерттейтін тіл білімі, тарих, этнография, философия, заң, экономика, психология, педагогика, этика, эстетика сияқты ғылым тарауларымен де әдеби сын тікелей байланысты болады»,- деп түйін түйеді (21-22 бет). Сондай - ақ сын мұраты туралы: «... Әдеби сын дегеніміз, көркем әдебиет оның ғылымы мен журналистиканың тоғысқан түйінінде пайда болып, күнделікті әдеби процесті зерттейтін, оның жетістіктері мен кемшіліктерін саралап баға беретін, оқырманның дұрыс түсінуіне көмектесетін, рухани әлем аясында қызмет атқаратын әдеби, ғылыми, публицистикалық, әлеуметтік сипатты шығармашылық түрі; қоғамдық сананың бір саласы; көркем әдебиет жайлы дәуір үні. Әдеби сынның басты мақсаты- әдеби протцесте болып жатқан жаңалықтарды дер кезінде бағалап оқырмандарға түсіндіріп отыру»,- деп байыпты байлам жасайды (31 бет).

Міне бұл айтылған жайттар қазақ әдеби сынының даму бағыт-бағдарларын айқындайды. Әдеби сынның қозғаушы, әрі қуатты қару екенін кеңінен көрсетеді. Сынның міндеті қашан да дамудан, шындық шырағынан тұратынын жан - жақты ашады.

Сөз өнері ғылымында жанр мәселесі - аса күрделі мәселелердің бірі. Дандай Ысқақұлының қазақ әдеби сынындағы жанрлар жүйесін қазақ баспа сөзінің тәжірибелеріне сүйене отырып, типологиялық тұрғыдан қарастырып, зерделеуі осы жолда атқарған елеулі еңбегі деуге болады. Сыншы осы тақырыпта әңгіме қозғамас бұрын жалпы жанр мәселесінің жай- күйіне тоқтала кеткен. «Әлемдік әдебиет тану ғылымының тарихында жанр туралы түрлі кездерде айтылған пікірлерді Аристотелден бастап кездестіреміз. Бұларда жанр сипатын әр түрлі қырынан әңгімелеп, табиғатын аша түсушілік бар. Солай бола тұрса да «жанр дегеніміз не?», «оны жіктеудің шарттары» деген сияқты негізге, сауалға жауап іздегенде басы ашылмаған қиындықтар туындайды». «...Белгілі әдебиет теоретиктерінің өздері де жанр проблемасының аса күрделілігіне назар аударып отырған. Б.Томашевский жанрларға жіктеудің өте қиындығын, оны әдеби дамудың белгілі бір тарихи кезеңіне ғана қатысты қарастыру керек екендігін ескертеді. И.Тыниянов жанрдың барлық белгілерін жан-жақты қамтитын анықтама беру мүмкін емес дегенді айтады. Академик Д. С.Лихачев әдеби даму мен бірге жанрлардың да өзгеріп отыратындығын, сол себепті де алдымен жанрды емес, жанрды тудыратын принциптерді зерттеуді ұсынады». «...Жанрдың әдебиеттегі жағдайы осылай болғанда, оның сынын-дағы күй бұдан да күрделілеу. Ол күрделірек әдеби сынның көркемдік, ғылыми, публицистикалық сипаттамасынан, қоғамдық-рухани өмірде атқаратын қызметтерінен тікелей туындайды. Әдеби сын жанрларын анықтау оның осындай сан сипаты табиғатына тікелей байланысты».

Сыншы ғалым Дандай Ысқақұлы сын жанрларының теориялық тұрғыдан арнаулы зерттеу обиектісі болмай келе жатқанын атай отырып, оны жіктеуде қалам тартқан зерттеушілер жайлы сөз ете келе өз ойын былайша жалғастырады: «Ал қазақ әдеби сынның жанрлық сипаттары XIX ғасырдың бірінші жартысында шыға бастаған «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде айқын көрініс тапты. Онда әр мезгілде жарияланған мақалаларда жанрлық белгілер саралана түсті»- дей келе өз ойын сыншы былай толғайды: «қазақ топырағында көркем әдебиет жайлы ой- пікірлердің өмір сүретін, көрініс табатын орта баспа сөздің дамуымен бірге сын жанрлары да қалыптасып, жетіле түсті. Қазір қазақ әдеби сынының барлық жанрлары дерлік қалыптасқан, жанрлық мол мүмкіндік-терді толық пайдалануға жағдайлары бар деуге болады. Әдеби сынның жанрлық жүйесін айқындау оның сан сипаты табиғатынан туындайды. Сол себепті де оған бір ғана әдеби, не публицистикалық принциппен, өлшеммен келуге болмайды, сынның жанрлаын анықтағанда, оның көркемдік сипаты әдеби пренсипті қажет етсе, публицистикалық табиғаты публицистикалық, ғылмилығы ғылми өлшемдерді қолдануға міндеттейді. Осы тұрғыдан сын жанрларын алдымен әдеби, публицистикалық, философиялық деп жіктеуге болады, сынның көркем жанрлары әдебиеттің тегі (рот), түрі (вид), жағынан эссе, пародия, эпиграмма, памфлет, т.б. болып бөлінеді. Сын жанрларының іштей шартты түрде қара сөзбен (рецензия, шолу, эссе, шығармашылық портрет, т.б.) және өлең сөзбен (эпиграмма, пародия) жазылған деп бөлуге болады. Публицистикалық жанрға әдеби хабар, аннотация, рецензия, мақала, шолу, шығармашылық портрет, әдеби фельетон, әдеби очерк, әдеби есеп т.б. жатады. Бұларды тағы да хабар (әдеби хабар, аннотация), талдау (рецензия, мақала, шолу, шығармашылық портрет), әдеби публицистикалық (әдеби фельетон, әдеби памфлет, әдеби очерк, т.б) жанрлары деп жіктеуге болады. Бүгінгі әдебиет жайлы жазылған көлемді ғылыми еңбекті «монография» деп атайды». Сын жанрларын шартты түрде осылай жіктеген Д. Ысқақұлы енді осылардың басқа жанр-ларды айқындайтын жалпы белгілері жайлы: «Әдеби сынның жанрларын ажыратуда оның қандай стилмен жазылғандығы, қандай көркемдік құралдарды, әдістерді пайдаланғандығы көмектеседі», –деп түйіндейді.

Жоғарғы пайымдаулардан сырт осы еңбектегі ғалымның мына бір пікіріне айрықша назар аудара кеткенді жөн санадық. «Әдебиет-өмір айнасы» десек, сын әдебиеттің айнасы. Әдебиеттің қандай күйде екенін оқырман оның сыны арқылы көре алады. Ал, әдеби сын дегеніміз қазіргі әдеби өмірде танымдық, тәрбиелік қызметтер атқаратын, ол туралы дәуір талабы тұрғысынан пікір білдіріп, жетістіктерін үгіттеп, насихаттап, кемшіліктеріне қарсы күресетін әдеби - ғылми - публицистикалық шығармашылықтың ерекше түрі». Бұл пікір ғалымның өзіндік көзқарасын айқындайды. Себебі, осы бір «Әдеби сын дегеніміз не?» деген мәселенің төңірегіндегі айтыс - тартыстар бағзыдан басталып, бүгінге дейін созылып келеді. Орыс әдебиетінің атасына саналар А.С.Пушкин «сын-өнер мен әдебиет туындыларындағы сұлулық пен кемшіліктерді ашып отыратын ғылым» десе, сынның пайғамбары

іспетті Белинский «күдігі көп, күмәні мол сынды» ғылымға жатқызуға қарсы шығады. Ал, орыстың кеше ғана дүниеден озған сын табиғатының білгірі А.Бочаров «сын-журналистика» деген кесімді пікір айтқан екен. Әдебиеттану саласындағы қазіргі қазақ білімпаздары (Тұрсінбек Кәкішев, Серік Қирабаев, Шерияздан Елеукенов, т.б.) «әдеби сын-көркем әдебиеттің бір саласы» деп біледі. Осылардың бәрін салғастыра қарастырған ғалым Дандай Ысқақұлының жоғарғы тұжырымы-сан түрлі көзқарастар қайшылығын салмақтай отырып, «тоқсан толғап, бір ойлап» шешімін тапқан түйінді пікір. Сондықтан да, осындай толғамды ой - пікірлермен ерекшеленетін «сын өнері» -әдбиеттану ғылымында сынның теориялық мәселелерін тұңғыш рет жан - жақты зерттеп, жүйелеген бірден - бір еңбек деген қортынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Ысқақұлы Д. Сын өнері. – Алматы: «Қазақпарат» басп., 2001. – 250 б.*
2 *Ысқақұлы Д. Қазақ елі, бір ауыз сөзім саған. – Алматы, 2004. – 240 б.*
3 *Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы. – Алматы, 1995. – 180 б.*
4 *Лихачёв Д. С. Избранные работы: В 3-х т. – Л., 1987. – 180 с.*

Аннотация

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ КРИТИЧЕСКОГО ИСКУССТВА

[1]Искакулы К.

[1]Иле педагогический университет, КНР

Автор статьи раскрывает ценные стороны казахской литературы, акцентируя внимание на воспитательных моментах. Как известно, литература обладает сильным нравственным воздействием на личность. Ценным является то, что в статье показывается разносторонняя деятельность М.Жумабаева, Ж.Аймаутова и др. не только как педагогов, но и великолепных литераторов, описываются взгляды известного критика Дандай Ысқақұлы. В статье проявляется особый интерес автора к критической литературе.

Как известно, объектом литературы является жизнь. В тоже время цель литературной критики состоит в том, чтобы делать анализ тех явлений, которые происходят повсеместно на арене литературной жизни: новые информации, достижения и другие развивающие аспекты. Именно литературная критика является достаточно сложной отраслью искусства. Сложность критической литературы заключается и в том, что обращается к разным жанрам: публицистике, социологии, культуре, науке. Автор статьи, описывая разнонаправленную деятельность критической литературе говорит о ее достижениях, обращаясь к плеяде известных литераторов и мыслителей.

Ключевые слова: казахская литература, личность, критическая литература, эстетические ценности, методологические проблемы.

Abstract

FOUNDATER IN THE CRITICAL ART

Iskakuly S.[1]

[1]Ile pedagogical university

The author reveals valuable aspects of Kazakh literature, focusing on the educational aspects. As you know, literature has the strong moral impacts on identity. Valuable is that in the article versatile activities of M. Zhumabayev, Zh. Aymautov, etc. not only as famous pedagogies, but also great writers, and describes the views of the critic Dandy Yskakuly.

As you know, the subject of literature is considered the life. At the same time, the purpose of literary criticism is to analyze the phenomena that occur throughout the arena of literary life: new information, achievements and other developmental aspects. What literary criticism is a difficult branch of art. The complexity of the critical literature lies in the fact that drawn to different genres: journalism, sociology, culture, science. The author of the article, describing different activities of critical literature says about its achievements, referring to the galaxy of famous writers and thinkers.

Key words: Kazakh literature, identity, critical literature, aesthetic values, and methodological problems.

МРНТИ 17.09.91

Эфендиева Г.Х.[1]
[1]Азербайджанский Государственный педагогический университет, г. Баку, Азербайджан[1]

ИСТОЧНИКИ «КРЫЛАТЫХ ВЫРАЖЕНИЙ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В.СКОТТА

Аннотация

Указание источника «крылатых выражений» настраивает реципиента на принятие когнитивной информации, считая ее объективной. Исторический сюжет романов писателя делает необходимым установление источников этих выражений, которые в творчестве писателя играют существенную роль.

В статье отличаются фольклорные, исторические, библейские, художественные и другие источники происхождения этих выражений. Автор объектом своего исследования избрал творческое наследие известного европейского писателя Вальтера Скотта. Как известно, Вальтер Скот является великим писателем мировой литературы, историком по специальности, который в своих произведениях постарался описать древние эпохи истории своего народа, возобновить его память. Вальтер Скотт по праву, считается одним из «отцов» Европейского исторического романа. В своих произведениях поднимая историческую тематику, писатель затрагивает и проблему человеческих отношений, человеческой психологии.

В статье на обширном материале творческого наследия Вальтера Скотта изучаются проблемы обращения к «крылатым выражениям» и их целенаправленное использование писателем.

Ключевые слова: Библия, Вальтер Скотт, исторический, фольклор, крылатые выражения.

Творчество одного из великих европейских писателей XIX века, В.Скотта связно с историей своего народа. Интерес к средневековым древностям, желание вернуть своему народу прежнее политическое значение, превратить войну между кельтскими или Гельскими племенами и англосаксами в содружество, необходимость поближе познакомить Англию-притеснительницу с шотландским народом, с историей полных трагических и героических событий, с её добрыми и отзывчивыми гражданами побудила В. Скотта обратиться к художественному творчеству. Задача художника требовала детальных описаний, множества образов и диалогов.

Обратившись к жанру исторического романа в период бурных событий в европейской истории, когда 1789 году во Франции совершилась революция, ломались старые формы государства и утверждались, новые экономические отношения он дал свою оценку этим событиям.

Национальный характер шотландцев, а именно гордость, воинственность, мудрость и высокая нравственность стали объектом его повествований. Задача автора состояла в более точном и конкретном описании этого народа, в глубоком проникновении в психологию и образ мышления соотнеся с исторической обстановкой эпохи. Исторический роман по мнению Скотта, должен воспроизводить историю полнее, чем научно-историческое исследование, потому что сухую археологию он должен заполнить психологическим содержанием, страстями и «мнениями» создающими историю людей - отдельных личностей так же, как и большого людского потока [1, 39].

Реальный исторические персонажи, как, например, Людовик XI в «Уэверли» и Карл Смелый в «Квентине Дорварде», Король Иаков в «Приключениях Найджела», Ричард Львиное Сердце в «Талисмане» и др. –характеризируют политическое действие романов.

С появлением романов В. Скотта развлекательный, «легкомысленный» жанр романа, как впрочем и Филдинг, Руссо и Гете, расширил свои границы включив в него судьбы государств и народов, историческую и политическую проблематику.

Для достижения своей художественной задачи В.Скотт использовал не только исторические документы, но и фольклор, знатоком которого его считали не только на родине, но и за рубежом. В произведениях Вальтера Скота также можно увидеть огромное количество фразеологических единиц: «Литературные источники ФЕ в английском языке встречаются в творчестве таких писателей, как Джеффри Чосер, Джон Мильтон, Джонатан Свифт, Александр Поп, Чарльз Диккенс и Вальтер Скот» [2, 17].

Синтез художественного вымысла и истории стремление найти такие средства языка, которые бы соответствовали искреннему выражению непосредственных человеческих чувств, способствовали использованию «крылатых фраз».

Обилие цитат от знаменитых философов, библейские изречения, эпиграфы к каждой главе, а также крылатые слова и выражения, использованные во всех произведениях, говорит об эрудиции автора. Яркие, эмоционально насыщенные, часто с ярко выраженной национальной окраской «крылатые выражения» дают возможность наиболее полно охарактеризовать образ персонажа.

Уимбл Уил [3, 72] образ сельского джентльмена, созданный английским писателем Джозефом Аддисоном в его журнале «Зритель» (1672-1719)

Ради церкви я наслаждением бы отправился к американцам на плантации [3, 108]. Заключенных тогда отправляли на принудительные работы в Америку.

Где ставший теперь повсеместно картофель был еще неизвестен [3, 115]. Картофель был привезен из Америки сначала испанцамии в 1580, затем англичанами.

Под каждой гиперборейской фигурой [3, 118] гиперборейцами в греческой мифологии назывался народ, живший на самом дальнем севере, «по ту сторону северного ветра». В данном случае речь идет о медведе как северном животном.

Нельзя с уверенностью сказать, к какому клану он принадлежит – уидл или куибл… В подлиннике игра слов:wheedle - подольщаться выманивать и - quible играть словами, уклоняться от прямого ответа. Смысл в том, что управляющий обладает «Талантами юриста»

Как будто все земли этих дворян можно было бы поместить в овечью шкуру - Игра слов: Sheep's skin овечья шкура, sheepskin - пергамент. Второй смысл: они владеют землями только на бумаге.

Мы знаем, что в средние века на территории Англии существовало трехязычие: на латыни говорило духовенство, официальным был- французский, коренное же население говорило на англо-саксонском, претерпевшем после норманнского завоевания значительные изменения. Источником «крылатых выражений» для В.Скотта несомненно можно считать героический эпос, баллады и народные песни Шотландии, знакомые ему с детства.

Цирцея (или Кирка) - в древнегреческом эпосе волшебница, обратившая в свиней спутников Одиссея [3, 59].

Осужден на роль второго брата [3, 72] –По законом Англии родовые поместья и титул переходят полнстью к старшему сыну. Второй должен сам позаботится о себе, как и другие братья.

Буцефал – имя коня Александра Македонского. Здесь в переносом смысле боевой конь

Сивилла – прорецательница у римлян [3,113]

Минерва [3, 115] – римская богиня, покровительница ремесел и искусств, соответствует греческой Афине.

Маленький джентльмен в черном бархате [3, 140] – имеется в виду крот.

Лапифы-в древнегреческой мифологии горное племя, родственное кентаврам [3, 142].

Либер - древне итальянское божество винограда и хмельного веселья, соответствующее греческому Дионису.

Дананды – в греческой мифологии пятьдесят дочерей аргосского царя Даная. За убийство своих мужей они были осуждены в подземном царстве наполнять вечно водой бочку без дна.

Василиск [3, 472] - мифическая змея, одним своим взглядом убивающая людей и животных.

Пиры женихов Пенелопы [3, 215]

Претенденты па руку жены Одиссея Пенелопы пировали во время его многолетнего отсутствия и вынуждали ее вступить в брак (Гомер «Одиссея»)

Это Парнас нашей Флоры… А этот –ручей ее Геликон [3, 234]. Парнас и Геликон горные вершины в Греции, где, согласно древнегреческой мифологии, жили музы.

Бесцветнейших жителей Аркадии 235-жители древной Аркадии (Пелопоннес) пользовались репутацией патриархального народа. Авторы идиллий изображали их неиспорченными детьми природы.

Например:the fabulous Dragon of Wantley [6, 25], Intractable as Odin himself could have been (6,42), hereward, a renowned champion of the Heptarchy (4,43), like that of Goliath the Philistine [6, 129].

Высокая церковь [3, 73] английская, государственная протестантская церковь в Англии.

*Подобно Исаву, продал свои права первородства за чечевичную похлебку [*3, 589]. Библейская легенда рассказывает, что Иаков, младший мучил своего старшего брата Исава, выманил у него права первородства за чечевичную по хлебку.

Как говорится в писании о кротком царе Давиде [3, 531]. Давид, согласно библейской легенде, подвергался преследованию со стороны царя Саула.

В пословицах использованных в произведениях также мы наблюдаем фольклорную тематику. Прежде, чем прыгать в темноте, осмотрись внимательней [6, 270]. Лучше умереть как человек чем жить как рабы [6, 270].

«Доброе вино оказываю доброе действие» цитата из поэмы Роберта Саути, обращающий в христианство мексиканских ацтеков.

Удар за удар, как сказал черту конан - поговорка из ирландских баллад о Файене, где шут конан ответил самому дьяволу оплеухой-оплеуху.

Кой черт, понес его на эту галеру [3, 473]. Пословица из комедии Мальера «Проделки Скапена».

Перенести на любого преступника привилегию духовенства 316-Духовные лица в Англии, независимо от совершенного преступления, не подлежали смертной казни.

Обноски великой блудницы, восседающей на семи холмах и пьющей из чаши омерзения [3, 336] то есть римской католической церкви Рим расположен на семи холмах.

Она пошла на сделки с богомерзким Аханом [3, 337]. Ахан-библейский персонаж, побитый камнями и сожженный со всей его семьей за нарушение религиозного запрета или эти пословицы создаёт сам В.Скотт. Например:

Норманские пилы на наших дубах
Норманское иго на наших плечах
Норманские ложки в английской каше,
Норманны правят родиной нашей.
Пока все четыре не сбросим долой,
Не будет веселья в стране родной.

Если влияние народного творчества на В. Скотта проявлялось ярко, эмоционально, то следующим источником столь заметным и значительным сказались библейские изречения, которыми изобилуют его произведения. Например: ибо мудрость помогла Даниилу [6, 416], sab atticum, inter res sacroc [6, 317], verbum Domini projecerunt, et sapientia est nulla in eis propterea dabo mulieres eorum exteris…., et thesaurus eorum noeredibus alienis [6, 364].

После библеизмов наиболее цитируемым В.Скоттом был В. Шекспир. Почти во всех его 28 романах, а также в повестях и рассказах он использует цитаты из произведенный В.Шекспира. Только в романе «Айвенго» к одиннадцати главам он цитирует в качестве эпиграфа произведения Шекспира.

Это цитаты из таких произведений, как «Генрих IV» [4, 16], «Виндзорские насмешницы» [4, 25], «Венецианский купец» [6, 27, 73, 83, 48], «Два веронца» [4, 177, 258], «Кориолан» [6, 387], «Король Иоанн» [4, 403], «Ричард II» [6, 453].

Лучше всего объясняют мое желание оставаться неузнанным слова Шейлока: Мне так хотелось. (цитата из Шекспира «Венецианский купец акт IV») [3, 58].

Столь же неуязвим для критика, как дух отца Гамлета для Алебарды Марцелла (I акт «Гамлет») [3, 59].

Пережевыват жвачку сладостно-горьких слез («Как вам угодно» акт IV)

С несколько фальстафовской логикой (Генрих г II)

Подобно сэру Тоби Бэлгу похлеще бы отделал своего противника («Двенадцатея ночь» акт IV) [3, 441].

Музыка «обручена с бессмертными стихами» (сонет «Вбомленный пилигрим») [3, 156].

«*…иды марта еще не прошли* (3,496)» цитата из трагедии «Юлий Цезарь». Прорицатель предупредил царя, что роковым днем для него является «иды марта», в древнеримском календаре соответствующее 15 марта. Утром того дня Цезарь напомнил прорицателю о его предсказании и услышал в ответ: «Иды марта еще не прошли: В тот же день Цезарь был убит.

«Но таково мое призванье, Галь… » [3, 516] («Генрих» IV ч I, акт I ч 2)

Поиски серьезной тематики и исторической точности требовали использование исторических документов, памятников, обычаев, костюмов. Так и появлялись исторические «крылатые выражения» - the fate of William Rufus, The Earl of Salisbury, the forests of Needwood and Charnwood must rear good archers noble Athelstane-descended of Harold’s blood [4, 227].

Немало «крылатых выражений» в произведениях и из античной культуры таких авторов, как Маркс Туллий Цицерон, Гораций, Тацит Корнелий, Гомер и другие. Немало «крылатых выражений» в произведениях и от других английских писателей, например: Э.Спенсера, Т.Уайт, Филдинга, К.Марло. Источником «крылатых выражений» служат, в частности песни порой самого В.Скотта, затем его баллады, а также баллады его любимого поэта Роберта Бернса.

Баллады эпического характера В.Скотта «Замок Кэдью» (Cadyew Castle) с исторически реальной фольклорно-этнографической фактурой отличная от условно-декоративного, фантастически-таинственного содержания произведений столь популярных в этот период, также цитируется самим авторам. Его баллады «Гленфилас, или плач над лордом Рональдом» (Glenfinlas or Lord Ronald’s Coronach), «Иванов вечер»(The Eve of Saint John), «Серый брат» (The Gray Brother).

Литературные баллады также явились источником «крылатых выражений», где чувствуется «мироощущение» как конденсация человеческого переживания в его остро ощутимой исторической конкретности. Обнаружились и ее живые связи с психологией шотландца и пограничника, с укладом жизни и судьбой народа [4, 93].

«Крылатые единицы» во всех языках представляют наиболее активную часть фразеологии. В английском языке «крылатые выражения» не стали объектом специального описания, ибо они включаются в различные словари популярных изречений, афоризмов, фраз, аллюзий, идиом и цитат из произведений популярных авторов (Farkas 2002, Siefring 2004, Partridge, Manser 2007 и др).

Крылатые выражения с английского языка в русский, а затем и в азербайджанский вошли и используются порой без излишних объяснений. Однако ни одна популярная цитата русского или азербайджанского происхождения не вошли в английский язык. Об этом пишут и авторы

Заключение. Обобщая все вышесказанное об использовании крылатых выражений в письменной литературе, основываясь на примеры приведенные из творческого наследия великого писателя мировой литературы Вальтера Скотта, можно сказать, что источниками «крылатых фраз» в произведениях стали: фольклорные произведения, исторические произведения, произведения античной литературы, библеизмы, шекспиризмы, художественные произведения других авторов.

Список использованной литературы:

1. *The Letter of Sir Walter Skott. Editor H.J.C.Grierson. – 12 vol. 1932. – 402 p.*
2. *Андабаева Д.А., Авакова Р.А. Языковая картина мира через призму турецких и английских фразеологизмов // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. Серия филологическая. – № 4 (54). – 2015. – 15-19*
3. *Вальтер Скотт. Уэверли. Перевод с английского И.Лихачева. – Москва, 1960. – 638 с.*
4. *Займовский С.Г* Крылатое слово. *Справочник цитаты и афоризма. – М.-Л.: Государственное изд-во, 1930. – 492 с.*

Аңдатпа

В.СКОТТ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРДІҢ» ШЫҒУ КӨЗДЕРІ

Эфендиева Г.Х.[1]

[1]*Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті*

Когнитивтік тұрғыдан ақпарат алуға нұсқайтын қанатты сөздер нақты объект болып табылады. Жазушы романдарының тарихи сюжеттік желісінде осы сөздер басты рөл атқарады.

Мақалада фольклорлық, тарихилық, библиялық, көркемдік жағынан қанатты сөздердің шығу тегі жан-жақты талданады. Автор зерттеудің объектісі ретінде европалық жазушы Вальтер Скотты негізге алады. Вальтер Скотт әлем әдебиетіндегі әйгілі жазушы, өз туындыларында халқының тарихын жазған үлкен тарихшы ғалым. Вальтер Скотт Европада тарихи романдардың «атасы». Шығармаларын тарихи тақырыпта жаза отырып, адамдар арасындағы қарым-қатынас пен адам психологиясын да қамтиды.

Мақалада Вальтер Скотт шығармаларындағы «қанатты сөздер» кеңінен талданады.

Түйінді сөздер: Библия, Вальтер Скотт, тарихи, фольклор, қанатты сөздер.

Abstract

THE SOURCES OF THE “WINGED PHRASES” IN THE WORKS OF SIR WALTER SCOTT

Efendiyeva G.K.[1]

[1]*Azerbaijan State Pedagogical University*

The sources of the “winged phrases” used by Walter Scott gives opportunity to the recipient to accept the cognitive information as objective. Historical background of the author’s novels demands to determine the sources of the phrases so important in the creativity of Walter Scott. Folklore, historical, Bible, literature works are shown as the sources of the phrases in the article.

The author chose the creative heritage of the famous European writer Walter Scott as the object of his research. As you know, Walter Scott is a great writer of world literature, a historian by profession, who in his works tried to describe the ancient epochs of the history of his people, to resume his memory. Walter Scott by right, is considered one of the "fathers" of the European historical novel. In his works, raising the historical subject, the writer also touches upon the problem of human relations, human psychology.

In the article on the extensive material of the creative heritage of Walter Scott, the problems of addressing the "winged expressions" and their purposeful use by the writer are studied.

Key words: Bible, Walter Scott, historical, folklore, winged phrases.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

МРНТИ 16.31.51

Абдрахманова Т.М.[1], Капышева Г.К.[1]
[1]*Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова*

ОБУЧЕНИЕ ПОЛИЯЗЫЧИЮ В ВУЗЕ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы становления и развития полиязычного образования, механизм подготовки полиязычных кадров. Отмечено, что существуют трудности психологического и лингво-педагогического характера, связанные с индивидуальными особенностями субъектов образовательного процесса. Авторы рассматривают полиязычное образование как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Угроза социальной нестабильности, возникающая в любом государстве из-за неподготовленности молодого поколения к жизни в условиях поликультурной среды, послужила во многих случаях стимулом к тому, чтобы возвести полиязычное образование в ранг государственной политики.

Современные исследования показывают, что распространение многоязычия в мире – закономерный процесс, обусловленный коренными изменениями в экономике, политике, культуре и образовании. Целенаправленное, системное осмысление феномена многоязычного образования началось относительно недавно, если не считать поиски эффективных методов преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: полиязычие, образование, полиязычные кадры, триединство язков, эффективные методы, стратегия развития.

Знания можно и нужно получать не только из отечественных источников, но и использовать опыт ведущих зарубежных специалистов. Отсюда вытекает главный вопрос – умение владеть иностранными языками для получения данных знаний. Перед современной высшей школой стоит главная задача соединить лучшие традиции казахстанского образования с требованиями международных стандартов. Данная задача выполнима при условии повышения уровня языковой подготовки студентов, воспитания у них лингвистического сознания.

Реализуемый в стране проект «Триединство языков» предусматривает развитие казахского как государственного языка, русского – для межгосударственного общения, английского - для успешной интеграции в мировое образовательное пространство. Пути решения этих вопросов были обозначены на состоявшемся республиканском совещании «Полиязычное образование в Республике Казахстан: стратегия развития». По словам министра образования и науки РК Бакытжана Жумагулова, «основные тенденции для реального трехъязычия уже сложились. Зная эти языки, наши специалисты станут еще более конкурентоспособными и в мире, и в нашей стране».

Априори, что процветание общества зависит и от культуры слова. И действительно, подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова) – главная проблема высшего образования сегодня.

Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности.

По мнению Президента Н.Назарбаева "...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство… Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности" [1].

Изучение нескольких языков является важным фактором в развитии наших умственных способностей. Согласно новым исследованиям, люди, владеющие иностранным языком, лучше справляются с интеллектуальными задачами, чем те, кто говорит лишь на родном языке. Элен Бэйлсток, психолог из Университета Йорк в Торонто полагает, что люди, разговаривающие на двух языках в отличие от людей, владеющих только одним языком, лучше расставляют приоритеты и справляются лучше со многими задачами. Билингвизм имеет познавательные преимущества и поддерживает деятельность мозга, особенно ту часть мозга, которая отвечает за контролью исполнения. В результате своего исследования ученая пришла к выводу о том, что переключение с одного языка на другой стимулирует работу мозга таким образом, что он создает дополнительный познавательный резерв [2].

Знание более чем одного языка улучшает работу мозга, подтвердили ученые из США. Двуязычные люди гораздо лучше фокусируются на важной информации и игнорируют не относящиеся к делу данные, в связи с чем показывают более высокие результаты в тестах на интеллектуальные способности. К примеру, те, кто знает дополнительные языки, кроме родного, эффективнее расставляют приоритеты и могут успешно работать над более чем одним проектом одновременно.

«Основным когнитивным преимуществом двуязычных людей является способность заниматься несколькими делами одновременно», – объясняют исследователи. Необходимость переключаться между двумя языками позволяет двуязычным людям постоянно упражнять свой мозг таким образом, как это не доводится делать тем, кто говорит лишь на одном языке.

Результаты этого исследования противоречат сложившемуся мнению о том, что двуязычие негативно влияет на умственное развитие детей. «Считается, что двуязычие путает детей, а необходимость говорить на двух или более языках приводит к тому, что человек не говорит правильно ни на одном из них. Мы же уверены в том, что двуязычие полезно для интеллектуального развития», - утверждают ученые, представившие свои выводы на ежегодной конференции Американской Ассоциации Развития Науки в Вашингтоне [2].

Наш мозг, по сути, это мощнейший компьютер, вычислительная мощность которого составляет от 1013 до 1016 операций в секунду, а во время беременности количество нервных импульсов у женщины возрастает до 250 000 в минуту. Скорость сигналов мозга нервной системе достигает 288 километров в час. За одну секунду в головном мозге происходит до 100 000 различных химических реакций. За генерацию и передачу нервных импульсов в нашем мозге отвечает почти 100 миллиардов нейронов, каждый из которых связан с 10 000 своих "коллег" [3].

Автор «Что влияет на работу мозга?» считает, что «дополнительный прилив крови к головному мозгу во время усиленной его работы способствует оздоровлению мозга, предотвращает развитие таких заболеваний, как синдром Альцгеймера. Поэтому освоение новых видов деятельности, изучение иностранных языков и даже просто общение с людьми, которые превышают нас по интеллекту, благотворно влияет на состояние нашего мозга и помогает сохранить ясность ума даже в самом преклонном возрасте» [3].

Заставляя наш мозг работать и используя весь его потенциал, можно добиться больших результатов, например, самый обычный человек может добиться невероятно высоких показателей в работе своего мозга, ведь его, как и мышцы, можно тренировать. Известный археолог Шлиман путем долгих тренировок выработал методику освоения любого иностранного языка за 6-8 недель. Неудивительно, что он знал 60 языков. Впрочем, это не так уж и много - наш современник, российский фотохудожник, график, поэт, научный сотрудник Института Вирусологии Вилли Мельников освоил и вовсе 104 языка. Так что можно сказать, что ресурсы человеческого мозга просто неисчерпаемы, важно только уметь пользоваться ими [3].

Впрочем, было бы ошибкой полагать, что человек использует только часть своего мозга. Ученые доказали, что в мыслительном процессе задействованы все активные клетки мозга, потому что думать только какой-то частью мозга человек не может. Другое дело, что количество активных клеток у всех разное, а зависит оно как раз от активности умственной деятельности - чем интенсивнее идет работа мозга, тем больше активных клеток сохраняется у человека [3].

Но что еще более удивительно, активная мозговая деятельность приводит к оздоровлению всего организма. Многочисленные исследования показали, что люди интеллектуального труда реже болеют, и смертность среди них в четыре раза меньше, чем у тех, кто лишен постоянной мыслительной нагрузки. Так что активная работа мозга - залог здоровья и долголетия [3].

Подобные умозаключения сделали и финские ученые, которые уверены, что скорость старения зависит от того, сколько языков знает человек. В процессе изучения речи чужой страны, происходит приостановка процесса ухудшения памяти, а также помутнения рассудка. По словам специалистов, высокий лингвистический интеллект существенно замедляет некоторые из возрастных изменений.

Кстати, ученые из других стран согласны со своими коллегами из Финляндии. Проведенные изыскания показали, что люди, которые говорят на нескольких иностранных языках, проще справляются с процессами довольно сложных размышлений. А это, в свою очередь, помогает головному мозгу дольше сохранять молодость.

Например, исследователи смогли доказать, что людям, у которых лингвистический интеллект развит очень хорошо, быстрее и проще решают внезапно возникшие проблемы. Кроме того, мультилингвизм способствует приобретению новых навыков, а также запоминанию информации, которая поступает в мозг каждый день. Еще одним немаловажным моментом является то, что знание нескольких иностранных языков оказывает влияние на творческий потенциал, который «заставляет» человека применять нестандартные решения к разным ситуациям в его жизни [4]. Необходимость знания иностранных языков требует правильного подхода к их обучению. Уже доказано, что раннее изучение иностранных языков не только ускоряет процесс формирования иноязычной коммуникативной компетенции, но также положительно влияет на общее развитие ребенка. Следует отметить, что под ранним обучением иностранного языка понимается обучение, осуществляемое на основе интуитивно-практического подхода в период с момента рождения ребенка до его обучения в школе.

Обладая высокой пластичностью функций мозга и психики, дети имеют большие потенциальные возможности развития, реализация которых зависит от воспитания и обучения окружающих взрослых. Поэтому, их необходимо начинать развивать в самых разных направлениях с первых дней жизни.

В институте в Филадельфии (США) под руководством известного в Штатах врача Гленна Домана доказали, что самое эффективное обучение происходит в период роста мозга. Поэтому научить чему-либо маленьких детей, намного легче. А способность овладения речью наследуется ребенком с момента рождения и проявляется уже с первых лет жизни. Ребенок мог бы заговорить сразу на нескольких языках, если бы воспитывающие его люди, образовали для него (искусственно или естественно) разные языковые среды. Потом детям постарше становится труднее овладеть иностранными языками. Дело в том, что к шести годам ребенок свободно владеет речью на родном языке, беспрепятственно общается с окружающими его людьми, а уникальные свойства, присущие механизму способности заговорить, застывают, так как они уже обеспечили жизнеспособность организма в среде и их назначение для организма исчерпано. И усвоение иностранного языка происходит в процессе целеустремлённого обучения больше на основе действия таких функций как память, мышление, воля.

Кроме того, замечено что, ребенок, который рано научился какой-либо деятельности (в том числе и рано начал изучать иностранный язык), если продолжает эти занятия, любит учиться, легко занимается сам и никогда не мучается от безделья и скуки. Так у ребенка формируется положительная учебная мотивация [5].

В результате проведенного нами исследования в университете было выявлено, что из ста студентов, владеющих двумя и более языками, более чем у 70 успеваемость в учебе очень хорошая, тогда как у студентов-одноязыковых, т.е. владеющих только одним языком, успеваемость ниже.

Таким образом, изучение нескольких иностранных языков имеет не только общественное значение, но и способствует развитию умственных способностей изучающего. «Активная мозговая деятельность приводит к оздоровлению всего организма. Многочисленные исследования показали, что люди интеллектуального труда реже болеют, и смертность среди них в четыре раза меньше, чем у тех, кто лишен постоянной мыслительной нагрузки. Так что активная работа мозга - залог здоровья и долголетия» [3].

Система высшего образования является на сегодняшний день одним из главных ступеней реализации программы полиязычия. Именно в вузе формируются основные ценности и жизненные принципы молодых людей.

Вуз способен предоставить студенту благоприятную среду, обеспечивающую гармоничное сочетание развития гуманистических общечеловеческих качеств личности с возможностью полной реализации его национально-культурных, этнических потребностей.

В современном образовании необходимо многое поменять, так как изменились условия существования в современном мире, в связи с чем перед специалистами встают новые более сложные задачи – задачи интеграции в мировое образовательное пространство. Для реализации данных задач преподаватель вуза должен использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию социально-активной личности.

Несомненно, основой формирования поликультурной личности является полиязычие. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Система принципов обучения в системе полиязычия: казахский язык – русский язык – английский язык. Согласно законодательству об образовании в РК 2007 года все организации образования, независимо от форм собственности, должны обеспечить знания обучающимися казахского языка как государственного, а также изучения русского языка и одного из иностранных языков в соответствии с государственным общеобязательным стандартом соответствующего уровня образования.

В Восточно-Казахстанском государственном университете имени С.Аманжолова преподавателями языковых кафедр проводится системное многоуровневое обучение казахскому, русскому и иностранному языкам, направленное на приобретение студентами межкультурной коммуникативной компетенции, умения соотносить языковые средства с конкретными сферами, ситуациями, условиями и задачами общения.

«Интегративная социальная наука нового тысячелетия исследует способы, закономерности, последствия, взаимодействия народов, культур, языков, индивидов, осуществляемого через посредство языка. Такая роль языка дает основание говорить об особой его функции – функции социального контакта, которую Эдуард Сепир ставил выше коммуникативной» [7;66].

Наряду с практической целью – обучением общению, языковое обучение в вузе ставит образовательные и воспитательные цели. Достижение образовательных целей означает расширение кругозора студентов, повышение уровня их общей культуры и образования, а также культуры мышления, общения и речи. Реализация воспитательного потенциала языкового обучения проявляется в готовности студентов как будущих специалистов содействовать налаживанию межкультурных и научных связей, представлять свой вуз, страну на международных конференциях и симпозиумах, относиться с уважением к духовным ценностям других стран и народов.

С этой целью на базе языковых кафедр проводится ряд мероприятий, направленных как на развитие и совершенствование языковой подготовки, так и воспитание компетентного коммуникабельного, толерантного специалиста:

Клуб английского языка в рамках реализации полиязычного обучения, который включает в себя следующие виды деятельности:

- языковая подготовка по уровням A1, A2, B1, B2;
- курс «Бизнес-переписка» (деловое общение);
- тематические занятия с просмотром видеоматериала;
- дискуссионный клуб (межкультурная коммуникация);
- семинар «Научное письмо»;
- неделя английского языка.

Бесспорно, использование преподавателями инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, учебные дискуссии, создание проблемных ситуаций и др.), методов формирования долга и ответственности в обучении (поощрение, одобрение, порицание и др.); внедрение в образовательный процесс преподавателями и студентами новых технологий (презентаций учебного материала, электронных пособий, аудио- и видеоматериалов и пр.), активизируют процесс языкового обучения и способствуют эффективности усвоения казахского, русского и иностранных языков.

Полиязычие в техническом вузе предполагает интеграцию языковых дисциплин в специальные технические предметы, необходимо обучить студентов говорению на иностранных языках по своим предметным темам. Это требует и от преподавателя огромных усилий, дополнительной подготовки.

Специалист, владеющий иностранными языками, своим родным и русским языком – вот цель полиязычного образования в вузе.

Таким образом, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование.

Список использованной литературы:

1 Лезина В.В. развитие поликультурного образования в Республике Казахстан [электронный ресурс]. – URL: http://www.rae.ru/snt/?section=content&op=show_article&article_id=4614 (дата обращения: 02.02.2017).

2 Глухов В., Ковшиков В. Психолингвистика. Теория речевой деятельности ***[****электронный ресурс****]. – URL:*** *- www.e-reading-lib.org/book.php?book=103649* (1.03.2013)

3 Being bilingual may delay Alzheimer's and boost brain powerResearch suggests that bilingual people. [электронный ресурс]. – URL:- http://www.guardian.co.uk/science/2011/feb/18/bilingual-alzheimers-brain-power-multitasking (дата обращения: 02.02.2017)

4 Воронцова Е. [электронный ресурс]. – URL: - http://www.vrach.uz/54485-chto-vliyaet-na-rabotu-mozga.html (дата обращения: 02.02.2017)

5 Юрченко Г. [электронный ресурс]. – URL: - http://newsmax.com.ua/9604/znanie-inostrannih-yazikov-polozhitelno.html (дата обращения: 02.02.2017).

6 Мкртычева Н.С., Тонкошнур П.С. Влияние изучения иностранных языков на развитие ребенка // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С. 439-441.

7 Шайбакова Д.Д. Предмет социально-языковой контактологии // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. – 2015. – №1(51). – 66 с.

Аңдатпа

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Абдрахманова Т.М.[1], Қапышева Г.Қ.[1],

[1]*С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемелекеттік университет*

Мақалада көптілдік кадрларын дайындау механизмі, көптілдік оқытуының ұйымдастыруы және дамуы туралы айтылады. Оқыту үрдісінің субъектілерінің жеке ерекшеліктерімен байланысты лингво педагогикалық және психологиялық қиындықтар пайда болатыны айтылды. Авторлар көптілдік оқытуды бір бірімен байланысқан әлемдегі жағдайларда жас өспірімді өмір сүруге дайындық ретінде бағалайды.

Кез келген мемлекетте көптілдік қоршаған ортадағы жағдайларда өмір сүруге дайын еместігінен әлеуметтік тұрақсыздықтар пайда болуы мүмкін. Осы жағдай көптілдік оқытуды мемлекеттік саясатына кіргізуіне әсерін тигізді.

Заманауи зерттеулерге сәйкес көптілдіктің тарауы заңдылық үрдісі болып табылады. Ол білім, мәдениет, саясат және экономикадағы өзгерістерімен байланысты. Нақты, жүйелі түрде көптілдік оқытуы тек жақында басталды, алайда шет тілдерін оқытуында тиімді әдістерді іздеу баяғыдан жүргізіліп жатыр.

Түйін сөздер: көптілдік, оқу, көптілдік кадрлар, үштілдік, тиімді әдістер, даму стратегиясы.

Abstract

MULTILANGUAGE STUDYING AT UNIVERSITIES

Abdrakhmanova T.[1], Kapysheva G.[1]

[1]*S.Amanzholov East-Kazakhstan state university*

This article is about the problems of formation and developing of Multilanguage education, mechanism of preparing of Multilanguage personnel. It is noted, that there are some difficulties connected with psychological and linguo-pedagogical type. The authors consider Multilanguage studying as an efficient tool of preparing of young generation for life in conditions of interconnected and interdependent world.

Threat of social instability, which appears in any country on account of unprepaaring of young generation to life in conditions of Multicultural environment, causes in many cases as stimulus for that to raise of Multilanguage education into the rank of state politics.

The modern researchers show that spread of Multilanguage in the world is a natural phenomenon, which is conditioned of native changes in economics, politics, culture and education.

Purposeful, systematical comprehension of phenomenon of Multilanguage education is started relative recently, if it isn’t considered the searches of efficient methods of teaching of foreign languages.

Key words: Multilanguage, education, multilanguage personnel, three languages, efficient methods, strategy of developing.

МРНТИ 16.31.51

A.A. Baibossynova[1]
[1] *M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan*

PECULIARITIES OF INTERACTIVE TEACHING AND LEARNING METHODS

Abstract

This article is devoted to the pecularities of interactive teaching and learning methods. Students learn through their participation in the attainment of knowledge by gathering information and processing it by solving problems and articulating what they have discovered. Each activity below provides students with opportunities to deepen their learning by applying concepts and articulating new knowledge and many of these activities also provide the instructor feedback about the students' learning.

The leader of the State N.A.Nazarbaev has determined quite high objectives for national education. In his Message "Building the Future Together" education and training in the XXI century are identified as the main priorities of state policy. Qualitative education should be the basis for industrialization and innovative development of Kazakhstan.

The main strategy of modern education should focus on the student's independent activity, the organization of self-learning environments and experimental and practical training, where students have a choice of actions and can use initiative—as well as flexible training programs where students can work in a comfortable rhythm. And also this article, include themes about the use of interactive methods of training, which encourage interest in the profession; promote the efficient acquisition of training material; form patterns of conduct; provide high motivation, strength, knowledge, team spirit and freedom of expression; and most importantly, contribute to the complex competences of future specialists. We will give an overview of the modern teaching methods that are most widespread in the scientific and methodological literature and have the potential to form the competences of future professionals. The training, case study, behavioural modelling, peer feedback, play project, metaphor game, storytelling, basket and action learning methods – and their potential in professional training – are briefly described.

Key words: peculiarity, teaching, methods, interactive, teaching method, interactive method, professional competence.

The first thing to realize about interactive teaching is that it is NOT something new or mysterious. If you are a teacher and you ask questions in class, assign and check homework, or hold class or group discussions, then you already teach interactively. Basically then (in my book), interactive teaching is just giving students something to do, getting back what they have done, and then assimilating it yourself, so that you can decide what would be best to do next [2].

But, almost all teachers do these things, so is there more to it? To answer this question, one has to step away from teaching and think about learning. Over the last twenty years, the field of cognitive science has taught us a lot about how people learn. A central principle that has been generally accepted is that everything we learn, we "construct" for ourselves. That is, any outside agent is essentially powerless to have a direct effect on what we learn. If our brain does not do it itself, - that is, take in information, look for connections, interpret and make sense of it, - no outside force will have any effect. This does not mean that the effort has to be expressly voluntary and conscious on our parts. Our brains take-in information and operate continuously on many kinds of levels, only some of which are consciously directed. But, conscious or not, the important thing to understand is that it is our brains that are doing the learning, and that this process is only indirectly related to the teacher and the teaching.

For example, even the most lucid and brilliant exposition of a subject by a teacher in a lecture, may result in limited learning if the students' brains do not do the necessary work to process it. There are several possible causes why students' learning may fall short of expectations in such a situation. They may,

- not understand a crucial concept partway into the lecture and so what follows is unintelligible,
- be missing prior information or not have a good understanding of what went before, so the conceptual structures on which the lecture is based are absent,
- lack the interest, motivation, or desire to expend the mental effort to follow the presentation, understand the arguments, make sense of the positions, and validate the inferences [3].

However, whatever the cause, without interacting with the students (in the simplest case by asking questions), a teacher has no way to know if his/her efforts to explain the topic were successful. This brings me to the first of (what I believe are) three distinct reasons for interactive teaching. It is an attempt to see what actually exists in the brains of your students. This is the "summative" aspect. It is the easiest aspect to

understand and it is well described in the literature. But, it is far from being the only perspective! The second reason is "formative", where the teacher aims through the assigned task to direct students' mental processing along an appropriate path in "concept-space". The intent is that, as students think through the issues necessary in traversing the path, the resulting mental construction that is developed in the student's head will possess those properties that the teacher is trying to teach. As Socrates discovered, a good question can accomplish this result better than, just telling the answer. The third may be termed "motivational". Learning is hard work, and an injection of motivation at the right moment can make all the difference. One motivating factor provided by the interactive teacher is the requirement of a response to a live classroom task. This serves to jolt the student into action, to get his brain off the couch, so to speak. Additional more subtle and pleasant events follow immediately capitalizing on the momentum created by this initial burst. One of these is a result of our human social tendencies. When teachers ask students to work together in small groups to solve a problem, a discussion ensues that not only serves in itself to build more robust knowledge structures, but also to motivate. The anticipation of immediate feedback in the form of reaction from their peers, or from the teacher is a very strong motivator. If it is not embarrassing or threatening, students want to know desperately whether their understanding is progressing or just drifting aimlessly in concept space. Knowing that they are not allowed to drift too far off track provides tremendous energy to continue [4].

So, in our case, in language teaching all this ways must be develop in every teaching. During lesson the student get education but teacher must have higher qualification , even you know all grammar, vocabulary you will forget it in one time. And here I have an idea. In every teaching you have to do active minimum in your job. Good teacher should focus on her teaching and especially to every her students. I read one profitable advice it sounds like that: “More we know about learners how they assimilate language someway we will educate better” [5].

Competence-based approach in the system of higher is intended to increase attention to the effective and technological formation of professional competences. Professional competence we understand as a personal education that determines the productivity of professional tasks and includes knowledge, skills and professionally significant personal qualities, experiences and value orientations. In this case, competence differs from such traditional concepts as “knowledge”, “ability”, “skills” and “experience” by its integrative nature, determined by personal traits, such as practice-oriented focus, the ability to work in a wide variety of contexts, self-regulation and self-esteem.

Such a definition of professional competence requires significant changes in the pedagogical support of the university curriculum, filling it with teaching methods which could provide the training of future specialists with the required comprehensive result. The traditional methods of the university educational process (lecture, explanation, exercise, etc.) are certainly important for professional development. However, their limitations are felt even more acutely at present when a complex phenomenon such as competence is formed. Therefore, we believe that modern education should focus on the student's independent activity, the organization of self-learning environments and experimental and practical training, where students have a choice of actions and can use initiative – as well as flexible training programs where students can work in a comfortable rhythm [6].

Today, we should talk about the use of interactive methods of training, which encourage interest in the profession; promote the efficient acquisition of training materials; form patterns of conduct; provide high motivation, strength, knowledge, team spirit and freedom of expression; and most importantly, contribute to the complex competences of future specialists.

Interactive teaching methods: description and role.

Training.

Training is a teaching method that aims at developing skills and knowledge in any field by performing sequential tasks, activities or games. This method allows the teacher to give the participants missing information and allows students to form skills of professional and appropriate behaviour in the performance of professional tasks. The advantage of training is that it ensures the active involvement of all students in the process of training.

Training can provide preparation for professional communication and collaboration, execution of organizational or supervisory functions, etc. Training is usually done in several stages.

Introduction.

This stage sets the tone for future work, creating a relaxed, democratic atmosphere. It is held in any form or by any means. The teacher informs the students of his/her expectations and hopes regarding the upcoming activity.

Discover.

This step is a necessary procedure for the first class of any training. It activates the group for engaging in interaction and developing communication skills. It should be done even if the students know each other already. Through games such as “interview”, “Know Me” and “exchange of business cards”, participants can see a new side of and feel concern for each other.

Expectations of the participants.

Participants' expectations are clarified—for example, “in a circle”—with the help of the training issues that they meet at the time. Addressing the needs of the student not only directs their interest but is also an important benchmark for the activities of the teacher.

Determination of the order of the training.

When all of the participants talk or write about their expectations, the teacher always tells them the training procedure, regardless of how long it lasts.

Adoption of the rules of the group (the “agreement”)

For the participants to feel responsible for their training from the very beginning it is recommended that they accept the rules of the training or make an “agreement”. The articles of the agreement are usually recorded: e.g., we do not come late, speak out of turn, listen to off-topic conversation, etc. Each article is discussed, approved by majority vote and displayed in an accessible place. It will help create an appropriate working atmosphere, mutual respect and trust. It also needs to improve the learning of the material. Every student is responsible for the execution of the “agreement”.

Assessment of group information level is one of the tasks for the teacher.

A questionnaire or checklist with the questions on the training theme are usually used for this purpose. Polling results show the level of students' readiness and help the teacher correct the content and balance of the topics, adapt the training and make the exercises easy to understand. A questionnaire repeated after the training is over is very effective. Comparing the results, the teacher will be able to assess how students increased their readiness, which is an important measure of training efficiency.

Actualization of the problem.

To develop the motivation for modifying professional behaviour and activity, the participants should be encouraged to discuss the training theme to arouse interest and make this issue relevant to everyone. The teacher can do a role play in the end.

Education.

Direct interaction between teacher and students is to implement the key goal of the training at this stage. This stage of training involves two steps. The first one is information: it can start with answering the items from the questionnaires which caused the most embarrassment. In addition, the main course material is presented at this stage by using such methods as lectures, talks, role playing, discussions and small group work. The second stage is practice-oriented: it is designed to help the participants acquire practical experience. Role playing, dramatization, discussion, “brainstorming” and other interactive forms of work can be used for this purpose. The choice depends on the conditions.

Summing up.

Typically, this procedure is designed to ensure that the participants share their impressions and feelings and express their wishes. Summing up can involve filling the “sheet of revelation,” letters, questionnaires or surveys. An important component of training is the documentation of the student's progress, e.g., via photography. While summing up, these photos can be viewed to remind how the work was proceeding.

Thus, training efficiently forms students' professional competence through establishing a confident and comfortable environment and the possibility of practically drilling the steps that are essential for future professional activities in general.

Case study method.

The case study method is training by solving specific cases. The essence of this method is a collective analysis of a situation, finding a solution and a public defence of said solution. In the process of reviewing the cases, students gain the skills of teamwork, independent modelling of the solution, independent reasoning and defending their opinion. The method was first applied at Harvard Law School University in 1870.This method involves ambiguity in the solution of the presented problem, which creates a challenge for discussing the reasoning of proposed solutions and choosing the most appropriate one. Therefore, the result is not only knowledge but also professional skills and a well-formed personality and set of values.

The case which is viewed by the students, is usually taken from a real professional area and is supported by visual materials, statistical data, charts and graphs, descriptions of how it is viewed by different people, reports, data from the media.

Internet resources, etc. – i.e., the information that allows us to understand what is described in the case. When future teachers are trained a case may be, for instance, a conflict between a teacher and parent based on a student's progress recorded in the class register; the decisions of teacher's councils and boards recorded in the minutes; the student's character as described by classmates, teachers and a school psychologist; and other documents, including school statutes.

The structure of the case has three parts: two for the student and one for the teacher. The subject section describes the situation and allows the students to characterize all of its circumstances; the information section reflects the details of the support upon which a final decision is made; and the methodical section, designed for teachers, determines the location of the case in the structure of the course, tasks for students and pedagogical support for solving the situation.

The solution of the situations offered to the students involves a variety of analytical methods: problem-based, cause and effect, praxeological, axiological, situational, prognostic and other types of predictive analysis.

The actions of students as part of the method are productive in the following succession: 1) familiarity with the situation, its content and features, 2) the allocation of the main problems, the factors and personalities that can really act, 3) offering solution concepts, 4) analyzing the consequences of the decision and 5) selecting the optimal variant, predicting consequences, an indication of the potential problems, mechanisms, prevention and solutions.

The activity of a teacher using this method includes two phases. The first includes creating the case, formulating the questions for analysis and developing methodological software support materials for the students and their independent work. The second phase includes the classroom activities of the teacher in discussing the case, where he/she makes introductory and closing remarks, organizes discussion or presentation, supports a business atmosphere in the audience and acknowledges the contribution of students in the analysis of the situation.

Thus, studying and analyzing work experience based on real situations, students comprehensively enrich the knowledge and skills that undergird the professional world, demonstrating a productive effect on the formation of their professional competences.

Behavioral modeling

Behavioral modeling is a method of teaching interpersonal skills and professional conduct. The method is carried out in the following sequence: 1) the presentation of a model of professional behavior which is to be learnt; 2) the most accurate reproduction of the proposed behavioral model; and 3) feedback, indicating the degree of success of mastering the relevant behaviors'.

Behaviors that are offered to students using this method should sufficiently comply with actual professional situations, so that future specialists have the opportunity to maximize immersion in professional activities and rapidly adapt to specific conditions. For example, he/she may be practicing job interview skills, conflict or emergency response, discussion of career prospects, transfer or acceptance of a position, etc.

Behavioral modeling is effective under the following conditions: firstly, the proposed case is attractive to students and arouses their confidence and willingness to follow the proposed model; secondly, the case demonstrates the desired sequence or correct procedure in the standard situation; and thirdly, the students see that compliance with the desired sequence of activities is rewarded (time savings, insurance against errors, problem solving, etc.).

Thus, the presented method of behavioral modeling can enhance the quality of training by promoting appropriate behavior in ways typical of future employment situations.

The method of peer feedback

The method of peer feedback is where one student provides another student ongoing feedback about his/her actions, deeds and decisions. A look at their actions and reactions from the outside allows the future specialist to better understand his/her strengths and weaknesses and develop adequate self-esteem. The method of peer feedback is based on information (objective and honest feedback) when performing tasks associated with the development of new skills and performing current professional duties. The participants (the one who acts and those who analyze and give feedback) are absolutely equal.

Feedback can be provided after discussions, performances, educational tasks, etc. Practical training, in which students directly solve professional problems, has extraordinary value and opportunities for the implementation of this method. For example, such feedback for future teachers can be given after the lecture or additional training and educational activities, etc.

The students, of course, need to be trained to give objective feedback to make informed judgments and become competent to provide information before using this method.

Thus, the method of peer feedback provides more efficient development of the competences of future professionals through continuous monitoring of activities and opportunities to provide timely assistance and correction of deficiencies.

Play projects

Play projects is a teaching method where learning is effected via problem solving. At the first stage the teacher fixes the learning (research) problem, i.e., makes the problem situation a psychological one. At the second stage the students split into two competing groups and craft solutions to the problem. The third stage is a final meeting where students take roles and publicly defend the developed solutions (peer reviewed prior to defense).

Play projects are most successful in practical classes as they involve no explanation of the new material or information exchange between the teacher and the students. Informational, research, creative and applied projects can be done within this format.

Thus, the play project method provides high activity for teaching courses and is more productive because design skills are developed and the specialists will be more flexible and efficient in solving complex professional tasks in the future.

Metaphor game

The metaphor game is a teaching method aimed at developing new activities and changing behavioral attitudes. The main goal of a metaphor game is to find a new way solving a problem within the given metaphor.

The group selects a metaphor and delves into the context to find a way of solving the problem and implementing their solution (define the action strategy). When the game is over, the problem is discussed to find the effective solution and apply it to the work situation.

This form of teaching helps activate the creative skills of the students and view a professional situation in a new way, breaking the stereotypes. The metaphor game develops students' creativity, lessens anxiety in problem solving, encourages students' independence, etc. Proverbs, tales, fables and legends which evoke the future professions' problems can serve as metaphors. For example, a game can be based on the idea of the ‘Unsmiling Princess’ fairy tale when she chooses a husband. Yet the competitors must not make her smile but demonstrate some professional skills (e.g., knowledge, command of some professional tools). The ‘Wish’ game can develop another metaphor. It can be based on the “Gold Fish” fairy tale where wishes are instead professionally focused, etc.

Therefore, the metaphor game method develops behavioral examples in situations typical of future professional activities; the set metaphoric context focuses the students on creatively solving professional problems, which is productive for the development of all components of professional competence.

Storytelling.

Storytelling teaches future professionals the rules of work with the help of myths and stories from professional life. Speaking about the content of professional work, its specificity and emerging situations, the teacher prepares the student for understanding traditions, philosophy, culture and professional activities. Maximum objective information should be provided to avoid the future specialist's disappointment in his/her occupational choice. The method helps the students quickly learn the specifics of the job, governing documents, career prospects, etc.

This method helps students adapt more quickly to the profession and form value judgments’ of the professional activities as a whole and their role in society, which is fundamental for the professional competency of the future specialist.

Basket-method

The basket-method is a method of learning based on imitation of the most common situation of specialists, when the student has to perform unplanned activities efficiently. The contents of this method are as follows: student is presented the situation or the role he/she should play and the materials which he/she must use in the exercise; the student performs the proposed actions; the final interview is conducted, in which the student justifies his/her actions, describes the potential impact of an action and assesses personal satisfaction with the result. The teacher analyses the information received from the students, offers an alternative solution, highlights missed opportunities, predicts the results of decisions and makes recommendations for the future [7].

This method, unlike the others, requires the development of scenarios and role-playing. For example, a student playing the role of a school teacher “is conducting a lesson.” Each “student” acts in accordance with their role unbeknownst to the “teacher”: he/she may suddenly ask a question about the “lesson”, shout from his/her seat, ask the neighbor for a ruler, etc. In addition, the “head teacher” (appointed from among the

students) can enter the classroom during the lesson to chide the teacher, make an announcement to the class, etc. A “parent”, “teacher-colleague”, “school electrician”, etc. can also be incorporated into the scenario. Thus a student who is “conducting the lesson” should promptly and adequately respond to what is happening, but in the end take personal inventory of his/her actions. The teacher and all of the other students at the end of the game give their assessments of what they have seen in the “lesson”. Students studying other concentrations may face such scenarios as unplanned phone calls, urgent tasks, new information on their work, visitors, answering a supervisor's questions, etc. Thus, this method can not only create a practical mode of professional competence. It can also develop the stress resistance of the future professional while playing out possible interventions in the process of solving the present problem [8] .

To conclude the review, we note that active learning methods modify the role of the teacher from the translator of information to the organizer and coordinator of the educational process and make it possible to form complex competences in future professional specialties via student activities that manifest as closely as possible the content of professional work.

References:

1 N.A Nazarbayev. New Kazakhstan in the new world // Kazakhstan's true. March 1. – № 33 (25278). – 2007. – P. 33-35.

2 The State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. – 2011. – 130 p.

3 Әбдіғали С.Ә., Оразханова А.О. Студенттердің шетел тілінде дұрыс сөйлеу мәдениетін дамытуда проблемалық жағдаяттардың рөлі // Хабаршы. Абай ат. ҚазҰПУ. Филология сериясы. – № 3 (53), 2015. – 220-223 б.

4 Richards, Jack C.; Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching.Cambridge UK, 2001. – P. 88-89.

5 Kevin Yee. Language Teaching Methods, 2000. – P.55-56

6 Basics of Management. Complete Guide in Case-Technologies, Piter, Saint Petersburg 2004. – 250 p.

7 I.V. Vachkov, Basic Technologies of Group Training, Iz: “Os-89”. – Moscow 1999. – P.40-45.

Аңдатпа

ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОҚУ ӘДІСТЕРІ

Байбосынова А.А. [1],

[1] М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті

Бұл мақала интерактивті оқыту мен әдістерінің ерекшеліктеріне арналған. Студенттер ақпарат жинау арқылы проблемаларды шешу және оны өңдеу арқылы білімін шыңдауға алуан түрлі интерактивті әдіс тәсілдерді үйренеді.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев ұлттық білім беруде өте жоғары мақсаттарды айқындап берді. Өзінің «Болашақтың іргесін бірге қалайық» атты жолдауында айтқандай, XXI ғасырдағы білім беру және оқыту мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі ретінде анықталады. Сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландырылуының және инновациялық дамуының негізі болуы тиіс.

Бүгінгі әлемдегі алпауыт мемлекеттедің барлығы дерлік сабақ барысында жаңа технологияларды қолдана отырып өз міндеттерін атқарады. Міне сондықтан да, дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылу үшін шет тілі сабағында барлық интерактивті әдістердің түрлерін мүмкіндігінше пайдалануымыз керек. Сонымен қатар, бұл зерттеу, сондай-ақ ағылшын сабақтар интерактивті әдістері мен құралдарын пайдалана отырып, оның мұғалімдерге қажетті алуан түрлі ақпаратттармен қамтамасыз етеді.

Осылайша, мұғалімдер ағылшын тілінде оқыту мен оқудың жаңа әдістерін тиімді пайдалана отырып сабақ өтулеріне көп мүмкіндіктерін тигізеді.

Түйін сөздер: ерекшелік, оқу-әдістемелік, әдістер, интерактивті, оқытудың интерактивті әдісі, интерактивті тәсіл, кәсіби құзыреттілік.

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ

Байбосынова А.[1],

[1] Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауезова

В статье рассматриваются особенности интерактивных методов преподавания и обучение иностранным языкам. Итак, если мы будем эффективно использовать современные инновационные методы обучения в процессе обучения иностранному языку для повышения коммуникативной активности студентов, то это значительно улучшает процесс изучения языка и его качество. Использование новых информационных технологий в преподавании является одним из важнейших аспектов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы работы и сделать процесс обучения иностранному языку интересным для студентов.

Лидер государства Н.А. Назарбаев определил довольно высокие цели для национального образования. В своем послании «Построим будущее вместе» образование и обучение в XXI веке определены в качестве основных приоритетов государственной политики. Качественное образование должно стать основой индустриализации и инновационного развития Казахстана.

Кроме того, это исследование также предоставляет информацию для преподавателей о преимуществах использования интерактивных методов и средств на уроках английского языка. Таким образом, преподаватели могут сделать корректировку их методики преподавания, которые могут привести к эффективной интеграции новых методов в преподавании и обучении на английском языке.

Ключевые слова:. особенность, обучение, методы, интерактивный, метод обучения, интерактивный метод, профессиональная компетентность.

МРНТИ 16.31.51

B.N. Bakenova[1]

[1]M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF POLYLINGUAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article is devoted to the development of polylingual education in Kazakhstan. Special attention is paid to the importance and the first steps of implementation of polylingual education in universities. Nowadays contemporary Kazakhstan's society is social modernization and desire to global integration processes, where the leading position in the process is an innovative education.

The leader of the State N.A.Nazarbaev has determined quite high objectives for national education. In his Message "Building the Future Together" education and training in the XXI century are identified as the main priorities of state policy. Qualitative education should be the basis for industrialization and innovative development of Kazakhstan.

Modern Kazakhstan, being the multiethnic and polyconfessional state, develops in the conditions of a multilingualism caused by its historical development. It causes studying of languages as one of the main indicators of adaptation to new socio-political and welfare realities.

Key words: polylinguism, bilungualism, culture, education, project, globalization, integration.

The terms "Multilinguism", "multilingualism", "globalization" has become the most frequently encountered in the approach to the study of a foreign language. The European Union has received widespread polylingual principle. Europeans stick to this rule: "Each of us speaks in his native language, but we understand each other". A polylingual person is an active speaker of some languages who presents a complex of psychophysiological features that afford a person to speak simultaneously some languages. A communicative person is a set of abilities to the verbal behavior and use of several languages as a means of communication with different linguistic societies. Lexical or ethnosemantic person is a symbiosis of world outlook placing, valuable directions, behavior experience that are reflected in lexical system of several languages.

Today we can speak of the completion of work on the institutional support of the State Program of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, one of the important competencies of which is the knowledge of the three languages, Eurasian polyculturalism, communication and technology. The main provisions of the concept refer to the need of a high quality of foreign language command of the graduates of the modern school. This is the most important issue in the education of the young professionals as an intensive pace and level of development of science and technology in the world require fluency in foreign languages to better and more fully receive the required theoretical and practical knowledge and skills.

In accordance with the tasks, set by the President of the Republic of Kazakhstan in the State education development for 2011-2020, and cultural program "Trinity of languages" by 2020 all citizens of Kazakhstan should master The Kazakh, 95% of population Russian and 25% English languages [1].

Polylingual educational program creates a new model of education that encourage competitive in a globalized generation that owns the language culture. Knowledge of Kazakh, Russian and English languages will give young people the key to world markets, science and new technologies, and create conditions for the

formation of worldviews on constructive cooperation on the basis of initiation to the ethnic, Kazakh and world cultures.

Multicultural education in the Republic of Kazakhstan is one of the priorities of the education system, including higher education. It is an important part of modern education, promoting the acquisition of knowledge of the spiritual and cultural values, traditions of other nations. That education is a critical step in the process of formation and development of a multicultural, tolerant person, respecting not only their own, but also the culture of other nations; stage, when consciously and purposefully formed value orientations, life principles and priorities of the younger generation.

The introduction of teaching three languages in educational process of secondary schools is certainly an important step towards to realization the Conceptions of development of Kazakhstan education system until 2015, and one of the basic competence is learning three languages. Graduates of Kazakhstan's school will be able to continue their studies at foreign high schools. Knowledge of native language and state language, learning foreign languages widen students' outlook, contribute their polycultural development, form tolerance and new view of the world. This definition gives the idea of what should be a new generation. Solving this problem the first steps have been made in the republic. Young people were given the opportunity to study in Kazakh, Russian and English from primary school to university. Aside from traditional foreign language instruction, children in 33 trilingual schools across the country are being taught core subjects in all three languages. Teaching of English has already begun in the 1st form in comprehensive schools of the republic.

These education reforms will boost significantly the quality of the country's higher education. Joining the European Higher Education area in March 2010 has brought Kazakhstan closer to European standards, opening the way for greater international mobility and student exchanges. The government has began offering financial assistance worth 1.35 million dollars for students to study abroad in Europe, Southeast Asia and the Commonwealth of Independent States.

The steady tendency to forming the polylingual education, that promotes both professional self-realization, and civil integration of the personality, causes for the higher school of Kazakhstan the need of training multilingual professionals.

The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan carries out purposeful work on ensuring high-quality preparation and professional development of the teachers with polylingual education. Multilingual education has been launched in 32 universities of Kazakhstan since 2013. [2]

Kazakhstan is bridging the gap between education and science with globally competitive research centres and a new classification of higher-education institutions. The level of philological education of the teachers has to conform to modern requirements and world level. The Ministry of Education and Science also initiated implementation of the Republican program on the professional development and retraining of teachers within which teachers of higher education institutions from all regions of Kazakhstan can increase their language qualification on professionally focused English. Successful example of practical realization of the Kazakhstan model of polylingual education are Nazarbayev Intellectual schools and Nazarbayev University teaching in which is conducted in English. The Karaganda State University is one of the first in the republic to increase the language qualification of university and school teachers.

Implementation of multilingual education directed at training competitive specialists, introducing innovative technologies in trilingual education in the educational process. The basic concept for all faculties, the combination of the unity of the organization of the course, the criteria, evaluation forms and controls; application of modern educational technology which is a complex of teaching methods, methodological procedures and programs in compliance with the modernization of modern education in teaching disciplines.

The goal can only be achieved in the implementation of the following tasks:

1. creation of multilingual environment in the Kazakh state women's teacher
2. training university;
3. introduction of trilingual education at the university;
4. the development of textbooks, manuals in English;
5. the introduction of the model of language learning through the levels;
6. development of competence and linguistic models of educational programs.

Formation "polylinguism" - a process long and complicated, it is very important from the perspective of the current political and economic realities of our time. Multilinguism contributes to the consolidation of society, helps keep endangered languages and cultures, C. Aitmatov wrote of "multilingualism": "The

immortality of people - in his language. Each language is great for its people. Each of us has a filial duty to the people, gave birth to us, who gave us the great wealth of his - his tongue: Keep it clean, increase his wealth. But here we are faced with a new dialectic of history. Modern human society is in the ever increasing continuously contacting, it is becoming increasingly common life and cultural necessity. In these circumstances, it is necessary to master several languages to every person. "

Polylingual education provides monolingual students with the opportunity to learn a second language and become bilingual. A large body of research now shows that bilingualism benefits various cognitive and social-linguistic skills, throughout the lifespan. Infants raised in a bilingual environment are perceptually more flexible than infants raised in monolingual environments. For example, when infants are shown silent videos of two people speaking in different languages, bilingually-raised infants compared to monolingually-raised infants are better able to differentiate that the two people are speaking in different languages, even when the speakers are speaking two different languages that the infants have never been exposed to! This perceptual flexibility seems to last into adulthood and might even make learning a third language easier. On top of this perpetual flexibility, bilingual children have also been found to have a better understanding of the communicative functions and grammatical conventions of language. Bilingual children develop an unders tanding of grammatical rules and structures earlier than monolingual children, and bilingual preschoolers compared to their monolingual peers better understand that speakers of different languages call objects by different names. Bilingual preschoolers have also been found to be better able to name the language that they speak.

In this regard B.N. Golovin believes that bilingualism - "is the functioning of the two languages in the same territory, the same ethnic environment. Differently, this process uses the two languages spoken by the same population "[3, 25].

We adhere to this classification based on the degree of proficiency (especially the second). Two types of bilingualism are distinguished from these positions:

1. Subordinative bilingualism (mixed, imperfect). In this case, the individual does not speak a second language perfectly, so in his speech on this target language there are mistakes, that is, there is a practical interference.

2. Coordinative bilingualism (pure, perfect, self-contained - term). In this case, the individual has a non-native language as a native, so his speech is not the error occurs, then there is virtually no interference.The ultimate goal is to achieve bilingualism formation of this type of bilingualism - pure, perfect, and autonomous.

The aim of Kazakhstan education is both knowledge and forming of such important competencies as polylinguistics, Eurasian multiculture and communication skills that must involve youth into a future life in society. The UNESCO confirmed the term «polylingual education» that means the use of not less than three languages, i.e, native, regional and international language in education which was adopted by General Conference in the 12th resolution, 1999. Therefore, English language has become the important means that provides children’s skills to interact with the representatives of different cultures [4].

The President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, sets complex and ambitious goals in High schools, the realization of which needs to keep on the best traditions of Kazakhstan education and to provide qualified knowledge according to the international standards

The teachers of foreign languages determine polylingual education both as introduction into culture of English-speaking countries and introduction into the features of Kazakhstan way of life, spiritual heritage of Kazakhstan and its contribution to the world culture.

In the “Conception of the language development of the Republic of Kazakhstan” the role and the place of polylingual education is determined and objectified by the:

- Progressive adoption of Kazakhstan in the world civilization and economical space;
- Republic orientation toward the scientific and the technical, and industrial evolution;
- Annually rising flow of the foreign investments increasing number of firms and demanding for highly qualified specialists with knowledge of foreign language, with the technological skills, and business experience;
- Necessity of increasing state competitiveness on the worded market;
- Multicultural integration in the educational field, the possibility of getting the qualitative education in the home country and abroad.
- Free moving right (mobility) and ubiquitous living in the countries of the European Community;
- The man’s ability of the adoption to the modern living conditions in the multilingual and multicultural society; his access to the experience and knowledge. In the world, to the big informational field including the result of the multimedia means development.

V. Palatkina, "the basic elements of the contents of multicultural education are:

1. Culture of international relations;
2. Structural components of cultures of ethnic groups;
3. Structural components of ethnopedagogical area".

One of the main goals of multicultural education should be the formation of a person capable of leading an active life in a multicultural environment. It should develop a sense of understanding and respect for other cultures, able to live in peace and harmony with people of different nationalities, races, religions. The study of different cultures in the complex will contribute to the cultural identity of the individual, its formation of tolerant attitude to the representatives of different cultures, which is the purpose of multicultural education.

The value of the use of the mother tongue in the process of learning a second language - the problem is complex and is not indisputable. That is why it attracts the attention of many linguists, methodologists, psychologists.

Cultural project "Trinity of languages", proposed by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, in full can be considered a long-term strategy of development of Kazakhstan. This project is largely conditioned by the formation of a new generation of Kazakhstan, owning several languages, with positive growth opportunities of its intrinsic forces and the formation of competitiveness both in the professional field as well as in personal self-realization and we have to show our great respect to languages of all nationalities.

Also the realization of multilingual education requires expansion of educational area, experience exchange, improvement of linguistic capital of Kazakhstani people and formation of multilingual personality which function effectively in conditions of globalization and pluralistic democratic society.

Multilingual education can benefit all students not only academically during childhood, but also cognitively, socially, and linguistically across the lifespan. With the number of multilingual, multicultural children increasing in the Kazakhstan, increasing the availability and accessibility of multilingual education could be an asset now to both ELL and monolingual students, as well as in the long-run as these students enter an increasingly more global society and economy.

References:

1 Nazarbayev N.A. New Kazakhstan in the new world // Kazakhstan's true. March 1. № 33 (25278). – 2007. – p. 5-11

2 Ayazbayev A.O. The State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. – p. 9-14.

3 Golovkin, B.N. Introduction to Linguistics // High School, 1977. – 312 p.

4 Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях// Вестник. КазНПУ им. Абая. Серия филол. наук. – 2015. – №3(53). – С. 211-216.

Аңдатпа

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУ

Бакенова Б.Н. [1],

М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті

Бұл мақала Қазақстандағы көптілді білім беруді дамытуға бағытталған. Жоғары оқу орындарында көптілді білім беруді іске асырудың алғашқы қадамдары мен маңыздылығына ерекше назар аударылады. Қазіргі кезде заманауи Қазақстан бұл әлеуметтік жаңашаланған және әлемдік интеграциялық үдерістерге ұмтылған қоғам болып табылады.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев ұлттық білім беруде өте жоғары мақсаттарды айқындап берді. Өзінің «Болашақтың іргесін бірге қалайық» атты жолдауында айтқандай, XXI ғасырдағы білім беру және оқыту мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі ретінде анықталады. Сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландырылуының және инновациялық дамуының негізі болуы тиіс.

Қазіргі заманғы Қазақстан көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет ретінде, оның тарихи даму барысында туындаған көптілділік жағдайда дамып келеді. Бұл жаңа әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени шындыққа бейімделудің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде тілдерді оқытуға алып келеді.

Түйін сөздер: көптілділік, қостілділік, мәдениет, білім беру, жобалау, жаһандану, интеграция.

Аннотация

РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Бакенова Б.Н. [1],

[1]Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова

Данная статья посвящена развитию полиязычному образованию в Казахстане. Особое внимание уделяется важности и первых шагов реализации полиязычного образования в университетах. В настоящее время общество современного Казахстана является социальной модернизацией и стремление к глобальной интеграции процессов, где лидирующее положение в процессе является инновационное образование.

Лидер государства Н.А. Назарбаев определил довольно высокие цели для национального образования. В своем послании «Построим будущее вместе» образование и обучение в XXI веке определены в качестве основных приоритетов государственной политики. Качественное образование должно стать основой индустриализации и инновационного развития Казахстана.

Современный Казахстан, будучи полиэтническим и поликонфессиональным государством, развивается в условиях многоязычия вызванного его историческим развитием. Это приводит к изучению языков в качестве одного из основных показателей адаптации к новым социально-политическим и благосостоянием реальности.

Ключевые слова: полиязычие, двуязычие, культура, образование, проект, глобализация, интеграция.

ҒТАХР 16.31.51

Ж.Қ. Балтабаева[1]

[1]Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан

ӨЗГЕ ҰЛТҚА МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕҢГЕРТУДЕГІ КӨМЕКШІ МӘТІНДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Қазіргі кезде қолданылу аясы кеңи түскен мемлекеттік тілді өзге ұлт өкілдеріне меңгертуде оқу материалы білім алушылардың негізгі мамандығынмен тығыз байланысты болуы қажеттігі айтылып жүр. Осы ретте белгілі бір мамандыққа қатысты қазақ тілін үйретуде оқу процесінде қолданылып та келе жатқан әдістердің бірі – мәтінмен жұмыс. Мамандық мәтіні сабақтағы негізгі мәтін болып есептеледі. Тіл үйретуде негізгі мәтіндермен қатар шағын мәтіндерді көмекші ретінде пайдалануға болады. Ал, негізгі мамандық мәтіні де, көмекші мәтіндер де сабақтағы бір мәселе үшін қызмет ететін болғандықтан, ол кешенді жұмыс түрі болады. Мақалада негізгі мәтінге көмекші болатын мәтіннің қолданылу ерекшеліктері, қолданылу жағдайлары жайында айтылады. Сондай-ақ көмекші мәтіндермен жұмыс жасағанда оны түсініп оқуға ерекше көңіл бөлу керектігі сөз болады. Ол үшін мәтінді оқытып, түсініксіз, таныс емес сөздерді тіл үйренушіге бөлек дәптерге жазғызып, сөздікпен жұмыс істеуге жаттықтырылуы қажеттігіне мән берілген. Мақалада көмекші мамандық мәтіндерімен жүргізілетін келесі жұмыс ретінде мәтінді әңгімелетуге назар аударылған. Мәтінді әңгімелету тіл үйренушіні сөйлеуге үйрету, сөйлеуге жаттықтыру, сөйлеу дағдысын қалыптастыруда негізгі орын алады. Тіл үйренушілерді әңгімелетуде алдымен, қазақша байланыстырып сөйлеуге дағдыландыруға көңіл бөлінуі керек. Бұл жұмысты үш кезеңге бөлуге болады: 1) алғашқы кезең – байланыстырып сөйлеуге үйрену кезеңі, 2) байланысты сөйлеуді меңгерген кезең, 3) шығармашылық кезеңі. Осындай жүйелі жүргізілген жұмыстар тіл үйренушілердің қазақша сөйлеу дағдылары қалыптасып, тілді кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде меңгерулеріне ықпал етеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік тілді меңгерту, көмекші мәтіндер, мәтінді түсініп оқу, шығармашылық жұмыстар.

Өзге ұлтқа мемлекеттік тілді меңгертуде мамандық мәтіндерімен жұмыс түрлерін түрлендіріп қолдану тиімді болып табылады. Мамандық мәтіні сабақтағы негізгі мәтін, қалған шағын мәтіндер көмекші мәтін болып есептеледі. Ал, негізгі мамандық мәтіні де, көмекші мәтіндер де сабақтағы бір мәселе үшін қызмет ететін болғандықтан, ол кешенді жұмыс түрі болады.

Әрине, көмекші мәтіндердің бәрі сабақта үйретілмейді. Көмекші мәтіндердің аз, көп қолданылуы түрлі әдістемелік жағдайлармен байланысты:

а) негізгі мәтіннің көлеміне байланысты. Көлемді мамандық мәтіндерімен көмекші мәтіндер азырақ беріледі. Бұл сабаққа бөлінген уақыт мөлшерін сақтаумен байланысты;

ә) негізгі мамандық мәтіннің қиын, жеңілдігіне қатысты. Егер негізгі мәтіннің грамматикалық құрылысы тым ауыр болса, жаңа сөздер көп болса, ондай негізгі мәтінмен көмекші мәтіндер азырақ беріледі. Бұл тіл үйренушінің мүмкіндігімен санасуға жатады.

б) бірақ мұндай қиын мамандық мәтіндері көп бола бермейді. Орта дәрежедегі мамандық мәтіндеріне көмекші мәтіндер көбірек беріледі. Бірақ көмекші мәтіндердің саны үштен аспағаны дұрыс саналды.

в) мамандық мәтінімен қолданылатын көмекші мәтіндердің көлемі де, ауыр, қиындығы да ескерілуі тиіс.

Көмекші мәтіндердің қолданылуы мынадай жағдайларға байланысты:

1. Мәтіндегі тілдік бірліктердің қолданылу дағдысын қалыптастыру мақсатында көмекші мәтіндер қолданылады. Өйткені мамандық мәтіндегі жаңа сөздер мен тілдік бірліктерді есте бекітіп, жақсы

меңгеру үшін мәтінді орынсыз артық қайталату тіл үйренушіні жалықтырады. Сондықтан мамандық мәтіндегі тілдік бірліктерді, жаңа сөздерді көмекші мәтіндер арқылы қайталатып, есінде қалдыру жеңіл.

2. Оның үстіне көмекші мәтіндер тіліміздің асыл қазынасы - мақал-мәтелдерді сөйлеу барысында қолдануға мүмкіндік береді. Даналар сөзін білу – ақылдың кені, жұмбақтарды шешу – тапқырлық белгісі. Ал, өлең үйрену – өнерге бейімделу, өнерді бағалау, тақпақ айту – әдеби тілде сөйлеуге жаттығу.

Көмекші мәтіндердің осы қасиеттері тілді меңгеруге көмектесумен бірге, адами қасиеттерге бейімдеу болып саналады.

Сондықтан көмекші мәтіндер мамандық мәтінімен бірлікте жүргізіледі. Тәжірибе бұл әдістің ұтымдылығын растады. Алайда негізгі мамандық мәтіні мен көмекші мәтіннің атқаратын қызметі тең деуге болмайды. Негізгі әдістемелік қызметті мамандық мәтіні атқарады. Көмекші мәтіндер қайталау, бекіту, сабақты түрлендіру, тіл үйренушіні жалықтырмау сияқты көмекші қызметтерді атқарады.

Мамандық мәтінін мамандық бойынша сөйлеуге үйрету мәтіні деуге де болады. Мәтін атаулының бәрі де қазақша сөйлеудің үлгісі. Ал, мамандық мәтіндері – мамандық бойынша сөйлеудің үлгісі.

Өткен ғасырдың басында өзге тілді оқытуда грамматиканы оқытуға көбірек мән берілді. Ол нәтиже бермегені белгілі. Оны ғалымдар дәлелдеді. Мысалы, Китайгородская, Т.А. Ладыженская, Е.И. Пассов, Л.Н. Нечаева, О.И. Москольская, О.Л. Коменская, Н.В. Мерзлякова, Д.И. Изоренков, М.Е. Паялковская, Н.А. Интолитова, С.М. Бондаренко, Н.Д. Бурбикова, Г.Н. Гряпик, Т.С. Кудрявцева, И.Н. Григоренко, В.Т. Марков, т.б. ғалымдар тілді оқытуда грамматикалық бірліктерді дұрыс қолданудың үлгісі мәтін деп санап, тілді мәтін арқылы, кейін мамандық мәтіндері арқылы оқытуды ұсынды, дәлелдеді. Қазір тәжірибеде де бұл пікір дәлелденіп отыр.

Мамандыққа қатысты көмекші мәтіндермен жасалған барлық жұмыс өзге ұлт өкілдерін қазақша сөйлеуге үйрету, сөйлеу дағдысын бекіту, қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Профессор Н.Оралбай мәтінмен жүргізілетін кешенді жұмыстарды: мәтін мазмұнымен байланысты жұмыстар және мәтін тілімен байланысты (фонетика, грамматикалық) жұмыстар деп екіге бөлген. Одан әрі бұл екі жұмысқа жеке-жеке тоқталған. Атап айтқанда, мәтіндегі жаңа сөзбен сөздік жұмысын жүргізу, мәтінді өз сөзімен әңгімелету, мәтін бойынша жоспар жасату, мәтінді өзгерту, яғни мәтінді пікірлесімге (диалогке) айналдыру, мәтінді толықтыру, жалғастыру, мәтінге ұқсас басқа тақырыпқа мәтін жаздырту т.б. [1,29-30].

Мамандыққа қатысты көмекші мәтінмен әдістемелік жұмыс мәтінді оқудан басталады. Қазақша оқи білмей, қазақша сөйлеуге үйрету мүмкін емес. Э.П. Шубин сияқты т.б. ғалымдар оқылымға үйретілмей, тілді үйрету мүмкін емес деп анық айтқан [2]. Сондай-ақ кейбір ғалымдар білім алушыларға екінші тілді оқытуда коммуникативтік жағдаяттарды пайдалану тиімді [3, 211] деп есептесе, кейбіреулері коммуникативтік әдістерді қолдану қажеттігін [4,260] көрсеткен.

Оқылым тілді оқытуда үлкен қызмет атқарады. Оқылым -дыбысты ғана тану емес, сөзді, сөйлемді де тану. Көп оқыған адамның кітапты тез оқуы сөздердің бейнесінің адам есінде әбден қалыптасуымен байланысты. Көп оқу сөздердің жазылу бейнесіне ғана қатысты емес, ол сөздің мағынасының да есте сақталуына да қатысты. Сөздік қоры мол адам жақсы сөйлейтіні белгілі. Өйткені көп оқыған адам сөздердің сөйлемде қолданылу үлгісін де меңгереді.

Бұл оқи білудің тілді меңгерудегі маңызын дәлелдейді. Сондықтан да мәтінмен жұмыс мәтінді оқытудан басталады.

Мәтінді оқытуда алға мынадай мақсаттар қойылады:

1. Қазақша дұрыс оқуды қалыптастыру.
2. Мәтіннің мазмұнын түсінуге бағыттау.
3. Сөздердің сөйлемде байланысу заңдылығын меңгерту.

Мәтінді оқыту арқылы дұрыс оқуды қалыптастыру үшін, мынадай жұмыстар жасалуы тиіс:

1. Мәтінді дұрыс оқуды қалыптастыруда алдымен қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне жататын дыбыстарды дұрыс оқып жаттықтыру жұмыстары жүргізілуі қажет. Ол ондай дыбыстардың сөзде, сөйлемде дұрыс айтылу үлгісін көрсету, техникалық құралдар арқылы тыңдату, қайталату, жаттықтырудан басталғаны тиімді. Мәтінді оқығанда, оларды дұрыс оқығанша, ондай сөздерді қайталатып, жаттықтырылуы тиіс.

2. Мәтінді дұрыс оқу сөздегі дыбыстарды ғана дұрыс айту емес. Ол мәтінді, сөз тіркестерін, сөйлемді, құрмалас сөйлемдерді байланысына қарай дұрыс интонациямен, екпінмен оқуға әбден жаттықты-

рылуы керек. Бұл үшін мәтінді оқу үлгісін оқытушы өзі көрсетіп, үйретеді. Техникалық таспалар да қолданылады. Қайталату, түзетулер жасау керек.

Тіл үйренушілер мамандыққа қатысты көмекші мәтіндерді түсінікті етіп, анық оқумен шектелмей, мәнермен оқуға дағдылануы қажет. Сондай-ақ тіл үйренушілерге мамандық мәтіндерімен шектелмей, өздерінің қазақша газеттерді үнемі оқып, ондағы барлық жаңалықтарды сабақта әңгімелеп отыруға үйрету де сөйлеуге жаттығудың ұтымды жолы болып табылады.

Мамандыққа қатысты көмекші мәтіндерімен жасалатын келесі жұмыс – мәтінді түсініп оқуға үйрету. Бұл мәселеде ғалымдар арасында түрлі пікір бар, бірақ ол түсінбей оқуды жақтау емес, кейде алғашқыда оқуға жаттықтыруға да болады деген жекелеген пікір де кездесіп қалады. Бірақ біз тәжірибемізде түсініп оқу әдісін қолдандық.

Мәтінді оқытуда оны түсініп оқу негізгі мәселеге жатады. Ол үшін мәтінді оқытып, түсініксіз, таныс емес сөздерді тіл үйренушіге бөлек дәптерге жазғызып, сөздікпен жұмыс істеуге жаттықтырылады. Сөздіктен жаңа сөздің аудармасын тауып жазған соң, мәтінді қайта оқығанда, тіл үйренуші мәтіннің мағынасын түсінеді. Түсініксіздік болса, оқытушы түсіндіреді.

Бұл жұмыстар алғашқы кездерден басталып, әр мәтінмен байланысты үнемі әр түрлі формада қайталанып, түзетіліп отырғандықтан, мәтінді дұрыс оқу дағдысы қалыптасады.

Мамандыққа қатысты көмекші мәтіндер тек сабақта ғана оқылады деген түсінік тумау керек. Оқуға жаттығудың өнімді жолы – өз бетімен істейтін жұмыс. Өз бетімен істейтін жұмыс арқылы өзбетімен оқуға, ізденіп оқуға жаттықтыруға, үзбей оқу дағдысын қалыптастыруға болады. Өздік жұмыс, оқу тапсырмалары сабақпен байланысты басталады. Кейін ол тіл үйренуші жақсы көретін немесе қызықты мәселелерге көшіріледі. Бұл – әркімнің өз таңдауымен жасалатын жұмыс. Мәселен, тіл үйренушілердің кейбіреулері аңыз әңгімелерді оқуға қызықса, кейбіреулері даналар сөзін оқуға, бірсыпыралары батырлар жырын оқуға, кейбіреулері Отан соғысы батырлары туралы оқуға қызығады.

Мамандыққа қатысты көмекші мәтіндермен жүргізілетін келесі жұмыс – көмекші мәтінді әңгімелету. Бұл сөйлеуге үйрету, сөйлеуге жаттықтыру, сөйлеу дағдысын қалыптастыруда негізгі орын алады. Сондықтан мамандық мәтіндерін әр түрлі әңгімелету – үздіксіз орындалатын жұмыс.

Мамандық мәтіндерін әңгімелету оқытушы үлгісінен бастау алады. Бірақ оған көмекке техникалық құралдарда жазылған үлгілер өте жақсы көмектеседі. Оған қоғам қайраткерлерінің өздері туралы таспаларға жазылған әңгімелерін тыңдатуға болады. Оларды тыңдатып, оған еліктеп қайталатып әңгімелету ұтымды қызмет атқарды.

Тіл үйренушілердің оқығандарын әңгімелеуіне конкурстар ұйымдастыру өте нәтижелі болады. Бұл әдістемелік жұмыстар қазақша үйлесімді сөйлеуді қалыптастырып, әрі тіл үйренушілерде шебер сөйлеуге, тауып сөйлеуге талпыныс тудырды. Бұл орайда қазақтың шешен билерінің сөзін, оларға халықтың сый-құрметін мысалға келтіруге болады. Бұл тіл үйренушілерді шешен билер туралы оқуға қызықтырды. Осының нәтижесінде шешен билер айтысын ұйымдастыруға болады. Тіл үйренушілер Төле би, Қаз дауысты Қазбек би, Айтеке би рөлдерін ойнап, сөйлеуге дағдыланады.

Бұл әдістер тіл үйренушілердің көркем, мәнді сөйлеуге талпынысын күшейтеді. Соның нәтижесінде тіл үйренушілер көпшілік алдындағы сөзін өзі дайындап, жаңа жобаларын жасап, оны көпшілікке өзі қазақша түсіндіретін болады. Бұл олардың шығармашылық дәрежеге жеткенін білдіреді.

Сөйтіп, тіл үйренушілерді әңгімелетуде алдымен, қазақша байланыстырып сөйлеуге дағдыландыру қажет. Ол бірнеше кезеңнен тұрады: 1) алғашқы кезең – байланыстырып сөйлеуге үйрену кезеңі, 2) байланысты сөйлеуді меңгерген кезең, 3) шығармашылық кезеңі. Байланыстырып сөйлеуге үйрену кезеңінде тіл үйренушілер оқытушыға еліктеп әңгімелеуден бастап, мәтінді қысқаша әңгімелеу, толық әңгімелеуді үйренеді.

Бұл кезеңде тіл үйренуші әңгімелеудің жолын, ретін, әңгіменің байланысты болуын мәтіннен үйренеді. Бірақ ол мәтінді қайталау емес, мәтін мазмұнын әңгімелеуді қамту керек екенін түсінеді, әрі байланыстырып сөйлеуге жаттығады.

Тіл үйренуші байланыстырып сөйлеуді меңгерген кезеңде мамандық мәтінін өз сөзімен әңгімелейді. Әңгімелеудің бұл түрінде мамандық мәтінін құрылым ретінде сақтамай, өзінің түсінігімен әңгімелеп береді. Ол кемшілік саналмайды. Бірақ мәтін мазмұнын толық қамту талабы сақталады. Егер бұл талаптар толық сақталып, тіл үйренушілер өз сөзімен, мәтін мазмұнын толық байланыста әңгімелесе, ол әңгімелеуді қазақша байланысты сөйлеуді үйренді деуге болады.

Шығармашылық кезең мәтінді мазмұнына сәйкес деректермен толықтырудан басталады. Шығармашылықтың бұл түрінде мәтін мазмұны мен жалғастыру мәтінінің мағыналас болуы – міндетті

шарт. Бірақ жалғасқан мәтіннің құрамы өте үлкен болуы талап етілмейді. Әрине, ол негізгі мәтіннен кіші болады. Оны ауызша да, жазбаша да орындауға болады.

Барған сайын бұл жұмысты күрделендіріп, оны мәтінмен байланысты тақырыпқа айналдырып, жеке шығармаға айналдырған тиімді. Бұл, әрине, қазақша байланыстырып сөйлеуді әбден меңгергенде ғана іске асады.

Шығармашылық жұмысқа да жаттығу керек. Оны меңгеруде оқытушының көмегі өте қажет. Тіл үйренушілердің шығармашылығын дамыту үшін оқытушы онда жұмыстарды тіл үйренушімен талдап, кемшілігін қалай түзетуді ерінбей үйретіп отыруы керек.

Мамандыққа қатысты көмекші мәтіндермен сөйлеуге үйретудің келесі түрі – пікірлесімге үйрету. Адам сөйлегенде оның сөзі жеке адамға, көпшілікке бағытталады. Отбасындағы, жолдастар арасындағы, қызметтегі пікірлесімдер екі адам арасында да, бірнеше адам арасында да бола беретіні белгілі. Ол тіл арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауына жатады. Сондықтан мамандық мәтіндерімен пікірлесімге үйрету жұмысын ұйымдастырып отыру өте пайдалы жұмыс болып табылады.

Мәтін арқылы пікірлесімге үйретуде алдымен мәтін бойынша сұрақтар беріп, ол сұраққа мәтіннен жауап тапқызу жұмысы да орындалады. Пікірлесім (тілдесім) сұрақ пен жауаптан тұратыны белгілі.

Сондықтан бұл жұмысты жеңілдету үшін, мәтін бойынша дайын сұрақтар беріп және оған шағын мәтін қолданылғаны дұрыс. Пікірлесімге үйретуді шағын мәтіннен бастаудың себебі тіл үйренушінің сұрақтарға жауапты тез табуын қамтамасыз ету мақсатына қатысты. Әрі мәтіннен жауапты табуға қиналған тіл үйренуші оны іздемеуі де мүмкін. Ал тіл үйренушіге таныс мәтіннен бастау да олардың жауапты тез табуға жетелейді.

Бірақ мәтіндермен дайын сұраққа жауап беруге тіл үйренушілер үйретілгенде, мәтінге сұрақты өздері қоюға жаттықтырылғаны жөн. Бұл тіл үйренушілердің пікірлесімді меңгеруіне мүмкіндік береді. Бұдан кейін пікірлесімнің тақырыбы беріліп, пікірлесім мәтінін өздеріне жасатуға үйретілуі қажет. Жұмыстың бұл түрі тіл үйренушілердің пікірлесімді толық меңгеруін қалыптастырады.

Көмекші мәтіндерді мамандыққа қатысты мәтіндермен жасалған жұмыстардың барлық түріне бірдей дәрежеде пайдалануға болады. Ол үшін көмекші мәтіндер әр мамандық мәтінімен бірге берілуі керек. Алайда, көмекші мәтіндерді қолданудың өз мақсаты, өз әдістемелік ерекшелігі бар. Сондықтан оған түсінік беру керек. Олар барлық жағдайда әдістемелік тұрғыда кешенді түрде қолданылып жүрген жоқ. Көмекші мәтіндерді негізгі мәтінге қызмет ету мақсатында қолдану үлгісі Н.Оралбай, К.Құрманәлиевтің жоғары оқу орны студенттеріне арналған «Қазақ тілі» оқулығында анық көрсетілген [5].

Тәжірибеде бұл үлгі өзінің ұтымдылығын көрсетті. Алдымен көмекші мәтіндер негізгі мамандық мәтініне қызмет етеді. Ол қызмет төмендегілер: мамандық мәтіндегі сөздерді, грамматикалық бірліктерді қайталау, бекіту, қолданысын қалыптастыру қызметін атқарады. Бұл мамандық мәтіндегі сөздердің, грамматикалық бірліктердің мәтіннен басқаша жағдай қолданысына жатады. Сондықтан мәтіндегі грамматикалық бірліктерді тіл үйренуші түрлі жағдайда қолданып үйренеді. Ол мәтіндегі сөздерді, грамматикалық бірліктерді тіл үйренушінің мәтінді орынсыз қайталап жалықпауы үшін қажет. Өйткені ол қайталау жолын өзгертуге жатады және бір мәселеге арналған көмекші мәтіндер 2-3 түрлі болады. Көмекші мәтінде олар бірнеше рет қайталанады. Бұл қайталаудың жалықтырмайтын түрі болып табылады. Ол негізгі мамандық мәтінінде лексикалық бірлік пен грамматикалық бірліктерге жасалған әдістемелік жұмыс түрлерін басқаша жағдайларда жасап, қайталау, бекіту, қолданыс дағдысын қалыптастыру болып саналады.

Қорыта айтқанда, басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде көмекші мәтіндерді пайдалану тиімді болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Оралбай Н. Мәтінмен комплексті жұмыстың әдістемесі// Мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру – әрбір азаматтың парызы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Орал, 2005. – 28-30 б.

2 Шубин Э.П. Основные принципы обучения иностранным языкам. – М., 1963. – 180 с.

3 Толмачева Д.С.,Игнатова Е.Р., Саденова А.Е. Орыс және қазақ тілдерін оқитын шетелдік студенттерді сөйлеуге үйрету (дәстүрлі және инновациялық әдістемелер) // Абай ат. ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филологиялық ғылымдар сериясы, №3, 2015. – 260-264-б.

4 Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях// Абай ат. ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филологиялық ғылымдар сериясы. – №3. – 2015. – 211-215 б.

5 Оралбай Н., Құрманәлиев К. Қазақ тілі. Оқулық. – Алматы, 2007. – 453 б.

Аннотация

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ

Балтабаева Ж.К.[1],

[1]*Казахский национальный педагогический университет им.Абая*

В настоящее время все больше говорится о необходимости взаимосвязанности учебного материала с основной специальностью обучающихся в процессе обучения государственному языку, сфера применения которого расширяется с каждым годом. В этой связи одним из методов обучения, применяемых в учебном процессе при изучении казахского языка по определенной специальности, является работа с текстом. Текст по специальности считается основным текстом на занятиях по казахскому языку. При обучении языку наряду с основным текстом также можно использовать и небольшие тексты как дополнительный материал. А поскольку и основной текст, и вспомогательные тексты служат на уроке для решения одной проблемы, то это уже будет считаться комплексной работой.

В статье говорится об особенностях, условиях применения текста, являющегося вспомогательным для основного. Вместе с тем отмечается, что при работе со вспомогательными текстами, необходимо обращать внимание на чтение текста с вниканием в его суть. Для этого обучающиеся должны прочитать текст, записать непонятные, незнакомые им слова в тетрадь, также необходимо уделить внимание работе со словарем. В статье также особое внимание уделяется такой работе с микротекстом по специальности, как пересказ. Пересказ текста имеет большое значение в развитии навыков правильной речи, формированию речевых навыков у обучающихся. При пересказе текстов особое внимание следует уделять, в первую очередь, связной речи на казахском языке. Этот вид работы с текстом можно разделить на три этапа: 1) первый этап – этап обучения связной речи, 2) этап овладения связной речью, 3) творческий этап. Таким образом построенная системная работа способствует формированию навыков казахской речи обучающихся, овладению языком как средством коммуникации.

Ключевые слова: овладение государственным языком, вспомогательные тексты, чтение текста с вниканием, творческие работы.

Abstract

THE BENEFITS OF ADDITIONAL TEXTS IN LEARNING THE STATE LANGUAGE FOR VARIOUS NATIONALITIES

Baltabaeva Zh.K.,

Abai Kazakh National Pedagogical University

Currently, it is increasingly said about the need for interconnectivity of educational material with a basic specialty of learners in the teaching process of the state language, the scope of application which is expanding every year. In this regard one of the teaching methods used in an educational process at studying the Kazakh language in a particular specialty is to work with a text. The text of the specialty is considered the primary text in the Kazakh language lessons. At training to the language along with the main text it can also be used small texts as additional material. And as the main text and the additional texts serve to solve the same problem in the classroom then it will be considered as comprehensive work. The article states about the features and terms of the text applying which is an additional material to the main text. At the same time it is noted that while working with additional texts one should pay attention to the reading of the text with an understanding of its essence. For this students should read the text, write unknown to them words in a notebook and also they need to pay attention to the work with a dictionary. It is also paid a special attention to such kind of work as working with a microtext on the specialty so called a retelling in the article. The retelling of the text is of great importance in the development of correct speech skills, in the formation of students speech skills. While retelling texts the special attention should be paid, first of all, to the connected speech in the Kazakh language. This type of work with the text can be divided into three stages: 1) the first stage is the stage of learning connected speech, 2) stage of mastering connected speech, 3) creative stage. Thus, the constructed system work contributes to the formation of the Kazakh language skills of students, the mastery of language as a means of communication.

Key words: master the state language, additional texts, reading of the text with understanding, creative work.

ҒТАХР 16.01.45

А.Ш. Ермекбаева[1], М.Д. Талдыбаева[1]
[1]А.Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан.

«СӨЗ ӘДЕБІ» ТАҢДАУ КУРСЫН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақалада мектепте «Сөз әдебі» атты таңдау курсын оқыту үдерісінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік мәселелері қарастырылады. Автор «сөз әдебі» мен «сөз этикеті» ұғымдарының аражігін ашып, олардың оқушының өмірлік дағдыларын дамытудағы маңызын көрсетеді. Таңдау курсында тілді өзге ғылым салаларымен интеграциялық оқытуды жүзеге асыру жолдарын талдайды. Бейіндік мектептің оқу талабына сәйкес дайындалған «Сөз әдебі» атты таңдау курсында бұл міндетті жүзеге асыруға қажетті мүмкіндіктерді атап көрсетеді. Сөз әдебін оқыту үдерісінде оқушының сөз жұмсау сауаттылығын қалыптастыруда тіл мен тарихтың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен этнографияның, тіл мен философияның, тіл мен психологияның, тіл мен тәрбиенің, тіл мен әлеуметтанудың бірлігіне басымдылық беріліп отырады. Өйткені осы ғылымдардың ұштасқан шегінде бейіндік мектеп оқушысының тіл туралы дүниетанымы кеңейтілумен қатар сөз мәдениетін, сөз әдебін жетілдірудің бірқатар мәселелері қатар шешілетіні дәйектеледі.

Мақалада сөз әдебін оқытудың ғылыми негіздері антропоөзектік парадигма бойынша анықталады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың алғышарттары мен әдістемелік жолдары баяндалады. Оқу жүйесінде бейіндік мектеп оқушысының өмірлік мүддесіне сай, қажетін қанағаттандыратындай мотивациялық технологияларды қалыптастырудың артықшылықтары анықталады.

Түйін сөздер: сөз әдебі, функционалдық сауаттылық, сөз этикеті, интеграциялық оқыту, дүниетаным, мотивация, бейіндік мектеп.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, дүниелік білім алуына оң ықпал ететін бірден бір фактор – тілді өзге ғылым салаларымен интеграциялық оқытуды жүзеге асыру. Осы тұрғыдан алғанда бейіндік мектептің оқу талабына сәйкес дайындалған «Сөз әдебі» атты таңдау курсында бұл талапты жүзеге асыруға толық мүмкіндік бар. Сөз әдебін оқыту үдерісінде оқушының сөз жұмсау сауаттылығын қалыптастыруда тіл мен тарихтың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен этнографияның, тіл мен философияның, тіл мен психологияның, тіл мен тәрбиенің, тіл мен әлеуметтанудың бірлігіне басымдылық беріліп отырады. Өйткені осы ғылымдардың ұштасқан шегінде бейіндік мектеп оқушысының тіл туралы дүниетанымы кеңейтілумен қатар сөз мәдениетін, сөз әдебін жетілдірудің бірқатар мәселелері қатар шешіледі. Сондықтан тілді оқытудың ғылыми негіздерін зерделеуде антропоөзектік парадигма аясында туындаған әдіснамалық бағыттар мен әдістемелік қағидалар басшылыққа алынады.

Ең әуелгі міндет – оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын «сөз этикеті» мен «сөз әдебі» ұғымдарының аражігін ашып алу. Ғалым А.Қобыланова бұл мәселені егжей-тегжейлі қарастырып, олардың айырмшылықтары мен ортақ белгілерін дәл анықтап берді. Зерттеуші: «Сөз этикеті – адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін қолданылатын, белгілі бір заңдылықпен орныққан таңбалардың ұйымдасқан жүйесі. Оның өзіндік грамматикасы (таңбалардың бір-бірімен парадигмалық, синтагмалық қатынасы, байланысы және т.б), лексикасы (вербалды: клише, стандарт, формула; вербалды емес: бас изеу, қол беру және т.б.) болады. Ал сөз әдебі дегеніміз осы жүйенің нақты жүзеге асуы деуге болады. Сондықтан сөз этикетін тілмен (язык), ал сөз әдебін сөзбен (речь) салыстыруға болады. Сөз этикеті – белгілі бір жүйемен, заңдылықпен ұйымдасқан, орныққан этикеттік мәні бар таңбалар құрылымы, ал сөз әдебі сол құрылымды нақты жағдайда қолдана білуіміз дегенге саяды» [1,13]. Осы тұжырымның негізінде оқушыны сөз әдебіне үйрету үшін сөз этикетіне енетін таңбалық құрылымдардың ерекшеліктерін танытуға мән берілуі көзделеді. Адамдардың өзара қарым-қатынасында әбден орныққан әдеп ережелерінің жиынтығы – этикет деп аталса, соның ішіндегі сөз этикетіне тән нысандар мен тілдік құбылыстардың қызметі мен ерекшеліктерін қарастырамыз. Өйткені «сөз этикетін зерттеуде өмірдің түрлі жағдаяттарына сәйкес сөйлеу актілеріне тән тұрақты әрі арнайы жұмсалатын, этикеттік мәнге ие болатын сөздер мен сөз тіркестерін, грамматикалық тұлғаларды, олардың семантика-стилистикалық ерекшеліктерін ажырата

білудің мәні зор» [1,3]. Бұл пікір, ең алдымен, сөз әдебінің тек тілдік мәселе емес, әртүрлі ғылымдармен шектесіп жатқан күрделі құбылыс екенін танытады. Сондықтан бұл сөз әдебіне үйрету арқылы функционалдық сауаттылықты дамытудың әдіснамалық негіздерін осы ғылымдармен шегіндегі ортақ тұжырымдар бойынша айқындауға болады.

«Этикет – адамдардың арасындағы алуан түрлі қатынастардың нормасы, сол қатынасты реттеп отыратын, олардың өзара байланысына ұйытқы болатын, қоғамның рухани ахуалының сау-саламат болуына септігін тигізетін» өзгеше құрылымдар [1,3]. Сондықтан бейіндік мектепте сөз этикетін, сөйлеу әдебін арнайы таңдау пәні етіп алудағы мақсат – қазіргі ғаламдану үдерісіндегі оқушы өмір сүретін, білім алатын, ақпараттармен алмасатын ортаның кеңеюіне орай тілдесудің ұлттық және жалпыадамзаттық нормаларын меңгерту, өзінің күнделікті тәжірибесінде оны дұрыс, сауатты қолдануға төселдіру арқылы өмірлік дағдыларын дамыту. Оқушы үшін бұл таңдау курсында тіолдің өзге ғылымдармен байланысына негізделген сөз этикетінің регулятивтік, волюнтативтік, аппелятивтік, фатикалық, конативтік, эмотивтікқызметтері өзара тығыз бірлікте, параллельді түрде жүзеге асырылып отырады. Өйткені сөз әдебінің аталған қызметтері ғылым жүзінде іштей жіктеліп, ажыратылып берілгенімен, олар сөйлеу үдерісінде біртұтастықта қолданылады. Сөз этикетінің байланыстырушылық, қатынасқа ұйытқы болу қызметі үнемі басты назарда болады. Сондықтан оған тән тұрақты оралымдар, клишелер мен штамптарды үйрету барысында сөз этикеті микрожүйе деп те қабылданады.

Сөз этикетіне тән ішкі қызметтерді ажырата білу оқушының танымдық қызығушылығын, оқу мотивтерін дамытып, кеңейтіп отырады. Олардың қызығушылығы артқан сайын практикалық әрекеттерде сөз әдебі нормаларын сапалы меңгеріп, саналы жұмсауға төселеді. Өйткені теориялық білім оқушының тілге көзқарасы мен ол туралы дүниетанымын тереңдетеді. Ал таным тереңдеген сайын, олардың сөз әдебін сақтауға деген мүдделілігі арта түседі. мәселен, сөз әдебінің тек қарым-қатынастың үзілмеуінің ғана емес, оның сапалы болуының басты шарты екенін білу оқушылардың өз сөзіне жауапкершілігін арттырады.

Сөз әдебі туралы қағидалардың қай-қайсысы да тіл мен сөйлеудің сабақтастығын айқындап алумен байланыста қаралады. Ж.А. Жақыповтың пікірінше: « ... жалпыға түсінікті бір ақиқат бар: тіл – мән, сөйлеу – құбылыс. Философияда дәлелденгендей, құбылыс кеңірек, мән мен құбылыстың бірінсіз-бірі жоқ, бұлар тығыз диалектикалық байланыста тұрады. Сонда, тіл мен ойлау бір нәрсенің екі жағы болып шығады. Тілге – статика, сөйлеуге динамика тән. Тілде ой берілсе, сөйлеуде ой қозғалысқа, өзгеріске түседі» [2, 3]. Бұл жердегі сөйлеу оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыратын тілдің коммуникативтік мақсатымен толық сәйкес келеді. Ол түрлі өмір жағдаяттарындағы сөйлеу актілері тұрғысынан қарастырылады.

Сөз этикетімен бөлінбестей тұтастықта қаралатын мәселенің бірі сөйлеу актілеріне келіп саяды. Ғалымдар: **«сөйлеу актілері теориясы дегеніміз – жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынас формасы ретінде қарастырылатын сөйлеу актісінің қарапайым бірлігінің құрылысы, яғни сөйлемнің актуалдануы туралы ілім. Ал сөйлеу актісі дегеніміз –** белгілі бір қоғамда қалыптасқан сөйлеу әрекеттерінің негізгі қағидаттары мен ережелеріне сәйкес пайда болатын мақсатты сөйлеу. Сөйлеу актілерінің негізгі белгілері ретінде ниет (интенционалдылық), мақсаттылық, конвенционалдылық аталады**»** [3,32]. Олай болса, дәл осы ерекшеліктерді үнемі назарда ұстау оқушының білімді саналы меңгеруіне негіз бола алады.Сөйлеу актілерін жіктеуде иллокутивті мақсат, сөйлеушінің психологиялық жай-күйі, сөйлеу актісіндегі пропозиционалды мазмұнның нақты болмысқа қатынасы, адресант пен адресат мүдделері ескеріледі.

Оқушыларға сөз әдебін үйреткенде олардың оқу мотивтерін қалыптастыру мақсатында ресми, бейресми жағдаяттарды қатар ұсынып отыру көзделеді. Өйткені оқушылар үшін қарым-қатынастың осы екі түрібойынша алған білімдері өмірлік маңызға ие. Сөз этикеттерінің тілдік ресми, бейресми қатынастүрлеріне қарай байланыстырушылық қызметінің ерекшеліктерін Л.А. Киселева айқындап берді: «Под контактом здесь понимается установление, сохранение и укрепление,поддержание связей и отношений индивидуальных или социально-массовых, многообразных, но сводимых в некоторые типы, среди которых наиболее отчетливо выделяются такие полярные разновидности: 1) установление, сохранение и укрепление дружеских отношений и 2)установление и поддержание официально-вежливых отношений [4,48]. Осы пікірді одан әрі тереңдететін маңызды ойлар В.В. Воробьев еңбектерінде айтылған. Ол: «Жақсы, орынды сөйлеп, елдің «тілін таба білу» іскер адамға пайдалы. Ал іскер пайда көздейтін адам болғандықтан, пайдаға жарайтын нәрсенің бәрін білгені жөн. Жүздескенде жылы шырай таныту, тіл табысуға мүдделі болу, басқалардың сенімін жоғалтпай, өз бас пайдасын ойлай тұра басқалардың құқығын тәрк етпеу сияқты әрекеттер іскер адамға қажетті құлық, өмірлік ұстаным

болуы тиіс» [5,96]. Олай болса, мектеп түлегіне сөз әдебін оқытудағы қағида – өзгелермен пікір алысудың табиғилығын, нәтижелілігін қалыптастырудың басты факторларының бірі сөйлеудегі ізет, құрмет, сыпайыгершілік секілді кісінің сезіміне әсер ететін құралдарды орынды жұмсауға үйрету. Олар сөйлеу этикетінің түрлі коммуникативтік актілерде (амандасу, қоштасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, т.б.) көрініс табады. Сол себепті бұл бағыттағы білім оқушының ішкі тілегіне сай келеді. Өйткені ол кез келген адам үшін ең маңызды қажеттіліктерді өтеуге бағытталып отырады. Сонымен қатар оқу үдерісінде оқушылар, алдымен, этикет, әдеп сөзінің мағынасын терең білуі керектігі ескерілді.

Сөз этикеті белгілі бір жағдаятта тілдесудің, сөз саптаудың тәртібіне тән ережелерді сақтауды талап етеді. Сөз мәдениетінің этикалық компоненттері негізінен, сөз актілеріндебелгілі бір мақсатқа көздеп айтылған сөз әрекетінде қолданылады. Оған қатысушылардың жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, туыстық қатынасы, олардың арасындағы қарым-қатынастың ресми/бейресми түрімен байланысты тілдесімніңәдеп қағидалары сақталады.

Оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мақсатында ресми қатынастағы сөз әдебі нормалары туралы білім мазмұнында оның бір-бірінен әрі айрықша, әрі өзара ұқсас екі арнадан бастау алатыны ескеріліп отырады. Оның бірі – ұлттық сөз әдебіне қатысты ұстанымдар да, екіншісі – жалпыадамзаттық этикалық құндылықтар. Қазіргі таңдағы этикалық нормаларды құрайтын бұл компоненттерді айыра білу – болашақ қоғам мүшелерінің өз ортасында дұрыс әрекет етіп, көздеген мақсатына жетуінің басты шарты. Себебі этикалық нормаларды меңгеру қарым-қатынастың әр түрлі жағдаятына (ситуациясына) тән тілдесу ережелерін білу арқылы қалыптасады. Бейіндік мектептің оқушыларына арналған «Сөз әдебі» таңдау пәнін оқытуда бұлар бірге қамтылып отырады. Өйткені олар үшін ұлттық қағидаларды білу ата дәстүрін сақтауды талап етсе, жалпыадамзаттық әдеп нормаларын білу үш жақты міндетті көздейді: а) өзге жұрттың сөз әдебі мен өз халқының сөз әдебін салыстырып, олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерді саналы түсінеді; ә) өзгелердің сөз әдебі ережелерін игеруі арқылы оқушының сөз қолданым мәдениеті дамиды, өзге ортадағы қарым-қатынаста өзін еркін әрі жайлы сезінеді; б) тіл білудің, тілдік әдеп нормаларын білудің ұтымдылығына көз жеткізеді. Бұл қазіргі жаһандану жағдайында қарым-қатынас аясы кеңейген ғаламдық ортада аса қажет біліктердің бірінен саналады. Сол қажеттікті сезіну оның оқу мотивтерінің кеңеюіне мүмкіндікті молайтады. Мысалы, «бір ғана сәлемдесу формалары әңгімелесушілердің әлеуметтік, биологиялық т.б. сипаттарына байланысты және қатынастың түрлеріне қарай сараланады. Мағыналық және стильдік реңкке қарай амандасудың әлем тілдерінің әрқайсысында бірнеше түрі бар» [6,27].

«Сөз этикасы – дүниетанымдық компоненттерден, этикеттік компоненттерден және эстетикалық элементтерден тұратын күрделі құрылым. Әдеп адамдар арасындағы қарым-қатынастың жоғары мәдени деңгейде ұйымдастырылуының басты шарты болғандықтан, ол жеке субъектілердің адами құндылықтарды түсінуіне, оны өз бойынан өткізуіне, сөз жүзінде ғана емес, іс-әрекетінде де дәлелдей білуіне байланысты болады. Бейіндік мектептің мақсаты – оқушының ойында сөз әдебі туралы ұғым қалыптастыру ғана емес, алдымен, сол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан сөз әдебі нормаларын, қалыптасқан қағидаларды ұстануына қажетті алғышарттар жасау, сыпайы да әдепті сөйлеуге төселдіру. Мұндай өте пайдалы әрі қажетті білім мен біліктер оқушылар тарапынан үлкен қызығушылықтың тууына мүмкіндікті кеңейтеді де, олардың оқу мотивтерін шынайы түрде қалыптастырады. Сол мотивтер түпкі нәтижеде оқушының өмір сүруіне қажетті функционалдық сауаттылықтың дамуына алғышарт болады.

«Сөйлесушілердің ортақ тіл табысуының, өзара құрмет, ілтипат сезімдерінің көрініс табуының айғағы саналатын әдептік сөз орамдарын қажет жерінде орнымен қолдану оқушының коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасуының көрсеткіші деп есептеледі. Сол себепті сөз мәдениеті сапаларының ішінде этикалық нормаларды меңгерту мектептің бастауыш сыныптарынан бастап қарапайымнан күрделіге қарай сатылап жүргізілуі қажет» [7,59]. Күнделікті тұрмыста, ресми жағдаяттардың қарапайым түрлерінде қолданылатын сөз орамдарын бірте-бірте дамытып, кеңейтіп оқушының сөз дағдысына сіңірудің қажеттігі даусыз. Мәселен, алғыс сезімін білдіруге, өтініш білдіруге қатысты сөз әдебін үйретуден бастау алған оқыту жоғары сыныптарда сөз этикетінің дүниетанымдық компонентерімен, халықтық танымдағы тіл субъектісінің тіліне, сөзіне қатысты мақал-мәтел түріндегі пайымдауларымен таныстыруға жалғасады. Мұндай сабақтастық сөз әдебі жөнінде оқушының дүниелік білімін кеңейтіп, ой-өрісін өсіреді, өз ана тілінің танымдық көкжиегін жақын білуге талпындырады. Осы талпыныс пен ұмтылыс түпкі нәтижеде оқушылардың пәнді оқу мотивтерін берік етеді, сауаттылық деңгейін арттырады.

Сабақ барысында сөз этикетін меңгертуге қатысты түрлі оқу мәтіндерімен жұмыс жасатылады. Ондай тапсырмалар оқушылардың сөз этикеті деген ұғымды саналы меңгеруіне мүмкіндік берді. Әлбетте, сөз этикеті ережелерінің сыпайылық принциптеріне негізделетінін, сөйлеушінің өз әріптесіне құрметпен қарауы негізгі талаптың бірі болып саналатынын, сыпайылық, сыйластық, ізеттілік – моральдың, этиканың түп негізі екенін оқушы өзіндік ізденісі мен тілдік талдауы арқылы түйсінеді. Ал бұл өз кезегінде оқушығатілдік ілтипат ұғымының өз халқының әдет-салтында ежелден қалыптасқанын сезіндіреді, тілді қолдану жауапкершілігін өсіреді.

Қорыта айтқанда, теориялық біліммен бірге практикалық жұмыстардың оқушының функционалдық сауаттылығын жетілдірудегі маңызы зор. Осы мақсаттағы жүйелі түрде жүзеге асырылуы тиіс аса маңызды мәселе – оқу жүйесінде бейіндік мектеп оқушысының өмірлік мүддесіне сай, қажетін қанағаттандыратындай мотивациялық технологияларды қалыптастырудың жаңа жүйесін анықтау жайы. Бұл орайда әлемдік озық тәжірибеде дәлелденгендей, пәндік-білімдік парадигманы тілге деген сүйіспеншілік, жауапкершілік парадигмасымен алмастыру арқылы шешудің ұтымдылығы уақыт өткен сайын дәлелденіп келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. – А.: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. – 120 б.

2 Жақыпов Ж.А. *Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы): Филол. ғыл. д-ры ... автореф. – Алматы, 1999.*

3 Рапишева Ж.Д., Тұрлыбекова Ж.А. Сөйлемнің коммуникативтік типтері жөнінде // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2013. – №1. – 29-35 бб.

4 Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л., 1978. – 150 с.

5 Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы.– М.: Издательство РУДН, 1997. – 331 с.

6 Сыздықова Р. Сұхбаттасу мәдениеті// Сұхбат, 1990. – № 2. – 16-31 бб.

7 Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. Монография. –Алматы: ҚБТУ, 2011. – 240 б.

Аннотация

ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ»

ЕрмекбаеваА.Ш. [1], Талдыбаева М.Д.[1]

[1]Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи

В статье рассматриваются научно-методические вопросы формирования функциональной грамотности учащихся школы в процессе изучения дисциплины «Речевой этикет». Автором определено различие между понятиями «этикет речи» и «этикет слова» и обосновано их значения в развитии жизненных навыков школьника. Анализируются способы осуществления интеграцииязыка с другими отраслями наук в процессе обучения языкам. В данной статье рассматриваются возможности эффективного изучения элективного курса «Речевой этикет», разработанного для профильной школы по направлению гуманитарного-общественного цикла. В процессе формирования функциональной грамотности имеет большое значение интеграции наук, дан приоритет взаимосвязи языка с историей, культурой, этнографией, философией, психологией, педагогикой и социологией. Показаны эффективность обучения языку путем интеграции наук при формировании лингвистического мировоззрения о языке и совершенствования навыки культуры речи учащихся, способы использования речевых этикетных формул языка.

В статье также определены научные основы обучения этикету речи в условиях внедрения новой парадигмы образования. Разработана методика совершенствования речевого поведения учащихся в ситуациях этикетного общения, развития их личностных качеств, которые способствуют социальной адаптации молодого поколения к быстроменяющем среде.

Ключевые слова: этикет речи, функциональная грамотность, этикет слова, интеграция наук, мировоззрения, мотивация, профильная школа.

Abstract

THE FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS OF SCHOOL IN THE PROCESS OF STUDYING THE DISCIPLINE "SPEECH ETIQUETTE"

YermekbayevaA.Sh.[1], Taldybayeva M.D.[1]

[1]Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University

The article deals with scientific and methodological issues of the formation of functional literacy of students of school in the process of studying the discipline "Speech etiquette". The author defines a distinction between the concepts "speech etiquette" and "word etiquette" and substantiates their significance in the development of the pupil's life skills. The ways of integrating the language with other branches of science in the process of teaching languages are analyzed. This article examines the possibilities of effective study of the elective course "Speech etiquette", developed for the profile school in the direction of the humanitarian-public cycle. In the process of the formation of functional literacy, the integration of sciences is of great importance, the priority of the relationship of language with history,

culture, ethnography, philosophy, psychology, pedagogy and sociology is given. The effectiveness of teaching the language by integrating the sciences in the formation of a linguistic worldview about the language and improving the skills of students' speech culture, ways of using the speech etiquette formulas of the language are shown. The article also defines the scientific basis for teaching the etiquette of speech in the context of the introduction of a new education paradigm. A methodology has been developed to improve the speech behavior of students in situations of etiquette communication, the development of their personal qualities, which contribute to the social adaptation of the younger generation to a rapidly changing environment.

Key words: speech etiquette, functional literacy, word etiquette, the integration of sciences,worldview, motivation, the profile school.

ҒТАХР 17.01.45

А.Н. Жаманқұлова[1]

[1]Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

БАТЫРЛАР ЖЫРЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жеке тұлға қалыптастыруда қазақ халхының бай халық ауыз әдебиетімен тереңірек таныстыру, оқушыларда ұлттық сананы қалыптастырып, шығармашылық және рухани мүмкіндіктерін дамыту туралы мәселелер сөз етіледі. Батырлық эпостардың мазмұнындағы халақ арманы оның негізінде халық тарихының жататынын айқындап көрсету. Батырлар жырын оқыту әдіс-тәсілдері де батырлар жырының жанрлық ерекшелігіне қарай, оқушылардың жас ерекшелік психологиясына лайықтап таңдалып алынуы талданады. Батырлар жырын оқытуда тиімді болатын жұмыс түрі сөз етіледі. Оқушыларды батырлар жырымен таныстыруда, монолог әдісі, пайымдау әдісі, эвристикалық әдіс, репродуктивті әдіс, диолог әдістері мәселелері қарастырылады. Осындай әдіс-тәсілдердің арқасында оқушының бойында оқу әрекеттері, оқушының жеке ізденіс қабілеті қалыптады, нәтижесінде сөздік қоры молаяды, оқушылардың жеке дара қабілеті дамитынына көз жеткізсек болады.

Түйін сөздер: Батырлар жыры, әдіс-тәсілдер, мәнерлеп оқу, ұлттық сана.

Ұлттық білім беру ісін адамзаттық құндылықтарға негіздеу және ұлттық сананы құрметтеумен ерекшеленетіндіктен, қазақ әдебиет пәнін оқыту мәселесі де заман талаптары мен әлеуметтік сұраныстарға сай жаңартылып, жетілдірілуде. Қазақ әдебиеті пәнін оқытудағы жаңашыл идеялар мен жетістіктер оның даму үрдістерінің үздіксіз екендігін байқатады.

Шығармашыл жеке тұлға қалыптастыруда қазақ халқының бай халық ауыз әдебиетімен тереңірек таныстыру, оқушыларды ұлттық сананы қалыптастырып, шығармашылық және рухани мүмкіндіктерін дамыту көзделеді. Жалпы білім беретін мектептердің қазақ әдебиеті пәні бағдарламаларын құрастыруда батырлар жырын оқыту да осы мақсатқа негізделген. Мектептің 6-9 сыныптарында қазақ әдебиеті сабақтарында батырлар жырын оқытудың мақсаты – оның өзіне тән теориялық ерекшеліктерін, жырдың құрылысын, поэтикалық көркемдігін, образ жасау жолдары, стил өзгешелігі, көп вариантты болу себебін, батырлық эпостардың тарихи-танымдық негіздерін таныту болып келеді. Ал батырлық эпостардың мазмұнындағы халық арманы, оның негізінде халық тарихының жататынын айқындап көрсету. 6-9 сыныптардың әдебиет бағдарламаларына «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр» жырлары енгізілген. Батырлар жырын оқыту әдіс-тәсілдері де батырлар жырының жанрлық ерекшелігіне қарай, оқушылардың жас ерекшелік психологиясына лайықтап таңдалып алынады. Оқыту әдістері тиімділік тұрғысынан дәстүрлі және дәстүрден тыс педагогикалық технологияға негізделіп алынады. Жалпы оқыту әдістерін мұғалім шеберлігіне қарай таңдап алады, дегенмен әр пәннің ғылыми негізі сол пәнді оқытуда ерекше қажет ететін әдістермен оқытуды қажетсінеді. Қазақ әдебиетін оқытуда ондай әдістерді атап айтатын болсақ әңгімелеу, баяндау, көркемдеп оқу, әдеби талдау пәннің күретамыры деуге болады. Әдіскер-ғалым Ә.Қоңыратбаев әдебиетті оқытудағы әңгімелеу әдісінің тиімділігін былай тұжырымдайды: «Әңгіме әдісі тұсында оқушының өзінше оқып, өзінше топшылауына үлкен мән беріледі. Әрине, оған мұғалім жетекшілігі керек. Сұрақтар, тапсырмалар дұрыс беріліп, сабақ дұрыс ұйымдастырылған болса, әңгіме әдісі мұғалім мен оқушының текст төңірегінде тізгіндесіп жұмыс істеуіне үлкен мүмкіндік береді», – дейді [1, 14]. Ал ғалым Т.Қ. Жұмажанова: «Әдебиетті оқытуда мұғалім сөзінің маңызы ерекше. Мәтіндерді мазмұндау, әңгімелеу арқылы оқушының танымдық әрекетіне жол ашылады», – деп әдебиетті оқытуда мазмұнаду, әңгімелеу әдістерінің тиімділігін атап көрсетеді [2, 56].

Ғалым Қ.Бітібаева: «Көркемдеп оқу әдісі әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады. Ол оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытуда өте тиімді болып келеді», – деп көркем шығарманың оқылымына ерекше мән береді [3, 13]. Жалпы мұғалім қай әдісті пайдаланбасын пән мазмұнын терең меңгертуге бағытталатынын, сабақтың танымдық мақсатына қарай, оқушылардың жаңа материалды қабылдауы мен түсінуі, өзіндік ой-тұжырым жасауына негізделетінін ескеруі тиіс. Осындай ерекшеліктерді білген сайын мұғалім шеберлігі шыңдала түспек. Батырлар жырын оқыту да мұғалімнен тыңғылықты дайындықты, әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалануды талап етеді. Әдіскер-ғалым Қ.Бітібаева батырлар жырын оқыту қиындығын оның ұзақтығы мен тілінің бүгінгі балалар үшін сонылығы, поэтикалық тіл көркемдігінің ерекшелігінде деген ой айтады. Батырлар жырынының поэтикалық көркемдігін танытуда оқушылармен жүргізілетін жұмыс түрлеріне:

1. Жырдағы мағынасы түсініксіз сөздермен сөздік жұмыс жүргізу.
2. Халықтық мәні жоғары қанатты сөздерді табу, мазмұнын анықтау
3. Кейіпкерлердің диалог, монологтарын жаттау.
4. Жырдағы аллитерация, ассонанс,гипербола, литота, тропа, фигура түрлеріне поэтикалық талдау жасау.
5. Жыр мазмұнынан архаизм, историзм сөздерді тауып қолдану маңызы мен мәнін ашу.
6. Батырлар жырының көп варианттылығы бойынша жыршылардың нұсқаларына талдау жасау, тіл қолданыстарындағы ерекшеліктерін анықтау.

Бұл практикалық жұмыстар оқушыларды шығармашылыққа жетелеп, ғылыми ізденіске жол ашады. Шығармашылық тапсырмалардың түрлерін жырды оқытудың мазмұнымен толық танысқаннан кейін қорытынды сабақтарда немесе жыр мазмұнымен танысу кезінде орындатуға болады.

Ғалым Т.Ақшолақов: «Оқушылар ой-сезіміне әсер ету үшін, ең алдымен, жырды оқушылар түгел-дей оқып шығу жағына зер салу керек. Мұнсыз олар жырдан тұщына әсер ала алмақ емес, мұнсыз олар әр кейіпкер бойындағы қасиет-қылықтарды, жыр өрнегіндегі шеберлік, көркемдік сапаларды тани алмайды. Екінші есте болар нәрсе, жырдағы кейіпкерлер бойындағы даралық қасиеттерді, ондағы адамдарды бір-бірімен байланыста алып қарастыру арқылы жырдың шебер құрылған компо-зициясына сүйене отырып ашу керек болады», – деп бағыт береді [4, 43]. Батырлар жырын тұтас оқу сыныпта басталып, жалғасы сыныптан тыс үйде оқуға берілуі немесе алдын ала танысып, тапсырмалар беру арқылы оқыту керек. Жырдың мазмұнымен толық таныстықтан соң әдеби талдау жүргізу, мәтінге поэтикалық талдау жасау оқу үшін тиімді, түсінікті болатыны сөзсіз.

Батырлар жырының негізгі идеясы, мазмұн арқауы – елдің тәуелсіздігі, жаудан азат болуы, халықтың бақытты тұрмыс кешуі. Өз елін, өз жерін жаудан қорғау батырлар жырының түп қазығы, оқиға тізбегі, мазмұн желісі де осы тілекке сәйкес құрылады. Жыр сюжетінің шарықтау шегі, шешімі де осы мақсатқа негізделеді. Халықтың осы арманына қол жеткізуі үшін жырдағы басты тұлға - батырларының бойына адамзатқа тән және қиялдан қосылған қасиеттері арқылы ерекшеленеді. Жырдағы батырлар бейнесі өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталады. Барлық жырларға тән ерекшелік батырларының бойындағы сипаттардың ұқсастығы, жақындығы. Халық өз арман-қиялының орында-луын батырларымен байланыстырады. Батыр образы - халық ой-арманының көрінісі, болашағының елесі деуге болады. Эпостық жырлардағы батырлардың ұқсастығы оның жаратылысының ерекше болуында (дүниеге келуі же өсуі де ерекше), батырға тән аңғалдығы, батырдың серігі жары мен тұлпары болуында, соңы жақсылықпен аяқталуында. Алайда сол жақсылыққа жетуі үшін талай қиын-дықпен күресуінде де бір-бірінен алыс кетпейді. Батырлар жырының кейіпкерлерін салыстыра суреттеу, талдау арқылы мазмұнын толық түсіндіруге болады. Батырлар жырын оқытуда жоспар дұрыс құрылуы сабақтың нәтижесі болмақ. Батырлар жырын оқытудың басты жұмыстары мына бағытта болуы керек:

1. Кіріспе әңгіме. Халық ауыз әдебиетіндегі батырлар жырының ерекшелігі. Теориялық түсінік қалыптастыру.
2. Мазмұнды жеткізу бағытындағы жұмыстар. Жыр мазмұнына жоспар құру, жырды мәнерлеп оқу, аудио-видеодан тыңдау, аннотация жасату, жырдағы басты эпизодтарды анықтап жоспар жасату, сұрақ- жауап алу, тезис бойынша жүйелі мазмұндату
3. Жырға әдеби талдау жасау. Тақырыбын ашу, кейіпкерлерге мінездеме жасату, проблемалық сұрақтар қою, сюжеттік жоспар құру, қорытынды шығармашылық жұмыстар жүргізу.

Батырлар жырының қорытынды сабақтарында оқушылардың шығармашылық, ғылыми ізденіс бағытындағы жұмыстарын ұйымдастыру тиімді. Әдебиет сабағының әр тақырыбы оқушыларды ғылыми ізденіске жетелеуге сұранып тұрады. Осындай жұмыс түрлерін батырлар жырын оқытуда да шебер ұйымдастыра білу маңызды. Ғылыми жұмыстар жасауда мұғалімнің жетекшілігі, нұсқауы оқушы үшін бағыт болмақ. Қандай қосымша көркем әдебиеттер оқу, ғылыми әдебиеттерді тақырып бойынша ұсыну нәтижелі болмақ. Оқушылардың шығармашылығы мен ғылыми ізденіс бағытындағы жүргізілетін жұмыстардың мына түрлерін ұсынуға болады:

1 Қазақ әдебиеті тарихында батырлар жырының зерттелуі.
2 М.Әуезовтің «Қобыланды батыр» жырын зерттеуі.
3 Батырлар жырындағы әйелдер бейнесі
4 Халықауыз әдебиетіндегі мыстан образы
5 Батырлар жырындағы тұлпарлар суреті.
6 Батырлар жыры – сахна өнерінде
7 Батырлар жырының нұсқалары.

Аталған тақырыптарды басшылыққа алып біршама шығармашылық жұмыс түрлерін ұйымдастыруға болады. Ол жұмыстар қатарына рефераттар, эссе, сайыстар, дөңгелек үстел, конференция, сахналық көрініс қою, суреттер салу т.б. орындатуға болады.

➢ Халқымыздың тарихында еліне қорған болған батырлардың сүйікті тұлпарлары эпос-жырларда тарихи кейіпкер ретінде көрінеді. Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Қамбардың Қарақасқасы, т.б. иесі мен есімі қатар аталып, халық санасына сіңгені сонша, бірін-бірінсіз елестету қиын. Салыстыра талдауға батырдың тұлпарлары, олардың сипаты, ерекшеліктері, батырға таңдап мінгізуі, шабысы, ақылдылығы алынады. Жырдан мысалдар келтіре отырып талдау жүргізуде оқушылар тұлпардың сипатталуын еріксіз жаттап та алады. Мысалы:

➢ «Шырағым, Бурыл, шүу!», – деді,
➢ Құбылып бурыл гуледі,
➢ Табаны жерге тимеді.
➢ Тау менен тасты өрледі,
➢ Төрт аяқты сермеді,
➢ Құлақтың түбі терледі,
➢ Тер шыққан соң өрледі,
➢ Адырды көзі көрмеді.
➢ Көлденең жатқан көк тасты
➢ Тіктеп тиген тұяғы
➢ Саз балшықтай иледі.
➢ Қараша емес, қауыс-ты,
➢ Қоңыраулатып дауысты,
➢ Жақын қылды алысты.
➢ Берсін кімге намысты,
➢ Күн төбеден аумай-ақ,
➢ Түзеді Бурыл шабысты.
➢ Қос құлағы тігілді
➢ Қайырға біткен қамыстай.
➢ Түс ауған соң бүгілді
➢ Илеуі жеткен қайыстай.
➢ Байлаулы малдай шешілді,
➢ Төрт аяғын көсілді,
➢ Әрбір сымдай есілді.
➢ Кешегі кеткен қосынға
➢ Жетемін деген Қобланның
➢ Жоқ еді тіпті есінде.
➢ Бұлаңдаған Бурылмен
➢ Артық туған Қобланды
➢ Аңқып жетті бесінде, – деген жырдағы шумақтар оқушыны еріксіз қызықтырады.

Батырлар жырындағы әйелдер бейнесін талдауда салыстыра талдау әдісі тиімді.Батырдың жары қандай болуы керек Гүлбаршын, Құртқа, Назым бейнелері арқылы салыстыра талдаулар жасауда олардың ақылды, сұлу, сезімтал тұлғалары айқындала түседі. Әдеби талдау жасауда мәтінмен жұмыс, мәтінді басшылыққа алу жырды толық оқуға, мазмұнын меңгеруге алып келеді. Әдіскер-ғалым Қ.Бітібаева: «образдарды талдаған да да немесе тіл көркемдігі туралы сөз болғанда да, үнемі мәтінге сүйенудің маңыз зор. Мұғалім өз түсінігінде де, бала жауабында да мәтінді басшылыққа алғаны дұрыс. Үнемі нақты мысалдар келтіріп, дәлелді сөйлеудің орны бөлек. Себебі жырдың тілі күрделі, оны тіпті мәтінге жақын мазмұндау да қиын болып келеді», – деп мәтінмен жұмыстың тиімділігін баса айтады [3,136].

Батырлар жыры – халықтың елін, жерін қорғау мақсатынан туған арман, қиялының жемісі. Халық арман, мұратын батырлар жыры арқылы кейінгі ұрпағына мұра етіп қалдырған. Батырлар жырының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып бүгінгі күнге жетуі, рухани бағалы мұра ретінде мектепте оқытылуы да сондықтан. Асыл мұраны оқыту ісі де мұғалімнен шеберлік пен білімді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қоңыратбаев Ә. 4-7 кластарда әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1987. – 176 б.
2 Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
3 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 282 б.
4 Ақшолақов Т. «Әдебиет» оқулығына әдістемелік нұсқау. 9-сыныпқа арналған. – Алматы: Рауан, 1996. – 132 б.

Аннотация

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

Жаманкулова А.Н.[1],
[1]*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

В статье описывается о формировании личности, об углубленном ознакомлении с богатой устной народной литературой казахского народа, о формировании у учеников национального сознания, о развитии творческих и духовных возможностей. В содержании героических эпосов ясно показано о мечте народа, в основе, которой народная история. Также разбирают способы обучения и особенности жанра героических эпосов, учитывая психологию определенного возраста учеников. Описывается о положительном виде работы при чтении героических эпосов. При ознакомлении учеников с героическими эпосами рассматривается следующие проблемы: метод монолога, метод рассуждения, эвристический метод, репродуктивный метод, метод диалога. Благодаря таким методам, можно заметить у учеников развитие в учебе, формируются личные возможности, впоследствии увеличивается словарный запас, развиваются собственные личные качества.

Ключевые слова: героические эпосы, методы, национальное сознание.

Abstract

METHODS OF STUDYING THE HEROIC EPIC

Zhamankulova A.N.[1],
[1]*Abai Kazakh National Pedagogical University*

The article describes about the formation of the individual, in-depth acquaintance with a rich oral folk literature of the Kazakh people, about the formation of the students of national consciousness, the development of creative and spiritual possibilities. The content of the heroic epic is clearly shown on the dream of the people, based on which people's history. Also dismantle ways of learning and especially the genre of heroic epics, taking into account the psychology of a certain age students. It is described as a positive work when reading the heroic epics. When familiarizing students with the heroic epic considered the following issues: the monologue method rassuzhdneniya method, heuristic, reproductive method, the method of dialogue. With these methods, you can see the development of the students in their studies, personal abilities are formed, later increased vocabulary, develop their own personality.

Key words: heroic epics, methods, national consciousness.

ҒТАХР 17.01.45

Т.Қ. Жұмажанова[1]

[1]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан*

ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ М.ФРАГИ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада негізінен электронды оқулықтарды пайдаланудың тиімді жолдары жан-жақты көрсетілген. Түркі әлемінің өкілі М.Фрагидің шығармашылығын оқыту мәселелері алғаш рет алынып отыр. Нақты мысалдармен дәлелденген. Әсіресе, М.Фраги өлеңдерін модульге салып оқыту жүйесі алынып, әр блокқа түсініктеме берілген. Блокқа ену, тереңдету,қорыту, түйіндеу т.б. туралы оқушылар ізденеді, өздіктерінен жұмыс түрлерін анықтай отырып келесі жұмыстарға ұмтылады. Бұл оқушылардың ойлау жүйесін арттырып, шешім жасауға жол ашады. «Жар керек», «Ақырзаман», «Сен» т.б. өлеңдерін түсіндіруде мәтінмен жұмыс, әдеби жаттығуларды орындау, әртүрлі әдіс-тәсілдерді орынды пайдалануға көмектеседі. Мәнерлеп оқу, салыстыру, вен диаграммасы, топтастыру, тірек сөздер теру т.б. Бәрін оқушыларымыз саралайды. Ақын бойындағы қасиеттерді таниды. Ең бастысы оқушылар электронды оқулықтың пайдасын терең ұғынады.

Түйін сөздер: электронды оқулық, қор, өзіндік ізденіс, шешім, модуль, блок, танымдық мотивация, инновация, қорыту, тексеру, топтастыру, т.б.

Әлемдік білім кеңістігінде туындаған жаңа бағыттарға сай еліміздің жоғары білім беру жүйесін ақпараттандыру және оның әдістемесі мен технологиясын жасау педагогикалық ғылым мен тәжірибеге үлкен міндеттер жүктеп отыр.

Қазіргі талапқа сай ақпараттық коммуникациялық технологиялар арқылы оқыту білім берудің жаңа парадигмасына өтуге негіз болып, төмендегідей іс-әрекеттердің жүзеге асырылуын қарастырады:

1.Жеке тұлғаның қалыптасуына қолайлы жағдай жасай отырып, оқыту мен оқу үрдісін жетілдіру мақсатында инновациялық технологияларды пайдалану;

2.Білім алушыларды ғылыми ойлауға, өзін-өзі дамытуға, өз бетімен білім алуға, өзіндік ізденіске түсуге дағдыландыру;

3.Білім мен тәрбие беруде тұлғаны ақпараттық қоғам жағдайында өмір сүруге дайындалу.

Демек Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналған мемлекеттік бағдарламасында электрондық оқытуды енгізу бірқатар нормативтік құжаттарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді талап етеді.

Қашанда жас ұрпақ тәрбиесінде әдебиеттің алатын орны ерекше. Білім беру саласында әдебиеттің жеке дербес пән ретінде оқытылуы тарихи дәстүрге айналған .Сондықтаң жастар қазақ әдебиетімен табыстыруды көздей отырып әлем әдебиетінің озық өкілдерінің шығармаларын да біліп алуға жетелейді. 9-сыныптың оқу бағдарламасында түркмен әдебиетінің көрнекті өкілі Мақтымқұлы Фрагидің, әйгілі қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың кейбір шығармаларын оқыту қарастырылған. Әрине, бұларды оқыту қазақ әдебиеті пәнін оқыту әдістемесі аясында жүзеге асатыны аян.

Демек ұлы ақын Мақтымқұлы Фрагидің шығармаларын жастарға терең танытады. Яғни,түркітану өкілдерінің кейбір шығармаларын жастарға терең меңгертуде көптеген жұмыстар жүргізіледі. Қазіргі ақпараттандыру ғасырында еліміздің жоғары кәсіби білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттердің бірі жастарға нәтижелі білім беру болса,ол міндет оқыту үдерісін мультимедиялық оқыту құралдары арқылы ұйымдастыруды қажет етеді.

Осы ретте студенттердің, оқушы жастардың танымдық қабілетін кеңейтіп, ақпараттық іскерліктерін шыңдай түсетін және білім негіздерін меңгеруіне қажетті құрал ретінде электронды оқулықтардың орны ерекше деп саналады.

Электронды оқулықтарды пайдалану олардың белсенді ойлау дағдыларын дамытуға, ақпарттық жұмыс істей алуларын, жүйелеу, жобалау, өзіндік ой-тұжырым жасай алу құзіреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік туғызады және оқыту үрдісін жаңа әдістермен қамтамасыз етеді.

«Электрондық оқулықтың негізгі модуль болып табылады»,- деп орынды көрсетеді профессор Г.Қ. Нұрғалиева. Электронды оқулықтардың модулі әдеби мәтіндердің мазмұнын терең меңгеруге, көрнекі және шолу түрінде саралап, жіктеп игеруге септігін тигізеді. Модульдер пән бағдарламасына сәйкес түзіледі.

Әр модуль негізгі «әдеби білім мазмұны», «ақпараттар базасының» міндетін атқарады. Ақпаратпен жұмыс істей отырып олар ізденеді, берілген модуль бойынша зерттеу, сын еңбектермен танысып,

гипермәтінді бағдарламаға сәйкес түсініп, жүйелейді, тыңдайды. Мәтінге сай қосымша деректермен құжаттармен жұмыс жасай отырып, оқу материалын толық меңгеруге тырысады.

Олай болса, электронды оқулықтардың негізгі - модуль болып табылады. Модуль мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес мемлекеттік құжат ретінде оқу бағдарламасының логикалық-құрылымдық мазмұнын құрайды. Бұл оқу материалының мазмұнын сапалы, көрнекі түрде меңгеруге ықпалын тигізді.

Жазушы шағармаларын модульге бөліп оқытуға жалпы дидактикалық принциптер басшылыққа алынады, мәселен, жүйелілік, әр модуль бірін-бірі толықтырып, төмендегідей жалғасып отырады:

- Әр модульге интерактивті тапсырмалар мәтінге сай ұсынылады.
- Мәтінді есте берік сақтау мақсатында теориялық материалдарға қайталау сұрақтар, әдеби жаттығулар беріледі.
- Танымдық мотивациясын белсендіру, өздік жұмыстары, реферат, тест, эссе, шығарма т.б. жұмыстарды орындату көзделеді
- Әр модульдің мазмұн жағынан дербестігі, белгілі бір уақытқа негізделетіні ескеріледі
- Әр модуль инновациялық жаңа технологиялармен оқуға байланысты үнемі толықтырылып, оларды өзгертіп отырудың оңтайлы болу жағын қарастырады

Кезінде, ұлы Абай – шығыс пен батыстың көркем өнердегі қол жеткен табыстарын шығармашылық талғаммен меңгере отырып, өзінің эстетикалық көзқарасының өміршең жаңа жүйесін жасаған ақын.

Міне, осы дәстүр аясында XVIII ғасырда өз жырын халыққа танытқан түрікмен әдебиетінің ұлы классигі деп танылатын Мақтымқұлы Фраги шығармалары да түркі халықтары әдебиеті және шығыс әдебиеті арасындағы өзара ықпалдастықтың бір көрінісі деп қаралады.

Сондықтан да, М.Фраги шығармаларын мектепте жас ұрпаққа ұсыну қазіргі қоғамдық дамуымыз қажет етіп отырған көп мәдениеттілік талабымен үндес болып отыр. Осы тұрғыдан, М.Фрагидің кейбір туындыларын қазақ мектебінде оқыту арқылы жас ұрпақты шығыс өркениеті құндылықтармен сусындату мүмкіндігі арта түспек дейміз.

Біз, өз тәжірибемізде түркімен әдебиетінің ұлы өкілі, ақын Мақтымқұлы Фрагидің кейбір өлеңдерін модульге салып, оқушыларға меңгертуге тырыстық.

Әр блоктың шешімі анықтала түсіп, жастардың өздік жұмысы іске қосылды.

1.Модульге кіру блок.

2.Проблемалық блок.

3.Тереңдету блок.

4.Қорыту блок.

5.Тексеру блок т.б. бойынша оқушылар өз ой пікірлерін толық жеткізуге тырысты.

Модульдік оқытуда оқушылардың, студенттердің оқу материалдарын тұтас, жүйелі ұғынуға жағдай туады, ақпараттық білімдік орта құру арқылы модульден гипермәтінге, тапсырмалар мен тесттерге өтуге болады.

Ал, электронды оқулықтың модульге топтасқан мазмұндық компоненті гипермәтін арқылы жүзеге асады. Гипермәтін дегеніміз ұғымдардан, әртүрлі мәтіндерден, тұжырымдардан тұратын мәліметтер базасы ретінде берілетін ақпараттық оқыту ортасы.

М.Фраги – өз кезінің, өз дәуірінің өкілі. Көшпелі түрікмен халықының ел бірлігін сақтауға, жас ұрпақты елін - жерін қорғауға, биік адамгершілікке шақырудағы құралы поэзиясы болды. Мәтін бойынша тапсырма беруге болады. Мәтіндегі негізгі ойды аңықталады. М.Фраги шығармалары көбінесе дидактикалық - пәлсапалық сарында келеді.

Мақтымқұлы поэзия арқылы халқына тіл қатады. Оларда ақын ізгілік мұраттарды ту етіп көтереді, оның бірден - бір жолы - адамгершілік, рухани тәуелдіздік деп біледі. Бұл жағынан оның поэзиясында сол заманнның гуманистік құндылықтары алға шығарылады. Мақтымқұлы достықты, махабатты адал еңбек пен ғылымды насихаттаған.

Модульге кіру блогында бұл туралы жан - жақты тапсырмалар беріліп танытыла түспек. Ең бастысы оқушының өзіндік ойлау дүниесі іске қосылады. Ақын өзі ғылымға кеңінен құлаш сермей алмағанына өкінеді. Бірақ, өз арман - қиялының биік екенін «Дегейсің» өлеңінде анық танытады.

Өзі өмір қиындығын көп көрген, күнкөріс үшін қолөнершілікпен шектелген ақын ғылым, өнер жолын дамытуды кейінгі ұрпақтан күтеді. Өзі оны көптеген өлеңдерінде айтты. Мақтымқұлы өлеңдерінің көпшілігі қоғамдағы әділетсіздікті сынап көрсетуге арналған. Ақын өз өміріне байланысты «Айырылдым», «Жар керек» сияқты өлеңдерін жазған.

Мақтымқұлы шығармашылығында оның эстетикалық көзқарасы, ақындық мақсат - мұраты айқын тұжырымдалған.

Ақын өкініші ***проблемалық блокта*** жан - жақты түсіндіріліп, әдеби жаттығуға орын берілді.

Ал, ***тереңдету блогында*** М.Фраги мен ұлы Абай өлеңдері арасындағы үндестік толық ашылып, мысалдар келтіріледі. Екі ақынды өз елінің патриоты болғанына олар толық сенеді.

Ең бастысы ақындардың адамдық қасиеттерді өте жоғары қоятынын олар, салыстыру әдісі арқылы талдайды. Жақсылық жасаудың, адамдардың бірін-бірі түсініп, бағалай білудің мәнін аша түседі.

Әсіресе, ақындардың тұжырымдап айтқан түйіндері – береке, ел бірлігі, түсіністік екенін терең меңгере түседі. Кейбір оқушылар «Кетуші болма» т.б. өлеңдердегі ақыл –насихатты саралап, өзінше талдап жаза білді.

Қорыту блогында оқушылар М.Фрагидің бай мұрасында адами өмірге тән махаббат, туған жерге деген сүйіспеншілік, табиғат көркемдігін сезіну, жақсы мен жаманды ажыраты білу, жақсылықты дәріптеп, имандық құндылықтарын бәрінен жоғары қою сезімдері мен идеялары да көтерілгеніне ден қойып, кейбір өлеңдерді жатқа айтуға, жазуға тырысты.

Оқушылар жұмыс барысында әдеби теориялық ұғымдарды қалыптастырудың негізігі жолдарын көрсете білді. Олардың көпшілігі сабақ барысында үлгі кестені қызыға толтырды.

Мысалы: Мақтымқұлы өлеңдерінде кездесетін нақылдарды жеке тақырыптарға топтастыра білді.

Мысалы:

Еңбек тақырыбындағы нақыл	Адам мінезіне қатысты	Жастық, достық, махаббат тақырыбындағы нақыл	Өнер, ұстаздық туралы
Асың барда – ел, Атың барда – жер таны.	Жолыңды ылғи жандырған от болар, сабырлы жан түбінде шат болар.	Жаман қылық-жақын досты жау етер.	Тілін кестір жалған сөзге бас ұрса. Ұстаз мәңгі есте қалар.

Талдау барысында оқушылар берілген тапсырмалар бойынша әртүрлі жұмыстар жүргізіп, әдеби жаттығулар орындайды. Жаттығуда берілген сұрау тапсырмалардың орнын анықтайды. Кейбір қиын сұрақтарға жауап беруде өз жолдастарымен ақылдасады. Қай оқушы болсада тапсырмада берілген тест сұрақтарына дұрыс шешімін тауып, орындауға ат салысады.

Үлгі:

Тапсырмалар:

1. М.Фрагидің «Ақырзаман» өлеңін жазуға қандай себеп болғанын жан-жақты ашып көрсетіңдер.

Тірек ой:

А) Ақынның өз айналасындағы адамдарға деген көзқарасы

Б) Неге олар өзгеріп барады?

В) Ақырзаман деген түсінік.

2. Ақын нені бағдарлап, нені меңзеп көрсетеді? Төрағаның дөкірленгенін, байбіткеннің қытымырланғанын, әке - шеше балаларына қалай ренжиді?

3.Мәтінді терең талдай оқи отырып, осының себебін ашуға тырысу. Ақырзаман болып қалған жоқ па - деп, ақын қатты күйінеді, оқырманға ой тастайды. Осыған өз шешеміңді білдір.

4.Мұндағы проблема не?

Ақын болашаққа сеніммен қарайды, жастарға үлкен міндеттер жүктейді. Оларды өмірді дұрыс түсінуге шақырады. Ең бастысы қоғамда болып жатқан оқиғаларды жастар дұрыс қабылдай білсе болашақтары жарқын болатынына үміт артады.

Ақын ақырзаман келмесе екен ,ел тыныш,халық аман болып, жарқын болашақ болса екен деп тілейді. Ақын шығармасының түйінін, тұжырымын түсінген оқушы жастар М.Фрагидің қиналысын жақсы сезінеді. Ақын мен бірге оларда болашақты болжайды. Өз елін, жерін жан тәнімен сүйе отырып, келешектің иесі өздері екеніне сеніммен қарайды. Олардың бойында адамдық, патриоттық тәрбие қалыптасады.

М.Фраги шығармаларын оқытуда электронды оқулық арқылы берілген сұрау тапсырмалар жүйесінің әдеби жаттығулардың әр блоктағы көрсетілген шешімдердің тиімділігін анықтай түседі. Бұл жұмыстардың барлығын өткен білімді қайталау мен жаңа білімді меңгерудің басты жолы болып табылатынын оқушыларымыз терең түсініп біледі.

Тексеру блогында М.Фраги шығармасын жастарымыз жан - жақты сараптай отырып, ақынның өмірімен шығармашылық жолын еске ала отырып, әр өлеңнің мазмұнына терең бойлай келе ақын бойындағы қасиеттерді анықтайды.

Мысалы:

Ақын М.Фраги бойындағы қасиеттері:

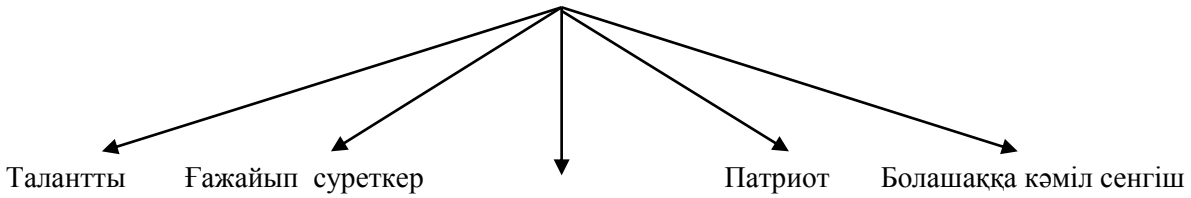

Ел тағдырын жырлаушы

Мұндай сараптамалар, талдаулар, өзіндік жұмыстар т.б. жүргізе білу оқушыларымыздың ойлау дүниесін арттырады. Ақын шығармаларын терең меңгере отырып, өз пікірлерін ортаға салады.

Мәтінмен жұмыс істеу барысында сұрақ тапсырмалардың орнын ашады. Сондай - ақ, әдеби жаттығуларда әр мәтіннен берілетін тапсырманы терең түсінуге тырысады.

Мысалы: ақын өміріне байланысты «Жар керек» өлеңінде берілген Мақтымқұлы қиналысын бүкіл болмыстарымен ұғынады.

«Бұлбұл құс зар шегіп
Гүл бақшамнан айырылдым.
Екі көзден жас төгіп
Сүйгенімнен айырылдым», - деген жолдардағы ақынның іштегі мұңын, сырын өздерінше ұғына біледі.

М.Фраги өкінішіне ортақтасып, өз шешімдерін білдіруге тырысады. Әдебиеттің қоғам өміріндегі, адамзат өміріндегі жақсы жаман, оң - теріс, жоғары - төмен құбылыстарды екшеп, сұрыптап, типтендіріп, үлгі боларлықтай дәрежеде оларды халыққа ұсынып отырған ақын өлеңін таниды.

Ең бастысы әдебиеттің негізгі мұраты халық тілегімен ұштасып жатқанын түсінеді. Халық өзінің қалауын қашанда әдебиеттен іздейді.

Әдебиеттің өміршең болуын да,адам баласының әдебиетке сұранысын олар пайымдай біледі. Әдебиеттің өмір заңдылықтарын жіктеп көрсете алатынына қай кезде болсын бас иеді.

Демек, электронды оқулықтарды пән бағдараламасына сай тиімді пайдалана отырып, сандық білім қорларының көмегімен оқушыларымызға меңгерту үнемі қажет.

Оқулықта берілген әр блоктардың атқарар қызметі олармен түрлендіріп жұмыс істей білу қашанда мақсат қою технологиясын іске асырады.

Оқушы ізденеді, шешім қабылдайды, сұрақ-жауап құрастырады,берілген тестіні дұрыс орындауға тырысады. Ең бастысы,олардың ойлау дүниесі қалыптасып арта түседі.

Тәжірибемізде байқағандай, қазақ әдебиетімен қоса әлем әдебиетінің озық өкілдерінің шығармаларын танып білуге ұмтылады. М.Фраги шығармаларын терең меңгертуде әр түрлі жұмыс түрлерін жүргізуге болатынына көз жеткіздік.

Демек, ақын шығармаларына арналған электронды оқулық жүйесін дұрыс пайдалана білу, тіпті бір ғана **модульдік блоктармен жұмыстар атқару:**

Ой қозғаумағынаны анықтауқызығушылық тудыру, өзіндік пікірін шақыру, талдау, ажырату т.б. стратегиялар туындайтыны сөзсіз. Мұның барлығы ұстаз шеберлігіне келіп саяды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.

2 ҚР Перзидентінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауы. – Астана, 2016.

3 Нургалиева Г.К. Ақпараттық білім беру орта ретінде электрондыоқулықтар негізінде оқыту тұжырымдамасы// «Қазақстан мектебі». – №1, 2010. – 7 б.

4 Жампейісова М. Технология модульного обучения// Издательство «Вымпел». – Ақтөбе, 2000. – С. 15 -18.

5 Лаврентьев Г. В. Слагаемая технология модульного обучения// Издательство «Спектр». – Москва, 2015. – С. 87- 99.

6 Ибраева А.Д. С.Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы// Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №3 (53) . –Б. 166-170.

Аннотация

ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.ФРАГИ С ПОМОЩЬЮ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ

Жумажанова Т. К.[1],

[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая

В этой статье рассмотрены эффективные способы применения электронных учебников. В первый раз в пример взят представитель тюркского мира М.Фраги и изучение его произведений, которые были доказаны точными примерами. Особенно, стихотворения М.Фраги были взяты в модуль и были даны объяснения каждому блоку. Внедрение в блок, углубление, обобщение, выводы и др. – все это позволяет ученикам находиться в поиске новых видов и форм и стремиться к другим видам работ. Это развивает их мышление и помогает самостоятельно делать выводы. «Нужна жена», «Последнее время», «Ты» и др. при объяснении и анализе этих стихотворений проводится работа с текстом, выполнение литературных заданий, помогает применять самые разные виды глубокого и содержательного анализа. Это могут быть: выразительное чтение, сравнение, диаграмма Вена, группирование, сбор ключевых слов, и др. Ученики делают выводы и раскрывают качества поэта. Самое главное, ученики глубоко понимают пользу электронных учебников.

Ключевые слова: электронный учебник, фонд, самостоятельные поиски, вывод, модуль, блок, познавательная мотивация, инновация, синтез, проверка, группирование.

Abstract

WAYS OF STUDYING THE WORKS OF M.FRAGI WITH THE HELP OF ELECTRONIC TEXTBOOKS

Zhumazhanova T. K.[1],

[1]Kazakh National Pedagogical University named after Abay.

In this article, effective ways of using electronic textbooks are considered. The representative of the Turkic world M. Fragi and the study of his works was taken as the example for the first time. Was proved by exact examples. Especially, the poems of M. Fragiwere taken to the module and explanations were given for each block. An understanding of the block, deepening, generalization, conclusions and other, students are in search of new kinds of work and are eager for other works. This develops their thinking and helps them to make their own conclusions. "Need a wife", "Last time", "You", etc. when explaining and analyzing these poems, working with the text, performing literary assignments, helps to apply very different types of analysis. Expressive reading, comparison, diagram Vienna, grouping, collecting keywords, etc. Students make conclusions and reveal the qualities of the poet. Most importantly, students deeply understand the use of electronic textbooks.

Key words: electronic textbook, fund, independent searches, conclusion, module, block, cognitive motivation, innovation, synthesis, verification, grouping, etc.

ҒТАХР 16.01.45

Карбозова Б.Д.[1]
[1]*Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ОМОНИМДІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа

Мақалада тіл біліміндегі омонимдік бірліктерді оқытудағы жалпы педагогикалық ізденістер сөз болады. Білім беру жүйесіндегі оқытудың педагогикалық негіздері қай уақытта болмасын маңызды мәселелердің санатына жатады. Жалпы білім беру жүйесінің өзегі педагогикалық негізден тұрады деп тануға болады. Осыған орай бүгінгі таңда қазақ тілін оқыту әдістемесі педагогика ғылымының теориялық негіздемелері мен жалпы заңдылықтарына және оның басты ұстанымдарына сүйене отырып заманауй технологияларды басшылыққа ала отырып дамиды. Білім беру кеңістігіндегі педагогика ғылымы өскелең ұрпаққа білім мен тәлім-тәрбие берудің заңдылықтарын, және оларды тұрмыстық өмірде жүзеге асырудың бағыт-бағдары мен жүйесін көрсетеді. Сонымен қатар, қазіргі заманауи тұрғыда лексикалық бірліктердің, атап айтқанда омомнимдерді оқытуға жіті мән беру керектігі сөз болады.

Түйін сөздер: Омонимия, оқыту үрдісі, педагогикалық аспект, лингвистика, білім сапасы, жаңа технология, т.б.

Білім беру кеңістігіндегі педагогикалық заңдылықтар мен ұстанымдар қоғамдық өмірдің әралуан саласындағы әлеуметтік және формациялық заңдылықтарға сәйкес өзгеріп отыруы қалыпты жағдай деп санауға болады. Яғни, жалпыхалықтық білім беру үдерісі қоғамдық өмірден тысқары болмайтындығы белгілі. Қоғамдық өмірдің заманалар бойы ілгерілеп даму процесін тұрақты түрде басынан өткеруі, педагогика ғылымының да қоғамдық қатынастармен қатар даму үдерісін басынан өткеруі заңды құбылыс ретінде тануға болады. Әдістеме ғылымындағы инновациялық педагогикалық іс-әрекет қоғам дамуымен қатар жүретін процесс.

Республикамыздағы білім беру жүйесіндегі ресми құжатқа Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңнамасын жатқызамыз. Аталған ресми Мемлекеттік құжатта «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға дамытуға және кәсіби шындалуға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» керектігі айтылған. Яғни, отандық педгогикалық заңдылықтар мен әдістемелік ұстанымдардың басында аталған тұжырымдаманың тұрғандығын баса айтуға болады [1, 10 б.].

Отандық білім берудегі басты ұстанымдарға ұлттық білім беру жүйесін жетілдіру мен реформалаудың заманауй озық үлгілерін пайдалану жатады. Сол арқылы әдістеме ғылымындағы инновациялық технологиялардың белсенділігін арттырып, ұлттық тәрбиенің өміршеңдігін қадағалау болып табылады. Білім беру жүйесіндегі педагогикалық міндеттерге пәннің өзектілігі мен білім алушының интеллектуалдық деңгейі, оқытушының іскерлік қабілеті, білім алу үдерісіндегі «субъект пен субъект» арасындағы тең дәрежедегі қарым-қатынас секілді бірліктерді жатқызуға болады. Өскелең ұрпақты білім мен тәрбиемен қаруландыруда білім алушылардың бойында адамгершілік, адалдық, әдептілік, жауапкершілік, шыншылдық, білім мен ғылымға деген қызығушылығын тудыру арқылы келеңсіз әрекеттерден бойын аулақ ұстаудың тиімді жолдарын көрсету арқылы тұлға болмысын қалыптастыруға болады.

Әлемдік және отандық педагогика ғылымының дамып, өркендеуіне көптеген белгілі философтар мен ағартушы-педагогтардың ғылыми мұраларын санамалап шығуға болады. Педагогика ғылымының дамуында Аристотель, Платон, Әбу Насыр Әл-Фараби , Джон Локк, Дени Дидро, Клод Адриан Гельвеций, Жан-Жак Руссо, Иоганн Генрих Песталоцци, Иоганн Гербарт, Ян Амос Коменский, т.б. көптеген көрнекті тұлғалардың еңбектерінде педагогика ғылымының теориясы мен методологиясы әралуан аспектіде қарастырылғандығы белгілі. Ал отандық педагогиканың қалыптасыуында қазақтың белгілі философтары, ағартушы-педагогтары Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Көбеев, т.б. секілді тұлғалардың ғылыми мұраларында оқыту әдістемесін жүйе ретінде тану үшін оның әдіснамалық, теориялық, әдістемелік-технологиялық негізін құрайтын әрбір ілім негіздері бүгінгі әдістеме ғылымының ұлттық педагогиканың тұғырнамасы ретінде басшылыққа алынады. Сонымен қатар аталған ұлт ұстаздарының өнегелі өмірлерінің өзі ұлттық педагогиканың тұғырнамасына айналды деп те айтуға болады.

Бүгінгі XXI ғасырдың басты құндылықтары мен дүниетанымына жаңашыл философиялық пайыммен, білім парадигмасының гуманизмге негізделуі бірден-бір маңызды категориялар болып табылады. Жаңа ғасырдың руханияты бейбітшілік пен гумандық, адамзаттың құқықтары мен бас бостандықтарына негізделгендігін көруге болады. «Қазақстандағы жоғары білімнің дамуына, оны үйлестіруге үлкен серпіліс берген Болон үрдісі болды. Оның бастауы XX ғасырдың 70-жылдарына саяды. Сол уақытта Еуропа министрлер Кеңесі білім саласындағы әріптестік туралы алғашқы резолюцияны қабылдады. Болон үрдісінің пайда болуының алғышартына Еуропадағы жоғары білімге арналған бірқатар халықаралық құжаттарды жатқызуға болады. 1988 жылы университеттердің Ұлы хартиясы, 1998 жылы 25 мамырда Сорбон декларациясы қабылданды. Болон декларациясының негізгі мәселесі болып көп деңгейлі білім беру жүйесіне көшу саналады» [2]. Ал, білім беру жүйесіндегі «көп деңгейлі білім беру» түсінігі – білім беру мекемелерінде көп кезеңді қамтитын білім беруді білдіреді. Көп деңгейлі білім беру барысында білім алушының жағдайы мен жеке қызығушылығына байланысты біліктілігін арттыру мүмкіндігі туады. Әр кезеңдегі білім беру деңгейінде оқу мерзімі мен өзіндік ерекшеліктері сипатталады. Ал көп деңгейлі білім беру үдерісінде педагогиканың жаңа философиясын қажет етеді. Мұндағы педагогикалық философия білім беру жүйесінің қатаң моральдік және этикалық құндылықтар мен этностың дәстүрлі жол-жоралғысының ғылыми жетістіктерге негізделуді қажет етеді.

Әдістеме ғылымында оқыту үдерісін дұрыс ұйымдастыру үшін педагогикалық заңдылықтар мен талап-ережелерді басшылыққа алу қажет. Сонда ғана білім берудің ұстанымдары жетекші идея мен басым бағыттарға жол ашады. Педагогикадағы оқытудың ұстанымдары мен оқыту талаптарын қатаң сақтаудың нәтижесінде оқыту үдерісін тиімді және сапалы жүргізуге болады. Педагогика ғылымындағы білім беру теориясының оқыту ұстанымдары заманауй қажеттіліктерден туындап, тарихи нақты әрі белгілі бір қоғамдық сұранысты өтейді. Сондықтан тілдің лексикалық қабатындағы омонимдік құбылыстарды оқытудың педагогикалық негізінде қоғамдық сұраныс пен қажеттіліктің, тілдік тұтынулар мен құзыреттіліктердің, қоғамдық қатынас пен әлеуметтік тәрбиенің жатқандығын байқауға болады.

Оқытудың педагогикалық негізінде білім мазмұнын игертудегі басым бағыттардың санатына қоғамдық-әлеуметтік қажеттіліктердің тұратындығын ескеру қажет. Мұнда әрбір этностың өзіне тән дербес ұлттық құндылықтарымен, мемлекеттің даму стратегиялары өзара бірлестікте болатындығы белгілі. Бұл бірлестік сол этнос пен мемлекеттің бүтіндей болашағының кепіліне баланатындығы белгілі. Білім беру жүйесіндегі әлеуметтік және гуманитарлық ғылыми пәндерді оқытудың педагогикалық негіздемесінде мемлекеттік басым бағыттардың жататындығы табиғи құбылыс ретінде санауға болады. Мәселен, мемлекетіміздің ұзақ мерзімді қамтитын стратегиялары мен жетекші идеялары «Мәңгілік ел – Мәңгілік тіл», «Ұлы Дала Елі» атты идеялары білім беру мен тәрбие мәселесінде тұрақты түрде енгізудің нәтижесінде білімнің жасампаздығы мен елдің тарихи тұрақтылығын қамтамасыз етуге болатындығы бүгінгі этнопедагогиканың басым бағыт-бағдарына жата-тындығы белгілі.

Оқытудың саналылық және белсенділік ұстанымын жүзеге асыруға мынадай жағдайда кол жеткізуге болады: сабақта жағымды уәж туғызу, оқу материалының оқушының тілек-мақсаттарына сай болуы (танымдық қызығушылығы), мәселелік жағдаяттар туғызып, өз бетімен орындауға үйрету, оқытудың тиімді әдістерін қолдану (дидактикалық ойындар, пікірсайыс, т.б.) [3, 232].

Қазақ тілін оқыту мен этнопедагогикалық құндылықтарды қатар беру мәселесін «ұлт руханиятының көсемі» А. Байтұрсынұлының идеяларынсыз беру мүмкін еместігі біз үшін басы ашық аксиома. А.Байтұрсынұлының «сөзі жоғалған жұрттың өзі жоғалады» деген сөзі әр қазақ үшін бүгінгі таңда бойтұмар сөзге айналып жатса, «Мәңгілік елдің – Мәңгілік тілі» сол арқылы жасампаздыққа ие болары сөзсіз. А.Байтұрсынұлы этносты сақтаудың басты қаруы – тіл екендігін өз еңбектерінде басты жетекші идеяға айналдыру арқылы, ұлттық ойлау, ұлттық дүниетаным, ұлттық психология, ұлттық діл, ұлттық дәстүр, ұлттық мәдениет, ұлттық тәрбие дегендерді тіл арқылы жеткізудің «Ұлы жобасын» ұсынғандығы белгілі. Ғалымның осы айтылған мәселелерінің баршасы этнопедагогика ғылымы арқылы жүзеге асатындығы мәлім. Ал бұл мәселелер Қ.Жарықбаевтың зерттеулерінде «этнопедагогика», «этнопсихология», «халықтық педагогика», «халықтық 91 психология» категорияларының өзара сабақтастығы ғылыми тұрғыда талдана келе, «Этнопедагогика – халықтық тәлім-тәрбиені, оның тәжірибесін қорытындылап, жүйелейтін теориялық сипаттағы ғылым саласы. Ол халықтық педагогиканы ғылыми педагогикамен байланыстырып отыратын өткел іспеттес ғылым» - деп түсіндіріледі

[4, 7 б.]. Яғни, «этнопедагогика дегеніміз – этникалық қауым педагогикасының дамуын зерттейтін педагогикалық білімдердің жаңа саласы, белгілі бір халықтың, тайпаның өзіне тән ерекшелігі бар дүниетанымдық, тәрбиелік мәдени мұрасы. Ол халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озат тәжірибесінің мазмұны мен әдіс-тәсілдерін зерттейтін ғылыми педагогиканың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады» [5, 129 б.].

Қазақ тіліндегі лексикалық бірліктерді оқыту әдістемесінің лингводидактикалық тұғырын негіздеуде «Қазақ тілінің лексикологиясы» курсына арналған оқулықтардың авторлары І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ә.Болғанбаев, Ғ.Қалиев, К.Аханов, Б.Сағындықов, М.Белбаева, А.Айғабылов, М.Оразов, Ф.Оразбаева, Ә.Әлметова, т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі ойлары мен тұжырымдары омонимдік бірліктерді оқытуда басшылыққа алынды. Омонимдік құбылыстарды оқытуда «субъект пен субъект» бірлестігінің шығармашылықпен жұмыс жүргізуге негіз болатын ұстанымдарды анықтап білім мазмұнын толықтыруға болады.

Әдістеме ғылымында педагогикалық негіздемелерді басшылыққа алудың нәтижесінде білім алушының болмысын қалыптастырудың әралуан жолдары қарастырылған. Қазақ тілінің мәселелерін оқыту барысында педагогоикалық аспектілерге басымдық берген көптеген әдістемелердің элементтері қарастырылады. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде қолданылатын басты әдістемелердің қатарына – тіл дамыту мәселесі жатады. Осы мәселеге қатысты Ж.Балтабаева «Студенттердің тілін дамыту әдістемесі» атты еңбегіндегі кешенді ұстаным, тілдік сезімге сүйену және оны дамыту ұстанымдары деген мәселелерге ерекше тоқтала келіп, «..тіл дамыту бағыттары кешенді жұмыстар бойынша жүргізілуі қажет. Ондай жұмыстар морфологиялық жаттығулар, іскерлік ойындар, ойталқы, ойбөліс, шығармашылық, т.б. тапсырмалар кешенді түрде орындалса ғана нәтижелі болады» – деген ойынан, тіл дамыту жұмыстарының кешенді түрде жүргізілуі арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізуге болатындығын айтады [6, 62 б.]. Ғалымның бұл ұстанымын омонимдік құбылыстарды оқытуда пайдалану арқылы болашақ маманның білім көкжиегін жетілдіріп, шығармашылық ойлауын дамыту нәтижесінде, тілдік бірліктер арқылы педагогикалық құндылықтарды бойына сіңіруге болатындығын байқаймыз.

Жоғары оқу орындарында омонимдік құбылыстардың педагогикалық негізін оқытудың мақсаты – білім алушыларға омонимдік бірліктің лингвистикалық табиғатын меңгерту арқылы, жан-жақты толысқан білім мен тағылымды тәрбие беру, соның нәтижесінде дара тұлға ретінде қалыптастыру. Ал бұл мақсатқа жетудің жолында мынадай міндеттемелерді шешу қажет:

- омонимдік бірліктердің лингвистикалық ерекшелігін білу;
- омонимия құбылысы арқылы ұлт тілінің этномәдени болмысымен танысу;
- қоғамдық қажеттіліктің сұранысына қарай біліммен қаруландыру;
- білім алушының ғылыми көзқарасын қалыптастыру;
- шығармашылық ойлау мәнерін жетілдіру, т.б. тұлға болмысын қалыптастыруға қатысты педагогикалық категорияларды дарыту.

Омонимдік құбылыстарды оқытудың педагогикалық мазмұны – объект болмысын тану мен танытудың жолдарынан тұрады. Оқытудың педагогикалық мазмұны пәннен берілетін білім мен соған қатысты қалыптасатын дағды мен іскерліктен тұрады.

Бүгінгі таңдағы еуропалық оқыту әдістемесінде білім алушыларға оқытудың психологиялық ерекшеліктеріне басымдық беретіндігін байқауға болады. Мұнда негізінен коммуникативтік акт барысындағы танымдық әрекетті жүзеге асыру, өз әрекеті мен өзгенің әрекетіне (өзім-өзге концептісі) талдау жасауға дағдыландыру мәселесіне басымдық береді. Сол арқылы «білім беруді қайта құру бүгінгі студент ертеңгі маманнан үлкен дайындықты қажет етіп, олардың тұлғалық қасиеттері мен мамандық құзырлықтарына жоғарғы талап қояды. Қазіргі уақытта мұғалім білім беру жүйесіндегі кез келген қайта құрулардың және педагогикалық үдерістің негізгі субъектісіне айналып отыр. Шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан болашақ маманды даярлау, оқытушының бір уақытта педагог, психолог және оқу үрдісін ұйымдастырушы технолог болуын талап етеді. Сонымен қатар оның студенттің шектеусіз қабілетін дамыта алатындай білім берудің әлемдік кеңістігін құруға қабілеті бола білуі шарт. Бұдан мұғалімнің мамандық шеберлігі анықталады. Студентті тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуын дамытып, өз бетінше өрлеуіне жағдай тудыру қажет.

Омонимдік құбылыстарды оқытудағы педагогикалық технология жоғары оқу орындарында ғылыми қолданыс тапқан жинақталған тәжірибелер негізінде дәстүрлі және инновациялық жаңа технологиялар

арқылы жүргізіледі. Сондықтан қазіргі білім алушылардың омонимдік құбылыстарды игерудегі педагогикалық тәлімі мен когнитивтік дүниетанымы жан-жақты түрде инновациялық технологияларға, жаңашыл идеяларға негізделіп, оқытудың жаңа технологияларын өмірлік қажеттіліктерде тұтыну арқылы жүзеге асады. Компьютерлік технологияның көмегімен омоним сөздерді мәтін бойынан ажырату, оларды тану ең күрделі мәселе болатынын естен шығармау керек. Мәтін бойынан алынған омоним сөздерді қай сөз табына жататыны не болмаса қай сөз омомнимдік жұп құрайтындығы осы компьютердің негізінде танылса деген жоспарлар бар. Омонимдік құбылыстардың когнитивтік семантикасын оқытуды технологияландыру арқылы педагогикалық әлеуетін күшейтуге болады. Осы білім алушылардың білімі мен педагогикалық тағылымын үнемі жетілдіріп, тың ізденістер мен тәжірибелер жасаудағы сенімділігін арттырып тұлғалық болмысын қалыптастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасы Жоғары білім беру мемлекеттік стандартының тұжырымдамасы. – Алматы, 1998. – 96 б.

2 Байденко В.И. Болонские преобразования проблемы и противоречия // Высшее образование в России. – 2009. – № 11. – С.26-40.

3 Ермағамбетова Л., Абдрахманова Ж. «Жай сөйлемді оқытудың педагогикалық ұстанымдары». – Алматы, Хабаршы, «Филология Ғылымдары» сериясы. № 3 (53), 2015.

4 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Оқу құралы. Алматы: Санат 1995. – 352 б.

5 Қожахметова К.Ж. Жаһандану жағдайында этнопедагогикалық білім беру мәселелері // «Кәсіби тілді оқытудың өзекті мәселелері: қазіргі жағдайы және болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2011. – 489 б.

6 Балтабаева Ж. Студенттер тілін дамыту әдістемесі. – Алматы: ІнжуМаржан, 2008. – 190 б.

Аннотация

ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОИСКИ В ОБУЧЕНИЙ ОМОНИМИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ

Карбозова Б.Д.[1],

[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая

В статье обсуждаются педагогические исследования по изучению омонимических единиц в языкознании. Во все времена педагогические основы обучения считались важными аспектами в системе образования. Можно утверждать, что педагогика является стержнем всей системы общего образования. На сегодня методика преподавания казахского языка развивается, руководствуясь теоретическими основами, и закономерностями педагогики с применением современных технологий. В процессе воспитании подрастающего поколения в образовательной системе педагогическая наука выявляет закономерности обучения и воспитания и их применение в практике. Также делается акцент необходимость придавать значение к обучению лексических, а именно омонимических единиц. Данной статье рассматривается линвситические особенности омомнимических еденицы и знакомство этнокультурной сущностью национального языка. Рассмотрены теоретико-познавательные а так же практические методы.

Ключевые слова: Омонимия, процесс обучения, педагогический аспект, лингвистика, качество образования, новые технологии и т.д.

Abstract

GENERAL PEDAGOGICAL QUEST IN TRAINING HOMONYMIC PHENOMENA

Karbozova B.D.[1],

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University

In the article pedagogical researches come into question on the study of homonym·s units in linguistics. Pedagogical bases of educating were considered at all times important aspects in the system of education. It is possible to assert that pedagogics is the bar of all system of universal education. Methodology of teaching of Kazakh develops for today, following theoretical bases, and conformities to law of pedagogics with the use of modern technologies. In a process education of rising generation in the educational system pedagogical science exposes conformities to law of educating and education and their application in practice. An accent is also done necessity to attach significance to educating of lexical, namely homonym·s. units.

Examined this article linguistic features of homonym·s units and acquaintance by etnoculture essence of national language. The theoretical-cognitive are considered and similarly practical methods.

Key words: Homonymy, the learning process, the pedagogical aspect, linguistics, the quality of education, new technologies, etc.

МРНТИ 16.01.45

G.K Karbozova[1]., Konanova A.Y.[1]
[1]M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

LITERATURE REVIEW IN RESEARCH BASED ACADEMIC STUDIES

Abstract

In this article the role of the overview and use of literature when writing educational and research works of students is considered. The overview and use of literature is one of important elements when writing scientific works, and also shows knowledge and competence of the author in the studied sphere.

The reviewing of existing literature relating to a topic is an essential first step and foundation when undertaking a research project. In this paper we examine the purposes and scope of a literature review; the selection of sources; citation and referencing; taking notes, organizing material and writing up. The purpose of the paper is to analyze the effectiveness of opportunities of mastering the students‟ research process which furthers the quality of learning outcomes and reveal the ways how research-based academic studies are provided in higher education.

Key words: research-based academic studies, scientific thinking, review of the literature.

One of the important challenges for universities and academic institutions today is their continuation as the backbone of society, providing the knowledge and educating young people for addressing complex global challenges. Within international framework, according to the Bologna process the orientation of master studies in Europe tends to reach substantial improvement of a new generation learners and offers opportunities for originality in idea development and use, including research. Purposefulness of the research in different rapidly changing and turbulent contexts reinforces the needs of all stakeholders – children, families, professionals and the policy audiences. It is evident that pedagogical research is complex in nature and none of the existing methodological approaches can be sufficient to discover its complexity. An actual task of contemporary universities is to narrow the gap between research and academic studies through a research-based approach to education by creating environment that includes vital integration of research activity and academic studies, new emphasis and support for innovations, better preparation of students as future professionals. Research-based studies with different modifications support a vision of a university that links research as a creative activity and education at every level [1,27].

This is a research for ensuring the investigation of the patterns of contribution of promotion of the quality of learning outcomes in higher education in the research-based academic studies and for elaboration of evidence-based hypothesis for succeeding in life wide learning experience perspective. The following hypothesis for further studies is put forth: “In order to promote the students‟ quality of learning outcomes – development of research-related capabilities in higher education in the research-based academic studies it is necessary broadening students‟ experience, because then their social recognition would also get improved, which, in its turn, would have a certain impact on students‟ self-feeling or by improving students‟ social recognition, their experience would broaden, which, in its turn, would have an impact on students‟ self-feeling”.

Just about every student has at one time or another had to write a literature review! However, despite the fact that it is almost obligatory in research studies and dissertations, there is often not the time on busy courses for tutors to devote all the time to it that the subject deserves. The aim of this article is therefore to address this problem, and to look systematically at the reasons for writing a literature review, and how to go about doing it. Generally speaking, the longer the piece of work you are doing, then the more crucial becomes the review of literature. You will need to find and write about more examples of previous research, and the overall job becomes quite a major undertaking. This research will provide you with a step-by-step logical approach to the process, which should make it both easier and more interesting.

What then is a literature review? Well, when you are researching a topic, it usually has to be fairly narrow and focused, and because of this it can be difficult to appreciate how your research subject is connected to other related areas. The overall purpose of a literature review is to demonstrate this, and to help the reader to understand how your study fits into a broader context. For example, you might be carrying out an interview study of a small group of young people, to explore the difficulties they have in becoming established in a career. They will probably talk about a wide range of issues, many of which are personal or specific to them. However, when you come to write up your data as a dissertation, you will inevitably want to draw broader conclusions, and to apply your data to other related situations. You will also want to demonstrate that the

question of finding a job or career for young people does not depend solely upon the young person themselves. There are wider factors in society which can affect their success or failure. This is where the literature review becomes important. Whether or not a young person can find a suitable career definitely depends partly on the qualities and aptitudes of the individual person. However, it also depends upon the broad state of the economy; on government strategies to help young people into employment; on the current level of success of certain industries and sectors of employment, and on the availability of training and further and higher education. As part of your literature review you would survey what has been written and researched on these broad areas and their connection with careers and employment of young people. Having established the scope of existing research you would be able to show how your research fits into the previous sequence of studies. You would be better able to make out a case that your study adds something to what is known about this matter. A literature review enables us to see how new studies and

research are rather like building blocks, which are laid upon the ideas built by others.

A literature review therefore helps us to appreciate something of the sequence and growth of knowledge. As we survey the previous research on a subject, we may be able to identify areas which have not yet been investigated. These might suggest topics for future research projects, and also might suggest a particular focus or train of thought for our present dissertation. We thus can begin to think of knowledge as slowly accumulating in the past, and of research adding to this well into the future.

The integration of research and education could be promoted by creating of a research and education environment, developing education and research programmes that provide multi-disciplinary, team-driven, and system-oriented educational opportunities to university students. Meaningful research and educational experiences should take place in environment in which research and education fit together naturally and reinforce each other and in which interaction takes place among all actors. This is called vertical integration and refers to programs in which research and education are coupled and in which students and academic staff are mutually supportive. One of such programmes is the interuniversity Masters programme “Educational Treatment of Diversity” developed and implemented by four European universities: National University of Distance Education (Spain), Ludwigsburg University of Education (Germany), Charles University in Prague (Czech Republic), and University of Latvia (Latvia).

Reveal the ways how research-based academic studies are provided in higher education.

The scholars consider that research-based academic studies are the academic studies which emphasize the synergy between research activity and learning, where students and academic staff are active processors of knowledge.

Research-based academic studies are the promoter of higher order learning outcomes (critical thinking) and transferable research-related capabilities expected of higher education. The position provided by the authors of the paper in the context of the present research is that capability is the power or ability to generate an outcome, where students’ research-related capability is the qualitative characteristic of being capable to generate an outcome in research-related activities with a special emphasis on practical professional responsibility.

The ability to review, and to report on relevant literature is a key academic skill. A literature review:

- situates your research focus within the context of the wider academic community in your field;
-reports your critical review of the relevant literature;
- and identifies a gap within that literature that your research will attempt to address [2,54].

To some extent, particularly with postgraduate research, the literature review can become a project in itself. It is an important showcase of your talents of: understanding, interpretation, analysis, clarity of thought, synthesis, and development of argument. The process of conducting and reporting your literature review can help you clarify your own thoughts about your study. It can also establish a framework within which to present and analyse the findings. After reading your literature review, it should be clear to the reader that you have upto-date awareness of the relevant work of others, and that the research question you are asking is relevant. However, don’t promise too much! Be wary of saying that your research will solve a problem, or that it will change practice. It would be safer and probably more realistic to say that your research will ‘address a gap’, rather than that it will ‘fill a gap’.

Students need problem solving, critical thinking and learning-to-learn in their employment. Different authors give various aims of teaching thinking. According to Fisher, the key function of education is to teach students to think critically, creatively and effectively. Teaching thinking enables students to utilize new information in new situations. Hamers & Overtoom assert that “It is precisely the capacity to think which

enables students to acquire new knowledge and replace old knowledge by new, and it teaches them to recognize the value of gaining knowledge" [2,134].

Moy, in reviewing previous research on important workplace skills, concluded that generic thinking skills such as collecting, analyzing, and organizing information are essential for successful workplace performance. To develop problem solving, critical thinking and learning-to-learn as well as communication skills are essential for a good research. Problem-based learning is often considered to be a good way to help students acquire the necessary skills.

Systemic thinking of each individual is implemented in the integration of artistic, scientific and pragmatic thinking, at the same time living the life guided by feelings, reason and will. The governing of systemic thinking and the abilities of independent creative activity should become the major indicators of the new generation educators professional expertise or the quality. Scientific thinking is that mode of thinking – regarding any scientific subject, content, or problem – in which the thinker improves the quality of their thinking by taking charge of the structures inherent in thinking and imposing intellectual standards upon them.

Scientific thinking is self-directed, self-disciplined, self-monitored, and self-corrective. It presupposes assent to rigorous standards of excellence and mindful command of their use. It entails effective communication and problem solving abilities as well as a commitment to developing scientific skills, abilities, and dispositions. A well cultivated scientific thinker raises vital scientific questions and problems, formulating them clearly and precisely; gathers and assesses relevant scientific data and information, using abstract ideas to interpret them effectively; comes to well-reasoned scientific conclusions and solutions, testing them against relevant criteria and standards; thinks open mindedly within convergent systems of scientific thought, recognizing and assessing scientific assumptions, implications, and practical consequences; and communicates effectively with others in proposing solutions to complex scientific problems.

Research is a process of learning in a community of research practice**.** The process of effective learning is closely related to the processes of effective research and professional practice. The academic studies offer students the chance to learn within a research and a professional practice environment stimulating creation of knowledge and innovation. Research-based approach to academic studies has a long history of advocating experience-based education. Psychological and educational research and theory suggest that by having students learn through the experience of solving problems, they can learn both content and thinking strategies. The types of learning activities in the research-based academic studies such as literature reviews, research proposals, research projects (individually or in groups), few or no lectures, unusual group and/or independent work, field work, tutorials and seminars promote students engaging in research. The research-based academic studies emphasize internal assessment, so the students gain experience in preparing research reports or papers, publishing research results in peer-reviewed journals, as well as presenting their work at conferences, delivering oral or poster presentations etc.

Depending on the overall length of your paper, it will be necessary to include a review of the existing literature already published in the field. This is an important element of your paper which demonstrates that you have a strong knowledge and understanding of the debates and scholarship in your area. You should aim to indicate that you have a broad knowledge, but that you are engaging in the specific debates most relevant to your own research.

It is important to be concise in the introduction, so provide an overview on recent developments in the primary research rather than a lengthy discussion.

A literature review is an account of what has been published on a topic by accredited scholars and researchers. In writing the literature review, the purpose is to convey to reader what knowledge and ideas have been established on a topic, and what their strengths and weaknesses are. As a piece of writing, the literature review must be defined by a guiding concept [1,198].

Research-based academic studies were implemented by ensuring the support for introducing research orientation in academic studies to develop scientific thinking. That interferes with the principle of integration of learning, the implementation of communication and collaboration in research-based academic studies in various diverse interaction situations for mutual and social enrichment. During research-based academic studies each student had an opportunity to design the enriching of their experience by making use of varied sources of information, new technologies, and several languages to reach an important subjective goal. Organization of opportunities (by constructing various learning, cooperation and communication opportunities) formed an important research-based academic studies context, facilitating students" research-

related capabilities. Research-based academic studies positively and significantly affect the number and quality of student-student and student-academic staff interactions, as well as the number and quality of diversity-related experiences in which students participate.

1) Research-based academic studies allow students developing research-related capabilities by promoting critical scientific thinking, solution of problems and use other analytic strategies and technical tools; enables students to place learning within a meaningful context, establishing environment that encourages and supports the research and emphasizes the synergy between research activity and learning in interdisciplinary research fields.

2) The development of students- scientific thinking as the quality of students' learning outcomes is facilitated by using various new learning opportunities: sources of information, new technologies, and several languages to reach an important subjective goal. This is a significant social and cultural context for facilitating communication and collaboration in research-based academic studies in various diverse interaction situations for mutual and social enrichment through which each master student constructs an important subjective goal on their own.

3) In the future research-based academic studies in our Master's programme have to be ensured by improving of life wide learning quality. That means that it is needed to create transformative learning environment, capable of changing, in which all the involved are able to self-reflect and, alongside, re-create themselves via multidimensional opportunities to change life and work in life wide learning context.

4) Advantages in organization of opportunities of research-based academic studies – developed students-research-related capabilities integrating learning, communication and collaboration.

5) Difficulties in organization of opportunities of research-based academic studies – developed students-research-related capabilities by organizing socio-cultural learning in constructivistic system.

6) The deficits in organization of opportunities of research-based academic studies are: because of the influence of the domineering input-output approach at schools and higher educational institutions the first year master students have a deficit in the development of their methodological thinking, e.g., deficit in general competencies how to systematize knowledge into approaches, critically differentiate epistemological structure, define development tendencies, etc.

A strong literature review presents important background information to your own research and indicates the importance of the field. It is very important to note that your review should not be simply a description of others have published in the form of a set of summaries, but should take the form of a critical discussion, showing insight and awareness of differing arguments , theories and approaches. It should be a synthesis and analysis of the relevant published work, linked at all times to your own purpose and rationale.

References:

1 Maslo I., Kiegelman M. & Huber G.L. Qualitative Psychology in the Changing Academic Context , 2008. – p.485.

2 Allen D.E., Duch B.J., Groh S.E., Watson G.B., & White H.B. Scaling up research –based education for undergraduates: problem – based learning, 2004. – p.132.

3 Әділбекова Л.М., Отарбекова К., Оразхан А. Критериалды бағалау арқылы білім алушының құзыреттілігін қалыптастыру // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №2(52). 168-172 б.

Аңдатпа

ҒЫЛЫМИ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ

Карбозова Г.К[1]., Конанова А.Е.[1]

[1]М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті

Бұл мақалада білімгерлердің ғылыми жұмыстар мен зерттеу жұмыстарын жазуда әдебиеттерді қолдану мен оларға шолу жасаудың рөлі қарастырылған. Әдебиеттерге шолу жасау мен оларды қолдану ғылыми жұмыстарды жазу процесінде маңызды элемент болуымен қатар автордың зерттеліп отырған саладағы білім деңгейі мен құзіреттілігін көрсетеді.

Әдебиетке зерттеу тақырыбы бойынша шолу жасау ғылыми жобаның негізін қалыптастыруда ең маңызды басты қадам болып табылады. Сондай-ақ мақалада әдеби шолу жүргізу мақсатына қарай талданады және оның ауқымын; көздерін іріктеу қағидаттары; дәйексөз көздеріне сілтемелер мен рәсімдеу ережелері; материалдың жазуларды жүргізу, жүйелеу процесі пайдалануы мен жазылуын шолуға болады. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты студенттердің зерттеу нәтижелерін игеру барысындағы тиімді мүмкіндіктеріне талдау жасау, сондай ақ жоғарғы оқу орындарында ғылыми-зерттеу жұмыстарын оқытудың құзыреттілігінің сапа нәтиежиесінің жолдарын көрсетеді.

Түйін сөздер: ғылыми-академиялық ізденіс, ғылыми ойлау, әдебиетке шолу.

Аннотация

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ В НАУЧНЫХ АКАДЕМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Карбозова Г.К.[1], Конанова А.Е.[1]

[1]Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауезова

В данной статье рассматривается роль обзора и использования литературы при написании учебно-исследовательских работ обучающихся. Обзор и использование литературы является одним из важных элементов при написании научных работ, а также демонстрирует знание и компетентность автора в изучаемой сфере.

Обзор существующей литературы по теме исследования – первый важный шаг при осуществлении исследовательского проекта, формирующий его основу. А также в статье анализируется цели проведения литературного обзора и его масштабы; принципы отбора источников; правила цитирования и оформления ссылок на источники; процесс ведения записей, систематизации материала и написания обзора литературы.

Цель научной статьи состоит в том, чтобы проанализировать эффективность возможностей освоения со студентами процесс исследования, который дальнейшим показывает пути качество результатов учебной деятельности, как основанные на научно- исследовательский работы в высшем образовании.

Ключевые слова: научно- академическое исследование, научное мышление, обзор литературы.

МРНТИ 16.31.51

А.Д. Каскарауова [1]

[1]Южно - Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент, Казахстан.

ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО В УСЛОВИЯХ ОГРАНИЧЕННОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

Статья посвящена особенностям преподавания китайского языка как второго иностранного в условиях ограниченного времени, описываются принципы организации аудиторного занятия, использования интерактивных методов обучения, дополнительных материалов для самостоятельной работы студентов, а также рассматриваются проблемы и задачи преподавателя, студента при изучении языка. С усилением позиции Китая на мировой арене в сферах экономики, политики и культуры, количество людей, изучающих китайский язык растет с каждым годом. Стремительно развивающиеся отношения между Казахстаном и Китайской Народной Республикой также открывают широкие возможности для практического использования китайского языка в различных областях. Закономерно, что в связи с этим растет спрос на специалистов-китаеведов, владеющих китайским языком в совершенстве. Но так как китайский язык сам по себе специфический язык, то следует отметить, что универсальный метод, который применим ко всякой языковой среде, не подходит в изучении китайского языка. Поэтому, вопрос методики преподавания на сегодняшний день все еще остается относительно новым и малоизученным.

Ключевые слова: классификация иероглифов, аудио и видео материалы, диалог, навык и умение.

Казахстан и Китай связывает много исторических событий, а также географически расположены на одном континенте и граничат территориально. Процесс глобализации и интеграции в политической, экономической сфере международных отношений между Казахстаном и Китаем крепнет годами. Китай сейчас является лидером в АТР, а также имеет большое влияние в мировой геополитической арене. В связи с этим по всему миру появился большой интерес к изучению китайского языка в качестве второго языка.

Сейчас есть учебные пособия по китайскому языку с пояснениями на казахском языке, русском языке и в большинстве на английском языке, но проблема изучения методики преподавания китайского языка как второго иностранного до сих пор не изучена до конца.

Обучение китайскому языку как второму иностранному требует от преподавателя не малых усилий и ответственности. Специальности, которые изучают китайский язык как основной, глубже изучают грамматику, иероглифическую письменность, аудирование, историю Китая, культуру Китая и т. д. А студенту, который изучает китайский язык как второй иностранный, нужно практически одновременно овладеть иероглификой, изучить фонетическую транскрипцию, научиться слушать, читать, говорить и переводить. В рамках ограниченного времени все аспекты языка изучаются в комплексе. Это не малый объем информации, поэтому для многих студентов предстают большие сложности в освоении языка. Главными задачами преподавания китайского языка является усвоение фонетических

особенностей языка и овладение нормативным произношением; ознакомление с основами иероглифического письма; формирование грамматической базы; привитие навыка пользования различными видами словарей; знание об особенностях традиции страны изучаемого языка, знакомство с достижениями культуры Китая [1].

Усвоение правильного произношения при обучении китайскому языку как второму иностранному в условиях ограниченного времени – это важная часть процесса обучения китайскому языку, поскольку неправильная речь говорящего искажает процесс восприятия высказанного. Студенту необходимо понимать в диалоге повседневное общение, уметь задавать ситуативные вопросы. Восприятие текста на слух и его перевод дается не легко студентам. Звуки китайской речи сами по себе тяжело воспринимаются на слух, а помимо этого еще важно слышать и тоны. Китайский язык – язык тональный. Каждый слог китайского языка характеризуется тем или иным тоном, который носит название «этимологический тон данного слога». Тон – это, проще говоря, мелодический рисунок голоса, который характеризуется изменением высоты звука. Один и тот же иероглиф, прочитанный разными тонами, может означать совершенно разные вещи. Поэтому очень важно на начальном этапе усвоить и понять, что тоны надо заучивать и побольше слушать аудио и видеоматериалы, где говорят носители китайского языка. Если слушать часто, то можно запомнить, как произносятся те или иные слова [2].

На начальном этапе студент осваивает фонетическую запись, а затем начинает соприкасаться с иероглифами. Китайская письменность — не алфавитная письменность. Китайские иероглифы развились из пиктограмм. Форма иероглифа не обозначает его фонетического произношения. Поэтому для китайского языка не подходит методика одновременного обучения чтению, письму и языку. Если при обучении устному языку, одновременно давать запоминать написание иероглифов, то это затруднит учащемуся овладеть фонетикой, и иероглифическая письменность станет главной помехой для овладения устной речью. Китайские иероглифы состоят из определенного количества одинаковых компонентов, которые в соответствии с определенными закономерностями складываются в конкретные иероглифы, т. е. существует единая структурированная система всей китайской письменности. Но старая методика неизбежно приводит к тому, что изучение иероглифов подчиняется необходимости изучения определенных текстов или диалогов, т.е. учат те иероглифы, которые проходят для овладения устной речью или же текстом. При таком обучении отсутствует систематизация в изучении иероглифов, невозможно обнаружить структурную систему китайской иероглифики, что в значительной степени усложняет задачу изучения китайского языка. Китайские иероглифы обладают словообразующими функциями, при ограниченном количестве иероглифов могут появляться новые слова в неограниченном количестве. Слово образуется из иероглифов, если вы умеете читать иероглифы, то вы в состоянии прочесть и слово. Если знать значение иероглифа, то это облегчает понимание значения слова. Поэтому, чем больше иероглифов вы выучите, тем больше слов вы будете в состоянии прочитать, это очень помогает изучению слов. То есть, количество знакомых иероглифов определяет количество знакомых слов. Поэтому, нужно при обучении чтению и письменной речи исходить из базовых единиц письменного языка — иероглифов.

Китайский язык относится к группе тоновых языков, в системе его тонов насчитывается четыре основных тона. Соответственно, каждое слово произносится своим определенным тоном. Если тон произнесен неправильно, то изменится и значение слова, что может привести к непониманию. Например, глагол 买mǎi, произнесенный третьим тоном, значит «покупать», а глагол с таким же чтением, произнесенный четвертым тоном (卖mài), уже приобретает значение «продавать». В свою очередь, на письме значение слова передается иероглифами, которые состоят из графем (ключей) и графических элементов (черт) [3].

Основная проблема при овладении китайской письменностью заключается в том, что фонетическое озвучивание слова не имеет никакой связи с его письменным отображением. Другими словами, иероглифы в китайском языке состоят из черт, которые, в отличие от букв в языках романской группы, не являются фонемами. Поэтому в изучении китайского языка существует огромная разница между овладением устной речью и умением читать, так же как между умением читать и умением писать. Другими словами, если вы знаете, как произносится то или иное слово, это вовсе не значит, что вы сможете прочитать это слово, а тем более написать его. Несмотря на то, что разница между чтением, написанием и произношением слова присутствует во всех языках мира, ни в одном из них

эта разница не является настолько значительной. Несомненно, правда, что говорить на иностранном языке легче, нежели читать на этом же языке, и умение говорить на иностранном языке совсем не означает способность читать на этом языке, равно как и писать.

Практика показывает, что иероглифы заучиваются легче, если запоминать их по ключам. И поэтому когда объясняем новое слово, мы начинаем с составной части иероглифов [4]. На начальном этапе предлагается сформировать у учащихся понятие элементарных черт китайских иероглифов, затем понятие графемы (изучение самых частотных графем) – как базовой знаковой единицы, обладающей семантической значимостью, поскольку они позволяют понять смысловые значения иероглифов и являются основой для классификации иероглифов. Так как этот этап является очень значимым и наиболее сложным для учащихся и у всех учащихся развиты разные виды памяти, необходимо постепенно подключать образные механизмы запоминания, такие как зрительные и слуховые. На этом этапе для наиболее эффективного усвоения учащимися иероглифического материала используется принцип семантизации иероглифа, т.е. наглядно объясняется происхождение графемы, от простого рисунка к его современной форме. На сегодняшний день одним из наиболее используемых подходов является овладение иероглифической письменностью через изучение графем. Любой иероглиф китайского языка представляет собой графическое построение, состоящее из минимальных графических элементов иероглифа – черт. Черты, в свою очередь, складываются в графемы. Графемой, или иероглифическим ключом, называется базовый знаковый элемент китайского языка, служащий для построения иероглифов и обладающий семантической значимостью [3]. Ключи являются основой для классификации иероглифов и мотиваторами смысловых значений иероглифа. Как уже было сказано, иероглифы имеют сложную структуру. В теории, как правило, принято подразделять сложные знаки на две категории: идеографические знаки и фоноидеографические знаки [5].

К категории идеографических знаков относятся иероглифы, состоящие из двух и более графем. Значение такого иероглифа является производным от семантики входящих в него графем, при этом чтение никак не связано с чтением графем, из которых он состоит. Например: 话huà («слова, выражения, речь») состоит из графем 讠yán («речь») + 舌shé («язык»); 明 míng («яркий, светлый, ясный») состоит из графем日 rì («солнце») + 月yuè («месяц»).

Для знаков, относящихся к фоноидеографической категории, также характерно деление на две части. Однако эти части отличаются друг от друга своей функциональной ролью. Одна часть, называемая обычно семантическим множителем, обозначает принадлежность иероглифа к группе знаков, близких по значению, обозначающих классы предметов, явлений или свойств. Так, например, графема 木 mù («дерево»): содержащие ее знаки обозначают различные породы деревьев либо виды древесины и изделий, выполненных из нее – 桦huà («береза»), 椴duàn («липа»), 椅子 yǐzi («стул»); знак «вода» 水 (氵) shuǐ, соответственно, обозначает все слова, ас-социирующиеся с понятием жидкости, а также названия разных видов водоемов – 河hé («река»), 湖 hú («озеро»), 渴 kě («испытывать жажду»). Вторая часть таких знаков, относящихся к фоноидеографической категории, называется фонетиком. Он выступает как фонетический компонент знака, указывающий чтение иероглифа, которое в отдельных случаях может полностью совпадать с чтением фонетика. Например, иероглиф 冰 bīng («лед») состоит из графем 冫 bīng +水shuǐ. На данном примере мы видим, что чтение иероглифа полностью совпадает с чтением фонетика. Однако в силу того, что наибольшее количество фоноидеограмм возникло еще в древности, язык в целом, его категории и фонетика претерпели значительные изменения. Поэтому чтение иероглифа не всегда совпадает с чтением фонетика. Таким образом, знание графем китайского языка, умение разбивать их на категории, а также умение различать идеографические знаки и фоноидеографические знаки может послужить прекрасным подспорьем в изучении китайской иероглифики [6].

Сейчас часто для эффективного заучивания иероглифики используется разработанный китайскими специалистами мультимедийный материал в форме видеороликов о происхождении графем и иероглифов. Так же активно применяются иероглифические карточки с транскрипцией и без нее. Используется различный игровой материал для зрительного и механического запоминания иероглифов, такой как набор, состоящий из элементарных черт для составления иероглифов, или набор для составления иероглифов, состоящий из графем. Применение интерактивных методов и средств обучения позволяет значительно облегчить усвоение материала обучающимися и оживляет сам

процесс обучения. Иероглифы – важная часть китайского языка, и нужно не только их читать, но и уметь писать [7].

При изучении китайского языка как иностранного в условиях ограниченного количества времени большое значение уделяется самостоятельной работе. Часто студенту недостаточно просто владеть лексическим материалом и грамматической основой изучаемого языка, он должен владеть знаниями по литературе, истории, традициям китайского народа.Студенты, которые китайский язык изучают как второй иностранный, не прослушивают лекции по литературе Китая, истории Китая и др., поэтому в ходе преподавания китайского языка как второго иностранного важной педагогической задачей является в том числе органичное соединение знаний по языку и знаний по культуре. Если в ходе занятий в тексте встречаются какие-то сведения о культуре, необходимо доходчиво объяснить студентам, о чём идет речь. Например, когда студенты изучают слово «Пекинская опера», у них практически всегда возникает вопрос, что это за вид искусства. И преподаватель должен доходчиво и кратко рассказать об истории Пекинской оперы, что она является драгоценным национальным наследием Китая и называется так потому, что как самостоятельный театральный жанр родилась и сформировалась в Пекине, о персонажах, костюмах, гриме и т. д. И после небольшой лекции по культуре Китая студенты получают определенное понимание того, что собой представляет Пекинская опера.

Преподаватель должен демонстрировать хорошую образованность. На занятиях студенты могут задавать самые различные вопросы. По необходимости надо предоставлять всю возможную информацию.

Чтобы студенты лучше разобрались в китайской культуре, поняли особенности китайского менталитета, лучше выдавать сведения о китайской культуре небольшими порциями, а не в высокой концентрации, тогда эффект будет лучше, ведь принятие чужой культуры – процесс планомерный и постепенный [8].

Часто студенты, у которых китайский язык непрофильный, хотят выучить китайский язык и использовать его как средство общения. Им можно посоветовать изучать шаблонные, полезные, наиболее применимые в жизни выражения. Кроме того, необходимо как можно чаще воссоздавать для них ситуации, приближенные к повседневной жизни, выбирая интересные темы для разговора.

Необходимо сказать еще об одной проблеме, с которой сталкиваются преподаватели иностранного языка.Часто во время урока преподаватель дает ситуативные задания. Например, придумать диалог в паре с однокурсником на какую-то тему. Предположим, «Мой режим дня» или «Моя мечта» и т. д. И вот тут начинаются проблемы коммуникативного характера. Большинство студентов не научились работать в коллективе, не умеют говорить и слушать своих сверстников. Их опыт ограничен обменом фразами с преподавателем. В будущем эта их некоммуникативность создает массу проблем им и окружающим. И задача преподавателя иностранного языка научить такого студента навыкам вербальной коммуникации, то есть общению посредством речи [9].

Существует множество способов и методик, применимых в преподавании китайского как иностранного, причем достаточно гибких, но есть еще к чему стремиться, создавая что-то новое. Другим важным принципом организации занятий при изучении китайского как второго иностранного является максимально активное использование интерактивных обучающих ресурсов, применение различных технических средств как во время аудиторного занятия, так и при самостоятельной работе студентов. Применение специальных обучающих сайтов, программ, электронных словарей, участие в пробных экзаменах HSK и другие возможности сделают изучение языка более разнообразным и интересным [10].

Динамичность развития современного языкового образования предъявляет преподавателям новые требования. Преподаватель должен не только в совершенстве владеть отдельными инновационными технологиями обучения своему предмету, но и понимать сущность закономерностей, которые лежат в их основе, видеть их истоки и перспективы развития. Особенно это существенно на рубежных этапах развития методической науки. Преподаватель должен обладать навыками и умениями, позволяющими моделировать учебный процесс [11].

Список использованной литературы:

1 Актуальные вопросы методики преподавания китайского языка: сб. метод. мат-лов. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2010. – 36 с.

2 Демина Н.А. Методика преподавания практического китайского языка.– 2-е изд. – М.: Вост. лит., 2006. – 88 с.

3 Задоенко Т.П., Хуан Шуин. Начальный курс китайского языка. Ч. 1. – М.: Вост. книга, 2010. – 304 с.

4 Миньяр-Белоручев Р. К. Методический словник. Толковый словарь терминов методики обучения иностранным языкам. – М.: Стелла, 1996. – 144 с.

5 Кондрашевский А.Ф. Практический курс китайского языка / А.Ф. Кондрашевский, М.В. Румянцева, М.Г. Фролова. – М.: Вост. книга, 2010. – Т. 1. – 1512 с.

6 Задорожных Д.П. Методика преподавания китайской иероглифической письменности /Д.П. Задорожных // Вестник науки Сибири. Сер. Филология. Педагогика. – 2014. - № 1 (11). – С. 182-187

7 Кочергин И.В. Очерки методики обучения китайскому языку. – М.: ИД Муравей, 2000. – 160 с.

8 Королевич Н.В., Ковалёва Ю. Ю. К вопросу об обучении знаниям и навыкам китайского иероглифического письма на начальном этапе // Коммуникативные аспекты языка и культуры: сб. ст. VI Междунар. науч.-практ. конф. Ч. 1. – Томск: Изд-во ТПУ, 2007. – С. 130–136

9 Крылова Н. Б., Александрова Е. А. Очерки понимающей педагогики. – М.: Народное образование, 2001. – С. 270–355

10 Масловец О. А. Методика обучения китайскому языку в средней школе: учеб. пособие. – М.: Восточная книга, 2012. – 184 с.

11 Сластенин В.А., Подымова Л. С. Педагогика: инновационная деятельность. – М. : ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – С. 103-188.

12 Байнеш Ш.Б. Новый подход в обучении иностранному языку в Казахстане. // Вестн. КазНПУ. Сер. фил. наук. 2015. – №1(51). – С. 205-208.

Аңдатпа

ҚЫСҚА МЕРЗІМДЕ ҚЫТАЙ ТІЛІН ЕКІНШІ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Каскарауова А.Д.[1],

[1]*М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті*

Бұл мақала қытай тілін екінші шет тілі ретінде оқытудың ерекшеліктері, аудиториялық оқыту, оқытудың интерактивті әдістерін қолдану, студенттердің өзіндік жұмысы үшін қосымша материалдарды сипаттайды, сондай-ақ тілді зерттеуде және оқыту барысында кездесетін проблемаларды талқылайды. Қытай тілін үйренуші адамдар саны жыл сайын артып келеді. Қытай Халық Республикасы әлемдік аренада, экономика, саясат және мәдениет салаларында позициясын күшейте отырып түсіндіріледі. Әрине, мұндай жағдайда қытай тілін жетік білетін қытай танушылар мамандарға сұраныс артып келеді. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қатынастар да қарқынды дамып келе жатқан қытай тілінің түрлі салаларда іс жүзінде қолдану үшін кең мүмкіндіктер ашады. Алайда, қытай тілі өзге тіл, сондықтан қытай тілін оқуға кез келген қолданылатын әмбебап әдісі қолайлы емес. Бүгінгі таңда оқыту әдістемесі туралы мәселе әлі салыстырмалы жаңа және аз танымал екенін атап өткен жөн.

Түйін сөздер: иероглиф, аудио және бейне материалдар, диалог, дағдылары мен қабілеті.

Abstract

FEATURES AND THE TECHNIQUE OF TEACHING CHINESE AS THE SECOND FOREIGN IN THE CONDITIONS OF LIMITED TIME

Kaskarauova A.D. [1],

[1]*M.Auezov South-Kazakhstan State University*

The article is devoted to the peculiarities of teaching Chinese as a second foreign language in a limited time, describes the principles of classroom teaching, the use of interactive teaching methods, additional materials for students' independent work, and discusses the problems and challenges of the teacher, the student in the study of language. With the strengthening of China's position in the world in the fields of economy, politics and culture, the number of people learning Chinese language is growing every year. The rapidly developing relations between Kazakhstan and China are also a great opportunity for the practical use of the Chinese language in various fields. It is natural that in this context, the demand for specialists, Chinese speaking perfectly. However, since the Chinese language itself specific language, it should be noted that a universal method that is applicable to any language environment is not suitable to study the Chinese language. Therefore, the question of teaching methods to date still remains a relatively new and little known.

Key words: the classification of characters, audio and video materials, dialogue, skills and abilities.

SRSTI 14.35.09

Z.SH. Makazhanova[1], A.D. Ibraeva [2]
[1]*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan*
[2] *Kazakh Nationai Pedagogical University named. Abai, Almaty, Kazakhstan*

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Abstract

The article under review deals with the problem of using Information and communication technology in education. . ICTs have the potential to improve the teaching and learning process by enabling students to access information and engage in interactive learning experiences that would not otherwise be available to them. The author notes that the use of ICT not only encourages the students and teachers in terms of education but also they motivate students in a positive direction. Advances in information and communication technologies require educators to present a more efficient and modern education by using these technologies. Therefore; the role of ICT in the development of education has been a popular research subject nowadays.

Key words: information and communication technology, computer, I-phone, competencies, information literacy, interactive technology, educational software.

Information and communication technology (ICT) has become, within a very short time, one of the basic building blocks of modern society. Many countries now regard understanding ICT and mastering the basic skills and concepts of ICT as part of the core of education, alongside reading, writing and numeracy.

In recent years there has been a groundswell of interest in how ICT can best be harnessed to improve the efficiency and effectiveness of education at all levels and in both formal and non-formal settings

ICT permeates the business environment, it underpins the success of modern corporations, and it provides governments with an efficient infrastructure. At the same time, ICT adds value to the processes of learning, and in the organization and management of learning institutions. The Internet is a driving force for much development and innovation in both developed and developing countries. Countries must be able to benefit from technological developments. To be able to do so, a cadre of professionals has to be educated with sound ICT backgrounds, independent of specific computer platforms or software environments. Technological developments lead to changes in work and changes in the organization of work, and required competencies are therefore changing. Gaining in importance are the following competencies:

- critical thinking
- generalist (broad) competencies
- ICT competencies enabling expert work
- decision-making
- handling of dynamic situations
- working as a member of a team

Advances in information and communication technologies require educators to present a more efficient and modern education by using these technologies. Therefore; the role of ICT in the development of education has been a popular research subject nowadays

And in this respect teachers must have the competencies of being able to know legal and ethical responsibilities of ICT and teach these to learners, be technology literate, follow the advances in ICT, make use of ICT to support vocational development and increase effectiveness, benefit from ICT to share information (e-magazine, practice software, e-mail), prepare suitable learning environments to learners who have different experiences, features, and skills via ICT, give place to how to use ICT in lesson plan, utilize computer and other technological devices to prepare materials, have an access to sources about teaching and learning in technological environments, assess them in terms of accuracy and suitability, be model in effective use of technological sources, and teach them, use technologies that support learner-centered strategies while taking into consideration different needs of learners, develop and apply strategies for behavior management in densely technological learning environments, analyze data via ICT, inform parents, school management, and other educators about results through ICT.

Educational institution should have technical materials and equipment (ruler, map, laboratory equipment, computer, internet, data projector, writer, scanner, etc.) compatible with the type of institution. Updating and

increasing their numbers will contribute to its improvement. Service Staff should include knowledgeable, skillful, and open-minded managers in order to conduct managerial works appropriately. In addition, adequate and qualified service staff is needed in order to create and maintain a suitable learning environment. Classrooms must serve as places of collaboration and discovery where information and communication technologies (ICTs) can be integrated into the learning process. Technology can also be used to facilitate the acquisition of more general skills such as critical thinking, communication, and life-long learning. New technologies are tools that can be used to improve most areas of education. ICT are of paramount importance to the future of education. ICT in education initiatives focuses on the following areas:

• Increasing access through distance learning – ICTs can provide new and innovative means to bring educational opportunities to greater numbers of people of all ages, especially those who have historically been excluded, such as populations in rural areas, women facing social barriers, and students with disabilities.

• Enabling a knowledge network for students – With knowledge as the crucial input for productive processes within today's economy, the efficiency by which knowledge is acquired and applied determines economic success. Effective use of ICTs can contribute to the timely transmission of information and knowledge, thereby helping education systems meets this challenge.

• Training teachers – Large numbers of school teachers will be needed to meet the EFA and Millennium Development Goals for education. The use of ICTs can help in meeting teacher training targets. Moreover, ICTs provide opportunities to complement on the job training and continuing education for teachers.

• Broadening the availability of quality education materials – Network technologies have the potential to increase the availability of quality educational materials. Their interactivity and global reach allow for customized sharing of knowledge, materials, and databases, quickly and cheaply over long geographic distances.

• Enhancing the efficiency and effectiveness of educational administration and policy – New technologies can help improve the quality of administrative activities and processes, including human resource management, student registration, and monitoring of student enrollment and achievement.

Nowadays investments in ICT for education are likely to lead developing countries toward educational reforms that are necessary for fostering an information-literate citizenry, which is the key to competing in the global economy. Investments in ICT for education at the basic and secondary levels support information literacy as a foundation for subsequent learning, as well as supporting teacher training in student-centered methodologies that foster critical and analytical thinking during the early years of the education cycle. ICTs have the potential to improve the teaching and learning process by enabling students to access information and engage in interactive learning experiences that would not otherwise be available to them. Such ICT-enhanced classroom experiences have the potential for encouraging student-centered learning, allowing students to be active learners who construct knowledge rather than passively receiving information. As a further pedagogical development, ICT can support evolution from the student-centered approach and the use of interactive technology to team-centered pedagogy and the use of collaborative technology. In this context, the focus is evolving from ensuring appropriate learning styles to ensuring an appropriate learning environment.

At the level of the educational institution, the concept of ICT for education is defined by the learning objectives associated with it. ICT for education is often associated with achieving technology literacy rather than information literacy. Informatics, or computer education, is usually the focus in defining ICT for education, which makes one think of ICT in education as a curricular subject rather than an approach to enhanced educational processes. The difference between "ICT, the subject" and "ICT in subjects" is not clearly delineated. Moreover, the two concepts are seldom connected. Parallel to this issue is the fact that ICT for education is often narrowly associated with merely using computers and the internet in the classroom. ICTs range from low to high technologies that have the potential for enhancing educational processes in different ways, and therefore educational initiatives do not necessarily need to rely on the use of computers and the internet to develop improved teaching and learning practices. Innovative (and not necessarily sophisticated) ICT for education solutions, which are contextualized and adequately optimized to suit local circumstances, can often add more value to educational quality and access. Upon integration of technology into the learning environment at any level of education, the role of the teacher is often

questioned. For instance, teachers commonly mistake courseware or educational software as a replacement for pedagogy. A common misconception among teachers is that using the courseware or educational software simply means assigning a topic for students to learn or search. Those teachers do not see that they have an active role as a guide for their students as they engage in using the courseware or educational software. Part and parcel of the integrate ICT into the teaching-learning process, school leaders need to ensure that teachers have the opportunity to explore the purposes and functions of various ICTs and that ICT integration supports a number of functions of the school outside of the classroom. Such opportunities will enable teachers and other school staff to become regular users of ICT. Incorporating ICT at the Educational Institution Level, the impact of ICT on the teaching–learning process and student achievement is a question that is foremost in the minds of policy makers, planners, and stakeholders.

It should be noted that the use of ICT not only encourage the students and teachers in terms of education but also they motivate students in a positive direction. In the restoration and development of education, use of ICT which is actively integrated with www (World Wide Web) is a significant catalyst. For the active integration of ICT with education, firstly a good hardware platform must be presented and better training of teachers is required. Finding technical support staff for solving problems which may arise during education is also important. As the use of ICT gets widespread in schools, students will have equal opportunities to access ICT. Today many initiatives in ICT for education in developing countries have been limited to increasing information access for educational institutions in general and specifically for teacher training, aimed at using ICT-based resources and tools in the classroom. Evidence that the use of ICT leads to higher student achievement or other positive effects is limited to pilots that have yet to be implemented on a larger scale in developing countries. However, ICTs enable access to and use of information that may not be commonly available in certain contexts, thus providing teachers with content they would not have had otherwise to engage their students. In addition, teacher training in ICT for education parallels training in teaching methodology that supports student-centered learning. Hence, investments in ICT for education are likely to lead developing countries toward educational reforms that are necessary for fostering an information-literate citizenry, which is the key to competing in the global economy. Investments in ICT for education at the basic and secondary levels support information literacy as a foundation for subsequent learning, as well as supporting teacher training in student-centered methodologies that foster critical and analytical thinking during the early years of the education cycle. ICTs have the potential to improve the teaching and learning process by enabling students to access information and engage in interactive learning experiences that would not otherwise be available to them. Such ICT-enhanced classroom experiences have the potential for encouraging student-centered learning, allowing students to be active learners who construct knowledge rather than passively receiving information. As a further pedagogical development, ICT can support evolution from the student-centered approach and the use of interactive technology to team-centered pedagogy and the use of collaborative technology. In this context, the focus is evolving from ensuring appropriate learning styles to ensuring an appropriate learning environment. Investments in ICT for education at the higher educational level support the development of a skilled, “ICT-capable” labor force that may attract direct foreign investment, as well as research and development activities and university–private sector links that are important drivers of innovation and growth in advanced economies (ADB 2008b). ICT capability involves technical and cognitive proficiency to access, use, develop, create, and communicate information appropriately, using ICT tools. Along with having the potential to enhance teaching and learning in the classroom, ICTs in higher education have the potential to encourage open communication between and among students, faculty, and others that supports active learning and knowledge construction; make available information and resources supporting academic research that would not be accessible otherwise; and foster development of learning materials, presentations, and lectures in an interactive manner that allows faculty to deliver them to and share them with students directly.

To sum up new ICTs can offer real opportunities to improve the quality of community life. It is also important to deepen our level of reflection on community dynamics and on the constraints encountered when introducing and using ICTs for development. A healthy information society is concerned with getting reliable and timely information to its members. Making people aware of the benefits derivable from the use of ICTs will help to make the society a healthy one.

References:

1 *Al-Ansari, H. (2006). Internet use by the faculty members of Kuwait University. The Electronic Library Vol.24, No. (6), Pp;803. Alexander, J.O. (1999).*

2 Collaborative design, constructivist learning, information technology immersion, & electronic communities: a case study. Interpersonal Computing and Technology: An Electronic Journal for the 21st Century No.7. - 89 p.

3 Amutabi, M. N. & Oketch, M. O. (2003), 'Experimenting in distance education: the African Virtual University (AVU) and the paradox of the World Bank in Kenya', International Journal of Educational Development Vol. 23No.(1). - 73 p.

4 Attwell, P; Battle, J. (1999). "Home Computers and School Performance". The Information Society. No. (15), Pp. 1-10. Barron, A. (1998). Designing Web-based training. British Journal of Educational Technology, Vol. 29, No. (4). - P. 355 Becker, H. J. (2000).

5 "Pedagogical Motivations for Student Computer Use that Leads to Student Engagement". Education Technology. Vol. 40, No. 5, Pp; 5-17. Berge, Z. (1998).

6 Guiding principles in Web-based instructional design. Education Media International, Vol. 35No.(2), Pp;72-76. Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007), 'India in the knowledge economy – an electronic paradigm', International Journal of Educational Management Vol. 21 No. 6. - 543 p.

7 Bottino, R. M. (2003),'ICT, national policies, and impact on schools and teachers' development' 'CRPIT '03: Proceedings of the 3.1 and 3.3 working groups conference on International federation for information processing', Australian Computer Society, Inc., Darlinghurst, Australia, Australia. - 36 p.

8 Bransford, J. D., Sherwood, R. D., Hasselbring, T. S., Kinzer, C. K., & Williams, S. M. (1990). Anchored instruction: why we need it and how technology can help. In D. Nix & R. Spiro 10 (Eds.), Cognition, education, multimedia Exploring ideas in high technology. - 115 p.

9 Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. Chandra, S. & Patkar, V. (2007), 'ICTS: A catalyst for enriching the learning process and library services in India', The International Information & Library Review Vol. 39, No. (1). - 51 p.

10 Cholin,V. S. (2005), 'Study of the application of information technology for effective access to resources in Indian university libraries', The International Information & Library Review Vol.37,No.(3). - 189 p.

Аннотация

ИНФОРМАЦИОННЫЕ И КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Макажанова З.Ш.[1], Ибраева А.Д.[2]

[1]Казахская национальная Академия искусств им. Т.Жургенова

[2] Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

Данная статья связана с проблемой использования информационных и коммуникационных технологий в процессе обучения. ИКТ способны улучшить учебный процесс, давая студентам возможность доступа к информации и вовлечения их в учебный процесс. По мнению автора использование ИКТ не только способствует качественному улучшению учебного процесса, но также мотивирует студентов и дает им возможность двигаться в правильном направлении. ИКТ позволяет преподавателям совершенствовать учебный процесс и делает его более интересным и наполненным смыслом. Следовательно, роль ИКТ в развитии образования является актуальной проблемой для исследования.

Ключевые слова: компетенции, информационная грамотность. интерактивные технологии, образование, обучающая технология.

Аңдатпа

АҚПАРАТ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мақажанова З.Ш.[1], Ибраева А.Д. [2]

[1]Т. Жүргенов ат. Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы

[2]Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Берілген мақалада ақпараттық және байланыс технологияларың сабақ барысында қолдану мәселесі қарастырылған. Бұл технологияның сабақ үрдісін жақсартуға әкелетін үлесі мол боп табылады. Ол тек қана сабақтын қызықты өтүіне ғана емес, студенттерді жігерлендірүге де көмектеседі. Ақпараттық байланыс технологияларды білім берү процессінде қолдану проблемасы зерттеушілер үшін өте актуалды проблема болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, білім берү, құзыреттілік, ақпараттық сауаттылық, оқыту технологиясы.

МРНТИ 16.31.51

Муса Д.Т.[1], Жаулбаева А.А.[1]
[1] *Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан*

ПРИМЕНЕНИЕ E-BOOKS КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), определяется их роль при обучении иностранному языку в условиях модернизации образования, предлагается классификация средств новых информационных технологий, применяемых в обучении иностранному языку. Использование новых информационных технологий в преподавании является одним из важнейших аспектов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы работы и сделать процесс обучения иностранному языку интересным для студентов.

В статье рассматривается вопрос о применении e-books как один из видов ИКТ в развитии коммуникативной компетенции на уроках английского языка. Также рассматриваются преимущества и недостатки применения e-books на уроках английского языка. Рассмотрены определения ИКТ и e-books зарубежных, казахстанских и российских авторов и приведены различные примеры. Также упоминается важность коммуникативной компетенции при обучении английскому языку. Значимость представленного метода основывается на следующем: коммуникативные навыки учеников улучшаются; обучение на основе интеграции разных предметов, таких как язык и ИКТ.

Кроме того, это исследование также предоставляет информацию для преподавателей о преимуществах использования e-books и средств ИКТ на уроках английского языка. Таким образом, преподаватели могут сделать корректировку их методики преподавания, которые могут привести к эффективной интеграции e-books и ИКТ в преподавании и обучении на английском языке.

Ключевые слова: ИКТ, e-books, коммуникация, компетенция, навык говорения, информатизация.

Распространение английского языка в качестве языка международного общения, растущее число изучающих английский язык привели к появлению различных методов преподавания и контроля эффективности процесса обучения. Использование в качестве дополнительных средств обучения иностранным языкам таких аутентичных материалов как компьютер, кино, радио и телевидение уже давно доказало свою эффективность.

Появление инновационных информационных технологий коренным образом изменил характер преподавания, предоставив многочисленные возможности сделать процесс обучения более увлекательным и продуктивным.

Современные средства информационных и коммуникационных технологий дают возможность повышения эффективности и качества образовательного процесса в самых разных его аспектах, играя существенную роль в формировании новой системы образования, целей и содержания, педагогических технологий.

Проблема обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий широко исследуется многими учеными в методике преподавания иностранных языков:

1. В Казахстане эта проблема исследуется в работах таких ученых как, Балыкбаев, Е.Ы. Бидайбеков, Е.К. Балафанов, А.И. Тажигулова, Ж.А. Макатова, К.С. Мусин, Д.А. Аубакир и другие. Они исследовали ИКТ с позиции интеграции образования, иноязычного пространства в образовании.

2. В Европе эта проблема нашла свое отражение в работах B.Meadowcroft, Q.Wang,H.Woo, J.Berce, S.Lanfranco,V.Vehovar и другие. Они занимались внедрением ИКТ в наши реалии, а также разрабатывали виды и типы ИКТ, рассматривали определения.

3. В России данной проблемой занимались Т.В.Беляева, М.З. Биболетова, И.А. Рапопорт, Т.В. Карамышева, Ю. Кузьмин, К. Фоломкина, Р.Г. Рогова, С.В. Ушакова, Е.И. Пассов и другие. Они исследовали ИКТ с позиции обеспечения личностно-ориентированного образования, иноязычной среды общения.

Проблема внедрения информационно-коммуникационных технологий остается актуальной на протяжении последних лет. Доказательством этому являются новые публикации научных статей (Аветисян Д.Д, Болдова Т.А., Варенина Л.П., Закотнова П.В., Зимина Е.И., Колесова Т.В., Кондакова Н.Н.,

Кувшинов С.В., Лалова Т.И., Латышев В.Л., Марутян М.Б., Могилев А.В., Хакимова А.А., Штурба Я.Ю. и другие), в которых авторы делятся опытом, обсуждают преимущества и возможные сопутствующие недостатки использования данных технологий. Интерактивность информационно-коммуникационных технологий, которая обеспечивается гипертекстовыми и мультимедийными средствами, предполагает переход на качественно иной уровень работы с информацией. Потенциал ИКТ поистине безграничен: здесь большие возможности дифференцированного подхода, визуализации обучения, организации самостоятельной работы студентов, оперативного контроля, обеспечения учебно-методическими материалами, кроме того, сетевое мышление, которое обеспечивают данные технологии, изменяет взгляды на жизнь и отношения между людьми.

Проблемы информатизации образования поднимались в работах таких казахстанских исследователей как: Г.К. Нургалиева, Д.М. Джусубалиева, Б.Б. Баймуханов, Т.О. Балыкбаев, Е.Ы. Бидайбеков, Е.К. Балафанов, А.И.Тажигулова, Ж.А. Макатова, К.С. Мусин, Д.А. Аубакир и другие.

Информационно-коммуникационные технологии могут стать мощным образовательным инструментом, если преподаватель сумеет использовать преимущества асинхронии, разработать смешанные модели и курсы, учитывающие индивидуальные потребности студентов [1,17].

S.Hartoyo утверждал, что использование ИКТ в образовании, в том числе в обучении языку, является положительной реакцией на развитие ИКТ в третьем тысячелетии [2,13].

Определение ИКТ было создано несколькими авторами, такими как B.Meadowcroft, O.Mejiuni и O.Obilade [3, 67], определили ИКТ, как электронные и не электронные технологии, используемые для создания, хранения, манипулирования, извлечения и общения или распространения информации.

Ученые дают множество других определений ИКТ, но главное в том, что ИКТ – это технология, которая может помочь людям общаться и обмениваться информацией с другими.

Существует несколько видов ИКТ как e-books, цифровые образовательные ресурсы, электронные обучающие программы и т.д.

В данной статье мы будем рассматривать e-bookskак один из видов ИКТ.

Электронный учебник – компьютерное, педагогическое программное средство, предназначенное, в первую очередь, для предъявления новой информации, дополняющей печатные издания, служащее для индивидуального и индивидуализированного обучения и позволяющее в ограниченной мере тестировать полученные знания и умения обучаемого [4, 175].

В Казахстане создан целый ряд электронных учебников по социально- гуманитарным и лингвистическим дисциплинам. Процесс создания электронных учебников одновременно сопровождается проведением аспектных научно-педагогических исследований: В.В. Гриншкун разработал методику создания иерархических структур данных, А.И. Тажигулова обосновала педагогические принципы конструирования электронных учебников, Д.Е. Сагимбаева изучила влияние использования электронных учебников на формирование методической подготовки учителей английского языка. Все изложенное выше актуализирует проблему создания и использования электронного учебника при обучении иностранным языкам для повышения качества обучения.

Использование электронных учебников в учебном процессе позволяет обучающемуся получить расширенную информацию по изучаемому предмету, увеличивает его образовательный потенциал, обеспечивает возможность получения непрерывного образования, позволяет повысить качество образовательного процесса, производительность труда преподавателя, развить информационную культуру студентов, повысить уровень креативности их мышления.

Рассмотрим некоторые особенности электронного учебника:

1. Электронный учебник должен содержать минимум текстовой информации, в связи с тем, что длительное чтение текста с экрана приводит к значительному утомлению и как следствие, к снижению уровня восприятия.

2. Электронные учебники должны содержать большое количество иллюстративного материала. Для ограничения объема учебника целесообразно использование упакованных форматов графических файлов (GIF, JPEG), использование ограниченной палитры цветов или векторных графических файлов.

3. Использование видеофрагментов позволяет передать в динамике процессы и явления. Несмотря на большие размеры файлов, применять их целесообразно, так как в этом случае повышается заинтересованность учащихся, улучшается качество знаний.

4. В традиционном обучении преобладают вербальные средства при предъявлении нового материала. В связи с этим применение аудио фрагментов в электронном учебнике позволяет не только приблизить его к привычным способам предъявления информации, но и улучшить восприятие нового материала, при этом активизируя не только зрительные, но и слуховые центры головного мозга.

5. Электронный учебник должен содержать гиперссылки по элементам учебника и, возможно, иметь ссылки на другие электронные учебники и справочники. Желательно наличие содержания с быстрым переходом на нужную главу или страницу.

6. Возможен, например, с помощью технологии OLE (Object Linkingand Embedding), запуск других компьютерных программ для показа примеров, тестирования и других целей.

7. Исключительное дидактическое значение имеет компоновка текстового, графического и другого материала. Качество восприятия новой информации, возможность обобщения и анализа, скорость запоминания, полнота усвоения учебной информации в значительной мере зависит от расположения информации на экране компьютера [5, 36].

Можно выделить три основных режима работы электронного учебника:

1. Обучение без проверки.

2. Обучение с проверкой, при котором в конце каждой главы (параграфа) обучаемому предлагается ответить на несколько вопросов, позволяющих определить степень усвоения материала.

3. Тестовый контроль, предназначенный для итогового контроля знаний с выставлением оценки.

Как и в создании любых сложных систем, при подготовке электронного учебника решающим для успеха является талант и мастерство авторов. Тем не менее, существуют устоявшиеся формы электронных учебников, точнее, конструктивных элементов, из которых может быть построен учебник.

Электронный учебник, как и любое средство обучения, имеет свои достоинства и недостатки. Существенных недостатков у электронного учебника два:

1. Необходимость наличия специального дополнительного оборудования для работы с электронным учебником, прежде всего – компьютера с соответствующим программным обеспечением и качественным монитором, а иногда дополнительно также дисковода для компакт-дисков и/или сетевой карты или модема для работы в локальной или глобальной сети.

2. Непривычность, не традиционность электронной формы представления информации и повышенная утомляемость при работе перед монитором.

Достоинств электронных учебников гораздо больше. К ним можно отнести:

1. Возможность адаптации и оптимизации пользовательского интерфейса под индивидуальные запросы обучаемого. В частности, имеется в виду возможность использования как текстовой или гипертекстовой, так и фреймовой структуры учебника.

2. Возможность использования дополнительных средств воздействия на обучаемого, что позволяет быстрее осваивать и лучше запоминать учебный материал. Особенно важным представляется включение в текст пособия анимационных моделей. Положительный эффект можно достигнуть и с помощью звукового сопровождения, соответствующего учебному тексту.

3. Возможность построения простого и удобного механизма навигации в пределах электронного учебника. В электронном пособии используются гиперссылки и фреймовая структура или карты-изображения, что позволяет, не листая страниц, быстро перейти к нужному разделу или фрагменту и при необходимости так же быстро возвратиться обратно. При этом не требуется запоминать страницы, на которых были расположены соответствующие разделы.

4. Возможность встроенного автоматизированного контроля уровня знаний учащегося, и на этой основе автоматический выбор соответствующего уровню знаний слоя учебника.

5. Возможность адаптации изучаемого материала к уровню знаний учащихся, следствием чего является улучшение восприятия и запоминания информации. Адаптация основана на использовании слоистой структуры издания, причем в соответствии с результатами тестирования ученику предоставляется слой, соответствующий уровню его знаний.

6. Главное преимущество электронного учебника – это возможность интерактивного взаимодействия между учеником и элементами учебника [6,54].

Вышеперечисленные достоинства электронного учебника позволяют эффективно использовать его в образовательном процессе.

В настоящее время основная проблема заключается в значительной трудоемкости создания качественных электронных учебников и отсутствии у большинства преподавателей, преподающих дисциплины не информационных циклов, достаточной квалификации для самостоятельного создания электронных учебников.

Для развития навыков говорения на уроках английского языка нами был создан электронный учебник в форме теста с помощью программы E-books Creator.

E-books Creator-Flash приложение, позволяющее создавать разнообразные электронные тесты с использованием мультимедийных файлов и удобной системой управления тестами для проверки

результатов и создания отчетов E-books Creator позволяет педагогам создавать контрольные опросы, не имея абсолютно никаких навыков программирования. Готовыми тестами можно пользоваться практически на любом компьютере, их работа не зависит от наличия программы E-books Creator. Программа имеет интуитивно понятный интерфейс, поэтому, несмотря на отсутствие русского языка проблем с ее освоением возникнуть не должно. Основные характеристики E-books Creator следующие:

1. Возможность вставки в тест иллюстраций, звука, видеороликов, формул.
2. Возможностьсоздаватьвопросысамыхразнообразныхтипов (True or False, Matching, Multiple Choice, Multiple Response, Fill in the Blank, Sequence, Word Bank ит. д.).
3. Возможность сохранения тестов в различные форматы.
4. Возможность предварительного просмотра созданного упражнения.
5. Рандомизация (перемешивание) вопросов и ответов.
6. Возможность ограничения времени.
7. Возможность выбора предустановленного шаблона заданий или создание собственного.

Практически все тесты были созданы на основе материалов Единого государственного экзамена, следовательно, они могут быть использованы в качестве тренировочных заданий при подготовке к тестам, экзаменам, контролям. Кроме того, электронный учебник может оказать помощь учащимся в подготовке к олимпиадам по английскому языку, так как представленные там задания на говорение имеют схожую структуру с заданиями Единого национального тестирования.

В заключении нужно отметить, что ИКТ в нашем веке являются неотъемлемой частью в жизни человека, облегчающие процессы обучения, в том числе английского языка. Английский язык является основополагающим мировым языком. Изучение языка должно проходить в интересной, увлекательной обстановке, с применением слайдов, аудио и видео клипов. Для закрепления материала, как и описывалось выше, необходимо развивать разговорную речь. Когда студент начинает пытаться заговорить на английском языке, он должен постепенно снимать тот барьер, который не дает ему излагать свои мысли. Научиться мыслить на английском языке даст толчок к снятию того самого барьера, мешающего студенту развивать разговорную речь. Учитывая важность знания иностранных языков на мировой арене, применение ИКТ является тем самым локомотивом, который и должен подтянуть студентов в увлекательный мир изучения английского языка.

Список использованных литературы:

1 Nunan. D. Language Teaching Methodology. - UK: Prentice Hall International, 2001. – 252 p.

2 Hartoyo. ICT in Language Learning. - Semarang: Pelita Insani, 2012. – 241 p.

3 B.Meadowcroft, Mejiuni, O. & Obilade, O. The dialectics of poverty, educational opportunities, and ICTs // A. Oduaran& H.S. Bhola (Eds), Widening access to education as social justice. 2009. – P. 139-148.

4 Тыщенко, О. Б. Новое средство компьютерного обучения – электронный учебник / О. Б. Тыщенко // Компьютеры в учебном процессе. – 2009. – № 10. – С. 89–92.

5 Тоискин, В. С. Теоретические основы разработки электронных образовательных изданий (антропологический подход): учебное пособие / В. С. Тоискин, В.В. Красильников. – Ставрополь: СГПИ, 2010. – 108 с.

6 Ергожина Ш.Л. Жоғарғы оқу орнында сабақты сыни ойлау арқылы ұйымдастырудың маңызы // КазНПУ. Сер. фил. наук. 2015. – №2 (52).

Abstract

THE USAGE OF E-BOOKS AS ONE OF THE TYPES OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS

Mussa D.T.[1], Zhaulbayeva A.A.[1]

[1]M.Auezov South-Kazakhstan state university

The article reveals the essence of (ICT) Information and communication technologies, defined by their role in teaching a foreign language in the conditions of modernization of education, proposed classification means of new information technologies applied to foreign language teaching. The use of new information technologies in teaching is one of the most important aspects of improving and optimizing the learning process, enriching the arsenal of teaching tools and techniques that allow to diversify forms of work and to make foreign language learning interesting for students.

The article deals with the application of e-books as a kind of ICT in the development of communicative competence in the English lessons. It also discusses the advantages and disadvantages of e-books in the English lessons. The definition of ICT and e-books considered by foreign, Kazakh and Russian authors and the various examples are given. Also referred to the importance of communicative competence at training to English language. The importance of the

method presented is based on the following: improving communication skills of students; education through the integration of different subjects, such as language and ICT.

In addition, this study also provides information for teachers about the benefits of ICT. Thus, teachers can do to adjust their teaching methods, which can lead to the effective integration of ICT in teaching and learning in English.

Key words: ICT, e-books, communication, competence, informatization, speaking skills.

Аңдатпа

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ E-BOOKS-ТЫ ҚОЛДАНУ

Мұса Д.Т. [1], Жаулбаева А.А.[1]

[1]М.Ауезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) мәні толық ашылады және олардың ғылымның модернизациясы кезінде ағылшін тілін үйретудегі рөлі анықталады, ағылшын тілін үйретуде қолданылатын жаңа ақпараттық технологияда жіктелуі ұсынылады. Оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану оқу үрдісін жетілдіру және оңтайландырудың маңызды аспектісі болып табылады, методикалық әдістемелік құралдар мен тәсілдер алуан түрлілігін арттырады, жұмыс түрлері мен жасау процесін әртүрлілігін қамтамасыз еткізіп шет тілін оқытуды студенттер үшін қызықты етеді.

Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында коммуникативтік құзыреттілік дамыту үшін АКТ-ның бір түрі ретінде e-books қолдану туралы мәселесі қаралады. Сондай-ақ, e-books-ты ағылшын тілі сабақтарында қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. ИКТ мен e-books туралы шетелдік, қазақстандық және ресейлік авторлардың берген анықтамалары қаралып, түрлі мысалдар келтірілген. Сондай-ақ, ағылшын тіліне үйретудегі коммуникативтік құзыреттіліктің маңыздылығы көрсетіледі. Ұсынылған әдісін маңыздылығы келесіде: оқушылардың коммуникативтік дағдылары жақсарады; әртүрлі ғылымдарды біріктіру арқылы оқыту: тіл және АКТ.

Сонымен қатар, бұл зерттеу, оқытушыларға ағылшын тілі сабақтарында e-books пен АКТ құралдарын пайдаланудың артықшылықтары ұсынады. Осылайша, оқытушылар өздерінің оқыту әдістемесін жасауға, түзетуге мүмкіндік алады, нәтижесінде ағылшын тілінде оқытудағы e-books және АКТ интеграциясын тиімді етеді.

Түйін сөздер: АКТ, e-books, коммуникация, құзірет, ақпараттандыру, сөйлейтін дағдысы.

ҒТАХР 14.01.11

Рауандина Қ.А.[1], Әбуова Ә.Г.[1]

[1]Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ОҚУШЫ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада бүгінгі күні өзекті болып отырған оқушы білімін бағалау мәселесі қарастырылады. Білімді дұрыс бағалаудың маңызы, оның оқушыға, мұғалімге, білім сапасына тигізер әсері туралы баяндалады.

Мұнда оқушы білімін бақылау, бағалаудың қалыптасуы және дамуы бірнеше кезеңге бөлінетіні, олардың әр кезеңдегі рөлі мен ерекшеліктері айтылады. Жалпы «бағалау» мен «білімді бағалау» ұғымдарына анықтама бере отырып, бағалау жүйесін дәстүрлі және қазіргі деп жіктейді.

Соның ішінде көптеген жылдар бойы орта білім беру жүйесінде қолданыста жүрген дәстүрлі 5-тік жүйенің жүзеге асуы, қолданалуы және оның бүгінгі заманның талаптарына жауап бере алмайтыны дәйектеледі. Бұл жүйенің оқушылар білімін баглауда өзіндік орнының болғандығы жасырын емес. Алайда қазіргі кездегі ғылыми-зерттеу нәтижелері мен педагог мамандардың пікірі бойынша, қолданыстағы бағалау формасының оқушы білімін шынайы бағалауда жеткіліксіз және білім сапасын анықтауда объективті бола бермейтіндігін тілге тиек етіп, мақалада дәлелдеуге тырысады.

Зерттеу мақаласында «5» балдық бағалау жүйесінің кемшін тұстары айтылып, тәжірибеде қолданыла бастаған бағалауың тиімді технологиялары туралы оң тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: білім, бағалау, білімді бағалау, сапалы білім, құзіреттілік, сауаттылық.

Бүгінгі күні білім беру мақсатының тұлғаның функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталуы білім сапасын арттырудың және оқушы білімін обьективті бағалаудың жолдарын іздестіруге мұрындық болып отыр. Бұл міндет әр пән бойынша берілетін білім жиынтығын түпкі нәтиже ретінде ұсынатын функционалдық қызметіне басымдылық беріп, пәндік құзыреттерді қалыптастыру бағытында жетілдірілуде.

Жалпы «бағалау» ұғымы бір нәрсенің деңгейін, сапасын, дәрежесін белгілеу дегенді білдіреді. Оқу-таным үдерісінде бағалау оқушының дайындық деңгейі, білімді меңгеру мен білік, дағдысының даму дәрежесін анықтайтын құрал ретінде қарастырылады.

Білімді бағалау – оқушының алған білімінің жүйелі, сапалы болуының көрсеткіші. Ал оқушының сапалы білімі оның танымдық және шығармашылық қабілеттеріне, сол арқылы белсенділігі мен дербестігіне тәуелді. Бұл – оқытудың жоғары деңгейдегі әдістерін пайдаланып, сабақты неғұрлым жоғары дәрежеде өткізген сайын, оқушылар білімінің сапасы жоғары болады деген сөз.

Білім сапасын құраушы қасиет белгілері: *толықтық* – зерттеліп отырған объекті жөніндегі білімдердің бағдарламалық саны; *жүйелілік* – білім жиынтығының белгілі бір құрамын олардың ретіне және бірізділігіне қарай ұғынуы; *жүйелену* – оқушының ғылыми теорияларды орнымен жұмсай білуі; *жеделдік* – алған білімін кез келген жағдайда пайдалана алу білігі; *икемділік* – күтілмеген жағдайларда өз бетімен білімді пайдаланудың вариативтік тәсілдерін тануы; *талдап қорытушылық* – жалпының ішінен жалқыны көрсете алу қабілетімен, жинақтылығы, ашықтығы, саналы ұғынылуымен – білімдер арасындағы байланыс пен қатынасын түсіну, оларды ашу жолдарын дәлелдей алуы; *беріктілігі* – алған білімін есте сақтау тұрақтылығы және оларды кез келген ортада қажеттісін пайдалануға дайын болуы [1, 283].

Осы айтылған білім сапасына орай, сабақ барысында білімді бағалау, оны дұрыс ұйымдастыра білу көп жағдайда оқу, тәрбие үдерісінің табысты болуының оң кепілі. Білімді дұрыс әрі әділ бағалау мұғалім үшін де, оқушының болашағы үшін де өте маңызды.

Ғылыми еңбектерде оқушы білімін бақылау, бағалаудың қалыптасуы және дамуын бірнеше кезеңге бөледі:

1. 20-шы жылдары үй тапсырмасын беру, білімді және емтиханды бағалау жүйесі оқыту үдерісінде қарастырылмады. Онда мұғалім оқушының үлгерім сапасына бақылау жасаудың орнына «бригадалық-лабораториялық» әдіс жүйесіне негізделген «өздігінен бақылаудың» түрлерін белгілеген. Ол әдіс үлгерім нәтижесін бақылауда бірде иесіздік, жауапсыздыққа әкелсе, бірде оқу сапасының артуына кері ықпалын тигізді;

2. 30-шы жылдары Е.В.Гурьянов ұсынған білім, білік пен дағды нәтижесін есепке алумен қатар П.Г. Ананьев көрсеткен тәрбиелік қызметіне көптеп көңіл бөліне бастады;

3. 40-60-шы жылдары бұл мәселе төңірегінде отандық ғылым мен білім беру саласындағы істәжірибелерді жинақтау жұмыстары қолға алынды. Онда оқушылардың білім сапасын бақылау оқытуды әрі тәрбиелеуді көздесе, кейіннен Н.Г. Дайридің зерттеулері нәтижесінде дамытушылық қызметі кіріктірілді;

4. 70-ші жылдары білімді бағалау мәселесі Педагогика ғылымы Академикасының оқыту мазмұны мен әдістері ғылыми зерттеу институты қызметкерлерінің қолға алуымен бастама алды. Мұнда оқу тәрбие процесінің барлық буындарын басқару және тексерудің диагностикалық қызметі айқындалды;

5. 80-ші жылдардан бастап оқыту нәтижесін есепке алу, бақылау және бағалаудың мазмұны, амал-тәсілдері мен қызметінің диагностикалық-әдістемелік негіздерін талдап, жасау қолға алынды. Оның әділдігін, дәлдігін көтеруге бағытталған мәселелер, үлгерім нәтижесін есепке алуда қатаң тәртіпке келтіру жүйесіне арналған жұмыстар жасала бастады [2].

1940 жылы Алматыда латын тілінде жарық көрген бастауыш сыныптарға арналған «Оқушылардың қазақ тілінен үлгеруін бағалау нормалары» атты еңбекте оқушының білімін түрлі тапсырмалар арқылы анықтап, бағалау жолдарын көрсетеді.

Бұл еңбектегі бағалау қазіргі 5-тік баға жүйесіне өте ұқсас. Бірақ онда: «отлично», «жақсы», «орта», «жаман», «өте жаман» деп баға сандармен емес, сөзбен сипатталады [3, 6].

Сондай-ақ, 1957 жылы жарық көрген Ф.Мұсабекованың «Бастауыш мектепте қазақ тілінен жүргізілетін жазба жұмыстардың түрлері және оларды бағалау нормалары» атты еңбегінде түрлі жазба жұмыстары арқылы оқушының білімін бағалау тәсілдері беріледі [4].

Мұнда «Қазақ тілі» мен «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша берілетін жазбаша жұмыстарды (диктант, шығарма, мазмұндама) бағалаудың талаптарын жеке-жеке талдап көрсетеді. Оқушы білімін бағалауда пән мұғалімінің әділ болуын ғалым негізгі талаптардың бірі ретінде көрсетеді. Сонымен қатар бүгінгі күнгі қолданыстағы білімді бағалаудың 5-тік жүйесінің жүзеге асу жолдарын көрсеткен:

«5» бағасы – оқу материалын толық, дәл, логикалық бірізділікпен айтылған жауап үшін;

«4» бағасы – оқу материалын толық біледі, бірақ болар-болмас қателері бар жауапқа;

«3» бағасы – жауабы негізінен дұрыс, бірақ толық емес, біліміне кейбір проблемалар еске алынбаған жауапқа;

«2» бағасы – оқушы жауабында қателер, білімінде елеулі кемшіліктер бар жауапқа қойылады;

«1» бағасы – тексерілген оқу материалы бойынша білімі жоқ, толып жатқан қателер үшін қойылады [4, 65].

Оқушылардың сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарына арналған іс-қимыл жоспарында: «Ұлттық іс-қимыл жоспары» тек нақты мақсатта алған білімді іс жүзінде қолдануды айқындап қана қоймайды, сонымен қатар орта білім парадигмасын түбірімен ауыстырудың да негізі болады. Бұл дәстүрлі мектептен тиімді мектепке, одан әрі ең заманауи-баланың жеке адам ретіндегі рөліне негізделген және бүгінде алдыңғы қатарлы әлемдік тренд болып табылатын феноменалды мектеп моделіне көшу», – деп атап өтіледі [5, 10]. Білім беру мақсатының «білімді» оқушыдан «әрекет етуші» оқушыға ауысуы әдістемелік жүйенің құрамдас бөліктерін қайта зерделеп, мақсат пен нәтиженің сәйкестігін іске асыруды көздейді.

«Ұлттық жоспардың екінші тетігі – білімді бағалау жүйесін жаңарту, функционалды сауаттылық, мектептегі білім жетістіктерін «білім-түсіну-қолдану-жүйелеу-жинақтау» жаңа жүйесі бойынша бағалайтын мүлдем жаңа көзқарасты талап етеді». Бүгінгі күні оқушы білімін бағалаудың тиімді жолдары зерттелуде. Шынайы бағалау жүйесі оқыту мен оқу үдерісі туралы толық ақпарат алуға, нәтижелі білім сапасына қол жеткізуге, оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, мұғалім, оқушы мен ата-аналар арасындағы кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Орыстың ұлы педагогы К.Д. Ушинский: *«5» балдық бағалау жүйесінің тәсілдері мен әдістері оқушылардың ақыл-ой қызметіне кері әсерін тигізеді. Мұғалім бір немесе бірнеше оқушыдан сабақ сұрайды, ал осы уақытта қалған оқушылар қандай да бір қызметпен айналыспай бос отырады. Олар өз кезектерін күтумен уақыттарын, күш-жігерлерін текке жұмсайды. Кезек оқушыға жетпей қалуы да мүмкін. Осыдан оқушының пәнге деген қызығушылығы төмендейді»* [6].

Қазіргі кездегі ғылыми-зерттеу нәтижелері мен педагог мамандардың пікірі бір арнаға тоғысып, қолданыстағы бағалау формасының оқушы білімін шынайы бағалауда жеткіліксіз және білім сапасын анықтауда объективті бола бермейтіндігі айтылуда.

Тәжірибелі маман С.Бекбұлатова «Оқушылардың білімін жаңаша бағалау – оқытудың нәтижесі әрі құралы» атты мақаласында: *«Осы кезеңге дейін қолданылып келген дәстүрлі «5» балдық жүйемен бағалау әдісі өз мәнін төмендетіп отыр. Дәстүрлі бағалауда оқушыларға өмірде теориялық білім қажет деп санап, мұғалім оқу материалын түсінікті етіп жеткізуді ғана қажет деп есептедік және олардың пәндік білімдерін машықтарын, дағдыларын ғана қалыптастыра алдық. Оқушылардың білімін жіберілген қателерінің санымен бағаладық»,* – деп көрсетеді.

Сондай-ақ, ол дәстүрлі бағалаудың кемшіліктері туралы бастауыш сынып мұғалімі М.Бақтыбаева: *«Бұрынғы 5 жүйелік бағалау оқушының нақты қай деңгейде екенін анықтап бергенімен, баланың жақсаруына, нәтижеге жетуіне мүмкіндік бермейтінін түсіндім... Соған байланысты сабақ өтуде Кембридж университеті ұсынған жеті модульдің кіріктірілуі сөзсіз керек деп түйдім... Дәстүрлі бағалау үдерісінде мұғалім оқушыға жауап бергені үшін немесе сабақ оқымағаны үшін баға қояды. Сонда оқушы қаншалықты әділ баға алғанын білмей қалады, күмәнмен қарайды. Бағалаудың жаңа әдісінде оқушы бағаны қандай критерийлер бойынша алғанын, келесі сабақтарда қандай критерийлерге көңіл бөлу керектігін ұғынады. Бұл жүйеде оқушының нәтижесімен бірге іс-әрекеті де бағаланады. Одан басқа оқушыларды бағалауда мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана алады»,* – деп түйіндейді [7].

Осылайша, көптеген педагог мамандар дәстүрлі «5» балдық жүйемен бағалаудың кем тұстарын танып, біліп, бағалауың жаңа технологияларын қолдануға болатынын айтуда.

Қазіргі заман талабына сай бағалау жүйесі оқушыны проблеманы көруге, мақсат қоюға, өз әрекетін жоспарлауға, оны жүзеге асыруға, өз жұмысын талдауға, тұжырым жасауға, өзін-өзі бағалауға, бір сөзбен айтқанда, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға көмектеседі деп күтілуде.

Жоғарыда аталғандай, 2012-2016 ұлттық іс-қимыл жоспары білім беру үдерісінің барлық қатысушылары: оқушы, ата-ана, мұғалім және қоғамның сұранысын қанағаттандыруға бағытталған.

Бүгінгі педагогикада оқушының өзін-өзі бағалауын жүзеге асыруға бағытталған рефлексия білім алушының саналы оқуына, алға қойған міндеттерді шешу үшін ішкі ресурстарды белсенділендіруге, өзін-өзі жақсы түсінуіне мүмкіндік береді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту оқушы бойында қалыптасуы тиіс басқарушылық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік, тұлғалық, азаматтық, технологиялық құзыреттіліктерімен тығыз байланысты. Аталған құзіреттіліктер оқушылардың жинақтаған білімдерін өмірде сәтті қолданларына мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта орта білім беру жүйесінде *формативті* (оқыту үшін бағалау) және *суммативті* бағалау қолданылуда. Формативті бағалау әр сабақта және күнде жүргізіліп тұрады. Бұл бағалау білім алушы үшін өзінің қандай деңгейде тұрғанын, өзін-өзі қай бағытта дамыту керек және қажетті

деңгейге қалай жету керек екендігін анықтауға мүмкіндік берсе, мұғалімдер үшін сабақта қолданатын мәліметтерді іздеу, пайдалану, түсіндіру, оқушыны қандай бағытта жетілдіру қажет екенін анықтауға көмектеседі. Аталған жүйеде мұғалімдер өздері ғана бағалаушы бола бермейді. Сыныптастары мен өздерін бағалауға оқушылар да тартылып, белсенді атсалысуы мүмкін.

Оқытудың түрлері мен әдістерінің жаңартылуына байланысты бағалаудың да бірнеше түрлері кездеседі. Мысалы, жаңа форматтағы топтық жұмысты бағалауда *жиынтық* және *қалыптастырушы бағалау* түрлері қолданылады. *Жиынтық бағалау* баға қою немесе оқу қорытындысын шығаруда қолданылады. *Қалыптастырушы бағалау* оқушылардың оқуына ықпал етуіне арналған оқытудың бөлігі ретінде қарастырылады да, оқушыны ынталандыру, қолдау, сыни бағалау, өзін-өзі бағалау, рефлексия секілді әрекеттерді жүзеге асырады [8,48].

Бағалаудың тағы бір түрі – критериалды бағалау. *Критериалды бағалау* – оқу бағдарламасындағы күтілетін нәтижелерге жету барысында оқушы әрекетін жоспарлауға, қадағалауға, түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Оқушының оқу жетістігін алдын-ала белгіленген мақсаттармен сәйкестігін ескере отырып бағалауды мақсат етеді.

Болашақта білімді бағалау «10 баллдық жүйемен бағаланады» деген пікірлер бар. Ол 3 жүйемен жүргізіледі:

1) ағымдық (барлық пәндер бойынша тақырыптық бағалау);

2) кезеңдік (барлық пәндер бойынша бөлімдерді, тарауларды қайталау, жарты жылдық тақырыптарды жалпылау кезінде);

3) межелік (сыныптарда оқу циклі аяқталғаннан кейінгі бағалау).

Ондағы бағалау талаптары төмендегідей көрсеткіштер бойынша белгіленген:

1-2 б қанағаттанарлықтан төмен;

3 б-қанағаттанарлық;

4 б-қанағаттанарлықтан жоғары;

5 б-жеткілікті жақсы;

6 б-жақсы;

7 б-өте жақсы;

8 б-үздікке жақын;

9 б-үздік;

10 б-өте үздік.

Балды жинақтау ***білім, білік, құзырлылық*** бойынша жүргізіліп, рейтингтік көрсеткіші төмендегідей жинақталады: 1. Барлық пәндердің баллдарын қосып қорытынды балл шығарылып, ол оқушының портфолиосында жинақталады. 2. Оқушының өзін-өзі бағалау көрсеткіші ескеріледі. 3. Бағалауды мониторинг және рейтинг арқылы жариялылығын қамтамасыз етеді [8, 50].

Қорыта келе, отандық әдіскер-ғалымдар мен практик-мұғалімдер тарапынан білімді бағалаудың түрлі технологиялары мен тиімді әдіс-тәсілдері зерделеніп, тәжірибеге ұсынылуда. Оң нәтижеге қол жеткізетін тиімді бағалау жүйесі мектептегі білім сапасын көтеруге, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, мақсат пен нәтиженің ұштасуына ықпалын тигізері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Куралбаева А.А. Оқушылардың білім сапасын арттыру мәселесінің зерттелу деңгейі жөнінде // Хабаршы. Пед. ғыл. сер. – 2015. – № 3 (47). – Б. 281-284.

2 Қазіргі кездегі оқыту жүйесіндегі білімді тексеру, бақылау және бағалаудың жаңа технологиясы. – 2015. – URL: http://studopedia.info /2-7130.html (қаралған күні: 11.02.2017).

3 Oqucьlardьn qazaq tilinen ylgruim bagalau normalarь (I-IV-klastar). – Almatь: Qazak memleket baspasь, 1940. – 465 б.

4 Мұсабекова Ф. Бастауыш мектепте қазақ тілінен жүргізілетін жазба жұмыстардың түрлері және оларды бағалау нормалары. – Алматы, 1957. – 387 б.

5 Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. ҚР Үкіметінің №832 қаулысы. – Астана: Үкімет Үйі, 2012. – 238 б.

6 Бекбулатова С.Б. // Оқушылардың білімін жаңаша бағалау – оқытудың нәтижесі, әрі құралы. – 2015. – URL: http://sabaq.kz / 14983. html (қаралған күні: 12.02.2017).

7 Бақтыбаева М. // Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау түрлері. – 2016. – URL: http: // adisteme.kz (қаралған күні: 11.02.2017).

8 Мұғалімге арналған нұсқаулық. – Астана, 2012. – 58 б.

Аннотация

СИСТЕМА ТРАДИЦИОННОГО И СОВРЕМЕННОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ УЧЕНИКОВ

Рауандина К.А.[1], Абуова А.Г.[1]

[1]Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

В статье рассматривается проблема оценки знаний учащихся который актуально на сегодняшний день. А также описивает важность правильного оценивание, и их вляние на учеников, преподавателей и на качеству образования. И отмечается оценивания знание учащихся, деление на неськолько этапов формирование и развитие оценивания, и их роль и функций на каждом этапе. Давая определение на термины «оценка» и «оценка знаний», можно делить систему оценивания на две части как традиционный и современный.

В том числе доказано что пятибаллная система оценок который использовалась в протяжении многих лет не подходить к требованиям сегодняшнего дня. Хотя это система сыграла большую роль в оценивание учащихся. Но современная научная исследования и мнение педагогов показывает что это не объективная форма оценивания, чтобы оценить знания учеников и качество образования.

А также в статье рассматривается не достатки пятибаллной системы и отмечается новые формы оценивания которые уже использованный в практие и дали эффективный результат.

Ключевые слова: образование, оценивание, оценка знаний, качество образование, компетентность, грамотность.

Abstract

THE SYSTEM OF TRADITIONAL AND MODERN ASSESSMENT OF STUDENTS' KNOWLEDGE

Rauandina K.A.[1], Abuova A.G.[1]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University

The article deals with the problem of assessing students' knowledge, which is actual for today. And also describes the importance of proper evaluation, and their knowledge on students, teachers and the quality of education. And it marks the assessment of the knowledge of students, the division into several stages of the formation and development of evaluation, and their role and functions at each stage. By defining the terms "evaluation" and "knowledge assessment", it is possible to divide the evaluation system into two parts, both traditional and modern. Including it is proved that the five-point rating system which was used for many years not to meet the requirements of today. Although this system played a big role in the evaluation of students. But modern scientific research and the opinion of teachers show that this is not an objective form of evaluation, in order to assess the knowledge of students and the quality of education. And also in the article the disadvantages of the five-point system are examined and new forms of evaluation are noted which have already been used in practice and have yielded an effective result.

Key words: education, appraisal, assessment of knowledge, quality education, competence, literacy.

МРНТИ 16.31.51

С.Т. Сиргебаева[1], У.Ж. Жумабекова[1]

[1]Казахский национальный аграрный университет, г.Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Использование ИМС (интерактивные мультимедийные средства) позволяют перевести большинство методов обучения по новой классический уровень и активизировать познавательную деятельность студентов. Внедрение в учебный процесс мультимедийных курсов обучения сопровождается увели-чением объемов самостоятельной работы студентов (СРС). Мультимедийные технологии обучения при соответствующем качестве программного обеспечения способствует предоставлению реальной свободы студентам в выборе учебных задач и вспомогательной информации в зависимости, от их индивидуальных способностей и наклонностей. Внедрение новых ИКТ в процесс вузовского образования в большей мере зависит от уровня профессиональной компетентности участников образовательного процесса, их ориентированности на информационно- духовные потребности. В связи с этим, наиболее важный для оценки последствий внедрения информационных технологий в педагогическую деятельность, преподаватели иностранного языка отмечают, что использование ИТ в обучении иностранному языку связано с повышением эффективности труда преподавателя и интенсификации всего учебного процесса.

Ключевые слова: ИЯ – иностранный язык, КД - коммуникативная деятельность, СРС-самостоятельная работа студента, УП-учебный процесс, ИМС-интерактивные мультимедийные средства.

Характерной чертой современного казахстанского образования является формирование информационной культуры студентов, овладение ими определенными знаниями и умениями, обеспечивающими правильную ориентацию в современном информационном обществе.

Одним из путей подготовки высококвалифицированных студентов является новая технология обучения, базирующаяся на применении предметно- и проблемно- ориентированных компьютерных обучающих программ. Хотя, на самом деле, в профессиональной деятельности у большинства педагогов преобладает установка на традиционность , что ограничивает и обедняет диапазон проявления студентов и самого преподавателя.

Современный этап развития казахстанского общества характеризуется внедрением информационных технологий во все сферы деятельности человека. Политика государства в области информатизации общества является одним из важнейших показателей его развития.

Преподавателям иностранного языка (ИЯ) ВУЗов широко используют в обучении компьютеры, которые осуществляют целенаправленное управление информацией и применяются в качестве средства для организации коммуникационных процессов.

Информационные технологии (ИТ) представляют собой совокупность математических и кибернетических методов, современных технических средств, обеспечивающих осуществление сбора, хранения, переработки и передачи данных на основе современной компьютерной технологии[1].

Система образования должна научить молодежь четко мыслить, уметь выделять наиболее существенные признаки предметов и явлений, анализировать, видеть закономерность, находить аналогии, делать обобщения, самостоятельно ставить и формировать задачу, находить оптимальные методы ее решения, оперативно осуществлять поиск нового знания и обрабатывать информацию, используя современные образовательные технологии.

Как средство коммуникации, информационные технологии обеспечивают студентам возможность обучения с носителями языка посредством конференций в режиме on-line, чатов и обмена сообщениями по электронной почте, так как внедрение в процесс обучения иностранному языку компьютерных телекоммуникаций имеет особую значимость в связи с их возможностями в организации аутентичной коммуникативной среды - их использование способствует развитию аккуратности и беглости иноязычного высказывания, умения в сжатой форме выражать свои мысли, искать и передавать информацию на изучаемом языке.

В последние годы термин «информационные технологии» часто выступает синонимом термина «компьютерные технологии», так как все информационные технологии в настоящее время так или иначе связаны с применением компьютера. Однако, термин «информационные технологии» намного шире и включает в себя «компьютерные технологии» в качестве составляющей.

В настоящее время к терминам «компьютерные технологии», «информационные технологии» добавляется новый – «мультимедийные технологии» - технологии в нашем понимании, позволяющие интегрировать различные среды представления информации – текст, статистическую и динамическую графику видео- и аудио-записи в единый комплекс. Возможности мультимедийных технологий позволяют интегрировано представлять на экране компьютера любую аудиовизуальную информацию, реализуя интерактивный диалог пользователя с системой. Использование анимации, звука и видео существенно облегчает усвоение материала [2].

Эти технологические возможности в сочетании с ускоренным развитием различных направлений компьютерного обучения сделали технологию мультимедиа одной из самых привлекательных информационных технологий для использования в образовании ведущих странах мира, в том числе и в Казахстане.

Для того, чтобы средства ИКТ стали важным инструментом практической реализации личностно ориентированного обучения педагогу необходимо творчески учитывать педагогические и психологические основы обучения с применением средств ИКТ, при проведении занятий оптимально сочетать их использование с другими видами учебной деятельности с целью повышения эффективности обучения. Для использования средств ИКТ в своей деятельности педагог должен знать о существовании общедоступных источников информации и уметь ими пользоваться; уметь понимать и сознательно использовать различные формы и способы; использовать их для решения конкретных практических задач.

Необходимо отметить, что использование ряда информационных технологий, представляющих наиболее практическую значимость для преподавателей иностранного языка – это электронные учебники по иностранному языку, мультимедийные программы и Internet технологии, которые обладает значительными лингвометодическими возможностями при овладении аспектами языка, формировании навыков и умений в различных видах речевой деятельности.

Использование ИМС (интерактивные мультимедийные средства) позволяют перевести большинство методов обучения по новой классический уровень и активизировать познавательную деятельность студентов. Применение ИМС позволяет усовершенствовать, дополнить, разнообразить классические методы обучения, как методы устного изложения учебного материала, методы закрепления полученных знаний, методы самостоятельной работы.

Внедрение в учебный процесс мультимедийных курсов обучения сопровождается увеличением объемов самостоятельной работы студентов (СРС). Это, в свою очередь, требует организации постоянной поддержки учебного процесса со стороны преподавателей. Внеаудиторная самостоятельная работа студентов (СРС) относится к информационно – развивающим методом обучения, направленным на первичное овладение знаниями. СРС включает собственно самостоятельную работу студентов и научно- исследовательскую работу, осуществляемую под руководством преподавателя.

В связи с этим, наиболее важный для оценки последствий внедрения информационных технологий в педагогическую деятельность, преподаватели иностранного языка отмечают, что использование ИТ в обучении иностранному языку связано с повышением эффективности труда преподавателя и интенсификации всего учебного процесса [3]. Деятельность педагога по обучению иностранному языку с использованием информационных технологий понимается как некая система распределения коммуникативно- обучающих функций, которая обеспечивает эффективное освоение студентами и закрепление у них языковых знаний, коммуникативных умений и речевых навыков.

Обучение имеет непосредственное значение для совершенствования научного мировоззрения, развития интеллектуальных и профессиональных качеств. Характер и количество знаний определяются требованиями современного производства трудовой деятельности к уровню подготовленности и развития личности специалиста определенного профиля. Цель образования на современном этапе заключается в развитии потенциальных возможностей личности в процессе самоактуализации и самовыражения.

Основное достоинство информатизации состоит в том, что формируется новая, более совершенная модель учебного процесса, экономятся время и усилия высококвалифицированных педагогов, которые освобождаясь от некоторых рутинных аспектов своей профессиональной деятельности, могут сосредоточить свое внимание на ключевых моментах передачи знаний, развития личности обучаемых, становление их духовного мира.

Профессиональную деятельность преподавателя иностранного языка в условиях использования информационных технологий можно определить как коммуникативно- обучающую, заключающуюся в планировании, организации и управлении процессом обучения иностранному языку с применением информационных технологий, направленную на: формирование у студентов знаний, навыков и умений; на использование языка не только как средства межкультурного общения, но и как инструмент познания мира; использование иностранного языка как средства удовлетворения личностных интересов[4].

Таким образом, использование интерактивных мультимедийных средств способствует повышению уровня у студентов информационной культуры, умение оперировать информационными ресурсами, представленными в различных видах и использовать мультимедийные средства предъявления информации для самовыражения. В целом, использование ИКТ в профессиональной деятельности способствует формированию соответствующих теоритических знаний, практических умений и навыков, а также развитию профессионально значимых качеств будущего специалиста.

Мультимедийные технологии обучения при соответствующем качестве программного обеспечения способствует предоставлению реальной свободы студентам в выборе учебных задач и вспомогательной информации в зависимости, от их индивидуальных способностей и наклонностей. Такая тенденция к дифференциации и индивидуализации обучения дает возможность гораздо большему числу студентов обрести уверенность в учебном труде, привести в соответствие требования и сложность заданий с уровнем их способностей и возможностей [5].

Внедрение информационных технологии в изучении иностранного языка является эффективной. Используются все четыре вида речевой деятельности. Особенное значение уделяется на коммуникативную компетентность обучающегося. Неоценимую помощь оказывает в этом компьютерные технологии [6].

Внедрение новых ИКТ в процесс вузовского образования в большей мере зависит от уровня профессиональной компетентности участников образовательного процесса, их ориентированности на информационно-духовные потребности. Использование информационных технологий будет осуществляться успешно, если учебный процесс будет организован в соответствии с теоретически обоснованной моделью изучаемой готовности; будет ориентирован на углубляющееся и развивающееся использование информационных технологий в учебном процессе.

Список использованных источников:

1 *Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. - Алматы: Ғылым, 1998. – 320 с.*

2 *Языкова Н.В. Сборник задач и заданий по методике преподавания иностранных языков. - Л.: «Просвещение», 1997. – 263 с.*

3 *Баймуханов Б., Караев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения // Высшая школа Казахстана. – 2000.- №6. - 46 с.*

4 *Сагимбаева Д.Е. Методическая подготовка студентов в условиях информатизации теории и методики обучения иностранному языку: дис... к.п.н 13.00.02. - Алматы,1999. – 149с.*

5 *Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера. В вопросах и ответах.- СПб.: Издательство «Союз», 2001. – 192с.*

6 *Сиргебаева С.Т. Білім беру саласына ақпараттандыру технологиясын енгізу жолдары// Вестник КазНТУ им. Абая сер."Педагогические науки" № 3(47), 2015.*

Аңдатпа

ИНФОРМАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Сиргебаева С.Т.[1], Жумабекова[1]

[1]Қазақ Ұлттық аграрлық университеті

ИМҚ (Интерактивті мультимедиа) пайдаланып жаңа классикалық деңгейде оқыту әдістерін ең беруге және студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мультимедиялық курстар оқыту оқу процесіне енгізу студенттердің өзіндік жұмысын (СӨЖ) көлемінің ұлғаюымен жүреді. Мультимедиа технологиясы оқу тапсырмаларын оқыту және олардың жеке қабілеттері мен бейімділігімен байланысты ақпаратты қолдану, таңдау, нақты студенттердің жеке дара қабілеттерін қамтамасыз етуге көмектеседі. Үлкен дәрежеде жоғары білім беру процесінде жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу, ақпарат және рухани қажеттіліктерін олардың оқу үрдісіне қатысушылардың кәсіби құзыреттілігін деңгейіне байланысты. Осыған байланысты, оқытушылық қызметінде ақпараттық технологияларды әсерін бағалау үшін ең маңызды, шет тілі оқытушылары шет тілін үйренуде ақпараттық технологияны пайдалану оқытушының жұмысының тиімділігін арттыру және бүкіл оқу процесін интенсификациялау байланысты екенін көрсете алады десек болады.

Түйін сөздер: ШТ – шет тілі, КҚ – коммунативтік қызмет, СӨЖ- студенттің өзіндік жұмысы, ОУ-оқу үрдісі,ИМҚ-интерактивті мультимедиалық құралдар.

Abstract

THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Sirgebayeva S.T.[1], Zhumabekova U.Zh.[1]

[1]Kazakh national agrarian university

Using IMS (interactive multimedia) allow to transfer most of the methods of training on the new classic levels and enhance cognitive activity of students. The introduction in the educational process of multimedia courseware training is accompanied by an increase in the volume of independent work of students (IWS). Multimedia technology training with the appropriate quality of software contributes to providing real freedom for students in the selection of learning tasks and supporting information depending on their individual abilities and inclinations. The introduction of new ICT in the process of higher education depends on the level of professional competence of participants in the educational process, their orientation to information and spiritual needs. In this regard, the most important for assessing the consequences of the introduction of information technology in teaching activities, foreign language teachers note that the use of IT in teaching of foreign language is associated with an increase in the efficiency of the teacher's work and the intensification of the entire teaching process.

Keywords: FL – a foreign language, CA communicative activity, IWS-independent work of the student, LP-learning process,IMF-interactive multimedia facilities.

ҒТАХР 14.07.03

Г.Т. Уразова[1]
[1]Х.Досмұханбетов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау қ., Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ САПАСЫН АРТТЫРУДА КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада отандық жоғары білім берудің одан әрі дамуы туралы айтылады. Қазіргі таңда өзекті мәселенің бірі ретінде – білім беруді ақпараттандырудың инновациялық жағдайында экономиканың барлық салалары үшін жұмыс істеуде жоғары білікті де білімді, бәсекеге қабілетті кадрлар мен жаңа формациялы жоғары білікті оқытушылар дайындау және оның сапасын арттыру, сонымен қатар, оларды оқыту үшін жағдай жасау болып табылады. Әрине, әлемдік білім беру кеңістігіне толық интеграциялық тұрғыдан ену үшін ұлттық деңгейде білім беру жүйесін көтеру мәселесі өзекті мәселелердің қатарында тұр.

Құзыреттілік – маманның білімділік деңгейі үшін жеткілікті түрде өздігінен білім алуы және танымдық міндеттер мен мәселелерді өз бетінше шеше алатын тұлғалық ұстанымы бар маман болып табылады.

Түйін сөздер: инновация, парадигма, құзыретті, кәсіби құзыреті, функционалды сауатты, білім кеңістігі, кредиттік жүйе, үрдіс, вариативті, бағдарлама, сапа.

«Жоғары білім республика экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде, ғылым мен өндірісті біріктіруде маңызды рөл атқарады» деп көрсетілген. Сондай-ақ, еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін, жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу мақсатында жоғары білімнің еуропалық аймағына кіруді қамтамасыз ету міндеті де айқындалған [1].

Қазіргі кезеңдегі ең өзекті мәселенің бірі – бәсекеге қабілетті, еңбек нарығында сұранысқа ие бола алатындай кәсіби мамандар дайындау. Бұл жоғары оқу орындарында білім сапасын арттыру, әлемдік білім кеңістігінің тәжірибелерін игеру арқылы ғана жүзеге асады.

Соның ішінде, қазіргі педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі «құзыреттілік» болып отыр.

Құзыреттілік ұғымының еліміздің білім беру саласында белсенді түрде қолданыла бастағанына көп бола қойған жоқ. Әйтсе де, Webster сөздігіне сүйенетін болсақ, бұл ұғымның алғаш пайда болуы 1596 жылға келеді. Бірақ ол білім беру ісінде ғылыми айналымға бірден ене қойған жоқ. Құзыреттілік ұғымы аясындағы мәселелер көп уақытқа дейін «сауаттылық» ұғымымен байланысты қарастырылып келді. Алайда оқу және жазу біліктіліктерімен ғана шектелген ұғым ретінде танылып, кейін ол күнделікті өмір сүруге қажетті тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу, математикалық біліктер, ақпаратпен жұмыс істеуге қатысты біліктіліктерден тұратын «базалық білімдердің» жиынтығын білдіретін ұғым ретінде анықталды. Осыған байланысты XX ғасырдың 70-жылдары «функционалдық сауаттылық» ұғымы кеңінен қолданыла бастады. Бұл ұғым сауаттылықтың еңбек өнімділігімен, әлеуметтік-экономикалық дамумен өзара байланыстылығын және сауаттылықтың түрлі әлеуметтік және мәдени контексте қолданылатынын көрсетті. Сондай-ақ «функционалдық сауаттылық» ұғымы қоғам өмірінің тез өзгермелі ағымына ілесуге қажетті біліктіліктермен байланысты қолданылып, 1980-1990 жылдары оның ауқымы кеңейе түсті. Осы жылдары сауаттылық жаһандану, жаңа технологиялар мен ақпарат құралдарының ықпалы, білім индустриясы ұғымдары аясында қарастырыла бастады. Осы жылдары «ақпараттық сауаттылық», «компьютерлік сауаттылық» сияқты ұғымдар қалыптасты [2].

Құзыреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Құзыреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамтамасыздандырады. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән бере отырып, білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім. Құзыреттілік еңбек нарығанда тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде білімдік және еңбектегі мобильдік өсулермен негізделген. Құзыреттіліктің жеке компонентін анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсаттарын орындауға көмектесетін сипаты мен икемделігін айтады.

Болон процесіне ену нәтижесінде жоғары білім беру жүйесіндегі реформаларға сәйкес қойылған міндеттерді Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарының өз беттерімен шешуіне мүмкіндік жасауда. Жоғары оқу орнын бітірушілердің біліктілігін жоспарлау, тұжырымдау және бағалауға

қойылатын талаптар да өзгеруде. Бүгінгі маманның біліктілігі, оның білімінің нәтижесі құзіреттіліктер болып танылуда.

Қазақстан Республикасында әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін мемлекет тарапынан көп шаралар жасалуда. Соның ішінде «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы» ең маңызды орын алады. Бұл тұжырымдамада жоғары білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын жағдайларда алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұл мақсатта алға қойылған міндеттер: студенттердің сапалы білім алуы, оқытушының біліктілігі мен педагогикалық шеберлігінің ұдайы арттырылуы [3, 9].

Құзіреттілік – жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес, жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі бір мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген белсенді іс-әрекеттен көрінеді.

Қай заманда болсын өзінің атқаратын қызметіне қарай, жеке қасиеттерінің көптүрлілігіне орай,өзіне міндеттелген талаптарға сай, оқытушы мамандығы басқа мамандықтарға қарағанда ең қиын және ең ізгілікті мамандық болып саналады. Себебі, оқытушының негізгі міндеті жер жүзіндегі ең құнды дүние – адамды кемелдендіру болып табылады. Студент жүрегінен орын алатын педагог рухани бай, зиялы және шығармашыл тұлға болуы қажет. Ең керемет деген педагогты есіңе түсіргенде оның тұлғалық бейнесі көз алдымызда ең бірінші тұрады. Ал кәсіби қасиеті екінші орында болады. Педагог өз пәнін жетік – жоғары деңгейде, жан-жақты білгенде ғана шәкірт дайындай алады.

Осы ретте еліміздің кәсіби білім беру жүйесі алдында, оның ішінде болашақ педагог даярлауда ең алдымен педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру міндеті тұр. Кәсіби құзыреттілік ұғымын түсіндіруде екі бағыт бар: адамның стандартқа сәйкес әрекет ету қабілеті; жеке тұлғаның жұмыста нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін сапалары.

Білім меңгертудің тиімді жолдарын, әдіс-тәсілдерін талмай іздеу – әр педагогтың міндеті. Әрбір педагог жұмыс тәсілі мен формасын, өз педагогикалық технологиясын таңдай отырып, білім алушылардың білімін жетілдіру бағытында жұмыс істеуі керек. Осыған байланысты әр түрлі әдістерді, ақпараттық – технологияларды қолданудың қажеттілігі туындайды.

Жаңа ақпараттық технологияны меңгеруде зияткерлік кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Елімізде болып жатқан өзгерістер білім беру жүйесіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, студенттердің шығармашылық әлеуметін дамытуды, педагогтың іс-әрекетінің жаңаша тұрғыда ұйымдастырылуын талап етеді. Бүгінгі заманға жаңашыл, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті құзыретті маман даярлауда педагог-ұстаздың ақпараттық-технологияларды тиімді әрі жүйелі қолдануы арқылы, оқыту үдерісіндегі өзекті мәселелерді шеше алады.

Еліміздегі жоғары білім беру жүйесінің халықаралық білімдік кеңістікке интеграциялану тетіктерінің бірі – оқытудың кредиттік жүйесі. Бұл жүйенің мәні студенттердің өз бетімен білім алуына басымдық беріліп, маманға «өмір бойы» оқу дағдысын қалыптастыруда. Республикадағы жетекші университеттердің білім беру үрдісін ұйымдастырудағы дәстүрлі және жаңаша көзқарастарын салыстырмалы талдау негізінде кредиттік жүйенің көптеген тиімді жақтары негізделіп отыр.

Жалпы алғанда, кредиттік жүйе негізінде білімдік үрдісті ұйымдастыру үздіксіз оқу - ізденіс, үнемі өзін-өзі жетілдіру және зерттеушілік жұмысқа жоғары мотивацияны қамтамасыз ету арқылы білім алушыларда құзіреттіліктерді дамыту міндетіне сәйкес келеді.

Құзіреттіліктің маңыздылығы жөнінде айтатын болсақ, құзіреттіліктер мен дағдыларды дамыту білім берудің студентке бағдарланған парадигмасына сәйкес келеді. Бұл парадигмада студент, яғни білім алушы басты назарда болады да, ал оқытушының рөлі өзгереді.

Мұндай өзгерісті оқытушының бағыт беруші рөліне өтуі ретінде қарастыруға болады. Оқытушы – нақты, айқын қойылған міндеттерге жету жолындағы көмекші, бағыт сілтеуші. Бәсекеге қабілетті білім беру қызметі және оқытуды ұйымдастыруда студент қол жеткізуі тиіс нәтижеге бағыт алатын болып өзгеруі тиіс.

И.А. Зимняя еңбегінде кәсіби құзіреттілік жеке тұлғаның кәсіби қызметтік функциясын жүзеге асыру қабілеті мен теориялық, практикалық дайындықтың бірлігі ретінде қарастырылады [4, 38].

Жоғары педагогикалық оқу орнын бітірген жас оқытушы іргелі білім мен кәсіби икемділікті игеруі тиіс. Сонымен қатар, ізденімпаздықпен жұмыс жасайтын жас оқытушы шығармашылық, зерттеушілік, іс-тәжірибелерімен қаруланып, болашақта қандай да болмасын педагогикалық немесе пәндік проблеманы шешуде өзіндік жолын таңдап, жүзеге асыра алуы қажет. Ал, оқытушы бойында кәсіби құзіреттілік базалық дайындық, әдіснамалық мәдениет, педагогикалық шеберлік пен креативтілік бағыттары бойынша қалыптасады.

Кәсіптік білім беру үрдісінің тиімді жүргізілуіне жаңа білімдік орта мен студенттердің оқу бағдарламаларының өзгермелі жағдайында бағдарлау қабілетінің төмен болуы арасындағы қарама-қайшылық әсер етіп отыр. Бұл қарама-қайшылық тұлғалық-бағдарлық оқыту технологиясы бойынша іс-әрекеттік тәсілді пайдаланып, студенттердің оқу, зерттеу және өзіндік жұмысын кешенді оздырудың алғышарты болып табылады. Мұны шешу үшін мынадай оқыту тәсілдері қолданылады. Оқыту тәсілдері: жеке тұлғаға бағдарланған тәсіл- вариативтік және сараланған бағдарламаларды, оқу және оқудан тыс іс-әрекетті ұйымдастырудың, студенттердің жеке білім кеңістігін құру мәселелерін шешудің түрлі нысандарын пайдалану арқылы қол жеткізіледі. Іс-әрекеттік тәсіл – студенттің дербес өнімді іс-әрекетін ұйымдастыру жағдайында тұлғаның мүмкіндіктері мен қабілеттерін неғұрлым толық көрсету мен дамытуға бағытталған. Құзіреттілік тәсілі – студенттердің тұлғалық сапаларының кешенін дамытуға, білім беруден күтілетін нәтижелер ретінде білім, икемділік пен дағдыға негізделген құзіреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған.

Сонымен қатар, академиялық ұтқырлықтың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде студенттердің басқа оқу орындарында оқу пәндерін таңдап оқуы және олардың кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудағы рөлі зор. Өйткені, студент сыни тұрғыдан өз білімін бақылайды, бөгде ортада өз шеберлігін айқын көрсетеді және оқыту орталарын салыстырады [5, 136].

Жоғары оқу орнында дайындықтан өткен мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек. Өйткені, бұл талап әрбір мамандық бойынша білім беру мазмұнын салыстырмалы түрде біртұтас білім саласы ретінде анықтайды. Білім берудің күрделі мазмұнын меңгеруде, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың қазіргі кездегі қағидаттарын жүзеге асыруда, педагогикалық үрдіс, яғни, оқытушылар мен студенттердің өзара байланысқан және өзара келісілген іс-әрекеті басты міндет атқарады. Сондықтан, қазіргі кездегі жоғары білім беру жүйесінде студенттер мен оқытушылардың жұмыстарының сапасына ерекше назар аудару қажет.

Педагогикалық білім беру жүйесінің сапасын арттыруда кәсіби құзіретті маман даярлау іс-әрекеттік тәсілмен қоғам дамуында өзіндік үйлесім табу керек. Ол үшін «студент-студент», «студент-оқытушы», «оқытушы-студент» байланыстары үзілмеуі керек.

Қазіргі және бұрыннан қалыптасып кеткен көзқарас бойынша оқытушы тек өз пәнінің төңірегінде ғана қалып қоймай, қоғамда болып жатқан өзгерістерге құлағы түрік, көзі ашық, жан-жақты талдау жасай білетін маман болуы шарт. Қоғамдағы саяси-экономикалық, құқықтық жағдайларды, әлеуметтік мәселелерді талдай білетін, оны білім алушылар игергенде бір саты алда бола білуі керек. Яғни, өз пәнінің айналасында ғана қалып қойса, білім алушыға білім мен тәрбие беруде биік мақсаттарға жете алмайды.

Өз ісінің кәсіби маманы болу қай мамандықтың иесіне болсын қойылатын басты талап. Дәстүрлі оқытушы «жеткізуші», ал білім алушы «қабылдап алушы» немесе оқытушы дайын піскен мәліметті беруші, ал білім алушы оны дайын күйінде қабылдап алушы схемасы дәл қазіргі нарықтық бәсеке заманында мүлде тиімсіз. Нарықтық бәсекелестік мектепке, білім алушыға қатысы жоқ деп ойлайтындар қателеседі. Оқытушы жалпы стандарттық талаптармен бірге, нағыз сыншы алдындағы білім алушылардың талабы мен сынына төтеп бере алуы керек. Кәсіптік білімі төмен оқытушыны білім алушылардың өткір сынының өзі–ақ, оның кәсіби шеберлігін үнемі қажетті деңгейде ұстауына әсер етеді.

Пайдаланылған дебиеттер тізімі:

1 www.edu.gov.kz. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылыми Министрлігінің ресми сайты.

2 Беркалиев Т.Н., Заир-Бек Е.С., Тряпицына А.П. Инновации и качество школьного образования. Научно-методическое пособие для педагогов инновационных школ. – С-П.: Изд. Каро, 2007. – С. 9-17.

3 Қазақстан Республикасындағы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Астана, 2004.

4 Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования// Высшая образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34-42.

5 Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования// Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях: Материалы республ. научно-практ. конференции. – Уральск, 2006. – С.137-139.

Аннотация

ЗНАЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА

Уразова Г.Т.[1],

[1]Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

В статье рассматриваются дальнейшее развитие высшего отечественного образования остается в числе приоритетов государственной политики. Актуальным является повышение качества подготовки высококвалифицированных и конкурентоспособных кадров для всех отраслей экономики, создание условий для профессиональной подготовки высококомпетентных педагогов новой формации, способных работать в условиях инновационных преобразований, информатизации образования. Безусловно, что полная интеграция в мировое образовательное пространство требует поднятия системы образования на международный уровень.

Компетентность - уровень образованности специалиста достаточный для самообразования и самостоятельного решения познавательных задач и проблем в соответствии с личностной позицией специалиста.

Ключевые слова: инновация, парадигма, компетентный, профессионально - компетентный, функционально - грамотный, образовательное пространство, кредитная система, процесса, вариативный, программа, качество.

Abstract

VALUE OF THE SYSTEM OF EDUCATION IN UPGRADING OF PROFESSIONAL PREPARATION OF COMPETENT SPECIALIST

Urazova G.T.[1],

[1]Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov

In the article examined further development of higher home education remains in the number of priorities of public policy. Actual is upgrading of training of highly skilled and competitive personnel's for all industries of economy, conditioning for professional preparation of competent teachers of new structure, able to work in the conditions of innovative transformations, informatization of education. Undoubtedly, that complete integration in outer educational space requires raising of the system of education on an international level.

A competence is a level of form of specialist sufficient for a self-education and independent decision of cognitive tasks and problems in accordance with personality position of specialist.

Key words: innovation, paradigm, competent, professionally - competent, functionally - literate, educational space, credit system, process, variant, program, quality.

МРНТИ 16.31.51

К.С. Халмирзаева[1], Э.Э. Халмирзаев[1]

[1]Южно Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

МОДЕЛЬ РАБОТЫ С АУТЕНТИЧНЫМ ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНЫМ ТЕКСТОМ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье рассматривается виды работы с аутентчиным газетно-журнальным текстом на продвинутом этапе обучения иностранному языку. В настоящее время в решении этих вопросов можно использовать виды работ с аутентичными текстами.Такие тексты воспринимаются читателям с повышенным интересом и большим энтузиазмом. Термин «аутентичный» в переводе с английского означает «естественный». Аутентичность в методическом плане не является чем-то привнесенным извне в виде текста, предназаначавщегося для носителя языка, а не для иностранцев. Аутентичность создается в учебном процессе, в ходе взаимодействия обучающихся с текстом, с преподавателем и друг с другом. Аутентичные тексты разнообразны по стилю и тематике и работа над ними вызывает интерес у обучаемых. В достижении аутентичности восприятия текста играет и его оформление. Это создает у обучаемых впечатление подлинности текста. Аутентичность структуры, содержания и оформление текстов способствует повыщению мотивации обучающих и создает условие для наиболее эффективного погружения в языковую среду на занятии. К аутентичным текстам относятся газетные статьи, рекламы, брощюры, авиа- и железнодорожные билеты, объявления, письма.

Ключевые слова: аутентичность, аспект, функции, оформление,носитель языка, структура, мотивация, учебный вопрос, интерес, системность, логика.

В жизни человека чтение занимает значительное место. Оно не только обогащает человека духовно, но и позволяет ему глубже понять окружающий мир. Современный мир невозможно представить без знаний иностранных языков. Иностранный язык учат почти все; обучение начинается с раннего

возраста; используется большое разнообразие методик и пособий; применяются разнообразные формы работы. Современный читатель владеет иностранным языком настолько хорошо, что могут самостоятельно включить иноязычное чтение в круг своего повседневного чтения.

При обучении чтению возникает проблема отбора текстов и четкая организация работы с ними. Довольно часто обучающиеся работают с текстами, содержание которых выходит за рамки их интересов и потребностей [1,15].

Материалы повседневной и бытовой жизни могут быть выделены в самостоятельную группу прагматических материалов или текстов: объявления, анкеты, опросники, вывески, этикетки, меню и счета, карты, рекламные проспекты по туризму, отдыху, товарам, рабочим вакансиям и другие, которые по доступности и бытовому характеру применения представляются довольно значимыми для создания иллюзии приобщения к среде обитания носителей языка, и их роль на порядок выше аутентичных текстов из учебника, хотя они могут уступать им по объему.

В новых условиях обучения иностранным языкам больше внимания уделяется устной речи. Очень часто обучение чтению подчиняется формированию именно этих навыков.

Чтение нужно рассматривать как самостоятельный вид деятельности, где особое место должно занимать чтение “про себя” с целью извлечения основной информации из прочитанного. А при отборе текстов необходимо учитывать прежде всего возрастные особенности, интерес и потребности обучающихся. Не менее важным при этом является само содержание текстов, новизна и практическая значимость имеющейся в ней информации [2,33].

В настоящее время эта задача может быть успешно решена на основе аутентичных текстов. Обращения к такого рода текстам объясняется, прежде всего тем, что они воспринимаются с повышенным интересом и большим энтузиазмом. В этом случае имеется в виду информативное чтение, которое, как нам известно, призвано решать более широкие познавательные задачи.

Термин“аутентичный” в переводе с английского означает “естественный” .

Аутентичность рассматривается как свойство учебного взаимодействия. Поэтому недостаточно принести в аудитроию вырезку из иностранной газеты или журнала, а нужно сделать процесс работы над ней аутентичным. Приучая обучающихся воспринимать работу над текстом не как упражнение, а как аутентичную коммуникативную деятельность, мы стимулируем естественное взаимодействие на занятиях. Аутентичность в методическом плане не является чем-то привнесенным извне в виде текста, предназначавшегося для носителей языка, а не для иностранцев. Аутентичность создается в учебном процессе, в ходе взаимодействия обучающихся с текстом, с преподавателем и друг с другом.

Аутентичные тексты разнообразны по стилю и тематике и работа над ними вызывает интерес у обучаемых. Они являются оптимальным средством обучения культуре страны изучаемого языка, а также иллюстрируют функционирование языка в форме, принятой его носителями, и в естественном социальном контексте [2, 102].

Однако использование аутентичных текстов на начальном этапе, проблематично из-за разнообразия лексики и грамматических форм, индивидуальных особенностей авторского стиля. Поэтому аутентичные тексты рекомендуются использовать на продвинутом этапе обучения.

Важную роль в достижении аутентичности восприятия текста играет и его оформление. Так в современных учебниках объявление изображается в виде листика, приклеенного к стене, статья – в виде вырезки из газеты, текст поздравительной открытки написан от руки. Это создает у обучаемых впечатление подлинности текста. Аутентичность структуры, содержания и оформления текстов способствует повышению мотивации обучающих и создает условия для наиболее эффективного погружения в языковую среду на занятии.

Таким образом, при отборе текстов для чтения преподавателю необходимо учитывать, прежде всего, принцип аутентичности информации, т.е. их познавательной ценности, а также принцип доступности, системности и логики изложения, связи с уже изученным и изучаемым лексическим и грамматическим материалом и другие.

В аутентичных текстах часто встречается специфическая лексика, которая представляет для изучающих иностранный язык особую трудность. Не менее важной при чтении аутентичных текстов является и лексика с национально-культурным компонентом, освоение которой во многом обеспечивает полноценное понимание читаемого [2, 103].

В лингвистическом аспекте аутентичные тексты характеризуются своеобразной лексикой: большое количество местоимений, частиц, междометий, фразеологизмов, слов и словосочетаний с эмоциональной окраской. Язык аутентичных текстов отражает реальную языковую действительность, особенности функционирования языка, способствует развитие речевого намерения говорящего. Содержание аутентичных текстов направлено на создание адекватной картины страны изучаемого языка и преодоление стереотипов. Подобный текст восхищает читателя языком и стилем, дает возможность отождествлять себя с героем и становиться на его место. К аутентичным текстам относятся газетные статьи, реклама, брошюры, авиа - и железнодорожные билеты, объявления, письма и т.д.

Аутентичные тексты обладают следующими характеристиками: они разнообразны по стилю и тематике, работа с ними вызывает интерес и оживление обучающихся; данные тексты иллюстрируют функционирование языка в форме, принятой его носителями и в естественном социальном контексте; аутентичные тексты являются наилучшим средством ознакомления с культурой страны изучаемого языка.

Е.В.Носович и Р.П.Мильруд выделяют следующие аспекты аутентичности учебного текста:

- культурологическая аутентичность – это использование текстов, которые формируют представления учащихся о специфике иноязычной культуры, об особенностях быта, о привычках носителя языка;
- информативная аутентичность – использование текстов, которые несут значимую информацию, соответствующую возрастным особенностям учащихся и их интересам;
- реактивная аутентичность – при разработке учебного текста необходимо учесть тот факт, что он должен вызывать у учащихся аутентичный, эмоциональный, мыслительный и речевой отклик;
- ситуативная аутентичность – предполагает создание непосредственной ситуации, предлагаемой в качестве учебной иллюстрации, интерес учащихся к данной теме и естественность ее обсуждения.
- аутентичность национальной ментальности разъясняет уместность и неуместность использования тех или иных фраз;
- аутентичность оформления всегда привлекает внимание учащихся и облегчает понимание коммуникативной задачи текста, установление его связи с реальностью;
- аутентичность учебных заданий к тексту – задания должны стимулировать учащихся для работы с дополнительными источниками информации [3,28].

Работа обучающихся с текстами, содержание которых не соответствует их интересам, приводит не только к снижению мотивации, но и к потере смысла чтения текста как вида речевой деятельности. Безусловно, аутентичный текст отличается своей информативностью, особенно, когда речь идет о текстах лингвострановедческого содержания. В подобных текстах часто встречается специфическая лексика, которая вызывает у обучающихся особые трудности.

В практике обучения немецкому языку с помощью аутентичных материалов богатых внутренним содержанием. мотивирующих активную речевую деятельность собеседников, реализуются различные компетентностные цели, а именно коммуникативные и интеркультурные. Достижение данных целей включает в себя не только обучение знаниям, но и умению правильно «проживать ситуацию» в иностранном окружении. Интеркультурная цель подразумевает осуществление обмена между своей культурой и культурой общества изучаемого языка, падение барьеров, возникновение взаимопонимания и единения. Основное назначение текста состоит в том, что он дает возможность обучающимся расширить уже имеющиеся у них знания в той или иной области. Здесь целесообразно отметить, что аутентичный текст выполняет, как правило, две основные функции: воспитательную и познавательную [6, 85].

Через текст и наглядность оживает история народа в непосредственной, конкретной, наглядной форме. Таким образом, мировоззрение учащихся становится шире, а интерес к изучению языка глубже. Чтобы активно участвовать в акте коммуникации на изучаемом языке необходимо познать душу иноязычного народа, его духовность; особенности менталитета носителя языка; изучить его историю, быт и культуру. Создание на уроке социокультурного фона достигается посредством аутентичного материала, а именно аутентичного текста. Содержание аутентичных текстов направлено на создание адекватной картины страны изучаемого языка и преодоление стереотипов. Значимую роль играет культурологическая аутентичность, т.е. использование текстов, которые формируют представления учащихся о специфике иноязычной культуры, об особенностях быта, о привычках носителя языка.

Преподавателю в свою очередь очень важно сделать каждое занятие интересным, увлекательным и добиться того, чтобы он развивал творческую, мыслительную активность и познавательный интерес. Знание иностранного языка открывает большие возможности для взаимодействия языков и культур, для воспитания толерантности к другим народам. Это требует создания на занятиях иностранного языка социокультурного фона, который достигается использованием на занятиях материалов оригинальных пособий. Они относятся к категории средств обучения, которые могут приблизить обучающихся к культурологической среде: подлинные литературные, изобразительные, музыкальные произведения, предметы реальной действительности и их иллюстративное изображение. Обучающиеся сами как бы проживают события, играют определенные роли, решают проблемы, удовлетворяют свои познавательные интересы. Наиболее важным представляется здесь чтение аутентичных текстов [4,13]. Подобные тексты наполнены фактами иноязычной культуры и стимулируют познавательную активность обучающихся.

Что касается газет и журналов, то являясь средством массовой информации, они очень важны для студентов вообще, и на уроках немцкого языка в частности, так как предоставляют актуальную информацию, информируя обо всем, что происходит в мире и вокруг нас, таким образом, они углубляют и расширяют кругозор студентов. Еще одна особенность газет в том, что они включают в себя тексты различных видов и языковых стилей, которые не так легко найти в общепринятых источниках и учебниках немецкого языка. В газетах и журналах мы можно найти стихотворения, комиксы и статьи о новинках кино, о новых молодежных движениях, спортивных клубах, музыке, искусстве, экологических проблемах. Огромное разнообразие газетных статей означает большой выбор источников информации, из которых студенты могут выбрать для себя наиболее интересную, что создает благоприятную обстановку для работы с данным материалом. Во многих газетах и журналах есть статьи, затрагивающие проблемы молодежи. Размер газетной статьи может варьироваться от короткого параграфа до целой страницы. Просматривая какой-либо номер, можно отобрать наиболее подходящие публикации для урока учитывая размер статьи, сложность языка, объем новой информации, основное содержание, и, конечно, уровень знаний учащихся [5, 206].

В настоящее время преподаватель имеет широкие возможности использовать в своей работе аутентичные материалы из журналов и газет. Выбираемый текст должен соответствовать определенным требованиям. Он должен быть информативным и интересным, чтобы студенты могли удовлетворить свои познавательные потребности, обогатить свое мироощущение, свои представления о культуре и истории страны изучаемого языка и получить удовольствие от чтения и обсуждения текста. Удачно подобранный текст максимально стимулирует языковую активность студентов и их коммуникативную готовность. Также текст должен соответствовать возрастным особенностям студентов. Немаловажно подобрать такую систему упражнений, которая поможет не только проверить новые знания, но и лучше их усвоить. Использование аутентичных текстов на продвинутом этапе обучения немцкому языку повышает мотивацию к изучению немецкого языка, так как делает процесс обучения более творческим и интересным, и способствует формированию иноязычной коммуникативной компетенции у студентов.Сегодняшний день требует от обучения максимальной эффективности и практической реализации знаний студентов. Преподаватель немецкого языка должен не просто владеть теоретическими знаниями, абстрактными понятиями, обобщениями, предсказательными возможностями, но и уметь проанализировать отношение: получить знания и понять культуру народа, изучаемого языка, развивать умения по отбору содержания для учебного материала. Использование аутентичных текстов на уроках немецкого языка – один из оптимальных вариантов повышения уровня поликультурного образования. Программный материал и построение учебных комплексов по иностранному языку дают преподавателю возможность последовательно использовать аутентичные тексты в учебном процессе. А эффективность работы с аутентичными текстами состоит, прежде всего, в том, что они создают языковую среду на занятии. Чтобы студенты с интересом изучали другой язык, чтобы им не было скучно на занятии знакомиться с другой культурой, чтобы они видели реальную возможность применения полученных знаний, преподаватель должен умело подбирать и правильно сочетать различные формы и приемы работы над аутентичными материалами.

Список использованных литератур:

1 Константинова С.И. Немецкий язык. Тексты для чтения и понимания. / Для средней школы.- К.: ГИППВ, 1997. – 128 с.

2 Настольная книга преподавателя иностранного языка: Справ. пособие / Е.А. Маслыко, П.К. Бабинская, А.Ф. Будько и др. – Мн.: Выш. шк., 1996. – 522 с.

3 Е.В.Носович и Р.П.Мильруд .Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам. // Иностр. языки в школе. – 2000. - №1. - С. 27-30

4 Саланович Н.А. Обучение чтению аутентичных текстов лингвострановедческого содержания // Иностр. языки в школе. – 1999. - №1. - С. 13-17

5 Байнеш Ш.Б Новый подход в обучений инностранному языку в Казахстане. КазНПУ им. Абая Вестник №1 (51), 2015. - С. 205-209.

6 Утебалиева Г.Е., Какскабасова Х. Р О коммуникативной компетенций вторичной языковой личности и носителя языка КазНПУ им. Абая Вестник №2 (52), 2015. - С. 84-89.

Аңдатпа

НЕМІС ТІЛІН ЖОҒАРҒЫ ДЕҢГЕЙДЕ ОҚЫТУДАҒЫ АУТЕНТТІК ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ МӘТІНДЕРІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ЖОЛДАРЫ

К.С. Халмирзаева[1], Э.Э. Халмирзаев[1],

[1]М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Бұл мақалада жоғарғы деңгейде шет тілін оқытудағы газет – журнал мәтіндерімен жұмыс істеудің жолдары қарастырылған. Бұл мәселелерді шешудің жолдарының бірі аутенттік мәтіндермен жұмыс істеу. Түпнұсқалы мәтіндерді оқырман өте жақсы және ынтамен қабылдайды. «Аутенттік» термині ағылшын тілінен аударғанда «түпнұсқалы» деген мағынаны білдіреді. Әдістемелік қолдануда аутенттік мәтіндер сырттан алып келінген мәтін болып есептелінбейді.Аутенттік мәтіндер оқу процесінде тіл үйренушілердің, оқытушының оқушымен және оқушының бір-бірімен өзара мәтінмен болған қарым-қатынасын қалыптастырады. Аутенттік мәтіндер құрылымына, тақырыбына қарай әр түрлі болып келеді. Сол себепті олардың үстінде жұмыс істеу оқырмандарда қызығушылық оятады. Аутенттік мәтіндерді игеру дәрежесі оның құрылымын айқындайды. Мәтіннің түпнұсқалылығы оқырмандарда үлкен әсер қалдырады.Аутенттік мәтіннің құрамы, мазмұны, оның құрылымы үйренушінің тілдік ортаға енуге тиімді ықпал етеді. Аутенттік мәтіндерге газет мақалалары,жарнама, брощюра, авиа-темір жол билеттері, хабарландыру, хаттар кіреді.

Түйін сөздер: аутентттік, аспект, функция, құрамы,тілде сөйлейтін, құрылым, мотивация, оқу мәселесі, қызығу, жүйелілік, логика.

Abstract

MODEL OF WORK WITH THE AUTHENTIC NEWSPAPER AND JOURNAL TEXTS AT THE ADVANCED GRADE LEVEL IN TEACHING GERMAN

Halmirzayeva K.S.[1], Halmirzayev E.E.[1]

[1]M. Auezov south kazakhstan state university

In article is considered work types with the autentchiny journalese text at an advanced grade level to a foreign language. In this time in the solution of these questions it is possible to use work types with authentic texts. Such texts are perceived to readers with keen interest and big enthusiasm. The term "authentic" in translation from English means "natural". Authenticity in the methodical plan isn't what – that introduced from the outside in the form of the text, for the native speaker, but not for foreigners. Authenticity is created in educational process, during interaction of students with the text, with the teacher and with each other. Authentic texts are various on style and subject and work on them attracts interest of trainees. In achievement of authenticity of perception of the text plays also its registration. It makes an impression of authenticity of the text at trainees. Authenticity of structure, content and execution of texts promotes increase in motivation of training and creates a condition for the most effective immersion on language Wednesday on occupation. Newspaper articles, advertizing, brochures, an avia - and railway tickets, announcements, letters belong to authentic texts.

Keywords: authenticity, aspect, functions, registration, native speaker, structure, motivation, study question, interest, systemacity, logic.

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

МРНТИ 16.31.51

Г.К. Исмаилова[1], С.В. Измайлов[1]

[1]Государственный университет имени Шакарима,
г. Семей, Казахстан

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЛОССАРИЕВ В КОМАНДНОЙ РАБОТЕ ФИЛОЛОГОВ

Аннотация

В статье рассматривается проблема повышения скорости и качества письменного перевода с помощью индивидуальных тематических словариков. Авторы описывают случаи применения таких словариков и их виды, которые применяются для разных целей и в разных по размеру коллективах. Когда отдел переводчиков переводит много документов по разным тематикам год за годом, работники забывают устоявшиеся эквиваленты многозначных слов и терминов. На основании проведенных экспериментов рекомендуется использовать словарики с толкованием иностранных терминов по отдельным документам или по целой тематике перевода. Это справедливо и в работе всех специалистов, которые читают, анализируют и переводят англоязычные тексты. Данные рекомендации по составлению глоссариев для учебных и профессиональных переводов в коллективе могут представлять интерес для всех, кто работает с текстами, содержащими научные и технические термины, в особенности для филологов, переводчиков и преподавателей иностранного языка.

Ключевые слова: Глоссарий, тезаурус, тематический, пользовательский словарик, английский язык, перевод, компьютер, сеть, облако.

«Время – самое драгоценное из всех средств,» – писал древнегреческий философ Теофраст [4]. Это справедливо и в работе всех специалистов, которые читают, анализируют и переводят англоязычные тексты. В любой компании могут быть работники, использующие словари и переводчики, которые помогают им:

- вести личную и деловую переписку;
- читать новости и статьи;
- работать с иностранными документами;
- делать покупки в интернете [5].

Рассмотрим экономию времени на примере письменных переводчиков, которые тратят много времени на поиск словарных эквивалентов многозначных слов, а потом – еще больше времени на редактирование черновых переводов. Как же можно ускорить перевод и редактирование сложных текстов? Одним из таких инструментов, позволяющих сэкономить время, являются индивидуальные тематические словарики, составленные самим переводчиком. Они помогают выполнить много видов работ: черновой перевод документов, редактирование технических переводов, обучение переводчиков-новичков и даже подготовку к устному переводу доклада.

Цель данной статьи заключается в том, чтобы описать виды глоссариев и преимущества их использования в командной работе переводчиков.

Глоссарии можно применять к самым разным переводческим работам. Объектом технологии в данном случае можно назвать письменные тексты, предназначенные для перевода одним переводчиком или отделом переводов.

Актуальность глоссариев в том, что они позволяют переводить тексты быстрее и качественнее.

Новизна некоторых видов глоссариев заключается в том, что они улучшают взаимодействие и слаженность работы нескольких команд переводчиков, переводящих один большой документ или тематику. При этом отделы переводчиков могут находиться даже в разных городах, но работать как один слаженный коллектив.

Вся учебная литература представляет собой учебники и брошюры для переводчиков, такие как учебник Миньяра-Белоручева Р.К. «Как стать переводчиком?» и учебник Алексеевой И.С. «Введение в переводоведение».

В статье использованы следующие методы:

- наблюдение и анализ применения глоссариев в отделе переводчиков для перевода текстов с английского языка на русский;
- эксперименты по применению глоссариев в коллективной работе переводчиков над одним большим документом или документами одной тематики (например, финансы, горные работы, химия).

Задачей данной статьи является разработка таких рекомендаций для преподавателей и переводчиков, которые помогут им переводить тексты гораздо быстрее и точнее с помощью индивидуальных глоссариев, а также научить этому своих студентов.

Для начала выделим несколько трудностей, которые встречаются в работе письменных переводчиков:

- многозначные слова;
- научные термины;
- единообразие терминов в команде переводчиков.

Теперь рассмотрим, как можно преодолеть эти трудности с помощью индивидуальных словариков.

В случае многозначных слов: в большом контракте могут много раз встречаться слова *customer* (клиент, заказчик, покупатель) и *provider* (поставщик услуг, исполнитель). Если этот контракт по частям переводят три переводчика, то каждый из них может использовать разные русские словарные эквиваленты. Все эквиваленты являются правильными, но в переводе возникает путаница. В этом случае можно составить маленький список многозначных понятий, чтобы они всегда переводились одинаково. Например, *customer* – только «заказчик», а *provider* – только «исполнитель».

Похожая ситуация возникает с научными терминами. Словари дают много вариантов перевода одного и того же термина. В этом случае переводчики могут поискать в интернете похожие переводные тексты или уточнить эквивалент в энциклопедическом словаре. Найдя правильный перевод термина, можно добавить его в список понятий по данному документу, а также снабдить его толкованием термина и картинкой данной технической детали. Здесь словарик приобретает черты глоссария, дающего не только перевод, но и толкование термина, а также примеры его использования на английском языке с русским переводом.

Когда отдел переводчиков переводит много документов по разным тематикам год за годом, работники забывают устоявшиеся эквиваленты многозначных слов и терминов, которые они вносили в маленькие списки терминов по отдельным документам. Кроме того, могут поступать новые документы, тематика которых не сразу становится понятна переводчикам. В таких случаях нужно накапливать словарик по всей тематике (такой как строительство, финансы, горные работы, химия). Его можно применять не только для перевода документов по этой тематике, но и для обучения новых переводчиков. Для этого удобно вносить туда толкование научных и технических терминов, картинки с изображением строительных конструкций, а также распространенные ошибки начинающих переводчиков. Ниже смотрите пример глоссария с толкованием и картинками в Таблицах 1 и 2.

Таблица 1. Отрывок из технического глоссария с толкованием терминов и картинками

Fillet weld	Угловой сварной шов 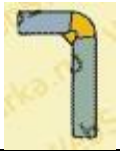
Flange weld	Стыковой шов с отбортовкой кромок 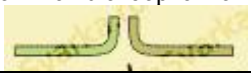
Groove weld	Сварной шов с V-образной разделкой кромок
Girt	Ригель Ригель – это строительный элемент располагающийся горизонтально.

	1. верхний прогон; 2. средний прогон; 3. стропильная нога; 4. чердачная балка; 5. промежуточная балка; 6. лежень; 7. мауэрлат; (или в народе просто "мауэрлата") 8. стойка; 9. наугольник или распорка; 10. подкос или опора; 11. ригель; 12. стяжка конька; 13. крайняя распорка.
Purlin	Прогон Прогон — конструктивный элемент здания, горизонтально расположенная балка. В конструкции кровельной крыши прогоны подразделяются на три типа: коньковый прогон, боковые прогоны и мауэрлат. На коньковый прогон опирается верхняя часть крыши (конёк). Боковые прогоны расположены между коньком и основанием крыши, они служат для дополнительной поддержки стропил. Мауэрлат расположен у основания стропил, он уложен сверху по периметру наружной стены. 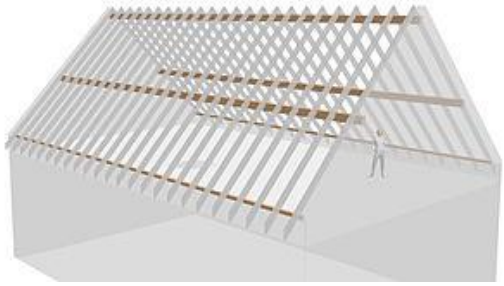 Двускатная крыша с коньковым прогоном, боковыми прогонами и мауэрлатом

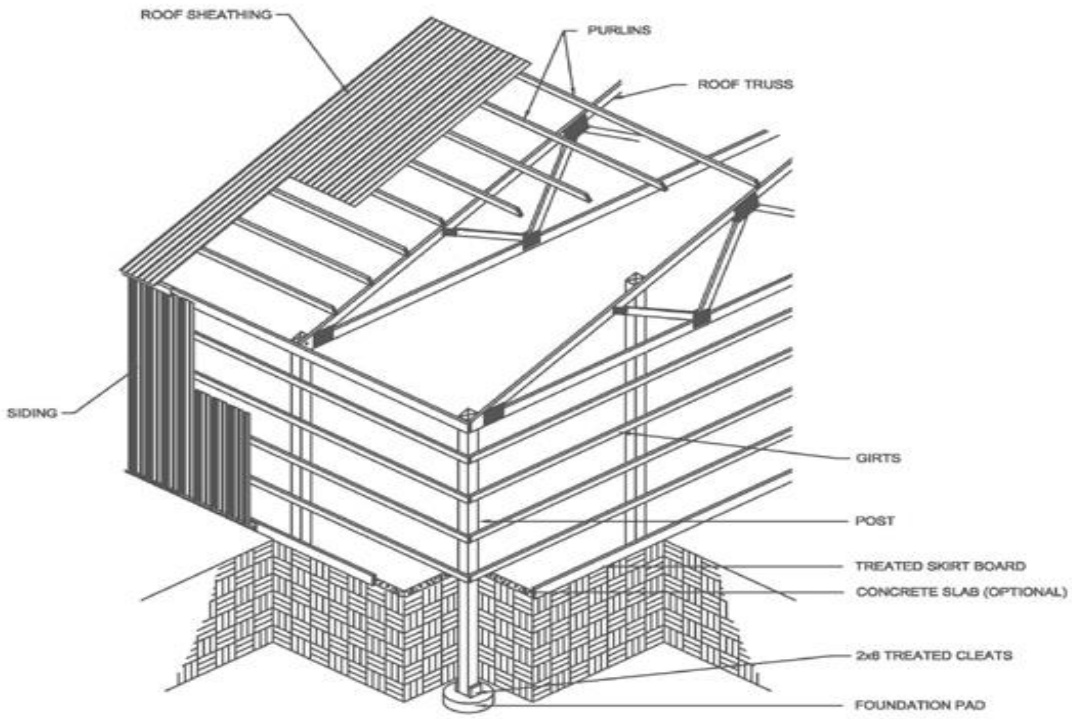

Таблица 2 – Отрывок из технического глоссария с работой над ошибками

Англ. текст	**Рус. перевод**
higher	Повышенный, ~~А не «высокий»~~
let me know	Сообщите ~~А не «дайте знать»~~
majority	Большинство ~~А не «большая часть»~~
studies	Исследования ~~(а не «изучения», слово «изучение» во множественном числе не употребляется)~~

Также следует отметить, что для распространения словариков в отделе переводчиков можно использовать современные компьютерные технологии.

Если отдел переводчиков невелик и состоит из 2-3 человек, сидящих в одном кабинете, то проще раздавать словарик на листах бумаги. В некоторых организациях для выучивания новых слов в отделе переводчиков используется настенная доска с маркером. На этой доске старший переводчик время от времени пишет «слово дня», которое вызывает затруднения в переводе определенного текста у всех сотрудников. Таким образом, все переводчики в отделе в течение дня смотрят на доску и постепенно выучивают перевод трудного термина.

Если отдел большой и состоит, например, из 6 человек, которые сидят в разных кабинетах и не могут посоветоваться о терминах, то переводчик, ответственный за составление словарика, выкладывает его в сетевую папку. Такая папка находится в компьютерной сети, которой связаны все компьютеры офиса, и все переводчики могут заходить в нее и смотреть словарик. Обычно при такой большой коллективной работе над большими документами на сотни страниц назначается своеобразный «дежурный по словарику», который обновляет его каждый день. Для этого в конце рабочего дня каждый переводчик присылает дежурному несколько терминов, которые встретились ему за день и встречаются по всему документу, а значит, и другие переводчики должны переводить их одинаково.

Если компания имеет филиалы в разных городах, и в этих филиалах переводчики переводят тексты одной тематики или даже один большой проект, то современные компьютерные технологии предлагают следующую ступеньку для того, чтобы поделиться глоссариями: вместо сетевой папки офиса словарик можно подгрузить в «облако» на каком-либо сайте-хранилище. Тогда отделы переводчиков в разных городах могут заходить на этот сайт и знакомиться с общим словариком, а дежурный может добавлять новые термины в онлайн-режиме. Такие компьютерные программы, например, предлагает производитель словарей, переводчиков и другого компьютерного обеспечения, фирма «Promt» [5].

Таким образом, в этой статье мы показали возможности устранить распространенные трудности, переводить быстрее и качественнее с помощью глоссариев по отдельным документам или по целой тематике перевода. Предлагаем читателям воспользоваться этими рекомендациями и улучшить свою работу.

Данные рекомендации по составлению глоссариев для учебных и профессиональных переводов в коллективе могут представлять интерес для всех, кто работает с текстами, содержащими научные и технические термины, в особенности для филологов, переводчиков и преподавателей иностранного языка.

Список использованной литературы:

1 Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб., 2004. – 32 с.

2 Миньяр-Белоручев Р.К. Как стать переводчиком? – М.: Готика, 1999. – 68 с.

3 Трефилова С.Д. «Сахалин-2» глазами переводчика. – М.: Сахалин Энерджи Инвестмент Компани Лтд., 2009. – 75 с.

4 http://www.aforism.su/10.html. 20.04.2017.

5 http://www.promt.ru/translation_software/home/start/??referer1=promt.ru&referer2=choose. 20.04.1017.

Аңдатпа

ФИЛОЛОГТАРДЫҢ ҰЖЫМДЫҚ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ГЛОССАРИЙЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Исмаилова Ғ.Қ.[1], Измайлов С.В.[1]

[1]*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті*

Берілген мақалада дербес тақырыптық сөздікшелер арқылы жазбаша аударудың жылдамдығы және сапасын арттырудың мәселесі қарастырылады. Авторлар бұндай сөздікшелерді қолданудың жағдайларын және сөздікшелердің түрлерін суреттейді. Бұл сөздікшелер әр түрлі мақсаттармен және мөлшері әр түрлі ұжымдарда қолданылады. Аудармашылар бөлімі әртүрлі тақарыптар бойынша көп құжатты жылдан жылға аударғанда, қызметкерлер көп мағыналы сөздердің және терминдердің баламаларын ұмытады. Өткізілген эксперименттердің негізінде аударма тақарыбына байланысты немесе құжаттардың жекелеген түрлеріне байланысты шетел терминдерді түсіндіретін сөздікшелерді қолдануға кеңес беріледі. Бұл ағылшын мәтіндерін оқитын, сараптайтын және аударатын барлық мамандардың жұмысында пайдалағаны абзал. Бұл оқу және кәсіптік ұжымдық аудармалар үшін сөздікшелерді құрастыратын ұсыныстар ғылыми және техникалық терминдер бар мәтіндермен жұмыс істейтін барлық мамандарға, әсіресе филологтар, аудармашылар және шет тілі оқытушыларына пайдалы болады.

Түйін сөздер: Глоссарий, тезаурус, тақырыптық, пайдаланушының сөздікше, ағылшын тілі, аударма, компьютер, желі, бұлт.

Abstract

ADVANTAGES OF USING GLOSSARIES IN PHILOLOGISTS' TEAM WORK

Ismailova G.K. [1], Izmailov S.V.[1]

In this article we consider the problem of how to increase speed and quality of written translation using individual thematic glossaries. Authors describe cases for application of such glossaries and their types which are used for different purposes and in teams of various sizes. When translation department is translating many documents on different subjects year after year, employees forget set equivalents of polysemantic words and terms. Based on the held experiments it is recommended to use the glossaries with definitions of foreign terms for individual documents or for the whole translation theme. It is also fair in work of any professionals who read, analyze and translate English texts. These recommendations for preparing glossaries for training and professional translations in a team may be of interest for any professionals working with the texts including scientific and technical terms, especially for philologists, translators and foreign language teachers.

Keywords: Glossary, thesaurus, thematic, user dictionary, English language, translation, computer, network, cloud.

SRSTI 16.31.41

Karbozova M.A.[1]
[1]*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

PRAGMATICS IN LITERARY TRANSLATION

Abstract

In the article the fundamental role of pragmatics in literary translation is considered. Today, the main task in the translation of literary texts is focused on preserving pragmatic meaning, which can reflect the imaginative and intellectual feature of the author and the purpose of writing the text. Translation of literary text cannot be successful if the translator does not consider the importance of pragmatic facts in translation. Ignoring the pragmatics during translation can distort the meaning and lose the essence of the original text. Pragmatics, in the scope of translation studies, attempts to explain purpose, gist the author of original text intended to say while writing literary work, and helps to preserve the author's intention in translation. In the article the importance of saving pragmatic meaning is highlighted as it affects the translation quality, which could be achieved by analyzing translations of literary works.

Key words: pragmatics, literary translation, literary text, meaning, utterance.

Translation plays an important role in bridging the gaps between the different cultures and nations. Literary translations in particular help these different nations reach a universal culture on a common ground. A good translation is not simply concerned with transferring the propositional content of the source language text, but also its other pragmatic features. The attention given to pragmatic facts and principles in the course of translation can enhance the understanding of the text and improve the quality of translation.

A translator deals with a text which involves linguistic, pragmatic and cultural elements. Such factors often pose problems to target readers. More often than not, translators pay more attention to linguistic and cultural elements than to the pragmatic aspects of source text. The attention given to pragmatic facts and principles in the course of translation can enhance the understanding of the text and improve the quality of translation. Translator has to be concerned with transferring the propositional content of the source language text but also with its other pragmatic features.

Pragmatics itself ensued from the philosophy of speech as language practice. Its directives differ from many fundamentals of linguistics, which came out from the "General Course of Linguistics" by Saussure. Pragmatics review a number of principles on which previous research was based: the priority of descriptive and representative language use; the priority of the system and structure over its application; the priority of competence over performativity (the implementation of the act), the priority of language over speech. And thus goes beyond the framework of the structuralist point of view, making a challenge to Saussure's epistemological decision to exclude speech from the linguistic field, as a purely individual phenomenon.

The study of the signs of language in the twentieth century was represented by two scientific approaches. The semantic approach treated relations of signs, words and phrases to reality or to the essence of things; these were joint studies on the subject of value, referent and verity (reliability). The syntactic approach of language study consisted in studying the relation of signs among themselves, words in a phrase or phrases in a sequence of phrases. These two approaches do not exhaust either the problem of meaning or the problem of verity. There is a need for the third approach: pragmatic, language analysis in context or the science of the contextuality of linguistic phenomenon. Linguistic pragmatics interprets the relation of the sign to the one who creates it and uses it.

Doing only linguistic analysis for translation is impossible when it goes beyond the morphosyntactic boundaries of language as a system. The production and perception of the utterance introduces a whole range of knowledge and intellectual operations necessary for analysis and theoretical development. Pragmatics goes beyond the scope of closed studies applicable to an internal system of language, since it takes into account the context as an external parameter.

Linguistic pragmatics is a discipline that studies the functioning of language in speech practice, the specific development of which testifies its discursive purpose. In pragmatics, the language is studied as a phenomenon simultaneously discursive, communicative and social. Pragmatics, like semantics, is concerned with meaning, but with meaning, which is determined only through the use of linguistic forms [1, 19].

The main objective of a translation is to 'communicate the meaning' of the original accurately and clearly to the readers of translation. Meaning with all its various respects should be preserved. Translation consists

of transferring the meaning of the source language into the target language. That process is done by changing the form of the first language to the form of the second language. Thus, it is meaning which is being transferred and must be held constant. Linguists distinguish different types of meaning. When it relates language to events, entities, etc. it is called referential / denotative meaning. When it relates language to mental state of the speaker, it is called attitudinal / connotative / expressive meanings. If the extra-linguistic situation affects the interpretation of the text, it is called contextual / functional / interpersonal / situational meaning [2, 237]. There is also organizational meaning, it refers to the grammatical structure of a text such as deictic, reception, groupings, and information organization that form a coherent text. Any level in language has its own significance because it plays a role in the total meaning, e.g. phonetic, lexical, grammatical, semantic and pragmatic meanings. In semantics the word 'mean' can be applied to words and sentences in the sense of 'equivalent to'. In pragmatics it can be applied to the speakers in the sense of 'intend'. Pragmatic meaning is the utterance meaning or the speaker meaning as opposed to the sentence meaning [3, 35].

The utterance in a speech act is aimed at somebody. Combined together, words make up a syntactic scheme of the sentence. They refer to specific events, persons or objects, acquiring, thus, a sense. There are two types of language sign users: an addresser (author) and an addressee (receptor). When speaking, an addresser has a communicative intention, or purpose of the speech act. An utterance has a communicative effect on the receptor: it can inform a receptor of something, or cause some feelings, etc.

The potential effect of the utterance is its functional force. The communicative effect may override both literal sense and functional force and add further consequences depending on the situation. For example, 'Shut the door' is imperative in a sense. Its communicative intention may be to carry the force of a request, but the communicative effect could be to annoy the receiver [4, 205].

The adequate translation is the one whose communicative effect is close to that of the source text; at best, its communicative effect coincides with the author's communicative intention. Regarding this principle, P. Newmark introduced two types of translation – communicative translation, which attempts to produce on its receptors an effect as close as possible to that produced on the readers of the original, and semantic translation, which attempts to render, as closely as the semantic and syntactic structures of the second language allow, the exact contextual meaning of the original. Taking these concepts into consideration, the sentence 'Beware of the dog!' could be rendered as 'Осторожно, злая собака!' (communicative translation) or 'Опасайтесь собаки!' (semantic translation) [5, 166].

The communicative effect of the source and target text upon the receptor should be similar. A lot depends on the functional style (register), genre, language and speech norms. Neither of them can be changed in translation because, ultimately, they make up the functional force of the text, so important from the point of view of pragmatics.

Very often genre requirements of the text are so strict that they cannot but be met in translation, or the target text may be spoiled. For instance, when translating patents, one should observe all the elements of the structure and the necessary formulas and set phrases.

Shifting a set of language units leads to changes in text perception. For example, a scientific text is characterized by impersonal constructions, such as passive voice and indefinite structures. If a text is abundant in personal pronouns, interjections and other expressive means, it will never be considered as belonging to the scientific register.

Incorrect choice of words may result in comic consequences contrary to the expectations of the text author. A. Chuzhakin in his practicum-book "Мир перевода-2" quotes a number of signs and notices discovered in different countries. They are funny because of the violation of speech and English language norms (incorrect meanings and collocations). A notice in a Bucharest hotel lobby: The lift is being fixed for the next day. During that time, we regret that you will be unbearable. An ad in a Greek tailor shop: Order your summer suit. Because is big rush we execute customers in strict rotation.

Thus, a translator should have a good command not only of the target language but also of the style and genre requirements, in particular of style and genre distinctive features in the two languages.

Sometimes the translator faces the contradiction between a text form and its function. In this case, the function predominates. It is the text function that should be kept in translation first and foremost, not the form. For example, the phatic function of formal greeting in English normally has the form of the interrogative sentence: 'How do you do?' In Russian translation, the form is shifted by the imperative 'Здравствуйте' to preserve the function [5, 167].

Larson M.L. noted that before the form is chosen from the possibilities in the surface structure, sociolinguistic and psycholinguistic matters which meaning must be taken into account and must be included. And his noting matters nowadays studied by pragmatics in translation.

Every translator desires to be faithful to the original. To do this, he must communicate not only the same information, but he must attempt to evoke the same emotional response as the writer of the original text attempted. For translation to have same dynamics as the original, it will need to be natural and easy to understand so that the reader will find it easy to grasp the message, including both the information and emotional effect intended by the source language writer [3, 36].

The importance of having the same information as the source text has and produce the same impact on the receptor as does the source text is reached by the receptor's adequate background knowledge. But sometimes this knowledge may not be enough if the receptor is not well acquainted with the source language culture. So, translator may find similar information which coincides to the source text while translating. Any translator should choose the closest, receptive, understandable meaning for the target text receptor and try to save all the specifies of source text. But, also in the attempt to make a good translation, a translator, nevertheless bears the influence of cultural and literary trends typical of the time, which effect his/her outlook and have a certain impact on the translation. And in Kazakh translation history we can find translator who could follow all above mentioned issues.

In Kazakh literature as the first and outstanding translator is considered to be Abai. Abai was the first Kazakh poet who translated Russian poetry into Kazakh language. He had connected two cultures, ideas, nations by his translations. At Abai's time there were not many educated people and bringing other cultures literature by translation wasn't easy work. The receptors of target language wouldn't understand without background knowledge. And Abai could solve the problem of perception by adapting source language poetry to target language by making it close to the Kazakh people's life for understanding the meaning, getting impressions and gist of Russian literary work.

Today, Abai's translations are considered to be the rightest in the scope of preserving the pragmatics of translation. He understood what conditions are necessary for translation, he used different ways to translate by searching the appropriate type of poetry perceptible for Kazakh people and good enough for translating Russian poetry that wouldn't be lost in translation.

If we analyze other translators works mostly we would find out that they are linguistically correct, give general meaning but what we don't find are the impact and impression while reading the translations which were felt in the original text. What about Abai's translations we can say that they are absolute from translation errors. Even his translations seem to be own poetry, that is close to the heart of Kazakh people.

These days it is considered necessary for a translator to follow only the source language author, sometimes at the expense of his/her own artistic work. Nevertheless, there is no doubt that the quality of translation is dependent on translator's personal knowledge, intuitions and artistic competence.

The meaning of literary text is often transparent. More often, the meaning cannot be fathomed out unless the pragmatics is attentively explored and examined and translator to be successful in literary translation should take the context into consideration and skills to create similar work coinciding in both target and source language in all aspects.

References

1 *Крувко Н.А. Лингво-прагматический аспект языка рекламы // Вестник Московского государственного областного университета: Серия Лингвистика. – 2009. – № 03. – С. 19-22.*

2 *Crystal D. English as a Global Language. / - Cambridge: Cambridge University Press, 1997. –212 p.*

3 *Larson M.L. Meaning-based translation: a guide to cross-language equivalence, 2nd edition. / – New York: University press of America, 1997. – 586 p.*

4 *Hatim B. Pragmatics and Translation. // Routeledge Encyclopedia of Translation Studies. London and New York: Routeledge, 1998. – 674. p.*

5 *Прошина З.Г. Теория перевода с английского на русский и с русского на английский. / - Владивосток: Изд-во ДВГУ, 2002. – 276 с.*

Аңдатпа

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ПРАГМАТИКА

[1]Карбозова М.А.

[1]Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті

Мақалада прагматиканың көркем аударманадағы маңыздылығы қарастырылады. Қазіргі уақытта көркем мәтінді аударудағы басты міндет ретінде прагматикалық мағынаны сақтау болып табылады. Ол автордың шығармашылық және интеллектуалдық ерекшеліктерінің көрсеткіші деп алуға болады. Аударманы прагматикалық фактілерге мән бере отырып аудармаса, көркем аударма мәтінің аудармасы сәтті болмауы мүмкін. Аударма кезінде прагматикалық ерекшеліктерді елемеу түпнұсқа мәтіннің мағынасын бұрмалануына алып келеді және бастапқы мәтінің мәні жоғалады. Аударматану шеңберінде прагматика түпнұсқа авторының шығармадағы негізгі ойын,

мақсатын сақтауға көмектеседі, аудармада төл шығармадағы мәнді жеткізуге көмектеседі. Сондай-ақ мақалада аудармаға прагматикалық талдау жасау арқылы аударма сапасын артыруға болатындығы жайында айтылады. Аудармашы прагматикалық ерекшеліктерді ескере отырып аудару арқылы барлық аударманың талабына сай барабар аударма жасауына болады. Мақалада қазақтың көркем аударма үлгісі ретінде ақын, ағартушы, аудармашы, философ Абайдың аудармалары болып табылатыны айтылып өтіледі.

Түйін сөздер: прагматика, көркем аударма, көркем мәтін, мағына, сөйлем.

Аңдатпа

ПРАГМАТИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

[1]Карбозова М.А.

[1]Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева

В статье рассматривается основополагающая роль прагматики в художественном переводе. Главной задачей в переводе художественного текста является сохранение прагматических значений, которое отражает образную и интеллектуальную особенность произведений. Перевод художественного текста не может быть успешным, если переводчик не придает значение прагматическим фактам в переводе. Игнорирование прагматики во время перевода может исказить смысл текста оригинала и потерять суть текста оригинала. Прагматика, в рамках исследований перевода, помогает объяснить цель, суть которую автор хотел изложить в тексте оригинала, и что в свою очередь помогает сохранить намерение автора в переводе. В статье так же подчеркивается важность сохранения прагматического смысла, поскольку оно влияет на качество перевода. Принимая во внимание прагматические особенности перевода, переводчик может добиться эквивалентности значений в исходном тексте и в тексте перевода. В статье приводится пример как идеального перевода в казахской литературе переводы выдающегося поэта, переводчика, философа Абая Кунанбаева.

Ключевые слова: прагматика, художественный перевод, художественный текст, значение, высказывание.

МРНТИ 16.31.41

Л.Ю. Мирзоева[1], О.В. Сюрмен[1]

[1]Университет им. Сулеймана Демиреля, г.Каскелен, Казахстан

СПЕЦИФИКА ВОССОЗДАНИЯ РЕАЛИЙ В ТУРЕЦКО-РУССКОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

Проблема воссоздания лингвокультурного компонента в турецко-русском переводе является одним из наиболее глубоких и сложных аспектов сопоставительного исследования оригиналов произведений О. Памука и их русских версий. В процессе передачи лингвокультурологических особенностей переводчику приходится иметь дело с глубинными пластами культурной информации в области переводящей культуры, большая часть которой является чуждой для культуры принимающей. В случае же работы с произведением переводящей культуры, которое отдалено от принимающей культуры как в отношении пространственном, так и на хронологической оси (например, при работе с текстом романа О. Памука «Имя мне – Красный», местом действия которого является Стамбул XVI века), проблема воссоздания лингвокультурного компонента выходит на первый план. В нашей работе мы акцентируем внимание на переводческих трудностях, связанных со следующими аспектами воссоздания лингвокультурного компонента: сложность выбора переводческого решения в связи с наличием в тексте-источнике реалий, хронологически отдаленных не только от времени перевода, но и от времени создания самого оригинала; проблема воссоздания реалий чужой культуры и связанных с ними оценочных характеристик; проблема воссоздания комплексно представленных феноменов переводящей культуры (не ограниченных одной лексико-фразеологической единицей, а представленных в виде описания дефиниционного характера). На наш взгляд, сопоставительный анализ текста-источника и текста-рецептора (в нашем случае работа велась по переводу романа «Имя мне – Красный», осуществленному М.Шаровым) может дать ключ к решению одной из наиболее сложных проблем, возникающих в ходе турецко-русского перевода и контакта двух данных культур в целом.

Ключевые слова: турецко-русский перевод, воссоздание лингвокультурного компонента, перевод реалий, переводящая культура, принимающая культура.

Проблема воссоздания лингвокультурного компонента в турецко-русском переводе является одним из наиболее глубоких и сложных аспектов сопоставительного исследования оригиналов произведений О.Памука и их русских версий. В процессе передачи лингвокультурологических особенностей переводчику приходится иметь дело с глубинными пластами культурной информации в области переводящей культуры, большая часть которой является чуждой для культуры принимающей.

В случае же работы с произведением переводящей культуры, которое отдалено от принимающей культуры как в отношении пространственном, так и на хронологической оси (например, при работе с избранным нами текстом романа О.Памука «Имя мне красный»), проблема воссоздания лингвокультурного компонента выходит на первый план. В данной работе мы акцентируем внимание на переводческих трудностях, связанных со следующими аспектами воссоздания лингвокультурного компонента: сложность выбора переводческого решения в связи с наличием в тексте-источнике реалий, хронологически отдаленных не только от времени перевода, но и от времени создания самого оригинала; проблема воссоздания реалий чужой культуры и связанных с ними оценочных характеристик; проблема воссоздания комплексно представленных феноменов переводящей культуры (не ограниченных одной лексико-фразеологической единицей, а представленных в виде описания дефиниционного характера). На наш взгляд, сопоставительный анализ текста-источника и текста-рецептора может дать ключ к решению одной из наиболее сложных проблем, возникающих в ходе турецко-русского перевода и контакта двух данных культур в целом.

Много лет назад К.И. Чуковский назвал перевод «высоким искусством». По нашему мнению, это образное определение перевода вполне соответствует целям, задачам и самому духу художественного перевода. Именно высокое искусство переводчика дает возможность воссоздать ключевые элементы национальной картины мира, ведь, как утверждают Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров, «две национальные культуры никогда не совпадают полностью, - это следует из того, что каждая состоит из национальных и интернациональных элементов. Совокупности совпадающих (интернациональных) и расходящихся (национальных) единиц для каждой пары сопоставляемых культур будут различными... Поэтому неудивительно, что приходится расходовать время и энергию на усвоение не только плана выражения некоторого языкового явления, но и плана содержания...» [1, 26].

По мнению казахстанского исследователя А.К. Жумабековой, «случаи коммуникативных неудач в сфере перевода порой обусловлены не незнанием языкового материала, а совершенно иными – социокультурными – причинами, отражающими этнические, религиозные, мировоззренческие и другие различия среди представителей одной страны, носителей одного языка, одной культуры, в частности, переводчиками. Сами тексты перевода являются продуктами межкультурной коммуникации К числу единиц – хранителей культурной информации относятся прецедентные имена, абстрактные существительные, указывающие на ключевые концепты национальной культуры, имена, денотаты которых выступают как эталоны времени, пространства, меры, соматизмы (названия частей тела), зооморфизмы (наименования животных в переносном значении) и др. коды культуры» [2, 29].

Переводческие проблемы проявляются в первую очередь в рамках контекстов, содержащих информацию следующего рода:

1) Текстовые фрагменты, посвященные характеристике произведений искусства, деятельности художников и пр. Мы считаем лингвокультурологическую информацию, заложенную в данных контекстах, одним из наиболее значимых видов информации, реализующейся на содержательно-фактуальном, содержательно-концептуальном и содержательно-подтекстуальном уровнях текста-источника и являющейся обязательной для воссоздания в тексте-рецепторе. Прежде всего, это определяется тем, что сюжетообразующим, семантическим и аксиологическим центром текста романа служит именно художественное творчество. Помимо этого, данный пласт информации может рассматриваться как лакуна, основанная на хронологической отдаленности времени повествования от времени создания произведения. Поэтому информация такого рода может оказаться сложной в процессе декодирования не только для носителей иного языка, принадлежащих к иной культуре, но и для наших современников, для которых турецкий язык и культура являются родными. Ср., например, обозначение *usta nakkaş*, который в переводе обозначен как *художник, мастер*. В то же время *nakkaş* не просто художник; он специализируется по фрескам. Данный вид художественного творчества уже не воспринимается как отдельный носителями современного турецкого языка; в лексическом инвентаре русского языка специальное обозначение отсутствует, в связи с чем при переводе генерализация оказалась единственным возможным способом преодоления информативной недостаточности и заполнения лакуны [5].

Аналогична ситуация с воссозданием названий видов деятельности в сфере искусства и полиграфии (см. выше), т.к. для русского языка не характерна та узкая специализация, которая имеет место в восточной традиции, переводческое решение в данном случае будет основано либо на генерализации, либо на опущении одного из понятий в ряду обозначений профессий: *ciltçiler, hattatlar,* ***müzehhipler****, nakkaşlar - мастера, переплетчики, каллиграфы* и *художники*. Более того, и в

современном электронном словаре турецкого языка (tdk.gov.tr) [4] не представлено такое понятие, как *müzehhip*; в русском же переводе описательно говорится о художниках, которые рисовали заставки, так как подобной детализации нет как в русской, так и в европейской культуре. Архаичное *nakkaş* и целый ряд других обозначений используются О. Памуком с целью воссоздания колорита эпохи; поэтому в данном случае русский перевод будет весьма приблизительным, также, как и в случае с передачей контекста *en zarif nestalik hattı yazan hattat - каллиграфу, лучше всех владеющему изящным стилем насталик* (эквивалента для сложного обозначения этого стиля нет в русском языке; не представлено это понятие и в электронном словаре современного турецкого языка). Ср. также

Bu adam atına atlar, hüner, en iyi ***tezhibi yapan*** *usta oradadır diye ta Şiraz'a gider, oradan en zarif* ***nestalik hattı*** *yazan* ***hattat*** *için iki sayfayı alır Isfahan'a götürür*	*Этот человек садился на коня и скакал в Шираз, потому что там жил мастер, искуснее всех* ***покрывающий страницы краской и позолотой****; затем, взяв два листа, он вез их в Исфахан, к* ***каллиграфу****, лучше всех владеющему изящным* ***стилем насталик***

В целях более точной передачи безэквивалентной лексики М.Шаров использует также расщепление понятия: в вышеприведенном отрывке вместо турецкого составного глагола *tezhib yapmak* используется словосочетание *покрывать страницы краской и позолотой*, а вместо глагола *nakışlanmak*, используется объектное словосочетание *рисовать миниатюры*:

Ama aceleyle ***nakışlanmış*** *ucuz kitaplarda…*	*Однако в дешевых книгах,* ***миниатюры*** *к которым* ***рисовали*** *второпях…*

Отметим также, что понятие *nakışlamak* в ходе эволюции изменило свое значение (в современном турецком языке связано скорее не с искусством рисования, а с вышивкой, и лишь второе, малоупотребительное значение связано с росписью стен, в тексте же оно связано и с процессом создания иллюстраций к книгам).

Проблема поиска межкультурных соответствий может ярко проявиться не только на уровне одной лексической единицы либо фразеосочетания; в турецко-русском переводе достаточно часты случаи преодоления значительных расхождений в национальном мировосприятии на уровне целых микроконтекстов. Ср. описания принципов создания миниатюр, весьма популярных у художников-мусульман:

Onu puta tapanların ve Hıristiyanların resminden ayıran şeyi, âlemin ***Allah'ın gördüğü yerden, yukarıdan****, ufuk çizgisi çizilerek ve içten bir acıyla resmedilmesini…*	*В отличие от рисунков идолопоклонников и христиан, мир в нем показан* ***сверху, с непременной линией горизонта, таким, каким его видит Аллах;*** *а в сердце художника живет искренняя боль…*
Hani bir dönem Tebriz'de, Şiraz'da yapılmış saray, hamam, kale resimleri vardır; ***herşeyi gören ve anlayan ulu Allah'ın dikkatine resimde koşut olsun diye****, nakkaş,* ***resmettiğI sarayı, sanki orta yerinden bir büyük mucize ustura ile kesivermişçesine****, içindeki kapkacağa bardaklara, dışarıdan hiç görülmez duvar işlemelerine perdelerine, kafesteki papağana ve en mahram köşelerine, yastıklarına ve yastığa outran güneş yüzü görmemiş güzeller güzeline kadar nakşeder.*	*Одно время в Тебризе и Ширазе было принято* ***изображать*** *дворцы, бани, крепости особым образом, так,* ***будто на них устремлен взгляд всевышнего Аллаха,*** *всезнающего и всевидящего.* ***Художник словно бы рассекал дворец пополам огромной волшебной бритвой*** *и рисовал все, что находится внутри: тарелки, чашки, невидимые снаружи узоры на стенах, занавеси, попугая в клетке и самые сокровенные уголки, где сидят на подушках не видевшие солнца красавицы.*

Такие художественные принципы нехарактерны ни для русского, ни для европейского искусства, тем не менее данные контексты могут послужить образцами максимально точного перевода.

2) Религиозно-обрядовая часть картины мира жителя Османской империи – стамбульца XVI века, которую рисует нам О.Памук, также является одной из главных проблем для переводчика, цель которого – не просто воссоздать оригинальный текст, но и приблизить современного русскоязычного читателя к передающей культуре. Типичной переводческой тактикой, избранной М.Шаровым, является прием форенизации, т.е. подчеркивание необычности, инородности. Данный прием определяется в исследованиях по переводоведению следующим образом: метод, который позволит читателю получить впечатление от оригинала во всей его «инокультурности». Как указывает С.Г. Тер-Минасова, «национальная культура – это и щит, охраняющий национальное своеобразие народа, и глухой забор, отгораживающий от других народов и культур» [3,18]. В этой связи необходимо подчеркнуть, что целый ряд явлений и понятий, характеризующих духовную жизнь средневекового Стамбула, в переводе просто транслитерирован и снабжен переводческим комментарием, ср.:

Minareye *çıkıp sesim ne kadar güzel, Arapçam nasıl da Arap gibi deyip kibir kibir kibirlenerek, zenne gibi kırıta kırıta makamla* ***ezan okumak…***	*Разве принято было, забравшись на* ***минарет****, упиваться своим голосом и жеманничать, словно играя женскую роль: слушайте, мол, как точно выговариваю я арабские слова, как я изящно выпеваю* ***азан****!*
Mezhebimiz Maliki *ya da* ***Hanbeli*** *olsaydı," dedim, "Aradan dört yıl geçtiğine bakıp kadı beni boşar, bir de üstüne nafaka bağlardı. Ama biz Allaha şükürler olsun* ***Hanefi*** *olduğumuz için bunu da yapamıyoruz.*	*Если бы мы с вами принадлежали к* ***маликитскому*** *или* ***ханбалитскому мазхабу****, – сказала я, – то кадий признал бы меня незамужней только потому, что со времени исчезновения мужа прошло четыре года, да еще назначил бы мне содержание. Но мы, по воле Аллаха,* ***ханафиты****, и нам такой выход из положения заказан.*

Это не просто безэквивалентная лексика, это своеобразное культурное ядро (в особенности первый из приведенных нами фрагментов), которое предназначено автором именно для имплицитной характеристики как духовного мира, так и основанного на нем бытового мировосприятия. Переводчик же бережно перенес чуждые реалии на иную языковую и культурную почву, сохранив их специфику. Но в этом случае неподвластной переводу оказалась имеющая суггестивный эффект звуковая игра, которой так насыщен оригинал, ср., например: *Arap gibi deyip kibir kibir kibirlenerek, zenne gibi kırıta kırıta makamla…*

Весьма важным аспектом перевода является и выражение оценочного отношения к носителям иной, зачастую противоположной (в нашем случае – христианской и в целом европейской) культуры. Так, в переводе невозможно было сохранить использование архаичного *frenk*, а не современного *avrupalı*, т.к. О.Памук и этим словом отсылает нас в османскую эпоху, это своеобразный хронологический маркер – один из рассыпанных по оригинальному тексту, т.к. постоянное использование османского языка было невозможно, и автор не преследовал такую цель, ведь его реципиентом являлся современный читатель. Особую же сложность представляет использование понятий «гяур», «кяфир», «неверный», «идолопоклонник» и их воссоздание в переводе:

Tâ Timur zamanından kalma iki yüz yıllık kitaplarla, meraklı ***gâvurların*** *altınları verip tâ memleketlerine götürdükleri ciltler aklıma gelince ürperiririm…*	*Меня охватывает дрожь, когда я вспоминаю о тех книгах, написанных двести лет назад, во времена Тимура, которые любознательные* ***гяуры*** *купили, заплатив золотом, и увезли в свои края…,*
Bir kitapta bir şey göstermiyorsam ***puta taparlar*** *ve* ***kâfirler*** *gibi resmimin duvara asılıp bana secde edilip tapılacağı geliyor aklıma.*	*Порой мне приходит в голову, что, раз я не сопровождаю какое-нибудь место в книге, меня можно повесить на стену и поклоняться мне, падая ниц, как делают* ***язычники*** *и* ***гяуры****.*

В плане религии это совершенно разные понятия, они не равнозначны; в тексте же перевода они становятся взаимозаменяемыми. Кроме того, *гяур* в тексте оригинала является синонимом понятия европеец; в отличие от негативного *кяфир*, которое практически не фиксируется в мировосприятии носителя русского языка, *гяур* сопровождается романтическими ассоциациями, закрепленными в прецеденции благодаря текстам русской поэзии (ср. стихи М.Ю. Лермонтова и А.С. Пушкина). Интересно и то, что использование понятия *гяур* не зафиксировано в Коране.

В данном разделе мы проанализировали лишь некоторые аспекты воссоздания турецкого текста, повествующего о хронологически отдаленной эпохе, в русском переводе. Вне поля зрения осталась концептуально важная информация, связанная с бытом, обрядовой стороной жизни, а также целый ряд инокультурных реалий, которые еще ждут своего исследователя. Но и выявленная нами лингвокультурная специфика дает возможность продемонстрировать сложность принятия переводческих решений, осуществления выбора из множества возможных вариантов с целью создания хрупкого, и вместе с тем - такого значимого моста между столь различными культурами, имя которому – перевод.

Список использованной литературы:

1 Верещагин Е. М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 1308 с.

2 Жумабекова А.К. Основы межкультурной коммуникации и перевода (в условиях трехъязычия). Часть 1. Бакалавриат. – Учебное пособие. – Алматы, 2015. – 56 с.

3 Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие). – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

4 Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. www.tdk.gov.tr

5 Venuti L. Strategies of translation/ L. Venutti // Routledge encyclopedia of translation studies/ ed. by Baker, M. London: Taylor and Francis BooksLtd., 2001. – P. 240-244.

Аңдатпа

ТҮРІКШЕ-ОРЫСША АУДАРМАДА РЕАЛИЯЛАРДЫ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мирзоева Л.Ю.[1], Сюрмен О.В.[1]

[1]*Сулейман Демирел ат. университеті*

О.Памуктың түпнұсқа шығармалары мен орыс тіліндегі нұсқаларындағы лингвомәдени құрылымдардың қайта жасалуын салғастырмалы аспектіден қарастыру түрік-орыс аударма үдерісіндегі аса күрделі мәселе болып табылады. Лингвомәдени ерекшеліктерді екінші тілде жеткізу үдерісінде аудармашыға аударып отырған тілдегі мәдени ақпараттарға терең бойлай баруына тура келеді. Аударылатын шығармадағы мәдени ақпарат аударып отырған тілге кеңістік қатынасында алып қарағанда да, хронологиялық жақтан да алыста тұруы мүмкін. Мәселен, О. Памуктың «Имя мне красный» атты романымен аударма жұмысын жасау барысында осы мәселе ұшырасады: оқиғаның өту орны XVI ғасырдағы Стамбул. Біз мақалада лингвомәдени компоненттің қайта жасалу барысында туындайтын төмендегідей аспектілеріне тоқталамыз: аударуда аударма жасалып отырған кезеңнен уақыт жақтан алшақтық пен түпнұсқаның өзінің жасалу кезеңінің өзі реалий мәтін-дереккөздің болуымен байланысты шешім қабылдаудағы таңдаудың қиындығы; басқа мәдениетті реалийді қайта жасау мәселесі және сонымен байланысты бағалау сипаттамасы; аударылатын мәдени ақпараттарда феномен ретінде ұсынылатын, лексика-фразеологиялық бірлікпен ғана шектелмейтін, керісінше дефинициялық сипат түрінде көрінетін кешендерді қайта тудыру мәселесі. Біздің пайымдауымызша, дереккөз-мәтін мен рецептор-мәтінге салыстырмалы талдау екі түрлі мәдениеттің байланысы және түрік-орыс аудармасы барысында туындайтын күрделі мәселелердің бірін шешуге (біздің жағдайымызда М. Шаров пен В. Феонова аударған «Имя мне красныйатты роман) көмектеседі деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: түрік-орыс аудармасы, лингвомәдени компоненттің қайта жасалуы, реалия аударма, аударылатын мәдени ақпарат, аударылған мәдени ақпарат.

Abstract

PECULIARITIES OF REALIA RENDERING IN TURKISH-RUSSIAN TRANSLATION

Mirzoyeva L.Yu.[1], Syurmen O.V.[1]

[1]*Suleyman Demirel University*

Transmitting cultural component in translation of O. Pamuk works from Turkish into Russian is one of the most difficult tasks for a translator as cultural information in source language is greatly differ from that of target language. This paper focuses on the analysis of translation problems caused by historical realia, its evaluative meaning and source culture complex phenomena. Our research was done on the basis of two Russian versions (proposed by V. Feonova and M.Sharov) of the novel “My name is Red” by O.Pamuk. One of the most important characteristics of the novel which implies many translation difficulties, consists in its correspondence to time and place not familiar for Russian-speaking recipients. In our opinion, comparative analysis of the source and target texts allows us to handle one of the most challenging problems of Turkish-Russian translation.

Key words: fiction translation, Turkish Russian translation, rendering of lingua cultural component, realia translation, source culture, target culture.

МРНТИ 16.31.41

Т.А. Мырзаханов[1]
[1]*Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков им. Абылай хана*

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТАФОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФИНАНСОВО-АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕДИАТЕКСТОВ И ИХ ВОССОЗДАНИЕ В ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

Данная статья рассматривает финансово-аналитические медиатексты в рамках финансово-экономического дискурса. Одним из ключевых методов анализа финансово-экономического дискурса является концептуальный анализ. Одной из особенностей данного дискурса является наличие в нем значительного объема метафорической лексики, что доказывает метафорический склад мышления человека. В рамках финансово-экономического дискурса концептуальные метафоры рассматриваются с точки зрения когнитивной лингвистики в неразрывной связи трех составлящих – языка, мышления и культуры. Концептуальные метафоры играют ключевую роль в осмыслении сложных финансово-экономических явлений. В контексте данного дискурса концептуальные метафоры формируют антропоцентрические когнитивно-концептуальные модели. Эти модели в значительной мере облегчают анализ, понимание и осмысление финансово-аналитических медиа текстов как в исходном (английском), так и в переводимом (русском) языках.

Ключевые слова: финансово-экономический дискурс, медиатексты, концепты, концептуальный анализ, концептуальная метафора, концептуальная модель, когнитивно-лингвистические аспекты.

В настоящее время среди ученых и исследователей идут оживленные споры относительно понятий “текст” и “дискурс”. Настоящие "баталии" идут на уровне дискурсов различной направленности, материалы которых ежедневно освещаются через средства массовой информации в информационно-аналитических медиатекстах. Одни относят дискурс только к живой речи, отрицая принадлежность текстов к нему, другие утверждают, что тексты являются неотъемлемой частью дискурса. Существует еще противоположное мнение, что тексты шире чем дискурс и дискурс занимает подчинительное положение по отношению к тексту. Эти споры и разногласия, на наш взгляд, будут продолжаться, поскольку в настоящий период не существует единой и строгой дефиниции дискурса.

Различными лингвистами и исследователями выдвигаются различные типы дискурсов. Например, Е.С. Кубрякова утверждает, что дискурс – это когнитивный процесс, связанный с реальным речепроизводством, создание речевого произведения, текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливающийся в определенную законченную и зафиксированную форму [1, 164].

Дж. Кресс выдвигает противоположное мнение о том, что «каждый конкретный текст носит черты нескольких разновидностей дискурса» [2,27].

По Д.Бенксу, дискурс – это сверхтекст, или совокупность текстов [3, 236].

Н.Д. Арутюнова считает, что «дискурс – это речь, «погруженная в жизнь» [4,136-137].

В.И. Карасик выделяет два вида дискурса: личностно-ориентированный и статусно-ориентированный дискурс.

Под личносто-ориентированным дискурсом понимается бытовой дискурс (живое общение на бытовом уровне). Под статусно-ориентированным дискурсом следует понимать бытийный дискурс на более высоком уровне, преимущественно однонаправленный (монологичный), который представлен произведениями художественной литературы и философскими интроспективными текстами [5,6-7].

Из всего сказанного можно предположить, что ученые и исследователи все еще не могут прийти к единому консенсусу относительно его дефиниции. Однако, все исследователи признают, что понятия “текст” и “дискурс” неразделимы.

Мы полагаем что, дискурс следует понимать в широком понятийном диапазоне и в него можно вкладывать практически все, в зависимости от выбранного нами метода исследования.

В нашем случае, мы будет анализировать некоторые особенности финансово-экономического дискурса на материале финансово-аналитических медиатекстов. В качестве основного метода нашего исследования мы выбираем *концептуальный* анализ. Любой дискурс построен на концептах, и характеристика определенного дискурса зависит от анализа его основных, ключевых концептов. Например,

если предположить, что юридическому дискурсу соответствует концепт “закон”, а политическому – “власть”, то рассматриваемому нами дискурсу – финансово-экономическому – по логике должен подойти концепт “материально-финансовое благополучие”. Однако концепты в рамках данного дискурса могут быть настолько разнообразными, в зависимости от выбранной цели, метода исследования и т.д.

Мы назвали наш дискурс *финансово-экономическим*, так как он является подвидом более широкого *экономического дискурса*. Между тем, понятия *“экономика”* и *“финансы”* практически неразделимы в нашем современном деловом пространстве, в широком смысле этих слов. В узком же смысле, *финансово-экономический дискурс*, в свою очередь, подразделяется на различные специфичные подвиды.

Анализ метаязыка англоязычного финансово-экономического дискурса неоднозначно показывает, что в нем изобилует огромное количество профессиональной лексики метафорического характера, что обычно не характерно для данного дискурса. Их количество с каждым годом растет и этот процесс необратим.

Различные исследователи называют метафоры различными наименованиями в зависимости от их цели и метода исследования. Применительно к бизнес-метафоре, многие относят их к *мертвой (стертой/окаменевшей)* метафоре считая, что они все лишены эмоциональной и образно-экспрессивной коннотации и используются как вторичные номинации новых финансово-экономических реалий.

Однако, вышеупомянутые *мертвые (стертые, окаменевшие)* метафоры не всегда остаются как таковыми; оставаясь в составе терминологического поля финансово-экономической сферы, данные виды метафор сохраняют все свои первоначальные характеристики. Например, такие бизнес-метафоры, *как investment climate (инвестиционный климат), investment appetite (инвестиционный аппетит), economic behaviour (экономическое поведение*), *debt fatigue (долговая усталость), tax holiday (налоговые каникулы), panic sales (паническая продажа) и т.п.* не лишены образности и эмоционального воздействия на реципиента, поскольку все они восходят к концептуально-метафорической природе человеческого мышления. Следовательно, большинство таких метафор следует рассматривать не как стилистические тропы и логико- и психолингвистические *приемы-уловки*, а как концептульно-когнитивные метафоры.

Среда функционирования данных метафор особенно ярка и насыщена в финансово-аналитических медиатекстах. Диапазон предмета анализа в медиатекстах, принадлежащих к финансово-экономическому дискурсу, разнообразен, начиная с совокупности финансовых рынков (фондовые рынки, рынки фиксированных доходов), рынок иностранных валют, товарный рынок и т.п. заканчивая отдельно взятой компанией, рассматриваемой как потенциальная инвестиционная среда.

С точки зрения когнитивной теории метафоры, вся финансовая деятельность компании в аналитических медиатекстах рассматривается в рамках антропоцентрической парадигмы, где в центре всего мироздания стоит человек. Осмысление всего, что окружает человека (известная как реальная картина мира), познается через его мышление (понятийную картину мира) и в дальнейшем предопределяет его выражение через языковые средства (языковую картину мира). Основоположники концептуальной метафоры, Дж.Лакофф и М.Джонсон, утверждают: «Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична» [6,6]. Исходя из такого подхода, метафора рассматривается как явление взаимодействия трех составляющих – языка, мышления и культуры.

Анализ многочисленных англоязычных финансово-аналитических медиатекстов показал, что концептуальная метафора играет огромную роль в концептуализации и категоризации финансово-экономического дискурса.

Так как все существующие дискурсы антропоцентричны, в своей основе, т.е. направлены к человеку, то и осмысление всего происходящего, исходит от него. Человек через свои когнитивно-мыслительные способности моделирует различные дискурсы – строит когнитивно-концептуальные модели, опираясь на свой накопленный эмпирический опыт познания мира. Следовательно, участники определенной бизнес-коммуникации легко понимают друг друга, поскольку вся передаваемая финансово-аналитическая информация строится на общих человеческих концептах.

В данной статье мы будем рассматривать одну из важнейших концептов: “СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИКИ”. Данный концепт в англоязычных финансово-аналитических медиатекстах часто освещается через антропоцентричную модель “СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИКИ – ЭТО СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА”.

При моделировании концептов мы будем руководстоваться фреймовым подходом, что в значительной степени может облегчить понимание, осознание и осмысление данного дискурса, где концептуальная метафора является ключевым инструментом.

Фреймы – это представление какой-либо ситуации в виде набора слотов. А каждый слот представляет определенный тип информации, относящийся к описываемому фрагменту действительности.

Рассматриваемая модель содержит такие фреймы как *“Крепкое здоровье человека”, “Заболевание человека”, “Медицинское лечение” и “Выздоровление”.*

Итак, попытаемся рассмотреть особенности метафорической модели “СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИКИ – ЭТО СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА” в англоязычных финансово-аналитических медиатекстах и воссоздать их в переводе на русский язык с учетом лингвистических и экстралингвистических особенностей переводимого языка – русского языка.

I. An appropriate condition of an economy is healthy condition of the human body. – Благоприятные условия в экономике – это здоровое состояние человека.

1.America’s disappointing ***economy is more robust*** than it first appears.	Кажущееся на первый взгляд**,** плачевное состояние экономики США, на самом деле, более ***крепкое и здоровое***.
2. With household debt much lower than it was and wages rising, ***the economy looks*** likely to be ***stronger*** than many expect. *The Economist, 13.06.2015*	Так как внутренний долг страны стал гораздо ниже, чем в прошлом, и уровень зарплаты возрос, ***экономика страны выглядит*** намного ***крепче***, чем многие этого ожидают.

II. Signs of problems of an economy are symptoms of disease and illness. – Наличие проблем в экономике – это признаки болезни и сама болезнь человека.

3. The risk of ***debt contagion*** in Europe forced the Board of Directors of multinational companies also caution. *Bloomberg, 16.06.2011*	Опасность распространения ***долговой заразы*** по Европе заставила директоров многонациональных компаний также проявить осторожность.
4. A year ago the cost of Spanish government borrowing soared as euro ***contagion*** spread from Greece, Ireland and Portugal. *The Economist, 28.07. 2012*	В прошлом году стоимость кредитования в стране резко подскочила, подхватив ***заразу*** от Греции, Ирландии и Португалии.
5. Investors have long been wary of America’s ***sneezes***, knowing they can give the world a cold. In Asia they now also fret about Chinese ***rhinitis***, which is proving just as ***contagious.*** *The Economist, 24.09. 2016*	Инвесторы уже долгое время опасаются ***первых признаков недомогания*** американской экономики, зная, что от этого могут заразиться все остальные страны. В Азии также беспокоятся о китайском ***насморке***, который также оказался чрезвычайно ***заразным***.
6. It [dollar] is already up by 24% on a trade-weighted basis since mid-2014, repeating that appreciation would hammer those emerging markets with sizeable dollar-denominated debts and ***threaten the health of the world economy***. *The Economist, 17.12.2016*	В торгово-взвешенном исчислении доллар уже поднялся на 24% с середины 2014 года, и при повторном таком повышении курса, это может существенно повлиять на финансовые рынки стран с развивающей экономикой по долларовым долговым обязательствам и ***состояние мировой экономики*** может оказаться под угрозой.
7. But writing off either private-sector or government debt could ***cripple the financial sector***, creating the very crisis the measure was designed to avoid. *The Economist, 14.05.2016*	Однако списание государственного долга или же долга частного сектора может привести к ***ослаблению финансового сектора***, тем самым вызвав тот самый кризис, против которого принимались превентивные меры.
8. Differing views on America’s ***ailment*** – a long-term stagnation, or a balance-sheet recession that is easing – influence what	Различные мнения в отношении ***недомогания*** Америки – ее длительного застоя или балансовой рецессии, которая постепенно

economists think should happen to interest rates, which have been unchanged since the end of 2008. *The Economist, 13.06.2015*	ослабевает – оказывают влияние на прогнозы экономистов относительно тренда процентных ставок, которые не претерпели каких-либо изменений с конца 2008 года.

III. Economic measures are medical treatments. – Экономические меры – это медицинское лечение.

9. And a ***dose*** of stockholder skepticism, or even unrest, might be just the thing needed to help us regain our competitive edge. *Weekly Commentary, 02.06.2002*	И определенная степень скептицизма или даже волнения со стороны акционеров может оказаться тем самым необходимым ***лекарством*** в поддержании нашей конкурентоспособности.
10. After Obama's administration managed to ***revive an ailing economy*** out of one the worst crises, its experience in recent history, Trump enters a very different playing field. *International Business Times, 20.01.2017*	Трампу же придется играть по другим правилам, после того, как Обаме удалось ***вывести ослабевшую экономику*** страны из самого ужасного кризиса за всю ее историю.

IV. Recovery of an economy is recovery of a patient. – "Восстановление экономики – это выздоровление пациента".

11. This was supposed to be the year when the ***economic recovery*** was so established that monetary policy, in America at least returned to normal. *The Economist, 18.06.2016*	Ожидали, что этот год будет периодом полного ***экономического восстановления***, когда монетарная политика, по крайней мере, в США вернется в свое нормальное русло.
12. The swing in investor confidence in U.S. companies does not, by itself, represent a big enough drag to threaten the ***recovery in the overall economy***. *Weekly Commentary, 21.06.2002*	Неустойчивое доверие со стороны инвесторов, само по себе, не представляет достаточно большей угрозы для ***восстановления экономики*** в целом.
13. But without American impetus the ***global recovery*** could come to a halt. *The Economist, 13.06.2015*	Америка придала мощный импульс ***оживлению всей мировой экономики***.

Выше представленные англоязычные медиатексты в рамках концептуальной модели "СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИКИ – ЭТО СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА" являются доказательством того, что именно через концептуальную метафору происходит осмысление одной сферы через призму другой и метафорические выражения отражают по сути ментальные метафоры в языке. Иначе говоря, концептуальная метафора в дискурсе обладает двумя планами: когнитивным и лингвистическим.

Концептуальные метафоры в исходном языке (ИС) – английском – и переводимом языке (ПЯ) – русском – полностью совпадают в когнитивном плане в рамках данной модели, где экономическое состояние страны во всех его проявлениях уподобляется состоянию человека. Подобно состоянию здоровья человека, экономическое положение в стране может быть диагностировано как стабильное, удовлетворительное и плачевное и для восстановления экономического *здоровья* страны потребуются немало *лекарственных препаратов* – финансово-экономических мер, плановых и экстренных.

Касательно лингвистического аспекта, концептуальные метафоры также сходятся в общем плане, где они часто выражены в ПЯ через *калькирование* и иногда разнятся по принятым языковым нормам в ПЯ путем *лексической замены (генерализации, конкретизации), поиска лексического эквивалента, расширения, опущения, модуляции и транспозиции.*

Представленные переводы отрывков медиатекстов на русский язык максимально приближены к оригиналу по структуре и содержанию, однако весь колорит образности англоязычного контекста невозможно передать в силу ментально-психологических и лингво-культурологических различий между двумя языками.

Итак, рассмотренные нами медиатексты являются неотъемлемой частью финансово-экономического дискурса, т.е. медиатексты следует рассматривать в качестве текстов, погруженных в живую финансово-экономическую действительность. Метафоры, как основной инструмент метафорической концептуализации данного дискурса, формируют когнитивно-концептуальные модели. В рамках данной статьи мы ограничились моделью “СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИКИ – ЭТО СОСТОЯНИЕ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА” в силу ее актуальности и попытались анализировать ее с точки зрения фреймового подхода. Данная модель на наш взгляд, вполне устойчива как в когнитивном, так и лингвистическом планах в ИЯ (английском языке) и ПЯ (русском языке) с незначительными семантико-синтактическими различиями.

Список использованной литературы:

1 Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М.: Рос. Гуманит. Ун-т, 1995. – С. 144-238.

2 Kress G. Ideological Structures in Discourse // Handbook of Discourse Analysis. Vol.4. London: Academic Press, 1985. – P.27

3 Бэнкс, Д. // Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. Зарубежная политическая лингвистика: Уч. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 352 с.

4 Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – С. 136-137.

5 Карасик В. И. Общие проблемы изучения дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20.

6 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ./под ред. и с предисловием А.Н. Баранова. 2004.

Аңдатпа

АҒЫЛШЫН ҚАРЖЫЛЫҚ-ТАЛДАУЛЫҚ МЕДИАТЕКСТТЕРІНЕ КОНЦЕПТУАЛДЫ-МЕТАФОРЛЫҚ ТҰРҒЫДА ТАЛДАУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУ

Мырзаханов Т.А.[1]

[1]Абылай хан ат. Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті

Аталмыш мақала қаржылық-талдамалық медитексттерді қаржы-экономикалық дискурсы аясында қарастырады. Бұл дискурсты талдаудың негізгі тәсілдерінің бірі концептуалдық (тұжырымдамалық) талдау болып табылады. Бұл дискурстың ерекшеліктерінің бірі – оның лексикалық құрамында едәуір дәрежеде метафорлық, яғни ауыспалы мағыналы сөздік қорының кездесуі. Бұл адамдарға тұжырымдамалық ақыл-ой жүйесі тән екенін растайтын бірден-бір айғақ. Аталмыш дискурстың шеңберінде концептуалдық (тұжырымдамалық) метафора когнитивтік лингвистика тұрғысынан тіл, ойлау-ой жүйесі және мәдениетті ұштастыру арқылы қарастырылады. Күрделі қаржы-экономикалық құбылыстардың мәнін түсінуде тұжырымдамалық (концептуалдық) метафора аса маңызды қызмет атқарады.Аталмыш дискурс аясында концептуалдық (тұжырымдамалық) метафора антропоцентрлік, когнитивтік және тұжырымдамалық үлгілердің негізін құрайды. Бұл үлгілер ағылшын және орыс тілінде жазылған қаржылық-талдамалық медитексттерді талдап және түсінуде айтарлықтай дәрежеде септігін тигізеді.

Түйін сөздер: қаржы-экономикалық дискурс, медиатексттер, тұжырымдамалар, тұжырымдамалық талдау, тұжырымдамалық метафора, тұжырымдамалық үлгі, когнитивтік және лингвистикалық аспекттер.

Abstract

CONCEPTUAL AND METAPHORICAL ANALYSIS OF ENGLISH FINANCIAL-ANALYTICAL MEDIATEXTS AND THEIR TRANSLATION I NTO RUSSIAN LANGUAGE

[1]Myrzakhanov T.A.

[1]Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

This article considers financial analytical media texts within the financial and economic discourse. Conceptual analysis constitutes one of the key methods of the discourse analysis. One of the characteristics of this discourse is that it contains sizeable metaphoric language units, which is further proof of metaphoric mode of human thought. Within the framework of the given discourse conceptual metaphors are considered from a cognitive linguistics standpoint as inseparably linked with the language, the metaphoric mode of human thought and the culture. Conceptual metaphors play a central role in understanding complex financial and economic phenomena. Within the context of this discourse conceptual metaphors shape anthropocentric, cognitive and conceptual models. These models facilitate significantly the analysis, understanding and comprehension of financial analytical media texts both in English and Russian languages.

Keywords: financial and economic discourse, media texts, concepts, conceptual analysis, conceptual metaphor, conceptual model, cognitive and linguistic aspects.

ЖУРНАЛИСТИКА

ҒТАХР 19.41.09

Ж.Б. Ахметжанова[1], Г.Б. Жолаева[1], Б.Кабатай[2]
[1]Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан
[2]Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖАСТАР БАСПАСӨЗІНІҢ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада қазақстандағы жастар баспасөзінің тарихын шындық түрінде, нақты тарихи фактілерді ашып көрсете отырып түсіндірудің мәні және жасөспірімдерді кеңестік идеология аясында тәрбиелеу міндеті алға қойылғаны туралы қарастырылады. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың 20-30-жылдардағы бұрмалаулар, 50-60-жылдарындағы асыра сілтеушілік, Кеңес үкіметі мен Коммунистік партия жастар тәрбиесін уысынан шығармай, олардың нені оқып, нені оқымауы керектігіне дейін, қатаң мөлшерлеп отырғаны туралы, сонымен бірге, адамзат қоғамының мәдени дамуының деңгейін көрсететін, өз заманын бейнелейтін айна ретінде «Қазақ жастар баспасөзі» деген тақырып аясында кеңестік басылымдар туралы қысқаша мағлұмат бергенді де жөн көрдік.

Түйін сөздер: тарих, жастар, баспасөз, идеология, ХХ ғасыр, 20-30-жылдар, ұйым, мүдде, қоғам.

Коммунистік идеологияның ту ұстаушылары ХХ ғасырда қазақ халқының өткен тарихын бұрмалап, ақты қара, қараны ақ деп көрсетуден тартынбағанын аға ұрпақ жақсы біледі. Әлі де сақталып келе жатқан сол әдебиеттер, әсіресе, қазіргі қазақ жастарын жаңылдырып, теріс тәрбие беретін қағидалар, қоғамдық құбылысты, ұлт тағдырын қате түсіндіретін басылымдар кітапханалардан аласталған жоқ. Міне, осындай жағдайда Қазақстандағы жастар баспасөзінің тарихын шындық түрінде, нақты тарихи фактілерді ашып көрсете отырып түсіндірудің мәні бар деп есептейміз. Мысалы, ХХ ғасырдың 20-30-жылдардағы бұрмалаулар, 50-60-жылдарындағы асыра сілтеушілікті былай қойғанда, 1981 жылы қазақ комсомолының сол кездегі «көсемдерінің» бірі Қ. Сұлтановтың жетекшілігімен шыққан бір кітапта қазақ жастарының Ресейдегі большевиктік төңкерістен кейінгі жағдайы былай көрсетілген: «…Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісінен кейін «революцияшыл пролетар жастардың үздік өкілдері» РКСМ (төңкерісшіл коммунистік жастар одағы. - **А.Ж.)** қатарына кіре бастады. …алғашқы комсомол ұяшықтары мен үйірмелер Ордада, Әулиеатада, Семейде, Петропалда және басқа қалаларда құрыла бастады [1, 12 б.] Қандай дерекке сүйеніп жазылғаны белгісіз, мұндай ойдан шығарылған қиял-ғажайыпқа бергісіз аңыздар кезінде жастарды шатыстырып, қайдағы бір «коммунистік жастардың ерікті түрде құрылған ұйымы болғаны», қазақ жастары сол ұйымға бірігіп, аты да, заты да түсініксіз, беймәлім социалистік, коммунистік идея үшін жан сала күрескен деп теріс тәрбиелеу үшін ойлап табылған.

Ал, егер жастар ұйымдары болса, олар ерікті түрде, ортақ мүддеге ұмтылған жастардың ұйымы емес, үкіметтік билеуші партияның мәжбүрлеуімен, әскери тәртіпке негізделіп, бір ғана идеологияны, бір ғана ресейшіл ұстанымды қолдатқан қуыршақ ұйымдар болған. Оларға тіпті жеке адамның, компартияны құрушы Владимир Лениннің аты берілген. Олар төңкерісшіл жастар, кедей-кепшіктің мұң-мұңтажы үшін күрескерлер деп аталды. Ешқандай мұрағат қорында, ешқандай құжатта қазақтың жастары түгілі, оқыған көзі ашық қайраткер азаматтары сол кездегі Ресей астанасындағы мемлекеттік төңкерісті қолдап еді деген дерек жоқ. Тіпті, мықты деген коммунистердің өзі партия қатарына 1620 жылдан бастап қана өткен.

Оның есесіне, 1917 жылы 13 желтоқсанда қазақтың ұлттық Алаш партиясы құрылып, «Алашорда» үкіметі дүниеге келгені, соның нәтижесінде 1918 жылғы сәуірдің аяғы, мамырдың басында Омбы қаласында Қазақ жастарының 1-сьезі болып, онда елдің әр қиырында шашыраған Алашшыл «Қазақ жастар ұйымдарының басын қосып, «Жас азамат» деп аталған кіндік ұйымға біріктіру туралы шешім қабылданғаны туралы жазба деректер сақталған. Жастар сьезінің шешімі бойынша қазақ жастары кіндік комитетінің органы ретінде «Жас азамат» атты газет шығаруға келісілген. Қазақ тілінде газет ұйымдастырып, оның редакциясын жасақтау, баспахана жабдықтарын табу оңай шаруа емес. Сондықтан, жастар ақылдасып, «Жас азаматты» Ресейдің Омбы қаласында емес, қазақтың Қызылжарында, сол

бұрын біраз саны шығып, кейін жабылып қалған «Үш жүз» газетінің баспаханасында шығару көзделген. Міне, бұл – ақиқат.

Кеңес өкіметі тұсында «Қазақ жастары» деген түсінік «Қазақстан комсомолының мүшелері» деген жасанды атауға айырбасталыпты. Және сол жастар: «сен дүниеге келгеннен бастап, жаңа идеологияның басыбайлы құлысың, яғни балабақшада «октябрят», яғни «Қазан айының балалары» деп, 1917 жылға 25 қазанда Ресейде болған төңкерістің нәтижесінде көзі ашылып, бақытқа кенелген ата-аналардың перзентісің», деп тәрбиеленген. Одан кейін мектепте әуелі «пионер», яғни алғаш із салушы, игілікті істі бастаушы, одан кейін Ленин партиясының мұрагері, төңкерісшілердің ісін жалғаушы «комсомол» мүшесі болу үшін жаралғансың»; сенің ұлтың, дінің, дербес наным-сенімің жоқ және болуға да тиіс емес; сенің адамша өз талғамың, таңдауың, мінез-құлқың, жеке мүддең туралы ойлауға хақың жоқ; қатыгез құрал-саймандардан құралған жүйенің үгіт-насихат машинасына үнсіз бағынған, құлдық психология санаңа сіңген екі аяқты пендесің», деген рухта тәрбиеледі.

Тіпті, кәмелетке толғаннан кейін де, жастардың азамат ретіндегі Конституциялық құқын аяққа басып, өз бетінше ойлауға, ойындағысын еркін айтып, білдіруге, коммунистік түсінікте сүюге, немесе жек көруге міндетті болды. Мұның бәрі «Жастарға коммунистік тәрбие беру» деген қағидамен жүргізілді. Демек, «…өскелең ұрпаққа коммунистік тәрбие беруде, оның қоғамдық-саяси белсенділігін дамытуда баспасөз құралдары үлкен жұмыс атқарды» [2, 37 б.], - деп жазылуына қарағанда, Кеңес үкіметі мен Коммунистік партия жастар тәрбиесін уысынан шығармай, олардың нені оқып, нені оқымауы керектігіне дейін, қатаң мөлшерлеп отырғаны да шындық. Тиісінше, Кеңес тұсындағы жастар баспасөзінің мәні мен мағынасын осы шеңберде ғана түсінуге тиіспіз.

Қазақстан Тәуелсіздік алғанға дейінгі онжылдықта жастар баспасөзі деген жалпы атау қазақша «Лениншіл жас» және «Қазақстан пионері» деген екі газет, орысша «Ленинская смена» және «Дружные ребята» деген екі газет және «Білім және еңбек», «Балдырған», «Пионер» деген үш журнал түрінде қалыптасқан. Бұлардың ұстанған бағыты, жарияланымдардың идеялық мазмұны мен үгіт-насихат тақырыбының аясы тар, таптық тұрғыда шектелген болатын. Бүгін күлкілі болып көрінер, тіпті ертегілер мен жұмбақтардың өзі коммунистік ұстанымға лайық келеді немесе келмейді деп іріктелді.

Соған қарамастан, адамзат қоғамының мәдени дамуының деңгейін көрсететін, өз заманын бейнелейтін айна ретінде «Қазақ жастар баспасөзі» деген тақырып аясында кеңестік басылымдар туралы қысқаша мағлұмат берген де артық болмас.

Семейде басылатын үкіметтік ресми **«Қазақ тілі» газеті** 1923 жылдан бастап,өзінің соңғы парағында жұмасына бір рет жастарға арнап, **«Еңбекші жас»** деген айдармен бет шығарып тұрды. Дербес газет болмаса да, мерзімдік сипаты бар арнайы бетке Сақи Бейсебаев есімді редакция қызметкері жетекші автор және сарапшы болды. Зерттеушілердің анықтауына қарағанда, «Қазақ тілі» газетінің «Еңбекшіл жас» бетіне шығарып тұруға Семейдегі қазақ педагогика техникумның оқушылары белсене қатысқан. «Олар өздерін қоғамның әлуетті күші ретінде сезініп, қазақ өлкесінің экономикасы мен мәдениетін дамытып, ұлттың өркениетке ұмтылуына елеулі үлес қосқан», деп жазады зерттеуші.

Одан кейін Қазақстанның екінші қиырындағы солтүстікте **«Бостандық туы»** газетіне қосымша ретінде «**Жеткіншек»** газеті шыға бастады.Көп үзбелікпен, анда-санда жүйесіз шығып тұрса да, бұл басылымның қандай екендігін бейнелейтін мына мысалдарды келтірейік. Баспасөзге жазылу науқаны қарсаңында жастар газетінде жарық көрген материалдың біреуі мынадай. «Баспасөз тап құралы – деген Ленин атамыз, ту ұстап газет оқысақ, тегістікке басамыз» деп ұрандап, газетке жазылғысы келгендер «Бостандық туына» жазылса, «Жеткіншекті» де оқи алатындығын ескертеді. «Жеткіншек» газетінің «Ауылдағы комсомолдар тұрмысы», «Түрлі хабарлар», «Оқу-білім» сияқты бөлімдері мен рубрикалары болғандығы туралы деректер бар.

Кеңес өкіметінің позициясы нығайып, коммунистік идеология күшпен, қысыммен енгізілген үгіт-насихаттың құралы ретінде, Мәскеудегі биліктің пәрменімен 1925 жылдың қаңтарында жас жеткіншектерге арналған **«Пионер»** деген **журнал** шықты. (Шет тілінен алынған, қазақшасы «Жаңалықтың бастаушысы» дегенді білдіретін сөз. **–А.Ж.)** Ол 1920-1930 жылдар аралығында бірде шығып, бірде тоқтап, 1931 жылы атауы **«Екпінді жас»** деп өзгертілді. «Пионер» журналы мектеп оқушыларын елдегі «өндіріс озаттарының еңбектегі өнегелі жетістіктерімен үнемі таныстырып отырды» деген зерттеушінің бағасы да бұлыңғыр екенін айта кетуіміз керек. Себебі, пионерлер 7-13 жас арасындағы балалар болса, олар өндірістен, халық шаруашылығы экономикасынан не түсінеді және оған қызыға ма? Осының өзі социалистік қоғамдағы жасандылық пен жалған ұраншылдықтың бір көрінісі.

Бір ғажабы Кеңес өкіметі өз билігінің заңсыз негізін мақұлдату, мойындату үшін үгіт-насихат машинасының күш-қуатын жұмылдырып, бұл жолға қаражат аямаған. Соның бір мысалы ретінде өлкелік жастар комитеті мен Халық ағарту комиссариаты ауыл пионерлері мен мектеп балаларына арнап 1930 жылдың тамызында **«Пионер» газетін** ұйымдастырды.

Кейін «Пионер» гаазетінен осы аттас журналға айналған басылым мен **«Октябрь балалары» газетінде** латын әрпімен жазылған материалдарда жасөспірімдерді кеңестік идеология аясында тәрбиелеу міндетін алға қойды. «Пионер» журналында басылған М. Әуезовтің «Абай – кемеңгер ұлы ақын» мақаласында, қазақ халқының өнер-білімге жетуінің, оны меңгерудің жолын көрсеткен ұлт тұлғалары Шоқан, Абай және Ыбырай деп атап көрсетілген. Н. Островскийдің «Құрыш қалай шынықты», Б. Майлиннің «Ленин мектебі», С. Бегалиннің «Қыран туралы дастан» секілді алғашқы туындылары осы журналда жарық көрді.

Жастар басылымының қатары жыл өткен сайын толығып отырды. Солардың бірі ретінде Ташкенттегі Орта Азия коммунистік университетінде оқитын қазақ студенттері **«Кедей айнасы» журналын** шығарды. Басылымның мерзімділігі сақталмады да, жылына бір реттен ғана шығып, 1923-1929 жылдар аралығында 5 саны жарық көрді. Оның жұмысына тәжірибелі қаламгерлер Өтебай Тұрманжанов, Шамғали Сарыбаев, Сәкен Сейфуллин, тағы басқа қаламгерлер белсене қатысты. Журналда университет өмірі, студенттер мен оқытушылар құрамы, оқу-тәрбие үдерісі, оқу бағдарламалары, оқу құралдары және жастар арасындағы саяси-идеологиялық жұмыс жайында мақалалар жарияланып тұрды. Сонымен бірге үкімет пен коммунистік партияның түрлі саяси маңызы бар іс-шаралары: кәмпеске науқаны, жер-су реформасы, индустрияландыру, ауыл шаруашылығын дамыту, халық ағарту, мәдениет істерін ілгерілету туралы мақалалар жарық көрді.

Қазақ баспасөзі тарихында 1926 жылы Қазақстанның батысында **«Қызыл ту»** газетіне қосымша **«Жастар дауысы» газеті** шығарылып, редакторы К. Өтеғалиев болғаны туралы мағлұмат кездеседі.

«Жас алаш» газеті 1921 жылдың 22 наурызында Ташкент қаласында жарық көрді. Оны шығарушы – «коммунистік жастар одағының жалынды жетекшісі» деген атақпен тарихқа енген Ғани Мұратбаев, ұйымдастырушысы – Ташкенттегі қазақ ағарту институтының студенттері болатын. Кезінде «..Газеттің тұтқан жолы, көздеген мақсаты – қазақ, қырғыздың еңбекшіл жастарын ұлы дәуір ұранына қамдамақ, төңкеріс ағымымен таныстырып, көзін ашып, көңілін оятпақ. Қазақ, қырғыз еңбекшіл жастарын ұрандастырып, ұйыстырып, бытыраңқы бастарын қосу» деп түсіндірілді. Бірінші нөмірде І. Жансүгіровтың «Жас замандастарға!» деген бас мақаласы, «Жалпы жасқа» арнаған өлеңі жарияланыпты. Сара Есова деген тағы бір болашақ коммунист белсендісі қазақ-қырғыз қыздарына революцияның не бергенін, ендігі міндеттерін түсіндірді. Екіншіден, «Ер-азамат жастарға» арнауында оларды ұйым болып бірігуіне үндеді. Бірақ, «ұйым болып, біріккеннен» кейінгі не істеу керегіне нұсқайтын бағдары көмескі.

«Жас алаштың» екінші нөмірі сол жылы 11 сәуірде, үшінші нөмірі 1 мамырда шықты. «Шықты», «шығарылды» деген сөздер бұл күнде айтуға оңай болғанымен, баспа ісі мешеу, қаражат жеткіліксіз жағдайда газетті көзделген мерзімінде шығарып тұру оңай болмаған. Алғашқы айларда, «Жас алаш» жиырма күнде бір рет қана шыға алған. Ал, мазмұнына, журналистік жағына келетін болсақ, алғаш «Ақ жол» газетінің бағалауынша: «Жас алашқа» жазылған мақалалар, хабарлар жастарға шын пайдалы, өрнекті деуге жарайды. Бұл аяқ алысынан танбаса, «Жас алаш» сүп-сүйкімді газет болатын». Сол кезде қалай мақталса да, басылымға қазіргі журналистика деңгейінен қарап, баға беру артық болар. Бірақ көп ұзамай «Жас алаш» газеті түрлі себептерге байланысты жабылып қалды.

Жабылып қалған «Жас алаштың» орнына, енді 1922 жылдың тамыз айынан (тағы бір деректе1 қыркүйегінен.-**А.Ж.)** бастап, Ташкент қаласында **«Жас қайрат» газеті**шығарыла бастады. Баспасөз тарихшыларының пікіріне қарағанда, оның алғашқы редакторы Сәдуәқас Баймаханов деген жайдары мінезі, сергек ойлы алғыр журналист екен. Басшы ретінде де жағымды бейнеленген.

«Жас қайрат» газеті отыз шақты нөмірінен кейін 1924 жылдан сол атымен журналға айналды. Бұл туралы «Ақ жол» газеті кезінде: «Орта Азиялық жастар ұйымы бюросының тілі «**Жас қайрат» журналының** 24 жылғы бірінші саны басылып шыққаны туралы ақпарат таратты. «Жас қайраттың» ішінде мына бөлімдер бар: Саясат, өнер-білім, әдебиет, мектеп һәм оқу, әдет-ғұрып, қыздар, жаңа шыққан кітаптар. Баспасөз тарихын зерттеушілер бұл басылым туралы: «Әр бөлімде басылған мақалалар маңызы жағынан жаман емес, кім болса да оқып, қуанарлық. Әсіресе оқу жолында жүрген жас талапкерлерге оқып, пайдаланарлық сөз көп».

«Жас қайрат» өткен 23 жылы газет түрінде бір жапырақ, екі жапырақ болып шығып оқушылардың жанына сақтап жүріп пайдалануына қолайлы болған. «Жас қайраттың» өмірі ұзақ болуы үмітті» - деп жазған. Журнал «Ақ жол» газеті редакциясы жанынан шығып тұрды. Ол қазақ, қырғыз жастарына арналды. Мазмұны жағынан саяси, ғылыми, әдеби журнал деп көрсетілген.

Ал, 1927 жылдан бастап, бұл журнал **«Лениншіл жас»** деген атпен **газет** ретінде шығарыла бастады. Оның редакторлығын Ерғали Алдоңғаров, ал жауапты хатшылығын Ахмет Елшібеков атқарған.

1922 жылы Орынборда шыққан **«Өртең» газеті** жастарды елдің ішіндегі ішкі жаңалықтар, саяси оқиғалармен, оқу-ағарту мәселелерімен таныстыруға ниетті болды. Газеттің бұлай аталуы, қазақ түсінігінде әр көктем сайын былтырдан қалған «қау» шөпті, яғни ескі өсімдіктерді өртеп, орнына жаңа шөп өсіру дегенді білдіру ниетінен туған. Жастар ұйымдарының қандай жұмыстар атқару керектігін белгілей отырып, олардың міндеттері жайында жазылған мақалалар басты. Бұл газетке Смағұл Сәдуақасовтың «Өткен күндер, қазіргі хал һәм болашақ» атты мақаласы жарияланып, онда жастарды босқа жатпай, іске араласып, не істеу керектігін ойланып, жұмысқа белсене араласуға шақырды. «Өңшең жас жүрек, өңшең қаһарман, тарих – сендік. Болашақ сенікі! Алдыңдағы ағаларыңша бос белбеу, босаң болмай, болашағыңа оңдап даярлан!», - деп жазды, ол өз мақаласында. Бұл газеттің бар-жоғы алты-ақ нөмірі шығып, «саяси ұстамсыздығы» үшін жабылып тасталды, - деп жазады профессор Қ. Аллаберген.

Реті келіп тұрғанда осы «саяси ұстамсыздығы үшін» деген тұжырымның мәнін ашып түсіндірмесе, қазіргі жастардың санасына жетпеуі мүмкін. Ол кезде Қазақстан немесе Қазақ елі сөз жүзінде ғана дербес мемлекет аталып, Кеңес Одағы деген, негізінен Ресейдің аясында құрылған, өзге шет аймақ ұлт республикалары сияқты империяның мүддесіне қызмет ететін бір бөлігі ғана болатын. Қоғамдық-саяси, шаруашылық өмірдің бүкіл жөн-жобасы мен қағидалары Мәскеуде жасалып, бұлжымас нұсқау түрінде жоғарыдан келіп жататын. Ал, төмендегілер, мысалы, қазақтар немесе, олардың жастары Орталықтың не дегенін «ляппай!» деп құлшылықпен мойындап, сөзсіз орындап отыруға тиіс. Бұл шеңберден бір қадам шығып, «менің қазағым, ұлтым» деп, «менің жерім, қазақтың жері» деген сияқты «басы артық» сөз айтыла қалса, сөзсіз жаза тартады.

Міне, қазақ тіліндегі жастар баспасөзінің тарихынын осындай мағлұматтар келтіруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ленинский комсомол Казахстана: (в цифрах и фактах). /Сост. Султанов К.С., Зайниева Л.Ю., Каюпов Б.А. и др. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 12 б.

2 Сонда. – 37 б.

3 Ибраева А.Д. С.Шаймерденов шығармаларының жазылу тарихы// Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №3 (53). – Б. 166-170.

Аннотация

ОБ ИСТОРИИ МОЛОДЕЖНОЙ ПРЕССЫ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Ахметжанова Ж.Б.[1], Жолаева Г.Б[1]., Б.Кабатай[2]

[1]Карагандинский экономический университет Казпоребсоюза

[2]Казахский педагогический университет им. Абая

В статье отражается история молодежной прессы на основе исторических фактов, раскрывающих значение задач воспитания молодежи в рамках советской идеологии. Кроме этого, в статье рассказывается о том, что при искажениях 20-30 годов и завышениях 50-60 годов двадцатого века, при установке контроля советской власти и коммунистической партии над молодежной культурой привели к тому, что строго диктовалось, что читать и что нельзя читать, а также вкратце раскрывается как «Казахская молодежная пресса» отражала в материалах тематики произведений свое время и показывала статус развития молодежного социума и культуры молодежи в Советском Союзе.

Ключевые слова: история, молодежь, пресса, идеология, XXвек, 20-30 годы, организация, цели.

Abstract

ABOUT HISTORY OF THE YOUTH PRESS IN KAZAKH LANGUAGE

Akhmetzhanova Z.B.[1], Zholayeva G.B.[1], B.Kabatay[2]

[1]Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz

[2]Kazakh Pedagogical University named after Abay

The article reveals the development of the history of Kazakh youth press based on historical facts, but also reflects the emergence reflection of Soviet ideology in the education of young people. Besides, the article shows that the distortion of 20-30 years and overestimation of 50-60 years of XX century, during the installation of Soviet Union the youth culture was controlled by the Communist Party and was strictly dictated what to read and what cannot read and briefly revealed as “Kazakh youth press” reflected in the materials for topics of work pieces in their time and show the status of the youth society and youth culture in the Soviet Union.

Keywords: history, youth, press, ideology , XX century, 20-30 years, organization, goals.

ҒТАХР 19.41.07

Ә.Т. Білдебекова[1]
[1]*Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті,*
Түркістан қаласы, Қазақстан

БАСЫЛЫМДАРДАҒЫ ӘДЕБИ ЖАНРЛАРДЫҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Баспасөз – хабар бұлағы ғана емес, әрі сарқылмас білім бұлағы, жаңалық жаршысы ғана емес, әрі білім, ғылым жаршысы. Баспасөздің міндет-мақсаты хабар-ошар, ілім-білім, идея таратып, тәрбие берумен шектелмейді, тарих, ғылым, өмір айнасы - әдебиетті дамытуға үлес қосады. Әдебиеттегі жарқын істер жаршысы ғана емес, кемшілік атаулыға қарсы күрес құралы болып табылады.

Осындай мақсаты мен міндеті зор баспасөз, бүгінде саны мен сапасы жағынан жұртшылықты ерекшелігімен қатар кемшілігімен де ойлантып жүрген жайы бар.

Елімізде жарық көретін сары басылымдардағы әдеби мақалалар, көркем публицистикалық жанрлар оның ішінде очерктің, әңгіме мен хикаяның ғылым жүзінде қалыптасқан қағидасына толық жауап бермейді. Оның себебі де әртүрлі. Біріншіден, қазіргі қазақ әдебиеті сонымен қатар проза саласы оқырмандарын қанағат-тандырып отырған жоқ. Қазіргі әдебиетте жүрген жас жазушылардың бір-екеуінің ғана есімі болмаса, көпшілік оларды танымайды. Екіншіден, көркем әдебиет кітаптарын алуға қарапайым халықтың мүмкіндігі жоқ. Керек кітабыңды кітап дүкендерінен таба алмайсың. Тақырыбымен адам біткенді адастырып жіберетін сары басылымдардың бағасы арзан, алуға оңай, түсінуге жеңіл. Үшіншіден, «жұрт кітап оқымайды» деп дау қууға құмармыз. Ал оның себебін іздеген ешкім жоқ. Кітапқұмар оқырман қиындыққа шыдау керек деп, өзіміз қолдан жасаған қиындықтарымыздан шығудың сара жолын ұсынамыз. Алайда бір нәрсені ұмытамыз. Қазір адамдардың психологиясы, сана-сезімі өзгерген. Қалағаны іздемей-ақ табылғасын оны қайта қозғап уақытын жібергісі келмейді. Сондықтан да тамыры тереңге бойлап кеткен сары басылымдардың орнын қазақи көркем әдебиетпен ауыстыру үшін талапқа сай еңбектенуіміз қажет.

Түйін сөздер: көркем әдебиет, әдеби жанр, сары басылым, очерк, шығарма.

Баспасөз міндеттерін саралап айтар болсақ, ең алдымен, ол – хабардың сарқылмас бұлағы, жаңалық жаршысы. Баспасөз жұртшылықты елімізде, әлемде болып жатқан жаңалықтармен, игі де ізгі ізденістермен таныстырып, үкіметіміздің қаулы-қарар, нұсқауларынан хабардар етіп отырады. Сондықтан да баспасөз – халықтың көрер көзі, естір құлағы, сезінер жүрегі деп бағаланады.

Баспасөз – хабар бұлағы ғана емес, әрі сарқылмас білім бұлағы, жаңалық жаршысы ғана емес, әрі білім, ғылым жаршысы. Баспасөздің міндет-мақсаты хабар-ошар, ілім-білім, идея таратып, тәрбие берумен шектелмейді, тарих, ғылым, өмір айнасы - әдебиетті дамытуға үлес қосады. Әдебиеттегі жарқын істер жаршысы ғана емес, кемшілік атаулыға қарсы күрес құралы болып табылады.

Осындай мақсаты мен міндеті зор баспасөз, бүгінде саны мен сапасы жағынан жұртшылықты ерекшелігімен қатар кемшілігімен де ойлантып жүрген жайы бар.

Қазір басылым атаулыда қалыптасқан қағида бар. Бірақ аталмыш қағидадан бойын аулақ ұстағысы келетін басылымдар, өзгеше айдар ашып жұмыс жасағанымен мағына, мазмұн мәселесіне келгенде жалғасқан ұқсастық өз ретін қайта тауып жатады. Мәселен осы жұмыстың тұздығына айналып отырған Оңтүстік Қазақстан облысында шығатын қазақ тілді басылымдар бірде саны жағынан озып тұрғанымен, кейде сапасы жағынан ақсап жатады.

Шымкент қаласынан шығатын сексен бес жылдық тарихы бар облыстық қоғамдық-саяси «Оңтүстік Қазақстан» газетінде «Қоғам», «Ауыл», «Әлеумет», «Денсаулық» және де әдеби мақалалар мен белгілі өнер, әдебиет жанашырлары туралы әңгіме сұхбатты жариялап отыратын «Әдебиет», «Өнер» атты айдарлары бар. Бұл айдарларда әдеби әңгімелер, жазушылардың дүниелері аз басылғанымен қысқа әрі нұсқа жазылған мақалалар көптеп басылады. Мысалы, «Марқұм Қаныбек Сарыбаевтың өмірден озғанына алты жыл өтіпті. Тіршіліктің барысын өлеңімен өрнектеп, ақиқатты ту еткен ақынды жерлестері еске алды»- деп [1], ақынның «Жүрегімнің жалауы» атты кітабының жарық көруін хабарлап жазумен аяқтайды.

Басылымның бағыты әдебиеттен алыстау болса да, бұл басылымда 2006 жылдары «Газет ішіндегі кітапша» айдарымен ақын-жазушылардың еңбектері басылып отырды. Соның ішінде Мұхтар Құл-Мұхаммедтің «Арыстан», С.Мұратбековтың «Жусан исі» сынды туындылары жарияланды. Демек, қоғамдық саяси газеттің әдеби дүниелерді жариялауына мүмкіндігі бар екендігін байқауға болады.

Сондай-ақ сенсациялық мақалаларды жазуға бейім «Айғақ» республикалық апталық газетінде әдеби мақалалар мүлде жоқ десе де болады. Керісінше, осыдан бес-алты жыл бұрын осы газетте жарық көрген Евгений Суховтың «Я Вор в законе» кітабынан ықшамдалып алынған жалғаспалы детективті романы басылып келеді.

«Газеттердің екінші, үшінші беттеріндегі адамгершілік, имандылық, этика жөніндегі салауатты материалдар төртінші беттегі жеке адамдардың, отбасылардың бір сәттік қуаныш-қызығын көздейтін жарнамалардың тасасында қалып жатқандай әсерде қаламыз» [2]. Ұяттың, ардыңы ісі - әдебиеттен, арзанқолды жарнаманы тиыны үшін артық санайтын басылымдарымыз, әдебиет айдынында сыр шертуді бір жолға тыйып тастаған. Тек мерекелік күндерде оқырмандардың алғысқа толы арнау өлеңдері топ-топ болып жарияланады. Ал біз күткен басылымның ұйытқы болуымен балаларға арналған әңгімелер сайысы деген мәселе атымен жоқ. «Жарнамаға жақындығы бар» деген басылымдарды ортаға сала отырып, арасынан «Ақиқат», «Апта_kz», «Замана» көзге түсті. Келесі бір республикалық, қоғамдық-саяси апталық «Евразия_kz» газеті. Бұл басылым үлкен жобамен дүниеге келген еді. Олай болатын себебі газеттің «Жұмадан жұмаға дейін», «Саясат», «Заң-Заман» бөлімдерінен жан-жақты жазылған мақалалар оқырман көңілінен шығып отыратын. Әсіресе, «Мүшайра» бетіндегі жас ақындардың өлең-жырлары ерекше болатын. Бірақ уақыт ауысымымен астасып жататын билік басшыларды бір орындықта отырғызбайды емес пе? Осының әсері айналып келіп, басылымға кесірін тигізеді.

«Мәдени мұра» айдарымен шығарылған кітаптардағы редакциялық алқаның тізіміне қарасаңыз, әдебиетке еш қатысы жоқ адамдар жүр... Неге оның ішінде Мұхтар, Сайын, Таласбектердің аты жоқ? Әдебиетті жасаған адамдардың аты жоқ та, әдебиетке мүлде қатысы жоқ адамдардың аты жүр» [3]. Бұл тұлға таңдамай әңгіме құратын, «Сыр-сұхбаттың» жазушы Дидар Амантаймен болған сұхбатынан алынған мәлімет. Алайда, әдебиет өкілдерімен әрдайым әңгіме құрмайтын газеттің, әдеби жанрда мақала беруі сирек деген тоқтамға келуге толық негіз бар.

Оңтүстік өңірден шығатын таза әдеби жанрдағы әдеби басылым жоқ деген көзқарас қалыптаспауы керек. Саны жағынан аз болса да, сапасы жоғары, ұлттық-әдеби, мәдени, қоғамдық «Абай» басылымы қарасөзге сусаған, кез-келгенді қазақ әдебиетінің мөлдір бұлағымен нәрлендірері сөзсіз.

«Жанр – француз тілінен аударғандағы қазақша баламасы тек, түр. Жанр баспасөз материалдарының, радио және телевидение хабарларының өмір сүру формасы» [4]. Жанрларды ауқымды үш салаға бөлетін болсақ, оның ішінде біз қозғап отырған әдеби мақалалар мәселесі көркем-публицистикалық жанрларға жатады екен. «Бұл жанрды құрайтындар – очерк, суретті немесе сипаттамалы болу мүмкін, фельетон-фактілер оқиғалар мен қоғамдық құбылыстарды қамти отырып, жеке тұлғаларды сынауы Памфлет – саяси әлеуметтік мәні бар, жеке тұлғаны эмоциялық тұрғыдан қатты сынауы» [5].

«Абай» басылымы аталмыш талаптарға толық жауап бермесе де, очерк, әңгіме жариялау жағынан өзге басылымдарға қарағанда оқ бойы озық тұр. Әсіресе, есімі елге белгілі зиялыларымыздың басыла-басыла сиясы кеткен дүниелерін оқулықтардан қайта көшіріп баспай, әдебиет айдынына топтобымен қосылып жатқан қаламгерлердің арасынан ерекшесін екшеп алып, жандандыруға күш беріп келеді. Бір кемшілігі, сатираға орын берілмеген. Бұл жағдайды түсінуге де болады. Өйткені сатира ауыр жанр. Бүгінде сатириктерге өз бақытының кілтін ұстатпай келеді. Қоғамда оларға дұрыс көңіл бөлінбейді.

«Абай» газетіндегі «Әдебиет» айдарында әрдайым үш мәселе жазылады.

1. Очерк. Мысал ретінде 26-наурыз 2008 жылғы санында жазушы Әбіш Кекілбайдың ақын апамыз Фариза Оңғарсынова туралы «Фариза» атты көркем очеркі жарық көрді.

2. Өмірден туындаған ой тасқынын сөз бұйдасына сала білген қаламгердің жүректерінен туындаған пікір-өсиеттерін жариялап отырады.

3. «Әдебиет» айдарында тұрақты түрде жазылып тұратын келесі тақырыбы, шетел жазушыларының өмірі, шығармашылығынан сыр шертетін мақалалардың басылуы. Мысал үшін Джек Лондонның Нобель сыйлығының иегері болған «Ақсақалдар майданы» әңгімесі, Тарас Шевченконың «Жау қанымен суғарып, көгертіңдер өмірді!» атты өлеңдер топтамасын айтсақ болады.

Оңтүстік Қазақстан облысында шығатын сары басылымдар саны 200-ден асып жығылады. Сары басылымдарды жою немесе дамыту пікірі әлі де қарсыласып келеді. Бұл басылымдар эротикалық әрекеттерді әңгімелеп, адам психологиясын бұзады деп жоюдың жолын іздестірушілерге, базардан, дүңгіршектерден (киоска) келіп түсетін сұраныстар олардың жолына кедергі болып отыр.

Сары басылымдардың оқырманы кім? Әрине, сегіз сағаттық жұмыс істейтін тұлғалардың түсініксіз тілде жазылған дүниені оқып отыруға уақыты да, ниеті де жоқ. Ендеше газет сатушылардың алдынан «Қызық газет», «Ләззат», «Дем Ал», «Мен және Ол», «Құпия Сыр» тағы басқа аты алыстан айқайлайтын газеттердің оқырмандары, қоғамдық-саяси мәні бар басылымды оқуға шыдамы жетпейтін базардағы ағайындарымыз екен. Сондай-ақ үнемі жолда жүретін жолсеріктеріміз де сары басылымды тігіндеп оқитын көрінеді. Не үшін? Бұл газеттер іш пыстырмайды. Оқиғасы жеңіл. Үлкен жазушылардың том-том кітабы сынды, «қашан тауысамын» деп те қаймықпайсың.

Осы тұста «Сары басылымдардағы мақалалар әдеби жанрға жатады ма?» деген сұрақ туындайды. Жалпы айтқанда сары басылымдардағы мақалалар әдеби жанрдың талаптарына сөз жүзінде жауап береді. Ал неге іс жүзінде емес, сөз жүзінде? Себебін мақалалардың мазмұн, пішін және тіл, стиль мәселелеріне бөліп қарастыратын боламыз.

1. Сары басылымдардағы әдеби шығармалардың мазмұны. Мұндағы мақалалар мазмұн жағынан очерктің талабына сай келеді. Бір адамның тағдырын баяндау арқылы оның өміріне ықпал ететіндердің тұрмыс-тіршілігіне көп мән берілмейді. Бұл әдебиеттің қысқартылған көркемдік әдісімен көрсетіледі. «Қызық газеттегі» кезекті хикаяны қызумен оқып шыққан оқырман, шығарма шешуінде мәселені түсінгендей болғанымен, арада 1-2 сағат өткен соң әлгі мақалада не болғанын есіне түсіре алмайды. Мұның себебі:

а) Мақалаға мәйек болған оқиғаның қисынсыздығы.

ә) Бес газеттегі әдеби шығарманың авторы бір болғандықтан мазмұндық, мағыналық ұқсастығының болуы.

б) Әдеби шығарманың шешуші сәтінде бас кейіпкердің өлуі немесе құпия түрде қалуы.

2. Сары басылымдардағы әдеби мақалалардың пішіні.

Пішін мазмұнды, мазмұн пішінді қалыптастырып отырады. Пішін мазмұнның көлеміне қарай өзгеріске түседі. Екеуі де бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан үнемі бірін-бірі дамытып отырады. Оқиға өзегінен алынған, жинақтаушы көркем ойдың нысаны.

а) Мақаланы міндетті түрде 14 бетке толтыру;

ә) Мақаланың мазмұнына сай келмейтін суреттердің басылуы;

б) Сары басылымдардағы мақалалардың тілдік, стильдік ерекшеліктері;

«Стиль – жазушының шеберлігін, талантын дәлелдейтін үлкен көрсеткіштердің бірі» [6].

Өзіне тән стилі бар қаламгер, сары басылымда жазған әдеби әңгімесі арқылы өз оқырманын үстел үстіне отырғызып, шығарма біткенше «Соңы не болар екен?» деген сауалмен жетелей ала ма? Әрине жоқ. Бұл газеттердің негізгі авторлары бас редактордың туыстары ақша үшін шала біліммен жазып жүрген бақытсыз жазушысымақтар және де журналистиканың қазанында қайнау маңдайына жазылмаған басқа саладағы қаламгерлер.

Сөзден сөйлем құрап жазу оңай нәрсе емес. Көпшілік ауызекі сөйлеу барысы адамдар үшін оңай болғанымен, ал сол арада айтылған, айтылмаған сөздерді қағазға түсіру ең қиын жағдай. Демек, тұтас оқиғаны жазып шығу үшін үлкен шеберлік мектеп қажет. Ендеше сары басылымдағы әдеби жанрда жазылған дүниелерді өз талабымызға салып, кемшілігі мен жетістігін сөз етейік.

1. Тақырып қою. Шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын жағдайдың бағыт-бағдары тақырыптан көрініп тұруы тиіс. Тақырыпты қоймас бұрын бірнеше қырынан қарастыру керек. Себебі тақырып болашақ туындыға арқау болатын мәселелерді қамтитын жағдай, өмір құбылыстарының шеңбері болып табылады. Аталмыш талаптарға сары басылымдардағы мақалалар толық жауап береді. Бірақ әдеби мақалаға сай тақырып қойылмайды. Мәселен, «Өмірі өксумен өткен қыз», «Қызық газет», 12-наурыз, 2008 жылғы санында. Жалпы айтқанда тақырыпта салмақтылық, тәрбиелік ұғым жоқ, керісінше, кекесін, өзгенің қателігін бетіне басып, өсиет айту ниеттері көрініп отырады.

2. Шығарма құрылымы. Сары басылымдардағы әдеби мақалалардың құрылымын іштей тағы топтарға бөлетін болсақ:

а) Кіріспе. Әңгіменің барысы I жақтан, яғни кейіпкермен сұхбаттасу арқылы басталады да, соңы міндетті түрде III жақпен кейіпкер көзқарасымен аяқталады. Ал әңгіменің басында болған автор қайда кеткені белгісіз болып қала береді. «Қыз зорлаған жігіттің хикаялары», «О дүниеден келген қыз», т.б.

ә) Тартыс. Сюжеттік даму. Оқырман шығармадан қашан да оқты оқиғалар, талас-тартыстар күтеді. Осы қиындықтан кейіпкердің жеңіп шыққанын қалайды. Алайда оқырманды осындай терең сезімге

жетелейтін автордың жазу шеберлігі мықты болуы қажет. Ал сары басылымдардың тапқан әдісі, тартыс атаулы кейіпкердің түсі немесе өткенін еске ала отырып, бірқалыпты баяндаумен алып шығады. Олар тек оқырманын төсек ләззатын көру кезіндегі сиқырлы сөзімен баурай алады. Мысалы үшін: «Қос анары ақ көйлегін тесіп шығып, менің қалағаштай танауымды бітеп, тұншықтырып тастайтындай, жұлқынып-жұлқынып қояды» [7]. Мұндай бейнелеу сөздің неше түрлісі бар. Дегенмен, бұл түйіндеулер әңгіменің басты мақсаты болмағандықтан, автордың дәл осыған көп тоқталуы қай жағынан алса да орынсыз. Баспасөздің тілі мен стилін зерттеуші-ғалым Д.Баялиева өз зерттеуінде былай дейді: «Баспасөздің тілі мен стиліне қойылатын соңғы оныншы талап әрбір сөз сөйлем мағынасына қарай сараланып қолданылуы керек. Сөзді саралап қолдану тіл мәдениетін өркендетудің маңызды бір буыны екенін ана тілін қадірлейтін әр азамат жақсы ұғынуы тиіс. Бұл жерде айтылатын ойды сауатты жеткізе білмеу тек жазушының не журналистің жалпы мәдениетінің төмендігін білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар ол адамдардың бір-бірімен түсінісуін қиындатады. Сондықтан, мазмұнын дәл беретін тілдік құралдарды сұрыптап қолданудың маңызы қашан да зор болмақ» [8].

б) Шарықтау шегі. Қорытынды. Автор бұл тарауды кейде кейіпкердің араға жыл салып өзгерген өмірін көрсетеді немесе кейіпкердің сөзімен алдағы уақытта атқаратын жұмыстарының жобасын келтіреді. Рас-өтірігі белгісіз бұл шығармалардың айтары көп болғанымен, оқиғаның берілуі, шешімін табу мәселесі кітап оқымаған адамдардың суреттеуімен берілгендіктен, оны редакция қаншалықты түзеткенімен жүйесіз құрылған сөйлемдердің жүйкеге тиетін тұстары бар.

Қорыта айтқанда, сары басылымдардағы әдеби мақалалар көркем публицистикалық жанрлар оның ішінде очерктің, әңгіме мен хикаяның ғылым жүзінде қалыптасқан қағидасына толық жауап бермейді [9]. Сондықтан да тамыры тереңге бойлап кеткен сары басылымдардың орнын қазақи көркем әдебиетпен ауыстыру үшін талапқа сай еңбектенуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Дәулетов М. Жас буынға мектеп болған Қанат ақын// Оңтүстік Қазақстан. – 2008. -26-сәуір.*
2. *Садықұлы С. Баспасөзде билік бар ма? // Ақиқат. – №2. 2000.*
3. *Амантай Д. Прозаның ең биік үлгісі – сағынышқа құрылған әңгімелер // Евразия kz. – 2008. – 14 наурыз.*
4. *Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 33-б.*
5. *Қожакеев Т. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Кітап, 1991. – 158-159 б.*
6. *Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. – Алматы: Жазушы, 1979. – 54 б.*
7. *Қарабалина Б. Жезөкше әйелге үйленген жігіт // Мен және Сен. – 2007. 15-желтоқсан.*
8. *Баялиева Д. Қазіргі қазақ баспасөзіндегі ұлттық мәдениет, салт-дәстүр және тіл мен стиль мәселелері. – Қарағанды, 1999. – 90 б.*
9. *Білдебекова Ә.Т. Жарнамананың тілдік ерекшелігі және ұлттық менталитетке әсері// Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы. – № 4 (54). – 2015. – Б. 31-35.*

Аннотация

МЕСТО ЛИТЕРАТУРНЫХ ЖАНРОВ В ПРЕССЕ

Бельдибекова А.Т.[1]

[1]*Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави*

Пресса является не только источником информации и новостей, но и источником знаний и науки. Задача прессы не ограничивается восптанием, распространением новостей, знаний и идей, она вносит серьезный вклад в историю, науку и зеркало жизни – литературу, являясь при этом не только глашатаем великих дел в литературе, но и средством борьбы с недостатками.

В настоящий момент имеется мнение, что пресса, ставящая перед собой указанные выше задачи, теряет качественно и количественно.

Литературные статьи и жанры художественой публицистики, то есть очерки и рассказы, в желтой прессе, издаваемой в нашей стране, не отвечают сформировавшимся у нас научным литературным принципам, так как во-первых, современная казахская литература и проза не удовлетворяют читателей, потому что из современных казахских писателей широкой общественности знакомо только одно-два имя. Во-вторых, у народа нет возможности приобретать художественную литературу, потому что необходимую книгу практически невозможно найти в магазинах. Тогда как желтая пресса очень дешева и написана примитивным, но понятным языком. В-третьих, многие попросту говорят: «Никто книг не читает». А ведь причина в том, что их никто и не ищет. Но мы имеем оптимальные пути выхода из затруднений, которые сами же себе создаем. И забываем об одном: психология и мировоозрение современых людей сильно изменилось. Поэтому нам необходимо приложить максимум усилий для замены желтой прессы, пустившей глубокие корни, на казахскую художественную литературу.

Ключевые слова: художественная литература, литературный жанр, желтая пресса, очерк, произведение.

Abstract

PLACE OF LITERARY GENRE IN THE PRESS

[1]Beldibekova A.T.

[1]A.Yassawi International Kazakh-Turkish University

The press is not only a source of information and news, but also a source of knowledge and sciences. The problem of the press isn't limited to education, distribution of news, knowledge and ideas, it makes a serious contribution to history, science and mirror of life – literature, being thus not only the herald of great causes in literature, but also means of fight against shortcomings.

At the moment there is an opinion that the press setting for it the tasks stated above loses qualitatively.

Literary articles and genres of art journalism, that is sketches and stories, in the yellow press published in our country don't answer the scientific literary principles created at us as first, modern Kazakh literature and prose don't satisfy readers because from modern Kazakh writers of the general public only one-two name is familiar. Secondly, the people have no opportunity to acquire fiction because the necessary book can't almost be found in shops. Whereas, the gutter press is very cheap and written by primitive, but clear language. Thirdly, many simply speak: "Anybody doesn't read books". And after all, the reason that anybody also doesn't look for them. But we have optimum ways of an exit from difficulties which to ourselves we create. Also we forget about one: psychology and vision of modern people strongly changed. Therefore we need to make every effort for replacement of the gutter press which took deep root by the Kazakh fiction.

Key words: fiction, literary genre, gutter press, sketch, work.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Абаева М.К. – ф.ғ.к., доцент**,** Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Умытпекова Б. – магистрант, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Абикеева Б.К. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Еуразия технологиялық университеті, Алматы қ.
Акбаров А. – профессор, филология және педагогика ғылымдары факультетенің деканы, Сүлеймен Демерил ат. университет, Алматы қ.
Базарбаева М.М. – PhD докторант, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Бейсебекова Г. – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан
Бектұрғанова Ж.М. – ф.ғ.к., доцент, НАРХОЗ Университеті, Алматы қ.
Ерімбетова А.Х. – ф.ғ.к., доцент, Орталық-Азия университеті, Алматы қ.
Қоқанова Ж.А. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Буран А. –ф.ғ.д., профессор, Фырат университеті, Түркия Республикасы, Елазығ қ.
Бақбергенова Р.Қ.– аға оқытушы, Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Елшібаева К.З. – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Жұмабекова Г.А. – ф.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
Абдрақова А.Б.– аға оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
Минарбеков Д. – аға оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
Қажығалиева Г.А. – п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Капанова Д.Е. – ф.ғ.к., профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.
Байгошкарова М.И. – аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.
Қойбақова А.С. – магистрант, Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.
Бодау Г. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.
Мәтбек Н.Қ. – ф.ғ.к., аға оқытушы, *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.*
Мұратбаева И.С. – ф.ғ.к., доцент, Санкт-Петербор Гуманитарлық Кәсіподақтар Университеті, Алматы филиалы, Алматы қ.
Тымболова А.О. – ф.ғ.д., профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Мурзинова А.С. – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Садыкова Ә.Е. – педагогика ғылымдарының магистрі, аға ғылыми қызметкер, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Набидуллин А.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ
Норузова Г.Б. – PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.
Нұржанова Б.Н. – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Нұржаубек А. – PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.
Оразбекова И.Г. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Исмайлова О.А. – аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Ордаханова А.Б. – п.ғ. магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Садықова Р.К. – ф.ғ.к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Салыбекова Ф.М. – магистр-аға оқытушы, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Қалдыбеккызы М. – аға оқытушы, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
СейтбековаА.А.– ф.ғ.к., доцент, Санкт-Петербор Гуманитарлық Кәсіподақтар Университеті Алматы филиалы, Алматы қ. Қазақстан.
Тулендиева Ф.Т. – магистр оқытушы; Қожа Ахмет Яссауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
Алиева Л.Б. – магистр оқытушы, Қожа Ахмет Яссауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Шайбакова Д.Д. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Шаһарман Г.П. –ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Шойбекова Ғ.Б. – ф.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Оданова С.А. – ф.ғ.к., қауымд. профессор м.а. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық универсиеті, Алматы қ.
АбишеваУ.К. – ф.ғ.д., профессор, Алматыәл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ.
Базылова Б.К. – ф.ғ.к., доцентҚазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Мырзаханова Ф.М. – педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Балтымова М.Р.– ф.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.
Иманова С.С.– ф.ғ.к., PhD, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының Фольклор институты, Баку қ., Әзірбайжан
Калинина В.В. – магистр-оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Акишева С.Н. – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Касумова А.М.– докторант, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының Фольклор институты, Баку қ., Әзірбайжан
Кыдырмолдина Э.Т. – гуманитарлық ғылымдар магистрі,С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті, Алматы қ.
Кожанова К.С. – педагогика ғылымдарының магистрі, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті, Алматы қ.
Сайынова М.Б. – педагогика ғылымдарының магистрі, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті, Алматы қ.
Төрәлі Қ. – ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Көшенова Т.– ф.ғ.к., доцент, Қ.А. Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
ЛомоваЕ.А. – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық унивеситеті, Алматы қ.
Сапарғали Н.М. – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық унивеситеті, Алматы қ.
Мунер Абзал – Қазақ-Қытай ғылыми-мәдени инновациялық дамыту және оқыту орталығының директоры, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Набиева Н.Т. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Пірәлі Г.Ж. – ф.ғ.д, бас ғылыми қызметкер, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.
Сыздықов С.К. – аға оқытушы, магистр, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Таңжарықова А.В. – ф.ғ. докторы, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Сатылханова Г.А. – PhD доторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Теңбаева А.М. – ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Азаматтық авиациа академиясы, Алматы қ.
Ысқақұлы С. – ф.ғ.д., профессор, Іле педагогикалық университеті, Құлжа қ., ҚХР
Эфендиева Г.Х.– докторант, Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті
Абдрахманова Т.М..– С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен
Қапышева Г.Қ.– С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен
Байбосынова А.А. – филология ғылымдарының магистрі, оқытушы, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті, Шымкент қ.
Бакенова Б.Н. – гуманитарлық ғылымдар магистрі-оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Балтабаева Ж.Қ. – п.ғ.д., профессор,Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Ермекбаева А.Ш. – PhD докторант, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті, Түркістан қ.
Талдыбаева М.Д. – PhD докторант, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті, Түркістан қ.
Жаманқұлова А.Н. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Жұмажанова Т.Қ. – п.ғ.докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Карбозова Б.Д. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Конанова А.Е. – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Каскарауова А.Д. – магистр-оқытушы**,** М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Мақажанова З.Ш. – ө.ғ.к., доцент, Ш.Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы, Алматы қ.
Ибраева А.Д. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Мұса Д.Т. – педагогика ғылымдарның магистрі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Жаулбаева А.А. – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Рауандина Қ.А. – п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Әбуова Ә.Г.– магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Сиргебаева С.Т. – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы қ.
Жумабекова У.Ж. – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы қ.
Уразова Г.Т. – аға оқытушы, Х.Досмұханбетов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.
Халмирзаева К.С. – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Халмирзаев Э.Э. – оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.
Исмаилова Ғ.Қ. – ф.ғ.к., доцент, РЖА профессоры, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей
Измайлов С.В. – филология магистрі, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей
Карбозова М.А. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Мирзоева Л.Ю.– ф.ғ.д., қауымдастырылған профессоры, Сулейман Демирель атындағы университеті, Алматы қ.
Сюрмен О.В.– магистр, аға оқытушы, Сулейман Демирель атындағы университеті, Алматы қ.
Мырзаханов Т.Ә. – PhD докторанты, Абылай Хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті, Алматы қ.
Ахметжанова Ж.Б. – ф.ғ.к., доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
Жолаева Г.Б. – магистр, оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.
Қабатай Б.Т. – п.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Білдебекова Ә.Т. – ф.ғ.к., Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

НАШИ АВТОРЫ

Абаева М.К. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Умытпекова Б. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Абикеева Б.К. – к.ф.н., старший преподватель, Евразийский технологический университет, г.Алматы
Акбаров А. – декан факультета филологических и педагогических наук, профессор, Университет Сулеймана Демиреля, г.Алматы
БазарбаеваМ.М. – PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы
Бейсебекова Г.– магистрант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
БектургановаЖ.М. – к.ф.н., доцент, НАРХОЗ Университет, г.Алматы
Еримбетова А.Х.– к.ф.н., доцент, Центрально-Азиатский Университет, г.Алматы
Коканова Ж.А.– к.ф.н., старший преподватель, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Kokanova Zh.A.– candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Буран А. –д.ф.н., профессор, университет Фырат, Республика Турция, г.Элязыг.
Бакбергенова Р.К. – старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Елшибаева К.З. – PhDдокторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
Жұмабекова Г.А. – к.ф.н., Таразский государственный педагогический институт, г.Тараз
Абдрақова А.Б.– старший преподаватель, Таразский государственный педагогический институт, г.Тараз
Минарбеков Д. – старший преподаватель, Таразский государственный педагогический институт, г.Тараз
Кажигалиева Г.А. – д.п.н., профессор, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Капанова Д.Е. – к.ф.н., и.о. профессора, Казахский Агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г.Астана
Байгошкарова М.И. – старший преподаватель, Казахский Агротехнический университет им.С.Сейфуллина, г.Астана
Койбакова А.С.– магистрант, Казахский ноциональный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы
Бодау Г. – магистрант, Казахский ноционалный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы
Матбек Н.К – к.ф.н., старший преподватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы
Муратбаева И.С. – к.ф.н., доцент, Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, г.Алматы
Тымболова А.О. – и.о.профессора, д.ф.н., Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
Мурзинова А.С. – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
Садыкова А.Е. – магистр педагогических наук, старший научный сотрудник, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы.
Набидуллин А.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Норузова Г.Б.– PhD докторант, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы
Нуржанова Б.Н. – старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы.
Нуржаубек А. – PhD докторант, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы
Оразбекова И.Г. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Исмайлова О.А. – старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Ордаханова А.Б. – магистр п.н.к, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Садыкова Р.К. –к.ф.н., Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Салыбекова Ф.М. – магистр-старший преподаватель, Южно-Казахстанский Государственный университет, г.Шымкент
Калдыбеккызы М. – старший преподаватель, Южно-Казахстанский Государственный университет им. М.Ауезова, г. Шымкент
Сейтбекова А.А.– к.ф.н., доцент, Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов
Тулендиева Ф.Т. – преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Яссави, г.Туркестан
Алиева Л.Б. – преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Яссави, г.Туркестан
Шайбакова Д.Д. – д.ф.н., профессор, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
Шаhарман Г.П. – к.ф.н., доцент Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Шойбекова Г.Б. – к.ф.н., и.о. ассоц. профессора, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
Оданова С.А. – к.ф.н., и.о. ассоц. профессора, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
АбишеваУ.К. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы
Базылова Б.К. – к.ф.н., доцент, Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы
Мырзаханова Ф.М.– магистр п.н.к,Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы
Балтымова М.Р. – к.ф.н., Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г.Актобе
Иманова С.Г.– к.ф.н., PhD, Институт фольклора Национальной академии наук Азербайджана, г.Баку, Азербайджан
Калинина В.В. – магистр-преподаватель,Казахский государтсвенный женский педагогический университет, г.Алматы
Акишева С.Н. – старший преподаватель,Казахский Государтсвенный Женский педагогический университет, г. Алматы
Касумова А.М. – докторант Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан
Кыдырмолдина Э.Т.– магистр гуманитарных наук, Казахский Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова, г.Алматы
Кожанова К.С. – магистр педагогических наук, Казахский Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова, г.Алматы
Сайынова М.Б. – магистр педагогических наук, Казахский Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова, г.Алматы
Торали К.– к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы
Кошенова Т. – к.ф.н., доцент, Международныйказахско-турецкий университетимени Х.А. Яссави, г. Туркестан
Ломова Е.А.– к.ф.н., доцент,Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Сапарғали Н. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Мунер Абзал – директор Казахско-Китайского научно-культурного инновационно развивающего и обучающего центра Казахский Национальный педагогоческий университет имени Абая, г. Алматы
Набиева Н.Т. – магистрант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Ибраева А. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Прали Г.Ж.– д.ф.н., старший научный сотрудник, Институт литературы и искусства им М.О. Ауэзова, г. Алматы
Сыздыков С.К. – магистр, старший преподователь, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Танжарыкова А.В. – д.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Сатылханова Г.А. – докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Искакулы С. – д.ф.н., профессор, Иле педагогический университет, КНР
Тенбаева А.М. – д.ф.н.,ассоциированный профессор, Академия гражданской авиации, г. Алматы
Эфендиева Г.Х. – докторант, Азербайджанский государственный педагогический университет, г. Баку

Абдрахманова Т.М. – к.ф.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова
Капышева Г.К.– к.ф.н., доцент, профессор, заведующая кафедрой Русской филологии, мировых языков и перевода ВКГУ им.С Аманжолова
Байбосынова А.А. – магистр филологических наук, преподаватель Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г.Шымкент
Бакенова Б.Н. – Южно-Казахстанский Государственный университет имени М.Ауезова, г. Шымкент
Балтабаева Ж. К.– д.п.н., профессор Казахский национальный педагогический университет им.Абая
Ермекбаева А.Ш. – PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи, г.Туркестан
Талдыбаева М.Д. – PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, г.Туркестан
Жаманкулова А.Н. – магистрант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Жумажанова Т.К. – д.п.н., профессор, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
Карбозова Б.Д. – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы
Карбозова Г.К. – к.ф.н., доцент, завкафедра «Английского языкознания», Южно- Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент
Конанова А.Е.– старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент
Каскарауова А.Д. – магистр-преподаватель, Южно- Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент
Макажанова З.Ш. – к.и.н., доцент,Казахская национальная Академия искусств имени Т.Жургенова, г. Алматы
Ибраева А.Д. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы
Муса Д.Т. – магистр педагогических наук, Южно- Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г.Шымкент
Жаулбаева А.А.– старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент
Рауандина К.А. – к.п.н., старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы
Абуова А.Г. – магистрант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы
Сиргебаева С.Т. – к.п.н., ассоциированный профессор**,** Казахский национальный аграрный университет, г.Алматы
Жумабекова Ү.Ж. – к.п.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный университет, г.Алматы
Уразова Г.Т. – старший преподаватель, Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова, г.Алматы
Халмирзаева К.С. – старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова, г.Шымкент
Халмирзаев Э.Э. – преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова, г. Шымкент
Исмаилова Г.К. – к.ф.н., доцент, профессор РАЕ, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Семей
Измайлов С.В. – магистр филологии, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Семей
Карбозова М.А. – PhDдокторант, Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана
Мирзоева Л.Ю. – д.ф.н., ассоциированный профессор, Университет имени Сулеймана Демиреля, г.Алматы
Сюрмен О.В. – магистр, старший преподаватель, Университет имени Сулеймана Демиреля, г.Алматы
Мырзаханов Т.А. – докторант PhD,Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы
Ахметжанова Ж.Б. – к.ф.н., доцент,Карагандинский экономический университет Казпоребсоюза, г.Караганда
Жолаева Г.Б. – магистр филологических наук, преподаватель, Карагандинский экономический университет Казпоребсоюза, г.Караганда
Б.Кабатай– к.ф.н., доцент Казахский педагогический университет им. Абая, г.Алматы
Бельдибекова А.Т. – к.ф.н**.,** Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави, г.Туркистан

OUR AUTHORS

Abayeva M.K. – candidate of philological sciences, docent, Abai Kazakh National Pedagogical university, Almaty
Umitpekova B. – MSc,Abai Kazakh National Pedagogical university, Almaty
Abikeyeva B.K. – candidate of philological sciences, senior lecturer, Eurasia University of Technology, Almaty
Akbarov A. – professor,dean, Faculty of philology and pedagogical sciences, Suleyman Demirel University, Almaty
Bazarbayeva M.M. – PhD student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty
Beisebekova G. – MSc, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Bekturganova Zh.M. – candidate of philological sciences, docent, NARXOZ University, Almaty
Erimbetova A.H. – candidate of philological sciences, docent, Central Asian University, Almaty
Kokanova Zh.A. – candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Buran A. – PhD., professor, Firat University, Republıc of Turkey, Elazig.
Bakbergenova R.K. – senior lecturer , Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Yelshibayeva K.Z. – P&D doctoral candidate, Kazakh state women's pedagogical university, Almaty
Zhumabekova G.A. – candidate of philological sciences, Taraz state pedagogical Institute, Taraz
Abdrakova A.B. – senior lecturer, Taraz state pedagogical Institute, Taraz
Minarbekov D. – senior lecturer, Taraz state pedagogical Institute, Taraz
Kazhigaliyeva G.A. – Ph.D., professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Kapanova D.E. – Candidate of Philological Sciences, performer duty professor at the Department of Foreign Languages, S.Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Astana
Baigoshkarova M.I. – Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Astana
Koibakova A.S. – MSc, Al-Farabi Kazakh National University, c. Almaty
Bodau G. – MSc, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
MatbekN.K. – candidate of philological sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty
Muratbayeva I.S. – candidate of philological sciences, docent, Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian university of trade unions, Almaty
Tumbolova A. – professor, doctor of philology science,Kazakh State Women’s Pedagogical University, Almaty
Murzinova A. – PhD student,State Women’s Pedagogical University, Almaty
Sadykova A. – Master of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty
Nabidullin A.S. – PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Noruzova G.B. – PhD student,Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty city
NurzhanovA B.N. – Senior teacher,Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city.
Nurzhaubek A. – PhD student Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Orazbekova I.G. – candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Ismailova O.A. – senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Ordahanova A.B. – мaster of pedagogical sciences,Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Sadikova R.K. – c.p.s.,Kazakh state Women's Teacher Training University, Almaty
SalybekovaF.M. – мaster of art-senior teacher, South Kazakhstan State University named by M.Auezova, Shymkent, Kazakhstan
KaldybekkyzyM. – senior lecturer, South Kazakhstan State University named by M. Auezova, Shymkent
Seytbekova A.A. – candidate of philological sciences, docent, Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian university of trade unions
Tulendieva F.T. – teacher, International Kazakh-Turkish University named K.A.Yesevi, Turkestan
Alieva L.B. – teacher, International Kazakh-Turkish University named K.A.Yesevi, Turkestan

Shaibakova D.D. – Ph.D., professor Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Shaharman G.P. – Associated Professor,Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Shoibekova G. – Candidate of Philology, the associated professor, Kazakh State Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan
Odanova S. – Candidate of Philology, the associated professor, Kazakh State Women's Teacher Training university, Almaty
Abisheva U. – PhD., professor, al-Farabi named Kazakh National University
Bazylova B. – candidate of philological sciences, docent Kazakh state women's Teacher training University, c. Almaty
Myrzakhanova F. – master of pedagogical science, Kazakh state women's Teacher training University, c. Almaty
Baltymova M.R. – PhD, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe
Imanova S.G.– candidate of philological sciences, PhD, Institute of Folklore ANAS, c.Baku
Kalinina V.V. – master, teacher, Kazakh State Women's Teacher Training University, c. Almaty
AkishevaS.N. – senior teacher, Kazakh State Women's Teacher Training University, c. Almaty
Gasimova A.M. – Post graduate student of Institute of Folklore ANAS, c.Baku
Kydyrmoldina E.T. – master of the Humanities, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Kozhanova K.S. – master of Pedagogical Science, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Saiynova M.B. – master of Pedagogical Science, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Torali К. – associate professor, PhD. Al-Farabi Kazakh national university, c. Almaty
KoshenovaT.– fssociate professor, PhD. Khoja AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan
Lomova E.A. – candidate of philological sciences, docent, Kazakh national pedagogical university named Abay, c. Almaty
Sapargali N.M. – Kazakh national pedagogical university named Abay, c. Almaty
Muner Abzal–director of the Kazakh – Chinese scientific and cultural innovative developing and training center, Kazakh National pedagogical university named after Abay, c.Almaty
Nabiyeva N.T. – master, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
Ibrayeva A. – candidate of philological sciences, senior teacher,Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
PraliG. – doctor of philological sciences, Senior Research Officer, Institute of Literature and Art M.Auezov, c.Almaty
Sizdikov S.K. – senior teacher,master degree, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
Tanzharykova A. – senior teacher, doctor of philological sciences, Kazakh National pedagogical university named after Abay, c.Almaty
Satylkhanova G.A. – PhD student, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
Iskakuly S. – candidate of philological sciences, docent,Ile pedagogical university
Tenbayeva A. – doctor of philological sciences, associate professor, Academy of Civil Aviation, c.Almaty
Efendiyeva G. – PhD, Azerbaijan State Pedagogical University, c.Baku
Abdrakhmanova T. – candidate of philological sciences, docent, S.Amanzholov East Kazakhstan state university Ust-Kamenogorsk
Kapysheva G. – candidate of philological sciences, docent, S.Amanzholov East Kazakhstan state university Ust-Kamenogorsk
Baibossynova A.A. – мaster of philology Sc., Teacher M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent
Bakenova B.N. – мaster of humanitarian science, teacher, M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent
Baltabaeva Zh.K. – doctor of pedagogical sciences, Professor Abai Kazakh National Pedagogical University, Academician of the MANPO
Yermekbayeva A.S. – PhD student, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan

Taldybayeva M.D. – PhD student, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan
Zhamankulova A.N. – student ofmaster, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Zhumazhanova T.K. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty
Karbozova B.D. – PhD student,Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty
Karbozova G.K. – cand. phil. sci., associate professor, Head of English linguistic department, M.Auezov South Kazakhstan State Universit, Shipment
Konanova A.Y. – senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent
Kaskarauova A.D. – master, teacher,M. Auezov South-Kazakhstan State University, Shipment
Makazhanova **Z.SH. –** senior teacher, c.ph.s.,T.K.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty
Ibraeva A.D.– senior teacher,c.ph.s.,Kazakh Nationai Pedagogical University named Abai, Almaty
Mussa D.T. – master of pedagogical science, M. Auezov South Kazakhstan State Universit, Shymkent
Zhaulbayeva A.A. – senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent
RauandinaK.A. – candidate of pedagogical siences, senior teacher, Kazakh Nationai Pedagogical University named Abai, city Almaty
AbuovaA.G. – student ofmaster,Kazakh Nationai Pedagogical University named Abai, city Almaty
Sirgebayeva S.T.– ass.professor, Kazakh national agrarian university, Kazakh national agrarian university, city Almaty
Zhumabekova U.Zh. – ass. professor, Kazakh national agrarian university, city Almaty
Urazova G.T. – senior teacher, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau
Khalmirzaeva K.S. – senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan State Universit, Shymkent
Khalmirzaev E.E. – teacher, M. Auezov South Kazakhstan State Universit, Shymkent
Ismailova G.K. – c.ph.s., docent, RANH professor, Semey State Shakarim University, Semey,
Izmailov Stanislav Valeryevich – Master of philology, Semey State Shakarim University, Semey
Karbozova M.A. – PhD student,L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana
Mirzoyeva L.Y. – doctor of Philology, associate professor, Suleyman Demirel University, Almaty
Syurmen O.V. – MA, senior lecturer, Suleyman Demirel University, Almaty
Myrzakhanov T.A. – PhD student, “Translation Studies” specialty, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty city
Abisheva U. – PhD., professor, al-Farabi named Kazakh National University
Bazylova B. – candidate of philological sciences, docent Kazakh state women's Teacher training University, c. Almaty
Myrzakhanova F. – master of pedagogical science, Kazakh state women's Teacher training University, c. Almaty
Baltymova M.R. – PhD, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe
Imanova S.G. – candidate of philological sciences, PhD, Institute of Folklore ANAS, c.Baku
Kalinina V.V. – master, teacher, Kazakh State Women’s Teacher Training University, c. Almaty
AkishevaS.N. – senior teacher, Kazakh State Women’s Teacher Training University, c. Almaty
Gasimova A.M. – Post graduate student of Institute of Folklore ANAS, c.Baku
Kydyrmoldina E.T. – master of the Humanities, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Kozhanova K.S. – master of Pedagogical Science, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Saiynova M.B. – master of Pedagogical Science, Kazak National Medical University named after S.D.Asfendiyarov, Almaty
Torali K. – associate professor, PhD. Al-Farabi Kazakh national university, c. Almaty
KoshenovaT. – fssociate professor, PhD. Khoja AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan
Lomova E.A. – candidate of philological sciences, docent, Kazakh national pedagogical university named Abay, c. Almaty
Sapargali N.M. – Kazakh national pedagogical university named Abay, c. Almaty
Muner Abzal – director of the Kazakh – Chinese scientific and cultural innovative developing and training center, Kazakh National pedagogical university named after Abay, c.Almaty
Nabiyeva N.T. – master, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty

Ibrayeva A. – candidate of philological sciences, senior teacher,Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
PraliG. – doctor of philological sciences, Senior Research Officer, Institute of Literature and Art M.Auezov, c.Almaty
Sizdikov S.K. – senior teacher,master degree, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
Tanzharykova A. – senior teacher, doctor of philological sciences, Kazakh National pedagogical university named after Abay, c.Almaty
Satylkhanova G.A. – PhD student, Kazakh National pedagogical university named after Abay,c.Almaty
Iskakuly S. – doctor of philological sciences, professor, Ile pedagogical university
Tenbayeva A. – doctor of philological sciences, associate professor, Academy of Civil Aviation, c.Almaty
Efendiyeva G. – PhD, Azerbaijan State Pedagogical University, c.Baku
Akhmetzhanova Z.B. – candidate of philological sciences, docent Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, c. Karaganda
Zholayeva G.B. – master of philological sciences,teacher. Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, c. Karaganda
Kabatai B. – Candidate of pedagogical sciences, associate professor, Kazakh National Pedagogical University after Abai, c. Almaty
Beldibekova A.T. – Candidate of Philology, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, city Türkïstan

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

Абаева М.К., Умытпекова Б.	Фразеологиялық және паремиологиялық бірліктер мәдениетті таратушы ретінде	3
Абикеева Б.К.	Математикалық лингвистиканың мақсаты мен әдіс-тәсілдері	8
Акбаров А.	Мәдени құндылықтардың мәні және олардың мәдениаралық коммуникациядағы орны	12
Базарбаева М.М.	Билингв жазушылардың шығармаларындағы лексикалық семалар	19
Бейсебекова Г.	К.Ахметова поэзиясының тілдік ерекшелігі	23
Бектұрғанова Ж.М., Ерімбетова А.Х., Қоқанова Ж.А.	Тарихи жазба ескерткіштер тілі психолингвистикалық ас-пект тұрғысынан	26
Буран А., Бақбергенова Р.Қ.	Қырғыз тіліндегі дыбыс үндестігінің ерекшеліктері	31
Елшібаева Қ.З.	Саясаткер имиджі және оны қалыптастыруға қажетті мінездер	35
Жұмабекова Г.А., Абдрақова А.Б., Минарбеков Д.	Орыс және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің номинацентрикалық проблемасы туралы	41
Кажигалиева Г.А.	Монографияны оқи отырып (А.Қ. Жұмабекованың «Қазақ және орыс тілдеріндегі антонимия (салғастыру-типологиялық талдау тәжірибесі)» атты монографиясы туралы лингво-мәдени ой-толғау)	45
Капанова Д.Е., Байгошкарова М.И.	Қазақ тіліндегі көркем шығармалардағы әйел есімдерінің мағынасы	50
Қойбақова А.С., Бодау Г.	Қытай тіліндегі тұрақты тіркестерде қолданылатын стилистикалық әдіс түрлері	55
Мәтбек Н.Қ.	Түрікменстан мемлекетінің жазу реформасы	59
Мұратбаева И.С.	Метафораланған терминдердің тақырыптық жүйеленуі туралы	64
Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Садықова А.Е.	«От-су» оппозициясы: аксиологиялық салғастыру моделі	70
Набидуллин А.С.	Тіл мен танымның арақатынасын белгілеу: философиялық және лингвистикалық тұжырымдар	75
Норузова Г.Б.	Медиадискурстағы «миграция» түсінігінің тілдік көрсетілімі	81
Нуржанова Б.Н.	Жазушы тілі сөздігіндегі жеке қолданыстар	87
Нуржаубек А.	Қытай тіліндегі туыстық атаулар және этикалық мәдениетіндегі иерархиялық жүйе	91
Оразбекова И.Г., Исмайлова О.А.	Жарнамалық қарым-қатынастың кросс-мәдени аспектісі	95
Ордаханова А.Б.	Деривация – когнитивті-дискурстық кеңістіктегі туынды сөздердің жасалу негізі	99
Садықова Р.К.	Концепт және оның зерттелуі	103
Салыбекова Ф.М., Қалдыбеккызы М.	Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «жүрек» концептісіне лингвистикалық талдау жасау	107
Сейтбекова А.А.	Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарих» жазба ескерткішіндегі араб және парсы сөздері	111
Тулендиева Ф., Алиева Л.Б.	Йасауи хикметтеріндегі *-ла, -ле* жұрнағының зат есімнен етістік тудыруы	117
Шайбакова Д.Д.	Диаспоралды сана және оның коммуникациядағы экспликациясы	125
Шаһарман Г.П.	М.Жұмабаев шығармаларындағы эмотивті лексиканың қызметі	129
Шойбекова Ғ.Б., Оданова С.А.	Атаужасам теориясындағы семантикалық тәсілдің рөлі (сөз-жасам және үнем заңының байланыстары)	135

ӘДЕБИЕТТАНУ

Абишева У.К.	Қазіргі заманғы ғылымдағы әдеби аймақтардың мәселесі.....	141
Базылова Б.К., Мырзаханова Ф.М.	З.Кдралинаның шығармашылығындағы кейпкердің ішкі дүниесіндегі гендерлік үстемділіктің көркем көрінісі.....	147
Балтымова М.Р.	І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының зерттелуі.....	153
Иманова С.Г.	Әзірбайжан лирика-фольклор жанрындағы магия элементтері.....	158
Калинина В.В., Акишева С.Н.	Найзағайдың көркем жазулардағы бейнесі…….....	165
Касумова А.М.	Әзірбайжан гагачтік дастаны зерттелуінің кейбір мәселелері.....	169
Кыдырмолдина Э.Т., Кожанова К.С., Сайынова М.Б.	М.Жұмабаев пен Дж.Байрон поэмаларындағы романтикалық кейіпкер ұқсастықтары.....	173
Қыдыр Т., Көшенова Т.	Ортағасырлық түркі әдеби жәдігерлерінің діни танымдық ерекшеліктері (XI-XV ғғ.).....	178
Ломова Е. А., Сапарғали Н.М.	О.Сомовтың шығармашылығындағы баяндаудың субъектілік формасы…….....	184
Мунер А.	Қытайдағы қазақ әдебиетінің дамуы.....	188
Набиева Н.Т.	Шерхан Мұртаза повестерінің ерекшелігі.....	191
Пірәлі Г.Ж.	Кеңес кезеңіндегі ұлттар әдебиетіндегі рухани үндестік мәселелері.....	195
Сыздықов С.Қ.	Ақселеу Сейдімбектің «Бүркіт» этнографиялық әңгімесіндегі ұлттық характер.....	199
Таңжарықова А.В., Сатылханова Г.А.	Қ.Жұмаділовтің «Құзғынның өлімі» атты әңгімесіндегі көркемдік детальдің қолданысы.....	203
Теңбаева А.М.	Өлең жолды мәтіндегі бейсаналық белгілердің қалыптасуы туралы.....	208
Ысқақұлы С.	Сын өнерінің дарабозы……...	212
Эфендиева Г.Х.	В.Скотт шығармаларындағы «қанатты сөздердің» шығу көздері.....	217

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдрахманова Т.М. Қапышева Г.Қ.	Жоғары оқу орындарында көптілді білім беру жолдары.....	221
Байбосынова А.А.	Интерактивті оқытудың ерекшеліктері мен оқу әдістері.....	226
Бакенова Б.Н.	Қазақстан Республикасында көптілді білім беруді дамыту.....	232
Балтабаева Ж.Қ.	Өзге ұлтқа мемлекеттік тілді меңгертудегі көмекші мәтіндердің тиімділігі.....	236
Ермекбаева А.Ш., Талдыбаева М.Д	«Сөз әдебі» таңдау курсын оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру.....	241
Жаманқұлова А.Н.	Батырлар жырын оқыту әдістері.....	245
Жұмажанова Т.Қ.	Электронды оқулықтар арқылы М.Фраги шығармаларын оқыту жолдары.....	249
Карбозова Б.Д.	Омонимдік құбылыстарды оқытудағы жалпы педагогикалық ізденістер.....	254
Карбозова Г.К., Конанова А.Е.	Ғылыми академиялық зерттеулерге шолу.....	258
Каскарауова А.Д.	Қысқа мерзімде қытай тілін екінші шет тілі ретінде оқытудың ерекшеліктері мен әдістемесі.....	262
Мақажанова З.Ш., Ибраева А.Д.	Ақпарат және байланыс технологиялары.....	267
Мұса Д.Т., Жаулбаева А.А.	Ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық коммуникациялық технологияның бір түрі ретінде e-books-ты қолдану.....	271
Рауандина Қ.А., Әбуова Ә.Г.	Оқушы білімін бағалаудың дәстүрлі және қазіргі жүйесі.....	275

Сиргебаева С.Т., Жумабекова У.Ж. Информациялық технологияны шетел тілін оқу үрдісінде қолдану..... 279

Уразова Г.Т. Білім беру жүйесінің сапасын арттыруда кәсіби құзіретті маман даярлаудың маңызы..... 283

Халмирзаева К.С., Халмирзаев Э.Э. Неміс тілін жоғарғы деңгейде оқытудағы аутенттік газет-журнал мәтіндерімен жұмыс істеу жолдары..... 286

АУДАРМАТАНУ

Исмаилова Г.К., Измайлов С.В. Филологтардың ұжымдық жұмысындағы глоссарийларды пайдаланудың артықшылықтары..... 291

Карбозова М.А. Көркем аудармадағы прагматика..... 296

Мирзоева Л.Ю., Сюрмен О.В. Түрікше-орысша аудармада реалияларды берудің ерекшеліктері.... 299

Мырзаханов Т.А. Ағылшын қаржылық-талдаулық медиатексттеріне концептуалды-метафорлық тұрғыда талдау жасау және оларды орыс тіліне аудару.... 304

ЖУРНАЛИСТИКА

Ахметжанова Ж.Б., Жолаева Г.Б., Кабатай Б. Қазақ жастар баспасөзінің тарихынан..... 309

Білдебекова Ә.Т. Басылымдардағы әдеби жанрлардың орны..... 313

БІЗДІҢ АВТОРЛАР 318

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Абаева М.К., Умытпекова Б.	Фразеологические и паремиологические единицы как трансляторы культуры.....	3
Абикеева Б.К.	Цели и методы математической лингвистики.....	8
Акбаров А.	Сущность культурных ценностей и их место в межкультурной коммуникации.....	12
Базарбаева М.М.	Лексические семы в произведениях писателей билингов.....	19
Бейсебекова Г.	Языковые особенности поэзии К.Ахметова……	23
Бектурганова Ж.М., Еримбетова А.Х., Коканова Ж.А.	С точки зрения психолингвистического аспекта в исторических письменных памятников языка…….....	26
Буран А., Бакбергенова Р.К.	Особенности закона сингармонизма звуков в кыргызском языке.....	31
Елшибаева К.З.	Имидж политика и нужные характеры для его формирования.....	35
Жумабекова Г.А., Абдракова А.Б., Минарбеков Д.	К проблеме о номинацентрических пословицах в русском и казахском языках…….....	41
Кажигалиева Г.А.	Читая монографию (лингвометодические размышления на полях монографии А.К. Жумабековой «антонимия в казахском и русском языках (опыт сопоставительно-типологического анализа)»).....	45
Капанова Д.Е., Байгошкарова М.И.	Значение казахских женских имен в художественной литературе...	50
Койбакова А.С., Бодау Г.	Стилистические виды методов используемые в устойчивых словосочетаниях китайского языка.....	55
Матбек Н.К.	Реформа письменности государства Туркменстан.....	59
Муратбаева И.С.	О тематической систематизации метафоризированных терминов ...	64
Мурзинова А.С., СадыковаА.Е., Тымболова А.О.	Аксиологический сопоставительный модель: оппозиция «огонь-вода»…….	70
Набидуллин А.С.	Установление соотношения языка и познания: философские и лингвистические концепции.....	75
Норузова Г.Б.	Языковая репрезентация концепта «миграция» в медиа-дискурсе...	81
Нуржанова Б.Н.	Языковые особенности в словаре языка писателя.....	87
Нуржаубек А.	Китайские термины родства и иерархическая система в китайской моральной этике…….	91
Оразбекова И.Г., Исмайлова О.А.	Кросс-культурный аспект рекламной коммуникации.....	95
Ордаханова А.Б.	Деривация как основа образования производных слов в когнитивно-дискурсном пространстве…….....	99
Садыкова Р.К.	Концепт и его исследование…….....	103
Салыбекова Ф.М., Қалдыбеккызы М.	Лингвистический анализ концепта “сердце” в английском и казахском языках.....	107
Сейтбекова А.А.	Арабо-персидские слова в письменном памятнике Кадыргали Жалаири XVI века.....	111
Тулендиева Ф., Алиева Л.Б.	Образование глаголов от имен существительных путем аффиксов *-ла,-ле* в хикметах Яссави.....	117
Шайбакова Д.Д.	Диаспоральное сознание и его экспликация в коммуникации……...	125
Шаһарман Г.П.	Функция эмотивной лексики в произведениях М.Жумабаева.....	129
Шойбекова Г.Б., Оданова С.А.	Семантический способ в теории номинации(межотношения словообразовании и закон экономии).....	135

ЛИТЕРАТУРОВЕДНИЕ

Абишева У.К.	Проблема литературных регионов в современной науке….....	141
Базылова Б.К., Мырзаханова Ф.М.	Художественное воплощение гендерных доминант внутреннего мира героини (героя в творчестве З.Кдралиной).....	147
Балтымова М.Р.	Исследование трилогии «Кочевники» Ильяса Есенберлина.....	153
Иманова С.Г.	Элементы магии в лирических фольклорных жанрах азербайджанцев..	158
Калинина В.В., Акишева С.Н.	Образ грозы в художественных произведениях……..	165
Касумова А.М.	Некоторые вопросы исследования азербайджанских гачагских дастанов……...	169
Кыдырмолдина Э.Т., Қожанова К.С., Сайынова М.Б.	Сходства романтических героев в поэмах М.Жумабаева и Дж. Байрона	173
Кыдыр Т., Кошенова Т.	Религиозные особенности средневековых тюркских письменных памятников (XI-XV вв.).....	178
Ломова Е.А., Сапарғали Н.М.	Субъектная форма повествования в творчестве О.Сомова……	184
Мунер А.	Развитие казахской литературы в Китае.....	188
Набиева Н.Т., Ибраева А.Д.	Особенности повестей Шерхана Муртазы……...	191
Прали Г.Ж.	Вопросы духовного взаимодествия литературы народов в совесткий период.....	195
Сыздыков С.К.	Национальный характер этнографического рассказа Акселеуа Сейдимбека «Беркут».....	199
Танжарыкова А.В., Сатылханова Г.А.	Использование художественной детали в рассказе К.Жумадилова «Смерть стервятника»……	203
Тенбаева А. М.	О функционировании символов бессознательного в стихотворном тексте.....	208
Искакулы С.	Основоположники критического искусства.....	212
Эфендиева Г.Х.	Источники «Крылатых выражений» в произведениях В.Скотта.....	217

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Абдрахманова Т.М., Капышева Г.К.	Обучение полиязычию в вузе (на материале восточно-казахстанского государственного университета имени с. Аманжолова……...	221
Байбосынова А.А.	Особенности интерактивных методов преподавания и обучения.....	226
Бакенова Б.Н.	Развитие полиязычного образования в республике Казахстан……	232
Балтабаева Ж.К.	Эффективность вспомогательных текстов в обучении иноязычных государственному языку.....	236
Ермекбаева А.Ш., Талдыбаева М.Д.	Формирования функциональной грамотности учащихся школы в процессе изучения дисциплины «Речевой этикет».....	241
Жаманкулова А.Н.	Методы изучения героического эпоса.....	245
Жумажанова Т. К.	Пути изучения произведений М.Фраги с помощью электронных учебников.....	249
Карбозова Б.Д.	Общепедагогические поиски в обучений омонимических явлений.	254
Карбозова Г.К., Конанова А.Е.	Обзор литературы в научных академических исследований.....	258
Каскарауова А.Д.	Особенности и методика преподавания китайского языка как второго иностранного в условиях ограниченного времени…….....	262
Макажанова З.Ш., Ибраева А.Д.	Информационные и коммуникационные технологии.....	267
Муса Д.Т., Жаулбаева А.А.	Применение e-books как один из видов информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка……..	271

Рауандина К.А., Абуова А.Г. Система традиционного и современного оценивания знаний учеников..... 275
Сиргебаева С.Т., Жумабекова У.Ж. Использование информационных технологии в процессе обучения иностранному языку……..... 279
Уразова Г.Т. Значение системы образования в повышении качества профессиональной подготовки компетентного специалиста..... 283
Халмирзаева К.С., Халмирзаев Э.Э. Модель работы с аутентичным газетно-журнальным текстом на продвинутом этапе обучения Немецкому языку..... 286

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Исмаилова Г.К., Измайлов С.В. Преимущества использования глоссариев в командной работе филологов..... 291
Карбозова М.А. Прагматика в художественном переводе……..... 296
Мирзоева Л.Ю. Сюрмен О.В. Специфика воссоздания реалий в турецко-русском переводе……... 299
Мырзаханов Т.А. Концептуально-метафорический анализ англоязычных финансово-аналитических медиатекстов и их воссоздание в переводе на русский язык..... 304

ЖУРНАЛИСТИКА

Ахметжанова Ж.Б., Жолаева Г.Б., Кабатай Б. Об истории молодежной прессы на казахском языке……..... 309
Бельдибекова А.Т. Место литературных жанров в прессе..... 313

НАШИ АВТОРЫ ……..... 321

CONTENT

LINGUISTICS

Abayeva M.K., Umitpekova B.	Phraseological and paremiological units as the translators of culture…..	3
Abikeyeva B.K.	Mathematical linguistics' targets and method……...	8
Akbarov A.	Essence of cultural values and their role in cross-cultural communication…….....	12
Bazarbayeva M.M.	Lexical semes in the works of bilingual writers……...	19
Beisebekova G.	Language features of K.Akhmetov's poetry…….....	23
Bekturganova Zh.M., Erimbetova A.H., Kokanova Zh.A.	From the point of view of the psycholinguistic aspect in the historical written monuments of the language…….....	26
Buran A., Bakbergenova R.K.	Features of the law of the synharmonism of sounds in kyrgyz language…….....	31
Yelshibayeva R.	Image of the politician and necessary character for his formation……..	35
Zhumabekova G.A., Abdrakova A.B., Minarbekov D.	The problem about nominalistically proverbs in russian and kazakh languages……...	41
Kazhigaliyeva G.A.	Reading the monograph (lingua-methodological reflections in the monograph of A. K. Zhumabekova «Antonymy in Kazakh and Russian languages (experience of the comparative and typological analysis)»)…….....	45
KapanovaD.Y., Baigoshkarova M.I.	Importance of kazakh female namesin fiction……..	50
Koibakova A.S., Bodau G.	Stylistic methods used in chinese stable expressions……...	55
Matbek N.K.	Writing sysrem reforms in Turkmenistan…….....	59
Muratbayeva I.S.	About the thematic systematization of metaphorated terms…….....	64
Murzinova A.S., SadykovaA.E., Tumbolova A.O.	A comparative axiological model: opposition of «Fire-water».....	70
Nabidullin A.S.	Establishing the relation of language and knowledge: philosophical and linguistic concepts.....	75
Noruzova G.B.	Linguistic representation of the concept «migration» in media discourse…….....	81
Nurzhanova B.N.	Particular usages in the writer’s language dictionary……...	87
Nurzhaubek A.	Chinese kinship terms and hierarchical system in the chinese moral ethics…….	91
Orazbekova I., Ismailova O.	Cross-cultural aspect of advertising communication…….....	95
Ordahanova A.B.	Derivation is as basis of derived words in the cognitive-discursive space ……	99
Sadikova R.K.	Concept and its research…….....	103
Salybekova F.M., Kaldybekkyzy M.	Linguistic analysis of concept “heart” in the english and kazakh languages…….....	107
Seytbekova A.A.	Arabic-persian words in Kadyrgali Zhalayri’s written artifact of xvi century……...	111
Tulendiyeva F., Alieva L.B.	Formation of verbs from nouns by affixes -la, -le in hikmetah of Yasavi	117
Shaibakova D.D.	Diasporic consciousness and its explication in communication……...	125
Shaharman G.P.	The functions of emotive vocabulary in the works of M.Zhumabayev…	129
Shoybekova G.B., Odanova S.A.	Semantic way in the theory of the nominationInterrelations word formation and law of economy).....	135

LITERATURE

Abisheva U.	The problem of literary regions in contemporary science……	141
Bazylova B.K., Myrzakhanova F.M.	Artistic realization of gender dominants of the inner world of the heroine / hero in z. Kdralina's creativity……...	147
Baltymova M.R.	Study of trilogy "Nomads" by Ilyas Esenberlin……...	153
Imanova S.G.	The elements of magic in lyrical folklore genres of Azerbaijanis……	158
Kalinina V.V., Akisheva S.N.	Image of thunderstorm in artistic works……...	165
Gasimova A.M.	Some problems of the investigation of Azerbaijan gachag (heroic) eposes……...	169
Kydyrmoldina E.T., Kozhanova K.S., Saiynova M.B.	Similarities of romantic heroes on poems of M.Jumabaev and G.Byron……	173
Kydyr T., Koshenova T.	Religious features of medieval turkic written monuments (XI-XV).....	178
Lomova E.A., Sapargali N.M.	Subjective structure of the O. Somov's novels……	184
Muner A.	The deveopment of kazakh literature in China…….	188
Набиева Н.Т., Ибраева А.Д.	Особенности повестей Шерхана Муртазы……...	191
Prali G.Zh.	Questions of spiritual interaction of the literature of peoples in the soviet period…….	195
Sizdikov S.K.	The national charakter of the etnographic story is named «Berkut» by Akseleu Seidimbekov……...	199
Tanzharykova A.V., Satylkhanova G.A.	The use of artistic details in the story «Death of vulture» by K.Zhumadilov.....	203
Tenbayeva A.M.	On functioning of instinctiveness symbols of the expressed in verse texts…….....	208
Iskakuly S.	Foundater in the critical art……...	212
Efendiyeva G.K.	The sources of the "Winged phrases" in the works of sir Walter Scott...	217

PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

AbdrakhmanovaT., Kapysheva G .	Multilanguage studying at universities…….....	221
Baibossynova A.A.	Peculiarities of interactive teaching and learning methods……..	226
Bakenova B.N.	Development of polylingual education in the republic of Kazakhstan…	232
Baltabaeva Zh.K.	The benefits of additional texts in learning the state language for various nationalities……..	236
Yermekbayeva A.Sh., Taldybayeva M.D.	The formation of functional literacy of students of school in the process of studying the discipline "Speech etiquette"……..	241
Zhamankulova A.N.	Methods of studying the heroic epic.....	245
Zhumazhanova T.K.	Ways of studying the works of M.Fragi with the help of elec-tronic textbooks.....	249
Karbozova B.D.	General pedagogical quest in training homonymic phenomena.....	254
Karbozova G.K., Konanova A.Y.	Literature review in research based academic studies……..	258
Kaskarauova A.D.	Features and the technique of teaching chinese as the second foreign in the conditions of limited time.....	262
Makazhanova Z.SH., Ibraeva A.D.	Information and communication technologies in education…….....	267
Mussa D.T., Zhaulbayeva A.A.	The usage of e-books as one of the types of information and communication technologies in english lessons……...	271
Rauandina K.A., Abuova A.G.	The system of traditional and modern assessment of students' knowledge…….....	275

Sirgebayeva S.T., Zhumabekova U.Zh. The use of information technology in the process of learning a foreign language..... 279
Urazova G.T. Value of the system of education in upgrading of professional preparation of competent specialist…….. 283
Halmirzayeva K.S., Halmirzayev E.E. Model of work with the authentic newspaper and journal texts at the advanced grade level in teaching German..... 286

TRANSLATION

Ismailova G.K., Izmailov S.V. Advantages of using glossaries in philologists' team work……. 291
Karbozova M.A. Pragmatics in literary translation…….. 296
Mirzoyeva L.Yu., Syurmen O.V. Peculiarities of realia rendering in turkish-russian translation…..... 299
Myrzakhanov T.A. Conceptual and metaphorical analysis of english financial-analytical mediatexts and their translation into russian language……... 304

JOURNALIST

Akhmetzhanova Z.B., Zholayeva G.B., Kabatai B. About history of the youth press in Kazakh language..... 309
Beldibekova A.T. Place of literary genre in the press……... 313

OUR AUTHORS ……... 324

Басуға 25.03.2017. Пішімі 60x84 1/8.
Қаріп түрі «Тип таймс». Сыктывкар қағазы.
Көлемі 42,0. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 100.

050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің «Ұлағат» баспасының
баспаханасында басылды